

ते ह देवाऽऽञ्जुः । (हं) हन्तासुरान्यञ्जुऽऽह्नीयेनात्ययामेति ॥ २ ॥

ते ह वाचमूञ्जुः । (स्त्वं) त्वन्नऽऽह्नीयेति तथेति तेभ्यो वागुदगाय-
त्रो वाचि भोगस्तुन्देवेभ्यऽआगायद्यत्कल्याणम्बुदति तुदात्मने तेऽविदु-

ते ह देवाऽऽञ्जुः । हंत । असुरान् यज्ञ उह्नीयेनात्मयामेति ॥ २ ॥

ते ह वाचमूञ्जुः । त्वं न उह्नीयेति । तथेति । तेभ्यो वागुदगायत् । यो वाचि भोगः । तं देवेभ्य

इति ब्रूमः ॥ पूर्वमग्निहस्यकाण्डसमाप्तावध्वमेवाग्निब्राह्मणान्यां (श. प. १० । ६ । ४ । १ ।) समुचितयोः
केवलयोर्वा ज्ञानकर्मणोर्गृह्णत्वात्मभावः परं फलमित्युक्तम् । अयेदानीन्मृत्वात्मभावसाधनभूतयोः कर्मज्ञानयो-
र्यत उद्भवः तस्योद्भावकस्योपास्यस्य प्राणस्य स्वरूपनिर्णयार्थमुद्गीयब्राह्मणमारभ्यते । प्राणोपास्तिर्हि ज्ञान-
कर्मोत्पत्तिप्रतिबंधकीमूत्रागायपचस्तिहेतुः । तस्याः पाप्ममृत्वतिक्रमणावान्तरफलत्वात् । कोऽसौ पाप्मा
मृत्युः, कुतो वा तस्योद्भवः, केन वा तस्यातिक्रमणं कर्तव्यं वेति वीक्षामेतत्सर्वं स्पष्टयितुमाख्यायिकामनुसृत्य
द्वया हेत्यादिश्रुतिः प्रवर्तते । अत्र ह्रस्वः पूर्ववृत्तावेद्योतकः । प्रजापतिशब्दश्च भविष्यद्वृत्तिमाश्रित्य यजमानविषयकः ।
तथा च 'द्वयाः' द्विप्रकाराः 'ह' किल 'प्राजापत्याः' प्रजापतेर्हिरण्यगर्भस्य अतीतजन्मानि यजमानाव-
स्यस्य अपत्यभूता गोलकावस्या वागादयः प्राजापत्याः । के ते द्विप्रकारा इत्यत आह-देवाश्चासुराश्चेति ।
शास्त्रीयज्ञानकर्मवातनावासिताः द्योतनात्मका देवाः । प्रत्यक्षानुमानजनितदृष्टप्रयोजकस्वभाविकज्ञानकर्म-
वासनावासिता असुराः । स्वेवेवासुप्त रमणात् देवेभ्योऽन्यत्वाद्वा असुराः । नेन्द्रविरोचनादयः प्राणाधिकारा-
दित्यर्थः । 'चौ' समुच्चये । मिथः यस्माद्गार्हपत्यानामासुरी वृत्तिर्वहुला । ततस्तस्मान् 'देवाः कानीयसा एव'
अस्तीयांस एव कनीयांस एव । कानीयसाः । स्वार्थेऽणि वृद्धिः । अस्या एव देवाः शास्त्रप्रवृत्तेरत्यंतं यत्न-
साध्यात्वात् । 'ज्यापसाः' ज्यायांसो बहुतराः 'असुराः' शास्त्रानावेयस्वभाविकप्रवृत्तेर्वहुलत्वात् । 'ते'
देवासुराः 'एषु लोकेषु' ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु शास्त्रीयाशास्त्रीयज्ञानकर्मसाध्येषु निमित्तभूतेषु सत्सु 'अस्पृहंत'
राज्ञां कृतवन्तः । तेषां देवासुराणां साच्चिद्रूपतामसत्त्वानुसारेण शमकामादिवृत्त्युद्भवामिमवौ स्पृहौ । कदाचि-
द्प्राणानां शास्त्रजनितवृत्त्युद्भवदेवानाश्रये सति धर्मवृद्धेर्वागाद्युपहितस्य यजमानस्य धर्मप्राधान्यादामनुषादा-
प्रजापतेर्बोधोक्त्यर्थः । तद्विरतिवृत्त्युद्भवावासुराणां जये सति अधर्मवृद्धेरामानुषादास्याणोश्चापकर्षः । साम्ये च
मनुष्यत्वप्राप्तिरित्यर्थः ॥ १ ॥

अमुपणां वाङ्मत्यान् तैरभिभूयमाना अस्या देवाः किं कृतवन्त इत्यत आह-ते ह देवाऽऽञ्जुरित्यादिना ।
'ते देवाः' असुरैरभिभूयमानाः 'ह' किल 'ऽञ्जुः' उक्तवन्तः । हन्तेदानीन्मिमन्त्यज्ञे ज्योतिष्टोमाख्ये
उद्गीयेनोद्गीयकर्मप्रदार्थकर्तृप्राणस्वरूपाश्रयणेनासुरानत्ययामानिगच्छामः । असुरानभिभूय त्वं देवमात्रं प्रति-
पदान्ते ह्यन्योन्यमुक्तवन्त इत्यर्थः । उद्गीयकर्मप्रदार्थकर्तृस्वरूपाश्रयणं ज्ञानकर्मण्यां भवति । तत्र कर्म
"तदेतानि जयेत्" (श. प. वृ. १४ । १ । १ । १०) इति विश्वासमानं मन्त्रजलक्षणम् । ज्ञानं तु इहा-
ध्यात्मिकया परीक्ष्यमाणमनुषादादिप्रत्याख्यानेन प्राणोपासनरूपनिरूप्यः ॥ २ ॥

एषु द्युदादिगुणविशिष्टप्राणविज्ञानस्य विधिनिश्चयान् तस्य स्वरूपनिर्देशणाय परीक्षाप्रकार आरभ्यते-
ते ह वाचमिन्द्रादिकमिन्द्रावदेकम् । नत्र प्रथमं वाग्देववाररीशमाह-ते ह वाचमूञ्जुरिति । 'ते' पूर्वोक्ति

रनेन वै नऽउद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्वृत्य पाप्मुनाऽविध्यन्तसं यः सु
पाप्मां बुदेवेदमुप्रतिरूपम्बुदति सुऽएवं सु पाप्मा ॥ ३ ॥

(प्माऽथ) अथ ह प्राणमूचुः । (स्त्वं) त्वन्नऽउद्गायेति तथेति तेभ्यः
प्राणेऽउदगायद्यः प्राणे भोगस्तुन्देवेभ्यऽआगायद्यत्कल्याणञ्चिप्रति तुदा-

आगायत् । यत्कल्याणं वदति । तदात्मने । ते अविदुः—अनेन वै न उद्गात्रा अत्येष्यन्तीति । तम-
भिद्वृत्य पाप्मुना अविध्यन् । स यः स पाप्मा । यदेवेदमुप्रतिरूपं वदति । स एव स पाप्मा ॥ ३ ॥

अथ ह प्राणमूचुः । त्वं न उद्गायेति । तथेति । तेभ्यः प्राण उदगायत् । यः प्राणे भोगः । तं

देवाः 'ह' उक्तप्रकारेण विनिश्चित्य 'वाचं' वागभिमानिनीमग्न्याख्यामेवोद्गानकर्त्री "असतो मा सद्गमय"
(श. प. वृ. १४ । १ । १ । ३०) इत्यादिमन्त्रप्रकाश्यां च देवतां मत्वा 'त्वं' नोऽस्मभ्यं 'उद्गाय'
औद्गात्रं कर्म कुरु 'इयूचुः' उक्तवन्तः । एवं देवैर्नियुक्ता वाग्देवता 'तथेति' तथाऽस्त्विति तान्नियोक्तुन्
प्रति उक्त्वा स्वसामर्थ्यमविचार्य उद्गानकर्तृत्वं मन्त्रप्रकाशयत्वं चात्मनोऽङ्गीकृत्य तेभ्योऽर्थिभ्योऽर्थाय उदगा-
यदुद्गानं कृतवती । कः पुनरनेन कर्मणा कार्यविशेषः कृत इत्यपेक्षायां—यथा प्रकृते ज्योतिष्टोमे द्वादशस्तोत्रा-
त्मके उद्गात्रा त्रिषु पवमानाख्येषु स्तोत्रेषु यजमानार्थमुद्गानं क्रियते । अवशिष्टेषु नवसु स्तोत्रेषु वाचनिका-
त्विज्यफलकं स्वार्थं तद्वदत्रोपि द्विविधमुद्गानमिति कथयितुं तं तं कार्यविशेषमाह—यो वाचि भोग इति । 'यो
वाचि' निमित्तभूतायां सत्त्वां वागादिसमुदायस्य 'भोगः' सुखविशेषः । 'तं' 'देवेभ्यः', अर्थिभ्योऽर्थाय
'आगायत्' उद्गानेन प्रापितवती । यत्पुनः 'कल्याणं' शोभनं 'वदति' यथाशास्त्रं वर्णनमिनिर्वर्त्यति
'तदात्मने' स्वार्थमेव । तद्वि असाधारणं बह्निवाग्देवतायाः कर्म—यःसम्यग्बर्णोच्चारणम् । एवं वाग्देवतायाः
कल्याणवदनरूपासाधारणविषयासङ्गलक्षणं रथस्यावसरं प्रतिलम्ब्यासुराः स्वकार्योद्युक्ता जाता इत्याह—तेऽविदु-
रिति । 'ते' असुराः कामादिप्रवृत्तेः देवैः शमादिना कृत्वा प्रच्याव्यमानाः देवद्वेष्टतमविदुर्विदितवन्तः ।
किन्तदित्यत आह—अनेन वै नऽ उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति । 'अनेन वै' उद्गात्रा 'शास्त्रजनितकर्मज्ञानरूपेण'
नोऽस्मान् स्वामाविकर्मज्ञानात्मकान् देवाः 'अत्येष्यन्ति' अतिगमिष्यन्ति इत्येवं विदित्वा तमुद्गातारं वाग्रूपं
'अभिद्वृत्य' वेगेनाभिगम्य स्वनासङ्गलक्षणेन 'पाप्मुना' अविध्यन् 'ताडितवन्तः संयोजितवन्त इति यावत् ।
एवमसुरैः प्रजापतेर्वाचि पाप्मा क्षित इति कुतो गम्यते ? तत्राह—स यः स पाप्मेति । 'यः' स पाप्मा
सायकावस्यस्य प्रजापतेर्वाचि प्रक्षितः । 'सः' एषः अनुमानेन प्रत्यक्षीक्रियते । कोऽसौ 'यदेव' येनैव
प्रयुक्ता सती इयं वाग् इदमुप्रतिरूपमनुरूपं शास्त्रप्रतिषिद्धं असम्यग्बर्णवर्णनप्रेतादिवर्णनानृतादि 'वदति'—
'स एव' । य एवं प्रजासु प्रतिबलवदनहेतुत्वेनानुमितः 'स एव पाप्मा' । सः कारणभूतप्रजापतिवाचि
पतः । तथा च—औद्यत्सकाराभ्यां कारणस्थं पाप्मानमनूय तस्यैव कार्यस्थत्वमुच्यते । उत्तरीभ्यां तु कार्यस्थं
पाप्मानमनूय तस्यैव कारणस्थत्वमुच्यत इति भावः । कारणानुविधायि-हि-कार्यमिति-॥ ३-॥

'अथ ह प्राणं'—प्राणदेवतां—'ऊचुः' इत्यास्य (कं. ४) 'एवमु खलु'—(कं. ७) इत्यतः
प्राक्तनो ग्रंथः समानार्थकः ॥ ४ ॥

१-स यः स पाप्मेति । स एव स पाप्मा इति । वृत्त्यादि कविकासु आद्याउत्तरी च सकारौ अवर्गतभ्यो ।

त्मुने तेऽविदुरनेन वै नऽउद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिदुत्य पाप्मुना-
ऽविध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपञ्जिघ्रति सुऽएव स पाप्मा ॥ ४ ॥

(प्माऽथ) अथ ह चक्षुरुचुः । (स्त्वं) त्वन्नऽउद्गायेति तथेति तेभ्यश्च-
क्षुरुदगायद्यश्चक्षुषि भोगस्तुन्देवेभ्यऽआगायद्यत्कल्याणम्पश्यति तदा-
त्मुने तेऽविदुरनेन वै नऽउद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिदुत्य पाप्मुनाऽवि-
ध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपम्पश्यति सुऽएव स पाप्मा ॥ ५ ॥

(प्माऽथ) अथ ह श्रोत्रमूचुः । (स्त्वं) त्वन्नऽउद्गायेति तथेति तेभ्यः
श्रोत्रमुदगायद्यः श्रोत्रे भोगस्तुन्देवेभ्यऽआगायद्यत्कल्याणं शृणोति
तदात्मुने तेऽविदुरनेन वै नऽउद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिदुत्य पाप्मुनाऽ-
विध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं शृणोति सुऽएव स पाप्मा ॥ ६ ॥

(प्माऽथ) अथ ह मनऽऊचुः । (स्त्वं) त्वन्नऽउद्गायेति तथेति तेभ्यो
मनऽउद्गायद्यो मनसि भोगस्तुन्देवेभ्यऽआगायद्यत्कल्याणं संकल्प-
यति । तदात्माने । ते अविदुः-अनेन वै न उद्गात्रा अत्येष्यं-
तीति । तमभिदुत्य पाप्मना अविध्यन् । स यः स पाप्मा । यदेवेदमप्रतिरूपं
जिघ्रति । स एव
स पाप्मा ॥ ४ ॥

अथ ह चक्षुरुचुः । त्वं न उद्गायेति । तथेति । तेभ्यश्चक्षुरुदगायत् । यश्चक्षुषि भोगः । तं
देवेभ्य आगायत् । यत्कल्याणं पश्यति । तदात्माने । ते अविदुः-अनेन वै न उद्गात्रा अत्येष्यं-
तीति । तमभिदुत्य पाप्मना अविध्यन् । स यः स पाप्मा । यदेवेदमप्रतिरूपं पश्यति । स एव स
पाप्मा ॥ ५ ॥

अथ ह श्रोत्रमूचुः । त्वं न उद्गायेति । तथेति । तेभ्यः श्रोत्रमुदगायत् । यः श्रोत्रे भोगः । तं
देवेभ्य आगायत् । यत्कल्याणं शृणोति । तदात्माने । ते अविदुः-अनेन वै न उद्गात्रा अत्ये-
ष्यंतीति । तमभिदुत्य पाप्मना अविध्यन् । स यः स पाप्मा । यदेवेदमप्रतिरूपं शृणोति । स
एव स पाप्मा ॥ ६ ॥

अथ ह मनऽऊचुः । त्वं न उद्गायेति । तथेति । तेभ्यो मन उद्गायत् । यो मनसि भोगः ।
तं देवेभ्य आगायत् । यत्कल्याणं संकल्पयति । तदात्माने । ते अविदुः-अनेन वै न उद्गात्रा

अथ ह चक्षुरुचुः ॥ ५ ॥

अथ ह श्रोत्रमूचुः ॥ ६ ॥

अथ ह मनऽऊचुः । एताः कण्डिकाः स्पष्टार्थाः । कल्याणकल्याणकार्पदर्शनात् अनुक्तेषु त्वगादिष्वपि

यति तदात्मने तेऽविदुरनेन वै नऽ उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य
पाप्मुनाऽविध्यन्तस् यः सु पाप्मा युदेवेदमप्रतिरूपं सङ्कल्पयति सुऽ
एव सु पाप्मैवसु खल्वेता देवताः पाप्मभिरुपासृजन्नेवमेनाः पाप्मुना-
ऽविध्यन् ॥ ७ ॥

(अथ) अथ हेममासन्त्यम्प्राणमूचुः । (स्त्वं) त्वन्नऽउद्गायेति तथेति
तेभ्यऽ एष प्राणऽउद्गायतेऽविदुरनेन वै नऽ उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तम-
भिद्रुत्य पाप्मुनाऽविध्यन्तस् यथाऽश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वंसेतै-
व ह वै विध्वंसमाना विष्वञ्चो विनेशुस्ततो देवाऽअभवन्परा-
ऽसुरा भवत्यात्मना पराऽस्य द्विषन् भ्रातृव्यो भवति युऽएवमेव ॥ ८ ॥

अत्येष्यन्तीति । तमभिद्रुत्य पाप्मना आविध्यन् । स यः स पाप्मा । यदेवेदमप्रतिरूपं संकल्प-
यति । स एव स पाप्मा । एवमु खल्वेता देवताः पाप्मभिरुपासृजन् । एवमेनाः पाप्मुना-
ऽविध्यन् ॥ ७ ॥

अथ ह इममासन्त्यं प्राणमूचुः । त्वं न उद्गायेति । तथेति । तेभ्य एष प्राण उद्गायत् । ते
अविदुः-अनेन वै न उद्गात्रा अत्येष्यन्तीति । तमभिद्रुत्य पाप्मुनाऽविध्यन्तस् । स यथा
अश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वंसेत । एवं ह वै विध्वंसमाना विष्वञ्चो विनेशुः । ततो देवा अभवन् ।
पराऽसुराः । भवत्यात्मना । पराऽस्य द्विषन् भ्रातृव्यो भवति । य एवं वेद ॥ ८ ॥

असुरवेधोऽनुमीयते, इत्याह-एवमु खल्वेता देवताः पाप्मभिरुपासृजन्ति । ' एवं ' वागादिवदेव
' खलु ' अनुक्ता अपि ' एताः ' त्वगादिदेवताः कर्मभूताः ' पाप्मभिः ' स्तैः स्वैरिन्द्रियासङ्गीरुपासृजन्
संसर्गकृतवन्तः असुरा इति शेषः । तेषामपि कल्याणाकल्याणस्पर्शवत्त्वात् । मेदग्रमव्यावृत्त्यर्थमेतदेव व्याचष्टे-
एवमेनाः पाप्मुनाऽविध्यन्ति । एनास्त्वगादिदेवताः कर्मभूताः ' एवं ' वागादिवत्पाप्मना ' अविध्यन् '
विद्वन्तोऽसुरा इत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं वागादयो मृत्प्राणिक्रमणे असमर्था इति निश्चित्य अशरणाः सन्तो देवाः मृत्प्राणिक्रमणाय मुख्यं
प्राणं प्रार्थितवन्त इत्याह-अथ हेममासन्त्यम्प्राणमूचुरिति । ' अथ ' वागादिषु नैराश्रयानन्तरं ' ह इमं '
इत्यभिनयप्रदर्शनार्थम् । ' आसन्त्यं ' आस्ति आस्ये मवमासन्त्यं मुखान्तर्बिलस्थं मुख्यम्प्राणमूचुः इत्यादि
समानम् । ततस्ते असुराः पूर्वान्यासवशात् मुख्यं प्राणमभिद्रुत्य ' पाप्मना ' उक्तलक्षणेन ' अविध्यन्तस् '
व्यधनं कर्तुमिष्टवन्तः । ते च दोषासंसर्गिणं सन्तं मुख्यं प्राणं स्वेनासङ्गदोषेण संसिद्धक्षमाणाः सन्तः
' विष्वञ्चः ' नानागतयो विनेशुर्विनष्टा विध्वस्ताः इत्यन्वयः । तत्र कयमिवेति- ' सः ' प्रसिद्धो दृष्टान्तः ।
' यथा ' लोके पाषाणचूर्णनाय प्रक्षितः ' लोष्टः ' पांसुपिण्डः ' अश्मानं ' पाषाणं ' श्लत्वा ' गत्वा प्राप्य
स्वयं ' विध्वंसेत ' विचूर्णीभवैत् ' एवं ह वै ' एवमेव खलु ' विध्वंसमानाः ' विशीर्यमाणाः ' असुराः '

ते होचुः । क नु सोऽभूद्यो नऽइत्यमुसक्तेत्ययमास्येऽन्तरिति सोऽयास्यऽ
आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः ॥ ९ ॥

सा वाऽएषा देवता दूर्ध्नाम् । दूरं ह्यस्या मृत्युर्दूरं ह वाऽ अस्मा-
न्मृत्युर्भवति युऽएवमेद ॥ १० ॥

ते होचुः । क नु सोऽभूत् । यो न इत्यमुसक्तेति । अयमास्येऽन्तरिति । सोऽयास्यः । आंगि-
रसः । अंगानां हि रसः ॥ ९ ॥

सा वा एषा देवता दूर्ध्नाम् । दूरं ह्यस्या मृत्युः । दूरं ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति । य एवं वेद ॥ १० ॥

अग्नि विनष्टाः । अमुरविनाशे सति यत् वृत्तं तदाह-ततो देवाऽअभवन्पराऽसुरा इति । ततस्तस्मादसुर-
विनाशात् देवत्वप्रतिबन्धकपाम्भ्यो वियोगान् मुख्यप्राणाश्रयवलात् 'देवाः' बागादयो वक्ष्यमाणस्वरूपेणा-
ग्न्यायात्मकेन 'अभवन्' । 'असुराः' 'परा' अभवन् इत्यनुपपन्नः । पराभूता विनष्टाः न पुनः
प्ररोहिण इत्यर्थः । उक्ताष्टयाधिकारक्रमेण यजमानावस्यप्रजापतिवत् अन्योऽप्याधुनिकस्तत्प्राप्तिकामः (कं. १७)
श्रुतिप्रकाशिनेन मागेन मुख्यं प्राणमात्मत्वेनोपगम्य " अहमस्मि प्राणः " इत्युपासीतेति सफलमुपासनां
विधानि-भवत्यात्मना, पराऽस्य द्विपन्त्रावृणो भवति य एवं वेदेति । ' एवं ' यथोक्तं वक्ष्यमाणदूर्ध्नां
मादिगुणं च प्राणं ' यो वेद ' उपास्ते । सः ' आत्मना ' प्रजापतिस्वरूपेण ' भवति ' । अस्योपासकस्य
प्रजापतिवत्प्रतिपक्षमूतः पाम्ना ' द्विप्न् आवृण्यः ' द्वेष्टा शत्रुर्वैः स च पराभवति लोटवत् विशीर्यते
इत्यर्थः ॥ ८ ॥

एवं वक्ष्यमाणत्वेन स्थितः अयास्याङ्गिरसदूर्ध्वगुर्विनिष्टं प्राणकर्मकमुपासनं विधानपूर्वकं " भवत्या
त्मना " (कं. ८) इत्यदिनोक्तम् । अयाष्टयाधिकारमेवानुवृत्त्य विविधं फलं स्रुत्यति-ते होचुः इत्यारम्भ
(कं. ९) अयात्मनेऽग्राद्यम् (कं. १८) इत्यतः प्राप्तनेन प्रयेन । तत्र देवताभावकलासाधारणगुणकथ-
नार्थमाह-ते इति । ' ते ' देवाः बागादयः प्रजापतिप्राणाः मुख्येन प्राणेन परिप्रापितदेवस्वरूपाः फलावस्थाः
मन्तः ' ह ' इत्येव ऊचुरन्वन्तः । किमन्याह-कं न्विति । ' तु ' इति वितर्कः, ' यः ' नोऽयमानिचं असक्त
मपोऽग्निशान् देवमायायात्मकेनोपगमिनवान् । ' स क ' कस्मिन् अभूदित्येवं लोकावदेवोपकारिणं स्मरन्तो विचार-
पमाणाः मन्ताः ' अथ ' प्राण ' आस्ये ' मुने य आकाशः तस्मिन्मार्गमेव प्रयशो वर्तत इति अव्यवस्थन्ति
स्म । अनया आष्टयाधिकारा गुणद्वयं निदमन्याह-नोऽयास्य इति । यमादेवं बागादयः प्राणं ' आस्ये '
अन्यस्तस्य अपमास्येऽन्तरिति व्याज्युः । तस्मात्स अपाम्भ्यः । अत एवाङ्गिरसः कार्यकारणानामाम्ना ।
तत्र हेतुः- ' हि ' यमात् ' अहानां ' कार्यकारणानां ' स्मः ' मारः । तस्मादाङ्गिरस इत्यर्थः ॥ ९ ॥

प्राणस्य स्थानानुसारेण अमुदगागादिमन्त्रेणादमुदगं स्वादिनि शब्दां वारितुं पाम्नादिनिकलासाधारणगुणकं
विनिष्टोत्तममह-मेति । यो प्राणानुसा विनष्टाः । वै इति " अपमास्येऽन्तरिति " (कं. ९) निर्दिष्टा

सा वाऽएषा देवता । (तै) एतासान्देवतानाम्पाप्मानमृत्युमपहत्य
यत्रास्तान्दिशामुन्तस्तुहमयाञ्चकार तदासां पाप्मनो विन्यदधात्तस्मान्न
जनमियाञ्चान्तमियाञ्चेत्पाप्मानंमृत्युमन्ववायानीति ॥ ११ ॥

सा वाऽएषा देवता । (तै) एतासान्देवतानाम्पाप्मानमृत्युमपहत्या-
थैना मृत्युमुत्पवहत् ॥ १२ ॥

(त्स) स वै वाचमेव प्रथमामुत्पवहत् । (त्सा) सा यदा मृत्युमुत्प-
मुच्यतु सोऽग्निरभवत्सोऽयमग्निः पुरेण मृत्युमुतिक्रान्तो दीप्यते ॥ १३ ॥

सा वा एषा देवता, एतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्य, यत्रासां दिशामन्तः, तद्वमयां-
चकार । तदासां पाप्मनो विन्यदधात् । तस्मान्न जनमियात् । नान्तमियात् । नेत् पाप्मानं मृत्युम-
न्ववायानीति ॥ ११ ॥

सा वा एषा देवता, एतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्य, अथैना मृत्युमुत्पवहत् ॥ १२ ॥
स वै वाचमेव प्रथमामुत्पवहत् । सा यदा मृत्युमुत्पमुच्यत । सोऽग्निरभवत् । सोऽयमग्निः
पुरेण मृत्युमुतिक्रान्तो दीप्यते ॥ १३ ॥

‘ सा वै एषा ’ वर्तमानोपासकशरीरस्था प्राणरूपा ‘ देवता ’ ‘ दूर्नाम ’—दूरित्वेवं ख्याता । अतः शुद्धा ।
कथं दूर्नामत्वमित्यत आह—दूरं हीति । ‘ हि ’ यस्मात्, ‘ अस्याः ’ प्राणदेवतायाः सकाशात् मृत्युरासद्गलक्षणः
पाप्मा ‘ दूरं ’ दूरे भवति । एतद्गुणविशिष्टप्राणविदः फलमाह—दूरं हेति । ‘ यः ’ एवमुक्तप्रकारेण विशुद्धि-
गुणं प्राणं घेदोपास्ते । अस्मादुपासकात् ‘ मृत्युः ’ दूरं ह वै दूरे एव किल भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

एतदेव स्पष्टयति—सा वा एषा देवतेति । उक्तार्था । ‘ एतासां ’ वागादीनां देवतानां पाप्मानं ‘ मृत्यु-
मपहत्य ’ अपच्छिद्य यत्रास्तान्दिशामन्तः शास्त्रीयज्ञानकर्मसंस्कृतजनाधिपितो देशोऽमव्यदेशः तस्मादतिरिक्तो देशो
‘ दिशां ’ प्राच्यादीनामन्तः परा काष्ठा । तत्र दिशामन्ते तदन्तस्थे जने च ‘ गमयाञ्चकार ’ गमनं कृतवती ।
तत्र दिगन्तस्थेऽन्यजने च ‘ आसां ’ वागादीनां ‘ पाप्मनः ’ कर्मभूतान् ‘ विन्यदधात् ’ विविधं न्यग्भावेनादधात्
स्थापितवती । तस्मात्तन्मन्त्रजनं ‘ न श्यात् ’ दर्शनसंभाषणादिभिर्न संसृज्येत । तथा ‘ अन्तं ’ तज्जननिवास-
स्थानं नेयान् गच्छेत् । ‘ नेदिति ’ परिमयार्थो निपातः । यदि अहं गच्छेयम् तदा ‘ पाप्मानं मृत्युं ’ ‘ अन्व-
वायानि ’ अनुगच्छेयम् इति मीत्या जनमन्तं वा ‘ नेयात् ’ न गच्छेत् शिष्टमात्र इत्यर्थः ॥ ११ ॥

संप्रति देवताभावफलमाह—सा वा एषेति कष्टिकया । ‘ अयं ’ पापविमोक्तानन्तरं ‘ एनाः ’ वागादि
देवताः कर्मभूताः ‘ मृत्युं ’ पूर्वोक्तमतीत्य अवहत्प्रापयत् स्वस्वमपरिच्छिन्नमन्यादिदेवताऽऽत्मरूपं
प्रापितवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

एवं सामान्योक्तमतिवहनं प्रत्येकमाह—स वै वाचमिति । ‘ सः ’ प्राणः ‘ वाचमेव ’ वाग्देवतामेव ‘ प्रथमां ’
उद्गातरत्यन्तसंनिहितत्वाग्रधानभूतामत्यवहत् प्रापयत् वहनं कृतवान् । ‘ सा ’ वाक् ‘ यदा ’ यस्मिन् काले ‘ मृत्युं ’

(त्वेऽथ) अथ प्राणमृत्यवहत् । (त्तु) तु यदा मृत्युमृत्यमुच्यत सु
वायुरभवत्सोऽयुम्वायुः पुरेण मृत्युमृतिक्रान्तः पवते ॥ १४ ॥

(त्वेऽथ) अथ चक्षुरत्यवहत् । (त्तु) तुद्यदा मृत्युमृत्यमुच्यत सुऽआदि-
त्योऽभवत्सोऽसावादित्यः पुरेण मृत्युमृतिक्रान्तस्तपति ॥ १५ ॥

(त्य) अथ श्रोत्रमृत्यवहत् । (त्तु) तुद्यदा मृत्युमृत्यमुच्यत ता
दिशोऽभवत्सोऽइमा दिशः पुरेण मृत्युमृतिक्रान्ताः ॥ १६ ॥

(न्ताऽअ) अथ मनोऽत्यवहत् । (त्तु) तुद्यदा मृत्युमृत्यमुच्यत सु
चन्द्रमाऽअभवत्सोऽसौ चन्द्रः पुरेण मृत्युमृतिक्रान्तो भात्येवथुं ह वाऽ
एनमेपा देवता मृत्युमतिवहति युऽएवम्वेद ॥ १७ ॥

अथ प्राणमृत्यवहत् । स यदा मृत्युमृत्यमुच्यत । स वायुरभवत् । सोऽयं वायुः पुरेण मृत्युमति-
क्रान्तः पवते ॥ १४ ॥

अथ चक्षुरत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमृत्यमुच्यत । स आदित्योऽभवत् । सोसावादित्यः पुरेण
मृत्युमतिक्रान्तस्तपति ॥ १५ ॥

अथ श्रोत्रमृत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमृत्यमुच्यत । ता दिशोऽभवन् । ता इमा दिशः पुरेण
मृत्युमतिक्रान्ताः ॥ १६ ॥

अथ मनोऽत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमृत्यमुच्यत । स चंद्रमा अवहत् । सोसौ चंद्रः पुरेण मृत्यु-
मतिक्रान्तो भाति । एवं ह वा एनमेपा देवता मृत्युमतिवहति । य एवं वेद ॥ १७ ॥

पान्मानं अनीयामुच्यत मोविता स्वयं तदा वागेव पूर्वमन्यन्निरेव सती ' सः ' प्रतिद्वः ' अस्मिन्भवत् ' । तर्हि
पूर्वमात्मेनो विशेष इत्यत्र आह-सोऽयमिति । सोऽयमतिक्रान्तः पान्माऽतिक्रान्तोऽग्निः ' पुरेण ' मृत्योः परस्तात्
' दीत्यने ' राजने प्राह्मोऽादित्यामं वागात्मना मृत्युप्रतिबद्धो नेदानोमिव दीप्तिमानासीदित्यर्थः ॥ ११ ॥

अपानन्तरं ' प्राणं ' नातिक्रान्तःसंसारिणं प्राणम् । ' सः ' वायुरभवत् । स तु मृत्योः परस्तात् ' पवते '
निर्दग्गच्छन्त्यर्थः । अन्यत्सर्वमुक्तार्थम् ॥ १४ ॥

अमुतादित्योऽभवत् । स तु ' तपति ' द्योतने ॥ १५ ॥

तथा ' श्रोत्रे ' ' दिशः ' ' अभवत् ' दिशः प्राप्यादिविभागोनावरिपताः ॥ १६ ॥

तथा मनश्चन्द्रमाः ' भाति ' । वागादीन्नामान्यादिदेवताः प्रान्तावपि त्वासासकस्य किमापानमित्यत्र आह-
परमिति । ' सः ' त्वासासकः एवमन्यादा मरुतागादिभ्यश्चकृषिष्टं प्राणं आत्मन्येन ' वेद ' प्रागोऽग्निपुतासो
' न्वेननुतासकः ' एवं ह ये ' पञ्चमन्त्रदेव ' एषा ' प्राणदेवता मृत्युमतीय ' वहति ' वैराजं पदं प्राणपतीति
पठन् । " नं पपापयोतामने तदेव मरति " (स. प. १. १. १. १. १०) इति श्रुतेः ॥ १७ ॥

(द्वाथा) अथात्मनेऽन्नाद्यमागायत् । (द्य) यद्धि किञ्चान्नमद्यतेऽनेनैव तदद्यतेऽइह प्रतितिष्ठति ॥ १८ ॥ शतम् ॥ ७१०० ॥

ते देवाऽअब्रुवन् । (त्रे) एतावद्वाऽइदं सर्वं यदन्नन्तुदात्मनऽ आगासीरन्तु नोऽस्मिन्नन्नऽआभजस्वेति ते वै माऽभिसुम्विशन्तेति तथेति तुष्टं समन्तुपरिण्यविशन्त तस्माद्यदनेनान्नमत्ति तेनैवास्तृप्यन्त्येवुष्टं ह वाऽएनं स्वऽअभिसुम्विशन्ति भर्ता स्वानां श्रेष्ठः पुरऽएता भवत्यन्नादोऽधिपतिर्युऽएवमेव ॥ १९ ॥

अथात्मने अन्नाद्यमागायत् । यद्धि किञ्चान्नमद्यते । अनेनैव तदद्यते । इह प्रतितिष्ठति ॥ १८॥

ते देवा अब्रुवन् । एतावद्वा इदं सर्वम् । यदन्नम् । तदात्मन आगासीः । अनु नोऽस्मिन्नन्न आभजस्वेति । ते वै माऽभिसंविशन्तेति । तथेति । तं समन्तं परिण्यविशन्त । तस्माद्यदनेनान्नमत्ति - तेनैवास्तृप्यन्ति । एवं ह वा एनं स्वा अभिसंविशन्ति । भर्ता स्वानां श्रेष्ठः पुरऽएता भवत्यन्नादोऽधिपतिः । य एवं वेद ॥ १९ ॥

उपास्यस्य प्राणस्य कार्यकारणसंघातविधारकत्वं नामगुणान्तरं वक्तुमाह—अयेति । यथा वागादिभिरात्मार्थ-मागानं कृतम् । तथा मुख्योऽपि प्राणः त्रिषु पवमानेषु सर्वप्राणसाधारणमागानं कृत्वा अयानन्तरं शिष्टेषु नवसु स्तोत्रेषु आत्मने आत्मार्थं ' अन्नाद्यं आगायत् ' आगीतवान् । अन्नञ्च तत् आद्यब्रान्नाद्यं अद्यमानमन्नमित्यर्थः । कथं पुनस्तदन्नाद्यं प्राणेनात्मार्थमागीतमिति गम्यते इत्यत्र हेतुमाह—यद्धीति । किञ्चेति सामान्यान्नमात्रपरामर्शार्थः । हीति हेतौ । ' हि ' यस्मात् लोके प्राणिभिर्यत्किञ्चन सामान्यतः अन्नमात्रमद्यते भक्ष्यते तदन्नमात्रमनेनैव प्राणे-नैवाद्यते तस्मात्स्वार्थमेतदागानम् । अन इति प्राणस्याख्या प्रसिद्धा । अनःशब्दः सान्तः शकटवाची । यस्त्वन्यः स्वरांतः स प्राणपर्यायः । अनितेर्धातोर्व्युत्पन्नत्वात् । एतेन इदंशब्दशङ्काऽप्यपास्ता । ननु—तर्हि एतस्यापि वागादिक्त्वार्थमागानादासङ्गपाम्पवेधः स्यादित्यत आह—इहेति । इहान्ने देहाकास्परिणते प्राणः ' प्रतितिष्ठति ' तदनुसारिणश्च वागादयः स्थितिमाजः अतस्तत्स्थित्यर्थं प्राणस्यान्नम् । अतो न पाम्पवेधस्तस्मिन्नस्तीत्यर्थः ॥ १८॥

नन्वेवं प्राणस्यैव स्वातंत्र्येणानुकूलोपकारमाजित्वं वागादीनां तु तद्धारकं इति कथं निश्चेतुं शक्यते ? यन्निश्चयादनेनैवलेवकारस्य सार्यकत्वं स्यादिति अतस्तन्निर्णयार्थमाह—ते देवा इति । ' ते ' वागादयः स्वविषय-द्योतनाः ' देवाः ' ' अब्रुवन् ' उक्तवन्तः मुख्यं प्राणम् । ' इदं सर्वं ये ' प्रसिद्धं ' यदन्नं ' प्राणिस्थितिकरं तदेतावत् । नातोऽधिकमस्ति । यत्पुनस्त्वं ' आत्मने ' आत्मार्थं आगासीरगीतवानसि आगानेनात्मसात्कृत-वानसीत्यर्थः । वयब्रान्नमन्तरेण स्यात् नोऽसहामहे । अतः ' अनु ' पश्चात् नोऽस्मान् ' अन्ने ' आत्मार्थं तवान्ने ' आभजस्व ' आभाजयस्व । णिचो लोपश्छान्दसः । अस्माश्चान्नमागिनः कुरु इति तैरुक्तः प्राणः ' ते ' यूयं यदि अन्नार्थिनो ये तर्हि ' मा ' मां ' अभिसंविशत ' अभिमुखेन समन्ततो निविशत इति अन्नवीदिति शेषः । एवमुक्तवति प्राणे ते देवास्तथाऽस्त्विवसंगीकृत्य ' तं ' प्राणं ' समन्तं ' समन्तात् परिवेष्ट्य ' न्यविशन्त ' निश्चयेनाविशन्त । तं प्राणं परिवेष्ट्य निविष्टवन्तो यस्मात् तस्माद्वोको यदन्नमनेन प्राणेनाति भक्षयति तेनैव

युऽउ हैवम्विदथँ स्वेषु प्रति प्रतिवृभूपति । नु हैवालम्भाख्येभ्यो
भवत्युय युऽ एवैतमुनु भवति यो वैतमुनु भाख्यन्वुभूपति सु हैवालं
भाख्येभ्यो भवति ॥ २० ॥

सोऽयास्यऽ आङ्गिरसुः । (सोऽङ्गा) अङ्गानाथँ हि उसः प्राणो वाऽ
अङ्गानाथँ उसः प्राणो हि वाऽअङ्गानाथँ उसस्तुस्माद्युस्मात्कुस्माच्चा-
ङ्गात्प्राणऽ उत्क्रामति तदेव तुच्छुप्यत्येषु हि वाऽअङ्गानाथँ उसः ॥२१॥

य उ हैवविदं स्वेषु प्रति प्रतिवृभूपति । न हैवालं भाख्येभ्यो भवति । अय य एवैतमुनु भवति ।
यो वै तमुनु भार्यान् वुभूपति । स हैवालं भाख्येभ्यो भवति ॥ २० ॥

सोऽयास्य आङ्गिरसः । अङ्गानां हि रसः । प्राणो वा अंगानां रसः । प्राणो हि वा अंगानां
रसः । तस्माद्यस्मात्कुस्माच्चाङ्गात्प्राण उत्क्रामति । तदेव तुच्छुप्यति । एष हि वा अंगानां रसः ॥२१॥

(सऽए) एषऽ उऽ एव बृहस्पतिः । (व्वा) व्वाग्वै बृहती तस्याऽए पतिस्तुस्माद् बृहस्पतिः ॥ २२ ॥

(तिरे) एषऽ उऽ एव ब्रह्मणस्पतिः । (तिर्वा) व्वाग्वै ब्रह्म तस्याऽए पतिस्तुस्माद् ब्रह्मणस्पतिः ॥ २३ ॥

(तिरे) एषऽ उऽ एव साम । व्वाग्वै साऽमैष सा चामश्चेति तत्साम्नः सामत्वं युद्धेव समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन समऽ एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण तस्मादेव सामाऽश्रुते साम्नः सायुज्यं सलोकतां युऽएवमेतत्साम वेद ॥ २४ ॥

एष उ एव बृहस्पतिः । वाग्वै बृहती । तस्या एष पतिः । तस्माद् बृहस्पतिः ॥ २२ ॥

एष उ एव ब्रह्मणस्पतिः । वाग्वै ब्रह्म । तस्या एष पतिः । तस्माद् ब्रह्मणस्पतिः ॥ २३ ॥

एष उ एव साम । वाग्वै सा । अमैषः । सा चामश्चेति तत्साम्नः सामत्वम् । यत् उ एव समः प्लुषिणा । समो मशकेन । समो नागेन । सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः । समोऽनेन सर्वेण । तस्मात् उ एव साम । अश्रुते साम्नः सायुज्यं सलोकताम् । य एवमेतत्साम वेद ॥ २४ ॥

अथ बृहस्पत्यादिनामराशिर्वर्मकं प्राप्नोपासनं वक्तुं “ एष उ एव ” इत्यादि कण्डिकाचतुष्टयम् २२-२५ । तत्र न केवलं रूपकर्मभूतयोः कार्यकारणयोरेवात्मा प्राणः । किं तर्हि ? नामभूतानामृगयजुःसाम्नात्मेति सर्वा मकतया प्राणं स्तुवंस्तत्र तावत् ऋगात्मत्वं प्राणस्य तत्त्वेनोपास्यत्वायाह-एष उ एव इति । उपपत्त्यर्थः । ‘ एषः ’ प्रकृत आह्निरसः । “ बृहस्पतिर्देवानां पुरोहित आसीत् ” (तै. सं. १।४।१०) इति श्रुतिप्रसिद्धं देव-पुरोहितत्वं व्यावर्तयितुमाह-व्वाग्वै बृहतीति । सप्त हि गायत्र्यादीनि प्रधानानि छन्दांसि । तेषां मध्यमं छन्दो बृहतीत्युच्यते । सा च बृहती षट्त्रिंशदक्षरा प्रसिद्धा । “ वाग्वाऽअनुष्टुप् ”-(श. प. ७।१।२।१८)-इति चयनप्रकरणे उक्तत्वात् अनुष्टुभोऽपि वाक्यत्वं प्रसिद्धम् । सा षट्त्रिंशदक्षरा अष्टाक्षरैश्चतुर्भिः पादैः (८-४) षट्त्रिंश-दक्षरायां बृहत्यामन्तर्भवति । अवान्तरसंख्यायाः महार्गख्यायामन्तर्भावात् । इत्येवं वागनुष्टुप्बृहत्योश्चैक्येन वागा-त्मिका बृहती । “ स ऋचो व्योहद्वादश बृहतीसहस्राण्येतावत्यो हव्यो याः प्रजापतिमृष्टाः ”-(श. प. १०।४। २। २३) इति श्रुतेर्बृहत्यां सर्वा ऋचोऽन्तर्भवन्ति । ‘ तस्याः ’ बृहत्या वागूपायाः ‘ एषः ’ प्राणः ‘ पतिः ’ स्थित्युत्पादनहेतुत्वात् । तस्माद् बृहस्पतिरित्युपसंहारः ॥ २२ ॥

तथा यजुर्वेदात्मकत्वमाह-एष उ एवेति । ‘ ब्रह्मणः ’ यजुर्वेदस्य ‘ पतिः ’ । कथं ‘ व्वाग्वै ’ वाग्विशेष-रूपं यजुरेव ‘ ब्रह्म ’ वेदः । वेदाधिकारात्-तस्या एष पतिरित्यादि समानम् ॥ २३ ॥

अयास्य सामवेदात्मकत्वमाह-एष उ एव सामेति । कथं ‘ वाग्वै ’ ‘ सा ’ सर्वस्त्रीलिङ्गशब्दाभिधेय-वस्तुविषयो हि सर्वनामसाशब्दः । ‘ सा वै वाक् सर्वपुंलिङ्गशब्दाभिधेयवस्तुविषयोऽमशब्दः । ‘ अम एषः ’ प्राणः । “ केन मे पौलानि नामान्यामोषीति प्राणेनेति ग्वात्केन मे स्त्रीनामान्नीति वाचा ” (. . .) इति श्रुत्यन्तरात् वाक्प्राणाभिधानभूतौ सामशब्दौ । तथा सति प्राणनिर्वर्त्य-

(दैपु) एषुऽच वाऽउद्रीथः । प्राणो वाऽउत्प्राणेन हीदथँ सुर्वसुत्तव्य-
म्वागेव गीथोच्च गीथा चेति सुऽउद्रीथः ॥ २५ ॥

(युस्त) तद्वापि ब्रह्मदत्तश्चैकितानेयः । (यो) राजानम्भक्षयन्नुवाचा-
यन्त्युस्य राजा मूर्ध्निमिषातयताद्युदितोऽयास्यऽआङ्गिरसोऽन्येनोद-
गायदिति वाचा च ह्येव स प्राणेन चोदगायदिति ॥ २६ ॥

एष उ वा उद्रीयः । प्राणो वा उत् । प्राणेन हीदं सर्वसुत्तव्यम् । वागेव गीथा । उच्च गीथा
चेति । स उद्रीयः ॥ २५ ॥

तद्वापि ब्रह्मदत्तश्चैकितानेयो राजानं भक्षयन्नुवाच । अयं त्यस्य राजा मूर्ध्निमिषातयतात् ।
यदितोऽयास्य आङ्गिरसोऽन्येनोदगायदिति । वाचा च ह्येव स प्राणेन चोदगायदिति ॥ २६ ॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः स्वम्वेद भवति हास्य स्वन्तस्य वै स्वरऽ एव
स्वन्तस्मादात्विज्यङ्कुरिष्यन्वाचि स्वरमिच्छेत तया वाचा स्वरसम्पन्न-
याऽऽत्विज्यङ्कुर्यात्तस्माद्यज्ञे स्वरवन्तन्दिदृक्षन्तऽएवाथो यस्य स्वम्भु-
वति भवति हास्य स्वं यऽएवमेतत्साम्नः स्वम्वेद ॥ २७ ॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णम्वेद । भवति हास्य सुवर्णन्तस्य वै
स्वरऽएव सुवर्णम्भवति हास्य सुवर्णं यऽएवमेतत्साम्नः सुवर्णम्वेद ॥ २८ ॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः स्वं वेद । भवति हास्य स्वम् । तस्य वै स्वर एव स्वम् । तस्मादात्विज्यं
करिष्यन् वाचि स्वरमिच्छेत । तया वाचा स्वरसंपन्नया आत्विज्यं कुर्यात् । तस्माद्यज्ञे स्वरवंतं
दिदृक्षंत एव । अथो यस्य स्वं भवति । भवति हास्य स्वम् । य एवमेतत्साम्नः स्वं वेद ॥ २७ ॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णं वेद । भवति हास्य सुवर्णम् । तस्य वै स्वर एव सुवर्णम् ।
भवति हास्य सुवर्णम् । य एवमेतत्साम्नः सुवर्णं वेद ॥ २८ ॥

पासकत्वात्तस्य । 'यत्' यदि सः 'अथास्य आह्निरसः' उद्गाता विश्वसृजां पूर्वर्षाणां सत्रे इतोऽस्मादूर्वोक्तात् वागु-
पसर्जनात्प्राणात् 'अन्येन' देवतान्तरेणोदगायत् उद्गानं कृतवान् 'इति' यदि स्यात्तदा 'त्वस्य' तस्यानृत-
वादी स्यामित्यर्थः । तस्यानृतवादिनो मम 'मूर्द्धानं' शिरः 'अयं' मक्ष्यमाणः सोमः 'राजा' 'विपातय-
तात्' विस्पष्टं पातयतु । 'विपातयतादिति' आशिषि तोः स्थाने तातङ्ङादेशः । एवमुद्गीयदेवता प्राण एव
इत्याख्यायिकया निर्द्धारितमर्थं श्रुतिः स्वेन वचसोपसंहरति-वाचेति । सोऽयास्य आह्निरस उद्गाता 'वाचा च'
प्राणप्रधानया 'प्राणेन च' स्वस्यात्मभूतेनोदगायदित्येषोऽर्थः शपथेन निर्द्धारित इत्यर्थः २६ ॥

एवमुद्गीयदेवता प्राण एवेति निर्द्धार्य तस्य स्वसुवर्णप्रतिष्ठागुणविधानार्थमुत्तरकण्डिकात्रयम् (२७-२९)
अवतारयति-तस्येत्यादिना । 'तस्य' विशुद्धादिगुणवत्तया प्रकृतस्य 'ह एतस्य' बृहस्पत्यादिगुणवत्तया
निरूपितस्य 'साम्नः' सामशब्दवाच्यस्य प्राणस्य 'स्वं' धनं 'यः वेद' 'अस्य' विज्ञातुः 'ह' 'स्वं'
धनं 'भवति' । एवं फलेन प्रलोभ्यामिमुखीकृतं शुश्रूषं प्रत्याह-तस्य वै इति । 'वै' साम्नः 'स्वर एव'
कण्ठागतमायुर्यमेव 'स्वं' विभूषणम् । तेन हि भूषितमुद्गानमृद्धिमहद्भ्यते । यस्मादेवं तस्मादात्विज्यमृत्विक्कर्मो-
द्गानं 'करिष्यन्' वाचि 'विषये' स्वरमिच्छेत । इच्छामात्रेण सौस्वर्यासंभवात् तद्वेतदन्तधावनतैलपानादि
कुर्यादित्यर्थादवगम्यते । एतत्तु प्राप्तज्ञिकं फलम् । 'तया' एवं संस्कृतया 'स्वरसम्पन्नया वाचा' आत्विज्य-
मृत्विक्कर्म कुर्यात् । सौस्वर्यस्य सामभूषणत्वे गमकमाह-तस्मादिति । यस्मात् स्वभूतेन स्वरेण भूषितं साम
'तस्माद्यज्ञे' स्वरवन्तमुद्गातारं 'दिदृक्षन्त एव' द्रष्टुमिच्छन्त एव धनिनमिव जनाः । प्रसिद्धं हि लोके 'अथो'
अपि 'यस्य स्वं' धनं 'भवति' तं धनिनं दिदृक्षन्ते लौकिका इति । एवं गुणविज्ञानफलसंबन्धमुपसंहरति-
भवति हास्य स्वमिति । 'य एवमेतत्साम्नः स्वं वेद' इत्युक्तार्थमेव । एतच्च कण्ठनिष्ठमायुर्यं बाह्यं धनं सौस्व-
र्यस्य घनिगतत्वादित्यर्थः ॥ २७ ॥

इदानीं लाक्षणिकवर्णज्ञानपूर्वकं वर्णोच्चारणं वर्णनिष्ठत्वादान्तरं धनमित्याह-तस्येति । 'तस्य ह एतस्य'
३१३

तस्य हैतस्य साम्नो यः प्रतिष्ठाम्वेद । प्रति ह तिष्ठति तस्य वै वागेव प्रतिष्ठा । वाचि हि खल्वेव एतत्प्राणः प्रतिष्ठितो गीयतेऽन्नऽडुत्यु हैकऽआहुः ॥ २९ ॥

(१) अथातः पवमानानामेवाभ्यारोहः । स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौति । स यत्र प्रस्तुयात् । तदेतानि जपेत्—“ असतो मा सद्गमय (१) तमसो मा ज्योतिर्गमय (२) मृत्योर्मांश्मृतङ्गमयेति ॥ ३० ॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद । प्रति ह तिष्ठति । तस्य वै वागेव प्रतिष्ठा । वाचि हि खल्वेव एतत्प्राणः प्रतिष्ठितो गीयते । अत्रे इत्यु हैक आहुः ॥ २९ ॥

अथातः पवमानानामेवाभ्यारोहः । स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौति । स यत्र प्रस्तुयात् । तदेतानि जपेत्—“ असतो मा सद्गमय (१) तमसो मा ज्योतिर्गमय (२) मृत्योर्मांश्मृतङ्गमयेति ॥ ३० ॥

साम्नः सुवर्णं—कण्ठपोऽयं दन्त्योऽयं इति लक्षणज्ञानपूर्वकं सुवर्णोच्चारणं सामशब्दवाच्यस्य प्राणस्य आन्तरं धनमिति ‘ यो वेद ’ अस्योपासकस्य ‘ सुवर्णं ’ लोकप्रतिद्वमेव हिरण्यं ‘ भवति ’ । किं तत्सुवर्णमिति श्रुत्पक्षे प्राह—तस्येति । ‘ तस्य ’ साम्नः ‘ स्वर एव ’ कण्ठपादिलक्षणव्याख्यातः ‘ सुवर्णं ’ । ‘ भवति हास्य सुवर्णं य एवमेतत्साम्नः सुवर्णं वेद ’ इति पूर्ववदुपसंहारः ॥ २८ ॥

प्रतिनिष्ठति अस्मामिति ‘ प्रतिष्ठा ’ वाक् तां प्रतिष्ठां साम्नो गुणं ‘ यो वेद ’ ‘ स प्रतितिष्ठति ह ’ । पूर्ववत्कृत्वेन प्रलोभिताय का प्रतिष्ठा इति श्रुत्पक्षे आह—तस्य वै इति । ‘ तस्य वै ’ साम्नो ‘ वागेव ’ जिह्वा-मूलादीन्यष्टौ स्थानानि ‘ प्रतिष्ठा ’ वागिति जिह्वामूलादीनां स्थानानामाख्या । सैव प्रतिष्ठा । ‘ हि ’ यस्मादेष ‘ प्रागः ’ ‘ वाचि ’ जिह्वामूलोरुधिरः कण्ठदन्तोऽष्टनासिकातालुः स्थानेषु ‘ प्रतिष्ठितः ’ सन् ‘ खलु ’ निश्चिनं एतद्गानं ‘ गीयते ’ गीतिमावमापयते । तस्मात् साम्नो वागेव प्रतिष्ठेति संबन्धः । मतान्तरमाह । अत्र इति । ‘ अत्रे ’ अन्नपरिणामे देहे प्रतिष्ठितो गीयते ‘ इत्येके ’ अन्ये ‘ उ ह ’ खलु ‘ आहुः ’ । इत्येकीयपक्ष-स्याभिहितवाचिकृत्वेन प्रतिष्ठितगुणविज्ञानं कुर्यात् । वाग् वा प्रतिष्ठा अन्नं वेति ॥ २९ ॥

इदानीमेवं प्राग्विज्ञानव्रतो मन्त्रजपविधिसया आह—अथात इति । ‘ अथ ’ प्राग्विज्ञानकथनानन्तरम् । यस्मात् एवं विदुषा प्रयुज्यमानं जनकर्म देवमावाभ्यारोहकृत्वा अतस्तस्माच्चक्षिणीयते—तस्य चोद्गीयसंबन्धात् सर्वप्रोक्तानन्तात् प्राप्नोति “ पवमानानामेवाभ्यारोहः ” इति वचनात् पवमानेषु त्रिष्वपि कर्तव्यतायां प्राप्तायां पुनः कालमहोच करोति । म ये खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौतीति । ये एतत्प्रतिद्वम् । ततः । किं निन्दित्यत आह—स इति । ‘ सः ’ प्रस्तोता ‘ यत्र ’ यस्मिन् काले साम ‘ प्रस्तुयात् ’ प्रारभेत । तच्चस्मिन् काले ‘ एतानि जपेत् ’ । अन्ये च जाकर्मगोऽभ्यारोह इत्याख्या । आभिमुख्येनारोहयनेन जपकर्मणा एवंविद् देशनां शपथारोहः । एतानीति बहुवचनान् श्रीमि यजुषि द्वितीयानिर्दिशन् प्राज्ञगोप्यज्ज्ञावा ययापठित एव एतः प्रयोक्तव्यः । न मात्रः । एतथ जपकर्म पात्रमानम् । एतानि कानिप्यपेक्षायामाह—“ असतो मा सद्गमय, तमसो मा ज्योतिर्गमय, मृत्योर्मांश्मृतङ्गमय ” इति । गमयेति शब्दो मन्त्रजपसमाप्तिचोक्तः ॥ ३० ॥

स यदाह्रासतो मा सद्गमयेति । मृत्युर्वाऽथुसत्सुदमृतं मृत्योर्माऽमृतङ्ग-
मयामृतम्मा कुर्वित्येवैतुदाह ॥ ३१ ॥

तमसो मा ज्योतिर्गमयेति । मृत्युर्वै तमो ज्योतिरमृतमृत्योर्माऽमृतङ्ग-
मयामृतं मा कुर्वित्येवैतुदाह मृत्योर्माऽमृतङ्गमयेति नात्र तिरोहित-
मिवास्ति ॥ ३२ ॥

(स्तु) अथ यानीतराणि स्तोत्राणि । तेष्व्वात्मनेऽन्नाद्यमागायेत्तस्मादु
तेषु व्वरम्बृणीत यङ्कामङ्कामयेत तथै सुऽएषुऽएवम्बिदुद्गताऽत्मने

स यदाऽह-असतो मा सद्गमयेति । मृत्युर्वा असत् । सदमृतम् । मृत्योर्मा अमृतं गमय ।
अमृतं मा कुरु । इत्येवैतदाह ॥ ३१ ॥

तमसो मा ज्योतिर्गमयेति । मृत्युर्वै तमः । ज्योतिरमृतम् । मृत्योर्मा अमृतं गमय । अमृतं मा
कुरु । इत्येवैतदाह । मृत्योर्मा अमृतं गमयेति । नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ ३२ ॥

अथ यानीतराणि स्तोत्राणि । तेषु आत्मने अन्नाद्यमागायेत् । तस्मादु तेषु वरं वृणीत ।
यं कामं कामयेत । तं स एष एवंविदुद्गता आत्मने वा यजमानाय वा कामं कामयेत । तमागायाति ।
तद्वैतल्लोकजिदेव । न ह वैवालोक्पताया आशाऽस्ति । य एवमेतत्ताम वेद ॥ ३३ ॥

मन्त्रार्थस्य तिरोहितत्वात् ब्राह्मणप्रतीकग्रहणपूर्वकं श्रुतिः स्वयमेव व्याचष्टे-स यदिति । ' सः ' मन्त्रः
" असतो मा सद्गमय " इति ' यदाह ' यदुक्तवान् । कोऽसावर्थ इत्युच्यते-मृत्युर्वा असदिति । स्वाभाविक-
कर्मविज्ञानं मृत्युरित्युच्यते । अत्यन्ताधोभावहेतुत्वात् असच्छब्दवाच्यता । ' सदमृतं ' सच्छास्त्रीयकर्मविज्ञान-
मुच्यते । अमरणवर्मेहेतुत्वादमृतम् । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह-मृत्योरिति । ' मृत्योः ' स्वाभाविककर्मज्ञाना-
त्मकात् ' मा ' मां ' अमृतं ' शास्त्रीयकर्मविज्ञानं ' गमय ' देवभावसाधनात्मभावमापादयेत्यर्थः । अथ तात्पर्यार्थमाह-
अमृतमिति । ' मा ' माममृतं अमृतत्वसाधनयोग्यस्वभावं ' कुरु ' संपादय-इत्येवैतन्मन्त्रवाक्यमाह ॥ ३१ ॥

तथा द्वितीयं मन्त्रं व्याचष्टे-तमसो मा ज्योतिर्गमयेति । अस्मिन्मन्त्रे तमःशब्देनाशास्त्रीयकर्मज्ञानमूलमज्ञान-
मुच्यते आवरणरूपकत्वात्तस्य । तदेव ' मृत्युर्वै ' मरणहेतुत्वात् । ' ज्योतिरमृतं ' पूर्वोक्ततमोविपरीतं दैवस्वरूप-
ज्ञानं ज्योतिरुच्यते प्रकाशत्वादेव । ' अमृतं ' अविनाशरूपकत्वात् । इति पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह-मृत्योरिति ।
मृत्योरज्ञानात्मकादसुरभावात् ' अमृतं ' ज्ञानात्मकं देवभावं ' गमय ' । तात्पर्यार्थमाह-अमृतमिति । ' अमृतं '
देवं ' मा ' मां ' कुरु ' प्राजापत्यं फलभावमापादयेत्यर्थः । एवमुक्तमन्त्रद्वयेनानतिरिक्तार्थतया तृतीयमन्त्रार्थस्या-
व्याख्येयत्वमाह-मृत्योरिति । ' मृत्योः ' असाधनमात्रादसाध्यभावाच्च ' अमृतं ' साधनभावं साध्यभावं च ' गमयेति '
प्रसिद्धार्थतयैव अत्रास्मिन् तृतीये मन्त्रे तिरोहितमिवांर्हितमिवावैरूपं पूर्वयोरेव मन्त्रयोः अप्रकटं अपूर्वं
' नास्ति ' । पूर्वयोरेव मन्त्रयोः समुचितोऽर्थस्तृतीयेन मन्त्रेणोक्त इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

प्राणवदुद्गातृषि स्वार्थं गानमस्तीत्याह-अयं यानीति । ' अय ' त्रिषु पवमानेषु यजमानोद्गानकरणानंतरं
यानीतराण्यवशिष्टाणि नव ' स्तोत्राणि ' ' तेषु ' स्तोत्रेषु प्राणविदुद्गाता ' आत्मने ' आत्मार्यं अन्नाद्यमन्ना

वा यजमानाय वा कामङ्कामयते तमागायति तुद्वैतुल्लोकजिदेव नु हैवा-
लोकयुतायाऽआशाऽस्ति बुऽएवमेतत्साम वेद ॥ ३३ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे तृतीये प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमे
प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (३) १।१ ॥ (४) १-१ ॥

आत्मैवेदमग्रऽआसीत् । (त्पु) पुरुषविधुः सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्म-
नोऽपश्यत्सोऽहुमस्मीत्यग्रे व्याहरत्ततोऽहन्नामाऽभवत्तुस्मादप्येतद्दृष्ट्वा-
मन्त्रितोऽहुमयमित्येवाग्रऽउक्त्वाऽथान्यन्नाम पृब्रूते बुदस्य भवति ॥ १ ॥

पुरुषविधब्राह्मणम् ।

आत्मैवेदमग्र आसीत् । पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य, नान्यदात्मनोऽपश्यत् । सोऽहुमस्मीत्यग्रे
व्याहरत् । ततोऽहं नामाऽभवत् । तस्मादप्येतर्हि, आमन्त्रितोऽहुमयमित्येवाग्र उक्त्वा, अथान्य-
न्नाम पृब्रूते । यदस्य भवति ॥ १ ॥

य तदायं चान्नायमागायेत् आगानेन संपादयेत् । अस्योद्गातुः सर्वफलसायकत्वमाह—तस्मादिति । यस्मात्
' स एषः ' ' उद्गाता ' ' एवंविक् ' ययोकप्राणवित् प्राणवदेवात्मने आत्मार्यं वा ' यजमानाय वा ' यं ' कामं '
' कामयते ' इच्छति ' तमागायति ' आगानेन साधयति । ' तस्माद् ' तस्मादेव यजमानः ' तेषु ' नवसु
स्रोत्रेषु प्रयुज्यमानेषु ' यं कामं कामयेत् ' इच्छेत् । तं कामं ' वरं कृणीत ' प्रार्थयेदित्यन्वयार्थः । एवमेवं
समुवितादुपासनात् फलसिद्धौ आशंकासंभवमावेऽपि केवलादुपासनात्तत्सिद्धिशंका स्यात् तां निरस्यति—तद्वैत-
दिति । ' यः ' ' एतन्नाम ' प्रागं ययोकं निर्वारितमहिमानं आ एवं अभिमानाभिव्यक्तेः "हमस्मि प्राणः" इति
' वेद ' उपास्ते । तस्य कर्मानपिठतस्यापि ' तद् एतत् ' प्राणदर्शनं केवलमपि ' लोकजिदेव ' लोकसाधनमेव ।
' न ह एवालोकयताये ' अलोकवाय ' आशाऽस्ति ' आशंसनं प्रर्थना नैवारित । तथा चोपासनासहितं कर्म सङ्-
देवानुष्ठितं सन् अष्टद्वारा फलसाधनम् । केवलोपासनं तु नैरर्थेण असङ्गदुष्टितं तत्साधनमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

इति श्रीहर्षिकृष्णक्षमगव्यूथपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीवासुदेवब्रह्मगवतः कृणौ माय्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाय्यंदिनशाखोप-
निषद्बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां आये मनुकांडे प्रथमेऽध्याये
प्रथममुद्गीयब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (४) १ । १ ॥

एवं ज्ञानकर्मण्यो समुपितान्यं प्रजापतिव्यतिरिक्त्यायात् । इदानीं अस्य प्रजापतेः फलभूतस्य जग-
त्सर्जनमपिनिर्माणेषु स्वानंज्यादिभिर्भूयुषवर्गेन न स्रोतुं ज्ञानकर्मणोर्बैदिकयोः फलोकयोर्बर्णयितव्य
इत्येवमर्थ आत्मैवेदमग्रऽ आसीदिति पुरुषविधब्राह्मणमारम्भे—वक्ष्यमाणब्रह्मविद्याधिकारहेतुमूलवैतान्यो-

स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात् । (त्स) सुर्वान्पाप्मनऽऔपत्तस्मात्पुरुष-
ऽओपति ह वै स तुं योऽस्मात्पूर्वो बुभूषति सुऽएवम्वेद ॥ २ ॥

सोऽविभेत् । (तु) तस्मादेकाकी विभेति सु हायमीक्षाञ्चक्रे यन्मुदन्य-
त्रास्ति कस्माच्च विभेमीति ततऽएवास्य भयम्वीयाय कस्माच्च भेष्यु-
द्वितीयाद्वै भयम्भवति ॥ ३ ॥

स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात्सर्वपाप्मन औपत् । तस्मात्पुरुषः । ओपति ह वै सतम् । योऽस्मा-
त्पूर्वो बुभूषति । य एवं वेद ॥ २ ॥

सोऽविभेत् । तस्मादेकाकी विभेति । स हायमीक्षाञ्चक्रे । यन्मुदन्यत्रास्ति । कस्माच्च विभेमीति ।
तत एवास्य भयं वीयाय । कस्माच्च अभेष्यत् । द्वितीयाद्वै भयं भवति ॥ ३ ॥

त्पादनाय । आत्मैवेति । तत्रात्मशब्देन प्रजापतिः प्रथमोऽण्डजः शरीरी वैदिकज्ञानकर्मफलभूतोऽभिधीयते ।
' इदं ' दृश्यमानं शरीरमेदजातं तेन प्रजापतिशरीरेणाविभक्तं ' अग्रे ' शरीरान्तरोत्पत्तेः प्राक् ' आत्मैवासीत् ' ।
कस्यात्मनोऽत्र ग्रहणमिदं आह—पुरुषविध इति । ' पुरुषविधः ' पुरुषाकारः शिरःपाण्यादिलक्षणो मन्वादीनां
सष्टा विराड्—' सः ' प्रथमः संभूतः ' अनुवीक्ष्य ' कोऽहं किलक्षणो वाऽस्मीति अन्वालोच्य ' आत्मनः '
स्वशरीरात् ' अन्यत् ' वस्तुन्तरं ' नापश्यत् ' न ददर्श । केवलं तु आत्मानमेव सर्वत्रात्मानमपश्यत् । आलो-
चनकार्यमाह—सोऽहमिति । पूर्वजन्मश्रौतविज्ञानसंस्कृतसाधकावस्थप्रजापतिवत् फलावस्थोऽपि विराडात्मा ' सः '
अहमस्मि ' सर्वात्मा ' इत्यग्रे ' प्रथमं ' व्याहरत् ' व्याहृतवान् यस्मात् ततस्तस्मात् ' अहनामाऽमवत् ' ।
यस्मात्कारणात्प्रजापतावेवं वृत्तं तस्मात्तत्कार्यभूतोऽपि लोकः ' एतर्हि ' एतस्मिन्नपि काले ' आमन्त्रितः '
कस्त्वमिति पृष्टः—' अहमपमित्येवाग्रे ' प्रथममुक्त्वा कारणात्माभिधानेनात्मानमभिसंधाय—अथानंतरं अन्यद्विशेष-
पिण्डाभिधानं—' यदस्य ' पुरुषस्य मातापितृकृतं देवदत्तो यज्ञदत्त इति वा नाम भवति तन्नाम ' प्रभूते '
कथयति ॥ १ ॥

एवमुपासनार्थं प्रजापतेरहं नामोक्त्वा इदानीं पुरुषनामनिर्वचनमाह—तु यदिति । ' सः ' प्रजापतिः पूर्व-
स्मिन् जन्मनि साधकावस्थायां सम्पत्कर्मज्ञानभावान्नुष्ठानिरहमहमिकया अस्मात्प्रजापतित्वप्रतिपित्सुसमुदाया-
त्सर्वस्मात् ' पूर्वः ' प्रथमः सन् सम्पत्कर्मचिनुष्ठानिः कृत्वा असङ्गाज्ञानलक्षणान् ' सर्वान् पाप्मनः ' प्रजा-
पतित्वप्रतिग्रन्थकारणभूतान् यद्यस्मात् औषददहत् तस्मात्पुरुषः । एतद्गुणविज्ञानफलमह—ओपतीति ।
प्रजापतित्वं अन्योऽपि ' यः ' कथित्, ' एवं वेद ' पुरुषगुणः प्रजापतिरहमस्मीति लपास्ते । ' स वै ' सोऽपि
' ओपति हतं ' दहत्येव अभिमन्त्रयेव । तं कं ? ' यः ' अस्मादेवंभूतोपासकात् ' पूर्वः ' प्रथमः सन् प्रजापत्या-
त्वमात्मनः ' बुभूषति ' मवितुमिच्छति तमित्यर्थः ॥ २ ॥

यदिदं स्तोतुमभिप्रेतं प्रजापत्यलक्षणं ज्ञानकर्मफलं तदपि नैव संसारविषयमत्यक्रामत् इतीममर्थं प्रदर्श-
यिष्यन्नाह—सोऽविभेदिति । योऽयं प्रथमः शरीरी पुरुषविधो व्याख्यातः—' सः ' प्रजापतिः अविभेदोत्तवान् ।
अहमेकाकी कोऽपि मां हनिष्यतीति आत्मनाशविषयविपरीतज्ञानवत्त्वात् मयं प्राप्तवान् इति अत्र कार्यगतेन

स वै नैव रेमे । तस्मादेकाकी न रमते सु द्वितीयमैच्छत्सु हैतावानास
यथा स्त्रीपुमाँसौ सम्पुरिष्वक्तौ ॥ ४ ॥

सुऽइममेवात्मानन्देधाऽपातयत् । (तु) ततः पतिश्च पत्नी चाभवता-
न्तस्मादिदमर्द्धवृगलमिव स्वऽडुति ह स्माह याज्ञवल्क्यस्तुस्मादयुमा-
काशुः स्त्रिया पूर्युतऽ एव ताँ सुमभवत्ततो मनुष्याऽअजायन्तु ॥ ५ ॥

स वै नैव रेमे । तस्मादेकाकी न रमते । स द्वितीयमैच्छत् । स हैतावानास । यथा स्त्रीपुमाँसौ
संपरिष्वक्तौ ॥ ४ ॥

स इममेवात्मानं देधाऽपातयत् । ततः पतिश्च पत्नी चाभवताम् । तस्मादिदमर्द्धवृगलमिव स्वः ।

मयलिङ्गेन कारणेन प्रजापतौ तदप्युच्येमित्याह—तस्मादिति । यस्मादयं पुरुषविधः शरीरकारणवान् आत्मनाश-
विपरीतदर्शनवच्चान् प्रजापतिरविभेत् तस्मादेकाकिन्वाविशेषात् अयतनोऽप्येकाकी स्वविनाशमाशङ्क्य 'विमेति' ।
यथा अमदादिमी रज्जुस्याग्वादी सर्पपुल्यादिभ्रमजनितमयनिवृत्तये विचारेण तत्त्वज्ञानं संपाद्यते । तथा प्रजा-
पतिरपि भवस्य तदेतौध विपरीतधियो ध्वस्तिहेतुं तत्त्वज्ञानं विचार्य संपादितवान् इति । अतोऽयस्य संसारात्-
भूतत्वमियाशयेनाह—स हेति । 'ह' किल 'सोऽयं' प्रजापतिः 'ईशाश्वके' विचारयामास । कथं—यद्यस्मात्
मन्मतः—अन्यदात्मव्यतिरेकेण वस्वन्तरं प्रतिद्वेदीभूतं 'नास्ति' । तस्मादहं प्रत्यकूचैतन् द्वितीयब्रह्मरूपः—
'कस्मान्नु विमेमि' इति । एवं विचारोपपन्नकलमाह—तत इति । 'तत एव' यथाभूताद्वितीयात्मदर्शनादेव
'अस्य' प्रजापतेर्भयं सकारणं 'बीबाय' विस्पष्टं गतवन् । तस्य प्रजापतेर्भयं तत्केवलाविद्यानिमित्तमेव
परमार्थदर्शने अनुपपन्नमित्याह—कस्मादिनि । 'द्वितीयादि' द्वितीयादेव 'भयं भवति' । न तु स्वस्मात् स्वस्य
भयम् । द्वितीये च वस्वन्तरं अविद्याप्रपुन्यस्यापि तमेव । न हि अद्वयमानं द्वितीयं भयजन्महेतुः । "तत्र को मोहः
कः शोकः एकत्वमनुपश्यतः"—(वा. सं. अ. ४० कं. ७) इति मंत्रवर्गात् । "मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतम्पर-
मार्थिनः" । इति मान्दूक्यश्रुतेः । तत्त्वज्ञाने सति अज्ञानाभावात् तन्मूलद्वैतदर्शनानुपपत्तेः । अयं 'कस्माद्वयमे-
ष्यन्' कुतो हि मीनिमन्दस्यत । परमार्थनिरूपणावस्थायां न कुतश्चिद्वैतवानित्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं प्रजापतेर्भयायाविष्टयेन संसारान्तर्भूतत्वमुक्तम् । इदानीं तत्रैवाख्याविष्टवं हेत्वन्तरमाह—स वै नैवेति ।
'स वै' प्रजापतिः 'नैव रेमे' रमि नाश्वभवन् अल्याविष्टोऽभूत् अमदादिबदेव यतः । तस्मादाधुनिकोऽपि
एतादित्यादिभर्मयार्थे 'एकाकी' असहायः सन् 'न रमते' रमि नानुभवति । रतिर्नाम इष्टार्थसंयोगा-
प्रीतिः तत्रान्निव इष्टविशेषान् मनस्याकुलीभावोऽतिरिच्युच्यते । अल्याविष्टस्य प्रजापतेः तन्निस्सनोयोग-
प्रकारमाह—स द्वितीयमिति । 'स' प्रजापतिः द्वितीयं अल्पपदोदसमर्थं स्त्रीवस्तु 'ऐच्छत्' इष्टवान् ।
तस्य देव स्त्रीविषय मृद्वपनोऽपि विषयामरस्य स्त्रिया परिष्वक्त्येव आत्मन्यभिमाने संजाते 'सः ह' प्रजापतिः
तेनेमिमानेन मरसद्वयवान्—'एतावान्' एताव परिमाणः 'आस' बभूव । कियन्परिमाण इत्यपेक्षायाः
माह—यथेति । यथा नोक्तं 'स्त्रीपुमाँसौ' अल्पपदोदनाय 'सम्पुरिष्वक्तौ' अन्योऽयं गाढमालिङ्गितौ यत्परि-
ष्कातो भवता यथा यत्परिष्कातो बभूवैत्यर्थः ॥ ४ ॥

'सः' विष्कातो विष्टपुरुषानुसन्नेनेन 'रमं' परिष्वक्तस्त्रीपुनपरिमाणमात्मानं शरीरं एतावपरिमाणं

सो हेयमीक्षाञ्चक्रे । कथञ्चु माऽऽत्मनऽएव जनयित्वा सम्भवति हुन्त
तिरोऽसानीति ॥ ६ ॥

सा गौरभवत् । (हृ) वृषभऽइतरस्ताथ सुमेवाभवत्ततो गावो-
ऽजायन्त ॥ ७ ॥

इति ह स्माह याज्ञवल्क्यः । तस्मादयमाकाशः स्त्रिया पूर्यत एव । तां समभवत् । ततो मनुष्या
अजायन्त ॥ ६ ॥

सा उ ह इयमीक्षाञ्चक्रे । कथं नु मा आत्मन एव जनयित्वा संभवति । हंत ! तिरः असा-
नीति ॥ ६ ॥

सा गौरभवत् । वृषभ इतरः । तां समेवाभवत् । ततो गावोऽजायन्त ॥ ७ ॥

‘ द्वेधा अपातयत् ’ द्विप्रकारं पातितवान् । इममेवेत्यवधारणात् सशब्देन कर्तृतया विराड्प्रहणमविरुद्धम् ।
क्षीरस्य सर्वोपमर्दनेन दधिभावापत्तिवत् न विराट् सर्वोपमर्दनेन एतावानास । किं तर्हि ? आत्मना व्यवस्थितस्यैव
विराजः सत्यसङ्कल्पत्वात् आत्मव्यतिरिक्तं तु परिष्वक्तस्त्रीपुंसपरिमाणं शरीरान्तरं बभूवेति तद्विधाकरणे कर्मेति
बोध्यम् । ततस्तस्मात्पातनात् पतिर्मन्वाख्यः ‘ पत्नी च ’ शतरूपाख्या चाभवतां बभूवतुः । लोकप्रसिद्धयो-
र्दपत्योरुक्ते निर्वचने लोकानुभवमनुकूलयति-तस्मादिति । यस्मात्पतिपत्न्यायैकशरीरविभक्ते । तस्मात् ‘ स्वः ’
स्वस्यात्मनः ‘ इदं ’ शरीरं प्राक् छुद्रहनात् ‘ अर्द्धवृगलमिव ’-वृगलं विदलं-अर्द्धं च तत् वृगलं च-
अर्द्धवृगलम् । शुत्स्यादिविभागवत् अर्द्धविदलमेवेत्यर्थः ॥

अत्रामियुक्तसंमतिमाह-इति हेति । यज्ञस्य वल्को वक्ता यज्ञवल्कः तस्यापत्यं याज्ञवल्क्यो दैवरातिर्नामा
ब्रह्मणो वाऽपत्यमित्यर्थः । सः ‘ ह ’ किल इतीत्यं ‘ आह ’ स्मोक्तवान्, द्वेधा पातने सति एको भागः पुरुषः
अपरस्तु स्त्रीति । अत्रैव हेत्वेतरमाह-तस्मादयमिति । यस्मादुद्धहनात्प्राक् अवस्थायां ‘ अयमाकाशः ’ पुरुषार्द्धं
छ्यर्द्धं शून्यः असंपूर्णो वर्तते-तस्मात् पुनः उद्धहनादनन्तरं स्त्रिया प्राप्तछपद्धनेतरो भागः ‘ पूर्यत एव ’ । यथा
विदलार्द्धोऽसंपूर्णः संपुटीकरणेन पुनः संपूर्णः क्रियते तद्वदिति ॥

अथ मिथुनद्वारिकां सृष्टिमाह-तां समभवदिति । स प्रजापतिर्मन्वाख्यः शतरूपाख्यामात्मनो दुहितरं पत्नी-
त्वेन कल्पितां ‘ समभवत् ’ मिथुनभावमुपगतवान् । ततस्तस्मात् तयाविधोपगमनात् ‘ मनुष्याः ’ अजायन्तो-
त्पन्ना इत्यर्थः ॥ ६ ॥

इदानीं गवादिदृष्टिं प्रस्तौति-सो हेयमिति । ‘ सेयं ’ शतरूपा ‘ उ ह ’ किल “ न सगोत्रां समानप्रवरां
भाषां विदेत ” इति दुहितृगमने स्मार्तं प्रतिषेधमनुस्मरंतीशाब्दके विचारयामास । कथं न्विदमकृत्यं-यत् ‘ मा ’
मां ‘ आत्मनः ’ स्वस्मादेव जनयित्वोत्पाद्य संभवत्युपगच्छति यद्यपि अयं निर्धृणः स्मार्तं प्रतिषेधमस्मरन् मां न
मुञ्चति । अहं तु तं स्मरंती ‘ हंत ’ इदानीं ‘ तिरोऽस्तानि ’ जात्यन्तरेण तिरोभूता भवानीति ॥ ६ ॥

एवं विचार्य ‘ सा ’ शतरूपा ‘ गौरभवत् ’ । उत्पाद्यप्राणिकर्ममिश्रोयमानायाः शतरूपायाः मनोश्च पुनः
सैव मतिरभवदिति बोध्यम् । ‘ इतरः ’ मनुः ‘ वृषभः ’ भूत्वा ‘ तामेव ’ गां ‘ समभवत् ’ पूर्ववत्समोर्गा कृत-
वान् । ततस्तस्माद्गोवृषभसंबंधात् ‘ गावोऽजायन्त ’ ॥ ७ ॥

वृद्धयेतराऽभवत् । (द) अश्ववृषऽइतरो गर्दभीतरा गर्दभऽइतर-
स्ताथँ समेवाभवत्ततऽएकशफमजायत ॥ ८ ॥

(ता) अजेतराऽभवत् । (द्व) वस्तऽइतरोऽविरितरा मेपऽइतरस्ताथँ
समेवाभवत्ततोऽजावयोऽजायन्तैवमेव यदिदं किञ्च मिथुनमा पिपीलि-
काभ्यस्तत्सुर्वमसृजत ॥ ९ ॥

सोऽवेत् । (द) अहम्याव सृष्टिरस्म्यहुथँ हीदथँ सुर्वमसृक्षीति ततः
सृष्टिरभवत्सृष्ट्याथँ हास्यैतस्याम्भवति युऽएवम्वेद ॥ १० ॥

वृद्धयेतराऽभवत् । अश्ववृष इतरः । गर्दभीतरा । गर्दभ इतरः । तां समेवाभवत् । तत एक-
शफमजायत ॥ ८ ॥

अजेतराऽभवत् । वस्त इतरः । अविरितरा । मेप इतरः । तां समेवाभवत् । ततोऽजावयो-
ऽजायन्त । एवमेव यदिदं किञ्च मिथुनमा पिपीलिकाभ्यः तत्सर्वमसृजत ॥ ९ ॥

सोऽवेत् । अहं वाव सृष्टिरस्मि । अहं हीदं सर्वमसृक्षीति । ततः सृष्टिरभवत् । सृष्ट्यां हास्यै-
तस्यां भवति । य एवं वेद ॥ १० ॥

‘ इतरा ’ शतरूपा ‘ वड्वा ’ अश्वा अभवत् । ‘ इतरः ’ मनुः अश्ववृषोऽभवत् । अश्वश्चासौ वृषश्च अश्व-
वृषः प्रजननममर्षोऽथ इत्यर्थः । ‘ इतरा ’ शतरूपा ‘ गर्दभी ’—‘ इतरः ’ मनुः—‘ गर्दभः ’ ‘ अभवदिति ’
प्रत्यये संयन्तः । ‘ तामेव ’ वड्वां गर्दभीं च ‘ समभवत् ’ ततो वड्वाऽश्वसंयोगात् गर्दभीगर्दभसंयोगात् गर्दभा-
श्चजातीनयोर्दोषाभ्याश्च एकशफमेकतुल्यं अश्वाश्चतरगर्दमाख्यं त्रयमजायत ॥ ८ ॥

‘ इतरा ’ शतरूपाऽजाऽभवत् ‘ इतरः ’ मनुः वस्तदृष्टागः । ‘ इतरा ’ शतरूपा ‘ अविः ’—‘ इतरः ’ मनु-
र्मेवः नामैवानामवि च ‘ समभवत् ’ । ततस्मत्समाससंभवनादजावयः अजाश्च अवयश्च अजावयः जातिविशेषाः
‘ अजावयन् ’ । विशेषागामानेत्यान् प्रत्येकमुपदेशासंभवं मन्वानस्तिर्यक्सृष्टिं संश्लिष्योपसंहरति—एवमेवेति ।
‘ यदिदं किञ्च ’—यदि किञ्चैदं ‘ मिथुनं ’ खीपुनलक्षणं द्वन्द्वं ‘ आ पिपीलिकाभ्यः ’ पिपीलिका अभिव्याप्य
‘ तन्मयं ’ जगत् ‘ एवमेव ’ पशुन्यायेनैव ‘ असृजत ’ सृष्टवानित्यर्थः ॥ ९ ॥

(दा) अथेत्यभ्यमन्यत् । (त्स) स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्याञ्चाग्निमसृजत तस्मादेतदुभयमलोमकमन्तरतोऽलोमका हि योनिरन्तरतः ॥ ११ ॥

(स्त) तद्यदिदमाहुः । (र) असुं यजामुं यजेत्येकैकन्देवमेतस्यैव सा विसृष्टिरेषु ह्येव सर्वे देवाः ॥ १२ ॥

(ऽ) अथ यत्किञ्चेदमार्द्रम् । (न्त) तद्वेतसोऽसृजत तदु सोमऽएता-
वद्वाऽइदं सर्वमुन्नञ्जैवान्नादुश्च सोमऽएवान्नमग्निरन्नादुः ॥ १३ ॥

अथेत्यभ्यमन्यत् । स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चाग्निमसृजत । तस्मादेतदुभयमलोमकमन्तरतः । अलोमका हि योनिरन्तरतः ॥ ११ ॥

तद्यदिदमाहुः । असुं यजामुं यजेति एकैकं देवम् । एतस्यैव सा विसृष्टिः । एष उ ह्येव सर्वे देवाः ॥ १२ ॥

अथ यत्किञ्चेदमार्द्रम् । तद्वेतसोऽसृजत । तदु सोमः । एतावद्वा इदं सर्वम् । अन्नं चैवान्नादुश्च । सोम एवान्नम् । अग्निरन्नादुः ॥ १३ ॥

एवमनुप्राहसृष्टिमुक्त्वा अनुप्राहकसृष्टिं प्रस्तौति—अथेतीति । अथशब्दोऽनुप्राहसर्गानन्तर्यार्थः । इति—शब्दो मयनप्रकारामिनयप्रदर्शनार्थः । मुखे हस्तौ निक्षिप्य ‘ अभ्यमन्यत् ’ आभिमुख्येन मन्यनमकरोत् । एवं मुखं हस्ताभ्यां मथित्वा स प्रजापतिः ‘ मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां च ’ योनिभ्यां ‘ अग्नि ’ ब्राह्मणजातेरनुग्रहकर्तारं ‘ असृजत ’ सृष्टवान् । मुखादेः अग्निं प्रति योनिवे गमकमाह—तस्मादेतदुभयमिति । यस्मादाहकस्याग्नेर्हस्तौ मुखं च एतदुभयं योनिः ‘ तस्मादेतदुभयमपि ’ अन्तरतोऽभ्यन्तरे ‘ अलोमकं ’ लोमवर्जितम् । अलोमकेति । या हि स्त्रीणां ‘ योनिः ’ सा ‘ हि अन्तरतोऽलोमका ’—इत्येतत्सामान्यादुभयस्यास्याग्निमिति । तथा ब्राह्मणोऽपि मुखादेव जज्ञे प्रजापतेः । तस्मादेकयोनित्वात् ज्येष्ठेनेवानुजोऽनुगृह्यते अग्निना ब्राह्मणः । तस्माद्ब्राह्मणोऽग्निदेवत्यो मुख-वीर्यश्च इति श्रुतिरमृतिसिद्धम् ॥ ११ ॥

क्षत्वादिदेवतासर्गमिहानुक्तं वक्ष्यमाणमपि उक्तवदुपसंहरति सृष्टिसाकल्यानुकीर्त्यै । सृष्टस्य स्रष्टुरनन्यत्वात् सृष्टेः प्रजापतिरेव इत्युक्त्यर्थस्य श्रुत्यभिप्रायेण अविद्वन्मतं निदिष्टमुपन्यस्यति—तद्यदिदमिति । तत्तत्र कर्मप्रकरणे केवलयाज्ञिकाः यागकाले यदिदं वचः ‘ आहुः ’ ‘ असुं ’ अग्निं यज—अमुमिन्द्रं ‘ यज ’—इत्यादि । नामशस्त्रस्तोत्र-कर्मादिभिन्नत्वात् भिन्नमेवान्यादिदेवमेकैकमन्यमाना आहुरित्यभिप्रायः । तत्र तथा विद्यादिति वाक्यशेषः । एतस्यानादरणीयत्वे हेतुं वदन् अनुप्राहकसृष्टिमुपसंहरति—एतस्यैवेति । यस्मायः सर्वो देवमेदः एतस्यैव प्रजापतेरेव ‘ सा विसृष्टिः ’ । ‘ उ ’ पुनः । ह्येवधारणे । ‘ एषः ’ प्रजापतिः प्राण एव ‘ सर्वे देवाः ’ । नान्यदेवताऽन्तरमस्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

एकस्यैव प्रजापतेः द्विधोपास्यत्वाय अग्निसर्गमुक्त्वा अन्नसर्गमाह—अथ यत्किञ्चेदमिति । अयाग्निसर्गानन्तरं यत्किञ्चेदं लोके ‘ आर्द्रं ’ द्रवात्मकं तत्प्रजापती रेतस आत्मनो बीजादसृजत सृष्टवान् । द्रवात्मकश्च

सैषा ब्रह्मणोऽतिसृष्टिः । (र्व्य) यच्छ्रेयसो देवानुसृजताथ यन्मर्त्यः
सन्नमृतानुसृजत तस्मादतिसृष्टिगुतिसृष्ट्याथ ह्यस्यैतस्यां भवति युऽ
एवमुद ॥ १४ ॥

तुद्धेदन्तर्ह्यव्याकृतमासीत् । (तु) तुन्नामरूपभ्यामेव व्याक्रियतासौ-
नामाऽयमिदुष्टरूपऽइति तदिदमुप्येतर्हि नामरूपभ्यामेव व्याक्रियते-
ऽसौनामाऽयमिदुष्टरूपऽइति ॥ १५ ॥

सैषा ब्रह्मणोऽतिसृष्टिः । यत् श्रेयसो देवानुसृजत । अयं यन्मर्त्यः सन्नमृतानुसृजत । तस्माद-
तिसृष्टिः । अतिसृष्ट्यां ह्यस्यैतस्यां भवति । य एवं वेद ॥ १४ ॥

तत् इ इदं तर्हि अव्याकृतमासीत् । तन्नामरूपभ्यामेव व्याक्रियत । असौनामाऽयम् इदंरूप
इति । तदिदमुप्येतर्हि नामरूपभ्यामेव व्याक्रियते । असौनामाऽयम् इदंरूप इति ॥ १५ ॥

सोमः । तस्माद्यदाहं प्रजापतिना रेतसः सृष्टं तदु सोम एव । सृष्ट्यांतरांकां वारयति—एतावद्वा इदं सर्वमिति ।
'इदं सर्वं' इदममानं जगत्—'एतावद्वा' एतावदेव । कियत् । 'अन्नं चैवान्नादश्च' नातोऽधिकम् । कस्य
सोमवमग्निव चेत्यपेक्षायामाह—सोम एवान्नमिति । यदयतेऽन्नं तदेव सोमः । य एवान्नादः सोऽग्निरेव ।
अथैवाग्निश्च अत्रधारणम् अग्रेरपि चकोरपक्षिणं प्रति अन्नवदर्शनात्—अद्विरस्यमानत्वदर्शनाच्च । सोमस्यापि कश्चित्
इदममाननया अतृत्वावगमाच्च अग्निरपि संहार्यथेत—सोम एव । सोमोऽपि संहर्ता चेदग्निरेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥

अनुप्राहकदेवसृष्टिं सृष्ट्वा तदुपासकस्य फलोक्त्यर्थं आदौ देवसृष्टिं स्तौति—सैपेति । 'सा एषा' सृष्टिः
'ब्रह्मणः' प्रजापतेः 'अतिसृष्टिः' आत्मनोऽप्यधिकतरा । का सा इत्यत आह—यच्छ्रेयसो देवानुसृज-
तेति । 'यन्' यस्मान् 'श्रेयसः' प्रशस्यतरात् आत्मनः सकाशात् 'देवानुसृजत' । तस्मात्सैषा देवसृष्टि-
रतिमृष्टिः । ननु—अग्निर्देव्यादि (वा. सं. अ. ३ कं. १२) श्रुतेः अन्यथादयोऽस्यावयवाः—तत्कथं तत्सृष्टिस्ततोऽप्य-
निरावर्तमित्याशङ्क्य प्रजापतेर्यजमानावस्थापेक्षया देवमृष्टेरुच्छृष्टवचनमविरुद्धमित्याशयेन परिहर्तुमाह—अयं
यन्मर्त्यः सन्नमृतानुसृजतेति । 'अयं' ययस्मान् यजमानावस्थः प्रजापतिर्मर्त्यो मरणवर्मा सन् अमृतान-
मरणार्थमगो देवान् कर्मज्ञानवद्भिना सर्वान् स्वस्य पाम्ननः ओषित्वा 'अमृजत' । तस्मादियं देवमृष्टिरति-
मृष्टिः उच्छृष्टज्ञानकर्मगोः फलमित्यर्थः । एतादृशः प्रजापत्युपासकस्य फलमाह—अतिसृष्ट्यां हेति । य एवं
मृष्टयामा प्रजापतिरहमेवेति वेद । अस्योपानकस्य 'एतस्यामतिमृष्ट्यां' देवादिप्रपञ्चे—'ह' किल भवति ।
प्रजापतिश्च मृष्ट्यं इति शेषः ॥ १४ ॥

'एतावन्नोक्तस्य व्याहृतस्य जगत्' अव्याहृतावस्थां धीजमूर्तां—सर्वाजसंसारोद्धरणायाह—तुद्धेदं तर्हि ।
तदिदं व्याहृतं जगत् 'तर्हि' तदा उपपत्तेः प्राक्काले अव्याहृतमनभिष्यत्तनामरूपं—'ह' किल—आसीद्बभूव ।
तदव्याहृतं जगत् 'नामरूपान्यां' नाश रूपेण च स्वयमेव 'व्याक्रियत' । व्याक्रियत—इति कर्मकर्तुः
प्रपञ्चेन आत्मनेव विपश्ये नामरूपविरोधावधारणमार्गेण व्यक्रियामावपन्न । तदेव स्पष्टयति—असौनामेति ।

सुऽएऽइह प्रविष्टः । (एऽआ) आ नखाग्रेभ्यो यथा क्षुरः क्षुरधानेऽव-
हितः स्याद्विश्वम्भरो वा विश्वम्भरकुलाये तन्न पश्यन्त्यकृत्स्नो हि सः ॥ १६ ॥

(सु) प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति । वृदन्वाक्पश्यंश्चक्षुः शृण्वन्श्रोत्र-
मन्वानो मनस्तान्यस्यैतानि कर्मणामान्येव स योऽतऽएकैकमुपास्ते न
स वेदाकृत्स्नो ह्येषोऽतऽएकैकेन भवति ॥ १७ ॥

स एष इह प्रविष्ट आ नखाग्रेभ्यः । यथा क्षुरः क्षुरधाने अवहितः स्यात् । विश्वम्भरो वा विश्व-
भरकुलाये । तं न पश्यन्ति । अकृत्स्नो हि सः ॥ १६ ॥

प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति । वदन् वाक् । पश्यन् चक्षुः । शृण्वन् श्रोत्रम् । मन्वानो मनः ।
तान्यस्यैतानि कर्मणामान्येव । स यः अतः एकैकमुपास्ते न स वेद । अकृत्स्नो ह्येषः । अतः एकै-
केन भवति ॥ १७ ॥

अयं पुरुषादिपदार्थः असौनामा देवदत्तो यज्ञदत्त इति वा नामात्येत्यसौनामा । इदं शुक्रं कृष्णं वा रूपमयेय-
साविदेरूप इत्येवं-व्याक्रियतेति संबन्धः । असौशब्दः श्रौतोऽजोऽव्ययत्वेन ज्ञेयः । अव्याकृतमेव व्याकृतात्मना
व्यक्तं ज्ञेयतत्सुतप्रसुद्धदृष्टातेन स्पष्टयति-तदिदमप्येतर्हीति । 'तदिदं' सुतमव्याकृतं वस्तु 'एतर्हि' 'एतस्मि-
न्नि काले नामरूपान्यामेव व्याक्रियते । 'असौनामाऽयमिदंरूपः' इति उक्तार्थम् ॥ १६ ॥

तद्वेदमि (कं. १५) त्यत्र मूलकारणमुक्त्वा तन्नामरूपान्यामि (कं. १५) त्यादिना तत्कार्यमुक्तम् । इदानीं
तस्मिन् कार्यस्रष्टुः प्रवेशमाह-स एष इह प्रविष्ट इति । 'स एषः' स्रष्टा परमात्मैव 'इह' ब्रह्मादिस्तंबपर्यन्तेषु-
देहेषु अव्याकृते नामरूपे व्याकुर्वन् 'प्रविष्टः' । यथा जलादौ सूर्यादेः प्रतिविम्बलक्षणः प्रवेशो दृश्यते तथाऽऽत्मनोऽपि
सृष्टे कार्ये काल्पनिकः प्रवेश इत्यर्थः । का पुनरयं प्रवेशस्य मर्यादा इत्याशङ्क्याह-आ नखाग्रेभ्य इति ।
'आ नखाग्रेभ्यः' नखाग्रं मर्यादीकृत्य प्रविष्टः । नखाग्रमर्यादं हि आत्मनश्चैतन्यमुपलभ्यते । तत्र कथमिव
प्रविष्ट इत्याकांक्षापूर्वकं दृष्टांतद्वयमुत्थापयति-पयेति । यथा लोके 'क्षुरधाने' क्षुरो धीयतेऽस्मिन्निति क्षुरधानं
तस्मिन् नापितोपस्कराधाने क्षुरः एकदेशे 'अवहितः' प्रवेशितोऽवस्थितः स्यात् (१) 'यथा वा जाडरत्नेन
विश्वस्य भ्रणान् 'विश्वम्भरोऽग्निः' 'विश्वम्भरकुलाये' अग्न्याधारभूतकोष्ठादिलक्षणे नीडे सर्वतो व्याप्याव-
स्थितः (२) तथाऽऽत्मा सामान्यतो विशेषतश्च सुषुप्त्यादौ देहं व्याप्य अवस्थित इत्यर्थः । इदानीं व्याकृता-
जगतः आत्मानं प्रयकर्तुं-तन्न पश्यन्तीति वाक्यम् । 'तं' प्राणनादिक्रियाविशिष्टमात्मानं तत्रैव प्रविष्टं
संतं पश्यतोऽपि केवलं पूर्णमात्मानं 'न पश्यन्ति' नोरुलभन्ते । तत्र प्राणनादिक्रियाविशिष्टस्यादर्शने हेतुमाह-
अकृत्स्नो हीति । 'हि' यस्मात् 'सः' प्राणनादिक्रियाविशिष्ट आत्मा 'अकृत्स्नः' असमस्तः असंपूर्ण इति
यावत् ॥ १६ ॥

कृतः पुनस्तस्याकृत्स्नत्वमित्यत आह-प्राणन्नेवेति । 'प्राणन्नेव' प्राणनक्रियामेव कुर्वन्नात्मा 'प्राणो नाम'
प्राणाभिधानो भवति । नान्यां क्रियां कुर्वन्, प्राणितेति व्युत्पत्तेः । 'वदन्' वदनक्रियां कुर्वन्नात्मा 'वाक्' वक्तीति ।

तदेतत्प्रेयः पुत्रात् । (त्प्रे) प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तर-
तरं बुदयमात्मा स योऽन्यमात्मनः प्रियम्ब्रुवाणम्ब्रूयात्प्रियुष्टं रोत्स्य-
तीतीश्वरो ह तुथैव स्यादात्मानमेव प्रियमुपासीत स बुऽआत्मानमेव
प्रियमुपास्ते न हास्य प्रियुम्प्रमायुकं भवति ॥ १९ ॥

तदाहुः । (र्बु) बुद्ब्रह्मविद्यया सर्वम्भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते किमु
तद्ब्रह्मविद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति ॥ २० ॥

तदेतत्प्रेयः पुत्रात्, प्रेयो वित्तात्, प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मात् । अंतरतरम्—यदयमात्मा । स योऽन्य-
मात्मनः प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात् । प्रियं रोत्स्यतीति । ईश्वरो ह । तथैव स्यात् । आत्मानमेव प्रिय-
मुपासीत । स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते । न हास्य प्रियं प्रमायुकं भवति ॥ १९ ॥

तदाहुः—यत् ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते । किमु तत् ब्रह्मवेत् ? यस्मात्त-
त्सर्वमभवदिति ॥ २० ॥

कुतोऽन्यत्सर्वमनादृष्टात्मतत्त्वमेव विज्ञेयमित्याशंकायां लोकदृष्टिमवष्टभ्याह—तदेतदिति । तदेतदात्मतत्त्वं
‘ पुत्रात् ’ प्रियत्वेन प्रसिद्धात् ‘ प्रेयः ’ प्रियतरम् । पुत्रो हि लोके प्रियः प्रसिद्धः । तस्मादपि प्रियतरमिति
निरतिशयप्रियत्वं दर्शयति । तथा ‘ वित्तात् ’ दैवमानुषादपरोऽज्ञानहिरण्यरत्नादेः ‘ प्रेयः ’ प्रियतरम् । तथा
पुत्रादेः अन्यस्मात्प्रियत्वेन प्रसिद्धात् ‘ सर्वस्मात् ’ प्रेयः ’ प्रियतरम् । तत्कस्मादात्मतत्त्वमेव प्रियतरं न प्राणा-
दीति । उच्यते—‘ अंतरतरम् ’ वाङ्मात् पुत्रवित्तादेः प्राणपिण्डसमुदायो हि अंतरोऽन्यतर आत्मनः सन्निकृष्टः
तस्मादप्यंतरातिशयेनांतरमन्तरं ‘ यदयमात्मा ’ यदेतदात्मतत्त्वम् । यो हि लोके निरतिशयप्रियः स सर्व-
प्रयत्नेनोपलब्धव्यो भवति । तथा अयमात्मा सर्वलौकिकप्रियेभ्यः प्रियतमः । तस्मात्तल्लभे महान् यत्न
आख्येय इत्यर्थः । ननु—अनात्मनोऽपि पुत्रवित्तादेः प्रियत्वमनुभूयते इति । कस्मात्पुनरात्मप्रियो-
पादानेनैव इतरहानं क्रियत इत्यत आह—स योऽन्यमिति । ‘ यः ’ कश्चिदात्मप्रियवादी ‘ सः ’ ‘ अन्यं ’
अनात्मविषयं पुत्रादिकं ‘ आत्मनः ’ सकाशात् ‘ प्रियं ब्रुवाणं ’ प्रति ‘ ब्रूयात् ’ वदेत् । किं ? तव पुत्रादिलक्षणं
प्रियमभिमतं तर्हि मन्दोऽसि । यतस्तत्प्रियं ‘ रोत्स्यति ’ आवरणं प्राणसंरोधं प्राप्स्यति विनश्यतीति यावत् ।
स कस्मादेवं ब्रवीतीत्यपेक्षायामाह—ईश्वरो हेति । यस्मादेवं वक्तुं असौ ‘ ईश्वरो ह ’ समर्थः पर्याप्त एव ।
तस्मादेवं वदेत् । कुतोऽन्येश्वरत्वमवगम्यते इत्याशंकायां यथार्थवादित्वादित्याह—तथैवेति । यस्मात्प्रियत्वेन
कल्पितमनात्मवस्तु विनश्यतीति यत्तेनोक्तं तत्तथैव स्यात् । अविवंशाद्येव भवेत् । यथाभूतार्थवादी हि सः—
तस्मादस्येश्वरत्वमवगम्यते । एवमनात्मनि अमुक्या प्रीतिरिति स्थिते फलितमाह—आत्मानमेवेति । तस्मादन्य-
प्रियमुज्जित्वा ‘ आत्मानमेव प्रियमुपासीत ’ चिंतयेत् । तत्फलमाह—स य आत्मानमेवेति । अस्योपासकस्य
‘ प्रियं ’ प्राणादिकं ‘ प्रमायुकं ’ प्रमणशीलं ‘ ह ’ किल ‘ न भवति ’ इत्येतत्प्रियगुणफलविधानार्थं मुखस्य
फलस्य सर्वभावापत्तेर्वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ १९ ॥

“ आत्मेत्येवोपासीत ” (कं. १८) इति सूत्रिता ब्रह्मविद्या । यदर्या कृत्स्नाऽप्युपनिषत् तथैतस्य सूत्रस्य

3944

(न्तु) तुद्वैतत्पश्यन्पिर्वाग्मदेवः प्रतिपेदे । (देऽहं) अहम्मुनुरभवत् सूर्य-
श्चेति तुदिदमुपेतर्हि य एव वेद । अहं ब्रह्मास्मीति । स इदं सर्वं भवति । तस्य ह न देवाश्चनाभूत्या
ईशते । आत्मा ह्येषां स भवति । अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते । अन्याऽसौ । अन्योऽहमस्मीति । न
स वेद । यथा पशुः । एवं स देवानाम् । यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्यं भुञ्ज्युः । एवमेकैकः पुरुषो देवा-
न्भुनक्त्येकस्मिन्नेव पशावादीयमानेऽप्रियं भवति । किमु बहुषु ? तस्मादे-
पान्तत्र प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युः ॥ २२ ॥

तद्वैतत्पश्यन्पिर्वाग्मदेवः प्रतिपेदे—“अहं मनुर्भवत् सूर्यश्च”—(ऋ. सं. ४।१६।१) इति ।
तदिदमुपेतर्हि य एव वेद । अहं ब्रह्मास्मीति । स इदं सर्वं भवति । तस्य ह न देवाश्चनाभूत्या
ईशते । आत्मा ह्येषां स भवति । अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते । अन्याऽसौ । अन्योऽहमस्मीति । न
स वेद । यथा पशुः । एवं स देवानाम् । यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्यं भुञ्ज्युः । एवमेकैकः पुरुषो
देवान् भुनक्ति । एकस्मिन्नेव पशावादीयमानेऽप्रियं भवति । किमु बहुषु ? तस्मादेपां तत्र प्रियम् ।
यदेतन्मनुष्या विद्युः ॥ २२ ॥

अस्या ब्रह्मविद्यायाः सर्वभावापत्तिः कथमित्येतस्यार्थस्य दाढ्याय श्रुतिर्मन्त्रमुदाहरति—तद्वैतत्पश्यन्निति ।
तद्ब्रह्म ‘एतत्’ आत्मानमेव “अहं ब्रह्मास्मि” इति ‘पश्यन्’ एतस्मादेव ब्रह्मणो दर्शनादधिर्वाग्मदे-
वाख्यः “अहंमनुर्भवत् सूर्यश्च” (ऋ. सं. ४ । १६ । १) इति मन्त्रं ‘प्रतिपेदे’ प्रतिपन्नवान् ‘ह’
किल । स एतस्मिन् ब्रह्मात्मदर्शने अवस्थितः एतं मन्त्रं ददर्श । तदेतद्ब्रह्म पश्यन्निति ब्रह्मविद्या पराष्टुतं,
सर्वात्मभावफलं च प्रतिपेदे इत्यर्थः । ननु—महतां देवादीनां वीर्यातिशयत्वात् ब्रह्मविद्यायां सर्वभावापत्तिर्युज्यते ।
कथं ? पुनरिदानीं कलिकालवर्तिनां मनुष्याणां विशेषतोऽल्पवीर्यत्वात् सर्वभावापत्तिः इत्यत आह—तदिदमुपे-
तर्हि । ‘तदिदं’ प्रकृतं यत् सर्वभूतानुप्रविष्टं ब्रह्म ‘एतर्हि’ एतस्मिन्नपि वर्तमाने काले यः कश्चित् व्यावृत्त-
व्याहृत्युक्त्यः आत्मानमेव उपाधिजनितभ्रातिविज्ञानाभ्यारोपितविशेषवर्जितं सकलसंसारधर्मातीतं ब्रह्मैवाहमस्मि-
इति ‘वेद’ अनुसंधत्ते । स एतादृक् ब्रह्मविज्ञानात् अविद्याकृतासर्ववन्निवृत्त्या ‘इदं सर्वं भवति’ । ननु—
अविद्यावतः कर्मिणः अमृतत्वप्राप्तिमुद्दिश्य कर्मभ्यो व्युत्थानमिच्छतो देवकृतविघ्नसंभववत् विद्यावतोऽपि वर्तमा-
निकस्य पुरुषस्य देवकृतविघ्नसंभवाच्च फलप्राप्तिरित्यत आह—तस्य ह नेति । ‘तस्य’ यथोक्तप्रकारेण ब्रह्मा-
त्मज्ञानवतो देवाश्च न महावीर्या देवा अपि—‘अभूत्यै’ सर्वात्मकब्रह्मभावस्याभवनाय ‘नेशते’ ‘ह’ किल
न पर्याप्ताः । किमुतान्ये ? ब्रह्मविद्याफलप्राप्तौ विघ्नकरणे देवादय ईशते इति का शंकेत्यर्थः । तत्र हेतुः ।
‘हि’ यस्मात् ब्रह्मवित् ‘एषां’ देवानां ‘आत्मा’ शास्त्रप्रकाशितब्रह्मस्वरूपः ‘भवति’ । एवं सोपपत्तिक-
विद्यासूत्रमुक्त्वा संप्रति अविद्यासूत्रमाह—अयं योऽन्यामिति । ‘अयं’ सोपपत्तिकविद्यासूत्रकथनानन्तरं ‘यः’
कश्चित् अब्रह्मवित् स्वात्मनि कर्तृत्वमङ्गीकृत्य अन्यामात्मनो व्यतिरिक्तां ‘देवतां’ अन्योऽहमुपास्यदेवतायाः
सकाशादस्मि अन्योऽसौ मत्त उपासनीयो देवः इत्येवं भेददृष्ट्योपास्ते स्तुतिनमस्कारयागवत्युपहारप्रणिधान-

(ब्रह्म) ब्रह्म वाऽइदमुग्रऽआसीत् । (दे) एकमेव तदेकं^१ सन्न व्यभव-
त्तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत क्षत्रं यान्येतानि देवत्राक्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो
रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशानऽइति तस्मात्क्षत्रात्पुरत्रास्ति तस्मा-
द्ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये क्षत्र्यऽएव तद्यशो दधाति सैषा
क्षत्रस्य योनिर्व्यद्वह्य तस्माद्यद्यपि राजा परमतां गच्छति ब्रह्मैवान्ततुऽ
उपनिश्रयाति स्वां योनिं युऽउऽएन^२ हिनुस्ति स्वा^३ स योनिमृच्छति
स प्रापीयान्भवति यथा श्रेया^४स^५ हि^६सित्वा ॥ २३ ॥

ब्रह्म वा इदमुग्र आसीदेकमेव । तदेकं सन्न व्यभवत् । तत् श्रेयोरूपमत्यसृजत क्षत्रम् । यान्येतानि
देवत्राक्षत्राणि । इन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति । तस्मात् क्षत्रात्परं
नास्ति । तस्मात् ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये । क्षत्र एव तद्यशो दधाति । सैषा क्षत्रस्य
योनिः । यत् ब्रह्म । तस्माद्यद्यपि राजा परमतां गच्छति । ब्रह्मैवांतत उपनिश्रयाति स्वां योनिम् ।
य उ एनं हिनस्ति । स्वां स योनिमृच्छति । स प्रापीयान् भवति यथा श्रेयांसं हिंसित्वा ॥ २३ ॥

पानादिना, ' सः ' उपासकः ' न वेद ' उपास्योपासकयोस्तत्त्वं न विजानाति । न केवलं एवंभूतोपासकः
अभिधादोषवानेव—किं तर्हि पशुसदृशोऽपि मवतीत्याह—यथा पशुरिति । ' यथा ' पशुर्गवाश्वादिः दोहनवाह-
नानुपकारिरूपमुग्रणे एवमेव सोऽविद्वान् ' देवानां ' मय्ये एकैकस्यापि देवस्य पशुवदनेकैरुपकारिरूपभोगो
भवति । लोकापशोर्मनुष्यपशौ ययोक्तं विशेषं वक्तुं श्रुतिः स्वयमेवाह—यथा ह वा इति । ' यथा ह ये '
लोके ' यथाः ' गवाश्वादयः ' पदावः ' मनुष्यमात्मनोऽविष्टातारं स्वामिनं दोहनवाहनादिना ' भुञ्ज्युः '
पान्येषुः । ' एव ' बहुपशुभ्यानीषोऽयङ्कर्मो पुरुषः ' एकैकः ' एव ' देवान् ' इन्द्रादीन् स्तुतिनमस्कारादि-
क्रियया ' भुनक्ति ' पालयति । देवमरणमृषिपित्रादीनामप्युपलक्षणपरम् । अत एव मनुष्याणां पशुभावात्
प्युत्थानं देवा द्विपतीत्याह—एकस्मिन्नेवेति । यथा लोके बहुपशुमतोऽपि एकस्मिन्नपि ' पशौ ' व्याघ्रादिना
आदीरमाने ' अपक्षिमागे ' अत्रियं मवति ' ' किमु बहुप ' तथा बहुप बहुपशुभ्यानीषे एकैकस्मिन्पुरुषे
पशुभावात् स्तुतिगतिं देवानामप्रियं मवतीति किमु वक्तव्यम् । अत एवाविधावतां पशुभावात् व्युत्थान-
मानं मवतानमपि देवा द्विपतीत्याह—तस्मादेवामिति । यस्मात् मनुष्याणां पशुभावात् व्युत्थानं देवानामप्रियं
' तस्मान् ' कारणान् परोक्षकामानं ' मनुष्याः ' कथं धनं विनुर्जिज्ञानीषुः । तदेषां देवानां न प्रियं
नेष्टव्यमर्थः ॥ २३ ॥

सु नैव व्यभवत् । (तत्) स विवृशमसृजत ग्रान्येतानि देवजातानि
गणशुऽआख्यायन्ते वसवो रुद्राऽआदित्या विश्वे देवा मरुतऽडिति ॥२४॥

स नैव व्यभवत् । स विवृशमसृजत । ग्रान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते । वसवो रुद्रा
आदित्या विश्वे देवा मरुत इति ॥ २४ ॥

क्षत्रादिसर्गापूर्व—‘ इदं ’ क्षत्रादिभेदजातं ब्रह्मैकमभिन्नमासीत्, नासीत् क्षत्रादिभेदः । ‘ तत् ’ ब्राह्मण-
जात्यभिमानि अभ्यात्मकं ब्रह्म ‘ एकं ’ केवलं परिपालयितृक्षत्रादिभेदरूपं सत्—‘ न व्यभवत् ’ न विभूतवत् ।
कर्षणे नालमासीदित्यर्थः । ‘ तत् ’ ब्रह्म ब्राह्मण. अस्मिन्ममेत्यं कर्तव्यं इत्यात्मनो ब्राह्मणजातिनिमित्तकर्मकर्तृत्व-
विभूत्यै ‘ श्रेयोरूपं ’ प्रशस्तरूपं ‘ अत्यसृजत ’ अतिशयेन सृष्टवत् । किं तत् यत् सृष्टवत् ? ‘ क्षत्रं ’
क्षत्रियजातिम् । तदेव क्षत्रं व्यक्तिभेदेन प्रदर्शयति । ‘ ग्रान्येतानि ’ प्रसिद्धानि ‘ देवत्रा ’ देवेषु ‘ क्षत्राणीति ’
जात्याख्यापेक्षया बहुवचनमरणात् व्यक्तित्वद्वत्वाद्वा भेदोच्चारणे बहुवचनम् । कानि पुनस्तानीत्यपेक्षायां तत्रा-
भिधत्ता एव विशेषतो निदिश्यन्ते—इन्द्रो वरुणः सोम इत्यादिना । ‘ इन्द्रः ’ देवानां राजा । ‘ वरुणः ’ यादसाम् ।
‘ सोमः ’ ब्राह्मणानाम् । ‘ रुद्रः ’ पशूनाम् । ‘ पर्जन्यः ’ विद्युदादीनाम् । ‘ यमः ’ धर्मराजः पितृणाम् ।
‘ मरुतः ’ यमदूतो रोगादीनाम् । ‘ ईशानः ’ ईश्वरो भासां राजा । इत्येवमादीनि देवेषु क्षत्राणि । तदनु ईद्रादि-
क्षत्रदेवताऽधिष्ठितानि मनुष्यक्षत्राणि सोमसूर्यवंश्यानि पुरुरवःप्रभृतीनि सृष्टान्येव द्रष्टव्यानि । तदर्थ एव हि देव-
क्षत्रसर्गाः प्रवृत्तः । यस्मात् ब्रह्मणा ब्राह्मणेभ्योऽप्यतिशयेन क्षत्रं सृष्टं तस्मात्कारणात् क्षत्रात्परमुत्कृष्टं नास्ति ।
क्षत्रस्य नियतत्ववदुत्कर्षे हेतुंतरमाह—तस्माद्ब्राह्मण इति । यस्मात् क्षत्रं ब्राह्मणजातेरपि नियतं । तस्मात्
‘ ब्राह्मणः ’ क्षत्रियस्य कारणभूतोऽपि ‘ अधस्तात् ’ व्यवस्थितः सन् ‘ राजसूये ’ यज्ञे उपरिस्थितं क्षत्रियमुपास्ते ।
ब्राह्मणस्तदात्मीयं ब्राह्मणारूपं ‘ यशः ’ ख्यातिरूपं ‘ क्षत्रे ’ एवं ‘ दधाति ’ स्थापयति । राजसूयाभिषिक्तेन
आसत्यां स्थितेन राज्ञा—“स ब्रह्मन्त्रित्येव प्रथममामंत्रयते”—इत्यादिना आमंत्रितः ऋत्विक् “ राजस्त्वं ब्रह्माऽसि—
इतीतरः प्रत्याह ”—(श. प. ९ । ८ । ८ । १ । इति । यत् तदेतदभिधीयते—क्षत्र एव तद्यशो दधातीति ।
नन्वेवं क्षत्रे स्वकीयं यशः समर्पयतो ब्राह्मणस्यापकृष्टत्वं स्यात् इत्यत आह—सैवेति । ‘ यत् ब्रह्म ’ ब्राह्मणजातिः—
‘ सैषा ’ ‘ क्षत्रस्य योनिः ’ उत्पत्तिकारणम् । अत उत्कृष्ट एव ब्राह्मणः ‘ तस्मात् यद्यपि राजा ’ राजसूया-
भिषेककाले ‘ परमतां ’ राजसूयाभिषेकगुणं परमत्वं ‘ गच्छति ’ प्राप्नोति तथापि ‘ अंततः ’ अंते कर्मसमाप्तौ
‘ ब्रह्मैव ’ ब्राह्मणजातिमेव ‘ स्वां योनिं ’ पुरोहितं उपनिश्रयत्याश्रयति । पुर एनं दधातीति पुरोहित इति
व्युत्पत्तेः । ‘ य उ ’ ‘ यः ’ पुनः ब्रह्मभिमानात् प्रमादाद्वा ‘ एनं ’ स्वयोनिभूतं ब्राह्मणं ‘ हिनस्ति ’ तिर्यग्भावेन
पश्यति । ‘ सः ’ स्वामात्मीयामिव ‘ योनिं ऋच्छति स्वं प्रसवं विच्छिनत्ति विनाशयति । स एतत्कर्म-
कृत्वा ‘ पापीयान् ’ पापतरः ‘ भवति ’ पूर्वमपि क्षत्रियः कूरत्वात्पाप एव आत्मप्रसवर्हिंसया तु सुतरां पाप
इति तरवर्षस्य ईयमुनः प्रयोगः सार्थकः । यथा लोके ‘ श्रेयांसि ’ प्रशस्ततरं ‘ हिंसित्वा ’ परिभूय पापतरो
भवति तद्वदित्यर्थः ॥ २३ ॥

कर्मगभूतद्रव्योपार्जनार्थं यैश्चसृष्टिमाह—स नैवेति । ‘ सः ’ ब्राह्मणाभिमानी अग्निपुरुरवः क्षत्रसर्गात् पूर्वमिव
कर्मणे समर्थो ‘ नैव व्यभवत् ’ वित्तोपार्जयितुम्भावात् । तदर्थ ‘ सः ’ ब्राह्मणाभिमानी अग्निर्विशमसृजत । कः

सु नैव व्यभवत् । (तत्) स शौद्रम्बुर्णमसृजत पूषणमियम्वै पूषेयुः
हीदुः सुर्वम्पुष्यति यदिदङ्किञ्च ॥ २५ ॥

सु नैव व्यभवत् । (तत्) तच्छ्रेयोरूपसत्यसृजत धर्मन्तदेतत्क्षत्रस्य
क्षत्रं यद्धर्मस्तस्माद्धर्मात्पुत्रास्त्यथोऽवलीयान्वलीयात्समाशंसते
धर्मेण यथा राज्ञैव यो वै स धर्मः सत्यम्वै तत्तस्मात्सत्यम्बुदन्तमाहुर्द्धर्म-
म्बुदतीति धर्मम्वा बुदन्तः सत्यम्बुदतीत्येतद्व्येवैतदुभयम्भवति ॥ २६ ॥

स नैव व्यभवत् । स शौद्रं वर्णमसृजत पूषणम् । इयं वै पूषा । इयं हीदं सर्वं पुष्यति ।
यदिदं किञ्च ॥ २५ ॥

स नैव व्यभवत् । तत् श्रेयोरूपसत्यसृजत धर्मम् । तदेतत् क्षत्रस्य क्षत्रम् । यद्धर्मः । तस्मा-
द्धर्मात्परं नारित । अथो अवलीयान् वलीयांसमाशंसते धर्मेण । यथा राज्ञैवम् । यो वै स धर्मः ।
सत्यं वै तत् । तस्मात्सत्यं बुदन्तमाहुर्द्धर्मं बुदतीति । धर्मं वा बुदन्तं सत्यं बुदतीति । एतद्व्येवैतदुभयं
भवति ॥ २६ ॥

तदेतद्ब्रह्म क्षत्रम्बिदूच्छ्रुः । (स्तु) तदग्निनैव देवेषु ब्रह्माऽभवद्ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियो वैश्येन वैश्यः शूद्रेण शूद्रस्तस्मादग्रावेव देवेषु लोकमिच्छन्ते ब्राह्मणे मनुष्येष्वेताभ्यां हि रूपाभ्याम्ब्रह्माऽभवत् ॥ २७ ॥

तदेतत् ब्रह्म क्षत्रं विद् शूद्रः । तदग्निनैव देवेषु ब्रह्माऽभवत् ब्राह्मणः । मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियः । वैश्येन वैश्यः । शूद्रेण शूद्रः । तस्मादग्रावेव देवेषु लोकमिच्छन्ते । ब्राह्मणे मनुष्येषु एताभ्यां हि रूपाभ्यां ब्रह्माऽभवत् ॥ २७ ॥

शास्त्रार्थत्वेन ज्ञायमानः तत्प्रसिद्धं 'सत्यमेव' । अत्र यथोक्ते विवेके लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयति—तस्मात्सत्यामिति । यस्माद्धर्मसत्ययोः समेदः तस्मात् व्यवहारकाले 'सत्यं' यथाशास्त्रं 'वदन्तं' पुरुषं 'धर्मं' लोकानुष्ठेयत्वेन प्रसिद्धं लौकिकं न्यायं वदति इत्याहुः धर्मसत्यविवेकज्ञाः समीपस्थाः । तथा पूर्वोक्तवदनवैपरीत्येन धर्मं लौकिकं व्यवहारं वदन्तं 'सत्यं वदति' शास्त्रादनपेतं वदतीत्याहुः । उत्तममेदमुपसंहरति—एतद्धीति । 'हि' यस्मादेवं तस्मादेतदुभयं सत्यधर्माख्यं ज्ञायमानमनुष्ठीयमानं च एतद्धर्म एव भवति । तस्मात्स धर्मो ज्ञानानुष्ठानलक्षणः । शास्त्रज्ञानतश्च सर्वानेव विनियमयति । तस्मात् क्षत्रस्यापि क्षत्रमित्यर्थः ॥ २६ ॥

ननु—पुनरुक्तिर्व्यर्थेत्याशंकायां पूर्वत्र देवेषु दर्शितस्य वर्णविभागस्य मनुष्येषु योजनार्थं उक्तानुवादपूर्वकं देवसर्गमुपसंहरति—तदेतद्ब्रह्मेति । ब्रह्म क्षत्रं विद् शूद्र इति । तदेतच्चातुर्वर्ण्यं सृष्टं सृष्टवर्णचतुष्टयनिविष्टमवांतरविभागमभिधातुमारभते—तदग्निनैवेति । तदग्निरूपायत्नं सप्तृ 'ब्रह्म' 'अग्निनैव' नान्यदेवतां तत्स्वरूपेण क्षत्रादिविकारप्राप्तिमन्तरेण केवलमग्निरूपेणैव 'देवेषु ब्रह्म' ब्राह्मणजातिरभवत् । तदेवाग्निरूपायत्नं सप्तृ ब्रह्म तेनैव रूपेण 'मनुष्येषु ब्राह्मणः' ब्राह्मणजातिरभवत् इत्यनुषज्यते । इतरेषु वर्णेषु तु अग्निब्राह्मणलक्षणं विकारान्तरं प्राप्य सप्तृ ब्रह्माभवदिति दर्शयति—क्षत्रियेण क्षत्रिय इत्यादिना । 'क्षत्रियेण' इन्द्रादिदेवक्षत्रियेण नियंत्रितोऽनुगृहीतश्च 'क्षत्रियः' मनुष्यः क्षत्रियः सोमसूर्यवंश्यः पुरुरवश्शुक्लकुम्भतिको देवमानुषब्राह्मणरूपेण विकृतात् सप्तृब्रह्मणः सकाशादभवत् । तथा 'वैश्येन' वस्वादिवैश्येनाधिष्ठितो 'वैश्यः' मनुष्यवैश्यः अभवत् । एवं 'शूद्रेण' देवशूद्रेण पूष्णा अधिष्ठितः 'शूद्रः' मनुष्यशूद्रोऽभवदित्यर्थः । यस्मात् क्षत्रादिषु विकारायत्नं सप्तृ ब्रह्म अग्नौ ब्राह्मणे एव चाविकृतं 'तस्मादेवेषु' देवानां मध्ये 'अग्रावेव' अग्निंसंबद्धं कर्म कृत्यैव 'लोकं' कर्मफलं—'इच्छन्ते' प्रार्थयन्ते । कर्मफलदानार्थमेव हि तद्ब्रह्म कर्माधिकरणत्वेनाग्निरूपेण व्यवस्थितं तस्मात्तस्मिन्तग्नौ कर्म कृत्वा तत्फलं प्रार्थयन्ते इत्युपपन्नम् । मनुष्याणां मध्ये कमपि मनुष्यमवलम्ब्य कर्मफलभोगापेक्षायां अन्यादिनिमित्तक्रियापेक्षामंतरेणापि 'ब्राह्मणे' ब्राह्मणजातौ ब्राह्मण्यप्रयुक्तजन्मादिकर्ममात्रेण लोकमिच्छन्ते इति संबध्यते । कथमग्निब्राह्मणयोरेव कर्मफलमिच्छन्ते इत्यत्र हेतुमाह—एताभ्यां हीति । 'हि' यस्मात्—यत् सप्तृ ब्रह्म तत् 'एताभ्यां' अग्निब्राह्मणलक्षणाभ्यां 'रूपाभ्यां' साक्षात् रूपवदभवत् ॥ २७ ॥

(दु) अथ यो ह वाऽअस्माल्लोकात्स्वं लोकमुदृष्ट्वा प्रैति । सुऽएनमु-
विदितो न भुनक्ति यथा वेदो वाऽननूक्तोऽन्यद्वा कर्माकृतं यदु ह वाऽ
अप्यनेवम्विन्महत्पुण्यङ्ककर्म करोति तुद्वास्यान्ततः क्षीयतऽएवात्मान-
मेव लोकमुपासीत स यऽआत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्मक्षीयते-
ऽस्माद्वयेवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते ॥ २८ ॥

(त्रैऽयो) अथोऽअयम्व्याऽआत्मा । सर्वेषाम्भूतानां लोकः स यज्जु-
होति यद्यजते तेन देवानां लोकोऽथ यदनुब्रूते तेनऽऋषीणामथ यत्प्रजा-

अय यो ह वा अस्माल्लोकात्स्वलोकमुदृष्ट्वा प्रैति । स एनमविदितो न भुनक्ति । यथा वेदो
वा अननूक्तः । अन्यद्वा कर्माकृतम् । यदु ह वा अपि । अनेवंविद् महत् पुण्यं कर्म करोति ।
तद्वास्यान्ततः क्षीयत एव । आत्मानमेव लोकमुपासीत । स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते । न हास्य
कर्म क्षीयते । अस्माद्वयेवात्मनो यद्यत्कामयते । तत्तत्सृजते ॥ २८ ॥

अयो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः । स यज्जुहोति । यद्यजते । तेन देवानां लोकः ।
अय यदनुब्रूते । तेन ऋषीणाम् । अय यत्प्रजामिच्छते । यत्पितृभ्यो निवृणाति । तेन पितृणाम् ।

केचिन् अन्यादिसाव्यकर्मणा मोक्षमेच्छन्ते, तान्प्रत्याह—अय यो ह वा इति । अयदाचरः पूर्वपक्ष-
प्याहृत्यर्थः । ‘ यो ह वै ’ ‘ यः ’ कश्चिन् ‘ स्वं लोकं ’ परमात्माख्ये “ अहं ब्रह्मास्मि ” इति ‘ अदृष्ट्वा ’
अस्माल्लोकात्संसारिकान् विण्डप्रहणलक्षणान् ‘ प्रैति ’ वियते । तमेवं ‘ सः ’ स्वो लोकः परमात्मा ‘ अवि-
दितः ’ अविद्यया व्यवहितः सन् शोकमोहमयादिदोषापनयनेन ‘ न भुनक्ति ’ न पालयति । अत्र दृष्टान्तमह-
यथा वेद इति । ‘ यथा ’ लोके ‘ वेदः ’ ‘ अननूक्तः ’ अनवीतः कर्माद्यवबोधकत्वेन न भुनक्ति ‘ अन्यद्वा ’
कृत्यादि कर्म ‘ अहन् ’ स्वामन्य अनभिष्यञ्जितं आमीपफलप्रदानेन न भुनक्ति । तद्वात्मा स्वो लोकः
स्वैनेव नियामस्वरूपेणानभिष्यञ्जितोऽविद्यादिप्रहाणेन न भुनक्त्येव । तथापि अश्वमेधादेर्महतः कर्मणोऽनु-
ष्ठानान्मोक्षो भविष्यतीत्यत्र आह—यदु ह वा अपीति । ‘ उ ’ पुनः ‘ ह ’ किल ‘ वै ’ निश्चितं संसारमण्डले
यः कश्चिन्महामाप्तिं ‘ अनेवंविन् ’ यथोक्तेन विधानेन स्वं लोकमविदित्वा यत् महद्बुद्ध अश्वमेधादि ‘ पुण्यं कर्म ’
प्रदृष्टकृत्मेव नैवेद्यं ‘ करोति ’ । अनेनैवानर्थं मम भविष्यतीति तत्कर्म अस्याविदुषः ‘ ह ’ निश्चितं
‘ धनतः ’ फलयोगस्यावसाने ‘ क्षीयत एव ’ कृतकत्वान् स्वप्नविभूतिवत् । तस्मादात्मानमेव ‘ लोकं ’—
प्रत्यक्षैकवचनं ‘ उपामिनि ’ । अशेषानामदृष्टिपरिहारेण निरंतरमनुसंदर्शित । तत्फलमाह—स य आत्मा-
नमेवेति । ‘ स यः ’ कश्चिन् उत्तमोऽयं ‘ आत्मानमेव ’ लोकं ‘ उपास्ते ’ । अस्वोपासकस्य ‘ ह ’ निश्चितं
‘ कर्म न क्षीयते ’ कर्माभावादेव । किन्तु स आमीपान्नो यद्यदिष्टं ‘ कामयते ’—‘ तत्तत् ’ ‘ अस्मान् हि एव ’
आत्मनः गतादायुजने न गतान्तरमोक्षेन इत्यर्थः ॥ २८ ॥

अत्रविदित्वा वर्गाध्रमादभिमाना धर्मेण नियम्यमानो देवादिकर्मकर्तृव्यनया पशुव्यत्यन्त्र इत्युक्तम् । कानि
पुनस्तानि कर्माणि यत्कर्तव्यतया परलोको भवति । के वा ते देवादयः देवा कर्मभिः पशुवदुपकरोतीति तदुपमं

मिच्छते यत्पितृभ्यो निपृणाति तेन पितृणामथ यन्मनुष्यान्वासयते बुदेभ्यो-
ऽशनन्ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकुम्बिन्दति तेन पशूनां
यदस्य गृहेषु श्वापदा व्युत्थस्य पिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति तेन तेषां
लोको यथा ह वै स्वाय लोकायारिष्टमिच्छेदेवुँ हैवम्बिदे सर्वदा
सर्वाणि भूतान्यरिष्टमिच्छन्ति तद्वाऽएतद्विदितुमीमांसितम् ॥ २९ ॥

अथ यन्मनुष्यान् वासयते । यदेभ्योऽशनं ददाति । तेन मनुष्याणाम् । अथ यत्पशुभ्यस्तृणो-
दकं विन्दति । तेन पशूनाम् । यदस्य गृहेषु श्वापदा वयांसि आ पिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति । तेन
तेषां लोकः । यथा ह वै स्वाय लोकायारिष्टमिच्छेत् । एवं हैवम्बिदे सर्वदा सर्वाणि भूतान्यरिष्ट-
मिच्छन्ति । तद्वा एतद्विदितं मीमांसितम् ॥ २९ ॥

प्रपंचयति—अथो अयं वा आत्मेति । ‘अथो’ इति अयं वाक्योपन्यासार्थः । ‘अयं’—यः प्रकृतो
गृही कर्माधिकृतोऽविद्वान् शरीरेन्द्रियसंघातविशिष्टः पिण्ड आत्मेत्युच्यते । अयं वै ‘सर्वेषां’ देवादीनां
पिपीलिकातानां ‘भूतानां’ प्राणिनां ‘लोकः’ भोग्य आत्मेत्यर्थः । सर्वेषां वर्णाश्रमादिविहितैः कर्मभिः
उपकारित्वात् । कैः पुनः कर्मविशेषैरुपकुर्वन् केषां भूतविशेषाणां लोक इत्याह—स यज्जुहोतीति । ‘सः’
गृही ‘यज्जुहोति’ ‘ययजते’ यागो देवतामुद्दिश्य द्रव्यपरित्यागः । स एवाज्यासेचनादिको होमः । ‘तेन’
होमयागलक्षणेन कर्मणा अवश्यकर्तव्यत्वेन प्रतिबद्धः सन् पशुवत्परतंत्रो देवानामिन्द्रादीनां ‘लोकः’ भोग्यः ।
अथापि—‘यदनुवृत्ते’—स्वाध्यायमधीतेऽहहः—‘तेन ऋषीणां’ लोकः । लोक इति प्रत्येकं संबध्यते । ‘अथ
यत्प्रजामिच्छते’—प्रजार्थमुद्यमं करोति । इच्छा चोत्पत्त्युपलक्षणार्था । प्रजामुत्पादयतीत्यर्थः । ‘यत्पितृभ्यो
निपृणाति’ पिण्डोदकादि प्रयच्छति तेनोभयविधकर्मणा अवश्यकर्तव्यत्वेन ‘पितृणां’ भोग्यत्वेन परतंत्रः ।
‘अथ यन्मनुष्यान्’—गृहे भूयुदकादिदानेन ‘वासयते’ । यच्च ‘एभ्यः’ वसदभ्योऽर्थभ्यो वा ‘अशनं’
भोजनं ‘ददाति’ । तेनोभयविधकर्मणा ‘मनुष्याणाम्’ । ‘अथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति’ लभयति
‘तेन पशूनाम्’ । ‘यदस्य’ कर्मिणः ‘गृहेषु’ ‘आ पिपीलिकाभ्यः’ पिपीलिकाभिः सह ‘श्वापदाः’
‘मार्जारादयः’ ‘वयांसि’ पक्षिणश्च कणवल्लिमांडप्रक्षालनादिकं ‘उपजीवन्ति’ । ‘तेन तेषां लोकः’
उपभोग्यः । एवमुपकारिणं देवादयोऽयुपकुर्वतीत्याह—यथा ह वा इति । ‘यथा ह वै’ लोके ‘स्वाय
लोकाय’ स्वस्मै देहाय ‘अरिष्टि’ अविनाशं ‘इच्छेत्’ पोषणरक्षणादिभिः सर्वतः परिपालयेत् । ‘एवं
ह’ एवमेव ‘एवंविदे’ सर्वभूतभोग्योऽहं अनेन प्रकारेण मया अवश्यमृणिवत् प्रतिकर्तव्यं इत्येवमात्मानं
परिकल्पितवते ‘सर्वाणि भूतानि’ देवादीनि ययोक्तानि ‘अरिष्टि’ अविनाशमिच्छन्ति सर्वतः संरक्षन्ति
कुर्दुविनः पशुनिव । ननु—तथापि नास्य होमादेरवश्यकर्तव्यत्वमित्यत आह—तद्वा एतदिति । ‘तद्वै एतत्’
‘तदेतदेव ययोक्तानां कर्मणां ऋणवदवश्यकर्तव्यत्वम्’ ‘भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः पितृयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञः’
(श. प. ११ । ७ । २ । १ ।) इति पंचमहायज्ञप्रकरणे ‘विदितं’ विज्ञातम् । ननु—श्रुतमपि अविचारितं
नानुष्ठेयमित्यत आह—मीमांसितमिति । “ऋणं ह वै जायते योऽस्ति स जायमान एव देवेभ्यः ऋग्भ्यः
पितृभ्यो मनुष्येभ्यः” (श. प. ११ । ७ । २ । १ ।) इत्यादिना अर्थवादेन एतदवश्यकर्तव्यत्वं अवदान-
प्रकरणे विचारितमित्यर्थः ॥ २९ ॥

(सु) आत्मेवेदमुग्रऽआसीत् । (दे) एकऽएव सोऽकामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तुम्मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेत्येतावान्नै कामो नेच्छंश्चनातो भूयो विन्देत्तस्मादप्येतद्द्वैकाकी कामयते जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तुम्मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेतिस यावदप्येतेषामेकैकं प्राप्नोत्यकृत्स्नऽएव तावन्मन्यते तस्यो कृत्स्नता ॥ ३० ॥

आत्मेवेदमुग्र आसीदेक एव । सोऽकामयत । जाया मे स्यात् । अय प्रजायेय । अय वित्तं मे स्यात् । अय कर्म कुर्वीयेति । एतावान्नै कामः । नेच्छंश्चनातो भूयो विन्देत् । तस्मादप्येताहै एकाकी कामयते । जाया मे स्यात् । अय प्रजायेय । अय वित्तं मे स्यात् । अय कर्म कुर्वीयेति । स यावदप्येतेषामेकैकं प्राप्नोति । अकृत्स्न एव तावन्मन्यते । तस्य उ कृत्स्नता ॥ ३० ॥

मनु-पेन प्रयुक्तो मनुष्यो ग्रहप्रसूत इवावशः स्वात्मलोकविर्मुखीभूतो दुःखात्मके कर्मन्येव प्रवर्तत इति स कः प्रवर्तक इत्यपेक्षानां काम एव इति निर्णयार्थमाह-आत्मेवेदमुग्रऽआसीदिति । अत्रात्मशब्देन स्वाना- विद्या अविद्या युक्तः कार्यकारणसंघातलक्षणो ब्रह्मचार्यविधीयते । तथा चापे दाससंबन्धादप्राक् इदं प्रतिबं जानादिभेदरूपं ब्रह्मचार्यात्मा 'एक एवासीत्' । नास्ती पृथग्भूतन् । 'सः' ब्रह्मचार्यात्मा स्वाभाविक्या अविद्या- बाधनना बाधितः 'अकामयत' कामिनवान् । कथमित्यत आह-जाया मे स्यादिति । 'जाया' कर्मा- धिकारक्षेत्रभूता 'मे' मम कर्तुः 'स्यान्' तत्रा विना अहमनविहृत एव कर्मणि । अतः कर्माधिकारसंपत्तये जाना मे मयेत् । 'अय' पुत्रसाधनभूतजानासाधन्यनंतरं 'प्रजायेय' प्रजारूपेणाहमेवेत्येय । 'अय' कर्मसुशाननाशनमूलं गवादिलक्षणं 'वित्तं मे' मम 'स्यान्' । 'अय' पुत्रगवादिलक्षणमानुषवित्तसंपत्त्यनंतरं निवर्तनमिति सत्ताम्यान्वय प्रियमिति कर्माहं 'कुर्वीय' । 'एतावान् मे' प्रतिदजायापुत्रवित्तकर्माभ्येव हि 'कामः' कामनिन्यो विषयः । यद्यपि कल्पेणाऽन्यथि तथार्थीयं साधनेष्वेव मनुष्यलोकवित्तलोकदेवलोका- रणत्वरूपिणाऽपि भवति । साधनेऽपि कामानामानंयान् कथमवगमनमित्यत आह-नेच्छंश्चे नेति । यस्मादिच्छं- धनेऽप्युक्तिः 'आः' तत्कलं तन्मायलक्षणात् 'भूयः' अतिक्रान्तं न विंदेन लभेत् । अतोऽवगमनं युक्तम् । तथा च एवमभिदुषः एषगाऽन्यथापि काम एव कर्ममार्गप्रवृत्तिहेतुः इति निश्चिनेऽर्थे आधुनिकामपि कामदूर्ध्वक- प्रवृत्तिं प्रमाणयति-तस्मादप्येतर्हिति । यस्मादेवमभिदुषः प्रजायेथ "म ये नैव रेमे" ..... "म शिरीरमेऽजन्" (सा. प. १४ । ४ । २ । ३) इत्यादिना कृतादिविषयेषा आसीत्-तस्मादप्ये- तर्हि 'एतन्मिति वाये स्वानाविद्या अविद्या युक्तः प्राक् दासकिपातः 'एकाकी' सन् 'कामयते' 'जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीय' - इति । उक्तार्थं वाचयन् । 'सः' एवं काम- यमनः शीतस्वंध आसीत् 'कायेऽपि' यदोऽस्मत् जानादिभ्यां मये एवकर्मणि 'न प्राप्नोति' तावद- ४-लोऽप्युक्तिः अस्मिन्नेवमात्मने 'मन्यते' । एतदेवमात्मनामेव एतात् यदा गंरादपि तदा 'तस्य इच्छा' । यदा तु इच्छां गंरादपि न गच्छति-तदा तस्य इच्छां गंरादपि न गच्छति-तस्यो कृत्स्नतेति । '३' पुनः एतदेवमिति नित्यः इच्छां गच्छति ॥ ३० ॥

मनऽएवास्यात्मा । व्याज्जाया प्राणः प्रजा चक्षुर्मानुषं वित्तञ्चक्षुषा हि
तुद्विन्दति श्रोत्रन्दैव ११ श्रोत्रेण हि तुच्छृणोत्यात्मैवास्य कर्मात्मना हि कर्म
करोति सुऽएव पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पाङ्क्तः पुरुषः पाङ्क्तमिदं १२ सुर्व
यदिदं किञ्च तदिदं १३ सुर्वमाप्नोति यदिदं किञ्च सुऽएवम्वेद ॥ ३१ ॥

इति चतुर्दशकाण्डे तृतीयप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथम
प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १४१ (३) ११२ ॥ (४) १-२ ॥

मन एवास्यात्मा । वाक् जाया । प्राणः प्रजा । चक्षुर्मानुषं वित्तम् । चक्षुषा हि तद्विन्दति ।
श्रोत्रं दैवम् । श्रोत्रेण हि तत् शृणोति । आत्मैवास्य कर्म । आत्मना हि कर्म करोति । स एष
पांक्तो यज्ञः । पांक्तः पशुः । पांक्तः पुरुषः । पांक्तमिदं सर्वम् । यदिदं किञ्च । तदिदं सर्वमाप्नोति ।
यदिदं किञ्च । य एवं वेद ॥ ३१ ॥

कथमित्यत आह—मन इति । अस्याऽऽकृत्वामिमानिनः ‘मन एव’ आत्मेवात्मा । मनोऽनुवृत्ति हि इतरत्
सर्वं कार्यकारणजातमिति मनसः प्रधानत्वात् । यथा कुटुम्बपतिर्जायादीनामात्मा एवं जायादिचतुष्टयस्य तद-
नुकारित्वात् । एवमिहापि ‘मन एवात्मा’ परिकल्प्यते कृत्स्नतायै । तथा ‘वाक् जाया’ वाचो मनोऽनुवृत्तिव-
सामान्यात् । वागिति चोदनालक्षणशब्दव्यापारवती मनसा श्रोत्रद्वारेण गृह्यते अवधार्यते प्रयुज्यते च इति
मनसो जायेव वाक् । प्राणः प्रजेति । बाह्यमनसाम्यां जायापतिस्थानीयाम्यां प्रसूयते प्राणः कर्मार्थं इति ‘प्राणः’
चक्षुर्दर्शनक्रियावत्—‘मानुषं’ मनुष्यसंबन्धि ‘वित्तम्’ । कुतः ? ‘हि’ यस्मात् ‘चक्षुषा’ तत्प्रकृतं गवादि-
लक्षणं मानुषं वित्तं—‘विन्दति’ लभते । ‘श्रोत्रं’ श्रवणक्रियावत्—‘दैवम्’ देवसंबन्धि ‘वित्तम्’ कुतः ? ‘हि’
यस्मात् ‘तत्’ दैवं वित्तं देवतादिविषयविज्ञानलक्षणं ‘श्रोत्रेण शृणोति’ । विज्ञानस्य श्रोत्रावीनत्वात् श्रोत्र-
मेव तदिति । एवं साधनं संपादितवतोऽस्य अकृत्स्नत्वामिमानिनः ‘आत्मेव’ शरीरमेव आत्मादिवित्तात्-
निर्वृत्त्यं ‘कर्म’ । ‘हि’ यस्मात् ‘आत्मना’ शरीरेण ‘कर्म करोति’ । एवं कृत्स्नता संपन्ना । तस्मात्
‘स एष पाङ्क्तः’ पञ्चभिर्निर्वृत्तो दर्शनात्मकः ‘यज्ञः’ । कथं ? पुनरस्य पञ्चत्वसंपत्तिमात्रेणैव यज्ञत्वं इत्या-
शंकायां बाह्ययज्ञस्यापि पाङ्क्तत्वमाह—पाङ्क्तः पशुरिति । ‘पशुः’ पशुसाध्यो यज्ञः ‘पाङ्क्तः’ ।
‘पाङ्क्तः पुरुषः’ । पुरुषसाध्यो यज्ञः पाङ्क्त एव । पशुर्गवादिपशुत्वेऽप्यधिकृतत्वेन विशेषः पुरुषस्येति पृथग्ग्रह-
णम् । यथोक्तमनआदिपञ्चत्वयोगात् उभावपि पाङ्क्तौ । किं बहुना पञ्चभूतात्मकं हेरण्यगर्भं जगदपि पाङ्क्तमेवे-
त्याह—पाङ्क्तमिदं सर्वमिति । ‘इदं सर्वं’ कर्मफलसाधनात्मकं ‘यदिदं किञ्च’ यत्किञ्चिदस्ति तत्सर्वं
पाङ्क्तमेव । एतत्संपादनफलमाह—तदिदं सर्वमिति । ‘यः’ एवमुक्तप्रकारेण पाङ्क्तं यज्ञम् आत्मानं ‘वेद’
संपादयति—सः ‘तदिदं’ सर्वं जगत् आत्मत्वेन ‘आप्नोति’ सर्वकर्मफलं प्राप्नोतीति यावत् ॥ ३१ ॥

इति श्रीहर्षिकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिब्राजकाचार्यस्य
श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्-
बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायाम् आद्ये मधुकाण्डे प्रथमेऽध्याये द्वितीय-

भात्मब्राह्मणं परिसमाप्तम् (॥ १४१ (४) ११२ ॥)

युत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पिता । एकमस्य साधारणन्दे
 देवानभाजयत् ॥ त्रीण्यात्मनेऽकुरुत पशुभ्यऽएकम्प्रायच्छत् । तस्मिन्सु-
 र्व्वम्प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न ॥ कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि
 सर्वदा । यो वै तामक्षितिं वेद सोऽन्नमत्ति प्रतीकेन । सु देवानपिगच्छति
 सऽऽर्जमुपजीवतीति श्लोकाः ॥ १ ॥

(०) युत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पितेति । मेधया हि तपसा-

सप्तान्नब्राह्मणं वा संवर्गविद्याब्राह्मणम् ।

“यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पिता । एकमस्य साधारणम्, द्वे देवान-
 भाजयत् ॥ त्रीण्यात्मनेऽकुरुत, पशुभ्य एकं प्रायच्छत् । तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम्,
 यच्च प्राणिति, यच्च न ॥ कस्मात्तानि न क्षीयन्ते, अद्यमानानि सर्वदा । यो वै
 तामक्षितिं वेद, सोऽन्नमत्ति प्रतीकेन । स देवानपिगच्छति, स ऋर्जमुपजीवति ॥”-
 इति श्लोकाः ॥ १ ॥

यत् सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पितेति । मेधया हि तपसाऽजनयत्पिता । एकमस्य

एवं कामप्रयुक्तेन गृहस्थेन अन्येन वा पाङ्क्तज्ञानकर्मण्यां वा केवलज्ञानेन वा अद्यमानत्वेन सप्तस्य अन्न-
 भूतस्य जगत उपासनार्थं विभागेन सप्तया निरूपयितुं च सप्तान्नब्राह्मणं प्रवर्तते । तत्र संक्षेपतः सविनियोगान्न-
 प्रकाशकान् सूत्रभूतान् मन्त्रान् उदाहरति-यत्सप्तान्नानीति । ‘पिता’ क्षेत्रज्ञो ज्ञानकर्मधिकारी
 ‘मेधया’ प्रथया पाङ्क्तोपासनया ‘तपसा’ जायादिसाधनपाङ्क्तकर्मणा ‘सप्तान्नानि’ ‘यत्’ प्रसिद्धं
 ‘अजनयत्’ । यदिति पदं अजनयदिति क्रियाविशेषणम् । अत्र ज्ञानकर्मणी एव हि मेधातपःशब्दवाच्ये ।
 तयोः प्रवृत्तत्वात् । तन्मध्ये यत् कुच्छांतिकरं सर्वैरयते-तदेकमन्नं ‘अस्य’ सर्वस्यानुवर्गस्य साधारणम् ।
 ‘द्वे’ अन्ने वक्ष्यमाणे इतप्रवृत्ताख्ये हविःप्रक्षेपवलिहरणलक्षणे दर्शपूर्णमासाख्ये वा ‘देवानभाजयत्’ देव-
 सान्धृतवान् । ‘त्रीणि’ मनोवाक्प्राणलक्षणानि अन्नानि ‘आत्मने’ स्वार्थमेवाकुरुत । ‘एकं’ पयोधृत-
 रूपमन्नं ‘पशुभ्यः’ चतुष्पाद्विपादात्मकेभ्यः ‘प्रायच्छत्’ दत्तवान् । पयसोऽन्नत्वे हेतुमाह-तस्मिन् सर्वमिति ।
 ‘यच्च प्राणिति’ प्राणनचेष्टां करोति । ‘यच्च न’ प्राणनचेष्टां न करोति । तत्सर्वं तस्मिन्पयसि प्रतिष्ठितम्
 अग्निदेवादी ह्यमानस्य पयसः सर्वजगत्कारणत्वान् । ‘तानि’ सर्वैः ‘सर्वदा’ ‘अद्यमानानि’ अन्नानि
 ‘कस्मान्न क्षीयन्ते’ इति प्रश्नरूपो मन्त्रः । तत्र पुरुषेणानवरतमुत्पाद्यमानत्वात् अन्नक्षयो न भवति इत्युत्तर-
 मनिर्देश अन्नाक्षयहेतुत्वेन पुरुषस्याश्रितित्वगुणविज्ञाने फलमाह-यो वै तामिति । ‘यः’ ‘वे’ निश्चितं ‘ताम-
 क्षितिं’ अन्नाक्षयकारणं ‘वेद’ । ‘मः प्रतीकेन’ मुखेन मुख्यया वृत्त्या ‘अन्नमत्ति’ । ‘सः’ विज्ञाता
 ‘देवानपिगच्छति’ देवत्वं प्राप्नोति । ‘सः’ ऋर्जममृतं चोरजीवति । अमृतमोक्ता भवतीति । ‘इति
 श्लोकाः’ मन्त्रा उक्तार्था इत्यर्थः ॥ १ ॥

एतेषां मन्त्राणां निरोद्धितार्थत्वेन प्रतीकप्रहणपूर्वकं तदर्थव्याख्यानाय ब्राह्मणं प्रवर्तते-यत्सप्तान्नानि मेधया

ऽजुनयत्पितृकमस्य साधारणमितीदमेवास्य तत्साधारणमुन्नं युदिदमद्यते
स युऽएतदुपास्ते न सु पाप्मनो व्यावर्तते मिश्रं ह्येतत् ॥ २ ॥

(द्वे) द्वे देवानभाजयदिति । हुतश्च प्रहुतश्च तस्माद्देवेभ्यो जुहति च प्र
च जुहत्यथोऽआहुर्दर्शपूर्णमासाविति तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात् ॥ ३ ॥

साधारणमिति । इदमेवास्य तत्साधारणमन्नम् । यदिदमद्यते । स य एतदुपास्ते । न स
पाप्मनो व्यावर्तते । मिश्रं हि एतत् ॥ २ ॥

द्वे देवानभाजयदिति । हुतं च प्रहुतं च । तस्माद्देवेभ्यो जुहति च प्र च जुहति । अथो आहुः ।
दर्शपूर्णमासाविति । तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात् ॥ ३ ॥

तपसाऽजुनयदिति । तत्र भागः ' मेधया तपसा च ' ' पिता ' पूर्वोक्तः । ' अजुनयदिति ' ' हि ' प्रसिद्धाव-
घोतकेन हिशब्देन व्याख्यातः । प्रसिद्धं हि उक्तार्ययोर्मैधातपसोर्जागत्कारणत्वम् । उक्तसत्तान्नविनियोजकं
मन्त्रभागं प्रतीकपूर्वं व्याचष्टे—एकमस्य साधारणमिति । मन्त्रे ' अस्य ' भोक्तृसमुदायस्य ' तत् ' साधारण-
मन्नं ' इदमेव ' । किं ? ' यदिदं ' सर्वं प्राणिभिरहन्महनि ' अद्यते ' भुज्यते । एतस्य सर्वसाधारण-
स्यान्नस्य असाधारणीकुर्वतो दोषं दर्शयति—स य एतदिति । ' स यः ' कश्चित् एतत्साधारणं सर्व-
प्राणभृतिवृत्तिकरं भुज्यमानमन्नं ' उपास्ते ' तत्परो भवतीत्यर्थः । उपासनं हि नाम तत्परत्वम् । इष्टं हि लोके
" गुरुतुपास्ते, राजानमुपास्ते " इत्यादौ । तस्मात् शरीरस्थित्यर्थान्नोपयोगप्रधानो नादृष्टार्थकर्मप्रधान
इत्यर्थः । ' सः ' एवंभूतः ' पाप्मनः ' अधर्मान्न व्यावर्तते न विमुच्यते । तथा च स्मृतिः " नात्मार्यं
पाष्यदेन्नं न वृथा घातयेत्पशून् ॥ न चैकः स्वयमश्रियाद्विधिवर्जं न निर्वपत् " इति । " इष्टान् भोगान् हि
वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः । तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो मुंक्ते स्तेन एव सः " (म. गी. ३ । १२) इति ।
" अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं मुंक्तेऽविचक्षणः । स भुञ्जानो न जानाति श्वगृध्रैर्जन्विमात्मनः " (म. सू.
३ । ११५) इत्यादि । कुतः पुनः पाप्मनो न व्यावर्तत इत्याह—मिश्रं हीति । ' हि ' यस्मादेतदन्नं मिश्रं
सर्वप्राणिताधारणम् ॥ २ ॥

द्वे देवानभाजयदिति मन्त्रपदम् । ' ये द्वे ' अने सृष्ट्वा पिता देवानभाजयत् । के ते द्वे इत्याह—
' हुतं च ' हुतमित्यग्नौ हवनं ' प्रहुतं च ' हुत्वा बलिहरणम् । यस्मात् द्वे एते अने हुतप्रहुते
' पिता देवानभाजयत् ' । तस्मादेतदर्थपि काले गृहिणः ' देवेभ्यो जुहति '—देवेभ्य इदमन्नमस्माभिर्दियमानमिति
मन्वानाः जुहति । प्रजुहति च हुत्वा बलिहरणं च कुर्वत इत्यर्थः । एतस्य पूर्वपक्षत्वं सूचयितुं पक्षांतर-
माह—अथो इति । ' अथो ' अपि अन्ये ' आहुः '—ये द्वे अने पित्रा देवेभ्यः प्रचे न ते ' हुतप्रहुते ' ।
किं तर्हि दर्शपूर्णमासौ श्रोतयोरेव दर्शपूर्णमासयोर्देवान्नत्वं प्रसिद्धतरम् । यस्मात् द्वे देवानभाजयदिति देवार्थ-
मेते दर्शपूर्णमासाख्ये अने पित्रा प्रचे तस्मात्तयोर्देवार्थत्वाविधाताय इष्टियाजुकः इष्टियजनशीलो न स्यात्
न भवेत् । इष्टिशब्देन किल काम्या इष्टयः । ताच्छीले प्रत्ययस्यात्र प्रयोगात् । काम्येष्टियजनप्रधानो न
स्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥

(तप) पशुभ्यऽणुकम्प्रायच्छदिति । तत्पयः पयो ह्येवाग्रे मनुष्याश्च पशवश्चोपजीवन्ति तस्मात्कुमारजातुद्धृतुम्वैवाग्रे प्रतिलेहयन्ति स्तन-
म्याऽनुधापयन्ति ॥ ४ ॥

(न्त्य) अथ वत्सजातमाहुः । (२) अतृणादऽहुतिं तस्मिन्सुर्व्वम्प्रति-
ष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च नेति पयसि हीदथ सुर्व्वम्प्रतिष्ठितं यच्च
प्राणिति यच्च न ॥ ५ ॥

पशुभ्य एकं प्रायच्छदिति । तत्पयः । पयो ह्येवाग्रे मनुष्याश्च पशवश्चोपजीवन्ति । तस्मात्कुमारं
जातं घृतं वैवाग्रे प्रतिलेहयन्ति । स्तनं वाऽनुधापयन्ति ॥ ४ ॥

अथ वत्सं जातमाहुरतृणाद् इति । तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम्—यच्च प्राणिति यच्च नेति । पयसि
हीदं सर्वं प्रतिष्ठितम् । यच्च प्राणिति । यच्च न ॥ ५ ॥

पथत्रविषयं मंत्रपदमादाय तदर्थं कथयति—“ पशुभ्यः इति । ‘ पशुभ्यः ’ द्विपाच्चतुष्पाद्वयः यदेकमन्तं
विना ‘ प्रायच्छदिति ’ मंत्रे उक्तं तदन्तं ‘ पयः ’ । कुत एतद्वगम्यते इत्यत्राह—पयो हीति । ‘ हि ’ यस्मात्
‘ अग्रे ’ प्रथमं ‘ मनुष्याः पशवश्च ’ ‘ पय एवोपजीवन्ति ’ । यस्मात्तेनैवाग्नेन वर्तन्ते । यथा आदौ पित्रा विनि-
योगः कृतः । ‘ तस्मात् ’ इदानीं तना अपि त्रैवर्णिकाः—जातमुत्पन्नमात्रं ‘ कुमारं ’ बालं ‘ अग्रे ’ ‘ घृतं वैव ’
घृतमेव सुवर्णयुक्तया अनामिकया अंगुल्या ‘ प्रतिलेहयन्ति ’ प्राशयन्ति ‘ स्तनं वा ’ स्तनं च ‘ अनुधापयन्ति ’
श्लाघापापयन्ति । अत्रैवर्णिकानां तु यथासंभवं स्तनमेवाग्रे धापयन्तीति बोद्धव्यम् ॥ ४ ॥

पशूनां पयोऽन्नं इत्यत्र लोकोपपत्तिर्हि प्रमाणयति—अथ वत्सं जातमिति । द्विपात्यधिकारविच्छेदार्थोऽप्य-
शब्दः । ‘ जातं वत्समाहुः ’ कियत्प्रमाणो वत्सः इत्येवं पृष्टाः संतः ‘ अतृणादः ’ ‘ इत्याहुः ’ । तृणमर्त्तीति
तृणादः न तृणादोऽतृणादः नाद्यापि तृणमिति पयसैवाद्यापि वर्तत इत्यर्थः । यथाग्रे जातकर्मदां घृतमुपजीवन्ति
यस्य इत्येव पय एव तत्सर्वमपि पय एव घृतस्यापि पयोविकारत्वान् । कस्मात्पुनः सतमं यत् पथत्रं चतुर्थत्वेन
व्याख्यायते । अग्निहोत्रादि कर्म हि पयःसाधनाश्रयमिति पयसः साधनं वाविरोधात् पथत्रं चतुर्थत्वेन व्याख्यातं
तस्मिन् ‘ सर्वं प्रतिष्ठितम् ’ । “ यच्च प्राणिति यच्च न ” इति मन्त्रभागः । तस्मिन्पथत्रे ‘ पयसि ’
‘ सर्वं ’ अप्यामाभिभूताधिदेवकृष्णं कृत्स्नं जगन् ‘ प्रतिष्ठितम् ’ । ‘ यच्च प्राणिति ’ प्राणनचेष्टायात् मनुष्य-
पथादि । ‘ यच्च न ’ यच्च न प्राणिति स्थारं शैलादि । तत्र हि सन्धेनेन प्रतिदावयोक्तृत्वेन व्याख्यातम् ।
अग्निहोत्रादुत्तिष्ठतिरिगामामन्तं च जगन् कृत्स्नमिति “ ते वाऽ एतेऽ आहुती इतिऽ उक्तामन्तलेऽ अंतरिक्षमा-
सितः ” (श. प.) इत्यादयः शुक्तिवादाः प्रमेणातिहोत्राद्व्योर्गोर्माकारमिति दर्शयन्ति । “ अग्रे
प्राणायामादिभिः मन्त्रवादिभ्यमुत्तिष्ठति । आदिष्यान्नायं दृष्टिर्दृष्टेत्तं ततः प्रजाः ” (म. सू. २ । ७९)
इत्यादयः शुक्तिवादाश्च । इति पयसः सर्वत्र जगत्सप्तदशं शुक्तिमृत्तिप्रतिष्ठितम् ॥ ५ ॥

तद्यदिदमाहुः । संवत्सरम्पयसा जुह्वदप पुनर्मृत्युञ्जयतीति न तथा
विद्याद्यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमुपजयत्येवम्विद्वान्सर्व्वं हि
देवेभ्योऽन्नाद्यम्प्रयच्छति कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्व्वदेति ॥६॥

पुरुषो वाऽअक्षितिः । स हीदमन्नम्पुनः पुनर्जनयते यो वै तामक्षिति-
म्वेदेति पुरुषो वाऽअक्षितिः स हीदमन्नम्विद्या धिया जनयते कुर्मभिर्भ्यु-
द्धैतन्न कुर्म्यात्क्षीयेत ह सोऽन्नमत्ति प्रतीकेनेति मुखम्प्रतीकम्मुखेनेत्ये-
तत्स देवानुपिगच्छति सऽऽर्ज्जमुपजीवतीति प्रशस्तं ॥ ७ ॥

तद्यदिदमाहुः । संवत्सरं पयसा जुह्वदपपुनर्मृत्युं जयतीति । न तथा विद्यात् । यदहरेव जुहोति ।
तदहः पुनर्मृत्युमुपजयति । एवं विद्वान् सर्व्वं हि देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रयच्छति । कस्मात्तानि न
क्षीयन्ते अद्यमानानि सर्व्वदा इति ॥ ६ ॥

पुरुषो वा अक्षितिः । स हीदमन्नं पुनः पुनर्जनयते । यो वै तामक्षितिं वेदेति । पुरुषो वा
अक्षितिः । स हीदमन्नं धिया धिया जनयते कर्मभिः । यद्धैतन्न कुर्यात् । क्षीयेत ह । सोऽन्न-
मत्ति प्रतीकेनेति । मुखं प्रतीकम् । मुखेनेत्येतत् । स देवानुपिगच्छति । अर्ज्जमुपजीवति ।
इति प्रशंसा ॥ ७ ॥

पयसि हीदं सर्व्वं प्रतिष्ठितमिति विधित्सितदर्शनस्तुतये मतांतरं निर्दिष्टमुद्भावयति—तद्यदिदमिति । ‘संवत्सरं’
वर्षपर्यंतं—‘पयसा जुह्वत्’ अग्निहोत्रं कुर्वन् ‘पुनः’ ‘मृत्युं’ ‘अपजयति’ पुनर्मरणाय न जायते इति
यदिदं ब्राह्मणवादा ‘आहुः’ । ‘तन्न तथा विद्यात्’ तन्न तथा द्रष्टव्यम् । संवत्सरेण किल षष्ठ्युत्तरत्रिशतानि
(३६०) आहुतीनां सप्तशतानि विंशतिथे (७२०) ति यजुष्मतीरिष्टका अभिसंपद्यमानाः संवत्सरस्य वा-
ऽहोरात्राणि संवत्सरमग्निं प्रजापतिमानुवन्ति । एवं कृत्वा ‘संवत्सरं जुह्वन् अपजयति पुनर्मृत्युं’ इतः प्रेत्य
देवेषु संभूतः पुनर्न त्रियत इत्यर्थः । तर्हि कथं विद्यादित्यत आह—यदहरेवेति । यदुक्तं—“पयसि हीदं सर्व्वं
प्रतिष्ठितं” पयसाहुतिविपरिणामात्मकत्वात् सर्व्वस्य जगत इति । ‘एवं विद्वान्’ सन् ‘यदहरेव’ यस्मिन्नेव
दिवसे ‘जुहोति’ आहुतिप्रक्षेपं करोति । ‘तदहः’ तस्मिन्नेव दिवसे ‘पुनर्मृत्युं’ पुनर्मरणं ‘अपजयति’ ।
संभूतत्वा शरीरेण वियुज्यमानः पुनर्मरणाय परिच्छिन्नं शरीरं न गृह्णातिः इत्यर्थः । न संवत्सरान्यासमपेक्षते ।
‘एवं विद्वान्’ एकैकैवाह्ना जगदात्मत्वं प्रतिपद्यत इति भावः । तत्र हेतुमाह—सर्व्वं हीति । ‘हि’ यस्मात् ‘सर्व्वं’
समस्तं ‘देवेभ्यः’ सर्व्वेभ्यः ‘अन्नाद्यं’ अन्नं च तत् आद्यं चान्नाद्यं सायंप्रातराहुतिप्रक्षेपेण ‘प्रयच्छति’
ददाति । तस्माद्युक्तं सर्व्वमाहुतिमयमात्मानं कृत्वा सर्व्वदेवानुरूपेण सर्व्वदेवैरेकात्मभावं गत्वा सर्व्वदेवमयो भूत्वा पुनर्न
त्रियत इति भावः । ‘कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्व्वदा’ इति मन्त्रेण यदा पित्रा अन्नानि सृष्ट्वा
सप्त पृथक् पृथक् भोक्तृभ्यः प्रतानि । तदाप्रभृत्येव तैर्मोक्षुभिः ‘सर्व्वदा’ नैरन्तर्येण ‘अद्यमानानि’
कस्मात्पुनर्न क्षीयन्ते ? इति प्रश्ने कृते ब्राह्मणमुत्तरमाह ॥ ६ ॥

पुरुषो वा इति । ‘पुरुषो वै’ योऽन्नानां भोक्ता स एव ‘अक्षितिः’ अन्नाक्षयहेतुः । ननु—प्रत्युत क्षयहेतुर्भोक्ता
क्षयमस्याक्षये हेतुत्वं इत्यत आह—स हीदमिति । ‘हि’ यस्मात्स पुरुषो भोक्ताऽपि ‘इदं’ मुख्यमानं सप्तविधं

श्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति । मनो वाचम्प्राणान्तान्यात्मनेऽकुरुतान्युत्रमना-
ऽअभूवुन्नादर्शमन्युत्रमनाऽअभूवुन्नाश्रौषमिति मनसा ह्येव पश्यति
मनसा शृणोति ॥ ८ ॥

कामः सङ्कल्पः । (लपो) विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिऽधृतिर्हीर्द्धीर्भी-
रित्येतत्सर्वम्मुनऽएव तस्मादपि पृष्ठतऽपस्पृष्टो मनसा विजानाति ॥ ९ ॥

श्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति । मनो वाचं प्राणम् । तान्यात्मनेऽकुरुत । अन्यत्रमना अभूवम् ।
नादर्शम् । अन्यत्रमना अभूवम् । नाश्रौषमिति । मनसा ह्येव पश्यति । मनसा शृणोति ॥ ८ ॥

कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धा अश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्घाः भीः इत्येतत्सर्वं मन एव । तस्मादपि
पृष्ठत उपस्पृष्टो मनसा विजानाति ॥ ९ ॥

कार्यकारणलक्षणं क्रियाकलापात्मकमन्नं 'पुनः पुनः' भूयोभूयः 'जनयते' उत्पादयति । यथा पूर्वं पिता मेधया
प्रज्ञया जायादिसंबन्धेन च पोक्तं कर्मणा च अन्नानां स्रष्टा भोक्ता चासीत् तथा येभ्यो दत्तानि अन्नानि तेऽपि
तेषामन्नानां भोक्तारोऽपि संतः पितर एव मेधया तपसा च तानि अन्नानि यतो जनयति । तस्मात्पितुरिव पुरुषस्य
जनकत्वसंभवात् भवत्येव पुरुषोऽक्षये हेतुः । "यो वै तामक्षितिं वेदेति" मंत्रभागे पुरुषो वै
मोक्षैवाक्षितिरक्षयहेतुरुच्यते । 'हि' यस्मात्स पुरुषो भोक्ताऽपि 'इदमन्नं' सत्तविधं 'धिया धिया' तत्काल-
माविन्या तथा तथा प्रज्ञया 'कर्मभिश्च' बाङ्मनःकायचेष्टितैः 'जनयते' । यद्वैतदिति । 'यत्' यदि
'ह' यदेतत्सत्तविधमन्नमुक्तं तत्प्रज्ञया कर्मभिश्च क्षणमात्रमपि 'न कुर्यात्' न संपादयेत् । तर्हि सातत्येन
भुज्यमानवान् 'क्षीयेत ह' विच्छिद्येत किल यस्माद्यथैवाऽयं पुरुषो नैरंतर्पणान्नानां भोक्ता यथाप्रज्ञं यथाकर्म
चान्नं करोत्यपि ततः सातत्येन कर्तृत्वात्पुरुषोऽक्षितिः । तस्मात् भुज्यमानान्यपि अन्नानि न क्षीयंत इति भावः ।
"सोऽन्नमपि प्रतर्केन" इति मंत्रे 'प्रतीकं' मुखं मुख्यत्वं प्राधान्यं इति प्राधान्येनैवान्नानां
पितुः पुरुषस्याक्षितिवं यो वेद स 'मुखेन' मुख्यत्वेन प्राधान्येनान्नमसि । नान्नं प्रति गुणभूतः स भोक्तृत्व
मवति । न मोक्ष्यतामापयते । "स देवानिगच्छति स ऊर्जमुपजीवति" इति मंत्रे देवात्मभावं प्रतिपद्यते
"ऊर्जमगृह्णं चोरत्रापि" इति यदुक्तं सोपासनप्रशंसा प्रशस्तिमात्रं नापूर्वाऽयोऽस्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं पाठप्रमाणमुत्तरार्थकमवशात् साधनभूतमन्नचतुष्टयं व्याख्याय इदानीं पाठ्यस्य कर्मणः फलभूतमन्नत्रयं
कार्यवान् विस्तीर्णविषयत्वात् पूर्वस्य एतेभ्यः पृथगुक्तं तद्व्याख्यानार्थं उत्तरो ग्रन्थ आत्रारूपपरिसमाप्तेः
"श्रीण्यात्मनेऽकुरुत" इति मंत्रेण 'मनो वाचं प्राणं' इत्येवं 'तानि' श्रीग्यज्ञानि पिता सृष्ट्वा आदा-
यामने आभार्यमनुजत एतवान् । तेषां मध्ये मनसः अस्तित्वं प्रति संशये प्रमाणमाह-अन्यत्रमना इति ।
"गुणोऽक्षितिवं गन्तं तं दृष्टवानि" इति केनचिदप्युक्तं वदति । अन्यत्र विषयतरे गतं मे मनो यस्य स
अन्यत्रमनाः अभूवमासम् । अपो नादर्शं न दृष्टवानिमि । "तपेदं मदीयं वचः श्रुतवानसीति" पृष्टः
आह-अन्यत्रमनाः अभूवम् । अतो 'नाश्रौषं' न श्रुतवानस्मीति । 'हि' यस्मान्नर्वां लोकाः आमसाक्षिकं
मनसैव 'पश्यति' मनसैव 'शृणोति' । तद्वपमये दर्शनायमागन् । तस्मान्निदं ग्रन्थशादिप्रमाणिकं
मनसोऽक्षितिवम् ॥ ८ ॥

सि. पुनर्मनसः शब्दाविषयस्य नाह-काम इति । 'कामः' श्रीग्यनिरुद्धविज्ञापारिः । 'संकल्पः' प्रपु-

यः कश्च शब्दो व्यागेव सा । (सै) एषा ह्युन्तमायतैषा हि नु प्प्राणो-
ऽपानो व्यानुऽउदानः समानोऽनऽइत्येतत्सुर्व्वम्प्राणऽएवैतन्मयो वाऽ-
अयमात्मा वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयः ॥ १० ॥

यः कश्च शब्दः । वागेव सा । एषा हि अंतमायत्ता । एषा हि न प्राणोऽपानो व्यान उदानः
समानः । अन इति एतत्सर्व्वं प्राण एव । एतन्मयो वा अयमात्मा । वाङ्मयो मनोमयः प्राण-
मयः ॥ १० ॥

परिचितविषयविकल्पनं शुक्रनीलादिभेदेन । ' विचिकित्सा ' संशयज्ञानम् । ' श्रद्धा ' अदृष्टार्थेषु कर्मसु देवता-
दिषु च आस्तिक्यबुद्धिः । ' अश्रद्धा ' तद्विपरीता बुद्धिः । धृतिर्धारणं देहाद्यवसादे सति उत्तमनम् । अधृति-
स्तद्विपर्ययः । हीर्लज्जा । ' धीः ' प्रज्ञा । भीर्भयम् इत्येतदेवमादिकं ' सर्व्वं मन एव ' । मनसोऽन्तःकरणस्य
रूपाण्येतानि वृत्तिवृत्तिमतोभेदात् । पुनरपि मनसोऽस्तित्वे कारणमाह-तस्मादपीति । यस्मात् चक्षुषो हि
अगोचरे ' पृष्ठतोऽपि ' केनचिदुपस्पृष्टः कश्चित् हस्तस्यायं स्पर्शः जानुनोऽयं स्पर्श इति ' मनसा विजानाति '
विवेकेन प्रतिपद्यते । तस्मादस्ति विवेकप्रतिपत्तिकारणं मन इति ॥ ९ ॥

इह कर्मणां फलभूतानि त्रीण्यनानि मनोवाक्प्राणाख्यानि अध्यात्ममधिभूतमधिदैवं च व्याचिख्यासितानि ।
तत्राध्यात्मिकानां वाङ्मनःप्राणानां मनो व्याख्यातम् । अथेदानीं आध्यात्मिकाया वाचः स्वरूपमाह-यः कश्च
शब्द इति । लोके ' यः कश्च शब्दः ' प्राणिभिस्तात्वादिव्यङ्ग्यः वर्णादिलक्षणः इतरो वादित्रमेवादिनिर्मितः
सर्व्वो वर्णावर्णात्मनो ध्वनिः ' सा ' प्रकृता ' वागेव ' । इदं तावद्वाचः स्वरूपमुक्तम् । अथ तस्याः कार्यमुच्यते-
सैषा हीति । ' हि ' यस्मात् ' एषा ' प्रकाशमात्रस्वरूपा वाक् ' अंतं ' अभिधेयावसानं अभिधेयनिर्णयं ' आयत्ता '
अनुगता । अत एव पुनः स्वयं न अभिधेयवत् प्रकाश्या किंतु प्रदीपादिवत् प्रकाशात्मकत्वात् प्रकाशिकैव ।
यथा प्रदीपादिप्रकाशः प्रकाशांतरेण न प्रकाशयते तद्वत् वाक् स्वयं प्रकाशिकैव । न प्रकाश्या इत्यनवस्थां श्रुतिः
परिहरति-एषा हि नेति । प्रकाश्यात्मकत्वमेव वाचः कार्यमित्यर्थः । अथाध्यात्मिकप्राणविषयं वाक्यमवतारयितुं
प्राणास्तित्वे प्रमाणं कथयन् प्राणस्वरूपमाह-प्राण इति । ' प्राणः ' मुखनासिकाऽभ्यन्तरचारी हृदयवृत्तिः
प्रणयनात्प्राणः । १ । मूत्रपुरीषादेरपनयनात् नामिमर्यादोऽधोवृत्तिरपानः । २ । हृदयादारम्य नाभिपर्यंतं वर्त-
मानो व्यापच्छलकर्मो वीर्यवत्कर्महेतुश्च ' व्यानः ' । प्राणापानयोर्नियमनकर्मत्वर्थः । ३ । उत्कर्षोर्ध्वगमनादि-
हेतुः आपादतलमस्तकस्थानः ऊर्ध्ववृत्तिरुदानः । ४ । शुक्रस्य पीतस्य च समं नयनात्समानः कोष्ठस्थानः
अन्नपक्ता । ५ । ' अनः ' । ६ । इति एतेषां वृत्तिविशेषाणां सामान्यभूता सामान्यदेहचेष्टाऽभिसंबन्धिनी वृत्ति-
रुच्यते । ' एतत्सर्व्वं ' प्राणादिवृत्तिजातं आध्यात्मिकः साधारणासाधारणवृत्तिमान् ' प्राण एव ' । वृत्तिवृत्ति-
मतोभेदात् । व्याख्यातानि आध्यात्मिकानि मनोवाक्प्राणाख्यानि अज्ञानि । अतस्तेषां वागादीनां समुच्चितं
स्वरूपं दर्शयति-एतन्मय इति । ' अयमात्मा ' प्राजापत्यैर्वाङ्मनःप्राणैरारब्धः कार्यकारणसंघातः पिण्डः
' एतन्मयः ' एतद्विकारः । विकारे मयट् । एतदेव विवृणोति-वाङ्मयो मनोमयः प्राणमय इति । ' एतन्मयः '
इत्यस्य स्फुटीकरणम् ॥ १० ॥

(ब्र) त्रयो लोकाऽएतऽएव । वागेवायं लोको मनोऽन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः ॥ ११ ॥

(ब्र) त्रयो वेदाऽएतऽएव । वागेवर्ग्वेदो मनो यजुर्वेदः प्राणः सामवेदः ॥ १२ ॥

(दो) देवाः पितरो मनुष्याऽएतऽएव । वागेव देवा मनः पितरः प्राणो मनुष्याः ॥ १३ ॥

पिता माता प्रजैतऽएव । मनऽएव पिता वाङ्माता प्राणः प्रजा ॥ १४ ॥
विज्ञातम्विजिज्ञास्यमविज्ञातमेतऽएव । यत्किञ्च विज्ञातमवाच-
स्तद्रूपमवाग्निं विज्ञाता वागेनन्तद्रूत्वाऽवति ॥ १५ ॥

यत्किञ्च विजिज्ञास्यम् । (म्मु) मनसस्तद्रूपम्मनो हि विजिज्ञास्य-
म्मनऽएनन्तद्रूत्वाऽवति ॥ १६ ॥

त्रयो लोका एत एव । वागेवायं लोकः । मनः अंतरिक्षलोकः । प्राणोऽसौ लोकः ॥ ११ ॥

त्रयो वेदा एत एव । वागेव ऋग्वेदः । मनो यजुर्वेदः । प्राणः सामवेदः ॥ १२ ॥

देवाः पितरो मनुष्या एत एव । वागेव देवाः । मनः पितरः । प्राणो मनुष्याः ॥ १३ ॥

पिता माता प्रजैत एव । मन एव पिता । वाक् माता । प्राणः प्रजा ॥ १४ ॥

विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव । यत्किञ्च विज्ञातम् । वाचस्तद्रूपम् । वाग् हि विज्ञाता ।
वागेन तद्रूत्वाऽवति ॥ १५ ॥

यत् किञ्च विजिज्ञास्यम् । मनसस्तद्रूपम् । मनो हि विजिज्ञास्यम् । मन एनं तद्रूत्वाऽवति ॥ १६ ॥

एवं वागादीनामाग्यामिर्की विभूतिमुक्त्वा आधिमीतिकी विस्तृतिमाह—त्रयो लोका इति । ‘त्रयो लोकाः’
भूर्भुवःस्वर्त्स्वर्गाः । ‘एत एव’ वाङ्मनःप्राणा एव । एतदेव विशेषतो विवृणोति—वागेवायं लोक इति ।
‘वागेवायं’ भूर्लोकः । ‘मनोऽन्तरिक्षलोकः’ । ‘प्राणः असौ’ परोऽक्षः स्वर्लोकः ॥ ११ ॥

एषामेव वागादीनां ‘त्रयो वेदाः’ इति वेदत्रयात्मकत्वमुक्तम् ॥ १२ ॥

‘देवाः पितरो मनुष्याः’ इति देवपितृमनुष्यात्मकत्वम् ॥ १३ ॥

‘पिता माता प्रजा’ इति पितृमातृप्रजात्मकत्वम् ॥ १४ ॥

विज्ञातविजिज्ञास्याविज्ञातवस्त्वामकत्वं चाह—विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमिति । तत्र विशेषः । ‘यत्किञ्च
विज्ञातं’ विस्मृतं ज्ञानं ‘वाचस्तद्रूपम्’ । तत्र स्वयमेव हेतुमाह—वाग्धीति । ‘हि’ यस्मात् ‘वाङ्—विज्ञाता’
प्रकारामकत्वात् । या अग्यामिन् विज्ञापयति सा कथमविज्ञाता मयेन् इति भावः । एवं वाग्विशेषविदः
पत्नमाह—वागेनमिति । ‘एनं’ वाग्विभूतिविदं ‘वाक्’ तद्विश्रुतं ‘भूत्वा अवति’ प्रतिपालयति । विज्ञात-
रूपेणैवाग्याम्यान्त्रं योग्यत्वं प्रतिपद्यते इत्यर्थः ॥ १५ ॥

तथा ‘यत्किञ्च विजिज्ञास्यम्’ विस्मृतं हातुमिष्टं ‘तन्’ सर्वं—‘मनसो रूपम्’ । ‘हि’ यस्मात्

यत्किञ्चाविज्ञातम् । (म्प्रा) प्राणस्य तद्रूपम्प्राणो ह्यविज्ञातः प्राण-
ऽएनन्तुद्रुत्वाऽवति ॥ १७ ॥

तस्यै वाचुः पृथिवी शरीरम् । (ज्यो) ज्योतीरूपमयमग्निस्तद्याव-
त्येव वाक्तावती पृथिवी तावानयमग्निः ॥ १८ ॥

(२) अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरम् । (ज्यो) ज्योतीरूपमसावा-
दित्यस्तद्यावदेव मनस्तावती द्यौस्तावानसावादित्यस्तौ मिथुनं समै-
तान्तुतः प्राणोऽजायत सऽइन्द्रः सुऽएषोऽसपत्नो द्वितीयो वै सपत्नो
नास्य सपत्नो भवति सुऽएवम्बुद ॥ १९ ॥

यत्किञ्चाविज्ञातम् । प्राणस्य तद्रूपम् । प्राणो ह्यविज्ञातः । प्राण एनं तद्रुत्वाऽवति ॥ १७ ॥

तस्यै वाचुः पृथिवी शरीरम् । ज्योतीरूपमयमग्निः । तद्यावत्येव वाक् । तावती पृथिवी ।
तावानयमग्निः ॥ १८ ॥

अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरम् । ज्योतीरूपमसावादित्यः । तद्यावदेव मनः । तावती द्यौः ।

‘ मनः ’ संदिह्यमानाकारत्वात् ‘ विजिज्ञास्यम् ’ । पूर्ववत् मनोविभूतिविदः फलमग्रह—‘ मन एनं तत् ’ विजि-
ज्ञास्यं भूत्वा अवति । विजिज्ञास्यरूपेणैवान्नत्वमापद्यते ॥ १६ ॥

तथा ‘ यत्किञ्चाविज्ञातं ’ विज्ञानागोचरं न च संदिह्यमानं—‘ प्राणस्य तद्रूपं ’ ‘ हि ’ यस्मात् ‘ प्राणः
‘ अविज्ञातः ’ अविज्ञातरूपः । पूर्ववत् प्राणविभूतिविदः फलमग्रह—प्राण एनं तद्रुत्वाऽवतीति । अविज्ञात-
रूपेणैवास्व प्राणोऽन्नं भवतीत्यर्थः । यथा शिष्यैरविवेकिभिः संदिह्यमानोपकारा अपि गुरुवः पुत्रादिमिश्राति-
बालैः अविज्ञातोपकाराः पित्रादयः तेषां भोग्यत्वमापद्यन्ते । तथा मनःप्राणयोरपि संदिह्यमानाविज्ञातयोरन्-
त्वोपपत्तिरिति भावः ॥ १७ ॥

एवं वाङ्मनःप्राणानां आधिभौतिकं विस्तारमुक्त्वा आधिदैविकं विस्तारमाह—तस्यै वाच इति । ‘ तस्यै ’
तस्याः प्रजापतेरन्नत्वेन प्रस्तुतायाः ‘ वाचः ’ ‘ पृथिवी शरीरं ’ बाह्य आधारः । ‘ ज्योतीरूपं ’ प्रकाशात्मकं
करणं आधेयभूतं अयं पार्थिवोऽग्निः । आधाराधेयभूतमुभयं पृथिव्यग्नी प्रजापतेर्वागेव । अध्यात्ममधिभूतं च या
वाक् परिच्छिन्ना तस्या आधिदैविकवागंशत्वात् अंशांशिनोश्च तादात्म्यात् तथा सह तुल्यपरिमाणत्वं दर्शयति—
तद्यावतीति । तत्र अध्यात्माधिभूतमेदमिन्द्रा सती ‘ वाक् ’ ‘ यावत्येव ’ यावत्परिमाणैव भवति । तत्र
सर्वत्राध्यात्मेन व्यवस्थिता कार्यभूता ‘ पृथिवी ’—‘ तावत्येव ’ तावत्परिमाणैव भवति । अयं च पार्थिवोऽग्निः
आधेयः करणभूतः ज्योतीरूपेण पृथिवीमनुप्रविष्टः सावानेव भवति ॥ १८ ॥

अध्यात्ममधिभूतं च मनःप्राणयोः आधिदैविकमनःप्राणांशत्वात्तादात्म्याभिप्रायेण तुल्यपरिमाणत्वमाह—
अथैतस्य मनस इति । आधिदैविकत्वाविभूतिव्याख्यानानंतरं ‘ एतस्य ’ प्राजापत्यान्नत्वेनोक्तस्य

(द्वाऽथै) अथैतस्य प्राणस्यापः शरीरम् । (ज्यो) ज्योतीरूपमसौ चन्द्रस्तद्यावानेव प्राणस्तथावत्यऽआपस्तथावानसौ चन्द्रः ॥ २० ॥

(स्तु) तुऽएते सुर्व्वेऽएव समाः । सुर्व्वेऽनन्ताः स यो हैतानुन्तवत् उपास्तेऽन्तवन्तं सु लोकजयत्यथ यो हैताननन्तानुपास्तेऽनन्तं सु लोकजयति ॥ २१ ॥

तावानसावादित्यः । तौ मिथुनं समैताम् । ततः प्राणः अजायत । स इन्द्रः । स एषोऽसपत्नः । द्वितीयो वै सपत्नः । नास्य सपत्नो भवति । य एवं वेद ॥ १९ ॥

अथैतस्य प्राणस्यापः शरीरम् । ज्योतीरूपमसौ चन्द्रः । तथावानेव प्राणः । तावत्य आपः । तावानसौ चन्द्रः ॥ २० ॥

त एते सर्व एव समाः । सर्वे अनन्ताः । स यो हैतानन्तवत् उपास्ते । अन्तवन्तं स लोकं जयति । अथ यो हैताननन्तानुपास्ते । अनन्तं स लोकं जयति ॥ २१ ॥

‘मनसः’ ‘द्यौः’ ब्रुलोकः ‘शरीरं’ कार्यमाधारः । ‘असावादित्यो ज्योतीरूपं’ करणमाधेयः । ‘तत्’ तत्र यावत्परिमाणमेव अद्यात्ममधिभूतं वा ‘मनः’—‘तावती’ तावद्विस्तारा तावत्परिमाणा ज्योतीरूपस्य करणस्य मनसः आधारत्वेन व्यवस्थिता ‘द्यौः’ । ‘असावादित्यः’ ज्योतीरूपं करणमाधेयं ‘तावान्’ तावत्परिमाण एव । तत्र “मन एवास्यात्मा वाग् जाया प्राणः प्रजा”—इत्यध्यात्मम् । “मन एव पिता वाक् माता प्राणः प्रजा”—इत्यधिदैवतं च वाङ्मनसयोः प्रजात्वं प्राणस्योक्तम् । तथा अधिदैवेऽपि प्राणस्य तत्प्रजात्वं वाच्यमित्यभिप्रेत्याह—तौ मिथुनमिति । तावन्त्यादित्यौ आधिदैविकौ वाङ्मनसे मातापितरौ—‘मिथुनं’ मिथुनं इतरेतरसंसर्गं—‘समैतां’ समगच्छेताम् । ननु—कथम् आदित्यस्य मनसः—प्राणं प्रति पितृत्वं, वाचो वा अग्नेः मातृत्वं कथम् ! उच्यते । सावित्रं पाकं आग्नेयं च प्रकाशमृते कार्यसिद्धिं दर्शनात् । तपोर्जनकत्वं सिद्धं इति बोध्यम् । ततस्तपोरेव सहगमनात् ‘प्राणः’ वायुरजायत परिसिन्दनाय कर्मणे जातः । वायोः ईदृत्वासपत्नव्यगुणविशिष्टस्योपासनमभिप्रेत्याह—सऽ ईद्र इति । ‘सः’ प्राणः ‘ईद्रः’ परमेश्वरः । तथा ‘स एषः’ प्राणः ‘असपत्नः’—अविद्यमानः सपत्नो यस्यासावसपत्नः । कः पुनः सपत्नो नाम प्रतिपक्षत्वेनोपगतः । ‘द्वितीयो वै सपत्नः’—शत्रुरित्युच्यते । तेन द्वितीयं सति वाङ्मनमे न सपत्नत्वं भजेने । असपत्नगुणकप्राणोपासने फलवाक्यं प्रमाणवति—नास्पेति । ‘य एवं’ असपत्नं यथोक्तं ‘प्राणं वेद’ अस्योपासकस्य ‘सपत्नः’ प्रतिपक्षो ‘न भवति’ ॥ १९ ॥

अथाधिदैविकयोर्वाङ्मनसयोर्विभूतिनिर्देशानन्तरं—‘एतस्य’ प्रकृतस्य प्राजापत्यान्तस्य ‘प्राणस्य’ आपः शरीरं आधारः । पूर्व्ववत् ‘असौ चन्द्रः’ ‘ज्योतीरूपं’ करणमाधेयः । तत्तत्राध्यात्मादिभेदेऽपि ‘प्राणो यावानेव’ यावत्परिमाणः तावत्यः तावद्व्याप्तिमयस्तावत्परिमाणाः ‘आपः’ । तावत्सु अनुप्रविष्टः करणभूतः ‘असौ चन्द्रः’ आग्नेयः अद्यात्ममधिभूतं च ‘तावान्’ तावद्व्याप्तिमानेव ॥ २० ॥

इदानीन्तनामप्यामिकाधिमौनिकाधिदैविकानां वाङ्मनःप्राणानां ध्यानार्थं समन्वादिगुणमाह—सऽएत इति ।

सुऽएषु संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः । (स्तु) तस्य रात्रयऽएव
पञ्चदश कला ध्रुवैवास्य षोडशी कला स रात्रिभिरेवा च पूर्व्वेतेऽप च
क्षीयते सोऽमावास्यां रात्रिमेतया षोडश्या कलया सर्व्वमिदं प्राणभृद-
नुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते तस्मादेतां रात्रिं प्राणभृतः प्राणान्न
विच्छिन्द्यादपि कृकलासस्यैतस्याऽएषु देवतायाऽअपचित्यै ॥ २२ ॥

स एष संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः । तस्य रात्रय एव पञ्चदश कलाः । ध्रुवैवास्य षोडशी
कला । स रात्रिभिरेवा च पूर्य्यते, अप च क्षीयते । सोऽमावास्यां रात्रिमेतया षोडश्या कलया
सर्व्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य, ततः प्रातर्जायते । तस्मादेतां रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विच्छिन्त्यात् ।
अपि कृकलासस्य । एतस्या एव देवताया अपचित्यै ॥ २२ ॥

‘ ते एते ’ वाङ्मनःप्राणाः ‘ सर्वे एव ’ समास्तुत्याः सर्वे व्याप्तिमंतो यावत्प्राणिगोचरं साध्यात्माधिभूतं
व्याप्यावस्थिताः अतः एवानन्ताः यावत्संसारभाविनः कार्यकरणरूपका इत्यर्थः । तेषु परिच्छिन्नत्वेन ध्याने दोष-
माह—स इति । ‘ स यः ’ कश्चित् ‘ ह एतान् ’ प्रजापतेः पितुरात्मभूतान् ‘ अंतवतः ’ परिच्छिन्नान् अथात्म-
रूपेण वा अधिभूतरूपेण वा ‘ उपास्ते ’ । स च तदुपासनानुरूपमेव फलं ‘ अंतवतं लोकं जयति ’ परि-
च्छिन्न एव जायते । नैतेषामात्मभूतो भवतीत्यर्थः । ‘ अयं ’ पुनः—‘ यो ह ’ ‘ एतान् ’ वागादीन् ‘ अनंतान् ’
सर्व्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य, ततः प्रातर्जायते । तस्मादेतां रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विच्छिन्त्यात् ।
अपि कृकलासस्य । एतस्या एव देवताया अपचित्यै ॥ २२ ॥

ननु—फलवद्भयानविषये अन्नत्रये व्याख्याते वक्तव्याभावात् किमुत्तरग्रन्थेन इत्याशंकायामुच्यते “ पिता
पाद्वक्त्रेण कर्मणा सत्तानानि सुपूषा व्रीष्यन्नानि आत्मार्थमकरोत् ” इत्युक्तम् । तान्येतानि पाद्वक्त्रकर्मफलभूतानि
व्याख्यातानि । तेषु त्रिष्वप्यन्त्रेषु पाद्वक्त्रत्वावगतये आत्मा जाया प्रजा वित्तं कर्म चेति पञ्चकं सङ्ग्रहीतव्यम् ।
तत्र पृथिव्यग्नी माता । दिवादित्यौ पिता । योऽयमन्योरंतरा प्राणः स प्रजा । इति व्याख्यातम् । तत्र वित्त-
कर्मणी संभावयितव्ये इत्येतदर्थं उत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते—सऽ एष संवत्सर इति । यः अयं त्र्यन्नात्मा ‘ प्रजा-
पतिः ’ प्रकृतः ‘ स एष संवत्सरः ’ संवत्सररूपेण विशेषतो निर्दिश्यते । ‘ षोडशकलः ’ । षोडश कला अव-
यवा यस्य स षोडशकलः संवत्सररूपेण कालरूपः । ता एव षोडश कला आह—तस्य रात्रय एवेति । ‘ तस्य ’
कालात्मनः प्रजापतेः ‘ रात्रय एव ’ अहोरात्राणि त्रिषय एव प्रतिपदायाः ‘ पञ्चदश कलाः ’ । ‘ ध्रुवैव ’
नित्यैव व्यवस्थिता ‘ अस्य ’ प्रजापतेः—‘ षोडशी ’ षोडशानां पूरणी कला । एतासां कलानां वित्तत्वं वक्तुं
तत्साधर्म्यमाह—स रात्रिभिरेवेति । ‘ सः ’ चंद्रात्मा प्रजापतिः ‘ रात्रिभिरेव ’ प्रतिपदायामिस्तिथिभिः उक्त-
कलारूपाभिः उपचीयमानाभिः शुद्धपक्षे ‘ आपूर्य्यते ’ वर्द्धते । कृष्णपक्षे तामिरेवापचीयमानाभिः कलाभिः ‘ अप-
क्षीयते ’ । सोऽमावास्यां रात्रिमिति । ‘ सः ’ कालात्मा प्रजापतिः ‘ अमावास्यां ’ ‘ रात्रिं ’ रात्रौ या ध्रुवा
कला व्यवस्थितोक्ता । ‘ एतया षोडश्या कलया सर्व्वमिदं प्राणभृत् ’ प्राणिजातं स्यावरजंगमात्मकं ‘ अनु-
प्रविश्य ’ यदपः पिबति यच्चौषधींश्चाति—तत्सर्व्वमोषव्यात्मना व्याप्य अमावास्यां रात्रिमवस्थाय ‘ ततः ’

यो वै सुसम्बत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः । (लोऽयु) अयमेव सु योऽयु-
मेवम्बित्पुरुषस्तस्य वित्तमेव पुञ्चदश कलाऽआत्मैवास्य षोडशी कला
सु वित्तेनैव च पूर्यतेऽप च क्षीयते तदेतन्नभ्यं यदयमात्मा प्रधिर्वित्त-
न्तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानिजीयतऽआत्मना चेज्जीवति प्रधिना ऽऽगा-
दित्याहुः ॥ २३ ॥

यो वै स संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः । अयमेव सः । यः अयमेवम्बित्पुरुषः । तस्य वित्तमेव पञ्च-
दश कलाः । आत्मैवास्य षोडशी कला । स वित्तेनैव च पूर्यते । अप च क्षीयते । तदेतन्नभ्यम् ।
यदयमात्मा । प्रधिर्वित्तम् । तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानि जीयते । आत्मना चेज्जीवति प्रधिना ऽऽगात्
इत्याहुः ॥ २३ ॥

अपरेषुः 'प्रातर्जायते' द्वितीयया कलया संयुक्तो भवति । एवमसौ प्रजापतिः पाङ्क्तात्मकः संवृत्तः । एवं
प्रजापतेः पाङ्क्तं कर्मफलवमुक्त्वा प्राप्तद्विकर्मण्यमाह—तस्मादेतां रात्रिमिति । यस्मादेव चन्द्र एतां रात्रिं सर्व-
प्राणिजातं अनुप्रविष्टो ध्रुवया कलया वर्तते । तस्मादेतरेताममावास्यां रात्रिं 'प्राणभृतः' प्राणिनः 'प्राण'
'न विच्छिन्नात्' प्राणिनं न प्रमापयेत् इति । किं बहुना कृकलास्तस्यापि सरटस्यापि प्राणं न विच्छिद्यात् । स हि
पापात्मा दृष्टोऽयमंगलः इति कृत्वा स्वभावेनैव प्राणिभिर्हिस्यते । निषेधप्रयोजनमाह—'एतस्या एव देवतायाः'
सोमदेवतायाः—'अपचित्यै पूजार्थमित्यर्थः' ॥ २२ ॥

यत्पूर्वमाधिदैविकञ्चानामरुप्रजापत्युपासनमुक्तं, तदहमस्मि प्रजापतिरित्यहंप्रहेण कर्तव्यमित्याह—यो वा
रति । 'यो वै' परोऽक्षः अभिहितः 'संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः'—'सः' नैवात्यंतं परोऽक्षो
मन्तव्यः । यस्मात् 'अयमेव सः' प्रत्यक्ष उपलभ्यते । कोऽसौ 'यः अयं' पुरुषः—'एवंबित्' यो
ययोक्तं त्र्यन्तात्मकं प्रजापतिमामभूतं वेत्ति सोऽयं प्रत्यक्षः प्रजापतिः । केन सामान्येन प्रजापतिरित्यत
आह—तस्येति । 'तस्य' एवंविदः पुरुषस्य गवादि 'वित्तमेव पञ्चदश कलाः' कलावत् उप-
पत्त्याश्चयपरिवात् । 'अस्य' विदुषः 'आत्मैव' पिण्ड एव 'षोडशी कला' ध्रुवास्यानीया ।
'सः' विद्वान् धंद्रवन् 'वित्तेनैव' 'आपूर्यते' अपक्षीयते च । आत्मेव ध्रुवा कला इत्युक्तम् । तस्य
रथचन्द्रदृष्टेन स्रष्टपति—तदेतन्नभ्यमिति । नाभिधकपिण्डिका नाम्न्ये हितं नाभिर्महतीति वा 'नम्यम्' ।
तदेतन्नोक्ते प्रतिक्षं चक्रपिटिकास्यानीयम् । किं तत् । 'यदयमात्मा' योऽयं पिण्डः शरीरम् । 'प्रधिः'
परिवारस्यानीयं बाधं 'चितं' चन्द्रस्येवार्त्तनेभ्यादि । एवं सति फलितमाह—तस्माद्यद्यपीति । यस्माच्छरीरे
रथचक्रपिटिकास्यानीयं 'तस्माद्यद्यपि' 'सर्वज्यानि' सर्वस्वापहरणं जीयते ह्रियते ग्लानिं प्राप्नोति ।
गत्याऽपि 'येन' यदि 'आत्मना' शरीरेण नाभिस्यानीयेन 'जीवति' तदा 'प्रधिना' बाधेन परिवारेण
अयं 'आगात्' क्षीणोऽयं यथा चक्रमनेमिमुक्तं एवमादुर्लभिकाः । जीवधेत् तर्हि अनेमिस्यानीयेन
हिमेन पुनरनर्थाभावे इति बाधनायः ॥ २३ ॥

(२) अथ त्रयो वाव लोकाः । (०) मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक-
ऽइति सोऽयमनुष्यलोकः पुत्रेणैव जन्म्यो नान्येन कर्मणा कर्मणा पितृ-
लोको विद्यया देवलोको देवलोको वै लोकानां श्रेष्ठस्तस्माद्विद्याम्प्र-
शंसन्ति ॥ २४ ॥

(न्त्य) अथातः सम्प्रतिः । (र्व्य) यदा प्रैष्यन्मुन्यतेऽथ पुत्रमाह
त्वम्ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोकऽइति स पुत्रः प्रत्याहाहम्ब्रह्माहं यज्ञोऽहं
लोकऽइति ॥ २५ ॥

अथ त्रयो वाव लोकाः—मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति । सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव
जन्म्यः । नान्येन कर्मणा । कर्मणा पितृलोकः । विद्यया देवलोकः । देवलोको वै लोकानां श्रेष्ठः ।
तस्माद्विद्यां प्रशंसन्ति ॥ २४ ॥

अथातः सम्प्रतिः । यदा प्रैष्यन्मुन्यते । अथ पुत्रमाह । त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति । स
पुत्रः प्रत्याह । अहं ब्रह्माऽहं यज्ञोऽहं लोक इति ॥ २५ ॥

ननु—अनत्रयात्मनि प्रजापतौ अहंप्रहोपासनफलस्योक्तत्वात् वक्तव्याभावात् उत्तरप्रथमैवमिल्याशंकाया-
मुच्यते—एवं पाङ्क्तन देववित्तविद्यासंयुक्तेन कर्मणा अन्नात्मकः प्रजापतिभावो व्याख्यातः । अनेतरं च
जायादि वित्तं परिवारस्थानीयमित्युक्तम् । तत्र पुत्रकर्मपरिविद्यानां लोकप्राप्तिसाधनमात्रं सामान्येनावगतम् ।
न पुनः पुत्रादीनां लोकप्राप्तिकलं प्रति विशेषसंबन्धनियमः अवगतः । स वक्तव्य इति तत्प्रदर्शनार्थं अथ
त्रयो वाव इति कण्डिका प्रणीयते । अथशब्दो वाक्योपन्यासार्थः । वाक्येयवधारणार्थः । शास्त्रोक्तसाधनार्हो
लोकास्त्रय एव । न न्यूना नाधिका वा । के ते इत्यत आह—मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति । केन
कः साध्य इत्यपेक्षायामाह—सोऽयमिति । तेषां मध्ये 'सोऽयं मनुष्यलोकः' 'पुत्रेणैव' साधनेन 'जन्म्यः'
जेतव्यः साध्यः । 'नान्येन कर्मणा' विद्यया चेति वाक्यशेषः । 'कर्मणा' अग्निहोत्रादिलक्षणेन केवलेन
'पितृलोकः' जेतव्यः । न पुत्रेण नापि विद्यया । 'विद्यया' अपरविद्यया 'देवलोकः' जेतव्यः । न पुत्रेण
नापि विद्यया न कर्मण्येयनुषज्यते । 'देवलोको वै' प्रसिद्धः—'लोकानां' त्रयाणां मध्ये 'श्रेष्ठः' प्रशस्ततमः ।
'तस्मात्' देवलोकसाधनत्वात् 'विद्यां प्रशंसन्ति' स्तुवन्ति ॥ २४ ॥

एवं साध्यलोकत्रयफलभेदेन विनियुक्तानि पुत्रकर्मविद्याऽऽख्यानि त्रीणि साधनानि । जाया तु पुत्रकर्मार्थत्वात्
न पृथक् साधनम् इति पृथक् नाभिहिता । वित्तं च कर्मसाधनत्वात् न पृथक् साधनम् । विद्याकर्मणोर्लोक-
जयहेतुत्वं स्वात्मप्रतिलभाभेनैव भवतीति प्रसिद्धम् । पुत्रत्वस्य क्रियात्मकत्वात् केन प्रकारेण लोकजयहेतुत्वमिति न
ज्ञायते । अतस्तद्वक्तव्यमिदमनन्तरमारम्भते—अथात इति । 'अथ' पुत्रकर्मविद्याऽऽख्यानां साधनानां साध्य-
विशेषसंबन्धकथनानन्तरं यतः पुत्रस्य एतल्लोकसाधनत्वं कथमिति न ज्ञायते । अतस्तत्कथयितुं 'संप्रतिः' संप्रदान-
सारम्भते । पुत्रैर्हि पिता बुक्ष्यमाणप्रकारेण स्वान्मग्यापारसंप्रदानं करोति । तेन संप्रतिसंज्ञकमिदङ्कर्म । सम्प्र-

यद्वे किञ्चानूक्तम् । (न्तु) तस्य सुर्वस्य ब्रह्मेत्येकता ये वै के च यज्ञा-
 स्तेषां सुर्वेषां यज्ञाऽइत्येकता ये वै के च लोकास्तेषां सुर्वेषां लोकऽ
 इत्येकता एवावद्वाऽइदं सुर्वमेतन्मा सुर्वं सन्नयमितोऽभुनजदिति
 तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुस्तस्मादेनमनुशासति स यदैवाप्तिदस्मा-
 लोकात्प्रैत्यथेभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति स यद्यनेन किञ्चिदक्ष-
 याऽकृतम्भवति तस्मादेनं सुर्वस्मात्पुत्रो मुञ्चति तस्मात्पुत्रो नाम स
 पुत्रेणैवास्मिन्लोके प्रतितिष्ठत्यथेनमेते देवाः प्राणाऽअमृताऽआवि-
 शन्ति ॥ २६ ॥

यद्वे किञ्चानूक्तम् । तस्य सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता । ये वै के च यज्ञाः । तेषां सर्वेषां यज्ञ इत्येकता ।
 ये वै के च लोकाः । तेषां सर्वेषां लोक इत्येकता । एतावद्वा इदं सर्वम् । एतन्मा सर्वं सन्नय-
 मितोऽभुनजदिति । तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुः । तस्मादेनमनुशासति । स यदा एवंविद-
 स्मात्प्रैत्यति । अर्थेभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति । स यदि अनेन किञ्चिदक्षया अकृतं
 भवति । तस्मादेनं सर्वस्मात्पुत्रो मुञ्चति । तस्मात्पुत्रो नाम । पुत्रेणैवास्मिन् लोके प्रतितिष्ठति ।
 अर्थेनमेते देवाः प्राणा अमृता आविशन्ति ॥ २६ ॥

पृथिव्यै चैनमग्नेश्च देवी वागाविशति । सा वै देवी वाग्युया युद्यदेव
वदति तत्तद्भवति ॥ २७ ॥

दिवुश्चैनमादित्याच्च देवम्मुनोऽवाविशति । तद्वै देवम्मुनो येनानुन्द्येव
भवत्यथो न शोचति ॥ २८ ॥

पृथिव्यै चैनमग्नेश्च देवी वागाविशति । सा वै देवी वाक् । यया यद्यदेव वदति । तत्तद्भवति ॥ २७ ॥

दिवश्चैनमादित्याच्च देवं मन आविशति । तद्वै देवं मनः । येनानुन्द्येव भवति । अथो न
शोचति ॥ २८ ॥

खड्गल्लिटः ” (पा. सू. ३।४।१) इति छंदसि कालनियमाभावात् लृङ्घे लङ् । इदानीं पुत्रानुशासनस्य फल-
वचनमाह—तस्मात्पुत्रमिति । यस्मादेवं संपन्नः पुत्रः पितरमस्मात्लोकार्कतव्यतावंधनतो विमोचयिष्यति । तस्मा-
त्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यं पितृलोकहितमाहुर्ब्राह्मणाः । ‘तस्मात्’ उक्तहेतोरेव इदानींतना अपि पितरः ‘एनं’ पुत्रं
‘अनुशासति’ शिक्षयति लोकयोऽयमस्माकं स्यात् इति मन्वानाः । कृतसंप्रसक्तिः पिता किं करोतीत्यपेक्षया-
माह—स यदेति । ‘सः’ पुत्रसमर्पितकर्तव्यताकः पिता अहमस्मि अनन्ताः आध्यात्मादिभेदविस्तराः वाङ्मनः-
प्राणा इत्येवंवित् एवंभावनः ‘यदा’ यस्मिन् काले ‘अस्मात्लोकप्रैति’ श्रियते ‘अथ’ तदा ‘एभिरेव
प्राणैः’ प्रकृतीर्वाङ्मनःप्राणैरेव ‘सह’ सार्द्धं ‘पुत्रं’ ‘आविशति’ व्याप्नोति । मृतोऽपि पिता अनुशिष्टपुत्रा-
त्मना अस्मिन्नेव लोके वर्तते । नास्मादत्यंतं व्यावृत्तः । फलरूपेण च परत्र वर्तत इति भावः । इदानीं पुत्रनिर्व-
चनमाह—स यद्यनेनेति । ‘सः’ पुत्रः ‘यदि’ कदाचित्—‘अनेन’ पित्रा ‘अक्षया’ कोगच्छिद्रतः
अंतरा कर्तव्यं किंविदकृतं कस्मिंश्चित् कर्मकदेशे कर्तव्यं सत् विस्मृतं ‘अकृतं भवति’ तस्मादकृतात् कर्तव्यता-
रूपात् ‘सर्वस्मात्’ सर्वलोकप्रातिबंधरूपात् ‘एनं’ पितरं—‘मुच्यति’ मोचयति । तत्सर्वं स्वयमनुतिष्ठन्
पितुश्छिद्रं पूरयित्वा पितरं त्रायते । ‘तस्मात्पुत्रो नाम’ । इदं तत्पुत्रस्य पुत्रत्वम् । इदानीं पितुः पुत्रतादात्म्येन
एतल्लोकावस्थानमुक्तं निगमयति—स पुत्रेणैवेति । ‘सः’ पिता मृतोऽपि सन् एवंविधेन पुत्रेण अमृतोऽस्मिन्
लोके ‘प्रतितिष्ठति’ वर्तते । एवं प्रासंगिकं निरूप्य प्रकृतं पितरमेवाधिकृत्याह—अथैनमिति । पुत्रप्रकरण-
विच्छेदार्थः अयशब्दः । ‘एनं’ कृतसंप्रसक्तिं पितरं एते वागादयः ‘प्राणाः’ ‘देवाः’ हेरष्यगर्माः ‘अमृताः’
अमरणधर्माः ‘आविशन्ति’ ॥ २६ ॥

कथमित्यपेक्षायां तेषामावेशनप्रकारमाह—पृथिव्यै चैनमिति । ‘पृथिव्यै’ पृथिव्याः ‘अग्नेश्च’ सकाशात्
‘देवी’ आधिदेवात्मिका ‘वाक्’ ‘एनं’ कृतसंप्रसक्तिं पितरं ‘आविशति’ । सा हि देवी वाक् पृथिव्य-
मिलश्रृङ्गाऽऽध्यात्मिकाऽङ्गादिदोषैर्निरुद्धा विदुषस्तदोपागमे आवरणभङ्गे सति उदकमिव प्रदीपे प्रकाशवच्च
व्याप्नोतीत्यर्थः । सा पुनः कीदृशिवध्येत आह—सा वै देवी वागिति । ‘सा’ च देवी वाक् अमृतादिदोष-
रहिता शुद्धा ‘यया’ देव्या वाचा ‘यत् यदेव’ आत्मने परस्मै वा ‘वदति’ । ‘तत्तद्भवति’ । अमोवा
अप्रतिबद्धा अस्य वागभवतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

तथा ‘दिवः’ सुलोकात् ‘आदित्याच्च’ ‘देवं मनः’ ‘एनं’ पितरं ‘आविशति’ । किन्तदित्यत

(त्व) अद्भ्यश्चैनं चन्द्रमसश्च देवः प्राणऽआविशति । स वै देवः प्राणो ब्रुः सञ्चरंश्चासञ्चरंश्च न व्युथतेऽथो न रिप्यति सुऽएषुऽएवमित्सु-
र्व्वेपाम्भूतानामात्मा भवति यथैषा देवतैवथुँ स यथैतान्देवताथुँ
सुर्व्वानि भूतान्यवन्त्येवथुँ हैवम्विदथुँ सुर्व्वानि भूतान्यवन्ति यदु-
क्लिञ्चेमाः प्रजाः शोचन्त्युमेवासानुद्भवति पुण्यमेवासुद्गच्छति न ह वै
देवान्पापुद्गच्छति ॥ २९ ॥

(त्व) अथातो व्रतमीमांसा । प्रजापतिर्ह कुर्माणि ससृजे तानि

अद्भ्यश्चैनं चन्द्रमसश्च देवः प्राण आविशति । स वै देवः प्राणः । यः संचरंश्चासंचरंश्च न
व्ययते । अथो न रिप्यति । स एष एवंवित्सर्वेषां भूतानामात्मा भवति । यथैषा देवता । एवं सः ।
यथैतां देवतां सर्वाणि भूतानि अवन्ति । एवं ह एवंविदं सर्वाणि भूतानि अवन्ति । यदु किंच ।
इमाः प्रजाः शोचन्ति । अमेवासां सद्भवति । पुण्यमेवाप्तुं गच्छति । न ह वै देवान्पापं
गच्छति ॥ २९ ॥

अथातो व्रतमीमांसा । प्रजापतिर्ह कर्माणि ससृजे । तानि सृष्टानि अन्योऽन्येनास्पृष्टत ।

आह-सद्वै देवं मन इति । ' तव देवं मनः ' स्वभाषनिर्मलत्वात् ' येन ' मनसा ' आनन्देव ' सुखेव
' भवति ' । ' अथो ' अपि ' न शोचति ' शोकादिनिमित्तसंयोगात् ॥ २८ ॥

तथा ' अद्भ्यश्च चन्द्रमसश्च ' सकाशात्- ' देवः प्राणः ' ' एनं ' पितरं ' आविशति ' । ' स वै देवः
प्राणः ' । स किलक्षण इत्यत आह- ' यः ' जह्मेशु ' सञ्चरन् ' स्यावरेष्वसञ्चरन् ' न व्ययते ' न दुःख-
निमित्तेन मयेन युज्यते । ' अथो ' अपि ' न रिप्यति ' न विनश्यति न हिंसामापद्यते । एवंविदः फलमाह-
स एष इति । य एवं यथोक्तं व्यक्तमदर्शो वा वेति । ' स एषः ' ' सर्वेषां भूतानामात्मा भवति ' । सर्वेषां
भूतानां मनो भवति वाक् भवति-इत्येवं स भूतानामतया सर्वैक्यं भवतीत्यर्थः । ' यथैषा ' पूर्वसिद्धा हिरण्य-
गर्भदेवता एवमेव ' नः ' नास्य सर्वज्ञत्वे सः कृत्वे वा कविप्रतिपातः । किंच स इति दृष्टान्तनिर्देशः । यथा
' एतां ' हिरण्याग्नेवाः इत्यादिभिः ' मर्गाणि ' भूतानि अवन्ति ' पालयन्ति पूजयन्ति । ' एवं ह ' - एवमेव ' एवं-
विदं सर्वाणि भूतान्यवन्ति ' इत्यादिलक्षणः पूजां मननं प्रयुज्यत इत्यर्थः । ननु-अस्य विदुषः सर्वप्राणिनामात्मत्वेन
तत्कार्यकरणमात्रं सर्वप्राणिदुःखस्य सर्वत्र स्यादित्यत आह-यदुक्लिञ्चेति । ' उ ' पुनः ' यत्किंच ' ' इमाः प्रजाः ' ' शोचन्ति ' अवसृजन्ति- ' अमेव ' सहेव प्रजामिस्तप्योकादिनिमित्तं दुःखं संयुक्तं ' आसां ' ' प्रजानां ' भवति ' परिष्टिन्मुद्विजन्तितावान् । ' अमुं ' प्राजापत्ये पदे वर्तमानं एवंविदं ' पुण्यमेव ' शुभमेव
फलनिर्देशं ' गच्छति ' प्राप्नोति । पुण्यमिति निरतिशयं पुण्यं तेन अश्रुनं तत्फलमेव गच्छति । ' न ह वै ' ' न ह वै ' ' एतां ' ' देवान् ' ' पापं ' पापकृतं दुःखं ' गच्छति ' । पापकृतस्य अवसरमाशान् ॥ २९ ॥

" त एते सर्वे इमाः सर्वे जन्ताः " - (य. उ. १।२-२१) इत्यतिशयेन ब्राह्मणः प्राणानामुपासनमुक्तम् ।

सृष्ट्यान्यन्योऽन्येनास्पृष्टं न्त वदिष्याम्येवाहमिति व्वाग्दद्धे द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रमेवमन्यानि कर्माणि यथाकर्म ॥ ३० ॥

तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे । तान्याप्नोत्तान्याप्त्वा मृत्युर्वारुन्ध तस्माच्छ्राम्यत्येव वाक्छ्राम्यति चक्षुः श्राम्यति श्रोत्रमुथेमुमेव नाप्नोद्यो-
ऽयुम्मध्यमुः प्राणः ॥ ३१ ॥

वदिष्याम्येवाहमिति वाक् दधे । द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः । श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रम् । एवमन्यानि कर्माणि यथाकर्म ॥ ३० ॥

तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे । तान्याप्नोत् । तानि आप्त्वा मृत्युर्वारुन्ध । तस्मात् श्राम्य-
त्येव वाक् । श्राम्यति चक्षुः । श्राम्यति श्रोत्रम् । अथ इममेव नाप्नोत् । यः अयं मध्यमः प्राणः ॥ ३१ ॥

नान्यतमगतो विशेष उक्तः । किमेवं प्रतिपत्तव्यम् । किं वा विचार्यमाणे व्रतमुपासनं प्रति कश्चिद्विशेषः प्रति-
पत्तुं शक्यत इति जिज्ञासायामाह—अयात इति । ‘ अय ’ उपासनोक्त्यन्तरं यतो जिज्ञासा अस्ति अत एषां
वागादीनां प्राणानाम्मध्ये कस्य कर्म व्रतत्वेन धारयितव्यमिति ‘ मीमांसा ’ उपासनकर्मविचारणा प्रवर्तते ।
व्रतमिति अवश्यानुष्ठेयं कर्मोच्यते । प्रवृत्तायां मीमांसायां प्राप्तव्रतं अमग्नत्वेन धारणीयमिति निर्द्धारणार्थमाख्या-
यिकां प्रणयति—प्रजापतिर्हेति । ह्रस्वः किलार्थे । ‘ प्रजापतिः ’ किल ‘ कर्माणि ’ वागादीनि करणानि
‘ सत्सृजे ’ सृष्टवान् । कर्मोर्थाणि हि तानि इति कर्माणीत्युच्यते । ‘ तानि ’ पुनः ‘ सृष्टानि ’ अन्योऽन्येनेतर-
मस्पृष्टं स्पृष्टां संपर्षे चक्षुः । कथमित्यपेक्षायां स्पृष्टाप्रकारमेवाह—वदिष्याम्येवाहमिति । ‘ वदिष्याम्येव ’
स्वव्यापाराद्वदनात् अनुपरतैवाहं स्यामिति वाग्व्रतं ‘ दधे ’ धृतवती । एवमन्योऽपि मत्समोऽस्ति चेत् स्वव्यापारा-
दनुपरतुं शक्तः । सोऽपि दर्शयत्वात्मनो वीर्यमिति । तथा ‘ द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः ’ व्रतं दधे । ‘ श्रोष्याम्यहमिति
श्रोत्रं ’ व्रतं दधे । एवं अमुना प्रकारेण वागादिवत् ‘ अन्यानि कर्माणि ’ त्वगादीनि करणानि ‘ यथाकर्म ’
यद्यस्य कर्मेति स्वीयं स्वीयं व्यापारमनुसृत्य व्रतं दधिरे इति शेषः ॥ ३० ॥

प्रजापतेर्वागादिषु श्रमद्वारा स्वकर्मप्रच्युतिरासीदित्याह—तानि मृत्युरिति । मृत्युर्मारकः ‘ श्रमः ’ श्रम-
रूपी भूत्वा ‘ तानि ’ वागादीनि करणानि ‘ उपयेमे ’ संजग्राह । कथमित्यपेक्षायामाह—तानीति । स्वव्या-
पारे प्रवृत्तानि तानि करणानि मृत्युराप्नोत् श्रमरूपेणात्मानं दर्शितवान् । ‘ आप्त्वा ’ प्राप्य च ‘ तानि ’
करणानि ‘ मृत्युर्वारुन्ध ’ अवरोधं कृतवान् स्वकर्मभ्यः प्रच्यवितवानित्यर्थः । अत्र कार्यगतश्रमलिङ्गकं
प्रमाणमाह—तस्माच्छ्राम्यत्येवेति । यस्मात्प्रजापतेर्वागादीनि श्रमविद्धानि तस्मादद्यापि वदने स्वकर्मणि प्रवृत्ता
‘ वाक् श्राम्यत्येव ’ श्रमरूपिणा मृत्युना संयुक्ता स्वकर्मतः प्रच्यवते । तथा ‘ श्राम्यति चक्षुः ’ । ‘ श्राम्यति
श्रोत्रम् ’ । ‘ अथ ’ वागादीनां भग्नव्रतत्वनिर्द्धारणानंतरं ‘ यः अयं मध्यमः प्राणः ’ इममेव मुख्यं प्राणं श्रम-
रूपी मृत्युः ‘ नाप्नोत् ’ न प्राप्तवान् । तेनाद्यापि अत्रांत एव स्वकर्मणि प्रवर्तते ॥ ३१ ॥

(स्ता) तानि ज्ञातुन्दद्विरे । (रेऽयं) अयम्बै नः श्रेष्ठो युः सञ्चरंश्चा-
सञ्चरंश्च न व्युथतेऽथो न रिप्यति हुन्तास्यैव सुर्वै रूपम्भवामेति तुऽ
एतस्यैव सुर्वै रूपमभवत्स्तस्मादेतुऽएतेनाख्यायन्ते प्राणाऽऽहुति तेन ह
वाव तत्कुलमाख्यायते युस्मिन्कुले भवति युऽएवम्बेद युऽउ हवम्बिदा
स्पृद्धतेऽनुशुष्य ह्वान्ततो म्रियतेऽहुत्यध्यात्मम् ॥ ३२ ॥

(सु) अथाधिदेवतम् । (ज्व) ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्द्वे तप्स्या-
म्यहमित्यादित्यो भास्याम्यहमिति चन्द्रमाऽएवमन्या देवता यथादेवतम्

तानि ज्ञातुं दद्विरे । अयं वै नः श्रेष्ठः । यः संचरंश्चासंचरंश्च न व्यथते । अयो न रिप्यति ।
हंत । अस्यैव सर्वे रूपं भवामेति । त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन् । तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणा
इति । तेन ह वाव तत्कुलमाख्यायते । यस्मिन् कुले भवति । य एवं वेद । य उ हवंबिदा स्पृद्धते ।
अनुशुष्य ह्वान्ततो म्रियते । इत्यध्यात्मम् ॥ ३२ ॥

अथाधिदेवतम् । ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्द्वे । तप्स्याम्यहमित्यादित्यः । भास्याम्यहमिति

तथाऽपि कथं प्राणस्यैव मतं धार्यमित्यपेक्षायामाह-तानीति । ' तानि ' वागादीनि करणानि तं प्राणं
' ज्ञातुं दद्विरे ' धृतवन्ति मनः । कथं ? ' अयं वै ' प्राणः नोऽस्माकं मय्ये ' श्रेष्ठः ' प्रशस्ततमोऽभ्यधिकः ।
यस्मान् ' यः संचरंश्चासंचरंश्च न व्यथते ' अयानिच ' न रिप्यति ' न विनश्यति । तस्य श्रेष्ठत्वे फलितमाह-
हन्तेति । हन्तेदानीं ' सर्वे ' वयं ' अस्यैव ' प्राणस्य ' रूपं ' भवाम ' आत्मत्वेन प्रतिपद्येमर्हस्येवं
विनिश्चिन्य ' ते ' सर्वे वागादयः ' एतस्यैव ' प्राणस्य रूपमभवन् । प्राणरूपमेवात्मत्वेन प्रतिपन्नाः प्राण-
मतमेव दद्विरे । अस्मद्मतानि न मृत्योर्वाणाय पर्याप्तानि इत्यभिप्रायेणीवं करणानां प्राणरूपत्वमुक्त्वा तन्नामत्वं
माह-तस्मादेत इति । यस्मात्प्राणेन चलनात्मना प्रकाशात्मना च स्येन रूपेण रूपवन्ति इतराणि करणानि ।
न हि प्रागादन्त्यत्र चलनात्मकत्वमुपपद्यते । चलनव्यापारपूर्वकत्वाप्येव हि करणानि सर्वदा स्वव्यापारेण लक्ष्यन्ते ।
तस्मादेते वागादयः ' एतेन ' प्रागाभिधानेनाख्यायन्ते प्रागा इत्येवमभिधीयन्ते । संप्रति विद्याकलमाह-तेन ह
वाव इति । ' य एवं ' सर्वकरणानां प्रागात्मतां प्रागशब्दाभिधेयत्वं च वेत्ति स विद्वान् ' यस्मिन् कुले '
जानः ' भवति ' । ' तत्कुलं तेन ह वाव ' तेनैव विदुषा ' आख्यायते ' लौकिकस्मृत्येदं कुलमिति विद-
वाग्नेयं प्रथितं भवति । किञ्च- ' यः ' कश्चिद् ' ह ' एवंविदा ' प्रागात्मदर्शना सह प्रतिपक्षी सन्
' स्पृद्धते ' । ' सः ' अग्निमेव शरीरं ' अनुशुष्य ' दीर्घकालं शोषद्वात्येव ' ह ' किल अन्ततोऽन्ते ' म्रियते ' ।
न गृह्णा अनुशुष्यो म्रियते इति भावः । एवमुक्तं प्रागदर्शनमुपसंहरति-इत्यध्यात्ममिति । इत्येवमप्यात्मं
प्रागादिदर्शनमुक्तम् । दत्तोरपमं हारोऽधिदेवप्रदर्शनार्थः ॥ ३२ ॥

अथाधिदेवत्वमिति । अयानन्तरं ' अधिदेवं ' देवगणित्वं दर्शनमुप्यते-कश्च देवताविशेषस्य मनधारणं
धेयं इति संज्ञाभूतम् । अयानन्तरं धेयम् । ' अग्निव्यापेवहमित्यग्निर्द्वे ' दग्ने ' इत्यादि ' यथादेवतं '

स यथैषाम्प्राणानाम्मध्यमः प्राणऽएवमेतासान्देवतानाम्वायुर्ग्लौचन्ति
ह्यन्या देवता न वायुः सैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायुः ॥ ३३ ॥

(२) अथैष श्लोको भवति । यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छ-
तीति प्राणाद्वाऽएष उदेति प्राणेऽस्तमेति तन्देवाश्चक्रिरे धर्मं ॥ स ए-
वाद्य स उ श्वऽइति यद्वाऽएतेऽमुह्युद्धियन्त तदेवाप्यद्य कुर्वन्ति
तस्मादेकमेव व्रतश्चेत्प्राण्याञ्चैवापान्याच्च नेन्मा पाप्मा मृत्युराप्नवदिति
यद्यु चरेत्समापिपयिपेतेनोऽएतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकताञ्जयति
युऽएवमेव ॥ ३४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे तृतीयप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमे
प्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (३) १।३ ॥ (४) १-३ ॥

चंद्रमाः । एवमन्या देवता यथादेवतम् । स यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राणः । एवमेतासां देवतानां
वायुः । ग्लौचन्ति हि अन्या देवताः । न वायुः । सा एषा अनस्तमिता देवता । यद्वायुः ॥ ३३ ॥

अथैष श्लोको भवति—“ यतश्चोदेति सूर्यः । अस्तं यत्र च गच्छति ”—इति । प्राणाद्वा
एष उदेति । प्राणे अस्तमेति । “ तं देवाश्चक्रिरे धर्मम् । स एवाद्य स उ श्वः ” इति । यद्वा
एते अमुह्युद्धियन्त । तदेवाप्यद्य कुर्वन्ति । तस्मादेकमेव व्रतं चरेत् । प्राण्याञ्चैवापान्याच्च । नेन्मा
पाप्मा मृत्युराप्नवदिति । यद्यु चरेत्समापिपयिपेत् । तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकतां
जयति । य एवं वेद ॥ ३४ ॥

स्वस्वदेवताभ्यापारमनतिक्रम्य अन्या देवता विद्युदाया व्रतं दधिरे इत्यर्थः । स इति दृष्टांतः । अप्यात्मं यथा
वागादीनां ‘ एषां प्राणानां ’ मध्ये ‘ मध्यमः प्राणः ’ मृत्युना अनातः स्वकर्मणो न प्रच्यावितः स्वेन प्राण-
व्रतेनाभ्यव्रतः । एवमेतासामन्यादीनां ‘ देवतानां ’ मध्ये वायुरपि मृत्युना अनातः स्वेनैव वायुव्रतेन अभ्यव्रत
एव । तदेव प्रकटयति—‘ हि ’ यस्मात् आध्यात्मिकवागादिवत् अन्या अन्याया देवताः ‘ ग्लौचन्ति ’ अस्तं
यन्ति स्वकर्मण्य उपरमन्ते । न वायुरस्तं याति यथा मध्यमः प्राणः । अतः ‘ सैषा अनस्तमिता ’ अविनाशि-
व्रता ‘ देवता ’ । ‘ यद्वायुः ’ योज्यं वायुः । एवमध्यात्ममधिदैवं च मीमांसित्वा वायोव्रतमभ्यव्रतमिति
निर्द्धारितम् ॥ ३३ ॥

उक्तार्थदाढर्षाय मन्त्रमवतारयति—अथैष इति । अथापि एतस्यैवार्थस्य प्रकाशकः ‘ एष श्लोकः ’ मन्त्रो
भवति । ‘ यतश्च ’ यस्माद्वायोः प्राणाच्च क्रमेण अधिदैवतं ‘ सूर्यः ’ अध्यात्मं चक्षुः प्रातःकाले पुरुषस्य प्रबोधकाले
च यथाक्रमं उदेत्युद्गच्छति । ‘ यत्र ’ वायौ प्राणे च अपरसंध्यासमये पुरुषस्य स्वापसमये च यथाक्रमं सूर्यश्च
चक्षुश्च ‘ अस्तं गच्छति ’ इति मन्त्रप्रत्यमाहस्ययच्छब्दार्थं श्रुतिराह—प्राणादिति । ‘ प्राणात् ’ अधिदैवा-
ध्यात्मरूपादेव सूर्योऽधिदैवतं अध्यात्मबहुवदेति । ‘ प्राणे ’ एवास्तमेति । यतश्चेत्यादिमे श्लोके पूर्णताज्ञापनार्थं
३१५३

अयम्व्याऽइदं नाम रूपङ्कर्म । तेषां नाम्नां वागित्येतदेपामुक्थ्यमुतो हि

अयन्नब्राह्मणं वा अविद्याविषयसंसारतत्त्वप्रदर्शकं ब्राह्मणं वा
उपसंहारब्राह्मणम् ।

प्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म । तेषां नाम्नां वागित्येतदेपामुक्थ्यम् । अतो हि सर्वाणि नामान्यु-

प्राणादित्यादि ब्राह्मणव्यवहितं श्लोकस्योत्तरार्द्धमाह-तं देवा इति । 'देवाः' वागादयः अन्यादयश्च 'तं धर्मं' वायुव्रतं प्राणव्रतं चावद्यानुष्ठेयमिति 'चक्रिरे' धृतवन्तः । 'स एव' प्राणवायुव्रतलक्षणो धर्म एव 'अयं' इदानीं अनुवर्तते । 'स उ' स एव धर्मः श्वोऽपि भविष्यत्यपि काले अनुवर्तिष्यते च देवैः इति । मन्त्रोत्तरार्द्धं संक्षेपतः श्रुतिर्व्याकरोति-यद्वाऽएतमिति । 'अमुहिं' अमुष्मिन् काले 'एते' वागादयश्च 'यद्वै' यदेव वायुव्रतं प्राणव्रतं चाध्रियन्त 'तदेव' व्रतमद्यापि 'कुर्वति' अनुवर्तते । अभग्नवेन देवैर्मामांसितं अनु-गच्छतीत्यर्थः । अग्निरहस्ये इदमवोक्तं-"यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणन्तर्हि व्यागप्येति प्राणब्रह्मः प्राणम्मनः प्राणं श्रोत्रं यदा प्रवृष्यते प्राणादेवाधिपुनर्जायन्त इत्याध्यात्ममथाधिदेवतं" तथा "यदा वाऽअग्निरनुगच्छति व्यायुं तदूर्ध्वमनुद्वाति तस्मादेनमुदवासीदित्याहुर्व्यायुः सानुद्वाति यदाऽऽदित्योऽस्तमेति व्यायुन्तर्हि प्रविशति व्यायुब्रह्ममा व्यायौ दिशः प्रतिष्ठिता व्यायोरैवाधिपुनर्जायन्ते" (श.प.१.०।३।३।६।८) इति । 'अनुगच्छति' शाम्यति वायुमनु तदधीन एव 'उद्वाति' अस्तमेति उदवासीदस्तं गत इति अग्निरहस्यकण्डिकास्थशब्दार्थः । प्रकरणाद्यमुपसंहरति-तस्मादेकमेवेति । यस्माद्वागादयोऽन्यादयो वा परित्यज्यन्विरहिणः न स्थातुमर्हन्ति । तेन तैः सर्वेदयेत्यु प्राणव्रतमेवैकं तस्मादन्योऽप्येकमेव व्रतबरेत् । अथात्मं प्राणव्रतमधिदेवश्च वायुव्रतमिति एकमेव व्रतं धार्य इत्यर्थः । किन्तदित्याह-प्राण्याच्चैवेति । 'प्राण्यात्' प्राणनव्यापारं कुर्यात् । 'अपान्यात्' अपान-नव्यापारं कुर्यात् । न हि प्राणनापाननलक्षणस्य प्राणव्यापारस्योपरमोऽस्ति । तस्मादिन्द्रियान्तरव्यापारं हित्वा तदेकैकं व्रतबरेदित्यर्थः । एतत्प्राणव्रताकरणे बाधमाह-नेमेति । नेच्छन्दः परिमये । 'नेत्' (निर.१।३।१०) 'मा' मां 'पाया' श्रमरूपी मृत्युः 'आमवन्' प्रानुयात् । 'यदि' अहमस्माद्भ्रतात् प्रच्युतः स्याम् । तर्हि मृत्युना व्रत एवाहं इत्येव व्रतो धारयेत्प्राणव्रतमित्यभिप्रायः । प्राणव्रतस्य सच्छन्दोष्ठानमाशङ्क्य सर्वेन्द्रिय-व्यापारानिर्हरितरूपं सन्ध्यामलक्षणं प्राणव्रतमाभरणमनुवर्तयेदित्याह-यद्यु चरेदिति । 'उ' पुनः 'यदि' कदा-चिन् शरेत्प्राणमेव 'प्राणव्रतं' तर्हि 'समापिपयिषेत्' समापयितुमिच्छेत् । यदि हि अस्माद्भ्रतात् उपरमेत् प्राणः परिभूतः स्यादेव तस्मान्नमापयेदेव । सर्वभूतेषु वागादयोऽन्यादयश्च मदात्मका एव अहम् सूक्ष्मरूपप्राणात्मा सर्व-परित्यज्यन्विरह्येनमुपानकस्य फलमाह-तेनो इति । 'तेन उ' तेन अनेन प्राणात्मप्रतिपत्त्या 'एतस्यै देव-ताये' एतस्या एव प्राणदेवतायाः 'सायुग्धं' सयुग्मावं एकात्मकावं विज्ञानं प्रकरणपेशं 'मलोकता' वा एक-पान-विज्ञाननिराकारेशं 'जपति' प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

इति श्रीहर्षिताराकभगवत्सूत्रपदादिशिरस्य श्रीराटकानिरुद्धपुरस्य परमहंससर्वाभ्याजकाचार्यस्य

श्रीशारदेवभगवतः शृणो माध्यादिनीपराक्षरायब्राह्मणान्तर्गतमाध्यादिनरागोपनिषद्-

सूत्रशारदायवर्तिकायां वायुदेवव्रतादिकायां भावे मधुकादि प्रथमेऽध्याये तृतीये

सप्तमब्राह्मणं वा सप्तमब्राह्मणं परिममाणम् ॥ १४ । (४) १ । ३ ॥

"अयं सोऽस्तं देवमुताम्यं" (श.प. १.४।३।३।३३) एतत् सूत्रिकाया अपिष्टयाः मात्पमायन-

सुर्वाणि नामान्युत्तिष्ठन्त्येतदेपाथं सामैतद्धि सुर्वैर्नामभिः सममेतदेपा-
म्ब्रह्मैतद्धि सुर्वाणि नामानि विभर्ति ॥ १ ॥

(त्र्यु) अथ रूपाणाम् । (अ) चक्षुरित्येतदेपामुक्थ्यमतो हि सुर्वाणि
रूपाण्युत्तिष्ठन्त्येतदेपाथं सामैतद्धि सुर्वै रूपैः सममेतदेपाम्ब्रह्मैतद्धि
सुर्वाणि रूपाणि विभर्ति ॥ २ ॥

(त्र्यु) अथ कर्मणाम् । (मा) आत्मेत्येतदेपामुक्थ्यमतो हि सुर्वाणि
कुर्माण्युत्तिष्ठन्त्येतदेपाथं सामैतद्धि सुर्वैः कूर्मभिः सममेतदेपाम्ब्रह्मै-

त्तिष्ठति । एतदेपां साम । एतद्धि सर्वैर्नामभिः समम् । एतदेपां ब्रह्म । एतद्धि सर्वाणि
नामानि विभर्ति ॥ १ ॥

अथ रूपाणाम् । चक्षुरित्येतदेपामुक्थ्यम् । अतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्ति । एतदेपां साम ।
एतद्धि सर्वै रूपैः समम् । एतदेपां ब्रह्म । एतद्धि सर्वाणि रूपाणि विभर्ति ॥ २ ॥

अथ कर्मणाम् । आत्मेत्येतदेपामुक्थ्यम् । अतो हि सर्वाणि कर्माण्युत्तिष्ठन्ति । एतदेपां साम ।
एतद्धि सर्वैः कर्मभिः समम् । एतदेपां ब्रह्म । एतद्धि सर्वाणि कर्माणि विभर्ति । तदेतन्नयं सदेकमय-

लक्षणो व्याकृताव्याकृतरूपो विस्तर इयता ग्रन्थेन निरूपितः । इदानीं प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं तस्यैव नामरूपकर्म-
त्वेनोपसंहारं वक्तुमुपसंहारप्राप्त्यं प्रवर्तते-त्रयम्वाङ्मिति । ' इदं ' यथोक्तं व्याकृताव्याकृतात्मकं जगत्
' त्रयं वै ' व्यात्मकमेव । किन्तु त्रयमित्याह-नाम रूपं कर्मेति । सर्वस्य जगतो नामादिमात्रत्वं कथमवधार्यते
इत्याह-तेषामिति । ' तेषां ' यथोपन्यस्तानां नामरूपकर्मणाम्मये ' एषां नाम्नां ' नामविशेषाणां यज्ञदत्तो
देवदत्त इत्येवमादीनां वागित्येतस्य शब्दस्य यः अर्थः शब्दसामान्यमात्रं ' एतदुक्थ्यं ' कारणमुपादानम् ।
सैधवलवणकणानां सैधवाचल इव यः कश्च शब्दो वागेव स इत्युक्तत्वात् वागिति शब्दसामान्यमुच्यते ।
उक्त्यत्वमुपपादयितुं हेतुमाह-अतो हीति । ' हि ' यस्मात् ' अतः ' अस्मात् वाकृशब्दाभिधेयात् नाम-
सामान्यात् ' सर्वाणि नामानि ' यज्ञदत्तो देवदत्त इत्येवमादिप्रविभागानि ' उत्तिष्ठन्ति ' उत्पद्यन्ते प्रविभज्यन्ते
लवणाचलाह्वणकणा इव । कार्याणां कारणेऽन्तर्भावविशेषाणां सामान्येऽन्तर्भावात् कथं सामान्यविशेषभाव इति
समत्वं साधयति-एतदिति । ' एतत् ' शब्दसामान्यं ' एषां ' नामविशेषाणां ' साम ' समत्वात्साम सामान्य-
मित्यर्थः । समत्वमेव साधयति-एतद्वीति । ' हि ' यस्मादेतत् वाग्रूपं शब्दसामान्यं सर्वैर्नामभिरात्मविशेषैः
' सन् ' तुल्यम् । नामविशेषाणां नामशब्दमात्रादात्मलामात् । तस्मादविशेषात्तत्रैवान्तर्भाव इत्यर्थः । तदेव
साधयति-एतद्वीति । हि यस्मादेतत् वाग्रूपं शब्दसामान्यं ' सर्वाणि ' ' नामानि ' स्वरूपप्रदानेन ' विभर्ति '
धारयति । एवं कार्यकारणत्वेपपत्तिसामान्यविशेषोपपत्तेरात्मप्रदानोपपत्तेश्च नामविशेषाणां शब्दमात्रता सिद्धा ।
एवमुत्तरपक्षेपि यथोक्तं सर्वं योज्यम् ॥ १ ॥

' अय ' नामव्याख्यानान्तरं ' रूपाणां ' सिताक्षितप्रभृतीनां ' चक्षुरिति ' तत्र रूपसामान्यं तदपि
प्राकाश्यमात्रं एतदेव रूपविशेषाणामुक्थ्यमित्यादि पूर्ववत् ॥ २ ॥

' अय ' रूपव्याख्यानान्तरम् ' कर्मणां ' सर्वैर्कर्मविशेषाणां मननदर्शनचलनात्मकानां ' आत्मा '

तद्धि सुर्वाणि कुर्माणि विभृतिं तदेतत्त्रयम् सदेकमयुमात्माऽत्मोऽ
एकः सन्नेतत्त्रयन्तदेतदमृतम् सत्येन च्छन्नम्प्राणो वाऽअमृतन्नामरूपे
सत्यन्ताभ्यामयुम्प्राणश्छन्नः ॥ ३ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे तृतीये प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमे
प्रपाठके चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥ १४। (३) १। ४ ॥ (४) १-४ ॥

इति तृतीयः प्रपाठकः चतुर्थोऽध्यायश्च समाप्तः ।

इति बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १०१ ॥

मात्मा । आत्मा उ एकः सन्नेतत्त्रयम् । तदेतदमृतं सत्येन च्छन्नम् । प्राणो वा अमृतम् । नाम-
रूपे सत्यम् । ताभ्यामयं प्राणश्छन्नः ॥ ३ ॥

आत्मशब्दवाच्यशरीरनिर्वर्त्यकर्मसामान्यमित्येतदेषामुक्तमित्यादि पूर्ववत् । आत्मना शरीरेण कर्म करोति
शरीरे च सर्वकर्म अभिव्यज्यते । अतस्तत्त्वत्वादात्मनः कर्मात्मा इत्युच्यते । एवं नामरूपकर्मात्मत्वेन
संक्षिप्तस्यापि जगतः पुनः संक्षेपांतरमाह-तदेतत्त्रयमिति । तदेतद्यथोक्तं नामरूपकर्माख्यं 'त्रयं'
त्रिदंशविष्टं भवत् परस्परं संहतं सत् 'एकम्' । कैनाकत्वमित्यपेक्षायामात्मनेत्याह-अयमिति । 'अयं'
प्रत्यक्ष आत्मा कार्यकारणसंघातः पिण्डः एतन्मयो वाऽअयमात्मेत्यादिना अन्नत्रयतया व्याख्यातः ।
एवं नामादित्रयस्य देहमात्रत्वे कथं व्यवहारासांकर्यमित्याशङ्क्याह-आत्मा एक इति । 'उ' पुनः
'आत्मा' कार्यकरणसंघातः पिण्डः 'एकः सन्' अव्याप्ताधिभूताधिदैवभावनाव्यवस्थितमेतदेव नाम रूपं
कर्ममिति 'त्रयं' नामादिभिन्नस्य देहस्यागृह्यमाणत्वात् व्यवहारासांकर्यमित्यर्थः । एकस्मिन्नपि संघाते कार्य-
करणरूपेणावांतरविभागमाह-तदेतदमृतमिति । तदेतद्ब्रह्ममाणं 'अमृतं सत्यम्' । एतस्य वाक्यस्यार्थं
धुनिः स्वयमेवाह-प्राणो वाऽअमृतमिति । 'प्राणो ये' लिङ्गात्मा करणात्मकः अंतरूपभ्रमकः आत्मभूतः
अविनाशी अमृतममृतमृतः स्थूलदेहे गच्छत्यपि यावन्मोक्षस्थायित्वात् 'नामरूपे' पञ्चीकृतभूतात्मके
शरीरावस्थये कार्यात्मके 'सत्यं' सत्यशब्दवाच्ये सच त्यक् 'सत्यं' भूतपंचकं तदात्मके नामरूपे इत्यर्थः ।
'ताम्यां' वाताम्यां शरीरात्मकाम्यां उपजनापायिधार्मिम्यां मर्याम्यां नामरूपाम्यां अयं क्रियात्मकस्तयोरुपपत्तिः
'प्रागदन्तः' अग्रकारोऽह्निः । अतः प्रसंगात्तत्त्वं गुणो दुर्विशेषमिति तज्ज्ञाने अवहित्ताम्यमिति भावः ।
एतदेव गंगारत्नध्वनिशायिपयं प्रदर्शयन् ॥ ३ ॥

इति श्रीहरीन्द्रप्रभभाष्ययुक्तपादशिवस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुरस्य परमहंसपरिमाजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-
प्रदम्भान्तः श्रुती माय्यंदिनीपरातपयभाष्यान्तर्गतमाय्यन्दिनशाणोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां

वासुदेवप्रसादिकायां आये मधुकाण्डे प्रथमेऽध्याये चतुर्थे जगत्स्वरूपप्रदर्शके प्रयत्नः

प्राप्तं परिसमाप्तम् ॥ १४। (४) १। ४ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

अथ पंचमेऽध्याये चतुर्थे प्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

वृहदारण्यके द्वितीयेऽध्याये प्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

दृप्तवालाकिर्हानूचानो गार्ग्यऽआस । सु होवाचाजातशत्रुः काश्यम्ब्रह्म
ते ब्रवाणीति सु होवाचाजातशत्रुः सहस्रमेतस्याम्वाचि दद्मो जनको जन-
कऽइति वै जुना धावन्तीति ॥ १ ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गर्ग्यो) सुऽएवासावादित्ये पुरुषऽएतमेवाहम्ब्रह्मो-
पासऽइति सु होवाचाजातशत्रुर्मा मैतुस्मिन्सुम्वादिष्टाऽअतिष्टाः सुर्वेपा-
म्भूतानाम्मूर्द्धा राजेति वाऽअहमेतमुपासऽइति स सुऽएतमेवमुपास्ते-
ऽतिष्टाः सुर्वेपाम्भूतानाम्मूर्द्धा राजा भवति ॥ २ ॥

अजातशत्रुब्राह्मणं वा पर्यंकविद्याब्राह्मणम् ।

दृप्तवालाकिर्हानूचानो गार्ग्य आस । स होवाचाजातशत्रुः काश्यम् । ब्रह्म ते ब्रवाणीति । स
होवाचाजातशत्रुः । सहस्रमेतस्यां वाचि दद्मः । जनको जनक इति वै जुना धावन्तीति ॥ १ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवासावादित्ये पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजात-

अथ प्रथमेऽध्याये सूत्रितयोर्विद्याऽविद्ययोः अविद्या प्रपञ्चिता । संप्रति विद्यां प्रपञ्चयितुं श्रुतिर्द्वितीयमध्याय-
मारभते । तत्र वक्तृश्रोतृरूपाख्यायिकया अविद्याविषयमेव ब्रह्मवेनोपगतो गार्ग्यो ब्राह्मणो वक्ता पूर्वपक्षवादी
उपस्थाप्यते । मुख्यब्रह्मात्मदर्शी राजा अजातशत्रुः श्रोता सिद्धान्तवादी चोपस्थाप्यते श्रुत्या । एवं हि यतः
पूर्वपक्षसिद्धान्ताख्यायिकारूपेण समर्थमानोऽर्थः श्रोतुश्चित्तवशमेतीति सुखप्रतिपत्त्यर्थं अजातशत्रुब्राह्मणं प्रव-
र्तते—दृप्तवालाकिर्हेति । ‘ दृप्तः ’ असम्यक् ब्रह्मविश्वादेव गर्वितः । बलाकायाः अपत्यं बालाकिः । दृप्तश्चासौ
बालाकिश्चेति ‘ दृप्तवालाकिः ’ । ‘ ह ’ शब्दः ऐतिह्यार्थं आख्यायिकायाः । ‘ अनूचानः ’ अनुवचनसमर्थो
वाग्मी ‘ गार्ग्यः ’ गर्गोत्रापत्यं ब्राह्मणः ‘ आस ’ बभूव । ‘ स ह ’ पुनः कचित्कालविशेषे ‘ अजातशत्रुं ’
अजातशत्रुनामानं राजानं ‘ काश्यं ’ काशिराजं अनिगम्य हे राजन् ‘ ते ’ तुभ्यं ‘ ब्रह्म ’ मुख्यं
‘ ब्रवाणि ’ कथयामीत्युवाचोक्तवान् । ‘ सः ’ श्रद्धादिसंपन्नोऽजातशत्रुः—‘ एतस्यां ’ “ ब्रह्म ते ब्रवाणि ”
इत्यस्यां ‘ वाचि ’ वचनमात्रे गवां ‘ सहस्रं दद्मः ’ इति तं ब्राह्मणं प्रत्युवाच । ननु—साक्षाद्ब्रह्मकथनमेव गवां
सहस्रदाने निमित्तं कस्मान्नेष्यते ? इत्याशङ्काया श्रुती राज्ञोऽभिप्रायमाह—जनको जनक इतीति । ‘ वै ’
शब्दः ‘ जनकः ’ दाता ‘ जनकः ’ श्रोता ‘ इति ’ प्रसिद्धयवद्योतनार्थः । जनको दित्सुः जनकः शुश्रूषुरिति
यै ब्रह्म शुश्रूषवो विवक्षवः प्रतिजिघृक्षवश्च जना ब्राह्मणाः ‘ धावन्ति ’ अभिगच्छन्ति । तस्मात्तत्सर्वं मय्यपि संभा-
वितवानसि इति मुख्यब्रह्मकथनं विनैव तद्वचनमात्रेणैव (गवां) सहस्रं दद्म इति राज्ञोऽभिप्राय इत्यर्थः ॥ १ ॥

एवमभिमुखीभूतं शुश्रूषुं राजानं प्रति ‘ सः गार्ग्यः ’ ‘ ह ’ किल ‘ उवाच ’ । ‘ य एव असौ आदित्ये ’
चक्षुषि च एकोऽभिमानी ‘ पुरुषः ’ चक्षुरेण इह हृदि प्रविष्टः अहङ्कर्ता अहं भोक्ता चेत्यवस्थितं एतमेव-

सु होवाच गार्ग्यः । (गर्ग्यो) बुऽएवासौ चन्द्रे पुरुषऽएतमेवाहम्व्रह्मो-
पासऽइति सु होवाचाजातशत्रुर्मु मैतुस्मिन्सुम्बदिष्टा वृहन्पाण्डुरवासाः
सोमो राजेति वाऽअहमेतमुपासऽइति स बुऽएतमेवमुपास्तेऽहरहर्ह सुतः
प्रसुतो भवति नास्यान्नक्षीयते ॥ ३ ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गर्ग्यो) बुऽएवायम्विद्युति पुरुषऽएतमेवाहम्व्रह्मो-
पासऽइति सु होवाचाजातशत्रुर्मु मैतुस्मिन्सुम्बदिष्टास्तेजस्वीति वाऽ

शत्रुः । मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्द्धा राजा इति वा अहमेतमुपास इति ।
स य एतमेवमुपास्ते । अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्द्धा राजा भवति ॥ २ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवासौ चन्द्रे पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः ।
मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । वृहन् पाण्डुरवासाः सोमो राजेति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेव-
मुपास्ते । अहरहर्ह सुतः प्रसुतो भवति । नास्यान्न क्षीयते ॥ ३ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायं विद्युति पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजात-

पुरुषं अस्मिन् कार्यकारणसंघाते ' अहं ब्रह्म उपासे ' निरंतरं पश्यामि । तमेव पुरुषं ब्रह्म तुभ्यं ब्रवीमि ।
त्वमपि उपास्व इत्युक्ते ' सः ' अजातशत्रुः ' ह ' ' उवाच '—' मा मा ' इति हस्तेन विनिवारयन् हे गार्ग्य ।
' एतस्मिन् ' विज्ञेये ब्रह्मणि ' मा मा संवदिष्टाः ' मा संवादं कार्वाणः । अहमिदं जानामि । मा मेति
" आवाधे च "—(पा. सू. ८।१।१०) इति द्विवचनम् । अयं चेन्मन्यसे जानीष्ये त्वं ब्रह्मन् तं न तु
तद्विशेषेणोपासनफलानीति । तत्र मैव शङ्किताः । यतः सर्वमेतदहं जाने इत्याह—अतिष्ठा इति । अतीत्य
सर्वाणि भूतानि तिष्ठनीयतिष्ठाः । ' सर्वेषां भूतानां ' ' मूर्द्धा ' शिरः पूज्यः । ' राजा ' च राजते दीयत
इति व्युत्पत्तेर्दीप्तिगुणोपेतत्वात् राजा । एतद्विशेषणविशिष्टं एतद्ब्रह्म ' अहं ' अस्मिन् कार्यकारणसंघाते कर्तुं
मोक्तुं च इत्येतं पुरुषं ' उपासे ' अनवरतं पश्यामि । ' यः ' एवमुक्तगुणत्रयविशिष्टमेतमुपास्ते ' सः '
' अतिष्ठाः ' ' सर्वेषां भूतानां मूर्द्धा राजा ' च भवतीति यथागुणोपासनमेव हि फलं—' तं यथा यथोपास्ते
सदेव भवति " (श. प. १०।१।२।२०।) इति श्रुतेः ॥ २ ॥

एवं संवादेन आदित्ये ब्रह्मणि अजातशत्रुणा प्रत्याख्याते चंद्रमसि ब्रह्म अनंतरं गार्ग्यः प्रतिपन्नवानित्याह—
स हेति । स होवाच गार्ग्यः । ' य एवासौ चन्द्रे ' मनसि चैकः ' पुरुषः ' कर्ता मोक्ता चेति पूर्वब्रह्मिण्यम् ।
वृहन्महात् पाण्डुरं शुक्रं वानो यस्य सः ' पाण्डुरवासाः ' चन्द्राभिमानिनः प्रागस्याप्यारीतवान् । सोमो राजेति ।
चन्द्रमाः लग्नमरुधः सोमः ' यज्ञे य अभिरूपते तं बुद्धिनिष्ठं च पुरुषमेकीकृत्य ' अहं ' ब्रह्मोपासे । अस्यो-
पासकस्य प्रत्यक्षमङ्गे यज्ञे ' ह ' किल ' अहरः ' प्रत्यहं सोमः सुतोऽभिपुनः ' भवति ' । विद्युत्पान्मङ्गे च
यज्ञे ' प्रसुतः ' प्रकृष्टः सुतो भवति । यथोक्तोपासकस्य प्रकृतिविद्युत्पुनश्चानुष्ठानसामर्थ्यं लीलालम्ब्य भवतीत्यर्थः ।
अस्याप्यमन उपासकस्यान्नं च ' न क्षीयते ' । अजातशत्रुः उपासनाश्रुतारित्वान् उपपन्नवमित्यर्थः ॥ २ ॥

संवादोरेण चन्द्रमस्यपि प्रत्याख्याते ब्रह्मत्वमाह—इत्यादि सर्वं प्रबोध्यम् । तथा ' विद्युति त्ववि इत्ये

अहुमेतमुपासऽइति स युऽएतमेवमुपास्ते तेजस्वी ह भवति तेजस्विनी
हास्य प्रजा भवति ॥ ४ ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गर्यो) युऽएवायुमाकाशे पुरुषऽएतमेवाहम्रह्मो-
पासऽइति सु होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्सुम्वादिष्ठाः पूर्णमुप्रवर्तीति
वाऽअहुमेतमुपासऽइति स युऽएतमेवमुपास्ते पूर्यते प्रजया पशुभिर्ना-
स्यास्माहोक्तात्प्रजोद्वर्तते ॥ ५ ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गर्यो) युऽएवायुम्बायौ पुरुषऽएतमेवाहम्रह्मोपास-
ऽइति सु होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्सुम्वादिष्ठाऽइन्द्रो वैकुण्ठोऽपरा-
जिता सेनेति वाऽअहुमेतमुपासऽइति स युऽएतमेवमुपास्ते जिष्णुर्ह्यपरा-
जिष्णुर्भवत्यन्यतस्त्यजायी ॥ ६ ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गर्यो) युऽएवायुमग्नौ पुरुषऽएतमेवाहम्रह्मोपासऽ

शत्रुः । मा मैतस्मिन् संवदिष्ठाः । तेजस्वीति वा अहुमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते । तेजस्वी
ह भवति । तेजस्विनी हास्य प्रजा भवति ॥ ४ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायुमाकाशे पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः ।
मा मैतस्मिन् संवदिष्ठाः । पूर्णमुप्रवर्तीति वा अहुमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते । पूर्यते
प्रजया पशुभिः । नास्यास्माहोक्तात्प्रजोद्वर्तते ॥ ५ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायुं वायौ पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः ।
मा मैतस्मिन् संवदिष्ठाः । इन्द्रो वैकुण्ठोऽपराजिता सेनेति वा अहुमेतमुपास इति । स य एतमेव-
मुपास्ते । जिष्णुर्ह्यपराजिष्णुर्भवत्यन्यतस्त्यजायी ॥ ६ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायुमग्नौ पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः ।

च एका देवता । ' तेजस्वी ' इति तस्या विशेषणम् । ' तेजस्वी ह भवतीति ' ; ' तेजस्विनी हास्य प्रजा भव-
तीति ' च फलम् । विद्युतां बहुत्वस्याङ्गीकरणान् आत्मनि प्रजायां चेति फलवाङ्मयम् ॥ ४ ॥

तथा ' आकाशे ' हृदये च एकं ' पूर्णमुप्रवर्तते ' चेति विशेषणद्वयम् । अप्रवर्तिवत्त्वं अक्रियावत्त्वं अप्रवर्त-
फलत्वं अक्रियावत्त्वं वा । पूर्णत्वविशेषणफलमिदम् । ' पूर्यते प्रजया पशुभिः ' इति अप्रवर्तिवत्त्वविशेषणफलम् ।
' नास्यास्माहोक्तात्प्रजोद्वर्तते ' । ' उद्वर्तते ' विच्छिद्यते । इति प्रजा संतानाविच्छिन्तिः ॥ ५ ॥

तथा ' वायौ ' प्राणे इति चैका । तस्या विशेषणं ' इन्द्रः ' परमेश्वरः । वैकुण्ठोऽप्रसङ्गः । अपराजितां
सेनेति । न परिजितपूर्वः मरुतां गणत्वप्रसिद्धेः एकस्मिन् वायौ अपराजिता सेनेति गुणः संभवतीति बोध्यम् ।
विशेषणत्रयस्य विशेषणफलत्रयं क्रमेण व्युत्पादयति—जिष्णुरित्यादिना । जिष्णुर्जयशीलः । ' अपराजिष्णुः ' न
परिजितस्वभावः । अन्यतस्त्यजायीति । अन्यतस्त्यानां अन्यमावृत्तो जातानां सपत्नानां जयशीलो भवति ॥ ६ ॥

तथा ' अग्नौ ' वाचि इति च एका । विपासहिरिति विशेषणम् । यद्विर्विष्यते क्षियते तत्सर्वं भस्मीकरणेन

इति सु होवाचाजातशत्रुर्मा मैतुस्मिन्सुम्बदिष्टा विपासहिरिति वाऽअहु-
मेतमुपासऽइति स युऽएतमेवमुपास्ते विपासुहिर्ह भवति विपासुहिर्हस्य
प्रजा भवति ॥ ७ ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गर्ग्यो) युऽएवायुमप्सु पुरुषऽएतमेवाहमत्रह्योपासऽ
इति सु होवाचाजातशत्रुर्मा मैतुस्मिन्सुम्बदिष्टाः प्रतिरूपऽइति वाऽअहु-
मेतमुपासऽइति स युऽएतमेवमुपास्ते प्रतिरूपं ह्येनमुपगच्छति
नाप्रतिरूपमुथो प्रतिरूपोऽस्माज्जायते ॥ ८ ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गर्ग्यो) युऽएवायुमादर्शं पुरुषऽएतमेवाहमत्रह्योपास-
ऽइति सु होवाचाजातशत्रुर्मा मैतुस्मिन्सुम्बदिष्टा रोचिष्णुरिति वाऽ
अहुमेतमुपासऽइति स युऽएतमेवमुपास्ते रोचिष्णुर्ह भवति रोचिष्णु-
र्हस्य प्रजा भवत्युथो येः सन्निगच्छति सुर्व्वीस्तानुतिरोचते ॥ ९ ॥

मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । विपासहिरिति वा अहुमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते । विपासहिर्ह
भवति । विपासहिर्हस्य प्रजा भवति ॥ ७ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायमप्सु पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः ।
मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । प्रतिरूप इति वा अहुमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते । प्रतिरूपं
ह्येनमुपगच्छति । नाप्रतिरूपम् । अथो प्रतिरूपः अस्माज्जायते ॥ ८ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायमादर्शं पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः ।
मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । रोचिष्णुरिति वा अहुमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते । रोचिष्णुर्ह
भवति । रोचिष्णुर्हस्य प्रजा भवति । अथो येः सन्निगच्छति । सर्व्वान् तानुतिरोचते ॥ ९ ॥

सहो इति विपासहिरिति । फलोक्तौ विपासहिः परेषां मर्याता । अग्नीनां वाहत्यादुपासकस्यात्मनि प्रजायां च
दीनामिव सिध्यति विमुक्तमिवैव बोध्यम् ॥ ७ ॥

‘अनु’ ऐतन्नि इति च एका । तस्या विशेषणं ‘प्रतिरूपः’ इति । ‘प्रतिरूपः’ अनुरूपः । श्रुतिस्मृत्य-
प्रसिद्ध इत्यर्थः । फलं ‘प्रतिरूपं’ श्रुतिस्मृतिश्रवणानुरूपमेव एतमुपासकमुपगच्छति प्राप्नोति । ‘नाप्रति-
रूपः’ न विरहितम् । ‘अथो’ अन्यथ फलं, अस्मादुपासितुः ‘प्रतिरूपः’ श्रुतिस्मृत्यनुकूलः संपुनः
‘जायते’ । न विरहित इत्यर्थः ॥ ८ ॥

‘आदर्श’ प्रमादम्बनाय च, अन्यत्र च गङ्गादी, हर्षे सम्प्रदायिष्ठानाम्ये विता । तस्या विशेषणं
‘रोचिष्णुरिति’ । रोचिष्णुर्दीप्तिमन्नायः । फलं च तदेव रोचिष्णुत्वम् । ‘अथो’ अन्यथ । ‘येः’ सह
‘सन्निगच्छति’ संबन्धे । ‘तान्’ सर्व्वानुतिरोचते । रोचना सहस्राह्व्यादन्त्यवाह्यम् ॥ ९ ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गर्यो) युऽएवायुन्दिक्षु पुरुषऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपासऽ
इति सु होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्सुम्वादिष्टा द्वितीयोऽनपगऽइति
वाऽअहमेतमुपासऽइति स युऽएतमेवमुपास्ते द्वितीयवान्हु भवति नास्मा-
द्गणश्छिद्यते ॥ १० ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गर्यो) युऽएवायं युन्तम्पश्चाच्छब्दोऽनूदैत्येतमेवा-
हम्ब्रह्मोपासऽइति सु होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्सुम्वादिष्टाऽअसुरिति
वाऽअहमेतमुपासऽइति स युऽएतमेवमुपास्ते सुर्वथैवास्मिन्नलोकऽ
आयुरेति नैनम्पुरा कालात्प्राणो जहाति ॥ ११ ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गर्यो) युऽएवायुश्छायामयः पुरुषऽएतमेवाहम्ब्र-
ह्मोपासऽइति सु होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्सुम्वादिष्टा मृत्युरिति वाऽ
अहमेतमुपासऽइति स युऽएतमेवमुपास्ते सुर्वथैवास्मिन्नलोकऽआयुरेति
नैनम्पुरा कालान्मृत्युरागच्छति ॥ १२ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायं दिक्षु पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः ।
मा मैतस्मिन् संवादिष्टाः । द्वितीयोऽनपग इति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते ।
द्वितीयवान् ह भवति । नास्माद्गणश्छिद्यते ॥ १० ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायं यन्तं पश्चाच्छब्दः अनूदैति । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचा-
जातशत्रुः । मा मैतस्मिन् संवादिष्टाः । असुरिति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते ।
सर्वं हैवास्मिन् लोके आयुरेति । नैनं पुरा कालात्प्राणो जहाति ॥ ११ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायं छायामयः पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचा

‘ दिक्षु ’ कर्णयोर्द्वि चैका । अश्विनौ देवौ अवियुक्तस्वभावौ । तस्य देवस्य गुणः । द्वितीयवत्त्वं अनपगतं
चान्योऽन्यमवियुक्तता । दिशामश्विनोश्चैवंवाग्भिमत्वात् तदेव फलमुपासकस्य द्वितीयवत्त्वं साधुभृत्यपरिदृतवत्त्वम् ।
अस्मादुपासकात् ‘ गणः ’ समूहश्च ‘ न छिद्यते ’ विच्छेदं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १० ॥

‘ यन्तं ’ गच्छन्तं पश्चात्पृष्ठतः ‘ य एवायं शब्दः ’ ‘ अनूदैति ’ उत्पद्यते । अथात्मञ्च जीवनहेतुः
प्राणः तमेकीकृत्य एतमेवोपासे । तस्य विशेषणं ‘ असुरिति ’ । ‘ असुः ’ जीवनहेतुः प्राणः । तस्य फलं
‘ सर्वं ’ संपूर्णं यावत्कर्मोपासं ‘ ह ’ किल ‘ आयुः ’ ‘ अस्मिन् लोके ’ ‘ एति ’ गच्छति । कर्मपरिच्छिन्न-
कालात्पूर्वं रोगादिना पीड्यमानमपि ‘ एनं ’ प्राणो न जहाति ‘ न त्यजति ॥ ११ ॥

‘ छायामयं ’ बाह्ये तमसि अथात्मं च आवरणात्मके अज्ञाने द्वि च एका देवता । तस्या विशेषणं
‘ मृत्युः ’ । फलं सर्वं पूर्ववत् । एतावांसु विशेषः । यन्मृत्योरोगमनात् प्राक् रोगादिपीडाया अपि अभावः ॥ १२ ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गर्यो) बुऽएवायमात्मनि पुरुषऽएतमेवाहमब्रह्मो-
पासऽइति सु होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टाऽआत्मन्वीति
ब्राऽअहमेतमुपासऽइति स बुऽएतमेवमुपास्तऽआत्मन्वी ह भवत्यात्म-
न्विनी हास्य प्रजा भवति सु ह तूष्णीमास गार्ग्यः ॥ १३ ॥

सु होवाचाजातशत्रुः । (रे) एतावन्नू ३ इत्येतावद्धीति नैतावता विदि-
तम्भवतीति सु होवाच गार्ग्यऽउप त्वाऽयानीति ॥ १४ ॥

सु होवाचाजातशत्रुः । प्रतिलोमम्बै तद्यद्ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयाद्ब्रह्म मे
वक्ष्यतीति व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीति तुम्पाणावादायोत्तस्थौ तौ ह

अजातशत्रुः । मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । मृत्युरिति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते ।
सर्वे हेवास्मिन् लोके आयुरेति । नैनं पुरा कालात् मृत्युरागच्छति ॥ १२ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायमात्मनि पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजात-
शत्रुः । मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । आत्मन्वीति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते ।
आत्मन्वी ह भवति । आत्मन्विनी हास्य प्रजा भवति । स ह तूष्णीमास गार्ग्यः ॥ १३ ॥

स होवाचाजातशत्रुः । एतावन्नू ३ इति । एतावद्धीति । नैतावता विदितं भवतीति । स होवा च
गार्ग्यः । उप त्वाऽयानीति ॥ १४ ॥

स होवाचाजातशत्रुः । प्रतिलोमं वै तत् । यत् ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयात्-ब्रह्म मे वक्ष्यतीति ।
व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीति । तं पाणावादायोत्तस्थौ । तौ ह पुरुषं सुप्तमाजग्मतुः । तमेतैनमभि-

व्यस्तानि ब्रह्मण्युपन्यस्य समस्तं ब्रह्म उपदिशति । ' आत्मनि ' प्रजापतौ बुद्धौ च हृदि चेका । तस्या
विशेषणं ' आत्मन्वी ' वक्ष्य आमा अस्यास्तीत्यात्मन्वी स्वतंत्रः । फलं आत्मन्वी । ' आत्मन्विनी ' ' ह '
किल ' अस्य प्रजा भवति ' । फलस्यात्मगामित्वान् प्रजायां तदभिधानमनुचितमित्याशङ्क्यां बुद्धिबहुत्वात्
प्रजायां संपादनम् । एवमजातशत्रुणा स्वयं परिष्ठातत्वेनैव क्रमेण प्रत्याख्यातेषु ब्रह्मसु ' सः ' गार्ग्यः ' ह '
किल क्षीगत्रविज्ञानः अप्रतिमाममानोत्तरः ' तूष्णी ' अवाकूशिराः ' आस ' बभूव ॥ १३ ॥

तं तथाभूतमाहस्य ' सः ' अजातशत्रुः ह उवाच-एतावन्नू ३ इति ' किं एतावदेव ब्रह्म निर्गतं
आहोस्मिन् अधिकमयस्मीति विचारार्थो प्लुतिः । गार्ग्य आह-एतावद्धीति । ' एतावदेव ' नातः परं विदित-
मस्मि । अत्राजशत्रुसाह- ' नैतावता ' विदितं ब्रह्म ' विदितं भवति ' । किमर्थं ? गार्ग्योऽसि ब्रह्म ते प्रजाणि
इति ! किमेतावदिदितं विदितमेव मयनीति नैतावता विदितं मयनीति ब्रुवता राजा अधिकं ब्रह्म शतपथमस्मीति
दर्शितं भवति । तत्रानुपसन्नाय न वक्तव्यं त्वयाचारविधिः ' गार्ग्यः ' स्वयमेव ' ह ' किल ' उवाच ' यया
स्यः शिष्यो गुण्युपेयात् तथा अहं ' त्वा ' त्वा ' उपपापानि ' उपगच्छानीत्यर्थः ॥ १४ ॥

पुरुषः ' सः ' अजातशत्रुः ह उवाच ' । ' प्रतिलोमं वै ' विपरीतमेव ' तत् यत् ' ' ब्राह्मणः ' उत्तमवर्गः

पुरुषं सुतमाजग्मतुस्तमेतैर्ब्रामभिरामन्त्रयाञ्चक्रे बृहन्पाण्डुरवासः सोम
राजन्निति स नोत्तस्थौ तम्पाणिनाऽऽपेयम्बोधयाञ्चकार स होत्तस्थौ ॥१५॥

स होवाचाजातशत्रुः । (व्यु०) यत्रैष एतत्सुतोऽभूद्यऽएष विज्ञानमयः
पुरुषः कैप तदाऽभूत्कुतऽएतदागादिति तदु ह न मेने गार्ग्यः ॥ १६ ॥

रामन्त्रयांचक्रे । बृहन् पाण्डुरवासः सोम राजन्निति । स नोत्तस्थौ । तं पाणिनाऽऽपेयं बोधयांचकार ।
स होत्तस्थौ ॥ १५ ॥

स होवाचाजातशत्रुः । यत्रैष एतत्सुतः अभूत् । य एष विज्ञानमयः पुरुषः । कैप तदा अभूत् ।
कुत एतदागादिति । तदु ह न मेने गार्ग्यः ॥ १६ ॥

आचार्यत्वेऽधिकृतः सन् क्षत्रियमनाचार्यस्वभावं उपेयादुपगच्छेत् शिष्यवृत्त्या ' ब्रह्म मे वक्ष्यति ' इत्येवम् । एतत्
आचारविधिशान्नेषु निषिद्धम् । " अनुव्रज्या च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः । नान्नाहणे गुरौ शिष्यो वास-
मात्यन्तिकं वसेत् " । " अत्राहणादध्ययनमापत्काले विधीयते " (म. स्मृ. २ । २४१-२४२) इत्यादिना ।
तस्माद्दे गार्ग्ये । त्वमाचार्य एव सन् तिष्ठ । अहं तु ' त्वा ' त्वां यस्मिन् विदितं ब्रह्म विदितं भवति-तन्मुख्यं
वेद्यं ' ब्रह्म ' ' विज्ञपयिष्याम्येव ' विज्ञातमेव करिष्यामि । एवं प्रतिज्ञातब्रह्मबोधार्थमुपक्रमते इत्याह-तम्पाणा-
विति । ' तं ' गार्ग्यं सलज्जमालस्य विश्वासजननाय ' पाणौ ' हस्ते ' आदाय ' गृहीत्वा ' उत्तस्थौ '
उत्थितवान् । ततस्तौ ' ह ' गार्ग्याजातशत्रू कचिद्राजगृहप्रदेशे ' सुतं पुरुषं ' प्रति ' आजग्मतुः ' आगतौ ।
' तं ' च सुतं पुरुषं प्राप्य ' बृहन् ' ' पाण्डुरवासः ' ' सोम ' ' राजन् ' इत्येतैर्नामभिरामन्त्रयाञ्चक्रे । राजा एव-
रामन्त्रयमाणोऽपि ' सः ' सुतः पुरुषो ' नोत्तस्थौ ' नोत्थितवान् । तमप्रतिबुद्धयमानं पुरुषं ' पाणिना ' हस्तेन
' आपेधं ' आपिष्यापिष्य ' बोधयाञ्चकार ' प्रतिबोधितवान् । ततः ' सः ' पुरुषः ' ह ' किल ' उत्तस्थौ '
उत्थितवान् । तथा च ' बृहन्पाण्डुरवासः ' इत्यादिप्राणात्मचन्द्रादिनाम्ना संबोधनेन गार्ग्यभिमतप्राणदेवता-
ऽतिरिक्त एवात्मा अस्मिन् शरीरे कर्ता भोक्ता, न प्राणः इति निर्णीतम् । अन्यथा उच्छ्वासनिःश्वासरूपेण
व्याप्रियमाणस्य संबोधनाश्रवणमनुत्थानं च न भवेत् । आपेधणेन च प्राणशरीरसंघातमात्रो भोक्ता नेति निश्चि-
तम् । अन्यथा संघातमात्राविशेषात् स्पर्शमात्रेणापि उत्थानं स्यादिति भावः ॥ १५ ॥

' सः ' ' ह ' किल ' अजातशत्रुः ' एवं व्यतिरिक्तात्मास्तित्वं प्रतिपाद्य अस्यात्मनः स्वाभाविकस्वरूप-
बोधनार्थं स्वयमेव गार्ग्यं प्रति ' उवाच ' । हे गार्ग्य ! ' य एषः ' प्रसिद्धः ' विज्ञानमयः पुरुषः ' विज्ञा-
यते अनेनेति व्युत्पत्त्या सद्रूपविकल्पाद्यात्मकमन्त्रःकरणं बुद्धिर्विज्ञानमुच्यते । तन्मयः तत्प्रायः तस्मिन्नुप-
लभ्यः तेन च उपलभ्य इत्यर्थः । पुरि देहे शेते इति ' पुरुषः ' ' क ' कस्मिन् स्वाभाव्ये कीदृशविधे
यत्स्वरूपे स्थितोऽभूत् । ' कुतः ' कीदृशविधात् स्वरूपात्प्रच्युतः सन्-एतदागमनं यथा स्यात्तथा ' आगात् '
आगतः । पाणिपेधोत्तरकालमिति । एवमधिकरणमपादानं चोभयं प्रष्टो गार्ग्यः किमुक्तवानित्यत आह-
तदु हेति । यः पुनः यद्विज्ञानमयस्य पुरुषस्य स्वापे संबंशस्थानं, यतश्च स्थानाज्जागरिते कार्यकारणसंघाते
भूतयितृत्वेनागमनं, तदुभयं स्वरूपभूतं वक्तुं प्रष्टुं वा प्रतिमानरहितः ' गार्ग्यः ' ' ह ' किल ' न मेने ' न
ज्ञातवान् ॥ १६ ॥

सु होवाचाजातशत्रुः । (र्थ्य) यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एषु विज्ञानमयः
पुरुषस्तदेष्टुप्राणानाम्बिज्ञानेन विज्ञानमादाय सुऽएषोऽन्तर्हृदयऽआका-
शस्तुस्मिच्छेते ॥ १७ ॥

तानि यदा गृह्णाति । (त्य) अथ हैतत्पुरुषः स्वपितिनाम तद्गृही-
तुऽएषु प्राणो भवति गृहीता वागृहीतश्चुर्गृहीतश्च श्रोत्रगृही-
तम्मुनः ॥ १८ ॥

स यत्रैतत्स्वप्नयया चरति । ते हास्य लोकास्तदुतेषु महाराजो
भवत्युतेषु महाब्राह्मणऽउतेषोच्चावचन्निगच्छति ॥ १९ ॥

स होवाचाजातशत्रुः । यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूत् । य एष विज्ञानमयः पुरुषः । तदेष्टां प्राणानां
विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदये आकाशः तस्मिन् शेते ॥ १७ ॥

तानि यदा गृह्णाति । अथ ह एतत्पुरुषः स्वपितिनाम । तद्गृहीत एव प्राणो भवति । गृहीता
वाक् । गृहीतं चक्षुः । गृहीतं श्रोत्रम् । गृहीतं मनः ॥ १८ ॥

स यत्रैतत् स्वप्नयया चरति । ते हास्य लोकाः । तदुतेषु महाराजो भवति । उतेषु महाब्राह्मणः ।
उतेषोच्चावचं निगच्छति ॥ १९ ॥

जागरिते कर्तृत्वमोक्तवादिकं नात्मनः स्वाभाविकम् । किंतु वागाद्युपाधिसंबंधकृतमेव । स्वापे तद्व्यतिरे-
केण कर्तृत्वादेर्व्यतिरेकदर्शनान् इति दर्शयितुं प्रधानवादपूर्वकं प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाहेति श्रुतिर्दर्शयति-स
होवाचाजातशत्रुरिति । ' यत्र ' यस्मिन् काले ' सुप्तोऽभूत् ' ' य एष विज्ञानमयः पुरुषः ' । तस्मिन्
काले ' एषां प्राणानां ' वागादीनां ' विज्ञानं ' स्वस्वविषयगतप्रतिनियतप्रकाशनसामर्थ्यं ' विज्ञानेन ' अन्तः-
करणोपादानाज्ञानजनिताऽन्तःकरणगताभिव्यक्तविशेषविज्ञानेन चैतन्याभासलक्षणेनादाय गृहीत्वा ' अंतर्हृदये '
हृदयस्य मध्ये ' य आकाशः ' । आकाशशब्देन जीवस्य स्वाभाविकस्वरूपभूतः परमात्मा उच्यते । तस्मिन्
स्वाभाविकेऽप्रांसादिके परमात्मनि ' आकाशे शेते ' । लिङ्गोपाधिसंबंधकृतं विशेषात्मस्वरूपमुत्पन्नं अविशेषे
स्वाभाविके आत्मन्येव केवलं वर्तत इत्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

यदा शरीरेन्द्रियाभ्यक्षतामुत्पजति तदा अग्नौ स्वात्मनि वर्तते इति कथमवगम्यत इत्यपेक्षायां नामप्रसिद्ध्या-
ख्याह-तानि यदेति । ' तानि ' वागादीनि विज्ञानमात्रानि ' यदा ' यस्मिन् काले ' गृह्णाति ' आदत्ते ।
' अथ ' तदा ' ह ' किं ' पुरुषः ' इति पुरुषस्यैतत् ' स्वपितिनाम ' । अतः अस्य ' ह ' प्रसिद्धं
गौगमेव स्वनिर्न्येतन्नाम भवति । स्वमेवात्मानमपेति अविगच्छतीति स्वपितुमुच्यते इति व्युत्पत्तेः स्वपितुति
नामप्रसिद्ध्या आत्मनः संसारव्यवस्थेः रूपे अवगतेऽपि नात्र युक्तिरस्तीत्याशंकायाभाह-तद्गृहीत एवेति ।
तत्र स्वप्नकाले ' गृहीत एव प्राणो भवति ' । प्राण इति प्राणेन्द्रियं वागादिप्रकरणान् । ' गृहीता वाक् ' चक्षुः
श्रोत्रं मनश्च गृहीतं भवतीति । तथाच वागादिसंबंधाभावात् स्वापे कर्तृत्वाद्यसंबंधः । जागरिते च वागादि-
संबंधान् कर्तृत्वादिकम् । अतः अन्यव्यतिरेकाभ्यां वागाद्युपाधिकं आत्मनः संसारित्वं इति निश्चितम् ॥ १८ ॥

ननु-दर्शनलक्षणायां स्वप्नावस्थायां वागादिसंबंधाभावेऽपि कर्तृत्वादिसंसारस्य दर्शनाद् व्यतिरेकासिद्धि-

स यथा महाराजो जानपदान्गृहीत्वा । स्वे जनपदे यथाकाममुपरिवर्त्ते-
तैवमेवैष एतत्प्राणान्गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकाममुपरिवर्त्तते ॥ २० ॥

(तेऽथ) अथ यदा सुपुप्तो भवति । यदा न कस्यचन वेद हिता नाम
नाह्यो द्वासप्ततिः सहस्राणि हृदयात्पुरीतुतमभिष्टतिष्ठन्ते ताभिः
प्रत्यवसृप्य पुरीतुति शेते ॥ २१ ॥

स यथा महाराजो जानपदान् गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्त्तते । एवमेवैष एतत्प्राणान्
गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्त्तते ॥ २० ॥

अथ यदा सुपुप्तो भवति । यदा न कस्यचन वेद । हिता नाम नाह्यो द्वासप्ततिः सहस्राणि
हृदयात् पुरीततमभिप्रतिष्ठते । ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते ॥ २१ ॥

रित्याशङ्कायां तत्रापि जाग्रद्व्यवस्थायाः सत्त्वात् परिकल्पितस्य स्वप्नप्रपञ्चस्य मृषात्वात् न व्यतिरेकासिद्धिरि-
त्यतोऽस्य स्वतः शुद्धत्वमेवेत्यभिप्रेत्याह—स यत्रेति । ‘ सः ’ प्रकृत आत्मा ‘ यत्र ’ यस्मिन् काले दर्शनलक्षणया
‘ स्वप्नया ’ स्वप्नवृत्त्या ‘ चरति ’ वर्तते । तदा ‘ ह ’ प्रसिद्धौ अस्यात्मनस्ते अनन्तरं वक्ष्यमाणाः ‘ लोकाः ’
कर्मफलानि । के ते इत्यत आह—तदुत्तेवेति । तत्र स्वप्नकाले उतापि ‘ महाराज इव भवति ’ । महाराजत्व-
मिवाय सोऽयं लोकः—न पुनर्जागरिते इव साक्षान्महाराजत्वम् । तथा ‘ उत महाप्राज्ञ इव ’ । उतापि
‘ उच्चैवच ’ उच्चैव देवत्वादि अवचच्च तिर्यक्त्वादि इत्युच्चैवचमिव ‘ निगच्छति ’ नितरां प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

तथा च वेदसम्प्रयोगात् व्यभिचारदर्शनाच्चैते महाराजत्वादयो लोका मृधैव नास्यात्मभूता इत्युक्तमर्थं
दृष्टातुर्वैकल्याह—स यत्रेति । ‘ सः ’ इति दृष्टान्तः । ‘ यथा महाराजः ’ सार्वभौमः ‘ जानपदान् ’ जनपदे
देशे भवान् राजोपकरणभूतान् भृत्यान् अन्याश्च तथाविधान् गृहीत्वोपादाय स्वीये आत्मीये एव ‘ जनपदे ’
जयादिनोपाजिते ‘ यथाकामं ’ यः कामो यस्य तं काममनतिक्रम्येति यथेच्छं ‘ परिवर्त्तते ’ परिक्रामेदित्यर्थः ।
‘ एवमेव ’ ‘ एषः ’ विज्ञानमय आत्मा । एतदिति ग्रहणक्रियाया विशेषणम् । एतद्ग्रहणं यथा स्यात्तथा ‘ प्राणान् ’
वागार्दान् ‘ गृहीत्वा ’ जागरितस्थानेभ्यः उपसंहृत्य ‘ स्वे शरीरे ’ स्व एव देहे ‘ यथाकामं परिवर्त्तते ’ । न
बहिरित्यर्थः । कामकर्मभ्यामुद्भासिताः पूर्वानुभूतवस्तुसदृशा वासनाः अनुभवतीत्यर्थः । तस्मादसौ विज्ञानमयो
दृष्टादृश्येभ्यः स्वप्नजागरितलोकैभ्यः अन्यो विशुद्धः इति सिद्धम् ॥ २० ॥

दर्शनवृत्तौ स्वप्ने वासनाराशेर्दृश्यत्वात् असंसारधर्मता इत्यात्मनो विशुद्धता अवगता । तत्र “ यथाकामं
परिवर्त्तते ” इति कामवशात् परिवर्त्तनमुक्तम् । इष्टदृश्यसंबन्धश्चास्य स्वाभाविक इत्युद्भूता इत्याशङ्कायां तत्संब-
न्धस्य सुपुप्तौ व्यतिरेकदर्शनेन अस्वाभाविकत्वात् शुद्धत्वमेवायं स्वाभाविकमिति वक्तुमाह—अथ यदेति । ‘ अथ ’
पुनः ‘ यदा ’ यस्मिन् काले जाग्रत्स्वप्नयोर्दृष्टा दर्शनवृत्तिस्वप्नं हित्वा ‘ सुपुतः ’ सुप्तु सुतः विशेषज्ञाना-
भावेन संप्रसारं स्वरूपप्रलैक्यं यतः ‘ भवति ’ । सलिलमिव अन्यसंबन्धकालुष्यं हित्वा स्वामात्र्येन प्रसीदती-
त्यर्थः । कदा सुपुप्तो भवति । ‘ यदा ’ यस्मिन् काले ‘ न कस्यचन ’ कंचन विषयं ‘ वेद ’ विजानाति ।
कस्यचन वा शब्दादेः संबन्धि वस्त्वन्तरं किंचन न वेद । अस्मिन्पक्षे किञ्चनेत्यप्याहार्यम् । केन पुनः क्रमेण सुपुप्तो

स यथा कुमारो वा महाब्राह्मणो वा । (५) अतिघ्नीमानन्दस्य गत्वा शयीतैवमेवैषुऽएतच्छेते ॥ २२ ॥

स यथोर्णवाभिस्तुनुनोच्चरेत् । (६) यथाऽग्नेः क्षुद्रा विष्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सुर्वे प्राणाः सुर्वे लोकाः सुर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सुर्वेऽएतुऽआत्मानो व्युच्चरन्ति तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यन्तेषामेषु सत्यम् ॥ २३ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीये प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (४) २।१।(५) २-१ ॥

स यथा कुमारो वा महाब्राह्मणो वा अतिघ्नीमानन्दस्य गत्वा शयीत । एवमेवैष एतत् शेते ॥ २२ ॥

स यथा ऊर्णवाभिस्तनुनोच्चरेत् । यथा अग्नेः क्षुद्रा विष्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति । एवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एते आत्मानः व्युच्चरन्ति । तस्योपनिषत् सत्यस्य सत्यमिति । प्राणा वै सत्यम् । तेषामेष सत्यम् ॥ २३ ॥

मवनीयत आह—हिता नामेति । 'हिता नाम' हितकलप्राप्तिनिमित्तत्वात् 'हिताः' इत्येवंनाम्न्यो 'नाढ्यः' शिराः देहस्यानरसविपरिणामभूताः । ताश्च द्वाभ्यामधिका सततिः 'द्वास्ततिः सहस्राणि' 'हृदयात्पुरी-
ततममिप्रतिष्ठन्ते' । हृदयं नाम उदरवक्षःप्रदेशवोर्मध्यस्थितः पुण्डरीकाकारो मांसपिण्डः । तत्परिवेष्टनं पुरीतम् इत्युच्यते । हृद पुनस्तदुपलक्षितं शरीरं पुरीतच्छब्देनाभिप्रेतम् । तथा च 'हृदयात्' 'पुरीततं' शरीरमभिप्रतिष्ठन्ते इति कृत्वा शरीरं व्याचूतस्य अधस्तपण्यराज्य इव बहिर्मुखाः प्रवृत्ताः अभितोऽभितः सतन्तिभ्यः । ततः किमन्यत आह—ताभिरिति । ताभिर्नाडीभिः कृत्वा नामद्विषयाया धुतेः कर्मवशात्प्रत्यव-
सर्गमनु विधानमप्य आत्मा 'प्रत्यवयुज्य' इन्द्रियान्युपसंहर्य 'पुरीतति' शरीरे 'शेते' अप्रिवृत्तं लोहपिण्डं अविशेषेण संभ्याय वर्तत इत्यर्थः । ननु—पूर्वं विधानमप्यो हृदयाकाशे प्रसङ्गि शेते इत्युक्त्वा इदानीं पुरीतति शयनमावकाशस्य कथं न पूर्वपरिविरोधः स्यादिति चेन्न सुप्तं स्वाभाविकं एव स्वात्मनि वर्तमानोऽपि कर्मानु-
गमनुब्रह्मणुरात्मान् पुरीतति शेते इत्युपचारदुष्यते । अतो नोक्तविरोधः ॥ २१ ॥

उक्तं शयनं दृष्टान्तद्वैतमाह—स यथेति । सर्वसंसारदुःखविमुक्ता इयमवस्था इत्यत्र 'सुः' इति दृष्टान्तः । 'यथा कुमारः' अर्थात्तवाक्यः 'वा' 'महाब्राह्मणो वा' अर्थात्तपरिपक्वविद्याविनयसंपन्नो यथोक्तस्तु 'अतिघ्नी' अतिशयेन दुःखं हन्तिपतिघ्नी 'आनन्दस्य' सुखस्यावस्था ता 'गत्वा' प्राप्य 'शायत' दुःखाननुविद्धमुन-
सामान्ये अवशिष्टेन । 'एवमेव' 'एवः' विधानमप्यः सर्वसंसारधर्माणिः एतच्छयने यथा स्वात्तया 'शेते' सुशोभो वर्तत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

एवं कैवल्यादुपरिगम्य पूर्वैश्वर्यस्य प्रतिबन्धनमुक्तम् । अनेन च प्रधाननिर्गमेन विधानमस्य स्वभावो विदितिरण्यकारिणो भवेत् । इदानीं तस्मादितीतस्य प्रकटयितुं इति एतद्वशादिति द्वितीयप्रभाव आता-

यो ह वै शिशुम् । (२५) साधानं २५ सप्रत्याधानं २५ सस्थूणं २५ सदामं-
म्बुदे सप्त ह द्विषतो भ्रातृव्यानुवरुणद्धि ॥ १ ॥

सर्वान्नब्राह्मणं वा शिशुब्राह्मणम् ।

यो ह वै शिशुं साधानं सप्रत्याधानं सस्थूणं सदामं वेद । सप्त ह द्विषतो भ्रातृव्यानुव-
रुणद्धि ॥ १ ॥

करणार्थं प्रतिवचनमाह—स यथेति । ‘सः’ इति दृष्टांतः । ‘यथा’ लोके ‘ऊर्णवाभिः’ ऊर्णवाभिर्ल-
ताण्यः कीटविशेषः असहाय एव सन् तंतुना स्वात्मनोऽविभक्तेन उच्चरेदुद्धृष्टेत् । न च तस्योद्गमने स्वतो-
ऽतिरिक्तं कारकांतरमस्ति । यथा च एकरूपादेकस्मादग्नेः ‘क्षुद्राः’ अल्पाः ‘विष्कुलिङ्गाः’ अग्न्यवयवाः
‘व्युच्चरन्ति’ विविधं नाना वा उच्चरन्ति उद्धृच्छन्ति प्रसर्पन्ति । यथेमौ दृष्टांतौ कारकभेदामावेऽपि
प्रवृत्तिं प्राक्प्रवृत्तेः स्वभावत एकात्वं च दर्शयतः । ‘एवमेव’ अस्मादात्मनो विज्ञानमयस्य प्राक्प्रति-
बोधात् स्वापे यस्त्वरूपं तस्मादेतस्मादात्मनः सकाशात्सर्वे ‘प्राणाः’ वागादयः ‘सर्वे लोकाः’ भूरादयः
सर्वकर्मफलभूताः ‘सर्वे देवाः’ प्राणलोकाधिष्ठातारः अन्यादयः ‘सर्वाणि भूतानि’ ब्रह्मादिस्त्वं-
पर्यंतानि प्राणिजातानि ‘सर्व एत आत्मानः’ उपाधिसंपर्कजनितप्रबुध्यमानविशेषात्मानः ‘व्युच्चरन्ति’ यस्मा-
दात्मनः स्थावरजङ्गममिदं जगत् अग्निविष्कुलिङ्गवदनिशं व्युच्चरन्ति, यस्मिन्नेव जलबुद्बुदवत् प्रलीयते, यदात्म-
कश्च स्थितिकाले वर्तते । तस्यात्मनो ब्रह्म ‘उपनिषत्’ उप समीपं नितरां सादयति गमयति विज्ञानात्मानं
इति व्युत्पत्तेः उपनिषदित्यात्मनोऽभिधायकः शब्दः । का सा उपनिषदित्यत आह—सत्यस्य सत्यमितीति ।
किं पुनः सत्यं किं वा ‘सत्यस्य सत्यं’ इत्यत आह—प्राणा वै सत्यमिति । सच त्यच्चेति व्युत्पत्तेः ।
‘तेषां’ प्राणानां मध्ये ‘एषः’ उक्त आत्मा सत्यमबाध्यं रूपमित्यर्थः ॥ २३ ॥

इति श्रीहर्षकेशब्रह्ममगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिभ्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-
ब्रह्ममगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतं माध्यंदिनशाखोपनिषद्बुद्बुहदारण्यकटीकायां
वासुदेवप्रकाशिकायां आद्ये मधुकाण्डे द्वितीयेऽध्याये प्रथमं पर्यङ्कविद्यब्राह्मणमजातशत्रु-
ब्राह्मणं वा परिसमाप्तम् ॥ १४ (५) २-१ ॥

एवं “प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यं” इत्यादिब्राह्मणभागेन व्याख्याताया अपि उपनिषदो विशेषतोऽर्थ-
प्रकाशनाय ब्राह्मणद्वयम् । तत्र “प्राणा वै सत्यं” इत्यंशेनोक्तायाः प्राणोपनिषदो व्याख्यानाय शिशुब्राह्मणं
प्रवर्तते—यो ह वै शिशुमिति । ‘यो ह वै’ ‘साधानं सप्रत्याधानं सस्थूणं सदामं’ च ‘शिशुं वेद’
उपास्ते । सः ‘ह’ किल ‘सप्त’ सप्तसंख्याकान् चक्षुर्द्वयं, नासिकाद्वयं, श्रोत्रद्वयं, मुखं, इति चैवं सप्त
‘द्विषतः’ द्वेषकर्तृन् ‘भ्रातृव्यान्’ शत्रून् ‘अवरुणद्धि’ अपाठ्णोति विनाशयति जितेन्द्रियो भवतीत्यर्थः ।
भ्रातृव्या हि द्विविधाः । द्विषन्तः अद्विषन्तश्च । तत्र सप्त शीर्षण्याः प्राणविषयोपलब्धिद्वाराणि तत्प्रमवा
विषयरागाः सहजत्वात् भ्रातृव्याः । ते हि अस्य स्वात्मरस्यो दृष्टिं विषयीकुर्वन्ति । प्रत्यगात्मेक्षणप्रति-
षेधकत्वात् ते द्वेष्टारो भ्रातृव्याः इति भावः ॥ १ ॥

(द्वय) अयम्वाव शिशुः । (व्यौ) योऽयुम्मध्यमः प्राणस्तुस्येदमेवा-
धानमिदम्प्रत्याधानम्प्राणं स्थूणाऽन्नन्दाम तमेताः सप्ताक्षितयऽनुप-
तिष्ठन्ते ॥ २ ॥

तद्याऽइमाऽअक्षल्लोहिन्यो राजयः । (स्ता) ताभिरेनथँ रुद्रोऽन्वा-
यत्तोऽय याऽअक्षन्नापस्तुभिः पर्जन्यो या कर्त्तीनका तयाऽऽदित्यो
युच्छुक्नुन्तेनाग्निर्द्युत्कृष्णन्तेनेन्द्रोऽधर्यैनम्वर्त्तन्त्या पृथिव्यन्वायत्ता द्यौरु-
त्तरया नास्यान्नं क्षीयते युऽएवम्वेद ॥ ३ ॥

अयं वाव शिशुः । यः अयं मध्यमः प्राणः । तस्येदमेवाधानम् इदं प्रत्याधानम् । प्राणः
स्थूणा । अन्नं दाम । तमेताः सप्ताक्षितय उपतिष्ठन्ते ॥ २ ॥

तया इमा अक्षल्लोहिन्यो राजयः । ताभिरेनं रुद्रोऽन्वायत्तः । अय या अक्षन्नापः ।
ताभिः पर्जन्यः । या कर्त्तीनका । तया आदित्यः । यत् शुक्रं, तेनाग्निः । यत् कृष्णं, तेनेन्द्रः ।
अधर्यैनं वर्त्तन्त्या पृथिव्यन्वायत्ता । द्यौरुत्तरया । नास्यान्नं क्षीयते । य एवं वेद ॥ ३ ॥

तदेप श्लोको भवति । (त्य) अर्वाग्विलश्चमसुऽऊर्ध्वबुधस्तस्मि-
न्यशो निहितम्विश्वरूपम् । तस्यासतऽऋषयः सत तीरे वागष्टमी
ब्रह्मणा सम्बिदानेति ॥ ४ ॥

(त्य) अर्वाग्विलश्चमसुऽऊर्ध्वबुधऽइति । (ती) इदन्तच्छिरऽएष
ह्यर्वाग्विलश्चमसुऽऊर्ध्वबुधस्तस्मिन्न्यशो निहितम्विश्वरूपमिति प्राणा
वै यशो निहितम्विश्वरूपप्राणानेतदाह तस्यासतऽऋषयः सत तीरऽ
इति प्राणा वा ऋषयः प्राणानेतदाह वागष्टमी ब्रह्मणा सम्बिदानेति
वाग्यष्टमी ब्रह्मणा सम्बिद्वे ॥ ५ ॥

तदेप श्लोको भवति—“ अर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुधस्तस्मिन् यशो निहितं विश्व-
रूपम् । तस्यासत ऋषयः सत तीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संविदाना ”—इति ॥ ४ ॥

अर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुध इति । इदं तच्छिरः । एष हि अर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुधः । तस्मिन्
यशो निहितं विश्वरूपमिति । प्राणा वै यशो निहितं विश्वरूपम् । प्राणानेतदाह । तस्यासत ऋषयः
सत तीर इति । प्राणा वा ऋषयः । प्राणानेतदाह । वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति । वाक् हि
अष्टमी ब्रह्मणा संविद्वे ॥ ५ ॥

चक्षुषि तेनेन्द्रोऽन्वायत्तः । ‘ अथरया ’ अधस्तन्या ‘ वर्त्तन्या ’ पक्ष्मणा ‘ एनं ’ मध्यमं प्राणं ‘ पृथिवी ’
‘ अन्वायत्ता ’ अधरवसामान्यात् । ‘ यौः ’ स्वर्गः उत्तरयोपरिभागस्थया ‘ वर्त्तन्या ’ पक्ष्मणा ‘ अन्वायत्ता ’
ऊर्ध्वत्वसामान्यात् । एवंविधोपास्तिफलमाह—नास्यान्नामिति । ‘ यः ’ एवमुक्तप्रकारेण प्राणस्य अन्नभूताः सप्ता-
क्षितीर्वेद । अस्योपासकस्यान् ‘ न क्षीयते ’ ॥ ३ ॥

उक्ता रुद्रादिदेवताः प्राणोपासनात् वागाद्यात्मिका एव संबृताः इति वागादय एवात्र रुद्रादिशब्दाभिधेयाः
इत्यभिप्रेत्योक्तैर्ध्ये मन्त्रसम्भतिमाह—तदेप श्लोको भवतीति । तत्तत्र एतस्मिन्नर्थे ‘ एष श्लोकः ’ मन्त्रः ‘ भवति ’ ।
अर्वाग्विलश्चमस इत्यादिः, मन्त्रसमाप्तिद्योतक इतिशब्दः ॥ ४ ॥

तं मन्त्रं प्रतीकग्रहणपूर्वकं व्याकरोति । “ अर्वाग्विलश्चमसऽ ऊर्ध्वबुधः ” इत्यस्मिन्मन्त्रभागे ‘ तत् ’ प्राणस्य
प्रत्याधानत्वेनोक्तं ‘ इदं ’ प्रसिद्धं ‘ शिरः ’ एव ‘ एषः ’ ‘ अर्वाग्विलः ’ अवाङ्मुखः ‘ ऊर्ध्वबुधः ’ ऊर्ध्वा-
सनः ‘ चमसः ’ चमत्पस्मिन्निति व्युत्पत्त्या चमसः पात्रविशेष उक्तः । कथं ? ‘ हि ’ यस्मादेव शिरोलक्षण-
श्चमसः ‘ अर्वाग्विलः ’ अधःस्थितस्यैव मुखस्य विलरूपत्वात् शिरसो बुभ्राकारस्य उपरिभागे दृश्यमानत्वाच्च ।
तस्माच्छिर एव उक्तलक्षणश्चमसः । ‘ तस्मिन् ’ शिरसि ‘ विश्वरूपं ’ नानारूपं ‘ यशो निहितं ’ स्थितम् ।
यथा सोमश्चमसे इति मन्त्रभागः । किं पुनस्तद्यशः ? ‘ प्राणाः ’ श्रोत्रादयः सत पूर्वोक्ताः । तेषु प्रसृता
वागादयश्च ‘ वै ’ प्रसिद्धं ‘ विश्वरूपं ’ विषयाणामनेकत्वेन अनेकरूपं शब्दादिज्ञानलक्षणं ‘ यशः ’ शिरसि
‘ निहितम् ’ । अतः प्राणानेव एतद्यश इति मन्त्रभाग आह । ‘ तस्य ’ शिरोलक्षणस्य चमसस्य ‘ तीरे ’ पार्श्वे
“ सत ऋषयः ’ ‘ आसते ’ वर्तन्ते इति मन्त्रार्थः । ‘ प्राणाः ’ करणाश्रयाः परित्संदात्मकाः सत वायव एव ‘ ऋषयः ’

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीये
प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ (४) २।२॥ (५) २-२ ॥

इमावेव गोतमभग्द्वार्जो । अयमेव गोतमः । अयं भरद्वाजः । इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी ।
अयमेव विश्वामित्रः । अयं जमदग्निः । इमावेव वसिष्ठकश्यपो । अयमेव वसिष्ठः । अयं कश्यपः ।
वागेवात्त्रिः । वाचा हि अन्नमद्यते । अर्चिर्ह वै नार्मेतत् । यदत्त्रिरिति । सर्वस्यात्ता भवति ।
सर्वमस्यान्नं भवति । य एवं वेद् ॥ ६ ॥

प्रमिदन्तविवरेषां शब्दादिभिर्यद्वृत्तान् तदाश्रयत्वेन तद्वृत्त्याश्च ऋषिष्वन् । अतः प्रागानेतन्मंत्राक्षरमाह-
 'ब्रह्मा' 'ब्रह्मसन्दराशिना येन सह 'संविदाना' संसर्गं गच्छन्ती शब्दराशिस्तुवारयन्ती 'वाहू अष्टमी'
 अष्टमस्याहूयन्ती । इति मन्त्रेणोक्तैऽप्येव ब्राह्मणं हेतुमाह-वाग्मीति । 'हि' यस्मादष्टमी 'वाहू' 'ब्रह्मा'
 येन सह 'संविदे' संसर्गं प्राप्नोति । वक्तृवाक्यत्वमेवेन दिवा वागिष्ट । तत्र वक्तृत्वेनाष्टमी । सप्तमी च
 अष्टम्येन इत्यभिरोध इति भावः ॥ ५ ॥

के मे प्रागा जपय रूपवेधोदामाह-इमोवेवेति । 'रमो' प्रमिदायेव कर्णो 'गोतमवरदाजी' 'अप-
मेव' दक्षिणः कर्णः 'गोतमः' । अपमेवोत्तरः कर्णः 'वरदाजः' । विपर्ययेण वा । तथा चक्षुषी दक्ष-
दिगन्तुवाच 'रमायेव विश्वामित्रजमदग्नी' । 'अरमेव' दक्षिणचक्षुर्विश्वामित्रः । अपमेवोत्तरं चक्षुर्जमदग्निः ।
विपर्ययेण वा । 'रमायेव' नाम्नापुटी 'वमिष्टकपनी' । 'अपमेव' दक्षिणो नाम्नापुटः 'वमिष्टः' ।
'अपमेवोत्तरो नाम्नापुटः' 'कपयः' । विपर्ययेण वा । 'वामोवादिः' । अद्भुतकिपायोगात् 'अग्निः' ।
'दि' वामात् 'वावा' 'अज्जमदग्ने' मयदग्ने । ताम्नादायः "अग्निः" इति 'ह मे' प्रमिदं 'नम
दत्तम्' । अद्भुतमिति । अग्निरेव मन् 'मन् अग्निमिति' श्रुत्या व्यपदिश्यते नाम । तस्योद्देश्येन ।
"परीक्ष्यमिदम् इव दि देवाः" ( ) इत्युक्त्यात् । संरति अग्निनिर्घनविज्ञानस्य प्राग-
वागम्यदेवस्य च कल्पमाह-सर्वस्यामेति । 'यः' 'द्वयमुक्तं अग्निनिर्घनं प्रागवागम्यं च 'वेद' । स
मन्त्रम, प्रागो भूषा अगम्यमन्त्रमन्त्रस्य सर्वस्यामन्त्रमन्त्रस्य मोक्षं 'भवति' । न मोक्षम् । सर्वस्यामन्त्र-
मन्त्रमन्त्रं 'भवति' । मोक्षाय अगम्यं च इत्यर्थः ॥ ६ ॥

[illegible]

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे । मूर्त्तश्चैवामूर्तश्च मर्त्यश्चामृतश्च स्थितश्च युञ्ज
सुञ्ज त्युञ्ज ॥ १ ॥

तदेतन्मूर्त्तम् । (तैष्ठ) बुदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्चैतन्मर्त्यमेतत्स्थितुमे-
तत्सत् ॥ २ ॥

(त्तु) तस्यैतस्य मूर्त्तस्य । (स्यै) एतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यै-
तस्य सत्तुऽएष उसो यऽएष तपति सुतो ह्येष रसः ॥ ३ ॥

मूर्तामूर्तब्राह्मणम् ।

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे—मूर्त्तं चैवामूर्तं च । मर्त्यं चामृतं च । स्थितं च युञ्ज । सुञ्ज त्युञ्ज ॥ १ ॥
तदेतन्मूर्त्तं यदन्यत् वायोश्चान्तरिक्षाच्च । एतन्मर्त्यम् । एतत् स्थितम् । एतत्सत् ॥ २ ॥
तस्यैतस्य मूर्त्तस्य, एतस्य मर्त्यस्य, एतस्य स्थितस्य, एतस्य सत् एष रसः । य एष तपति ।
सतो हि एष रसः ॥ ३ ॥

अथ कथमेवां प्राणानां सत्यत्वं कथं वा ततोऽप्यात्मनः सत्यत्वं इति जिज्ञासायां कार्यकारणात्मकानां
सत्यानां पञ्चभूतानां स्वरूपावधारणार्थं मूर्त्तामूर्तब्राह्मणं प्रवर्तते—द्वे वावेति । यदपोहद्वारेण “ नेति नेति ”
इत्यादिना निर्दिधारयिवितं ब्रह्म तस्य ब्रह्मणो मायामये ‘ द्वे वाव ’ द्वे एव ‘ रूपे ’ । रूप्यते ज्ञाप्यते अरूपं
परं ब्रह्म याम्यां अविद्याऽप्यारोपणाम्यां ते रूपे । के ते इत्यत आह—मूर्त्तश्चैवामूर्तश्चेति । मूर्त्तामूर्त्तयोः प्रत्येकं
अर्थप्रतिपादकानि विशेषणान्याह—‘ मर्त्यं च ’ मरणवर्त्मि । ‘ अमृतञ्च ’ तद्विपरीतम् । ‘ स्थितञ्च ’—स्यास्तु
परिच्छिन्नमिति यावत् । ‘ यञ्ज ’—एति व्याप्नोतीति यत् ‘ अपरिच्छिन्न ’ स्थितविपरीतम् । ‘ सुञ्ज ’ प्रत्य-
क्षेणोपलभ्यमानासाधारणवर्मवत् । ‘ त्युञ्ज ’—त्यत् तद्विपरीतम् । ‘ त्युञ्ज ’ इत्येव सर्वदा परोऽक्षाऽभिधा-
नाहम् ॥ १ ॥

के ते मूर्तामूर्ते कस्य वा कानि विशेषणानि इति विशेषो न ज्ञाप्यते इत्यत आह—तदेतन्मूर्त्तमिति । ‘ यत्
वायोश्चान्तरिक्षाच्च ’—भूतत्रयात् अन्यत्परिशिष्टं पृथिव्यादि भूतत्रयं ‘ तत् मूर्त्तं ’ मूर्च्छितावयवं इतरेतरानुप्रविष्टा-
वयवं घनं संहतमित्यर्थः । अत एव ‘ एतत् ’ भूतत्रयं—‘ मर्त्यं ’ मरणवर्त्मि अत एव ‘ एतत् स्थितं ’ परिच्छि-
न्नम् । अत एव ‘ एतत् सत् ’ विशेष्यमाणासाधारणवर्मवत् । चतुर्णां धर्माणां अन्योऽन्याव्यभिचारात् यथेष्टं
विशेषणविशेष्यभावो हेतुहेतुमद्भावश्च निश्चेतव्यः ॥ २ ॥

उक्तविशेषणचतुष्टयवतो भूतत्रयस्य सारिष्ठं कार्यं विशेषणानुवादपूर्वकमाह—तस्यैतस्य मूर्त्तस्यैतस्य
स्थितस्यैतस्य सत् इति । विशेषणविशिष्टस्य भूतत्रयस्य ‘ एष रसः ’ सारः । कोऽसौ ? ‘ यऽएषः ’
मण्डलक्षणः सविता ‘ तपति ’ । तत्र हेतुः ‘ हि ’ यस्मात् मूर्त्तादिविशेषणचतुष्टयं मण्डले अवसीयते
तस्मात्—‘ सतः ’ सदादिचतुष्टयविशेषणविशिष्टस्य भूतत्रयस्य ‘ एषः ’ मण्डलभूतः ‘ रसः ’ सारः । एतच्च—
आविर्देविकस्य कार्वात्मकस्य ब्रह्मणो रूपम् ॥ ३ ॥

(सोऽथा) अथामूर्तम् । (म्वा) वायुश्चान्तरिक्षश्चैतदमृतमेतद्यु-
देतत्त्यम् ॥ ४ ॥

(त्यन्तु) तुस्यैतस्यामूर्तस्य । (स्यै) एतस्यामृतस्यैतुस्य यतुऽएतस्य
त्युस्यैप रसो युऽएपुऽएतस्मिन्मुण्डले पुरुषस्त्यस्य ह्येष रसऽइत्यधि-
देवतम् ॥ ५ ॥

(मु) अथाध्यात्मम् । (मि) इदमेव मूर्तं बुदन्यत्प्राणाच्च बुश्चायम-
न्तरात्मन्नाकाशऽएतन्मुर्त्यमेतुत्स्थितमेतत्सत् ॥ ६ ॥

(तु) तुस्यैतुस्य मूर्तस्य । (स्यै) एतस्य मुर्त्यस्यैतुस्य स्थितस्यै-
तुस्य सतुऽएप रसो यजुक्षुः सुतो ह्येष रसः ॥ ७ ॥

(सोऽथा) अथामूर्तम् । (म्प्रा) प्राणश्च बुश्चायमन्तराऽऽत्सन्नाकाशऽ
एतदमृतमेतद्युदेतत्त्यम् ॥ ८ ॥

अथामूर्तम् । वायुश्चान्तरिक्षं च । एतत् अमृतम् । एतत् यत् । एतत् त्यम् ॥ ४ ॥
तस्यैतस्यामूर्तस्य, एतस्यामृतस्य, एतस्य यतः, एतस्य त्यस्य एप रसः । य एप एतस्मिन्
मुण्डले पुरुषः । त्यस्य हि एप रसः । इत्यधिदेवतम् ॥ ५ ॥

अथाध्यात्मम् । इदमेव मूर्तम् । यदन्यत् प्राणाच्च । यश्चायमन्तरात्मन्नाकाशः । एतत् मर्त्यम् ।
एतत् स्थितम् । एतत्सत् ॥ ६ ॥

तस्यैतस्य मूर्तस्य, एतस्य मर्त्यस्य, एतस्य स्थितस्य, एतस्य सतः, एप रसः । यत् चक्षुः ।
सतो ह्येष रसः ॥ ७ ॥

अथामूर्तम् । प्राणश्च । यश्चायमन्तरात्मन्नाकाशः । एतदमृतम् । एतद्यत् । एतत् त्यम् ॥ ८ ॥

अपेदानममूर्तमुच्यते—' वायुश्चान्तरिक्षं च ' यत्परिशेषितं भूतद्वयं—' एतन् ' ' अमूर्त ' मूर्तविपरितं
प्रश्नगो रूपम् । शेषं पूर्ववत् ॥ ४ ॥

' एतस्य ' अमूर्तादिचतुष्टयविशेषजविशिष्टस्य भूतद्वयस्य ' एप रसः ' । कोऽसौ ? ' य एपः ' ' एत-
स्मिन् मण्डले पुरुषः ' कारणान्तर्गतो हिरण्यगर्भः प्राणः । तत्र हेतुः, ' हि ' यस्मात् तस्यामूर्तस्य ' एपः '
मण्डलस्थः पुरुषः ' रसः ' पूर्ववत् सारिष्ठः । एतच्चाविर्दिविकस्य कारणान्तर्गतस्य प्रश्नगो रूपम् । एवमुक्तमाधि-
देविकं विभागमुपमंहरति—इत्यधिदेवतमिति ॥ ५ ॥

अथाध्यात्ममिति । अपानन्तरं मूर्तामूर्तयोरेक्यात्मं विभाग उच्यते । तत्र ' इदमेव ' ' मूर्त ' किं ?
' यन् ' ' प्राणाश्च ' शरीररूपान् उल्लासगमकान् वायोः । ' यश्चायमन्तरात्मन् ' अमृततरे आत्मनि ' आकाशः '
तन्मात्रं ' अमृतम् ' शरीरान्तर्गतं भूतद्वयं । एतन्मर्त्यमिन्द्रादि पूर्वज समानम् ॥ ६ ॥

" एतस्य सत एप रसः यन् चक्षुः " इति । आध्यात्मिकस्य शरीरान्तर्गतस्य कार्यस्य ' एप रसः '
गणः । तेन हि सारेण समानमिन्द्रं शरीरं सारवत् । यदा अधिदेवतादिरमण्यतेन ॥ ७ ॥

एवमप्यादिमन्त्रकारात्मकस्य प्रश्नगो रूपं निरूप्य कारणान्तर्गतस्य रूपं निरूपयितुमाह—अथामूर्तमिति ।

(त्वन्तु) तुस्यैतस्यामूर्तस्य । (स्यै) एतस्यामृतस्यैतस्य यतुः
एतस्य त्वस्यैव रसो योऽयुन्दाक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्त्यस्य ह्येष रसः ॥ ९ ॥

(स्तु) तुस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपम् । (पँथु) यथा माहारजनम्वासो यथा-
ऽऽपाण्डुआविकं यथेन्द्रगोपो यथाऽग्न्यर्चिर्भ्युथा पुण्डरीकं यथा सकृद्विद्यु-
त्तुथं सकृद्विद्युत्तेव ह वा ऽअस्य श्रीर्भवति यऽएवम्वेद ॥ १० ॥

(दा) अथात ऽआदेशः । (शो) नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्य-

तस्यैतस्यामूर्तस्य, एतस्यामृतस्य, एतस्य यतः, एतस्य त्वस्य एष रसः । यः अयं
दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः । त्वस्य ह्येष रसः ॥ ९ ॥

तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपम् । यथा माहारजनं वासः । यथा आपाण्डु आविकम् । यथेन्द्र-
गोपः । यथा अग्न्यर्चिः । यथा पुण्डरीकम् । यथा सकृद्विद्युत्तम् । सकृद्विद्युत्तेव ह वा अस्य श्रीर्भ-
वति । य एवं वेद ॥ १० ॥

अथात आदेशः । नेति नेति । न हि एतस्मादिति । नेत्यन्यत्परमस्ति । अयं नामधेयं सत्यस्य
सत्यमिति । प्राणा वै सत्यम् । तेपामेव सत्यम् ॥ ११ ॥

अयाधुना 'प्राणश्च यश्चायमन्तराऽऽत्मन्' शरीरे—'आकाशः' पूर्वोक्तः तत् अमूर्तरूपं परिशेषितं भूतद्वयं
अन्यत् पूर्ववत् ॥ ८ ॥

'एतस्य त्वस्य' 'एष रसः'—सारः—'योऽयं दक्षिणेऽक्षन्'—दक्षिणेऽक्षिण 'पुरुषः' लिंगशरीरात्मा
इत्यर्थः ॥ ९ ॥

अथास्य कारणात्मनो वासनामयं रूपं निरूपयितुमाह—तस्य हैतस्येति । तस्याधिदैविकस्य पुरुषस्य प्रकृ-
तस्य लिङ्गात्मनः 'ह' किल एतस्याध्यात्मिकस्य लिङ्गपुरुषस्य मनसो वासनामयमिदं रूपम् । 'यथा' लोके
महारजनं हरिद्रा तथा रक्तं 'माहारजनम्' 'वासः' वस्त्रम् । एवं छयादिविषयसंयोगे सति तादृशं रंजनाकारं
चित्तस्य वासनारूपं उत्पद्यते—येनासौ पुरुषो रक्त इत्युच्यते वस्त्रादिवत् । 'यथा' च लोके 'आपाण्डु आविकं'
अवेरिद्रमाविकं ऊर्णादि 'आपाण्डुरं' भवति तथा अन्यद्वासनारूपम् । 'यथा' च लोके—'इन्द्रगोपः'
वर्षाकाले कीटविशेषः कौसुम्बवत् अलं तरक्तो भवति । एवमेवायं वासनारूपम् । क्वचित् विषयविशेषापेक्षया
रागस्य सारतम्यं क्वचित् पुरुषचित्तवृत्त्यपेक्षयेति बोध्यम् । 'यथा'—लोके—'अग्न्यर्चिः' भास्वरं भवति—तथा क्वचित्
कस्यचिद्वासनारूपम् । 'यथा' च—'पुण्डरीकं' शुक्लं—तद्वदपि कस्यचिद्वासनारूपम् । 'यथा' च लोके—
'सकृद्विद्युत्तं' सकृद्विद्योतनं सर्वतः प्रकाशकं भवति । तथा ज्ञानप्रकाशवितृद्भयपेक्षया कस्यचिद्विरण्यगर्भदेववासना-
रूपमुपजायते सत्त्वादितारतम्यादिति भावः । चरमोक्तद्विरण्यगर्भवासनारूपोपासनफलमाह—सकृद्विद्युत्तेवेति ।
एवं यथोक्तं यत्तु वासनारूपमते अभिहितं सकृद्विद्योतनमिवेति तत् किल हिरण्यगर्भस्य अव्याकृतात्प्रादुर्भवतः
तद्विद्वत् सकृदेव व्यक्तीभवतीति । तत् तदीयं हिरण्यगर्भस्य वासनारूपं यो वेद । अस्योपासकस्य 'सकृद्विद्युत्तेव'
सकृद्विद्युदिव—'श्रीः' ख्यातिः—'ह वै' एवमेव भवतीत्यर्थः । 'ह वै' इत्यवधारणार्थो निपातौ ॥ १० ॥

एवं सत्यस्येति पष्ठपंतस्य स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चात्मकं हेयमूर्तं सत्यशब्दस्यार्थं व्याख्याय—उपादेयभूतप्रथमातसत्य-

त्परमस्त्युथ नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यन्तेषामेषु
सत्यम् ॥ ११ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीये
प्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ (४) २।३ ॥ (५) २-३ ॥

मैत्रेयीति स होवाच ब्राह्मणवल्क्यः । (५) उद्यास्यन्वाऽअरेऽहमस्मा-
त्स्थानादस्मि हुन्त तेऽनुया कात्यायन्याऽन्तङ्कुडवाणीति ॥ १ ॥

मैत्रेयीब्राह्मणम् ।

मैत्रेयीति स होवाच याज्ञवल्क्यः । उद्यास्यन् वा अरे अहमस्मात् स्थानादस्मि । हुन्त ते अनया
कात्यायन्या अन्तं करवाणीति ॥ १ ॥

शब्दार्थव्याख्यानायेदमारभ्यते—अथात आदेश इति । ‘अथ’ सत्यस्य स्वरूपनिर्देशानन्तरं—‘यस्तस्य सत्यं’
सदेव अवशिष्यते यस्मात् अतस्तस्मात्तस्य सत्यस्य ब्रह्मणः “नेति नेतीत्येवमादेशः” निर्देशः । तथाच—नेति
नेतीति वीक्ष्यया मूर्तामूर्ततद्भासनात्मिकाविद्यातत्कार्यतद्भावान्निसर्वनिषेधावधित्वेन च तत्साक्षित्वेन च साक्षात्
ब्रह्म निर्दिष्टं भवति । ‘तस्य’ निरवधिकस्य निःसाक्षिकस्य च निषेधासंभवात् । ननु—कस्मादेवं ब्रह्म निर्दिश्यते
इत्यत आह—न ह्येतस्मादिति । विषयीकृतव्याः यावन्तः पदार्थाः ते सर्वे नकारद्वयस्य विषयाः संतो निर्दि-
श्यन्ते इति कृत्वा नेति नेनीत्येतस्मादन्यत् अन्यतत् निर्देशानं ‘हि’ यस्मात् नास्ति । तस्मादयमेव निर्देशो
ब्रह्मणः । यथा ग्रामो रमणीय इत्युक्तं राष्ट्रनिविष्टरमणीयसर्वग्रामसंग्रहः एवं प्रकृतेऽपि नेति नेतीति वीक्ष्यया
व्यातन्यसर्वप्रकारसंग्रह इति भावः । “तस्योर्निषदिति” प्रतिज्ञातं उपसंहृति—अथ नामधेयमिति । यत्
उक्तप्रकारेण परमार्थसत्यं परं ब्रह्म—‘अथ’ अतः युक्तमुक्तं ब्रह्मण उपनिषदिति नामधेयमभिधानम् । नामैव
नामधेयम् । किं तत् ? सत्यस्य सत्यमिति ‘प्राणा ये सत्यं तेषामेष सत्यम्’ इति व्याख्यातार्थम् ॥ ११ ॥

इति श्रीहर्षकिशोरभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिम्बपुत्रस्य परमहंसपरिभाषकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-

ब्रह्मभगवतः कृत्वा माथ्येर्दिनीयशतपथशास्त्रान्तर्गतमाव्यन्दिनशास्त्रोपनिषद्बृहदारण्यक-

टीकायां वामुदेवप्रकाशिकायां भाष्ये मनुकाण्डे द्वितीयेऽध्याये तृतीये मूर्ता-

मूर्तब्राह्मण परिसमाप्तम् ॥ १४ (५) २-३ ॥

“सवालाकिर्हेति” द्वितीयेऽध्याये ब्रह्मविद्याविषयं प्रत्यगात्मानं “अथ ते ब्रह्मणि, व्येव त्वा ब्रह्मणि-
‘ब्रह्मि’” इति च प्रस्तुत्य तद्ब्रह्म एकमद्वयं सर्वविशेषरूपं क्रियाकारकलक्ष्यभावसत्यवाच्याशेषभूतधर्मप्रतिषेध-
कारणं—“नेति नेति” इति विशदयितुम् । अस्या ब्रह्मविद्याया ब्रह्मत्वेन संन्यासविहितसर्वेभ्य आह्वयविका-
र्यं मैत्रेयीशास्त्रमाभ्यस्यते—मैत्रेयीति होवाचेति । ‘याज्ञवल्क्यः’ नाम ऋषिः ‘ह’ किल ‘मैत्रेयि’ ।
इति ‘स्वा’ मायां आभ्यस्योक्तं च । किं ! ‘अरे’ हे मैत्रेयि ! ‘अहं’ ‘अस्मान्’ गार्हस्पत्यान् स्थानादाग्रमा-
‘ब्रह्मण्य’ वे ‘उर्ध्वं’ परिभाषाव्यक्तमाग्रमात्तरं यावत्सेव ‘अस्मि’ भवामि । अतः ‘हं’ ‘ते’ तत्र अनु-

सा होवाच मैत्रेयी । युन्मऽइयम्भगोः सुर्वा पृथिवी विवृतेन पूष्णा
स्यात्कथन्तेनामृता स्यामिति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो युथैवोपकरण-
वताञ्जीवितन्तुथैव ते जीवितुं स्यादमृतत्वस्य तु नाशाऽस्ति
विवृतेनेति ॥ २ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । येनाहुन्नामृता स्याद्धिमहन्तेन कुर्ष्यां शुदेव भग-
वान्वेद तुदेव मे ब्रूहीति ॥ ३ ॥

सु होवाच ब्राह्मणवल्क्यः । प्रिया वतारे नः सती प्रियुम्भापसऽएहृषा-
स्व व्याख्यास्यामि ते व्याचक्ष्णस्य तु मे निदिध्यासस्वेति ब्रवीतु
भगवानिति ॥ ४ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । यत् मे इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात् । कथं तेनामृता
स्यामिति । नेति होवाच याज्ञवल्क्यः । यथैवोपकरणवतां जीवितम् । तथैव ते जीवितं स्यात् । अमृत-
त्वस्य तु नाशाऽस्ति वित्तेनेति ॥ ३ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । येनाहं नामृता स्याम् । किमहं तेन कुर्याम् । यदेव भगवान् वेद । तदेव मे ब्रूहीति ॥ ३ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । प्रिया वत अरे नः सती प्रियं भाषते । एहि । आस्त्व । व्याख्यास्यामि
ते । व्याचक्ष्णस्य तु मे निदिध्यासस्वेति । ब्रवीतु भगवानिति ॥ ४ ॥

‘मतिं प्रार्थयामीत्यर्थः । किञ्च अन्यत् ‘ते’ तत्र ‘अनया’ द्वितीयया भार्यया ‘कात्यायन्या’ सह ‘अन्तं’ विच्छेदं ‘करवाणि’ द्रव्यविभागं कृत्वा वित्तेन यथा संविभज्य गमिष्यामीति भावः ॥ १ ॥

‘सा’ एवमुक्ता ‘मैत्रेयी ह उवाच । ‘मगोः’ भगवन् । ‘मे’ महां ‘यत्’ यदि ‘इयं’ सर्व-
सागरपरिखा ‘पृथिवी’ ‘वित्तेन’ धनेन ‘पूर्णा’ स्यात् । तदा ‘कथं ?’ किं तेन पृथिवीपूर्णवित्साध्येनाग्नि-
होत्रादिकर्मणा अहं ‘अमृता’ अमरणधम्मिणी मुक्ता ‘स्यां’ मवेयम् ‘इति’ प्रश्ने कृते ‘नेति’ नैव अमृता
स्या इत्युत्तरं ‘ह’ किल ‘याज्ञवल्क्यः’ उवाचोक्तवान् । किं तर्हि वित्तेन भवेदित्यत आह—यथैवेति ।
‘यथैव’ लोके ‘उपकरणवतां’ साधनसंपत्तिपुक्तानां ‘जीवितं’ सुखोपभोगसंपत्त्या कालक्रमणं ‘तथैव’
तद्भदेव ‘ते’ तव ‘जीवितं स्यात्’ । ‘न तु’ पुनः ‘वित्तेन’ वित्साध्येन कर्मणा ‘अमृतत्वस्य’ मोक्षस्य
‘आशा’ तृष्णा ‘अस्ति’ । आशाऽपि न कर्तव्येति भावः ॥ २ ॥

‘सा’ एवमुक्ता ‘मीमेयी ह’ प्रत्युवाच । यथेवं ‘येनाहममृता न स्याम्’ ‘तेन’ वित्तेन ‘अहं किं कुर्याम् । किंतु ‘यदेव’ केवलममृतत्वसाधनं ‘मगवान्’ ज्ञानसंपन्नो भवान् ‘वेद’ विजानाति । ‘तदेव’ जमृतत्वसाधनं ‘मे’ महां ‘ब्रहि इति’ उपदिशेत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं वित्तसांख्ये अमृतत्वसाधने प्रत्याख्याते स्वाभिप्रायसंपत्तौ तृष्टः 'सः' 'ह' याज्ञवल्क्य उवाच ।

सु होवाच याज्ञवल्क्यः । (ल्क्यो) न वाऽअरे पत्युः कामाय पुतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पुतिः प्रियो भवति न वाऽअरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति न वाऽअरे पुत्राणाङ्कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे वित्तस्य कामाय वित्तुम्प्रियुम्भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तुम्प्रियुम्भवति न वाऽअरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियुम्भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियुम्भवति न वाऽअरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रुम्प्रियुम्भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रुम्प्रियुम्भवति न वाऽअरे लोकानाङ्कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे देवानाङ्कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे भूतानाङ्कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति न वाऽअरे सुर्वस्य कामाय सुर्वम्प्रियुम्भवत्यात्मनस्तु कामाय सुर्वम्प्रियुम्भवत्यात्मा वाऽअरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वाऽअरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सुर्वं विदितम् ॥ ५ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । न वा अरे पत्युः कामाय पुतिः प्रियो भवति । आत्मनस्तु कामाय पुतिः प्रियो भवति । न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवति । आत्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति । न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति । न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । न वा अरे

‘अरे’ मैत्रेयि ! ‘वत्’ इत्यनुकंपायां ‘नः’ अस्माकं पूर्वमपि ‘प्रिया सती’ इष्टा भवती त्वं इदानीमपि ‘प्रियमेव मापसे’ । अतस्त्वं ‘एहि’ आगच्छ । ‘आस्व’ उपविश । यत् ते तव इष्टं अमृतत्वसाधनं आत्मज्ञानं तत् ‘व्याख्यास्यामि’ कथयिष्यामि । ‘व्याचक्षाणस्य’ तु व्याख्यानं कुर्वतः ‘मे’ मम वाक्यानि अर्थतः ‘निदिध्यासस्व’ निश्चयेन ध्यातुमिच्छेति । याज्ञवल्क्येनैवमुक्ता मैत्रेयी ‘ब्रवीतु भगवान्’ इति प्रत्युवाचैत्यर्थः ॥ ४ ॥

‘म याज्ञवल्क्यः’ अमृतत्वसाधनं धैर्यायमुपदिदिशुः जायापतिपुत्रादिभ्यः सकलमुखसाधनेभ्यः तत्संन्यासविरागशुभादप्यनुवाच । ‘अरे’ मैत्रेयि ! ‘ये’ प्रसिद्ध एतद्भोके चत् ‘पत्युः’ मर्तुः ‘कामाय’ प्रयोजनाय जायायाः

(म्बु)ब्रह्म तम्परादात् । (धो) योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेदं क्षत्रन्तम्परादा-
द्योऽन्यत्रात्मनः क्षत्रम्भेदं लोकास्तम्परादुर्ध्वोऽन्यत्रात्मनो लोकान्वेद
देवास्तम्परादुर्ध्वोऽन्यत्रात्मनो देवान्वेद भूतानि तम्परादुर्ध्वोऽन्यत्रात्मनो
भूतानि वेदं सुर्वन्तम्परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सुर्वम्भेदेदम्बुहोदुक्षत्रमिमे
लोकाऽइमे देवाऽइमानि भूतानीदृ० सर्वं यदयमात्मा ॥ ६ ॥

क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति । न वा अरे लोकानां
कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे देवानां
कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे भूतानां कामाय
भूतानि प्रियाणि भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । न वा अरे सर्वस्य
कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः
श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः । मैत्रेयि ! आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनैदं
सर्वं विदितम् ॥ ५ ॥

ब्रह्म तं परादात् । योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद । क्षत्रं तं परादात् । योऽन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेद ।
लोकास्तं परादुः । योऽन्यत्रात्मनो लोकान् वेद । देवास्तं परादुः । योऽन्यत्रात्मनो देवान् वेद ।
भूतानि तं परादुः । योऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद । सर्वं तं परादात् । योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद । इदं
ब्रह्म । इदं क्षत्रम् । इमे लोकाः । इमे देवाः । इमानि भूतानि । इदं सर्वम् यत् अयमात्मा ॥ ६ ॥

‘पतिः’ ‘प्रियो न भवति’ । किं तर्हि ‘आत्मनस्तु कामाय’ प्रयोजनायैव भार्यायाः ‘पतिः प्रियो भवति’ । तथा
‘न वा अरे जाययै’ इत्यादि समानम् । शेषं तु प्रसिद्धार्थम् । ‘न वा अरे सर्वस्य कामाय’ इति । सर्वप्रहण-
मुक्तानुकार्यम् । तस्माद्धोक्प्रसिद्धमेतत् । आत्मैव प्रियो नान्यदिति । “तदेतत् प्रेयः पुत्रात्” (श. प. वृ.
उ. १ । २ । १९) इत्युपन्यस्तम् । तस्यैतद् दृष्टिस्थानीयं प्रपञ्चितम् । तस्मात् आत्मप्रीतिसाधनत्वात् अन्यत्र
गौणी प्रीतिः । आत्मन्येव मुख्या । तस्मादरे मैत्रेयि । परमप्रेमास्पदभूतः ‘आत्मा वै’ आत्मैव ‘द्रष्टव्यः’
दर्शनविषयमापादयितव्यः । केनोपायेनेत्यत आह—श्रोतव्य इति । ‘श्रोतव्यः’ पूर्वं आचार्यत आगमतश्च ।
पश्चात् ‘मन्तव्यः’ तर्कतः । ततः ‘निदिध्यासितव्यः’ निश्चयेन ध्यातव्यः । एवं हि श्रवणमनननिदिध्यासनेन
दृढीकृतेन ‘आत्मनो वै दर्शनेन’ साक्षात्काररूपेण ‘इदं सर्वं’ स्यात्परजङ्गमात्मकं अनात्मभूतमखिलं विदितमेव
विज्ञातमेवेति ॥ ५ ॥

ननु—कथमस्मिन् विदिते अन्यत्सर्वं विदितं भवेत् इत्याशङ्क्यां आत्मव्यतिरेकेणान्यस्याभावात् इति दर्श-
यितुमाह—ब्रह्म तमिति । ‘यः’ कोऽपि ‘आत्मनः’ सकाशात् ‘अन्यत्र’ पार्यक्ष्येन ‘ब्रह्म’ ब्राह्मण-
जातिं ‘वेद’ मन्यते । तमययार्थदर्शिनं पुरुषं ‘ब्रह्म’ ब्राह्मणजातिः ‘परादात्’ परादध्यात् पराकुर्यात्
कैवल्यसात्त्विकं कुर्यात् । अयमनात्मस्वरूपेण मां पश्यतीत्यपराधादिति भावः । परमात्मा हि सर्वेषामात्मा ।
तथा—‘क्षत्रं’ क्षत्रियजातिः ‘तं परादात्’ इत्याहुकं सर्वं पूर्ववत् । उक्तं सर्वमन्यत्र तस्यात्मानतिरिक्तत्व-
मित्युपसंहरति—इदं ब्रह्मेत्यादिना । ‘यदयं’ योऽयमात्मा ‘द्रष्टव्यः श्रोतव्यः’ इति प्रकृतः । स एवेदं सर्वं
२१९०

स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य । न बाह्याच्छब्दाच्छक्नुयाद्यग्रहाय दुन्दु-
भेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ७ ॥

स यथा वीणायै वाद्यमानायै । न बाह्याच्छब्दाच्छक्नुयाद्यग्रहाय
वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥

स यथा शंखस्य ध्माद्यमानस्य । न बाह्याच्छब्दाच्छक्नुयाद्यग्रहाय
शंखस्य तु ग्रहणेन शंखध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥

स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्यान् शब्दान् शक्नुयात् ग्रहणाय । दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दु-
भ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ७ ॥

स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्यान् शब्दान् शक्नुयात् ग्रहणाय । वीणायै तु ग्रहणेन
वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥

स यथा शंखस्य ध्माद्यमानस्य न बाह्यान् शब्दान् शक्नुयात् ग्रहणाय । शंखस्य तु ग्रहणेन
शंखध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥

उक्तमनुक्तं च । न ततः प्रयगस्तीत्यर्थः । यस्मादात्मनो जायते आत्मन्येव लीयते आत्ममयं च स्थितिकाले
एवमात्मन्यतिरिक्तं किमपि नास्तीति भावः ॥ ६ ॥

कथं ? पुनरिदानीमिदं सर्वमात्ममेवेति प्रहीतुं शक्यते इत्याशंकायां घटः स्फुरतीत्यादिप्रत्ययमाश्रित्य चिन्मा-
त्रानुगमात् सर्वत्र चित्स्वरूपमेवेति गम्यते । यत्स्वरूपव्यतिरेकेण यस्याग्रहणं तस्य तदात्मकत्वमेवेति व्याप्ती
दृष्टान्तत्रयमाह—स यथा दुन्दुभेः इति । 'सः' इति दृष्टान्तः । यथा लोके 'दुन्दुभेः' मेघादिर्हन्यमानस्य
दण्डादिना ताड्यमानस्य 'बाह्यान्' बहिर्भूतान् शब्दान् शब्दविशेषान् दुन्दुभिः शब्दसामान्यान्निष्ठान्
दुन्दुभिः शब्दविशेषान् उच्यनीषादीन् 'ग्रहणाय' ग्रहीतुं न शक्नुयात् न समर्थो भवेत् । कथं ? तर्हि दुन्दुभि-
शब्दविशेषाणां ग्रहणमित्यत्र आह—दुन्दुभेस्त्विति । 'दुन्दुभेस्तु' दुन्दुभिः शब्दसामान्यस्य ग्रहणेन तु 'दुन्दु-
भ्याघातस्य वा' दुन्दुभेः ग्रहणनमात्रात् तस्य दुन्दुभ्याघातविशिष्टस्य शब्दसामान्यस्य 'ग्रहणेन तु' दुन्दुभि-
शब्दविशेषो गृहीतः स्यात् । यथा एवं शब्दविशेषाः शब्दसामान्यान्नातिरिच्यन्ते । तथा सुरणात्मनश्च
सामान्यान् स्तोत्रमाणाः पदार्था नान्तिरिच्यन्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तथा 'स यथा वीणायै वाद्यमानायै' इति । वीणाया वाद्यमानाया इत्यर्थः । पट्टपर्ये चतुर्ष्वो । समान-
मन्वन् ॥ ८ ॥

तथा 'स यथा शंखस्य ध्माद्यमानस्य' शब्देन संयोज्यमानस्यापूर्वमागम्येत्यर्थः । 'न बाह्यान्' शब्दान्
बाह्यवृत्तानि यमादि पूर्ववत् । अनेकदृष्टान्तोद्देशेन इह सामान्यबहुत्वमप्युक्तार्थम् । अनेके हि विविधग्राह्यतन्त्रा-
वृत्ताः सर्वेऽपि पदार्थाः स्थितिकाले प्रज्ञानजनप्रत्यगात्मकत्वे गता इति बोधनार्थमित्यर्थः ॥ ९ ॥

स यथाऽऽर्द्धधाग्रेरभ्याहितस्य । पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवम्वाऽअरे-
ऽस्य महतो भूतस्य निश्वासितमेतद्यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथ-
र्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्याऽउपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्या-
ख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवानि सर्वाणि निश्वासितानि ॥ १० ॥

स यथा सर्वासामपां समुद्रऽएकायनम् । (मे) एवम् सर्वेषां

स यथा आर्द्धधाग्रेरभ्याहितस्य पृथक् धूमा विनिश्चरन्ति । एवं वा अरे अस्य महतो भूतस्य
निश्वासितमेतत् । यत् ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्याऽउपनिषदः
श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि । अस्यैवानि सर्वाणि निश्वासितानि ॥ १० ॥

स यथा सर्वासामपां समुद्रऽएकायनम् । एवं सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनम् । एवं सर्वेषां

एवं स्थितिकाले जगतो ब्रह्मैकत्वमवगमय्य उत्पत्तिकालेऽपि तथा अवगमयितुं कार्याणामुत्पत्तेः प्राक् कारणा-
दभिन्नत्वं दर्शयितुमाह—स यथेति । ‘सः’ इति दृष्टांतः । यथा आर्द्रेरधेः काष्ठैरिक्षोऽग्निः ‘आर्द्रे-
धग्निः’ तस्मात् ‘अभ्याहितस्य’ अभितः प्रज्वलितात् पृथक् नानाप्रकारं धूमा विनिश्चरन्ति विनिर्गच्छन्ति ।
‘अभ्याहितस्य’ इति । पंचम्यर्थे षष्ठी । धूमग्रहणं विष्कुलिङ्गादीनामभ्युपलक्षणपरम् । धूमविष्कुलिङ्गादयो
विनिर्गच्छन्तीत्यर्थः । तथा ऋग्वेदादिप्रपञ्चः उत्पत्तेः प्राङ् न ब्रह्मणः पृथगस्तीत्यभिप्रेत्य दाष्टांतिकमाह—एवं
वा इति । यथा अयं दृष्टान्तः । ‘एवं वै’ एवमेव ‘अरे’ मैत्रेयि ! ‘अस्य’ प्रकृतस्य परमात्मनः ‘महतः’
अनवच्छिन्नस्य ‘भूतस्य’ परमार्थस्वभावस्य एतद्वदयमाणां ‘निश्वासितं’ अयत्नोत्पादितं निश्वासितमिव निश्वासि-
तम् । किमेतदित्यत आह—यद्वेद इति । ‘यत् ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसः’ इति चतुर्विधं
मन्त्रजातम् । अथर्वणा अङ्गिरसा च दृष्टा मन्त्राः ‘अथर्वाङ्गिरसः’ । ‘इतिहासः’ उर्वशीपुरुवरसोः
संवादादिरूपः । यथा—“उर्वशी ह्याप्सराः”—(श. प. ११।५।१।१) इत्यादि ब्राह्मणमेव ।
‘पुराणं’—“असद्वाऽ इदमग्रऽ आसीत्”—(श. प. ६।१।१।१) इत्यादि । ‘विद्याः’
देवजनविद्याः “वेदः सोऽयं”—(श. प. १३।४।३।१०) इत्याद्याः । ‘उपनिषदः’ “प्रियमित्ये-
नदुपासीत्”—(श. प. १४।६।१०।३) इत्याद्याः । ‘श्लोकाः’ ब्राह्मणप्रमवाः—“तदप्येते
श्लोकाः”—(श. प. वृ. उ. ४।२।११) इत्यादयः । ‘सूत्राणि’ वस्तुसङ्ग्रहाहकानि वाक्यानि वेदे । यथा—
“आत्मेत्येवोपासीत्”—(श. प. १४।४।२।२८) इत्येवमादीनि । ‘अनुव्याख्यानानि’ मन्त्रविवरणानि ।
व्याख्यानानि ’ अर्थवादाः । अथवा ‘अनुव्याख्यानानि’ वस्तुसंग्राहकवाक्यानां विवरणवाक्यानि । यथा—
“प्राणा ये सत्यं”—(श. प. १४।५।१।२३—१४।५।२।३) इति शिशुमूर्तामूर्तब्राह्मणे ।
‘व्याख्यानानि’ “मेवया हि तपसाऽजनयत्पिता”—(श. प. १४।४।३।२।) इत्येवमादीनि
मन्त्रविवरणानि । ‘एतानि’ उक्तानि ऋग्वेदादीनि मन्त्रब्राह्मणात्मकानि ‘अथैव’ ईश्वरस्य ‘निश्वासितानि’ ।
तथा च पुरुषबुद्धेः प्रयत्नपूर्वकत्वमन्तरेणैव नियतरचनावतः पूर्वसिद्धस्यैव वेदस्य सुतप्रबुद्धवत् सृष्टिसमये अभि-
व्यक्तत्वेतिर्वेदः स्वार्थे निरपेक्ष एव प्रमाणम् । अत एव—“इदं सर्वं यदयमात्मेति” वेदस्य अप्रामाण्य-
कारणनिरासार्थं वा अस्याः श्रुतेः प्रवृत्तिरिति भावः ॥ १० ॥

अथ प्रलयकालेऽपि अस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकत्वं प्रतिपत्तव्यमिति दृष्टांतपूर्वकमाह—स यथा सर्वासामपा-

स्पर्शानान्त्वगेकायनमेव^{११} सर्वेषाङ्गन्धानां नासिकेऽएकायनमेव^{१२}
 सर्वेषा^{१३} रसानाञ्जिह्वेकायनमेव^{१४} सर्वेषा^{१५} रूपाणाञ्चक्षुरेकायनमेव^{१६}
 सर्वेषा^{१७} शब्दानां श्रोत्रमेकायनमेव^{१८} सर्वेषा^{१९} संकल्पानां
 मनः^{२०} एकायनमेव^{२१} सर्वेषाम्बेदानां हृदयमेकायनमेव^{२२} सर्वेषाङ्क-
 र्मणां^{२३} हस्तावेकायनमेव^{२४} सर्वेषामध्वनां पादवेकायनमेव^{२५} सर्वेषा-
 मानन्दानामुपस्थ^{२६} एकायनमेव^{२७} सर्वेषाम्विसर्गाणाम्पायुरेकायनमेव^{२८}
 सर्वासां विद्यानां वागेकायनम् ॥ ११ ॥

(११) स यथा सैन्धवखिल्यः । (१२) उदके प्रास्तऽउदकमेवानुविलीयेत न
 हास्योद्ग्रहणायेव स्याद्यतोयतुस्तदादृती लवणमेवैवम्बाऽअरुऽइदम्भ-
 द्भूतमनन्तमपाउम्बिज्ञानघनुऽ एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविन-
 श्यति न प्येत्य संज्ञाऽस्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच ब्राह्मणवल्क्यः ॥ १२ ॥

गंधानां नासिके एकायनम् । एवं सर्वेषां रसानां जिह्वेकायनम् । एवं सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकाय-
 नम् । एवं सर्वेषां शब्दानां श्रोत्रमेकायनम् । एवं सर्वेषां संकल्पानां मनः एकायनम् । एवं
 सर्वेषां वेदानां हृदयमेकायनम् । एवं सर्वेषामध्वनां पादवेकायनम् । एवं सर्वेषामानन्दानामुपस्थ
 एकायनम् । एवं सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनम् । एवं सर्वासां विद्यानां वागेकायनम् ॥ ११ ॥

स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत । न हास्योद्ग्रहणायेव स्यात् ।

मिति । 'सः' इति दृष्टांतः । 'यथा' येन प्रकारेण 'सर्वासां' नदीवापीतडागादिगतानां 'अपां'
 समुद्रोऽन्धः उदकसामान्यं एकायनमेकायनं एकप्रलयः अविभागप्राप्तिरित्यर्थः । यथाऽयं दृष्टांतः । 'एवं
 सर्वेषां स्पर्शानां'—मृदुकठिनादीनां वापोरात्मभूतानां 'त्वगेकायनं' त्वगिति त्वत्विषयं स्पर्शसामान्यमात्र-
 मात्रयः । तथा 'सर्वेषां गन्धानां' पृथिवीविशेषाणाम् 'नासिके' प्रागे विषयसामान्यम् । तथा 'सर्वेषां
 रसानां' अग्निशेषाणाम् जिह्वेन्द्रियं विषयसामान्यम् । तथा 'रूपाणां' तेजोविशेषाणां 'चक्षुः' विषयसामा-
 न्यम् । तथा शब्दानामाकाशविशेषाणां 'श्रोत्रे' विषयसामान्यम् । एतान्यपि विषयविशेषसामान्यानि
 मनोविषये संकल्पे अन्तर्भवन्ति—तेषां संकल्पपूर्वकत्वात् । 'सर्वेषां' संकल्पविशेषाणां 'मनः' विषयसामान्यं
 सङ्कल्पमात्रमेकायनम् । तस्य संकल्पस्य च अण्ववसायपारतन्त्र्यदर्शनात् बुद्धिविषयविशेषेषु वेदशब्दवाच्येषु विद्या-
 शब्दवाच्येषु च अण्ववसाये अंतर्भावः । 'सर्वेषां वेदानामिति' सर्वासां विद्यानां 'हृदयं' बुद्धिसामान्यं
 विज्ञानमात्रमेकायनम् । तदपि कारणभूते प्रज्ञानघने ब्रह्मणि लीयत इति बोध्यम् । तथा 'सर्वेषां कर्मणां'
 हस्तावेकायनं' इत्यादिना कर्मैन्द्रियाणां तद्विषयविशेषाणां आदानगमनानन्दविसर्गवेदानां च तत्तत्सामान्येषु
 लयः । तेषां च प्रागे, प्रागस्यापि कारणान्मनि, इत्यभिप्रायतः श्रुत्वा उच्यत इति भावः ॥ ११ ॥

एवं प्राट्ठिकप्रत्ययप्रदर्शनेन सर्वं मूलग्रन्थमूलमद्वयमन्तर्भवमित्यवगम्यते । "इदं सर्वं यदयमात्मा" कं(१)

सा होवाच मैत्रेयी । (अथ) अत्रैव मा भगवानममूहन्न प्येत्य संज्ञा-
अस्तीति ॥ १२ ॥

यतोयतस्तत् आददीत । लवणमेव । एवं वा अरे इदं महद्भूतमनंतमपारं विज्ञानधन एव ।
एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति । न प्रेत्य संज्ञा अस्ति इति अरे ब्रवीमि ।
इति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । अत्रैव मा भगवान् अममूहत् । न प्रेत्य संज्ञा अस्तीति ॥ १३ ॥

इति प्रतिज्ञातत्वात् इदानीं ब्रह्मविद्यायां अविद्याऽतिरोधद्वारेण यः अयमात्यंतिकः प्रलयः, तं दर्शयितुं
दृष्टान्तमुपादत्ते—स यथेति । ‘सः’ इति दृष्टान्तः । ‘यथा’ लोके ‘सैन्धवखिल्यः’ स्पंदनात्तिधुरदकं
तस्य विकारः तत्र भवो वा सैन्धवः, स चासौ खिल्यो लवणशकलश्चेति ‘सैन्धवखिल्यः’ । स्वार्थे
यण्प्रत्ययः । ‘उदके’ सिधौ स्वयोनौ ‘प्रास्तः’ प्रक्षितः सन् खिल्यारंभकत्वेन तदवयवभूतं ‘उदकं’ विली-
यमानं ‘अनु’ पश्चात् ‘विलीयेतैव’ उदकभावमापयेतैव । ‘अस्य’ विलीनस्य खिल्यस्य ‘उद्ग्रहणाय’
उद्धृत्य पूर्ववत् ग्रहीतुं ‘न ह’ नैव कश्चित् सुनिपुणोऽपि समर्थः ‘स्यात्’ । अत्र ‘इव’ शब्दोऽनर्थकः ।
कस्मात् ? ‘यतोयतः’ यस्मात् यस्मात् देशात् तदुदकमाददीत गृहीत्वा आस्वादयेत् । तत्र तत्र ‘लवणमेव’
लवणास्वादमेव तदुदकम् । न तु खिल्यभावः । यथा अयं दृष्टान्तः । ‘एवं वै’ एवमेव ‘अरे’ मैत्रेयि । ‘इदं’
परमात्माख्यं विलीनखिल्यभावं ब्रह्मतत्त्वं ‘महद्भूतं’ महच्च तत् भूतं च महद्भूतं सर्वमहत्तरत्वात् आकाशादि-
कारणात्वाच्च महत् त्रिष्वपि कालेषु स्वरूपाय्यभिचारात् सर्वदेव परिनिष्पन्नम् । भूतमिति त्रैकालिको निष्ठा-
प्रत्ययः । अथवा भूतशब्दः परमार्थवाची । महच्च तत् पारमार्थिकश्चेत्यर्थः । ‘अनन्तं’ न विद्यते अंतः कारणं
पूर्वावधिभूतं यस्य तदनन्तम् । ‘अपारं’ न विद्यते पारः उत्तरावधिभूतं कार्यं यस्य तदपारम् । ‘विज्ञानघन
एव’ विज्ञानं विज्ञतिः विज्ञानञ्च तत् घनश्चेति विज्ञानघनः । घनशब्दो जात्यंतरप्रतिषेधार्थः । यथा
सुवर्णघनः अयोघन इति । एवशब्दोऽवधारणार्थः । स विज्ञानघनो विशुद्धज्ञतिमात्रैकरस एव आत्मा
‘एतेभ्यो भूतेभ्यः’ कार्यकारणविषयाकारपरिणतेभ्यो नामरूपात्मकेभ्यः सत्यशब्दवाच्येभ्यो हेतुभूतेभ्यः मनु-
ष्योऽहं ब्राह्मणोऽहं इत्यादिखिल्यभावेन ‘समुत्थाय’ सम्यगुत्थाय उदकात्सूर्यचन्द्रादिप्रतिबिंबवत् ‘तानि’
कार्यकारणविषयाकारपरिणतानि भूतानि आत्मनो विशेषात्मखिल्यभावहेतुभूतानि शास्त्राचार्योपदेशेन ब्रह्म-
विद्या प्रविलापितानि ‘विनश्यति’ सन्ति ‘अनु’ पश्चात् उदकादिहेत्वपनये च चन्द्रसूर्यादिप्रतिबिंबवत्
एष विशेषात्मखिल्यभावो विनश्यति । तथा च अविद्याकार्यरूपखिल्यभावहेत्वपगमे प्रज्ञानघनमनन्तमपारं स्वस्थं
व्यवतिष्ठतीत्यर्थः । अस्याच्च कैवल्यवस्थायां विशेषज्ञानं नास्तीत्याह—न प्रेत्येति । ‘अरे’ मैत्रेयि ! एवं
कार्यकारणसंघातेभ्यः विमुक्तस्य ब्रह्मविदः ‘प्रेत्य’ विमुच्य ‘संज्ञा’ अहमसौ अमुष्य पुत्रः ममदं क्षेत्रं धनं
सुखी दुःखीत्येवमादिलक्षणं विशेषसंज्ञा विशेषज्ञानं नास्तीति ‘अहं ब्रवीमि’ इत्येव ‘ह’ किल परमार्थ-
दर्शनं ‘याज्ञवल्क्यः’ मैत्रेयी भार्यायै उवाचोक्तवान् ॥ १२ ॥

एवं प्रतिबोधिता ‘सा’ मैत्रेयी ‘ह’ किल उवाचोक्तवती । ‘अत्रैव’ एतस्मिन्नेव एकस्मिन् ब्रह्मणि
ब्रह्मणि पूर्वं ‘विज्ञानघन एवेति’ प्रतिज्ञाय पुनः “न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति” विज्ञानघनसंज्ञाभावञ्च विरुद्ध-

सु होवाच याज्ञवल्क्यः । (ल्वयो) न वाऽअरेऽहम्भोहम्ब्रवीम्यलम्बा-
ऽअरुऽइदुम्विज्ञानाय ॥ १४ ॥

यत्र हि द्वैतमिव भवति । तदितरऽइतरम्पश्यति तदितरऽइतरजिघ्रति
तदितरऽइतरमभिवदति तदितरऽइतरं शृणोति तदितरऽ इतरमनुते
तदितरऽइतरम्विजानाति ॥ १५ ॥

यत्र त्वस्य सुर्वमात्मैवाभूत् । (त) तत्केन कुम्पश्येत्तत्केन कुजिघ्रे-
त्तत्केन कुमभिवदेत्तत्केन कुं शृणुयात्तत्केन कुम्मन्वीत् तत्केन कुम्वि-
जानीयाद्येनेदं सुर्वम्विजानाति तद्वत्केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन
विजानीयादिति ॥ १६ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीये
प्रपाठके चतुर्थे ब्राह्मणम् । १४ (४) २ । ४ ॥ (५) २-४ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । न वा अरे अहं मोहं ब्रवीमि । अलं वा अरे इदं विज्ञानाय ॥ १४ ॥
यत्र हि द्वैतमिव भवति । तदितर इतरं पश्यति । तदितर इतरं जिघ्रति । तदितर इतरमभि-
वदति । तदितर इतरं शृणोति । तदितर इतरं मनुते । तदितर इतरं विजानाति ॥ १५ ॥
यत्र तु अस्य सर्वमात्मैवाभूत् । तत्केन कं पश्येत् । तत् केन कं जिघ्रेत् । तत् केन कमभिवदेत् ।

धर्मत्वं आचक्ष्वाणः ' मगवान् ' पूजावान् ' मा ' मां ' अममुहत् ' मोहद्वृत्तवान् । न हि उष्णः शक्तिधाग्नि-
रवसो भवति । अतः मूढाऽस्म्यत्रेत्यर्थः ॥ १६ ॥

एवमुक्तः ' सः ' ' याज्ञवल्क्यः ' ' ह ' प्रतिबन्धनं ' उवाच ' । ' अरे ' भैत्रेयि । ' अहं मोहं ' न वे
ब्रवीमि ' मोहनवाक्यं नैव ब्रवीमितीत्यर्थः । " न प्रेय संश्लासति " इति तु विशेषविज्ञानानामभावस्यैवोक्तवान् ।
' अरे ' भैत्रेयि । शृणु । यन्महद्भूतमनन्तमपारं प्रज्ञानघनस्वरूपं यथा व्याख्यातम् । ' इदमेव विज्ञानाय '
विज्ञातुं ' अलं ' पर्याप्तम् । इति याज्ञवल्क्य उक्तवानित्यर्थः ॥ १४ ॥

अथ एवमुक्त विशेषविज्ञानामावमन्वयव्यतिरेकान्यां दृष्टीकुर्वन्नाह-यत्र हीति । ' यत्र ' यस्मिन् अविद्या-
वर्तिने कार्यकारणमेवानोपाधिजनिने विशेषामनि विल्यभावे ' हि ' प्रसिद्धं ' द्वैतमिव ' परमार्थभेदोऽने
द्वयमि निरमेव आत्मनो वम्बंशं मासमानं ' भवति ' । तत्र यत्र तस्मिन् काले ' इतरः ' अतो परमात्मनः
गिन्यभूतः आत्मा परमार्थचंद्रादेरिवोदकचंद्रादिप्रतिबिम्बदृष्टेरेण चक्षुरादिकरणेण ' इतरं ' द्रष्टव्यं रूपादि-
पदार्थं ' पश्यति ' । एवमितरेण प्राप्ता ' इतरेण ' प्राप्तेनेतरकिमिति । तया ' अभिवदति ' शृणोति ' ' मनुते '
' विजानाति ' इत्यभिप्रायदर्शना ॥ १५ ॥

यत्र तु ब्रह्मविद्या अविद्या नाशमुपगमिता, यत्रामत्यतिरेकस्यावस्थानाव इति व्यतिरेकं दर्शयितुमाह-
यत्र त्वस्येति । ' यत्र ' यस्यां विद्यावस्थानां ' अतः ' ब्रह्मविदः ' सर्वे ' सर्वकर्मविपाककारिणो आत्मन्येव

इयम्पृथिवी । सर्वेषाम्भूतानाम्पृथिव्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु ।
यश्चायमस्याम्पृथिव्यान्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मश्च
शरीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदमब्रह्मे-
दम् सर्वम् ॥ १ ॥

तत् केन कं शृणुयात् । तत् केन कं मन्वीत । तत् केन कं विजानीयात् । येनदं सर्वं विजानाति । तं
केन विजानीयात् । विज्ञातारम् अरे केन विजानीयात् इति ॥ १६ ॥

मधुब्राह्मणम् ।

इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मधु । अस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्यां पृथिव्यां
तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं शरीरस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः ।
यः अयमात्मा इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १ ॥

प्रविलापितं सत् ' आत्मैवाभूत् ' आत्मैव संवृत्तम् । ' तत्र ' तस्यामवस्थायां ' केन ' कारणेन ' कं ' द्रष्टव्यं
विषयं ' कः ' ' पश्येत् ' । तथा—“ जिज्ञेदित्यादि विजानीयात् ” इत्यंतं व्याख्येयम् । न कोऽपि केनापि
कमपि विजानीयात् । करणादिकारकानुपपत्तेः । एवं कैवल्यावस्थायां विशेषविज्ञानाभावं अन्वयव्यतिरेकान्मां
प्रतिपाद्य तत्रैव कैमुतिकन्यायं दर्शयितुमविद्यावस्थायामपि साक्षिणो ज्ञानविषयत्वमाह—येनेदमिति । यत्राप्य-
विद्यावस्थायां अन्योऽन्यं पश्यति । तत्रापि ' येन ' कूटस्थबोधेन व्याप्तो लोकः ' सर्वमिदं विजानाति ' ।
' तं ' साक्षिणं ' केन ' कारणेन को वा विज्ञाता ' विजानीयात् ' । न केनापीत्यर्थः । येन चक्षुरादिना
लोको जानाति । तस्य विषयग्रहणेनैव उपक्षीणत्वात् न साक्षिणि प्रवृत्तिरिति भावः । किं पुनर्वक्तव्यं, विद्या-
ज्वरस्यासंसारिण आत्मनो ज्ञानाविषयत्वमित्याह—विज्ञातारमिति । ' अरे ' मैत्रेयि ! यः पुनः केवलः अद्वयः
विद्यावस्थः विज्ञातैव वर्तते तं ' विज्ञातारं ' ' केन ' कारणेन ' विजानीयात् ' । न केनारिति भावः ॥ १६ ॥

इति श्रीद्विषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ मार्षादिनीपशतपयब्राह्मणान्तर्गतं मार्षादिनशाखोपनिषद्-
बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां द्वितीयेऽध्याये चतुर्थं मैत्रेयीब्राह्मणं
परिसमाप्तम् ॥ १४ । (९) २ । ४ ॥

पूर्वं मैत्रेयीब्राह्मणे “ इदं सर्वं यदयमात्मा ” इति प्रतिज्ञातस्य आत्मन उत्पत्तिस्थितिलयहेतुत्वमुक्त्वा प्रतिज्ञात-
स्याधिरस्य निगमनार्थं मधुब्राह्मणमारभ्यते—इयं पृथिवीति । ' इयं ' प्रसिद्धा ' पृथिवी ' ' सर्वेषां भूतानां '
ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानां प्राणिनां ' मधु ' कार्यं मध्विव मधु । यथा एको मज्जद्रूपः अनेकैर्मधुकैरिनिर्वर्तितः एवमिदं
पृथिवी सर्वभूतनिर्वर्तिता इत्यर्थः । तथा ' अस्यै पृथिव्यै ' अस्याः पृथिव्याः ' सर्वाणि भूतानि मधु ' कार्यम् ।
किंच—' अस्यां पृथिव्यां ' ' यश्चायं ' तेजोमयश्चिन्मात्रप्रकाशमयः अमृतमयोऽमरणधर्मा ' पुरुषः ' । ' यश्चा-
यमध्यात्मं ' आत्मानं शरीरमभिरुच्य वर्तत इति व्याख्येयम् । ' शरीरः ' शरीरे भवः । पूर्ववत् ' तेजोमयो-
ऽमृतमयः पुरुषः ' सर्वविज्ञाभिमानी इत्येवं उभयविधोऽपि पुरुषः ' सर्वेषां भूतानां ' उपकारकत्वात्, कारणत्वेन

(मि) इमाऽआपः । सर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वासामपाथँ सुर्वाणि भूतानि मधु युश्वायमस्मिन्नश्रौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो युश्वायमध्यात्मथँ रेतसु-
स्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयमात्मेदुममृतमिदम्ब्रह्मेदथँ
सुर्वम् ॥ २ ॥

(म) अयमग्निः । सर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वस्याग्नेः सुर्वाणि भूतानि मधु
युश्वायमस्मिन्नश्रौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो युश्वायमध्यात्मम्वाङ्मयस्ते-
जोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयमात्मेदुममृतमिदम्ब्रह्मेदथँ
सुर्वम् ॥ ३ ॥

(म) अयमाकाशः । सर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वस्याकाशस्य सुर्वाणि
भूतानि मधु युश्वायमस्मिन्नाकाशे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो युश्वाय-

इमा आपः सर्वेषां भूतानां मधु । आसामपां सर्वाणि भूतानि मधु । यश्वायमस्वप्सु तेजोमयः
अमृतमयः पुरुषः । यश्वायमध्यात्मं रेतसस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अय-
मात्मा इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ २ ॥

अयमग्निः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्याग्नेः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्वायमस्मिन्नश्रौ तेजोमयो-
ऽमृतमयः पुरुषः । यश्वायमध्यात्मं वाङ्मयस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अय-
मात्मा इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ३ ॥

अयमाकाशः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्याकाशस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्वायमस्मिन्नाकाशे

‘ मधु ’ । ‘ सर्वाणि भूतानि ’ अस्य कार्यत्वेन मधु इति चशब्दसामर्थ्यात् व्याख्येयम् । पृथिवी सर्वाणि भूतानि
पार्थिवः पुरुषः शारीर्य इत्येवमेतच्चतुष्टयं एकं मधु सर्वभूतकार्यम् । सर्वाणि च भूतानि अस्य पृथिव्यादेः
कार्यम् । अतोऽस्य पृथिव्यादेः परस्परमुपकारोपकारकभावः । यस्मादेकस्मात्कारणात् एतज्जातं तदेव एकं
परमार्थतो ब्रह्म । इतरकार्यं च आरंभणं विकारो नामधेयमात्रम्, इत्याशयेनाह—अयमेवेति । ‘ अयमेव सः ’
योऽयं पूर्वं मैत्रेये “ इदं सर्वं यदयमात्मा ” (४ ब्रा. कं. ६) इति प्रतिज्ञातः स एवात्मा अयमुक्तधनुर्विध-
मध्वात्मकः, नान्यः । इदं चतुष्टयकल्पनाऽधिष्ठानप्रविषयं ज्ञानं अमृतत्वसाधनं इदमेवात्मतत्त्वं “ ब्रह्म ते ब्रवाणि
व्येत्येते श्रदिध्यामि ” इति अध्यायादौ प्रकृतं ब्रह्म यद्विषया विद्या ब्रह्मविद्या इत्युच्यते । ‘ इदमेव सर्वं ’ सर्वास्तित्ताधनं,
यस्माद्ब्रह्मणो विज्ञानं सर्वं भवति । नान्यन् किंचिदस्तीत्यर्थः । एवमन्येऽपि मनुष्याणां व्याख्येयाः ॥ १ ॥

तथा ‘ आतो मधु ’ । ‘ अयामं रेतसः पुरुषः ’ रेतसि मधो रेतसः । रेतसपां विशेषतोऽवस्थानम्
“ आतो रेतो भूवा शिश्रं प्राविशन् ” (ऐ. आ. २-४) इति श्रुत्यंतरात् ॥ २ ॥

तथा ‘ अग्निं मधु ’ । वाङ्मनो वागनिमानो पुरुषोऽकिरध्यामम् । वाप्यग्नेर्विशेषतोऽवस्थानम् “ अग्नि-
र्वाग्भूवा मधु प्राविशन् ” । (ऐ. आ. २-४) इति श्रुतेः ॥ ३ ॥

तथा ‘ आकाशो मधु ’ । ‘ अयामं हवाकाशः ’ इदमाकाशः । “ य एवेतिर्दस्यऽ आकाशः ”—
(न. प. १४-६-१-१७) इत्यादिना पूर्वं व्याख्येयः ॥ ४ ॥

मध्यात्सु० हृद्याकाशस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयुमात्मे-
डममृतमिदम्ब्रह्मेद० सु० सर्वम् ॥ ४ ॥

(म) अयुम्वायुः । सुर्वेषाम्भूतानाम्मध्वस्य व्यायोः सुर्वाणि भूतानि
मधु युश्चायमस्मिन्वायौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो युश्चायमध्यात्सुम्प्राण-
स्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयुमात्मेडममृतमिदम्ब्रह्मेद० सु०
सर्वम् ॥ ५ ॥

(म) अयुमादित्यः । सुर्वेषाम्भूतानाम्मध्वस्यादित्यस्य सुर्वाणि
भूतानि मधु युश्चायमस्मिन्नादित्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो युश्चायम-
ध्यात्सुञ्चाक्षुपस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयुमात्मेडममृत-
मिदम्ब्रह्मेद० सु० सर्वम् ॥ ६ ॥

(म) अयुश्चन्द्रः । सुर्वेषाम्भूतानाम्मध्वस्य चन्द्रस्य सुर्वाणि भूतानि
मधु युश्चायमस्मिन्चन्द्रे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो युश्चायमध्यात्सुम्मानसु-

तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं हृद्याकाशस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः । अयमेव स । यः
अयमात्मेडममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ४ ॥

अयं वायुः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य वायोः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन् वायौ
तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं प्राणस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः
अयमात्मेडममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ५ ॥

अयमादित्यः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्यादित्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन् आदित्ये
तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं चाक्षुपस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः ।
यः अयमात्मेडममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ६ ॥

अयं चन्द्रः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य चन्द्रस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन् चन्द्रे

तथा 'वायुर्मधु' । 'अध्यात्मं प्राणः' प्राणेन्द्रियम् । "वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्" । (ऐ.आ. २-४)
इति श्रुत्यंतरात् । भूतानां शरीराशरंभकत्वेनोपकारान्मधुत्वं, तदंतर्गतानां तेजोमयादीनां कारणत्वेनोपकारान्म-
धुत्वम् ॥ ५ ॥

तथा 'आदित्यो मधु' । 'चाक्षुषः' 'पुरुषः अध्यात्मम्' । 'आदित्यश्चाक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशत्'—
(ऐ. आ. २-४) इति श्रुतेः ॥ ६ ॥

तथा 'चन्द्रो मधु' । 'अध्यात्मं मानसचन्द्रमाः' । "चंद्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत्" । (ऐ.
आ. २ । ४) इति श्रुतेः ॥ ७ ॥

स्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयमात्मेदममृतमिदम्ब्रह्मेदं
सर्वम् ॥ ७ ॥

(मि) इमा दिशः । सर्वेषाम्भूतानाम्मुष्वासान्दिशां सुर्वाणि भूतानि
मधु युश्वायमासु दिक्षु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो युश्वायमध्यात्सु श्रौत्रः
प्रातिश्रुत्स्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयमात्मेदममृतमि-
दम्ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ८ ॥

(मि) इयम्विद्युत् । (त्सु) सर्वेषाम्भूतानाम्मुष्वस्यै विद्युतः सुर्वाणि
भूतानि मधु युश्वायमस्याम्विद्युति तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो युश्वायम-
ध्यात्सु तैजसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयमात्मेदममृत-
मिदम्ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ९ ॥

(म) अयुः स्तनयितुः । सर्वेषाम्भूतानाम्मुष्वस्य स्तनयित्नीः
सुर्वाणि भूतानि मधु युश्वायमस्मिन्स्तनयित्नी तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषो युश्वायमध्यात्सु शब्दः सौवस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽय-
मेव सु योऽयमात्मेदममृतमिदम्ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १० ॥

तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मे मानसस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः ।
यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ७ ॥

इमा दिशः सर्वेषां भूतानां मधु । आसां दिशां सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमासु दिक्षु तेजो-
मयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मे श्रौत्रः प्रातिश्रुत्स्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव
सः । यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ८ ॥

इयं विद्युत्सर्वेषां भूतानां मधु । अस्यां विद्युतः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्यां विद्युति
तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मे तैजसस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः ।
यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ९ ॥

अयं स्तनयितुः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्मिन् स्तनयित्नीः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चाय-

तया ' दिशो मधु ' । यदपि दिशां श्रोत्रमप्यामम् । तस्याऽपि शब्दप्रतिश्रवणवेलायां तु विशेषतः सन्निहितो
मयः एतदप्यामं प्रातिश्रुत इति विशेषणम् । प्रातिश्रुत्कायां प्रातिश्रवणवेलायां मयः ' प्रातिश्रुतः ' । " दिशः
धोय भूमा कर्त्ता प्रातिश्रुतः " (ऐ. जा. २ । ४) इति ध्येयः ॥ ८ ॥

तया ' विद्युत् ' तन्निहितम् ' मधु ' । तेजसि मयः ' तैजसः अप्यामम् ' ॥ ९ ॥

तया ' स्तनयितुः ' पश्यन्तः ' मधु ' । शब्दे मयः ' शाब्दः ' । यदपि अप्यामं शब्दे मय इति

(म) अयन्धर्मः । सर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वस्य धर्मस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्धर्मे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मन्धर्मस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयमात्मेदममृतमिदम्ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ११ ॥

(मि) इदं सत्यम् । (११) सर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सत्यस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयमात्मेदममृतमिदम्ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १२ ॥

मस्मिन् स्तनयित्वौ तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं शाब्दः सौवरस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १० ॥

अयन्धर्मः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य धर्मस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन् धर्मं तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं धर्मस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ११ ॥

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन् सत्ये तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं सत्यस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १२ ॥

प्युत्पत्त्या शाब्दः पुरुषः । तथाऽपि स्वरे विशेषतो भवतीति 'सौवरः' इति विशेषणम् । स्वरे भवः सौवरः ॥ १० ॥

सर्वेषां शरीरिणां प्रत्येकं स्तनयित्वन्ताः पृथिव्यादयो भूतगणा देवतागणाश्च कार्यकारणसंवातात्मना उप-
कुर्वन्तो मधु भवन्तीत्युक्तम् । ते येन प्रयुक्ताः शरीरिभिः संबध्यमाना मधुर्वेनोपकुर्वन्ति तद्वत्कर्ममितिदमारभ्यते-
अयं धर्मः इति । धर्मस्य शास्त्रिकगम्यत्वेन परोऽक्षत्वात् अयमिति निर्देशानर्हत्वेऽपि पृथिव्यादेर्धर्मकार्यस्य
प्रत्यक्षत्वात् कारणस्याभेदमौपचारिकमादाय प्रत्यक्षवटादिवत् 'अयं धर्मः' इति व्यपदेशोपपत्तिरिति भावः ।
"तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मम्" । (श. प.) इत्यादौ व्याख्यातः श्रुतिस्मृतिलक्षणः क्षत्रादीनामपि
नियन्ता पृथिव्यादीनां परिणामहेतुत्वात् जगतो वैचित्र्यकृत् प्राणिभिरनुष्ठेयमानरूपः अयमिति प्रत्यक्षेण व्यप-
देशो धर्मः अपूर्वोऽयः 'मधु' । स च सामान्यरूपेण विशेषरूपेण च कार्यारम्भकः । तत्र पृथिव्यादिप्रयोक्तारि
धर्मे सामान्यरूपेण तदारम्भकत्वमाह-यश्चायमस्मिन् धर्मे इति । कार्यकारणसंवातकर्तारि तु 'धर्मे' विशेष-
रूपेण कार्यकारणारम्भकत्वमाह-यश्चायमध्यात्मं धर्मः इति । कार्यकारणसंवातकर्तारि धर्मे भवो धर्मः ॥ ११ ॥

सत्यमपि धर्मवत् द्विविधम् । तत्र सामान्यरूपं पृथिव्यादिषु कारणत्वेनानुगतमित्याह-यश्चायमस्मिन्

(मि) इदुम्मानुपम् । (१७) सुर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वस्य मानुपस्य सुर्वीणि भूतानि मधु बुध्वायमस्मिन्मानुपे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो बुध्वायमध्यात्सुम्मानुपस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयमात्मेदु-
ममृतमिदम्ब्रह्मेदं सुर्वम् ॥ १३ ॥

(म) अयमात्मा । सुर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वस्यात्सुनः सुर्वीणि भूतानि मधु बुध्वायमस्मिन्नात्मानि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो बुध्वायमात्मा तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयमात्मेदुममृतमिदम्ब्रह्मेदं सुर्वम् ॥ १४ ॥

(१७) स वाऽअयमात्मा । सुर्वेषाम्भूतानामधिपतिः सुर्वेषाम्भूतानां

इदं मानुपं सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य मानुपस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन्मानुपे तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं मानुपस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १३ ॥

अयमात्मा सर्वेषां भूतानां मधु । अस्यात्मनः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमात्मा तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १४ ॥

स-वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः । सर्वेषां भूतानां राजा । तद्यथा रथनाभौ च रथ-

सत्पे इति । विशेषरूपं तु सत्यसंवातत्वेनानुगतमित्याह-यश्चायमध्यात्मं सात्य इति । सत्ये भवः सात्यः ॥ १२ ॥

धर्मसयान्यो प्रयुक्तोऽयं कार्यकारणसंवातविशेषो येन जातिविशेषेण संयुक्तो भवति स निर्दिशति-इदं मानुपमिति । तत्र मानुपादिजातिविशिष्टा एव सर्वे प्राणिनिकायाः परस्परौपकार्योपकारकभावेन वर्तमाना दृश्यन्ते । अतो मानुपादिजातिरपि 'सर्वेषां भूतानां मधु' । यद्यपि मानुपादिजातिरेकैव, तथापि निर्दिष्टः स्वशरीर-
निशिष्टा जानिराण्यामिकी । शरीरंततराश्रिता तु बाह्या इत्यभिप्रेत्य तद्विशिष्टं पुरुषं निर्दिशति-यश्चायम-
स्मिन्मानुपे इति । निर्दिष्टः स्वशरीरनिशिष्टा तु आख्यामिकी इति तद्विशिष्टं निर्दिशति-यश्चायमध्यात्मं मानुप इति ॥ १३ ॥

यः पुनर्मानुपादिजातिविशिष्टः कार्यकारणसंवातः तस्य मनुत्वमाह-अयमात्मेति । 'अयमात्मा' उक्त-
जातिविशिष्टो देहः न तु धेनवः । 'सर्वेषां भूतानां मधु' । यश्चायमस्मिन्नात्मनि 'तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः' ।
'मः' अर्न्तस्मिन्महामहत्तमो निर्दिश्यते । अत्राप्यात्मविशेषाभावात्तद्व्याप्तं न ग निर्दिश्यते, इत्यभिप्रेत्याह-
यश्चायमात्मेति । यद्यु परविशिष्टो विज्ञानमयो यदर्थोऽयं देहजिह्मगन्धस्पर्श आत्मा । 'स यश्चायमात्मा'
इत्युच्यते । 'तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः' इति पूर्वम् ॥ १४ ॥

आर्त्तस्मिन्महामहत्तमः यश्चायमात्मा-स वाऽअयमात्मेति । यस्मिन्नात्मनि चित्सत्त्वैतत्तत्त्वया प्रवेदिताः,

राजा तद्यथा रथनाभौ च रथनेमौ चाराः सुर्वे सुमर्षिताऽएवमेवा-
स्मिन्नात्मनि सुर्वे प्राणाः सुर्वे लोकाः सुर्वे देवाः सुर्वाणि भूतानि
सुर्वेऽएतुऽआत्मानः सुमर्षिताः ॥ १५ ॥

(५) इदम्वै तन्मुधु । दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतद्वृषिः पश्य-
न्नवोचत् । तद्वा नरा सनये दुष्टं सऽउग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिम् ।
दध्यङ्ङ ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णां प्र यदीमुवाचेति ॥ १६ ॥

नेमौ च अराः सर्वे समर्षिताः । एवमेव अस्मिन् आत्मनि सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः
सर्वाणि भूतानि सर्वे एते आत्मानः समर्षिताः ॥ १५ ॥

इदं वै तन्मुधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतद्वृषिः पश्यन्नवोचत्—“ तद्वा नरा
सनये दंस उग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिम् । दध्यङ्ङ ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य
शीर्ष्णां प्र यदीमुवाच ”—इति ॥ १६ ॥

तेन परेणात्मना तादात्म्यं गतो विद्वान् आत्मशब्दार्थः । तस्मिन्नविद्याकृतकार्यकारणसंघातोपाधिनिशिष्टे
जीवे ब्रह्मविद्या परमार्थात्मनि प्रवेशिते सति ‘ स वै ’ स एवायमात्मा अव्यवहितपूर्वपर्याये ‘ तेजो-
मयोऽमृतमयः ’ इत्यादिना निर्दिष्टो विज्ञानमयः । सः ‘ सर्वेषां भूतानामधिपतिः ’ स्वतन्त्रः । न कुमारमात्यवत्
स्वातन्त्र्यम् । किं तर्हि ‘ सर्वेषां भूतानां राजा ’ अधिपतिरिति राजत्वविशेषणम् । कश्चित् राजोचितवृत्तिमा-
श्रित्य राजा भवति । स राजपरतन्त्रत्वात् न स्वतन्त्र इति । तद्व्यवच्छेदार्थं अधिपतिविशेषणमिति भावः ।
अस्मिन् सर्वात्मभूते ब्रह्मविदि सर्वं जगत् सर्वमर्पितमिति दृष्टान्तोपादानपूर्वकमाह—तद्ययेति । तत्प्रसिद्धं निद-
र्शनम् । ‘ यथा ’ ‘ रथनाभौ च ’ रथचक्रपिंडिकायां ‘ रथनेमौ च ’ वलयभूतायां ‘ सर्वे अराः ’ ‘ समर्षिताः ’
समारोपिताः । यथा अयं दृष्टान्तः । ‘ एवमेव ’ एतस्मिन्नात्मनि परमात्मभूते ब्रह्मविदि ‘ सर्वे प्राणाः ’ वागादयः
‘ सर्वे लोकाः ’ भूरादयः ‘ सर्वे देवाः ’ अन्यादयः ‘ सर्वाणि भूतानि ’ ब्रह्मादिस्तैवपर्यंतानि—‘ सर्वे एते ’
आत्मानः जलचन्द्रवत् प्रतिशरीरानुप्रवेशिनः अविद्याकल्पिताः समर्षिताः । सर्वं जगदस्मिन् समर्पितमिति भावः ।
स एष सर्वात्मभावो व्याख्यातः ॥ १५ ॥

एवं साकल्येन निरूपितायाः ब्रह्मविद्यायाः स्तुत्यर्थं प्रवर्ग्यप्रकरणस्थिताऽऽख्यायिकासङ्क्षेपकौ मन्त्रौ (श. प.
१४।१।१।२५) श्रुतिः प्रस्तावपूर्वकमवतास्यति—इदं वा इति । ‘ वै ’ शब्दः स्मरणार्थः । यत्प्रवर्ग्यप्रकरणे
सूचितं परं तु नाविच्छ्रुतम् ‘ तत् वै ’ तदेव ‘ इदं मयुः ’ इह “ इयं पृथिवी ” (श. प. १४।१।५।१) इत्यादिना
अनंतरनिर्दिष्टं ‘ दध्यङ्ङ ’ नामा ब्राह्मणः अथर्वणः गोत्रापत्यं ‘ आयर्वणः अश्विभ्यां ’ देवमित्रभ्यां अनेन प्रपंचेन
उवाचोक्तवान् । तदेधेतत्कर्म ऋषिर्मत्रः पश्यन्नुपलभमान उवाचोक्तवान् । कथमित्यत आह—तद्वा नरेति ।
(ऋक् सं. १।१।११६।१२) हे ‘ नरा ’ नरी नेतारौ ! अधिनौ अहं स्तोता ‘ वा ’ युवयोः संबंधि
तत्प्रसिद्धं उग्रमुद्रपूर्णं अन्यर्दुःशक्रं ‘ दंस ’ कर्म ‘ सनये ’ धनलाभार्थं ‘ युवाभ्यां ’ लाभलुब्धाभ्यां पुराकृतं ‘ आवि-
ष्कृणोमि ’ प्रकटीकरोमि । तत्र दृष्टान्तः । ‘ तन्यतुर्न ’ तन्यतुरिव यथा तन्यतुर्नघस्यः शब्दः ‘ वृष्टिं ’ मेघोतर्वतमान-

(ती) इदमै तन्मधु । दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतद्वपिः पश्य-
न्नवोचत् । आथर्वणायाश्विना दधीचेऽश्व्यं शिरः प्रत्यैरयतम् । सु-
व्वाम्मधु प्रवोचद्वतायन्त्वाष्ट्रं यदस्त्रावपि कुक्ष्यम्भामिति ॥ १७ ॥

(ती) इदमै तन्मधु । दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतद्वपिः
पश्यन्नवोचत् । पुरश्चके द्विपदः पुरश्चके चतुष्पदः । पुरः स पक्षी भूत्वा
पुरः पुरुषऽआविशदिति स वाऽअयम्पुरुषः सुव्वासु पूर्षु पुरिशयो ननेन
किञ्चनानावृतन्ननेन किञ्चनासम्भृतम् ॥ १८ ॥

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतद्वपिः पश्यन्नवोचत्—“ आथर्वणाया-
श्विना दधीचे अश्व्यं शिरः प्रत्यैरयतम् । स वां मधु प्रवोचद्वतायन्त्वाष्ट्रं यदस्त्रावपि
कुक्ष्यं वाम् ”—इति ॥ १७ ॥

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतत् ऋषिः पश्यन्नवोचत्—“ पुरश्चके

मुदकं प्रवर्षणेन सर्वत्र प्रकटीकरोति ‘तद्वत्’ । अत्र नकार इवार्थः । “ नेति उपमार्थीय उपरिष्ठादुपचारस्तस्य
येनोपमिमिति ” (निरु० १।४।१०।) इति यास्कोक्तेः । “ अश्वं न त्वा वारवन्तं ” (निरु० १।४।१०।)
इतिवत् शेषः । तत् किं कर्म ? ‘ह’ इति प्रसिद्धौ । ‘आथर्वणः’ अथर्वपुत्रः—‘दध्यङ्’ एतन्नामा मुनिः
‘यत्’ यदा ‘अश्वस्य’ ह्यस्य ‘शीर्ष्णा’ युष्मत्सामर्थ्यप्रतिहितेन शिरसा ‘वां’ युवाभ्यां इदं मधु इमां
मधुविद्यां ‘यत्प्रोवाच’ प्रोक्तवान् तदानीं आश्वस्य शिरसः संधानलक्षणं पुनर्मानुषस्य शिरसः प्रतिधानलक्षणं
च यत् मवदीयं कूरं कर्म ‘तत्’ ‘आविष्कृणोमि’ इति संबन्धः ॥ १९ ॥

आविष्कृणोमीति प्रतिज्ञाते कूरकर्ममधुनी के ते इत्यपेक्षायां—‘इदं वै’ तन्मधु इत्यादि उक्तार्थमेव ब्राह्मणं
स्वानुवादपूर्वकं मन्त्रांतरमाह—आथर्वणायेति । (ऋक् सं. १।१।१७।२१।) हे अश्विनौ ! युवां ‘आथर्वणाया
अथर्वणः पुत्राय—‘दधीचे’ दध्यङ्नाम्ने महर्षये अश्व्यं अश्वसंबन्धि शिरो मस्तकं ‘प्रत्यैरयतं’ प्रत्यधत्तं तदीयं
मानुषं शिरः प्रच्छिद्यान्मन्त्र निधाय अश्व्येन शिरसा तमृषिं समयोजयतमित्यर्थः । ‘सः’ महर्षिः ‘वां’ युवाभ्यां
‘मधुविद्यां’ ‘प्रवोचत्’ प्रावोचप्रोक्तवान् । स किं इत्येवं जीवितसंदेहमारुह्य स्वशिरस्येदपूर्वकं अश्व्यशिरसा
मधु उक्तवान् इत्यत आह—ऋतायन्निति । युवाभ्यां प्रवर्षयिष्यां मधुविद्यां च वक्ष्यामि इति पुरा कृतां प्रतिज्ञां
सत्यां कुर्वन् परिपालयितुमिच्छन् जीवितादपि हि सत्यधर्मपरिपालना गुरुतरा इत्येतस्य लिङ्गमेतत् । किं तन्मधु
इत्यत आह—त्वाष्ट्रमिति । त्वष्टा आदित्यः तस्य संबन्धि त्वाष्ट्रं “ तद्वद्भिति पपात तत्पतित्वाऽस्तावादित्यो-
ऽभवत् ” (शं० १।४।१।११०।) इति । तत्प्रतिसंधानार्थं प्रावर्ग्य कर्म तत्र प्रावर्ग्य कर्मागभूतं यद्विज्ञानं तत्
‘त्वाष्ट्रं’ मध्वेव ‘प्रावोचत्’ अपि तु यत्कुक्ष्यं गोत्र्यं ‘रहस्यं’ परमात्मसंबन्धि विज्ञानं मधु मधुब्राह्मणेनोपसंहृतं
अप्यायद्व्यप्रकाशितं तव ‘वां’ युवाभ्यां प्रवोचदित्यनुवर्तत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

प्रावर्ग्यकर्माप्ययोः प्रथमद्वितीययोरेत्याययोरेर्षः प्रावर्ग्यसंबन्ध्यादयापिकोऽनसंहर्तृभ्यां मंत्राभ्यां प्रकाशितः ।

(मि) इदम्वै तन्मुधु । दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतद्वपिः
पश्यन्नवोचत् । रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपप्रतिचक्षणाय ।
इन्द्रो मायाभिः पुरुषं ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेत्ययम्वै
हरयोऽयम्वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च तदेतद्ब्रह्मापूर्वमन-
परमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सुर्वानुभूतित्यनुशासनम् ॥ १९ ॥

द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः । पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशत् ”-इति । स वा अयं
पुरुषः सर्वासु पूर्वं पुरिशयः । न एनेन किंचन अनावृतम् । न एनेन किंचन असंवृतम् ॥ १८ ॥

इदं वै तन्मुधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतत् ऋषिः पश्यन् अवोचत् । “ रूपं रूपं
प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय । इन्द्रो मायाभिः पुरुषं ईयते युक्ता
ह्यस्य हरयः शता दश ”-इति । अयं वै हरयः । अयं वै दश च सहस्राणि बहूनि
चानन्तानि च । तदेतत् ब्रह्म अपूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम् । अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः । इत्य-
नुशासनम् ॥ १९ ॥

इदानीं ब्रह्मविद्याऽर्थयोस्तु तृतीयचतुर्थीव्याययोरर्थ उत्तराभ्यां ऋग्भ्यां प्रकाशयितव्यः इत्यतः “इदं वै तत्”
उक्त्यां ब्राह्मणमन्य प्रवर्तते-पुरश्चक्रे इति । प्रकरणबलात् ईश्वरो अव्याकृतो नामरूपे व्याकुर्वाणो भूतादिसर्ग-
पुरःसरं पञ्चीकृत्यो भूतेभ्यो भूरादीन् लोकान् सृष्ट्वा-‘ पुरः ’ पुराणि शरीराणि-‘ द्विपदः ’ द्विपादुपल-
क्षितानि मनुष्यशरीराणि ‘ चक्रे ’ कृतवान् । तथा ‘ चतुष्पदः ’ चतुष्पादुपलक्षितानि ‘ पुरः ’ पशुशरीराणि
‘ चक्रे ’ । एवं शरीराणि नानाविधानि सृष्ट्वा ‘ सः ’ ईश्वरः ‘ पुरः ’ पुरस्तात् आत्मप्रवेशात्पूर्वं ‘ पक्षी ’
लिङ्गशरीरं ‘ भूत्वा ’ ‘ पुरः ’ शरीराणि ‘ पुरुषः ’ पुरुषरूपः सन् ‘ आविशत् ’ प्रविवेश । इतिशब्दो
मंत्रसमाप्तिद्योतकः । कथमात्मनः पुरुषत्वमित्याशङ्कायां श्रुतिस्तत् व्युत्पादयति-स वा अयमिति । ‘ स वै ’
स एव ‘ अयमात्मा ’ संप्रदादिकर्तृतया प्रकृतः ‘ सर्वासु पूर्वं ’ सर्वशरीरेषु पुरि शेते इति व्युत्पत्त्या ‘ पुरिशयः ’
सन् पुरुष इत्युच्यते । नन्वेवं आधारारवेयनिर्देशात् द्वैतापत्तिः स्यादित्यत आह-नैनेनेति । एनेनानेन परमात्मना
‘ किंचन ’ किंचिदपि अनावृतमनाच्छादितं नास्ति । तथा ‘ एनेन ’ ‘ किंचन ’ ‘ असंवृतं ’ अंतरमनुप्रवेशितं
नास्ति । तथा च परमात्मैव अंतर्बहिर्मात्रेण कार्यकारणरूपेण व्यवस्थितः । न ततोऽन्यत्किंचिदस्तीति ‘ पुरश्चक्रे ’
इति मंत्रः संक्षेपतः आत्मैकत्वमाचष्टे इत्यर्थः ॥ १८ ॥

“ इदं वै तन्मुधु ” इत्यादि पूर्ववत् । एवं शरीरेषु प्रविष्टः परमात्मा किरूप इत्यत आह-रूपं रूपमिति ।
(ऋक् सं. १ । ४७ । १८) ‘ सः ’ ईश्वरः-‘ रूपं रूपम् ’ उपाधिमेदं देहं देहं प्रति-‘प्रतिरूपः’ रूपां-
तरं प्रतिर्विवं ‘ बभूव ’ । ननु-किमर्थमसौ प्रतिर्विवमावं आपद्यते-तत्राह-तदस्येति । ‘ तत् ’ प्रतिर्विवत्वं
अस्यात्मनो निरुपाधिकस्य ‘ रूपं ’ स्वरूपं ‘ प्रतिचक्षणाय ’ आत्मयायात्यप्रतिरूप्यापनाय शास्त्राचार्यादिमेदेन
तत्त्वप्रकाशनायेत्यर्थः । यदि हि नामरूपे न व्याक्रियेते तदा अस्यात्मनो निरुपाधिकं प्रज्ञानव्याप्यं रूपं न प्रति-
ख्यायेत । यदा पुनः कार्यकारणात्मना नामरूपे व्याकृते भवतः तदा अस्य रूपं प्रतिख्यायेत इति भावः ।

(मु) अथ व१२३ः । (स्तु) तुदिदुम्भय१२ शौर्षणाख्याच्छौर्षणाख्यो
 गौतमाद्गौतमो वात्स्याद्वात्स्यो वात्स्याच्च पाराशर्याच्च पाराशर्यः
 साङ्कृत्याच्च भारद्वाजाच्च भारद्वाजऽऔदवाहेश्च शाण्डिल्याच्च शाण्डिल्यो
 वैजवापाच्च गौतमाच्च गौतमो वैजवापायनाच्च वैष्टपुरेयाच्च वैष्टपुरेयः
 शाण्डिल्याच्च रौहिणायनाच्च रौहिणायनः शौनकाच्चात्रेयाच्च रैभ्याच्च रैभ्यः
 पौतिमाण्यायणाच्च कौण्डिन्यायनाच्च कौण्डिन्यायनः कौण्डिन्यात्कौ-
 ण्डिन्यः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्याच्चाग्निवेश्याच्च ॥ २० ॥

अथ वंशः—तदिदं १ वयं शौर्षणाख्यात् । २ शौर्षणाख्यो गौतमात् । ३ गौतमो वात्स्यात् ।
 ४ वात्स्यो वात्स्याच्च पाराशर्याच्च । ५ पाराशर्यः साङ्कृत्याच्च भारद्वाजाच्च । ६ भारद्वाज औद-
 वाहेश्च शाण्डिल्याच्च । ७ शाण्डिल्यो वैजवापाच्च गौतमाच्च । ८ गौतमो वैजवापायनाच्च
 वैष्टपुरेयाच्च । ९ वैष्टपुरेयः शाण्डिल्याच्च रौहिणायनाच्च । १० रौहिणायनः शौनकाच्च आत्रेयाच्च
 रैभ्याच्च । ११ रैभ्यः पौतिमाण्यायणाच्च कौण्डिन्यायनाच्च । १२ कौण्डिन्यायनः कौण्डिन्यात् ।
 १३ कौण्डिन्यः कौण्डिन्यात् । १४ कौण्डिन्यः कौण्डिन्याच्च आग्निवेश्याच्च ॥ २० ॥

‘ इन्द्रः ’ परमेश्वरः ‘ मायाभिः ’ नामरूपविषयमिथ्याऽभिमानात्मना परिणताभिः ‘ पुरुरूपः ’ बहुरूपः
 ‘ ईयंते ’ प्रतीयते मिथ्यैव जलसूर्यवत् । मायाभिरिति बहुवचनं विक्षेपाणां बाहुल्यादुपपन्नम् । तथापि परमात्मनो
 बहुरूपत्वे किं मानं इत्यत आह—युक्ता हीति । स्ये युक्ता वाजिन इव ‘ हि ’ यस्मात् ‘ अस्य ’ प्रतीचो रथ-
 स्थानीये शरीरे ‘ युक्ताः ’—‘ हरयः ’ इन्द्रियाणि ‘ शता ’ शतानि ‘ दश ’ च प्राणिभेदबाहुल्यात् शतानि
 दश च भवन्ति । प्रत्येकं स्वविषयान् प्रतिहरन्तीति हरणार्द्रिन्द्रियाणि हरयः । इतिशब्दो मंत्रसमाप्तिद्योतकः । ननु—
 अस्य हरय इति संबन्धप्रतीतिः, अयमन्यः परमेश्वरः अन्ये हरयः इत्येवं द्वैतापत्तिः इत्यत आह—अयं वा इति ।
 ‘ अयं वै ’ अयमेवात्मा ‘ हरयः ’ इन्द्रियादिरूपेणास्वीवाविद्यया मानात् । ‘ अयं वै ’ अयमेवात्मा ‘ दश ’ च सह-
 स्राणि ‘ बहूनि चान्तानि च ’ हरिशब्दितार्तान्द्रियाणि प्राणिभेदस्यानन्त्यात् । इदानीं अस्यात्मनः पारमार्थिकं
 स्वरूपमाह—तदेतद्ब्रह्मेति । न विद्यते पूर्वं कारणं यस्य तदपूर्वम् । न विद्यते अपरं कार्यं यस्य तदनपरम् । न
 विद्यते अंतरालं जात्यंतरं वस्तु यस्य तदनंतरम् । न विद्यते बाह्यं बहिर्भूतं वस्तु यस्मात् तदबाह्यम् । यत् एतादृशं
 ‘ ब्रह्म ’ तदेतत् समस्तं जगत् । न तद्व्यतिरेकेणास्ति । किं पुनः तद्ब्रह्म आत्मनोऽर्थांतरं इत्याङ्गायां नेत्याह—
 अयमात्मेति । ‘ अयं ’ प्रत्यगात्मेव ब्रह्म । कोऽसौ प्रत्युगात्मा तत्राह—सर्वानुभूतिरिति । यः सर्वोत्तमा
 सर्वमनुभवति सः ‘ सर्वानुभूः ’ । द्रष्टा श्रोता मंता विज्ञाता स एव, प्रत्यगात्मेत्यर्थः । अयमेव सर्ववेदांतानामर्थं
 एवमुपमंहरति—इत्यनुशासनमिति । इतीत्यं ‘ अनुशासनं ’ सर्ववेदांतोपदेशः । एतद्वृत्तस्यैवेति अनर्थनिवृत्ति-
 द्वारा आनंदावाप्तिरूपः शास्त्रार्थः परिसमाप्तः ॥ १९ ॥

अपेदानीं ब्रह्मविद्यार्थस्य स्तुत्यर्थं मधुकाण्डस्य स्वाध्यायार्थो जपार्थश्च ब्रह्मविद्याया अयं वंश आरम्भते—

(चा) आग्निवेश्यः सैतवात् । (त्सै) सैतवः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातू-
कण्ण्याञ्जातूकण्ण्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च गौतमाच्च
गौतमो भारद्वाजाद्भारद्वाजो वैजवापायनुद्वैजवापायनः कौशिकायनेः
कौशिकायनिर्धृतकौशिकाद्घृतकौशिकः पाराशर्यायणात्पाराशर्या-
यणः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातूकण्ण्याञ्जातूकण्ण्यो भारद्वाजाद्भार-
द्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च यास्काच्चासुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजन्ध-
नरौपजन्धनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाजऽआत्रेयात् ॥ २१ ॥

(डा) आत्रेयो माण्डेः । (म्मा) माण्डिगौतमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो
व्यात्स्याद्वात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कैशोर्यात्काप्यात्कैशोर्यः
काप्यः कुमारहारितात्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदम्भीकौण्डिन्या-
द्विदम्भीकौण्डिन्यो वत्सनपातो बाम्भ्रवाद्बत्सनपाद्बाम्भ्रवः पथः सौभ-
रात्पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसादयास्यऽआङ्गिरसऽआभूतेस्त्वाष्ट्रा-

१५ आग्निवेश्यः सैतवात् । १६ सैतवः पाराशर्यात् । १७ पाराशर्यो जातूकण्ण्यात् । १८ जातू-
कण्ण्यो भारद्वाजात् । १९ भारद्वाजो भारद्वाजाच्च आसुरायणाच्च गौतमाच्च । २० गौतमो भार-
द्वाजात् । २१ भारद्वाजो वैजवापायनात् । २२ वैजवापायनः कौशिकायनेः । २३ कौशिकायनि-
र्धृतकौशिकात् । २४ घृतकौशिकः पाराशर्यायणात् । २५ पाराशर्यायणः पाराशर्यात् ।
२६ पाराशर्यो जातूकण्ण्यात् । २७ जातूकण्ण्यो भारद्वाजात् । २८ भारद्वाजो भारद्वाजाच्च
आसुरायणाच्च यास्काच्च । २९ आसुरायणस्त्रैवणेः । ३० त्रैवणिरौपजन्धनेः । ३१ औपजन्ध-
निरासुरेः । ३२ आसुरिर्भारद्वाजात् । ३३ भारद्वाज आत्रेयात् ॥ २१ ॥

३४ आत्रेयो माण्डेः । ३५ माण्डिगौतमात् । ३६ गौतमो गौतमात् । ३७ गौतमो वात्स्यात् ।
३८ वात्स्यः शाण्डिल्यात् । ३९ शाण्डिल्यः कैशोर्यात्काप्यात् । ४० कैशोर्यः काप्यः कुमार-
हारितात् । ४१ कुमारहारितो गालवात् । ४२ गालवो विदम्भीकौण्डिन्यात् । ४३ विदम्भी-
कौण्डिन्यो वत्सनपातो बाम्भ्रवात् । ४४ बत्सनपात् बाम्भ्रवः पथः सौभरात् । ४५ पन्थाः सौभरः
अयास्यादाङ्गिरसात् । ४६ अयास्य आङ्गिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रात् । ४७ आभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्व-

अथ वंश इति । वंश इव 'वंशः' । यथा वेणुर्वंशः पर्वणः पर्वणो भियते । तद्वदप्रात्पशुति आमूलप्रातेरयं
वंशः । अथायद्वयस्य आचार्यपरंपराक्रमो वंश इत्युच्यते । तत्र प्रथमांतः शिष्यः पंचम्यंत आचार्यो बोद्धव्यः ॥ २० ॥

'आग्निवेश्यः'— 'सैतवात्' आचार्यात् अधीतवान् इत्यादि ॥ २१ ॥

'आत्रेयः' माण्डेः अधीतवान् । 'परमेष्ठी' विराट् 'ब्रह्मणः' हिरण्यगर्भात् अधीतवान् । 'हिरण्यगर्भः' स्वयं-

डाभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्त्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्यामश्विनौ दधी-
चऽ आथर्वणादध्यङ्गाथर्वणोऽथर्वणो देवादुथर्वा देवो मृत्योः प्राध्व-
ॐ सनात् मृत्युः प्राध्वॐ सनः प्रध्वॐ सनात् प्रध्वॐ सनऽ एकैरेकैर्पि विप्र-
जितेर्विप्रजित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सनातनात् सनातनः सनगा-
त्सुनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भु ब्रह्मणे नमः ॥ २२ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीये
प्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (४) २ । ५ ॥ (५) २-५ ॥

इति पंचमोऽध्यायः ॥ १४-५ ॥ कण्डिकासंख्या ॥ ७८ ॥

बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्यध्यायद्वयात्मकं प्रथमं मधुकाण्डं समाप्तम् ।

रूपात्त्वाष्ट्रात् । ४८ विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्याम् । ४९ अश्विनौ दधीच आथर्वणात् ।
५० दध्यङ्गाथर्वणोऽथर्वणो देवात् । ५१ अथर्वा देवो मृत्योः प्राध्वंसनात् । ५२ मृत्युः
प्राध्वंसनः प्रध्वंसनात् । ५३ प्रध्वंसन एकैरेकैः । ५४ एकैर्पि विप्रजितेः । ५५ विप्रजित्तिर्व्यष्टिः ।
५६ व्यष्टिः सनारोः । ५७ सनारुः सनातनात् । ५८ सनातनः सनगात् । ५९ सनगः परमे-
ष्ठिनः । ६० परमेष्ठी ब्रह्मणः । ६१ ब्रह्म स्वयम्भु । ब्रह्मणे नमः ॥ २२ ॥

प्रतिमातवेदः इति तत आचार्यपरंपरा नास्ति । यत्पुनर्ब्रह्म वेदाख्यं तत्स्वयंभु नित्यं तस्मै ' ब्रह्मणे ' स्वयं-
भुवे वेदरूपेणावस्थिताय ' नमः ' वाङ्मनःकायकृतः प्रह्वीभावो भवत्वित्यर्थः ॥ २२ ॥

इति श्रीहर्षकिशोर्ब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-
ब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां
वासुदेवप्रकाशिकायां द्वितीयेऽध्याये पंचमं मधुब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ (५) २-५ ॥

द्वितीयोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १४ (बृ. उ.) २ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषदि आद्यं मधुकाण्डं परिसमाप्तम् ॥

अथ चतुर्दशे काण्डे बृहदारण्यकोपनिषदि मध्यमं
द्विध्यायं याज्ञवल्क्यकाण्डं वा मुनिकाण्डम् ।

आदितः षष्ठेऽध्याये बृहदारण्यकोपनिषदि तु
तृतीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आदितश्चतुर्थे वृ० आ० द्वितीये च प्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ।

जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे । तत्र ह कुरुपञ्चालानाम्ब्राह्मणा-
ऽअभिसमेता बभूवुस्तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव
कः स्वदेषाम्ब्राह्मणानामनूचानुतमऽइति ॥ १ ॥

सु ह गवाँ सहस्रमवरुरोध । दशदश पादाऽएकैकस्याः शृङ्गयोराबद्धा
बभूवुस्तान्होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्रह्मिष्ठः सऽएता गाऽउद-
जतामिति ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः ॥ २ ॥

अश्वलब्राह्मणम् ।

जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे । तत्र ह कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणा अभिसमेता बभूवुः ।
तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव । कः स्वदेषां ब्राह्मणानामनूचानुतम इति ॥ १ ॥

स ह गवां सहस्रमवरुरोध । दशदश पादा एकैकस्याः शृङ्गयोराबद्धा बभूवुः । तान् होवाच-
ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्रह्मिष्ठः स एता गा उदजतामिति । ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः ॥ २ ॥

एवं आगमप्रधानेन मधुकाण्डेनोक्तमेवार्थं उपपत्तिभिर्निरूपयितुं याज्ञवल्क्यं काण्डमारम्यते । तत्र प्रस्ताव
कर्तुं विज्ञानस्तुत्यर्था विद्याप्राप्त्युपायप्रदर्शनार्था च आख्यायिका अश्वलब्राह्मणेनारम्यते—जनको ह वैदेह इत्या-
दिना । विदेहेषु मवः ' वैदेहः ' जनकः ' जनकनामा राजा ' ह ' किल बभूव । स च ' बहुदक्षिणेन यज्ञेन '
शाखांतरप्रसिद्धेन बहुदक्षिणाविशिष्टेनाश्वमेधेन वा ' ईजे ' अयजत् । ' तत्र ' तस्मिन् यज्ञे ' ह ' विद्वद्वाहु-
ल्येन प्रसिद्धानां ' कुरुणां पञ्चालानां ' च देशानां ' ब्राह्मणाः ' निमज्जिता दर्शनकामा वा ' अभिसमेताः ' अभि-
संगताः ' बभूवुः ' । तत्र महोतं विद्वत्समुदायं दृष्ट्वा ' ह ' किल ' तस्य जनकस्य वैदेहस्य ' यजमानस्य ' कः
स्वित् ' को नु खलु ' एषां ' ब्राह्मणानां मध्ये ' अनूचानुतमः ' सर्वे इमे अनूचानाः कः स्वदेषामतिशयेनानू-
चानोऽनुवचने स्मर्यो ब्रह्मिष्ठ ' इति विजिज्ञासा ' विशेषेण ज्ञानुमिच्छा ' बभूव ' ॥ १ ॥

पश्चात् ' सः ' जनकः ' ह ' अनूचानविषयोत्पन्नजिज्ञासः सन् तद्विज्ञानोपायार्थं ' गवां ' प्रथमवयसां धेनुतां

(३) अथ ह याज्ञवल्क्यः स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाच । (चै) एताः सौम्योदज सामश्रवा ३ इति तु होडाचकार ते ह ब्राह्मणाश्चक्रुधुः कथञ्च नो ब्रह्मिष्ठो ब्रवीतेति ॥ ३ ॥

अथ ह याज्ञवल्क्यः स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाच । एताः सौम्य ! उदज सामश्रवा ३ इति । ता होडाचकार । ते ह ब्राह्मणाश्चक्रुधुः । कथं नु नो ब्रह्मिष्ठः ब्रवीतेति ॥ ३ ॥

‘ सहस्रमवरुध ’ गोष्ठे अवरोधं कारयामास । किंविशिष्टास्ता गावोऽवरुद्धा इत्यत आह—दर्शदशेति । तासां मैकैकस्या गोः शृंगयोर्विषये ‘ दशदश पादाः ’ पलचतुर्भागः पौदः एवंभूताः सुवर्णस्य दशदश पादाः ‘ आवद्धा यभूवः ’ । शृंगयोरिति द्विवचनात् एकैकस्मिन् शृंगे पंचपंच पादा आवद्धा इत्यर्थः । एवं गा अव-
रुध्य जनकस्तान् ब्राह्मणान् ‘ ह ’ किल ‘ उवाच ’ । हे ब्राह्मणाः वेदाध्ययनसंपन्नास्तदर्थनिष्ठाः ‘ भगवंतः ’ पूजार्हा । इति संश्लेष्य ‘ यो वः ’ युष्माकं मध्ये ‘ ब्रह्मिष्ठः ’ अतिशयेन ब्रह्मज्ञः ‘ सः एताः ’ अवरुद्धा गाः ‘ उद-
जता ’ उत्कालयतु स्वग्रहं प्रति नयतु । ‘ ते ’ ब्राह्मणाः ‘ ह ’ किल एवमुक्ताः ‘ न दधुः आत्मनो ब्रह्मिष्ठतां प्रतिज्ञातुं न प्रगल्भाः संवृताः इत्यर्थः ॥ २ ॥

अयानंतरं अप्रगल्भमूतेषु ब्राह्मणेषु ‘ ह ’ किल ‘ याज्ञवल्क्यः ’ स्वमात्मीयमेव ब्रह्मचारिणमन्तेवासिन-
मुवाच । किं ? हे सौम्य ! सामश्रवा ३ इति, षष्ठिर्दूरादाहानार्था । सामविधिं शृणोतीति सामश्रवाः तस्य संबुद्धौ हे सामश्रवः । अतो यजुर्वेदविदो याज्ञवल्क्यात् सामविधिश्रवणमनुपपन्नमित्यर्थाच्चतुर्वेदो याज्ञवल्क्य इति सिद्धयति । हे सामश्रवः ! ‘ एता गाः ’ उदजोद्गमयास्मद्गृहान्प्रति । एवं गुरुवचनं श्रुत्वा ‘ ह ’ किल ‘ ब्रह्म-
चारी ’ ताः ‘ गाः ’ ‘ उडाचकार ’ उत्कालितवान् आचार्यग्रहं प्रति नीतवानित्यर्थः । एवं ब्रह्मिष्ठाय निदिष्ट-
गवामपहरणान् याज्ञवल्क्येनात्मनो व्रणित्यता प्रतिज्ञातेति, अस्माकमपि ब्रह्मिष्ठता प्रतिज्ञायत इति मन्वानास्ते
‘ ह ’ ब्राह्मणाश्चक्रुधुः क्रुद्धवन्तः । तेषां क्रोधाभिप्रायमाह—कथमिति । कथमयं नोऽस्माकं एकैकप्रधानानामपि
‘ व्रणित्योऽस्मीति ’ ‘ मुनीन ’ कथयेत् । इतिशब्दः अभिप्रायसमाप्तिचोक्तः ॥ ३ ॥

१—आत्मपुराणे—पचमेऽध्याये । “ इत्यादि बहुधा राजा विनयित्वा मनोगतम् । कामयेनुग्रमानानां सहस्रं निदधौ गवाम् ।
वराशितसहस्राणि निष्काणामपि भूपतिः । १५५ । १२० ॥ १२० ॥ राजा निष्काणां विदार्य हि सः । प्रत्येकं द्विसहस्रेषु श्रेणवर्षि-
तवान् । ” । १५६ । इति । अनपेक्षीका—‘ इत्यादीनि । इत्यादिकं विचार इत्वा गवां सहस्रं तथा निष्काणां दीनराणां वराश-
कसहस्राणि सदापि निदधौ स्पष्टिर्वाति । ” पले दीनरेऽपि च निष्कोऽग्री ” इति अमरे नानार्थः १२११ । १५५ । दीन-
राणां वराशिनगरस्यने हेतुमाह । १२२ इति । हि यतः । सहस्रवर्षाकालां गवां द्विसहस्रसंख्याकेषु १२२० एषु प्रत्येकं १२२
१२२ दीनराणां धनो कर्षवृष्टयमक्षय पक्षय पादतया प्रतियादितानां विंशति धनो द्विसहस्रसंख्याको वषथेति । तथाच
सहस्रपक्षय विंशत्या पुनने वषथेऽपि विंशति मायः । अथ यदपि भाष्यकरैः धृतमनदसदसदसिन् वषथाऽभिप्रायेण
व्यञ्ज्यमाह । पंचपच पादा एतेषु १२२ वषदा इत्युच्यते । एतच्च दसमसहस्राणि निष्कसंख्या भवति । तथापि—अनेन पंचपच
“ वषथः कर्षवृष्टयमक्षयः ” इति वषथस्यभिप्रायानुसारेण जनकौदार्यानिशयप्रवृत्त्या च दससहस्री पद विंशतिपक्षया
व्यञ्ज्यमिति चेत्प्यम् ॥ १५६ ॥

२—“ निष्कमयः सः इदमेतान् दीनवर्षवोः । वषथोऽनेन हेमपात्रे हेमपदेऽपि वषथे मेदिनी । “ गाः एते सुवर्णानां हेम-
पत्रे वषथे वषथे । वषथोऽपि च निष्कोऽग्री ” इत्यमरान्वयः ॥

३—“ दूराः पंचादशतयः । ते ये दूराः वषथोऽग्री पचं वषथमुदयम् । सुवर्णविलो हेमोऽपि ” इत्यमरं वेदव्यासः ॥

(त्र्य) अथ ह जनकस्य वैदेहस्य होताऽश्वलो बभूव । सु हैनम्प-
प्रच्छ त्वञ्च खलु नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोऽसी३ऽइति सु होवाच नमो
व्यमब्रह्मिष्ठाय कुर्मो गोकामाऽएव व्ययु॑ँ स्मऽइति त॒यँ ह ततऽएव
प्रमुन्दद्रे होताऽश्वलः ॥ ४ ॥

(लो) याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं॑ सुर्वमृत्युनाऽऽप्तं॑ सुर्वमृ-
त्युनाऽभिपन्नङ्केन यजमानो मृत्योराप्तिमुच्यतऽइति होत्रर्त्विजा-
ऽग्निना वाचा वाग्वै यज्ञस्य होता तथेयम्वाक्सोऽयुमग्निः स होता सा
मुक्तिः साऽतिमुक्तिः ॥ ५ ॥

अथ ह जनकस्य वैदेहस्य होताऽश्वलो बभूव । स हैनं पप्रच्छ । त्वं नु खलु नो याज्ञवल्क्य
ब्रह्मिष्ठोऽसी ३ इति । स होवाच । नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय कुर्मः । गोकामा एव वयं स्म इति । तं ह
तत एव प्रष्टुं दध्रे होताऽश्वलः ॥ ४ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वं मृत्युनाऽऽप्तम् । सर्वं मृत्युनाऽभिपन्नम् । केन यजमानो
मृत्योराप्तिमतिमुच्यते इति । होत्रर्त्विजाऽग्निना वाचा । वाग्वै यज्ञस्य होता । तथेयं वाक् ।
सोऽयमग्निः । स होता । सा मुक्तिः । साऽतिमुक्तिः ॥ ५ ॥

‘ अथ ह ’ एवं क्रुद्रेषु ब्राह्मणेषु ‘ जनकस्य ’ यजमानस्य ‘ अश्वलः ’ अश्वलनामा ‘ होता ’ ऋषिगु-
‘ बभूव ’ । ‘ सः ’ ब्रह्मिष्ठमिमानो राजाश्रयत्वाच्च धृष्टः ‘ एनं ’ याज्ञवल्क्यं ‘ ह पप्रच्छ ’ पृष्टवान् । कथं ?
हे याज्ञवल्क्य ! नोऽस्माकमग्रे ‘ त्वं नु खलु ब्रह्मिष्ठोऽसी ३ ’ इति । प्लुतिनिर्मत्सनाया । अनौद्धत्यं ब्रह्मविदो
लिङ्गं इति सूचयन्ती श्रुतिर्याज्ञवल्क्यकृतमुत्तरं दर्शयति—स हेति । ‘ सः ’ याज्ञवल्क्यः ‘ ह उवाच ’ । ‘ वयं
ब्रह्मिष्ठाय नमस्कृमः ’ । तर्हि किमिति ब्रह्मिष्ठपणभूता गावः स्वगृहं प्रति प्रस्थापिताः, इत्यत आह—गोकामा
इति । ‘ वयं गोकामा एव स्मः ’ । अतो गोप्रहङ्गं कृतवन्त इति । ‘ तं ’ ब्रह्मिष्ठप्रतिज्ञं संतं ‘ तत एव ’
ब्रह्मिष्ठपणस्वीकरणादेव होताऽश्वलः ‘ प्रष्टुं ’ ‘ दध्रे ’ मनो धृतवान् ॥ ४ ॥

पूर्वत्र व्याख्याते मधुकाण्डे यदुद्धीयप्रकरणं तस्मिन् आसङ्गपाप्मनो मृत्योरुत्थयः समुचितेन कर्मणा संक्षे-
पनो व्याख्यातः । तस्यैवोद्धीयदर्शनस्य परीक्षाविषयोऽयं प्रश्नप्रतिवचनरूपो विस्तर आरभ्यते—याज्ञवल्क्येति
होनाचेति । हे याज्ञवल्क्येति प्रथमं मुनेराभिमुख्यमापादयितुं संबोधोवाच । अस्य कर्मणः ‘ यदिदं ’
साधनजातं ऋषिगमन्यादिलक्षणं ‘ मृत्युना ’ कर्मलक्षणेन स्वाभाविकाज्ञानजासङ्गसहितनासं व्याप्तं कित्वमिपन्नं
च मृत्युना वशीकृतं च । अतः ‘ केन ’ दर्शनलक्षणेन साधनेन ‘ यजमानः ’ मृत्योराप्तिमतीत्य मृत्युगोचरत्व-
मतिक्रम्य ‘ मुच्यते ’ स्वतंत्रो मृत्योरवश्यो भवतीत्यर्थः । इत्येवमश्वलेन पृष्टो याज्ञवल्क्य उत्तरमाह—
होत्रर्त्विजाऽग्निना वाचेति । एतस्याभिप्रेतमर्थं श्रुतिः स्वयमेव व्याचष्टे—वाग्वै इति । “ यज्ञो वै
यजमानः ”—(श. प. १४ । २ । २ । २४) इति श्रुतेर्यज्ञस्य यजमानस्य या अध्यात्मं वाक् सैवाधियज्ञे

(अ०) याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वमहोरात्राभ्यामाप्तं सर्वमहोरात्राभ्यामभिपन्नङ्केन यजमानोऽहोरात्रयोराप्तिमितिमुच्यतऽडित्यध्वर्युर्णर्त्विजा चक्षुषाऽऽदित्येन चक्षुर्वै यज्ञस्याध्वर्युस्तद्यदिदञ्छुः सोऽसुवादित्यः सोऽध्वर्युः सा मुक्तिः साऽतिमुक्तिः ॥ ६ ॥

(अ०) याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वम्पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामाप्तं सर्वम्पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामभिपन्नङ्केन यजमानः पूर्वपक्षापरपक्षयोराप्तिमितिमुच्यतऽडिति ब्रह्मणर्त्विजा मनसा चन्द्रेण मनो वै यज्ञस्य ब्रह्मा तद्यदिदम्मुनः सोऽसौ चन्द्रः स ब्रह्मा सा मुक्तिः साऽतिमुक्तिः ॥ ७ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वमहोरात्राभ्यामाप्तम् । सर्वमहोरात्राभ्यामभिपन्नम् । केन यजमानोऽहोरात्रयोराप्तिमितिमुच्यत इति । अध्वर्युर्णर्त्विजा चक्षुषाऽऽदित्येन । चक्षुर्वै यज्ञस्याध्वर्युः । तद्यदिदं चक्षुः । सोऽसुवादित्यः । सोऽध्वर्युः । सा मुक्तिः । साऽतिमुक्तिः ॥ ६ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामाप्तम् । सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामभिपन्नम् । केन यजमानः पूर्वपक्षापरपक्षयोराप्तिमितिमुच्यत इति । ब्रह्मणर्त्विजा मनसा चन्द्रेण । मनो वै यज्ञस्य ब्रह्मा । तद्यदिदं मनः । सोऽसौ चन्द्रः । स ब्रह्मा । सा मुक्तिः । साऽतिमुक्तिः ॥ ७ ॥

होता । तत्तत्र एवं सति 'येयं' यज्ञस्य 'यजमानस्य' 'वाक्' सोऽयं प्रसिद्धोऽग्निरधिदैवं स एव वाग्व्यमापन्नोऽग्निर्होता । 'स होता' अग्निरूपेण दृष्टः 'सा मुक्तिः' मृत्यवतिक्रमरूपाया मुक्तिः साधनम् । 'सा' उक्तरूपा मुक्तिरेव 'अतिमुक्तिः' फलभूताया अग्न्यादिभावोपतिरूपाया अतिमुक्तिः साधनम् । तथा च आध्यात्मिकात् आधिभौतिकाच्च परिच्छिन्नरूपात् वाग्वोनृलक्षणात् साधनद्वयात् अपरिच्छिन्नाधिदैवताग्निरूपेण होतारि दृष्टिर्मुक्तिसाधनमित्यर्थः ॥ ६ ॥

स्वामाविकात् अज्ञानासंगप्रयुक्तात् कर्मलक्षणात् मृत्योरतिमुक्तिर्व्याख्याता । तस्य कर्मणः सासङ्गस्य मृत्योः आश्रयभूतानां दर्शपूर्णमासादिकर्मसाधनानां यो विपरिणामहेतुः कालः तस्मात्कालात् प्रयगतिमुक्तिर्वक्तव्येतीदमारम्यते । कियानुष्ठानव्यतिरेकेणापि क्रियायाः प्रागूर्ध्वं च साधनविपरिणामहेतुत्वेन कालस्य व्यापारदर्शनात् तस्मात्कालात्प्रयगतिमुक्तिर्वक्तव्येति तामाह—यदिदं सर्वमहोरात्राभ्यां व्याप्तमित्यादिना । स च कालो दिरूपः । अहोरात्रादिलक्षणः तिथ्यादिलक्षणश्च । तत्राहोरात्रादिलक्षणात्तावदतिमुक्तिमाह—'अहोरात्रान्यां' हि सर्वं जायते वर्द्धते विनश्यति च । तथा यज्ञसाधने यज्ञस्य यजमानस्य चक्षुरध्वर्युश्च, ताम्यां जायते वर्द्धते विनश्यति चेति संबंधः । शिष्टान्यक्षराणि पूर्ववत् योग्यानि । यजमानस्य चक्षुरध्वर्युश्चेति साधनद्वयं अघ्यामाधिभूतपरिच्छेदं हिवा अपरिच्छिन्नाधिदैवतादित्यात्मना दृष्टं सत् मुक्तिः । सा मुक्तिरेवातिमुक्तिरिति पूर्ववत् । आदित्यात्मभावमापन्नस्य हि नाहोरात्रे संभवत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

रदानीं तिथ्यादिलक्षणात्कालान् अतिमुक्तिरुच्यते । इदिक्षयशून्ययोरोरात्रयोरादित्यः कर्ता । न प्रतिपदादीनां निर्धानां तासां तु इदिक्षययोगमनेन चंद्रमाः । अत आदित्यप्राप्त्या अहोरात्रास्यवत् चंद्रप्राप्त्या

(अर्था) याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदमन्तरिक्षमनारम्बणमिवाथ केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमतः ऽइत्युद्गात्रात्विजा वायुना प्राणेन प्राणो वै यज्ञस्योद्गाता तद्योऽयुम्प्राणः स वायुः सुऽउद्गाता सा मुक्तिः साऽतिमुक्तिरित्यतिमोक्षाऽअथ संपदः ॥ ८ ॥

(दो) याज्ञवल्क्येति होवाच । कतिभिरयमद्यर्गिभर्होताऽस्मिन्यज्ञे करिष्यतीति तिसृभिरिति कतमास्तास्तिस्रऽइति पुरोऽनुवाक्या च ।

याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदमन्तरिक्षमनारम्बणमिव । अथ केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमते इति । उद्गात्रात्विजा वायुना प्राणेन । प्राणो वै यज्ञस्योद्गाता । तत् यः अथ प्राणः । स वायुः स उद्गाता सा मुक्तिः । साऽतिमुक्तिः । इत्यतिमोक्षाः । अथ संपदः ॥ ८ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । कतिभिरयमद्यर्गिभर्होता अस्मिन् यज्ञे करिष्यतीति । तिसृभिरिति ।

पूर्वपक्षापरपक्षात्ययः इत्याह—याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामाप्तमित्यादिना । ‘ ब्रह्मणर्विजा मनसा चंद्रेण ’ इत्यक्षरन्यासः । तत्राध्यात्मं ‘ यज्ञस्य ’ यजमानस्य ‘ यदिदं ’ प्रसिद्धं ‘ मनः ’ ‘ सोऽसौ ’ चंद्रोऽधिदैवं मनः । अध्यात्मं चंद्रमा अधिदैवतमिति ‘ हि ’ प्रसिद्धम् । स एव चंद्रो ब्रह्मर्षिक् । तेन यजमानस्य मनो ब्रह्मेति च साधनद्वयमपरिच्छिन्नाधिदैवतचंद्रात्मना दृष्टं सन्मुक्तिरित्यर्थः ॥ ७ ॥

यजमानस्य कालान्मृत्योरतिमुक्तिर्व्याख्याता । सः अतिमुच्यमानः केनावष्टमेन परिच्छेदविषयं मृत्युमतीत्य फलं प्राप्नोतीत्यत आह—याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदमन्तरिक्षमित्यादिना । ‘ यदिदं ’ प्रसिद्धमन्तरिक्षमाकाशः अनारम्बणमनालंबनमिव भासत इति शेषः । इवशब्दादस्येव तत्रावलंबनं तत्तु न ज्ञायत इत्यभिप्रायः । यत्तत् अज्ञायमानं आलंबनं तत्केनेति सर्वनाम्ना पृच्छ्यते । अन्यथा फलप्राप्तेरसंभवात् येनाक्रमणावष्टमेन यजमानः कर्मफलं प्रतिपद्यमानः अतिमुच्यते किं तत् इति प्रश्नविषयः । ‘ अथ ’ केनाक्रमणावष्टमेन ‘ यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमते ’ स्वर्गं लोकं फलं प्राप्नोति अतिमुच्यत इत्यर्थः । उद्गात्रात्विजा वायुना प्राणेनेति । उद्गाता कत्विक् अभिभूतं परिच्छिन्नं रूपम् । अध्यात्मं च प्राणः । एतद्वयमपरिच्छिन्नेन वायो रूपेण पश्यति । तेन वायुना प्राणेनावलंबनेन कर्मफलं स्वर्गं लोकं प्राप्नोति अतिमुच्यत इत्यभिप्रायः । एवमनुक्तवगादीनामपि वाय्वात्मना दर्शनं वक्तव्यमित्यभिप्रेत्योपसंहरति—इतीति । इतीत्युपसंहारार्थं वचनम् । इत्येवं प्रकारान्मृत्योरतिमोक्षा इत्यर्थः । ‘ अथ संपदः ’ अथायुना ‘ संपदः ’ उच्यते । संपन्नाम महतां फलवतामश्वमेधादिकर्मणां कर्मत्वादिना सामान्येनात्मीयसु कर्मसु विवक्षितफलसिद्धयर्थं संपत्तिः संपद्युष्यते । यथाशक्त्यग्निहोत्रादिनिर्वर्तनेनाश्वमेधादिकर्म मया निर्वर्त्यते इति ध्यानं संपदित्यर्थः । यद्वा फलस्यैव देवलोकादेरुज्ज्वलत्वादिसामान्येनाज्याद्याहुतिषु संपादनं संपदित्यर्थः । अतः संपद आरभ्यते ॥ ८ ॥

संपदामारंभमुपपाद्य प्रश्नवाक्यमुत्थापयति—याज्ञवल्क्येति होवाच कतिभिरित्यादिना । याज्ञवल्क्येति

याज्या च शस्यैव तृतीया किन्ताभिर्जयतीति पृथिविलोकमेव पुरोऽनु-
वाक्यया जयत्यन्तरिक्षलोकं याज्यया द्यौर्लोकं शस्यया ॥ ९ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । कृत्ययमुद्याध्वर्युरस्मिन् यज्ञे आहुतीर्होष्यतीति
तिस्रऽङ्गति कतमास्तास्तिस्रऽङ्गति या हुताऽऽज्ज्वलन्ति या हुताऽअति-
नेदन्ति या हुताऽअधिशेते किन्ताभिर्जयतीति या हुताऽऽज्ज्वलन्ति
देवलोकमेव ताभिर्जयति दीप्यत इव हि देवलोकः या हुताऽअतिनेदन्ति
मनुष्यलोकमेव ताभिर्जयत्यतीव हि मनुष्यलोकः या हुताऽअधिशेते
पितृलोकमेव ताभिर्जयत्यधुऽइव हि पितृलोकः ॥ १० ॥

कतमास्तास्तिस्र इति । पुरोऽनुवाक्या च याज्या च । शस्यैव तृतीया । किं ताभिर्जयतीति । पृथिवी
लोकमेव पुरोऽनुवाक्यया जयति । अन्तरिक्षलोकं याज्यया । द्यौर्लोकं शस्यया ॥ ९ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । कृत्ययमुद्याध्वर्युरस्मिन् यज्ञे आहुतीर्होष्यतीति । तिस्र इति । कतमा-
स्तास्तिस्र इति । या हुता उज्ज्वलन्ति । या हुता अतिनेदन्ति । या हुता अधिशेते । किं
ताभिर्जयतीति । या हुता उज्ज्वलन्ति देवलोकमेव ताभिर्जयति । दीप्यत इव हि देवलोकः । या हुता
अतिनेदन्ति । मनुष्यलोकमेव ताभिर्जयति । अतीव हि मनुष्यलोकः । या हुता अधिशेते । पितृ-
लोकमेव ताभिर्जयति । अथ इव हि पितृलोकः ॥ १० ॥

होवाचेत्यभिमुखीकरणाय । ' कतिभिः ' कतिसंख्याभिः ' ऋग्भिः ' ऋग्जातिभिः अयं ' होता ' ' अद्यास्मिन्
' यज्ञे ' ' करिष्यति ' शस्त्रं शंसिष्यति । इत्येवमश्वलेन पृष्ठे याज्ञवल्क्य आह—तिसृभिरिति । ' तिसृभिः '
ऋग्जातिभिः । एवमुत्तरमुक्तवन्तं याज्ञवल्क्यं प्रति पुनस्तासां स्वरूपं पृच्छति—कतमास्ता इति । संख्येय-
विषयोऽयं प्रश्नः । पूर्वस्तु संख्याविषयः । किंस्वरूपास्तास्तिस्र ऋग्जातय इति पृष्ठे उत्तरमाह—पुरोऽनुवाक्या
चेति । प्राक् यागकालात् होत्रा प्रयुज्यमाना ऋग्जातिः पुरोऽनुवाक्या इत्युच्यते । यागार्थं प्रयुज्यमाना ऋग्-
जातिः याज्या । शस्त्रार्थं प्रयुज्यमाना ऋग्जातिः शस्य । सैव ' तृतीया ' त्रिसंख्यापूरणी । याः काश्चन ऋचः
स्तोत्रिया वा अन्या वा ताः सर्वा एतास्तेव तिसृषु ऋग्जातिषु अंतर्भवतीत्यर्थः । एतासां फलं पृच्छति—किं
ताभिरिति । ' ताभिः ' पुरोऽनुवाक्याद्याभिः ऋग्जातिभिर्वर्जमानः ' किं जयति ' किं फलं प्राप्नुयात् ।
उत्तरमाह—पृथिविलोकमेवेति । ' पुरोऽनुवाक्यया पृथिविलोकमेव जयति ' लोकसंबन्धसामान्यात् । ' अन्तरिक्ष-
लोकं याज्यया ' मध्यमत्वसामान्यात् । ' द्यौर्लोकं ' शस्यया जयति ' ऊर्ध्वत्वसामान्यात् ॥ ९ ॥

एवमृग्जातिषु फलसंपादने विहिते अर्घ्ययुक्ताद्विहितेषु फलसंपादनजिज्ञासया पृच्छति—याज्ञवल्क्येति होवाच
कृत्ययमुद्याध्वर्युरित्यादिना । समानार्थकमेतत् । ' या हुताः ' तमिदाज्याहुतयः ' उज्ज्वलन्ति ' । ' या हुताः '
मांसाद्याहुतयोऽतिनेदन्ति अतीव शब्दं कुर्वन्ति । ' या हुताः ' पयःसोमाहुतयोऽधिशेते अथ भूमेरधो गत्वा
शेले । किं ताभिर्जयतीति । ताभिरेव निष्पादिताभिराहुतिभिः किं जयतीति पृष्ठे आह—या हुता उज्ज्वलन्ति-

(को) याज्ञवल्क्येति होवाच । कृतिभिरयमष्ट ब्रह्मा यजुन्दक्षिणतो देवताभिर्गोपायिष्यतीत्येकयेति कतमा सैकेति मनऽएवेत्यनन्तमेव मनोऽनन्ता विश्वे देवाऽअनन्तमेव स तेन लोकजयति ॥ ११ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । कृत्ययमद्योद्गाताऽस्मिन्यज्ञे स्तोत्रिया स्तोप्यतीति तिस्रऽडुति कतमास्तास्तिस्रऽडुति पुरोऽनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीयाऽधिदेवतमुथाध्यात्मसङ्गतमास्ता याऽअध्यात्ममिति

याज्ञवल्क्येति होवाच । कतिभिरयमष्ट ब्रह्मा यज्ञं दक्षिणतो देवताभिर्गोपायिष्यतीति । एकयेति । कतमा सैकेति । मन एवेति । अनन्तं वै मनः । अनन्ता विश्वे देवाः । अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥ ११ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । कृत्ययमद्योद्गाताऽस्मिन् यज्ञे स्तोत्रियाः स्तोप्यतीति । तिस्र इति । कतमास्तास्तिस्र इति । पुरोऽनुवाक्या च, याज्या च, शस्यैव तृतीया । अधिदेवतम् । अथा-

तीति । ' याः ' उज्ज्वलनयुक्ता आहुतयो निर्वर्तिताः । तामिराहुतिभिर्देवलोकमेव जयति । एता उज्ज्वलं य आहुतयो निर्वर्त्यमानाः साक्षादेवलोकस्य कर्मफलस्य रूपं देवलोकाल्पमुज्ज्वलं फलमेव मया निर्वर्त्यते इत्येवं संपादयति । कथमित्यपेक्षायामुज्ज्वलत्वसामान्यादित्याह—दीप्यत इवेति । ' हि ' यस्मात् ' देवलोको दीप्यत-इव ' भासत इव । उज्ज्वल इवेति अभिनयप्रदर्शनार्थं इवशब्दः । तथा ' या आहुतयः अतिनेदंति ' अतीव शब्दं कुर्वन्ति । तामिराहुतिभिर्मनुष्यलोकं ' जयति ' ' हि ' यस्मात् अतीवातिकुत्सितशब्द इव ' मनुष्यलोकः ' पापप्रचुरस्य हि मनुष्यलोकस्य यातना । संयमित्यां पुर्यां वैवस्वतेन ग्राह्यमानानां हा हताः स्मो मुंच मुंचेति कुत्सितशब्दो भवतीत्यर्थः । ' या हुता आहुतयोऽपिशेस्ते ' ' तामिराहुतिभिः पितृलोकमेव जयति ' । उपरितनसाध्यादिलोकापेक्षया पापप्रचुरत्वेनाधोगमनापेक्षया वा पितृलोकः अथ इव वर्तत इत्यर्थः ॥ १० ॥

याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् ' अयायं ' ' ब्रह्मा ' ऋत्विक् आहवनीयस्य ' दक्षिणतः ' ब्रह्मासने स्थित्वा कतिभिर्देवताभिर्यज्ञं ' गोपायिष्यति ' रक्षिष्यति । कतिभिरिति पूर्वयोः कंडिकयोः प्रश्नप्रतिवचनेषु तिस्र इति प्रसंगदृष्ट्या इहापि बहुवचनेनैव प्रश्नोपक्रमः क्रियते । अथवा, प्रतिवादिव्यामोहार्यं बहुवचनं बोद्धव्यम् । उत्तरमाह—एकयेति । यथा दक्षिणतो ब्रह्मासने स्थित्वा यज्ञं गोपायति सैका देवतेत्यर्थः । कतमा सैकेति मन एवेति । ' मन एव ' देवता । मनसा हि ध्यानैर्नैव ब्रह्मा व्याप्रियते अतो मन एवैका देवता तथा यज्ञं गोपायतीति भावः । अस्मिन्मनसि संपाद्यमानं फलमष्टमभि मुनिराह—अनन्तं वै मन इति । वैशब्दः प्रसिद्धवद्येत्येतन्नार्थः । तच्च मनोवृत्तिभेदेनानन्तं ' वै ' प्रसिद्धम् । तदन्तर्यामिमानिनः ' विश्वे देवाः ' सर्वे देवाश्चानन्ताः । तस्मात्स उपासकः तेन मनसि वैश्वदेवदृष्ट्यासेनानैत्यसामान्यादनन्तमेव लोकं जयतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् । ' कति स्तोत्रियाः स्तोप्यतीति ' । स्तोत्रिया नाम गीतिविशिष्टा ऋग्जातयः । समानमन्यत् । प्रतिवचनमुपादत्ते—पुरोऽनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीयाऽधिदेवतमिति । एताश्च पुरोऽनुवाक्यादयो व्याख्याताः । ' अधिदेवतमिति ' यज्ञाधिकारादधियज्ञमिति बोद्ध-

प्राणऽएव पुरोऽनुवाक्याऽपानो याज्या व्यानः शस्या किन्ताभिर्जय-
तीति यत्किञ्चेदुप्राणभृदिति ततो ह होताऽश्वलऽउपरराम ॥ १२ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीये
प्रपाठके पष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (४) २ । ६ ॥ (६) ३-१ ॥

अथ हैनं जारत्कारवऽआर्तभागः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच
कृति ग्रहाः कृत्यनिग्रहाऽऽद्यष्टौ ग्रहाऽअष्टावतिग्रहा ये तेऽष्टौ ग्रहाऽ
अष्टावतिग्रहाः कतमे तऽऽदिति ॥ १ ॥

व्यात्मम् । कतमास्ताः । या अध्यात्ममिति । प्राण एव पुरोऽनुवाक्या । अपानो याज्या । व्यानः
शस्या । किं ताभिर्जयतीति । यत्किञ्चेदं प्राणभृदिति । ततो ह होता अश्वल उपरराम ॥ १२ ॥

आर्तभागब्राह्मणं वा जारत्कारवब्राह्मणम् ।

अथ हैनं जारत्कारव आर्तभागः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । कति ग्रहाः कृत्यतिग्रहा
इति । अष्टौ ग्रहाः । अष्टावतिग्रहाः । ये तेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः कतमे त इति ॥ १ ॥

व्यम् । अधियज्ञं पुरोऽनुवाक्यादयो गीतिरूपेण वर्तमाना अधियज्ञमज्ञा इत्येतदवगतम् । परं तु केन रूपेण
ताः पुनरप्यात्मं भवन्तीति पृच्छति-कतमास्ता इति । ' या अध्यात्मं ' स्तोत्रियाः तिस्र ऋचः कास्ता इति
पृष्टे उत्तरमाह-प्राण एव पुरोऽनुवाक्येत्यादिना । ' प्राण एव पुरोऽनुवाक्या ' प्राणपुरोऽनुवाक्ययोः पका-
रादिवसामान्यान् । ' अपानो याज्या ' अपानयाज्ययोः प्राणपुरोऽनुवाक्याश्चामानन्तर्यसामान्यात् । ' व्यानः
शस्या ' " अप्राणजनपानजन्मभिव्याहरन् " इति ध्रुवतरे शस्त्रप्रयोगस्य प्राणापानव्यापारव्यतिरेकेण विद-
त्वान् व्याने शस्यादृष्टिरिति भावः । एवं प्राणादिषु पुरोऽनुवाक्यादिदृष्टिकरणस्य फलं पृच्छति-किं ताभिर्जय-
तीति । एवं पृष्टे उत्तरमाह-यत्किञ्चेदं प्राणभृदिति । प्राणभृत्प्राणिजातं यत्किञ्चेदमस्ति तत्सर्वं ' जयति ' ।
सर्वप्राणमकभूरादिभ्योऽकप्रयसंख्यामामान्यान् । पूर्वं विशेषत उक्तस्य सामान्येन उक्तिरियम् । ' ततो ह '
तन्मादात्मनः प्रथमनिर्णयान् अमाश्वलः ' होता ' नायममद्भोवर इत्यभिप्रायेणोपरराम ॥ १२ ॥

इति श्रीहरीश्वरकथामयसूत्रपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिब्राजकाचार्यस्य
श्रीमाम्बेयप्रभवाचनः पृथो माय्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतामाय्यंदिनाशोऽनिपद्बृह-
दारण्यकटीकायां बाभ्रुदेवप्रकाशिकायां मय्यमे मुनिकाण्डे याज्ञवल्क्यकाण्डे वा तृतीय-
ऽऽध्याये प्रथममश्वलब्राह्मणं पविममानम् ॥ (१४ । (६) । २ । १ ॥)

एव फलवत्तया कर्मकथनात् सृष्ट्योरिति मुक्तिर्वास्तव्या । इदानीं ब्रह्मज्ञानं विना ततो निष्ठेयायोगात् मुमुक्षोः
मन्त्रोक्तकथनार्थेन मन्त्रनिषेधकथनात् वेदान्तसूत्रोक्तिमुक्तिं बहुमात्राधिकामनुसृत्यार्थमात्राद्यमात्रपथेन
अथ हैनं जारत्कारवऽ आर्तभाग इति । ' ह ' शब्दः देशिकार्थः । अपानान्तरं अथने उपरये ' पुन '

प्राणो वै गृहः । सोऽपानेनातिग्रहेण गृहीतोऽपानेन हि गन्धाञ्जिघ्रति ॥ २ ॥
जिह्वा वै गृहः । स रसेनातिग्रहेण गृहीतो जिह्वया हि रसान्वि-
जानाति ॥ ३ ॥

वाग्वै गृहः । स नाम्नाऽतिग्रहेण गृहीतो वाचा हि नामान्यभि-
वदति ॥ ४ ॥

चक्षुर्वै गृहः । स रूपेणातिग्रहेण गृहीतश्चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति ॥ ५ ॥
श्रोत्रम्वै गृहः । स शब्देनातिग्रहेण गृहीतः श्रोत्रेण हि शब्दा-
च्छृणोति ॥ ६ ॥

प्राणो वै ग्रहः । सोऽपानेनातिग्रहेण गृहीतः । अपानेन हि गंधान् जिघ्रति ॥ २ ॥

जिह्वा वै ग्रहः । स रसेनातिग्रहेण गृहीतः । जिह्वया हि रसान् विजानाति ॥ ३ ॥

वाग्वै ग्रहः । स नाम्नाऽतिग्रहेण गृहीतः । वाचा हि नामान्यभिवदति ॥ ४ ॥

चक्षुर्वै ग्रहः । स रूपेणातिग्रहेण गृहीतः । चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति ॥ ५ ॥

श्रोत्रं वै ग्रहः । स शब्देनातिग्रहेण गृहीतः । श्रोत्रेण हि शब्दान् शृणोति ॥ ६ ॥

प्रकृतं याज्ञवल्क्यं जरत्कारहोत्रः 'जारत्कारवः' ऋतभागस्यापत्यमार्तभागः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवा-
चेत्यभिमुखीकरणाय पूर्ववत् । कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा इति । इतिशब्दो वाक्यपरिसमाख्यर्थः । मुक्त्यति-
मुक्तिप्रतियोगित्वेन सामान्यतः प्रसिद्धा 'ग्रहाः' 'कति' कनिसंख्याकाः, अतिग्रहाश्च कतिसंख्याकाः ? इति
संख्याविषयोऽयं प्रश्नः । एवं पृष्टे उत्तरमाह—अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा इति । ततः संख्येयान् पृच्छति
'ये तेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः' चाभिहिताः 'ते कतमे' के ? इत्यर्थः ॥ १ ॥

एवं पृष्टे उत्तरमाह—प्राणो वै ग्रह इति । 'प्राणः' इति प्राणमुच्यते प्रकरणात् वायुना सहितः स
प्राणाख्यः प्राणो ग्रहवत् परवशताहेतुत्वात् ग्रहः । 'सः अपानेन' गन्धेनातिग्रहेण 'गृहीतः' । अपश्चात्सो-
ऽपानपानशब्दार्थः । अपानसचिवत्वादपानो गन्ध उच्यते । कथं ? तेन गृहीत इत्यत आह—अपानेन गृहीतः ।
'हि' यस्मात् अपानेनातिमुखात्सेन 'गन्धान् लोको जिघ्रति' । अपानापहतं गंधं प्राणेन सर्वो लोको
जिघ्रति इत्यतस्तेन प्राणो गृहीत इत्यर्थः ॥ २ ॥

'जिह्वा वै ग्रहः' । स जिह्वाख्यो ग्रहः 'रसेनातिग्रहेण गृहीतः' । जिह्वया ज्ञातं हि रसं सर्वो लोको
रसयति । तदेतदुच्यते—जिह्वया हि रसान् विजानातीति ॥ ३ ॥

'वाग्वै ग्रहः' । अद्यामपरिच्छिन्नयाऽऽसंगविषयास्पदया असत्यानृतासम्भवीभत्सादिवचनेषु व्यापृतया हि
वाचा लोको गृहीतोऽपहतः । तेन 'वाक् ग्रहः' । ग्रह इव ग्रहः । स वागाख्यो ग्रहः 'नाम्ना' वक्तव्येन
विषयेनातिग्रहेण 'गृहीतः' । वक्तव्यासंगेन हि प्रयुक्ता वाक् सर्वानर्थैर्युज्यत इति प्रसिद्धमित्यभिप्रेत्याह—
वाचा हीति । 'हि' यस्मात् लोको नाम वक्तव्यार्थया 'वाचा' 'नामान्यभिवदति' ॥ ४ ॥

'चक्षुर्वै ग्रहः' 'रूपमतिग्रहः' ॥ ५ ॥

'श्रोत्रं वै ग्रहः' 'शब्दोऽतिग्रहः' ॥ ६ ॥

मनो वै गृहः । स कामेनातिग्रहेण गृहीतो मनसा हि कामान्का-
मुयते ॥ ७ ॥

हस्तौ वै गृहः । स कर्मणाऽतिग्रहेण गृहीतो हस्ताभ्याथँ हि कर्म
करोति ॥ ८ ॥

त्वग्वै गृहः । स स्पर्शेनातिग्रहेण गृहीतस्त्वचा हि स्पर्शान्वेदयतऽ
इत्यष्टौ गृहाऽअष्टावतिग्रहाः ॥ ९ ॥

(०) याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदथँ सर्वम्मृत्योरुन्नङ्कास्वित्सा
देवता यस्या मृत्युरुन्नमित्यग्निर्वै मृत्युः सोऽपामन्नमुप पुनर्मृत्यु-
जयति ॥ १० ॥

मनो वै ग्रहः । स कामेनातिग्रहेण गृहीतः । मनसा हि कामान् कामयते ॥ ७ ॥

हस्तौ वै ग्रहः । स कर्मणाऽतिग्रहेण गृहीतः । हस्ताभ्यां हि कर्म करोति ॥ ८ ॥

त्वग्वै ग्रहः । स स्पर्शेनातिग्रहेण गृहीतः । त्वचा हि स्पर्शान् वेदयते । इत्यष्टौ ग्रहाः
अष्टावतिग्रहाः ॥ ९ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वं मृत्योरन्नम् । कास्वित्सा देवता । यस्या मृत्युरन्नमिति ।
अग्निर्वै मृत्युः । सोऽपामन्नम् । अप पुनर्मृत्युं जयति ॥ १० ॥

‘ मनो ग्रहः ’ ‘ कामोऽतिग्रहः ’ ॥ ७ ॥

‘ हस्तौ ग्रहः ’ ‘ कर्मोऽतिग्रहः ’ ॥ ८ ॥

‘ त्वग्रहः ’ ‘ स्पर्शोऽतिग्रहः ’ इत्येवं प्राणाद्यास्वर्गताः ‘ अष्टौ ग्रहाः ’ गंधाद्याः स्पर्शाताः ‘ अष्टावति-
ग्रहाः ’ इत्यर्थः ॥ ९ ॥

उपमंस्तेषु ग्रहातिग्रहेषु पुनराह—याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् । ‘ यदिदं ’ व्याकृतं ‘ सर्वं ’ जगत्
‘ मृत्योरन्नं ’ मृत्युना ग्रहातिग्रहलक्षणेन प्रसूतम् । उपमितिनाशकातिग्राह्यतातः । कास्वित्सा तु ‘ सा देवता ’ ।
‘ यस्याः ’ देवताया मृत्युरन्नं भवेत् । यदि मृत्योरपि मृत्युं बन्धयि मुनिः । तर्हि तस्यापि मृत्युं तस्मिन्मृत्यु-
स्त्वत् । अपि न बध्यति । तदाऽत्रमाह । ग्रहातिग्रहलक्षणमृत्योर्मोक्षो नोपयते । तस्य विनाशकामाशान् इति
प्रत्युत्पन्नः । अग्निं मृत्योर्मृत्युमिच्छन्माह—अग्निर्वै मृत्युरिति । ‘ अग्निर्वै ’ प्रणिनः ‘ मृत्युः ’ सर्वविनाशकवान् ।
सोऽप्यतिप्रसूतम् । अग्निर्मृत्युमाशान् । एवं मृत्योरपि मृत्युं प्राप्तमप्यतिप्रसूतम् इष्टः सर्वमृत्युः । सर्व-
मृत्योर्मृत्युं तस्मात्पुनर्नाशकमिति मन्त्रः । तेन सर्वमृत्युना ग्रहातिग्रहलक्षणे बन्धने नाशिते संसारान्मोक्ष उपपन्नो
मर्त्यमन्त्रप्रदायित्वम् । अतो यममोक्षाय पुण्यप्रदानः सक्तो मर्त्यमर्थः एकमुत्तरं सर्वमृत्योर्मुक्तयते किं
फलमिति आह—अप पुनरिति । मृत्योर्नाशकत्वेन सर्वमृत्युना ग्रहातिग्रहलक्षणे मृत्यो मर्त्ये सति निमित्तं
‘ पुनर्मृत्युं ’ पुनर्मर्त्यं ‘ अस्तवति ’ निरुक्तेति पुनर्मर्त्याय न जायत इत्यर्थः ॥ १० ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रायम्पुरुषो म्रियते किमेनञ्ज जहातीति नामे-
त्यनन्तमैव नामानन्ता विश्वे देवाऽऽनन्तमेव स तेन लोकजयति ॥ ११ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रायम्पुरुषो म्रियतेऽदुस्मात्प्राणाः कामन्त्या
होरे नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्योऽत्रैव समवनीयन्ते सऽदुच्छ्वयत्या-
ध्मातो मृतः शेते ॥ १२ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निम्वागुप्येति व्यात-

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रायं पुरुषो म्रियते । किमेनञ्ज जहातीति । नामेति । अनन्तं वै नाम ।
अनन्ता विश्वे देवाः । अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥ ११ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रायं पुरुषो म्रियते । उदस्मात्प्राणाः कामन्ति आहो रे नेति । नेति
होवाच याज्ञवल्क्यः । अत्रैव समवनीयन्ते । स उच्छ्वयति । आध्मातो मृतः शेते ॥ १२ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्य अग्निं वागुप्येति । वातं प्राणः । चक्षुरा-

एवं परमात्मदर्शनेन मुक्तस्य किं प्राणा एव समवनीयन्ते आहोस्वित् तत्प्रयोजकमपि सर्वम् । अथ प्राणा एव,
न तत्प्रयोजकं सर्वम्, तर्हि प्रयोजके विद्यमाने पुनः प्राणानां प्रसंगः । अथ सर्वमेव कामकर्मादिकम् । ततो
मोक्ष उपपद्यते इत्येवमर्थं उत्तरप्रश्नोऽयं इत्यभिप्रायवानाह—याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियते
किमेनं न जहातीतीति । ‘ यत्र ’ यस्मिन् काले ‘ पुरुषः ’ विद्वान् ‘ म्रियते ’ । तदेनं किं ‘ न जहाति ’ न
त्यजतीति । एवं पृष्टे उत्तरमाह—नामेतीति । सर्वमेवेनं जहाति नाममात्रं तु न जहाति । सर्वं समवनीयते ।
नाममात्रं तु न लीयत इत्यर्थः । तत्कुत इत्यपेक्षायामाह—अनन्तं वै नामेति । आकृतिसंबन्धात् नित्यं ‘ वै ’
प्रसिद्धं नाम । शुको मुक्त इतिवत् व्यवहारपारंपर्यात् । ब्रह्मविद्यां स्तोत्रमाह—अनन्ता इति । ‘ अनन्ता वै ’
प्रसिद्धाः ‘ विश्वे देवाः ’ । अतः तन्नामानंत्याविकृतान् विश्वान् देवान् ब्रह्मास्मीति दर्शनेनात्मत्वेनोपगम्य ‘ सः ’
विद्वान् ‘ तेन ’ दर्शनेनानन्तमेव लोकं जयतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

साक्षात्कारज्ञाने जाते विद्वान् म्रियते । न च तस्य प्राणा अत्यन्तं समवनीयन्ते । किंतु जीवमुक्तत्वेन सर्वदा
तिष्ठतीति तन्निराकर्तुमाह—याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् । परमात्मसाक्षात्काररूपेण सर्वमृत्युना सविलासा-
ज्ञानमृत्यो नोशिते सति विद्वानयं पुरुषः ‘ यत्र ’ यस्मिन् काले ‘ म्रियते ’ । तदा अस्मान्निष्यमाणाद्ब्रह्मविदः
सकाशात्प्राणा प्राणादयो ग्रहा गन्धादयश्चातिग्रहा वासनारूपा अंतस्थाः सप्रयोजनकाः ‘ उत्क्रामन्ति ’ ऊर्ध्वं
गच्छन्ति ‘ आहोस्विनेति श्रुतिर्विचारणार्थाः । इति पृष्टः ‘ नेति ’ नोक्रामन्तीति ‘ होवाच याज्ञवल्क्यः ’ ।
किंतु ‘ अत्रैव ’ परब्रह्मण एकतां गते अस्मिन् विदुष्येव ‘ समवनीयन्ते ’ एकभावेन समवस्यन्ते प्रविलीयन्ते
ऊर्मय इव समुद्रे । तर्हि मृतप्रसिद्धिः कथमित्यपेक्षायां तस्या देहविषयत्वात् इत्याह—सऽदुच्छ्वयतीति ।
उच्छ्रूयतां प्रतिपद्यते । आध्मायति ब्रह्मेन वायुना इतिवदापूर्यते ‘ आध्मातः मृतः ’ निश्चेष्टः ‘ शेते ’ अतो
देहस्यैव मरणधर्मता । बंधननाशे मुक्तस्य न कचिद्भ्रमनमित्यर्थः ॥ १२ ॥

अयं केन प्रयुक्तं ब्रह्मातिग्रहलक्षणं बंधनमित्येतन्निर्दिधारयिष्या पृच्छति—याज्ञवल्क्येति होवाचेति । ‘ यत्र ’

म्प्राणश्चक्षुरादित्यम्मुनश्चन्द्रन्दिशः श्रोत्रम्पृथिवीथँ शरीरमाकाशमात्मौ-
पधीर्लोमानि वुनस्पतीन्केशाऽअप्सु लोहितश्च रेतश्च निधीयते काय-
न्तदा पुरुषो भवतीत्याहर सौम्य हस्तम् ॥ १३ ॥

(मा) आर्तभागेति होवाच । (चाव) आवमेवैतद्वेदिष्यावो न नावेतस्स-
जनऽइति तौ होत्क्रम्य मन्त्रयाश्चक्रतुस्तौ ह यदूचतुः कर्म ह वै तदूचतुः
ह यत्प्रशशंस्तुतुः कर्म ह वै तत्प्रशशंस्तुतुः पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा
भुवति प्रापः प्रापेनेति ततो ह जारत्कारवऽआर्तभागऽउपरराम ॥ १४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीय-
प्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (४) २।७। (६) ३-२ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १४-(४) २ ॥
काण्डिकासंख्या १०४ ॥

रादित्यम् । मनश्चन्द्रम् । दिशः श्रोत्रम् । पृथिवीं शरीरम् । आकाशमात्मा । ओपधीर्लोमानि ।
वनस्पतीन्केशाः । अप्सु लोहितं च रेतश्च निधीयते । कायं तदा पुरुषो भवति इति । आहर
सौम्य हस्तम् ॥ १३ ॥

आर्तभागेति होवाच । आवमेवैतद्वेदिष्यावः । न नावेतस्सजन इति । तौ होत्क्रम्य मन्त्रयाश्-
चक्रतुः । तौ ह यदूचतुः । कर्म ह वै तदूचतुः । अथ ह यत्प्रशशंस्तुतुः । कर्म ह वै तत्प्रशशंस्तुतुः । पुण्यो
वै पुण्येन कर्मणा भवति । प्रापः प्रापेनेति । ततो ह जारत्कारव आर्तभाग उपरराम ॥ १४ ॥

यस्मिन् समये अस्याविदुषः 'पुरुषस्य' शिरःपात्रादिविशिष्टस्य 'मृतस्य' 'वारु' वागधिष्ठायी देवता
'अग्निदेवि' अग्निगच्छति । 'प्रागः' तदधिष्ठायी देवता प्रागं वातमन्येति, चक्षुरादित्यमन्येतीति सर्वत्र
संबन्धे । 'मनश्चंद्र, दिशः श्रोत्रे, पृथिवी शरीरे, आकाशमात्मेति' । अत्रान्तरात्मेन आमाधिष्ठाने इत्या-
काशमुच्यते । स आकाशमन्येति । 'लोमानि' ओषधीरपिपत्ति । 'केशाः' वनस्पतीनिपिपत्ति । 'लोहितं'
रेतसां 'निधीयते' । इति पुनरादानमिति । 'तदा' तस्मिन् काले 'अयं पुरुषः' 'यः' यस्मिन्
आधारे मवति । तस्माद्विषयः कार्यकारणमात्राणामुत्पत्तिः, इति दृष्टे उत्तरं वक्तुं उपोद्गममात्र-आहारेति ।
हे सोमय । 'हयं' 'वरं' 'आहर' देदीति ॥ १३ ॥

हे आर्तभाग । इत्यमरश्च 'ह' इति 'उवाच' - आर्तमिति । आर्तमेव दृष्ट्वा तदा दृष्टव्यं तद्वृत्त-
वैतद्वृत्तवत् यत् तत्तत् 'वेदिष्यावः' निषेधविधायः । "प्रथमायाश्च दिवसेन मायादायुः" (ता.सू. ७।३।८८)
इत्यत्र मायादायुःपुनरायुः अयमेति इत्यर्थे प्रोक्तम् । इति इत्येवमादिमात्र-न नास्ति । यस्मात् 'यः'
कालमेवेत्यस्य 'काले' 'समुदाये' निर्दिष्टं न तावन्नेति । अत्रदेवतादिविशिष्टमिति दृष्टव्यं यस्मिन्

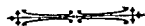
ध्यावो विचारणायेति शेषः । एवमुक्त्वा यन्निर्णीतं तच्छ्रुतिः स्वमुखेनैवाचष्टे—तौ हेति । 'तौ ह' याज्ञवल्क्यार्त-
भागौ सजनदेशादुक्तस्य 'मंत्रयांचक्रतुः' । आदौ लौकिकवादपक्षाणां एकैकं परिगृह्य विचारितवन्तावित्यर्थः ।
'तौ ह' विचार्य सर्वानेव पूर्वपक्षान् स्वभाववादादीन् अपोह्य 'यत्' ऊचतुरुक्तवन्तौ । तच्छृणु, 'कर्म'
हैवाश्रयं पुनः पुनः कार्यकारणोपादानहेतुम्, तत्तत्र विचारावस्थायां एकांते स्थित्वा ऊचतुरुक्तवन्तौ । न केवल-
मूचतुः । 'अथ ह' अपि तु । कालकर्मदैवेश्वरेषु अम्युपगतेषु हेतुषु यत्प्रशशंसतुः । 'कर्म हैव' 'तत्प्रशशं-
सतुः' कर्मैव प्रधानं कारणमिति प्रशंसापदोपादितं प्राधान्यमुपसंहरति—पुण्यो वा इति । यस्मादेवं ग्रहातिग्रहादि-
रूपकार्यकारणोपादानं कर्मप्रयुक्तमिति निर्द्धारितम् । तस्मात् 'पुण्येन' शास्त्रविहितेन 'कर्मणा' देवादिषु
जायमानः 'पुण्यः' पुण्यात्मा वै भवति । 'पापेन' शास्त्रनिषिद्धेन 'कर्मणा' स्थावरादिषु जायमानः
'पापः' पापात्मा भवति । 'ततः' एवं प्रश्ननिर्णयानंतरं 'जारत्कारव आर्तभागः' मनसाऽपि अर्चित-
नीयपराजयोऽयमित्यभिप्रायेणोपरराम ॥ १४ ॥

इति श्रीहर्षिकेशत्रयभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-
ब्रह्मभगवतः कृतौ माष्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाष्यंदिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां वासु-
देवप्रकाशिकायां मध्यमे याज्ञवल्क्यकाण्डे वा मुनिकाण्डे तृतीयेऽध्याये द्वितीयमार्तभागब्राह्मणं
वा जारत्कारवब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ (६) ३-२ ॥

अथ चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आदितः पष्ठे बृ० आ० तृतीयेऽध्याये च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

अथ हैनम्भुज्युर्लाह्यायनिः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच मद्ग्रेषु
चरकाः पर्यव्रजाम ते पतञ्जलस्य काप्यस्य गृहानेम तस्यासीद्दुहिता
गन्धर्वगृहीता तुमपृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत्सुधन्वाऽऽङ्गिरसऽइति तं
बडा लोकानामन्तानुपृच्छामाथैनमब्रूम क पारिक्षिताऽअभवन्क पारि-
क्षिताऽअभवन्निति तुत्वा पृच्छामि याज्ञवल्क्य क पारिक्षिताऽअभव-
न्निति ॥ १ ॥

भुज्युर्ब्राह्मणम् ।

अथ हैनं भुज्युर्लाह्यायनिः प्रपच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । मद्ग्रेषु चरकाः पर्यव्रजाम । ते
पतञ्जलस्य काप्यस्य गृहानेम । तस्यासीद् दुहिता गन्धर्वगृहीता । तमपृच्छाम । कोऽसीति । सो-
ऽब्रवीत् । सुधन्वाऽऽङ्गिरस इति । तं यदा लोकानामन्तानुपृच्छाम । अथैनमब्रूम । क पारिक्षिता अभवन् ।
क पारिक्षिता अभवन्निति । तत्त्वा पृच्छामि याज्ञवल्क्य ! क पारिक्षिता अभवन्निति ॥ १ ॥

‘अथ ह’ अनंतरप्रपाठकान्ते “पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति” इति श्रुत्या पुण्यमेव कर्म सर्वपुरुषार्थ-
साधनमित्युक्तम् । तत्र मोक्षस्यापि पुरुषार्थत्वात् उत्तमेन पुण्योत्कर्षेण मोक्षो भविष्यतीति शङ्कानिरासार्थं त्रिधा-
संयुक्तस्वपारि कर्मणो मोक्षात्मकत्वसंभवान्न मोक्षार्थानि कर्माणीत्यतः कर्मफलानां संसारत्वप्रदर्शनार्थं भुज्यु-
र्ब्राह्मणमारभ्यते—अथ हैनं भुज्युर्लाह्यायनिरिति । ‘अथ’ जातृकारवोपमानंतरं भुज्युरिति नामवान्
लक्षणापत्त्यं लाभाः तदपत्त्यं लागायनिः ‘एनं पप्रच्छ’ इत्यादि पूर्ववत् । स्वविद्यायां गुरुपदेशपूर्वकत्वं शापितु-
माख्यायिकामारचयनि—मद्ग्रेषु चरका इति । मद्रा नाम जनपदाः । तेषु देशेषु अध्ययनार्थं व्रतचरणावरका
त्रिधायिनः अर्चयन्ते वा ‘पर्यव्रजाम’ पर्यटितवन्तः । ‘ते’ वयं ‘पतञ्जलस्य काप्यस्य’ कपिमोत्रस्य
गृहानामपात्रं ऐमागच्छाम । तस्य पतञ्जलस्य ‘दुहिता’ पुत्रिका ‘गन्धर्वगृहीता’ गन्धर्वगणामनुपेय
केनचित् सत्येन गृहीता आर्माद्भवत् । ‘तं’ पतञ्जलदुहितयां विष्टं गन्धर्वं ‘कोऽसि’ कस्यमसि किं-
नाम्नाऽसि त्वं वयमपृच्छाम । ‘सः’ गन्धर्वः पुनरुत्पन्नव्रजिन् । नामनोऽर्द्धं ‘सुधन्वा’ गोत्रतः ‘आङ्गिरसः’
इति । तस्मात्स्यं शाप्यं ‘तं’ गन्धर्वं प्रति ‘यदा’ यस्मिन् काले लोकानामन्तानुपमानानि ‘अपृच्छाम’ ।
‘अथ’ तदा ‘एनं’ गन्धर्वं प्रति ‘पारिक्षिताः’ तस्मिन् दुर्गमे क्षीरने येन स परिक्षिन् अभवन्, तदायिनः
पारिक्षिताः ‘बामान्’ क गता बभूवुर्गति ‘अब्रूम’ वृष्टंनो वयमिति । ‘क पारिक्षिताऽअभवन्निति’
तर्हि स च गन्धर्वोऽयमवब्रवीत् । तेनेत्यस्य प्रश्नस्य गन्धर्वेन दत्तोदरः मोक्षं विद्यामन्त्रो याज्ञवल्क्य ! ‘क

सु होवाच । (चो) उवाच वै स तदुगच्छन्वैते तत्र यत्राश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति कुन्वश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति द्वात्रिंशत्सम्वै देवस्थाह्वान्ययं लोकस्तु १० समन्तं लोकुन्दिस्तुवत्पृथिवी पृथ्वेति ताम्पृथिवीन्दिस्तुवत्समुद्रः पृथ्वेति तद्यावती क्षुरस्य धारा यावद्वा मक्षिकायाः पत्रन्तवानुन्तरेणाकाशस्तानिन्द्रः सुपर्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छत्तान्वायुरात्मनि धित्वा तत्रागमयत्तत्र पारिक्षिताऽअभवन्नित्येवमिव वै स वायुमेव प्रशशत् ११ तस्माद्वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरप्युजयति सर्वमायुरेति युऽएवम्वेद ततो ह भुज्युर्लोक्यायनिरुपरराम ॥ २ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे १ अश्वप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीय प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् । १४ (५) ३ । १ ॥ (६) ३-३ ॥

स होवाच । उवाच वै स तत् । अगच्छन्वैते तत्र । यत्राश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति । कुन्वश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति । द्वात्रिंशत् वै देवस्थाह्वानि अयं लोकः । तं समन्तं लोकं द्विस्तावत्पृथिवी पर्येति । तां पृथिवीं द्विस्तावत्समुद्रः पर्येति । तद्यावती क्षुरस्य धारा । यावद्वा मक्षिकायाः पत्रम् । तवानन्तरेणाकाशः । तानिन्द्रः सुपर्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छत् । तान्वायुरात्मनि धित्वा तत्रागमयत् । यत्र पारिक्षिता अभवन् इति । एवमिव वै स वायुमेव प्रशशत् । तस्माद्वायुरेव व्यष्टिः । वायुः समष्टिः । अप्युजयति । सर्वमायुरेति । य एवं वेद । ततो ह भुज्युर्लोक्यायनिरुपरराम ॥ २ ॥

पारिक्षिता अभवन् इति ' तत्सर्वं ' त्वा ' त्वा ' पृच्छामि ' । गंधर्वोपदिष्टं सर्वं त्वं चेज्जानासि तर्हि वद । नो चेत् त्वमज्ञानेन गृहीतोऽसीत्यभिप्रायः । प्रथमा तावत् " क पारिक्षिता अभवन् " इत्युक्तिर्गन्धर्वप्रश्नार्था । द्वितीया तु यो हि " क पारिक्षिता अभवन् " इति प्रश्नो गंधर्वं प्रति कृतः तस्य प्रत्युक्तिं सर्वां सोऽमम्यमवबोदिति विवक्षया तदनुस्मरणप्रतिवचनार्था । तृतीया तु मुनिं प्रति प्रश्नार्था । इति विभागो बोद्धव्यः ॥ १ ॥

अज्ञानेन गृहीतोऽसीति ग्रहं परिहरन्तुत्तरमाह-स होवाचेति । ' सः ' याज्ञवल्क्यो भुज्युं प्रति गन्धर्वोक्तं प्रत्युक्तिमुवाच । हे भुज्यो ! स गन्धर्वस्तुम्यमिति ' वै ' तदुत्तरमुवाच । वैशब्दो गन्धर्वल्लिङ्गस्य ज्ञानस्य स्मरणार्थः । इतीति किं ? ' एते ' इदानीन्तनाः पारिक्षिताः तत्रागच्छन् । ' यत्र ' यस्मिन् पूर्वतना अश्वमेधयाजिनो ' गच्छन्ति ' । पूर्वतना अश्वमेधयाजिनः ' क नु ' कुत्र ' गच्छन्तीति ' पृष्टे उत्तरं वक्तुं तेषां गतिविवक्षया तावद्भुवनकोशपरिमाणमाह-द्वात्रिंशत् वा इति । द्वे अधिके त्रिंशत् द्वात्रिंशत् । देव आदित्यस्तस्य रथो देवरथः तस्य गत्या एकेनाह्वा यावदेशपरिमाणं परिच्छिद्यते, तदेकं देवस्थाह्वयं, तत् द्वात्रिंश-

१-आमपुण्ये पंचमेऽध्याये " जंबूद्वीपः समग्रोऽयमीरितो लक्षयोजनः । तावांस्तन्मेखलाभूतो वर्तते लवणोदधिः १९२ । जंबूद्वीपः समुद्रेण वृतो यद्वदि वर्तते । ससागरस्तथा द्विपैतः पञ्चभिः ससागरैः १९३ । द्वीपानां सऽमुद्राणां स्थितानां परिचय इति । अन्धोऽयमास्तात्तस्मात् द्विगुणं द्विगुणं बहिः १९४ । परिमाणममीषां यन्मिलितानां प्रकीर्तितम् । तावदेव तु विज्ञेयं भूमेः शुद्धोदकादहः १९५ । अत्र तिष्ठति शैलेः दुर्गैः सर्वतो मुखः । तदंतर्भास्फुरो गच्छेद्द्वीपान्नेत्रं सर्वदा १९६ । अष्टोत्तरेण यावन्तं देवा गच्छन्ति मरुतः । द्वात्रिंशदुगुणितः सोऽयं भूलेकः कथितो युषेः १९७ । इति । परिमाणमिति । अमीषां ससमुद्रद्वीपानां यावत्परमाणं " कोऽद्वयं त्रिपंचाशच्छाणि च ततः परम् । पंचाशच्च सदृशाणि सप्त द्वीपाः ससागराः " । इति बीजागमे प्रसिद्धम् । तावच्छुद्धोदकात्परस्तात् भूमेः परिमाणं बोध्यमिति । तदन्तर्भास्फुरोऽष्टोत्तरकोऽद्वयद्वयपर-

दृष्टिं सत् यावन्ति 'देवस्थाह्वयानि' तावत्परिमाणोऽयं लोकः । लोकालोकगिरिणा परिक्षितः ससागरः सर्वेषां प्राणिनां कर्मफलभोगहेतुभूतः । लोक्यते सूर्यादिभिः प्रकाश्यत इति स एष एतावान् लोकः । अतः परं अलोकः । 'तं' च 'लोकं' 'समंतं' समंततः । पृथिवी द्विस्तावदिति । लोकपरिमाणात् द्विगुण-परिमाणा 'पर्येति' परितो व्याप्य तिष्ठति । "रविचन्द्रमसोर्यावन्मयूखैरवभास्यते । ससमुद्रसरिच्छैला तावती पृथिवी स्मृता" ( ) इति स्मृतः । तथैव 'तां' पृथिवीं पृथिवीपरिमाणतः । द्विस्तावदिति । द्विगुणपरिमाणः 'समुद्रः' समंतं 'पर्येति' व्याप्नोति । यं घनोदमाचक्षते पौराणिकाः । उक्तं हि—“अण्डस्यास्य समंतात्तु सन्निविष्टोऽमृतोदधिः । समंताद्घनतोयेन धार्यमाणः स तिष्ठति” ( ) इति । एवं यथोक्तरीत्या लोकानिपरिमाणे स्थिते सद्योऽनं अण्डकपालयोर्वैवरपरिमाणमाह—तद्यावतीति । तत्तत्र व्यवहार-भूमौ 'यावती' यावत्परिमाणा 'क्षुरस्य धारा' अग्रं वा । अथवा 'यावत्' सौक्ष्म्येण युक्तं 'मक्षिकायाः पत्रं' पक्षः । 'तावान्' तत्परिमाणः कपालशेस्तरेण मध्ये 'आकाशः' अवकाशः । यद्विषययेदं सर्वमुक्तं तदाह—तानिन्द्र इति । तेनाकाशद्वारेण तान्पारिक्षितानश्चमेषयाजिनः प्रातान् 'इन्द्रः' परमेश्वरः अश्वमेधे सुपर्णाकारेण चितोऽग्निः सः 'सुपर्णः' पक्षपुच्छाद्यात्मकः पक्षी 'भूत्वा' 'वायवे प्रापच्छत्' दत्तवान् । स्वस्य स्थूलत्वतोक्तच्छिद्रद्वारा अण्डाद्वाहिर्गमनात्संभवात् युक्तं वायवे प्रदानमिति भावः । 'वायुः' पुनस्तान्पारिक्षितान् 'आत्मनि' स्वस्मिन् 'धित्वा' स्थापयित्वा स्वात्मभूतान् कृत्वा 'तत्र' तस्मिन् अगमयद्गमितवान् । 'यत्र' पूर्वं अतिक्रातकालिकाः 'पारिक्षिताः' अश्वमेधयाजिनोऽव-
जिति । इतिशब्द आख्यायिकासमाप्त्यर्थः । एवमाख्यायिकाया निर्णयितमर्थ आख्यायिकातोऽप्यस्य श्रुतिरेव स्वमुखेनास्मभ्यमाचष्टे—एवमिव वै इति । 'एवमिव वै' एवमेव । 'सः' गंधर्वः । 'वायुमेव' क्रियाशक्ति-प्रधानं सूत्रमेव पारिक्षितानां गतिं 'प्रशशंस' तुष्टाव । यस्माद्वायुः स्थावरजंगमानां भूतानामंतरात्मा—बहिष् स एव । तस्मात् 'वायुरेव व्यष्टिः' अथात्माधिभूतापिदैवमाखेन व्यावृत्तरूपा विविधा अष्टिर्व्याप्तिः । तथा 'वायुरेव समष्टिः' समाऽनुगतरूपा केवलेन सूत्रात्मना अष्टिर्व्याप्तिः । एतद्विज्ञानफलमाह—अप पुनरिति । 'य एवं' समष्टिव्यष्टिरूपं बाष्पात्मकमात्मानं 'वेद' उपगच्छति । सः 'पुनर्मृत्युं' पुनर्मरणं 'अपजयति' । सत्कृतृत्वा पुनर्न त्रियते इत्यर्थः 'सर्वं' संपूर्णमायुरिति प्राप्नोति । 'ततो ह' आत्मनः प्रश्ननिर्णयात् मुमु-
र्षुर्वायानिरुपराम । स एव अप्रतिभारूपं निग्रहं प्राप्तवानिति भावः ॥ २ ॥

इति श्रीहर्षकिशोराक्षभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवा-
सुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्-
बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां मध्यमे याज्ञवल्क्यकाण्डे वा मुनिकाण्डे
तृतीयेऽध्याये तृतीयां मुञ्जुब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४(६)३-३ ॥

—मिता स्वर्णमिरस्वत्ययपि—श्रीवागमातुर्गेषेन बोध्यम् १९५ । अत्रेति । अत्र पूर्वलोककोफदेशे शैलेशो लोकालोकनामा मण्डलाकारस्तिष्ठति । तदतः तस्य लोकालोकस्यांतर्मध्ये तत्प्राङ्मुखदेशमवर्तिमानसोत्तरमूर्दनीति यावत् । अहोरात्रभ्रमणेन मास्त्रो गच्छति । मानसोत्तरमंडलग्रामेण तु—योजनानां ऋक्षोत्तरमार्द्धनवकोट्य इति पुराणानुरोधेन १९६ । अहोरात्रेणेति । अहोरात्रेण यावत् यत्परिमाणकं देशं मानसोत्तरपरमंडलरूपं आदित्यः परिक्रामति । धृतौ तावान् देशो देवस्थाह्वाराण्ये-
नोक्तः । देशस्य पूर्वतन्व रथेनाहा अहोरात्रेण भोग्यत्वात् । स ए देशो द्वाविंशगुणितो यावान् भवेत् । तावान् देशो ऋषिर्गिरिगन्तो पुनर्मरिषितुल्यः । ध्रुवा तु लोक इत्युक्तः । लोक्यते कर्मफलं भुज्यते अत्रेति श्रुतपतेरित्यर्थः १९७ । योऽत्रप्रमाण निगमपरिदिति—“वनुर्विशोऽद्भुतो इत्यथर्हर्षं धनुः सृष्टम् । धनुःसतानि कोशोऽष्टावष्टकोऽं तु योजनम्” इति २४॥
- १-घनोद एवमोदधिम् ॥

अथ हैनङ्कडोडः कौपीतकेयः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म यऽआत्मा सर्वान्तरस्तुम्मे व्याचक्ष्वेत्येषु तऽआत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो योऽशनायापिपासे शोकम्मोहजराभृत्युमुत्पेत्येतन्मै तमात्मानम्विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाश्च भिक्षाचर्यश्चरन्ति या ह्येषु पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणाभे ह्येतेऽएषणेऽएव भवतस्तस्मात्पाण्डितः पाण्डित्यन्निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेद्बाल्यश्च पाण्डित्यश्च निर्विद्यथ मुनिरमौनुश्च मौनुश्च निर्विद्यथ ब्राह्मणः स ब्राह्मणः केन स्याद्येन स्यात्तेनेद्दृशऽएव भवति यऽएवमेव ततो ह कडोडः कौपीतकेयऽउपरराम ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीय-
प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १४। (५) ३२॥ (६) ३-४ ॥

कडोडब्राह्मणं वा निर्गुणब्रह्मविद्याब्राह्मणम् ।

अथ हैनं कडोडः कौपीतकेयः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म । य आत्मा सर्वान्तरः । तं मे व्याचक्ष्वेति । एष त आत्मा सर्वान्तरः । कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरः । यः अशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमुत्पेति । एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थाय, अथ भिक्षाचर्यं चरन्ति । या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा । या वित्तैषणा । सा लोकैषणा । उभे ह्येते एषणे एव भवतः । तस्मात्पाण्डितः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत् । बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्य, अथ मुनिः । अमौनं च मौनं च निर्विद्य, अथ ब्राह्मणः । स ब्राह्मणः केन स्यात् । येन स्यात् । तेनेद्दृश एव भवति । य एवं वेद । ततो ह कडोडः कौपीतकेय उपरराम ॥ १ ॥

एवं पुण्यपापप्रयुक्तैर्ग्राहिप्रहैर्गृहीतः पुनःपुनर्ग्राहिप्रह्रांस्यजलुपाददवात्रहस्यावरं पुण्योत्कर्षादपि अविमुच्यमानः संसरत्येवेति ब्राह्मणत्रयेणोक्तम् । इदानीं तस्य बन्धस्यमोक्षसाधनं ससंन्यासमात्मज्ञानं वक्तव्यमिति कडोड-ब्राह्मणमारभ्यते-अथ हैनं कडोडः कौपीतकेय इति । अथानन्तरं 'ह' किल 'कडोडः' नामतः, कुषीतकस्यापत्यं 'कौपीतकेयः' 'पप्रच्छ' "याज्ञवल्क्येति होवाचेति" पूर्ववत् । यदिति परात्मतत्त्वं विशेष्यम् । तस्य साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेत्येवमन्तं विशेषणम् । परोऽक्षत्वाद्विभ्रमव्युदासार्थम् । 'यः' इति जीवात्मा विशेष्यं, तस्य सर्वान्तर इति विशेषणम् । परिच्छिन्नत्वाद्विभ्रमव्यावृत्त्यर्थम् । तथा च 'यद्ब्रह्म' बृहत्तमं साक्षादव्यवहितं तस्य 'सर्वान्तरः' इति व्यत्ययेन परोऽक्षमगौणं श्रौत्रं ब्रह्मेत्यादि यथा गौणं न तथा गौणमित्यर्थः ।

‘ यः ’ आत्मा प्रत्यगात्मा ‘ सर्वांतरः ’ सर्वस्याम्यन्तरः । यद्यःशब्दाभ्यां सामान्येनाधिकरण्येनानुगतः प्रसिद्ध आत्मा ब्रह्मेति । ‘ तं ’ ब्रह्माभिन्नं प्रत्यगात्मानं ‘ मे ’ मल्लं ‘ व्याचक्ष्व ’ विस्पष्टं कथय । यथा श्रुते गृहीत्वा गौ दर्शयति तद्वदित्यर्थः । इत्येवमुक्तो याज्ञवल्क्यः प्रत्याह—एष त आत्मा सर्वांतर इत्येतद्विशेषणम् साक्षादित्यादिसर्वविशेषणोपलक्षणार्थम् । तथा च य उक्तविशेषणैरुपलक्षितो ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणः सः ‘ एषः ’ ‘ ते ’ तव कार्यकारणसंवातस्यात्मा । पुनः पृच्छति—कतम इति । तत्र पिंड एकः । तस्याम्यन्तरे लिङ्गात्मा-करणसंवातो द्वितीयः । यश्च परमात्मस्वरूपस्तृतीयः । तेषु मध्ये हे ‘ याज्ञवल्क्य ! ’—‘ कतमः सर्वांतरः ’ सर्वांतरत्वादिविशेषणैर्विशिष्टस्त्वया विवक्षित इति पृष्ठश्चरमं पक्षं गृहीत्वोत्तरमाह—योऽशनायापिपासे इति । अशितुमिच्छा अशनाया । पातुमिच्छा पिपासा । ते ‘ अशनायापिपासे ’ ‘ यः ’ अत्येतीति वक्ष्यमाणेन संबंधः । प्राणैकधर्मत्वादशनायापिपासयोः समस्थोपादानम् । शोकं मोहामिति । अरतिवाचिना शोकशब्देन—तत्कार्यभूतः काम उच्यते । इष्टं वस्तु उद्दिश्य चिंतयतो यदरमणं तत्तृष्णाऽभिभूतस्य काम-बीजम् । तेन हि कामो दीप्यते । मोहो विपरीतप्रत्ययप्रभवोऽविवेकः सम्यग्ज्ञानविरोधात् भूमा विद्या-शब्दवाच्यः । कामस्य शोकः, मोहो दुःखस्य हेतुरिति भिन्नकार्यत्वाच्छोकमोहयोस्तमासकरणम् । तौ च मनोऽधिकरणौ । जरां मृत्युमिति । शरीरविपरिणामो बलीपलितादिर्लिङ्गः ‘ जरा ’ । शरीरविच्छेदो विपरिणामा-वसानः ‘ मृत्युः ’ । ‘ अत्येति ’ अतिक्रामति—इति प्रत्येकं संबध्यते । जरांमृत्यु च शरीराधिकरणौ । “ स एष ते आत्मा सर्वांतरः ”—इति पूर्वेषणान्वयः । एवमुक्तज्ञानांगं परिव्राज्यं वक्तुमाह—एतं वै तमात्मानमिति । यः असौ साक्षादव्यवहितः अपरोक्षादगौरो ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानां भूतानां ‘ सर्वांतर आत्मा ’ अशनायापिपासा-दिभिः संसारधर्मैः सदा न स्पृश्यते । ‘ तमेतं वै ’ ‘ आत्मानं ’ स्वं तत्त्वं ‘ विदित्वा ’ परं ब्रह्म सदा सर्वसंसार-विनिर्मुक्तं नित्यतृप्तं अहमेवास्मीति श्रुत्याचार्याभ्यां ज्ञात्वा ‘ ब्राह्मणाः ’ ब्रह्मनिष्ठा ब्राह्मण्यजातिमंतो वा ‘ पुत्रैष-णायाः ’ पुत्रार्थमेषणा पुत्रैषणा तां पुत्रोत्पत्तिमुद्दिश्य दारसंग्रहेच्छालक्षणा तस्याः । दारसंग्रहमकृत्वेत्यर्थः । वित्तै-षणायाश्चेति । वित्तं द्विविधं—मानुषं देवं च । मानुष गवादि । देवं विद्या । कर्मसाधनस्य तस्य गवादेषा-दानरूपा इच्छा वित्तैषणा । लोकैषणायाश्चेति । अनेन कर्म कृत्वा पितृलोकं जेष्यामीति विद्यासंयुक्तेन वा देवज्ञेन केवलया वा हिरण्यगर्भविद्यया देवेन वित्तेन देवलोकं जेष्यामीति इच्छा लोकैषणा । एताम्य एषणाम्यः ‘ व्यु-याय ’ वैपरीत्येनोन्धानं कृत्वा संन्यासं विधायेत्यर्थः । अधानंतरं शेषकाले देहस्थित्यर्थं ‘ भिक्षाचर्यं ’ भिक्षार्थं संचरणं ‘ चरन्ति ’ कुर्वन्ति । “ फलेच्छासाधनं संक्रामति ”—इति न्यायात् । लोकैषणैवेका इत्याह—या ह्येषेति । ‘ या हि ’ प्रसिद्धा ‘ पुत्रैषणा ’ सेव ‘ वित्तैषणा ’ दृष्टफलसाधनवादिसामान्यात् । ‘ या ’ पुत्रैषणाया एकत्वमापन्ना ‘ वित्तैषणा ’ कर्मार्था ‘ सा लोकैषणैव ’ । साध्यलोकैषणा प्रयुक्तवान् साधनैषणायाः । एवमेकचेष्टि लोकैषणायाः साधनमंतरेणा-भिदेः साध्यसाधनभेदेन द्विविधमाह—उभे हीति । यस्मात् पूर्वं ब्राह्मणाः तमेतमात्मानं विदित्वा सर्व-स्मान् साधनफलस्वरूपान् एषणालक्षणात् व्युत्थाय दृष्टादृष्टार्थं कर्म तत्साधनं च हित्वा भिक्षाचर्यं चरन्ति स्म । तस्मादयननोऽपि ब्रह्मविद्ब्राह्मणः एषणाम्यो व्युत्थाय ‘ पांडित्यं ’ शास्त्रोपाय बुद्धिः पंडा तद्वान् । ‘ पांडित्यं ’ वेदतत्वावधारिचारालक्षणं श्रवणापरपर्यायं ‘ निर्विद्य ’ निःशेषं विदित्वा आ-मशानं निःशेषं कृत्वा अनंतरं ‘ वात्येन निष्ठामेन् ’ । श्रवणज्ञानोपन्याशोधानात्मदृष्टिनिस्कारसामर्थ्यं बन्धं तस्य मात्रो वात्यं तेन ‘ वात्येन ’ बलनाथेन विपर्ययनादृष्टः सन् ‘ निष्ठामेन् ’ स्यातुमिच्छेत् । वात्यशब्दाभिधेयं पवनं इत्यादित्यर्थः । ‘ वात्यं च पांडित्यं च निर्विद्य ’ निःशेषं कृत्वा अधानंतरं मुनिर्मीनवान्

अथ हैनमुपस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच अत्साक्षाद्-
परोक्षाद्ब्रह्म यऽआत्मा सर्वान्तरस्तुम्मे व्याचक्ष्वेत्येषु तऽआत्मा सर्वा-
न्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो यः प्राणेन प्राणिति सु तऽआत्मा
सर्वान्तरो योऽपानेनापानिति सु तऽआत्मा सर्वान्तरो यो व्यानेन
व्युनिति सु तऽआत्मा सर्वान्तरो यऽउदानेनोदानिति सु तऽआत्मा
सर्वान्तरो यः समानेन समानिति सु तऽआत्मा सर्वान्तरः सु होवाचोप-
स्तश्चाक्रायणो यथा वै ब्रूयादसौ गौरसावुश्वऽडुत्येवमेवैतद्व्युपदिष्टम्भवति

उपस्तब्राह्मणं वा निर्गुणात्मविद्याब्राह्मणम् ।

अथ हैनमुपस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म । य आत्मा
सर्वान्तरः । तं मे व्याचक्ष्वेति । एष त आत्मा सर्वान्तरः । कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरः । यः
प्राणेन प्राणिति । स त आत्मा सर्वान्तरः । योऽपानेनापानिति । स त आत्मा सर्वान्तरः । यो

धारावाहिकात्मप्रत्ययप्रवाहवान् तिष्ठासेदित्यनुषज्यते । निदिध्यासनं कुर्यादित्यर्थः । एवममौने च । उक्तार्थ-
पांडित्यबाल्यशब्दाभिधेयं श्रवणमननाख्यं 'निर्विद्य' 'मौने' चोक्तार्थमुनिशब्दवाच्यं निदिध्यासनाख्यं च
'निर्विद्य' अयानन्तरं 'ब्राह्मणः' निरुपचरितब्राह्मण्यवान् साक्षात्कृतब्रह्मैव स्यात् । कृतकृत्यो भवेदित्यर्थः ।
उक्तं ब्राह्मण्यं प्राप्तवतो ब्रह्मविदः समाचारं पृच्छति-स ब्राह्मण इति । 'सः ब्राह्मणः' 'केन' चरणेनेदृक्
स्याद्वेत् । अनियतं तस्य चरणमित्युत्तरमाह-येनेति । 'येन' चरणेन भवेत् । तेनेदृश एवेति । येन केनचित्
अव्यवस्थितचरणेन 'ईदृश एव' कृतकृत्य एव ब्राह्मणः 'भवति' । विहितमाचरतो निषिद्धं च त्यजतः शुद्धबुद्धेः
श्रुताद्वाक्यात् सम्यक् धीरुपपद्यते । तस्य च वासनावशात् व्यवस्थितैव चेष्टा नाव्यवस्थितेति न यथेष्टा-
चरणप्रयुक्तो दोष इति स्तुत्यर्थं येन केनचिच्चरणेनेति बोध्यम् । इदानीं विज्ञानफलमाह-य एवं वेदेति । 'यः'
ब्राह्मणः एवमेतत् ब्राह्मण्यवस्थानं अशनायायतीतात्मस्वरूपं नित्यतृप्तमिति 'वेद' जानाति । सोऽपीदृश
एवोक्तलक्षण एव ब्राह्मणो भवतीत्यनुषज्यते । 'ततो ह कडोटः कौषीतकेय उपरराम' ॥ १ ॥

इति श्रीद्विषीकेशत्रलभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-
ब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां
वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीयेऽध्याये चतुर्थे कहोडब्राह्मणं वा निर्गुणब्रह्मविद्याब्राह्मणं परि-
समाप्तम् ॥ १४ (६) ३-४ ॥

एवं ब्राह्मणत्रयेण सप्रयोजकं बन्धनमुक्तम् । चतुर्थे च कहोडब्राह्मणे बंधध्वंसि ससंन्यासं आत्मतत्त्वज्ञान-
मभिहितम् । सांप्रतं यो बद्धः संसरति, सोऽस्ति नास्ति वेति, अस्तित्वे च किंलक्षणो देहादीनामन्यतमः; तेभ्यो
विलक्षणो वेति विमृश्ये आत्मनो देहादिभ्यो विवेकेनाधिगमाय उपस्तब्राह्मणमारभ्यते-अथ हैनमुपस्तश्चाक्रायण
इति । अयानन्तरं 'ह' चक्रस्यापत्यं चाक्रायणः उपस्तनामा ब्राह्मणः 'एनं' प्रकृतं याज्ञवल्क्यं पप्रच्छेत्यादि

अथ हैनद्गार्गी वाचक्रवी पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं
सर्वमप्सोतश्च प्रोतश्च कुस्मिन्वापऽओताश्च प्रोताश्चेति वायौ
गार्गीति कुस्मिन् वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्याकाशऽएव गार्गीति कुस्मिन्वा-
काशऽओतश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति कुस्मिन्वन्तरिक्षलोका-
ऽओताश्च प्रोताश्चेति द्यौर्लोकेषु गार्गीति कुस्मिन् द्यौर्लोकाऽओताश्च
प्रोताश्चेत्यादित्यलोकेषु गार्गीति कुस्मिन्वादित्यलोकाऽओताश्च प्रोता-
श्चेति चन्द्रलोकेषु गार्गीति कुस्मिन् चन्द्रलोकाऽओताश्च प्रोताश्चेति नक्षत्र-
लोकेषु गार्गीति कुस्मिन् नक्षत्रलोकाऽओताश्च प्रोताश्चेति देवलोकेषु
गार्गीति कुस्मिन् देवलोकाऽओताश्च प्रोताश्चेति गन्धर्वलोकेषु गार्गीति

गार्गीब्राह्मणम् ।

अथ हैनं गार्गी वाचक्रवी पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वमप्सोतं च प्रोतं च ।
कुस्मिन् आप ओताश्च प्रोताश्चेति । वायौ गार्गीति । कुस्मिन् वायुरोतश्च प्रोतश्चेति । आकाश
एव गार्गीति । कुस्मिन् आकाश ओतश्च प्रोतश्चेति । अंतरिक्षलोकेषु गार्गीति । कुस्मिन् अंत-
रिक्षलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । द्यौर्लोकेषु गार्गीति । कुस्मिन् द्यौर्लोका ओताश्च प्रोताश्चेति ।

अलौकिक्या स्वात्मरूपया नित्यया दृष्ट्या व्यापारं हे उषस्त ! त्वं ' न पश्येः ' न पश्यसि । न च कदाचि-
दपि विषयत्वेन दृष्टेर्दृष्टा स्फुरतीत्यर्थः । तथा ' श्रुतेः ' श्रवणवृत्तेः । तथा ' मतेः ' केवलाया मनोवृत्तेः ।
तथा ' विज्ञातेः ' केवलाया बुद्धिवृत्तेः । समानमन्यत् । एवमुक्तस्य दृष्ट्यादिसाक्षिणः अन्यत्किंचिद्वास्तवं वाऽस्ती-
त्युपसंहरति—एष त आत्मा सर्वांतर इति । ' एषः ' सर्वैकैर्विशेषणैर्विशिष्टः ' ते ' तवात्मा । अतः एत-
स्मादुक्तत्वात् आत्मनः ' अन्यदार्तं ' विनाशि रज्जुसर्पादिवन्मिथ्याभूतमित्यर्थः । " ततो होषस्तश्चाक्रायण उपर-
रामेति " पूर्ववत् ॥ १ ॥

इति श्रीहर्षकिशब्दब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिभाषाकाचार्यस्य

श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माय्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाय्यंदिनशाखोपनिषद्-

बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीयेऽध्याये पंचमे उषस्तब्राह्मणं

निर्गुणात्मविद्याब्राह्मणं वा परिसमाप्तम् ॥ १४ । (६) ३ । १ ॥

पूर्वब्राह्मणयोः " यस्माद्वादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वांतरः " इत्यत्र यः सर्वांतर आत्मा उक्तः । तस्य
स्वरूपाधिगमाय शाकल्यब्राह्मणान्प्राक्तनं ब्राह्मणत्रयं आरभ्यते—तत्रानात्मभूतान् सर्वान् पदार्थान् तावत् गार्गी-
ब्राह्मणेनाह—अथ हैनं गार्गी वाचक्रवीति । अयानंतरं ' एनं ' मुनि ' गार्गी ' नामतः वचनोर्दुहिता
' वाचकनी ' पप्रच्छेत्यादि पूर्ववत् । ' यदिदं ' सर्वं भूषरादिकं पार्थिवं धातुजातं ' अप्सु ' उदके स्वकारणे
' ओतं च ' दीर्घपटतंतुवत् ' प्रोतं च ' तिर्यक्तंतुवत् सर्वतोऽन्तर्वहिर्भूताभिरद्विव्यक्तमित्यर्थः । अन्यथा
सक्तुमुष्टिवत् विशीर्यते । तथा च यथा येयं पंचीकृता पृथिवी कार्यत्वात्स्वकारणभूतासु पंचीकृतास्वप्सु ओता प्रोता
च तद्वदपामपि कार्यत्वात् ' कुस्मिन् ' खलु ' आप ओताश्च प्रोताश्चेति ' अनुमानविषया दृष्टो मुनिरुत्तरमाह—

कुस्मिन्नु गन्धर्वलोकाऽओताश्च प्रोताश्चेति प्रजापतिलोकेषु गार्गीति
 कुस्मिन्नु प्रजापतिलोकाऽओताश्च प्रोताश्चेति ब्रह्मलोकेषु गार्गीति
 कुस्मिन्नु ब्रह्मलोकाऽओताश्च प्रोताश्चेति स होवाच गार्गी माऽतिप्राक्षी-
 र्मुते मूर्द्धा व्यपतदनतिप्रश्न्या वै देवताऽअतिपृच्छसि गार्गी माऽति-
 प्राक्षीरिति ततो ह गार्गी वाचकव्युपरराम ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीये
 प्रपाठके चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥ १४१ (५) ३१४ ॥ (६) ३-६ ॥

आदित्यलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु आदित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । चंद्रलोकेषु गार्गीति ।
 कस्मिन्नु चंद्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । नक्षत्रलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु नक्षत्रलोका ओताश्च
 प्रोताश्चेति । देवलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । गंधर्वलोकेषु गार्गीति ।
 कस्मिन्नु गंधर्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । प्रजापतिलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु प्रजापतिलोका
 ओताश्च प्रोताश्चेति । ब्रह्मलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । स होवाच ।
 गार्गी मा अतिप्राक्षीः । मा ते मूर्द्धा व्यपतत् । अनतिप्रश्न्या वै देवता अतिपृच्छसि । गार्गी मा
 अतिप्राक्षीरिति । ततो ह गार्गी वाचकवी उपरराम ॥ १ ॥

वार्या गार्गीति । हे गार्गी ! ' वायी पंचीहृते आप ओताश्च प्रोताश्च । ' कस्मिन्नु ' खलु ' वायुरोतश्च
 प्रोतश्चेति ' । ' आकाश एव गार्गीति ' । ' कस्मिन्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ' । ' अंतरिक्ष-
 लोकेषु ' पश्यादिगतिहेतुभूतेषु । तान्येव पंचीहृतानि भूतानि संहृतानि अंतरिक्षलोका उच्यन्ते । बहुवचने-
 त्वारंभकभूतानां बहुत्वापेक्षया बोध्यम् । प्रजापतिलोकाः विराट्शरीरारंभकपंचीहृतपंचमहाभूतात्मकाः
 ' ब्रह्मलोकेषु ' दिश्यगर्भलोकेषु अपंचीहृतपंचभूतात्मकेषु ओतप्रोतभावेन वर्तन्ते । शेषं सुबोध्यम् ।
 एवं पूर्वदनुमानेन मूलमपि ब्रह्मलोकाग्रये पृच्छन्ती गार्गी प्रतिपेधति-स होवाचेत्यादिना । ' सः '
 पाठवन्त्यः ' ह ' उवाच । हे ' गार्गी ! ' यासु देवतासु ब्रह्मलोकास्तु ओतप्रोतभावेन वर्तन्ते । ताः प्राणा-
 त्मभूताः सूक्ष्मे देवताः आनुमानिकव्यप्रदानविषयतामतीत्य वर्तमानाः अनुमानेन ' मा प्राक्षीः ' मा पृच्छेत्पर्यः ।
 प्रविशेयानि क्रमे दोषमाह-मा ते मूर्द्धेति । पृच्छ्याथ ' ते ' तत्र ' मूर्द्धा ' मूलकं ' मा व्यपतत् ' शिष्टं
 मा पतेत् । मूर्द्धेतत्प्रमत्तं प्रकटयन् प्रतिपेधमुपगमयति-अनतिप्रश्न्या वै देवता इति । देवतानां स्वः प्रश्न
 आगमविषयः । स प्रश्नविषयमिति श्रोतव्यं गार्गीः प्रश्नः आनुमानिकव्याप्तं स प्रश्नो यामामिन्द्रादिदेवतानां विषये ।
 ता अतिप्रश्न्याः, एतासु न अतिप्रश्न्याः ' अनतिप्रश्न्याः ' । स्वप्रश्नविषया एव केतनागमगम्या इत्यर्थः । ' ता
 अनतिप्रश्न्याः ' सूक्ष्मे देवता ये ' अतिपृच्छसि ' । अतो हे ' गार्गी ! ' मत्तुं भेजेऽपि तदि ' मा अतिप्राक्षीः ' ।
 इति अनुपपत्त्येति शेषः । ' ततो ह गार्गी वाचकव्युपरराम ' इत्युपगम्यः पूर्वम् ॥ १ ॥

इति गोदादिदत्तप्रमाणानुरूपवृत्तान्तरित्यस्य धीमादित्यलोकेषु पञ्चमप्रपाठकोपनिषद्वृत्तान्तरित्यस्य
 ब्रह्मण्यस्य श्रुती माध्यादिनीपतयपमाद्व्याख्यानमप्यन्दिशानोदितविद्वद्वृत्तान्तरित्यस्य

टीकायां मातुंस्वप्नरागिजरायां सुषीयेऽप्याये यत्तु गार्गीब्राह्मणं

तद्विगमयन् ॥ १४ (१) ३-६ ॥

अथ हैनमुद्दालकऽआरुणिः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच मद्ब्रेष्वव-
साम पतञ्चलस्य काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयानास्तस्यासीद्भाष्या गन्धर्व-
गृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत्कबन्धऽआथर्वणऽइति ॥ १ ॥

सोऽब्रवीत् । (त्प) पतञ्चलङ्काप्यं याज्ञिकांश्च वेत्थ नु त्वङ्काप्य
तत्सूत्रं यस्मिन्नयुञ्ज लोकः पुरश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संहन्धानि
भवन्तीति सोऽब्रवीत्पतञ्चलः काप्यो नाहन्तद्भगवन्वेदेति ॥ २ ॥

सोऽब्रवीत् । (त्प) पतञ्चलङ्काप्यं याज्ञिकांश्च वेत्थ नु त्वङ्काप्य

उद्दालकब्राह्मणं, अन्तर्यामिब्राह्मणं वा सृष्टिप्रवेशब्राह्मणम् ।

अथ हैनमुद्दालक आरुणिः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । मद्ब्रेष्ववसाम पतञ्चलस्य
काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयानाः । तस्यासीद्भाष्या गन्धर्वगृहीता । तमपृच्छाम । कोऽसीति । सो-
ऽब्रवीत् । कबन्ध आथर्वण इति ॥ १ ॥

सोऽब्रवीत्पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकांश्च । वेत्थ नु त्वं काप्य तत्सूत्रम् । यस्मिन्नयं च लोकः परश्च
लोकः सर्वाणि च भूतानि संहन्धानि भवन्तीति । सोऽब्रवीत्पतञ्चलः काप्यः । नाहं तद्भगव-
न्वेदेति ॥ २ ॥

सोऽब्रवीत्पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकांश्च । वेत्थ नु त्वं काप्य तमन्तर्यामिणम् । य इमं च लोकं परं च
लोकं सर्वाणि च भूतान्यन्तरो यमयतीति । सोऽब्रवीत्पतञ्चलः काप्यः । नाहं तं भगवन्वेदेति ॥ ३ ॥

एवं मार्गब्राह्मणे सूत्रादर्वाक्तं व्यापकमुक्तम् । इदानीं आगमैकगम्यं सूत्रं तदन्तर्गतमतर्वामिणं च निर्वक्तुं
अन्तर्यामिब्राह्मणमारभ्यते—अथ हैनमुद्दालक आरुणिगिति । ‘अथ’ गार्ग्या मूर्धपातभयादुपरतेरन्तरं
‘उद्दालकः’ नामतः अरुणस्यापत्यमारुणिर्हं ‘एनं’ याज्ञवल्क्यं पप्रच्छेति पूर्ववत् । स्वस्य सूत्रादिविद्यायाः
आचार्योपदेशपूर्वकत्वेनागमविषयत्वं ज्ञापयितुमाख्यायिकामाह—मद्ब्रेष्ववसामेति । ‘मद्ब्रेषु’ देशेषु ‘पतञ्चलस्य’
पतञ्चलनाम्नः ‘काप्यस्य’ कपिगोत्रस्य ‘गृहेषु’ यज्ञमधीयानाः ‘यज्ञशान्नाध्ययनं कुर्वाणाः शिष्याः संतो वयं
‘अवसाम’ उषितवन्तः । ‘तस्य’ पतञ्चलस्य ‘भाष्या’ ‘गन्धर्वगृहीता’ गन्धर्वेण अमानुषेण सत्त्वविशेषेण
गृहीता आविष्टा ‘आसीत्’ । ‘तं’ गन्धर्वं पतञ्चलसहिता वयं याज्ञिकाः त्वं कोऽसीत्यपृच्छाम । एवं पृष्टः
‘सः’ गन्धर्वः अस्मभ्यमब्रवीत् । किं ? अहं नाम्ना ‘कबन्धः’ अथर्वणोऽपत्यमाथर्वण इति ॥ १ ॥

‘सः’ गन्धर्वः ‘पतञ्चलं काप्यं’ याज्ञिकांश्च तच्छिष्यानस्मान् प्रत्यब्रवीत् । किं ? हे काप्य ! ‘नु’
वितर्के ‘त्वं’ तत्सूत्रं ‘वेत्थ’ जानीषे । किं तत्सूत्रमित्याकांक्षायां तद्विशिनष्टि—यस्मिन्नयं चेति । ‘यस्मिन्’
सूत्रे ‘अयं च लोकः’ इदं च जन्म ‘परश्च लोकः’ परं च प्रतिपत्त्यं जन्म ‘सर्वाणि च भूतानि’ ब्रह्मादि-
स्तम्बपर्यायानि ‘संहन्धानि’ संप्रथितानि सगिव सूत्रे विष्टब्धानि भवन्ति । इति पृष्टः ‘सः’ पतञ्चलः
काप्यः ‘अब्रवीत्’ । किं ? हे ‘भगवन्’ ! इति संग्रहयन् ‘अहं’ तत्सूत्रं ‘न वेद’ न जानामि इति ॥ २ ॥

एवमुक्तः ‘सः’ गन्धर्वः पुनरुपाध्यायं ‘पतञ्चलं काप्यं’ याज्ञिकांश्चास्मान् प्रत्यब्रवीत् । किं ? हे काप्य !

तुमन्तव्यामिणं युऽइमुञ्च लोकं पुरञ्च लोकं सुव्याणि च भूतान्यन्तरो
यमयतीति सोऽञ्चवीत्पतञ्चलः क्वाप्यो नाहन्तुम्भगवन्वेदेति ॥ ३ ॥

सोऽञ्चवीत् । (त्प) पतञ्चलङ्कुप्यं याज्ञिकांश्च यो वै तुत्काप्य
सूत्रम्विद्यात्तुञ्चान्तव्यामिणं सुञ्चलवित्सु लोकवित्सु देववित्सु वेदवित्सु
यज्ञवित्सु भूतवित्सु आत्मवित्सु सर्वविदिति तेभ्योऽञ्चवीत्तदहमेद
तुञ्चत्तुं याज्ञवल्क्य सूत्रमुविद्रांस्तुञ्चान्तव्यामिणम्रह्मगवीरुदजसे मूर्ध्ना ते
विपतिष्यतीति ॥ ४ ॥

वेदं वाऽअहङ्गोतम तत्सूत्रम् । (न्तु) तुञ्चान्तव्यामिणमिति यो वाऽ
उदङ्कुश्च व्याहृदं वेदंति युथा वेत्येतया ब्रूहीति ॥ ५ ॥

गाऽग्रितु पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकांश्च । यो वै तत् काप्यं मयं विद्यात् ते नांतर्पादि-
जम् । स अग्रितु । स लोचवित् । स देववित् । स वेदवित् । स यज्ञवित् । स भूतवित् ।
स आत्मवित् । स सर्ववित् । इति तेभ्योऽग्रितु । तदहं वेदं । तच्चेत्तं याज्ञवल्क्य सूत्रमवि-
द्रांसे नांतर्पादिजम् । अग्रगवीरुदजसे । मूर्ध्ना ते विपतिष्यति इति ॥ ४ ॥

वेदं वा अहं गीतम तत्सूत्रं ते नांतर्पादिजमिति । यो वा इदं कथं ब्रूयात् । वेदं वेदंति । यदा
वेत्य । यदा ब्रूहि इति ॥ ५ ॥

वायुर्वै गौतम तत्सूत्रम् । (म्वा) वायुना वै गौतम सूत्रेणायुश्च लोकः
परश्च लोकः सुर्वाणि च भूतानि संहन्धानि भवन्ति तस्माद्दे गौतम
पुरुषम्प्रेतमाहुर्व्यसं सिसपतास्याङ्गानीति वायुना हि गौतम सूत्रेण
संहन्धानि भवन्तीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्यान्तर्स्यामिण्मूहीति ॥ ६ ॥

युः पृथिव्यान्तिष्ठन् । (नृ) पृथिव्याऽअन्तरो यमपृथिवी न वेद्
यस्य पृथिवी शरीरं युः पृथिवीमन्तरो यमयति स तऽआत्माऽन्तर्स्या-
म्यमृतः ॥ ७ ॥

वायुर्वै गौतम तत्सूत्रम् । वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च
भूतानि संहन्धानि भवन्ति । तस्माद्दे गौतम पुरुषं प्रेतमाहुः । व्यसंसिपतास्याङ्गानि इति । वायुना
हि गौतम सूत्रेण संहन्धानि भवन्ति इति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ! अंतर्यामिणं ब्रूहीति ॥ ६ ॥

यः पृथिव्यां तिष्ठन् । पृथिव्या अन्तरः । यं पृथिवी न वेद् । यस्य पृथिवी शरीरम् । यः
पृथिवीमन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ७ ॥

धनं हे गौतम ! ' अहं ' याज्ञवल्क्योऽपि गन्धर्वोदितं ' तत्सूत्रं ' ' तमन्तर्यामिणं वेद ' जानामि । इत्येवमुक्तो
गौतमः प्रत्याह—यो वा इदमिति । यः कश्चित्प्राकृतोऽपि ' यत् ' त्वयोक्तं वेदेति । ' इदं वै ' निश्चितं आत्मानं
ज्ञावयन् ' ब्रूयात् ' किं तेन गजितेन । कार्येण दर्शय । ' यथा वेत्थ ' जानासि ' तथा ब्रूहीति ' ॥ ६ ॥

एवमुक्तो याज्ञवल्क्यो ब्रह्मलोका यस्मिन्नोताश्च प्रोताश्च वर्तमाने काले यथा पृथिव्यप्सु तत्सूत्रमागमगम्यं
वक्तव्यमिति तदर्थं प्रत्याह—वायुर्वै गौतमेति । हे ' गौतम ! ' ' तत् ' गन्धर्वोक्तं ' सूत्रं ' ' वायुर्वै ' वायुरेव
नान्यत् । तथा च—यदात्मकं पंच भूतानि दश बाह्यानीन्द्रियाणि पंचवृत्तिः प्राण एकः चतुर्विधमन्तःकरणं
इत्येवं सप्तदशविधं लिङ्गं प्राणिनां कर्मसमवायिसमष्टिव्यष्ट्यात्मकं सूक्ष्मं पृथिव्यादिनामाकाशवत् विष्टम्कं यस्य
सप्त सप्त मरुद्गणा ब्रह्मा भेदाः समुद्रस्येवोर्मयः तदेतत् वायव्यं तत्त्वं सूत्रमित्यभिधीयते । न तु वायुमात्रम् ।
तस्य विधारणे स्वातन्त्र्याभावात् । उक्तस्य वायुत्वस्य सूत्रत्वं विद्वत्प्रसिद्ध्या साधयति—वायुना वै गौतमेत्या-
दिनोक्तार्थकेन । प्रसिद्धमेतत्सूत्रविदामित्यर्थः । पुनर्लोकप्रसिद्ध्याऽपि तत्साधयति—तस्माद्दे गौतमेति ॥
हे ' गौतम ! ' यस्मात् सूत्रात्मकेन ' वायुना ' सर्वं विष्टतं तस्मात् ' प्रेतं ' मृतं ' पुरुषं ' शरीरं मृतलक्षणज्ञा
' आहुः ' कथयन्ति । ' अस्य ' मृतस्याङ्गानि करादीनि ' व्यसंसिपत ' विसस्तानि अभवन् । सूत्रापगमे हि
मृग्यादीनां प्रोतानामवसंसनं दृष्टमेव । वायुः सूत्रम् । अतो ' वायुना हि गौतम ! सूत्रेण संहन्धानि ' संग्र-
थितान्यङ्गानि भवन्तीति ' निगमयति । एवं निरूपितं सूत्रस्वरूपमङ्गीकृत्य उदात्तक अंतर्यामिस्वरूपं पृच्छति—
एवमेवैतदिति । हे ' याज्ञवल्क्य ! ' एतत्सूत्रमेव सम्यगुक्तम् । इदानीं तु तत्रान्तर्गतं ' अंतर्यामिणं
ब्रूहीति ' ॥ ६ ॥

एवमुक्तो याज्ञवल्क्य आह—यः पृथिव्यां तिष्ठन् ' वर्तमानो भवति सः अंतर्यामी ।
एवमुक्तं सर्वैः पृथिव्यां तिष्ठतीति सर्वत्र प्रसङ्गो मा भूदिति विशिनष्टि—' पृथिव्या अन्तरः ' अन्त्यन्तर इति । तत्र

(तो) योऽप्सु तिष्ठन् । (न्न) अद्भ्योऽन्तरो यमापो न विदुष्यस्यापः
शरीरं योऽपोऽन्तरो यमुयति सु तऽआत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ ८ ॥

(तो) योऽग्नी तिष्ठन् । (न्न) अग्नेरन्तरो यमग्निर्न वेद यस्याग्निः
शरीरं योऽग्निमन्तरो यमुयति सु तऽआत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ ९ ॥

(तो) योऽआकाशे तिष्ठन् । (न्न) आकाशादन्तरो यमाकाशो न वेद
यस्याकाशः शरीरं योऽआकाशमन्तरो यमुयति सु तऽआत्माऽन्त-
र्ध्याम्यमृतः ॥ १० ॥

(तो) यो वायौ तिष्ठन् । (न्वा) वायोरन्तरो यमवायुर्न वेद यस्य
वायुः शरीरं यो वायुमन्तरो यमुयति सु तऽआत्माऽन्तर्ध्या-
म्यमृतः ॥ ११ ॥

योऽप्सु तिष्ठन् । अद्भ्योऽन्तरः । यमापो न विदुः । यस्यापः शरीरम् । योऽपोऽन्तरा यमुयति ।
स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ ८ ॥

योऽग्नी तिष्ठन् । अग्नेरन्तरः । यमग्निर्न वेद । यस्याग्निः शरीरम् । योऽग्निमन्तरो यमुयति ।
स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ ९ ॥

य आकाशे तिष्ठन् । आकाशादन्तरः । यमाकाशो न वेद । यस्याकाशः शरीरम् । य आकाश-
मन्तरो यमुयति । स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ १० ॥

यो वायौ तिष्ठन् । वायोरन्तरः । यं वायुर्न वेद । यस्य वायुः शरीरम् । यो वायुमन्तरो यमुयति ।
स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ ११ ॥

पृथिव्यभिमानिनी देवतां तर्पयामिनी स्यादित्यत आह—यं पृथिवीति । 'पृथिवी' पृथिव्यभिमानिनी देवता अपि
यमन्तर्ध्यामिं न वेद' मथ्यन्तः कश्चिद्वर्तते इति न जानानि । नियंतुरीधरस्य लौकिकनियंतृवत् कार्यकारणत्व-
मात्रं कथाह—यस्येति । यस्यां तर्पयामिनिः 'पृथिव्येव शरीरं' नान्यत् । पृथिवीदेवताया यच्छरीरं तदेव शरीरं
यस्येति । शरीरग्रहणं कारणोपलक्षणार्थम् । तस्याः पृथिवीदेवतायाः स्वकर्मप्रयुक्तं हि कार्यकरणं च । अस्यां तर्पय-
मिगन्तु स्वकर्माभावात् नियमोक्तत्वं तु परमार्थकर्मव्यवसायमावत्त्वात् परस्य यत् कार्यकरणं तदेवास्य न स्वन-
रूप्यः । देवताकार्यकरणस्य ईश्वरताक्षिमात्रमाश्रित्येन हि नियमेन प्रवृत्तिः स्यात् तामित्यत आह—यः पृथिवी-
मिति । 'यः' नियम्यपृथिवीदेवताकार्यकारणाभ्यामेव कार्यकरणादानि ईश्वरो नारायणादयोऽन्तरोऽप्यन्तरः सन्
पृथिवीदेवता 'यमुयति' ग्राहिणया स्वव्यापारे नियमेन प्रवर्तयति । एषः 'त' तत्र कार्यकारणसंवातस्य सर्वभूतानां
धेनुपलक्षणार्थमेतन् । सर्वभूतानाम् यस्याया अंतर्ध्यामि पृष्टः एषः 'अमृतः' सर्वसंसारमवर्जित इत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवमेव " योऽप्सु तिष्ठन् " इत्यादयः कंदिका व्याख्येयाः ॥ ८ ॥

" योऽग्नी " ॥ ९ ॥

" योऽआकाशे " ॥ १० ॥

" यो वायौ " ॥ ११ ॥

(तो) युऽआदित्ये तिष्ठन् । (त्रा) आदित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं युऽआदित्यमुन्तरो यमुयति स तऽआत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ १२ ॥

(तो) यश्चन्द्रतारके तिष्ठन् । (ष्व) चन्द्रतारकादन्तरो यश्चन्द्रतारकं न वेद यस्य चन्द्रतारकं शरीरं यश्चन्द्रतारकमुन्तरो यमुयति स तऽआत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ १३ ॥

(तो) यो दिक्षु तिष्ठन् । (न्दि) दिग्भ्योऽन्तरो यन्दिशो न विदुर्धस्य दिशः शरीरं यो दिशोऽन्तरो यमुयति स तऽआत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ १४ ॥

(तां) यो विद्युति तिष्ठन् । (न्वि) विद्युतोऽन्तरो यम्विद्युन्न वेद यस्य विद्युच्छरीरं यो विद्युतमुन्तरो यमुयति स तऽआत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ १५ ॥

(तो) यः स्तनयित्नौ तिष्ठन् । (न्स्त) स्तनयित्नोऽन्तरो यः स्तनयित्नुर्न वेद यस्य स्तनयित्नुः शरीरं यः स्तनयित्नुमुन्तरो यमुयति स तऽआत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतऽइत्याधिदेवतमुयाधिलोकम् ॥ १६ ॥

य आदित्ये तिष्ठन् । आदित्यादन्तरः । यमादित्यो न वेद । यस्यादित्यः शरीरम् । य आदित्यमन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ १२ ॥

यश्चन्द्रतारके तिष्ठन् । चन्द्रतारकादन्तरः । यं चन्द्रतारकं न वेद । यस्य चन्द्रतारकं शरीरम् । यश्चन्द्रतारकमन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ १३ ॥

यो दिक्षु तिष्ठन् । दिग्भ्योऽन्तरः । यं दिशो न विदुः । यस्य दिशः शरीरम् । यो दिशोऽन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ १४ ॥

यो विद्युति तिष्ठन् । विद्युतोऽन्तरः । यं विद्युन्न वेद । यस्य विद्युच्छरीरम् । यो विद्युतमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ १५ ॥

यः स्तनयित्नौ तिष्ठन् । स्तनयित्नोरन्तरः । यं स्तनयित्नुर्न वेद । यस्य स्तनयित्नुः शरीरम् । यः स्तनयित्नुमन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः । इत्याधिदेवतम् । अयाधिलोकम् ॥ १६ ॥

“ यऽआदित्ये ” ॥ १२ ॥

“ यश्चन्द्रतारके ” इति द्वैकवद्भावः ॥ १३ ॥

“ यो दिक्षु ” ॥ १४ ॥

“ यो विद्युति ” ॥ १५ ॥

“ यः स्तनयित्नौ ” इत्याधिदेवतमन्तर्यामिषयं दर्शनं देवतासूक्तम् । अथानन्तरमधिलोकेषु अन्तर्यामिदर्शनमुच्यत इत्यर्थः ॥ १६ ॥

(कं यः) यः सर्वेषु लोकेषु तिष्ठन् । (न्तु) सर्वेभ्यो लोकेभ्योऽन्तरो यथ् सर्वे लोका न विदुष्यस्य सर्वे लोकाः शरीरं यः सर्वाः लोकानन्तरो यमयति स तऽ आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतऽ इत्युऽ एवाधिलोक-
मुयाधिवेदम् ॥ १७ ॥

(दं यः) यः सर्वेषु वेदेषु तिष्ठन् । (न्तु) सर्वेभ्यो वेदेभ्योऽन्तरो यथ् सर्वे वेदा न विदुष्यस्य सर्वे वेदाः शरीरं यः सर्वान्वेदानन्तरो यमयति स तऽ आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतऽ इत्युऽ एवाधिवेदमुयाधियज्ञम् ॥ १८ ॥

(ज्ञं यः) यः सर्वेषु यज्ञेषु तिष्ठन् । (न्तु) सर्वेभ्यो यज्ञेभ्योऽन्तरो यथ् सर्वे यज्ञा न विदुष्यस्य सर्वे यज्ञाः शरीरं यः सर्वान्यज्ञानन्तरो यमयति स तऽ आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतऽ इत्युऽ एवाधि-
यज्ञमुयाधिभूतम् ॥ १९ ॥

(तं यः) यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् । (न्तु) सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यथ् सर्वाणि भूतानि न विदुष्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति स तऽ आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतऽ इत्युऽ एवाधिभूत-
मुयाध्यात्मम् ॥ २० ॥

यः सर्वेषु लोकेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो लोकेभ्योऽन्तरः । यं सर्वे लोका न विदुः । यस्य सर्वे लोकाः शरीरम् । यः सर्वालोकानन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः । इत्यु एवाधिलोकम् । अयाधिवेदम् ॥ १७ ॥

यः सर्वेषु वेदेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो वेदेभ्योऽन्तरः । यं सर्वे वेदा न विदुः । यस्य सर्वे वेदाः शरीरम् । यः सर्वान्वेदानन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः । इत्यु एवाधिवेदम् । अयाधियज्ञम् ॥ १८ ॥

यः सर्वेषु यज्ञेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो यज्ञेभ्योऽन्तरः । यं सर्वे यज्ञा न विदुः । यस्य सर्वे यज्ञाः शरीरम् । यः सर्वान्यज्ञानन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः । इत्यु एवाधियज्ञम् । अयाधिभूतम् ॥ १९ ॥

यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरः । यं सर्वाणि भूतानि न विदुः । यस्य सर्वाणि

‘सर्वेषु लोकेषु’ लोकाः मोक्षदानानि तेषु । ‘एतु एव अधिलोकं अयाधिवेदः’ इति पूर्वपक्षस्याप्येवम् ॥ १७ ॥

“ यः सर्वेषु वेदेषु ” “ इत्यु एवाधिवेदमुयाधिवेदम् ” इति पूर्वम् ॥ १८ ॥

“ यः सर्वेषु यज्ञेषु ” इति याम्यव्याख्यानमिति निर्दिष्टम् । “ इत्यु एवाधियज्ञमुयाधियज्ञम् ” इति । पूर्वम् ॥ १९ ॥

“ यः सर्वेषु भूतेषु ” इत्यु एवाधिभूतमुयाध्यात्मम् ” इति पूर्वम् ॥ २० ॥

(त्मं युः) युः प्राणे तिष्ठन् । (न्प्रा) प्राणादन्तरो यमुप्राणो न वेद यस्य प्राणः शरीरं युः प्राणमन्तरो यमुपयति स तऽआत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २१ ॥

(तो) यो वाचि तिष्ठन् । (न्वा) वाचोऽन्तरो यमवाङ्मन वेद यस्य वाक्शरीरं यो वाचमन्तरो यमुपयति स तऽआत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २२ ॥

(तो) यश्चक्षुषि तिष्ठन् । (ष्चक्षु) चक्षुषोऽन्तरो यश्चक्षुर्न वेद यस्य चक्षुः शरीरं यश्चक्षुमन्तरो यमुपयति स तऽआत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २३ ॥

(तो) युः श्रोत्रे तिष्ठन् । (ञ्श्रो) श्रोत्रादन्तरो यश्च श्रोत्रं वेद यस्य श्रोत्रं शरीरं युः श्रोत्रमन्तरो यमुपयति स तऽआत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २४ ॥

(तो) यो मनसि तिष्ठन् । (न्मु) मनसोऽन्तरो यम्मनो न वेद यस्य मनः शरीरं यो मनोऽन्तरो यमुपयति स तऽआत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २५ ॥

भूतानि शरीरम् । यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः । इत्यु एवाधिभूतम् । अथाध्यात्मम् ॥ २० ॥

यः प्राणे तिष्ठन् । प्राणादन्तरः । यं प्राणो न वेद । यस्य प्राणः शरीरम् । यः प्राणमन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २१ ॥

यो वाचि तिष्ठन् । वाचोऽन्तरः । यं वाक् न वेद । यस्य वाक् शरीरम् । यो वाचमन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २२ ॥

यश्चक्षुषि तिष्ठन् । चक्षुषोऽन्तरः । यं चक्षुर्न वेद । यस्य चक्षुः शरीरम् । यश्चक्षुमन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २३ ॥

यः श्रोत्रे तिष्ठन् । श्रोत्रादन्तरः । यं श्रोत्रं न वेद । यस्य श्रोत्रं शरीरम् । यः श्रोत्रमन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २४ ॥

यो मनसि तिष्ठन् । मनसोऽन्तरः । यं मनो न वेद । यस्य मनः शरीरम् । यो मनोऽन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २५ ॥

“ यः प्राणे ” प्राणाख्ये वायुसहिते ॥ २१ ॥

“ यो वाचि ” ॥ २२ ॥

“ यश्चक्षुषि ” ॥ २३ ॥

“ यः श्रोत्रे ” ॥ २४ ॥

“ यो मनसि ” ॥ २५ ॥

(तो) यस्त्वचि तिष्ठन् । (घंस्त्व) त्वचोऽन्तरो यन्त्वङ् न वेद यस्य त्वक्छरीरं यस्त्वचमुन्तरो यमुयति सु तऽ आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २६ ॥

(तो) यस्तेजसि तिष्ठन् । (घंस्ते) तेजसोऽन्तरो युन्तेजो न वेद यस्य तेजः शरीरं यस्तेजोऽन्तरो यमुयति सु तऽ आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २७ ॥

(तो) यस्तुमसि तिष्ठन् । (घंस्तु) तुमसोऽन्तरो यन्तुमो न वेद यस्य तमः शरीरं यस्तुमोऽन्तरो यमुयति सु तऽ आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २८ ॥

(तो) यो रेतसि तिष्ठन् । (न्ते) रेतसोऽन्तरो युरेतो न वेद यस्य रेतः शरीरं यो रेतोऽन्तरो यमुयति सु तऽ आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २९ ॥

(तो) युऽ आत्मनि तिष्ठन् । (न्ना) आत्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं युऽ आत्मानमुन्तरो यमुयति सु तऽ आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ३० ॥

(तोऽह) अदृष्टो द्रष्टा । (द्याऽथु) अश्रुतः श्रोताऽमतो मन्ताऽविज्ञातो

• यस्त्वचि तिष्ठन् । त्वचोऽन्तरः । यं त्वक् न वेद । यस्य त्वक् शरीरम् । यस्त्वचमन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २६ ॥

यस्तेजसि तिष्ठन् । तेजसोऽन्तरः । यं तेजो न वेद । यस्य तेजः शरीरम् । यस्तेजोऽन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २७ ॥

यस्तमसि तिष्ठन् । तमसोऽन्तरः । यं तमो न वेद । यस्य तमः शरीरम् । यस्तमोऽन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २८ ॥

यो रेतसि तिष्ठन् । रेतसोऽन्तरः । यं रेतो न वेद । यस्य रेतः शरीरम् । यो रेतोऽन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २९ ॥

य आत्मनि तिष्ठन् । आत्मनोऽन्तरः । यमात्मा न वेद । यस्यात्मा शरीरम् । य आत्मानमन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ३० ॥

अदृष्टो द्रष्टा । अश्रुतः श्रोता । अमतो मन्ता । अविज्ञातो विज्ञाता । नान्योऽस्ति द्रष्टा ।

“ यस्त्वचि ” ॥ २६ ॥

“ यस्तेजसि ” । तेजः प्रकाशः शास्त्रीयज्ञानम् ॥ २७ ॥

“ यस्तमसि ” । वादो आवरणान्मके ॥ २८ ॥

“ यो रेतसि ” प्रजनने ॥ २९ ॥

“ य आत्मनि ” जीवात्मनि ॥ ३० ॥

कामान् पुनः कारणान् महाभागाः पृथिव्यादिदेवता. मनुष्यादिभ्यः आत्मनि निष्ठन्तमात्मनो नियन्तारमन्तर्या-

विज्ञाता नान्योऽस्ति द्रष्टा नान्योऽस्ति श्रोता नान्योऽस्ति मन्ता नान्यो-
ऽस्ति विज्ञुतैषु तऽआत्माऽन्तर्व्याम्यमृतोऽतोऽन्यदार्तन्तुतो होडालकऽ
आरुणिरुपरराम ॥ ३१ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीये
प्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (५) ३।५ ॥ (६) ३-७ ॥

अथ ह वाचकनुव्युवाच । ब्राह्मणा भगवन्तो हुन्ताहुमिमं याज्ञवल्क्यं
द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि तौ चेन्मे विवक्ष्युति न वै ज्ञातु शुष्माकमिमङ्कुक्षि-
द्रह्योद्यजेतेति तौ चेन्मे नु विवक्ष्युति मूर्च्छाऽस्य विपतिष्यतीति प्पुच्छ
गार्गीति ॥ १ ॥

नान्योऽस्ति श्रोता । नान्योऽस्ति मन्ता । नान्योऽस्ति विज्ञाता । एष त आत्माऽन्तर्व्याम्यमृतः ।
अतोऽन्यदार्तम् । ततो ह उडालक आरुणिरुपरराम ॥ ३१ ॥

वाचकनवीब्राह्मणं, अक्षरब्राह्मणं वा सृष्टिप्रवेशब्राह्मणम् ।

अथ ह वाचकनवी उवाच ! ब्राह्मणा भगवन्तः । हन्त ! अहमिमं याज्ञवल्क्यं द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि ।

मिणं न विदुरित्यत आह-अदृष्टो द्रष्टेति । न दृष्टः ' अदृष्टः ' । कस्यचित् चक्षुर्दर्शनस्य विषयत्वमनापन्नः
सन् दृशिस्वरूपत्वात् चक्षुषि सन्निहितत्वाच्च स्वयं द्रष्टा । तद्वत् ' अश्रुतः ' श्रोत्रविषयत्वमनापन्नः सन् स्वय-
मलुप्तप्रवणशक्तिः सकलश्रोत्रेषु सन्निहितत्वात् ' श्रोता ' । तथा ' अमतः ' मनःसंकल्पविषयमनापन्नः । दृष्टे
श्रुते एव हि सर्वे संकल्पयति । अदृष्टत्वादश्रुतत्वादेवामतः । अलुप्तमननशक्तित्वात् सर्वमनसु सन्निहितत्वाच्च
' मन्ता ' । तथा ' अविज्ञाता ' निश्चयमोचरं रूपादिवत् सुखादिवद्वा अनापन्नः स्वयं तु अलुप्तविज्ञानशक्ति-
त्वात् तत्सन्निहितत्वाच्च ' विज्ञाता ' । ननु-तथाऽप्येवं नियंतुनियन्तव्यादिभेदेन द्रष्टृद्रष्टव्यादिभेदेन च भेदः स्यात्
इत्याशंकायामाह-नान्योऽस्ति द्रष्टेति । एतदन्तर्यामिणः ' अन्यः ' अपरः ' द्रष्टा ' नास्ति । तथा
" नान्योऽस्ति श्रोता " इत्यादि व्याख्येयम् । उपपादितमन्तर्यामिस्वरूपमुपसंहरति-एष त आत्मेति ।
' अमृतः ' संसारधर्मवर्जितः सर्वसंसारिणां कर्मफलविभागकर्ता ' एष ते ' तव ' आत्माऽन्तर्यामी ' । अतः
अस्मादीश्वरादात्मनः ' अन्यदार्तम् ' । " ततो होडालक आरुणिरुपरराम " इति पूर्ववत् ॥ ३१ ॥

इति श्रीबृहद्विषेक्षब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिब्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-
ब्रह्मभगवतः कृतौ माथ्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां
वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीयेऽध्याये सप्तमं उडालकब्राह्मणमन्तर्यामिब्राह्मणं सृष्टिप्रवेश-

ब्राह्मणं वा परिसमाप्तम् ॥ १४ (६) ३-७ ॥

पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे सूत्रान्तर्यामिणौ प्रथमप्रत्युक्तिभ्यां निर्धारितौ । सम्प्रति अशनायादिविनिर्मुक्तं निरुपाधिकं
साक्षादपरोक्षस्वार्तं ब्रह्म वक्तुम् अक्षरब्राह्मणं प्रवर्तते-अथ ह वाचकनुव्युवाचेति । ' अथ ' सोपाधिकवक्षु-

सा होवाच । (चा) अहम्वै त्वा याज्ञवल्क्य युथा काश्यो वा वैदेहो
 वोग्रपुत्रऽऽद्यन्धुनुरुधिज्यङ्कृत्वा द्वौ बाणवन्तौ सपत्नातिव्याधिनी
 हस्ते कृत्योपोत्तिष्ठेदेवमेवाहन्त्वान्द्राभ्याम्प्रश्रुभ्यामुपोदस्थान्तौ मे
 ब्रूहीति पृच्छ गार्गीति ॥ २ ॥

सा होवाच । युदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो युदवाकपृथिव्या युदन्तरा

तौ चेन्मे विवक्ष्यति, न वै जातु युष्माकमिमं कश्चित् ब्रह्मोद्यं जेतति । तौ चेन्मे न विवक्ष्यति ।
 मृद्वाऽस्य विपतिष्यतीति । पृच्छ गार्गीति ॥ १ ॥

सा होवाच । अहं वै त्वा याज्ञवल्क्य ! यथा काश्यो वा वैदेहो वोग्रपुत्र उद्यं धनुरधिज्यं कृत्वा
 द्वौ बाणवन्तौ सपत्नातिव्याधिनी हस्ते कृत्योपोत्तिष्ठेत् । एवमेव अहं त्वां द्वाभ्यां प्रश्राभ्यामुपो-
 दस्थाम् । तौ मे ब्रूहीति । पृच्छ गार्गीति ॥ २ ॥

सा होवाच—यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवः, यदवाकपृथिव्याः, यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे, यदूतं च,
 भवच्च, भविष्यच्च इत्याचक्षते, कस्मिंस्तदोतं च प्रोतं च इति ॥ ३ ॥

निर्द्धारणानन्तरं पूर्वं याज्ञवल्क्येन निषिद्धा मूर्द्धपातमयादुपरता सती पुनः प्रष्टुं ब्राह्मणानुज्ञां प्रार्थयन्ती 'ह' किल
 वचकनोर्दृहिता 'वाचकनवी' पुनरुवाच । किं ? हे 'ब्राह्मणा भगवन्तः' पूजावन्तः मम वचः शृणुतेति शेषः ।
 'हंत' यद्यनुमतिर्भवतामस्ति, तर्हि—'अहमिमं याज्ञवल्क्यं' पुनर्द्वौ 'प्रश्नौ प्रश्यामि' । 'तौ' प्रश्नौ चेद्यदि
 कथंचिन्मे महां 'विवक्ष्यति' विस्पष्टं कथयिष्यति । तर्हि 'जातु' कदाचित् 'युष्माकं' मध्ये 'कश्चित्'
 कोऽप्यन्यतमः 'इमं' याज्ञवल्क्यं 'ब्रह्मोद्यं' ब्रह्मवदनं प्रति 'नव' नैव 'जेता' जयकर्ता भवेदिति शेषः ।
 अन्यच्च शृणुत । 'तौ' प्रश्नौ चेद्यदि 'मे' महां 'न विवक्ष्यति' विस्पष्टं वक्तुं समर्थो न भविष्यति ।
 तर्हि—'अस्य' याज्ञवल्क्यस्यैव 'मूर्द्धा' शिरः 'विपतिष्यति' विस्पष्टं पतिष्यतीत्येवमुक्ता ब्राह्मणा अनुज्ञां
 प्रददुः । 'पृच्छ गार्गी !' प्रश्नं कुर्वति ॥ १ ॥

मेवं लब्धानुज्ञा गार्गी 'ह' याज्ञवल्क्यं प्रति 'उवाच' । हे 'याज्ञवल्क्य' ! 'त्वा' त्वां 'अहं' 'द्वौ
 प्रश्नौ प्रश्यामि' श्यनुषज्यते । कौ ताविति जिज्ञासायां तयोर्दुस्तरत्वं द्योतयितुं दृष्टांतपूर्वकं तौ प्रश्नौ आह—
 यथा काश्यो वेति । 'काश्यो वा' काशिदु मवः काश्यः लोके शूरत्वेन प्रसिद्धः । 'वैदेहो वा' । विदेहानां
 राजा 'उग्रपुत्रः' शूरान्वय इत्यर्थः । उद्यमिति । उत् ऊर्ध्वं याति गच्छति विसृतं भवति इत्युचं अवतारित-
 ज्याकं धनुश्चापं पुनरधिज्यं 'कृत्वा' आरोपितज्याकं विधाय 'द्वौ बाणवन्तौ' बाणशब्देन शरामे यो वंश-
 गंतः सन्धीयते, स उच्यते । तेन विनाऽपि शरो भवति । अतो बाणवन्ताविति विदिनष्टि । सपत्नातिव्याधिना-
 विति तयोरेव विशेषणम् । सपत्नं शत्रुं अतिशयेन वेदुं शीलं ययोऽनौ शत्रोरतिशयेन पीडाकरो । ईदृशौ द्वौ
 नरी 'हन्ते कृत्वा' 'उपोत्तिष्ठेत्' शत्रोः समीपत आत्मानं दर्शयेत् । एवमेवाहं 'त्वां' शरस्थानीयान्यां
 प्रश्नान्यां 'उपोद्देश्यां' त्वत्समीपे उषितवत्परिम । तत्तत्त्वं ब्रह्मविभेत्तर्हि 'तौ' प्रश्नौ तयोर्मया क्रियमाणयोः
 प्रश्नयोरुत्तरं 'मे' ममं 'ब्रूहि' । एवमुक्त्वा याज्ञवल्क्यो हे 'गार्गी' पृच्छ' यथेष्टं प्रश्नं कुरु । इत्युक्त-
 वानिति शेषः ॥ २ ॥

'मा' एवमुक्त्वा गार्गी 'ह उवाच' अपृच्छत् । हे याज्ञवल्क्य ! 'यत् दिवः' युसंज्ञितान् उपरितनी-

द्यावापृथिवीऽइमे यद्भूतञ्च भुवञ्च भुविष्यच्चेत्याचक्षते कुस्मिँस्तदोतञ्च
प्रोतञ्चेति ॥ ३ ॥

सु होवाच । यदूर्ध्वं गार्गी दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावा-
पृथिवीऽइमे यद्भूतञ्च भुवञ्च भुविष्यच्चेत्याचक्षतेऽआकाशे तदोतञ्च
प्रोतञ्चेति ॥ ४ ॥

सा होवाच । नमस्ते याज्ञवल्क्य ओ मऽएतम्व्यवोचोऽपरस्मै धारय-
स्वेति पृच्छ गार्गीति ॥ ५ ॥

सा होवाच । यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा
द्यावापृथिवीऽइमे यद्भूतञ्च भुवञ्च भुविष्यच्चेत्याचक्षते कुस्मिन्नेव तदोतञ्च
प्रोतञ्चेति ॥ ६ ॥

स होवाच—यदूर्ध्वं गार्गी दिवः, यदवाक् पृथिव्याः, यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे, यद्भूतं च,
भुवञ्च, भुविष्यञ्च इत्याचक्षते, आकाशे तदोतं च प्रोतं च इति ॥ ४ ॥

सा होवाच । नमस्ते याज्ञवल्क्य । यो म एतं व्यवोचः । अपरस्मै धारयस्वेति । पृच्छ
गार्गीति ॥ ५ ॥

सा होवाच—यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवः, यदवाक् पृथिव्याः, यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे, यद्भूतं च,
भुवञ्च, भुविष्यञ्च इत्याचक्षते, कस्मिन्नेव तदोतं च प्रोतं चेति ॥ ६ ॥

कपालात् ऊर्ध्वमुपरि अस्ति । यच्च ' पृथिव्याः ' अधस्तनाङ्कपालादवाक् अधो वर्तते । यच्च ' द्यावापृथिवी
अन्तरा ' द्यावापृथिव्योरङ्कपालयोर्मध्ये अस्ति । ये च ' इमे ' प्रसिद्धाद्यावापृथिवी स्तः । यद्भूतमतीतं च
यद्भवद्वर्तमानं स्वव्यापारस्थं च भविष्यद्वर्तमानकालादूर्ध्वमात्रे लिंगगम्यं च । यत्सर्वदा एवमाचक्षते कथयंत्या-
गमतः । तत्सर्वं द्वैतजानं जगत् यस्मिन्नेकं भवतीत्यर्थः तत्सूत्रसङ्गं पूर्वोक्तं ' कस्मिन्नोतं प्रोतं च ' उत्पत्तौ स्थितौ
लये चैत्येवं त्रिष्वपि कालेषु पृथिवीवातुरप्स्विव वर्तते इत्यर्थः ॥ ३ ॥

' सः ' याज्ञवल्क्यः ' उवाच ' । हे ' गार्गी ! ' ' यत् ' त्वयोक्तं ' ऊर्ध्वं दिवः ' इत्यादि तत्सर्वं यत्सूत्र-
मचक्षते । ' तत् ' व्याकृतं जगदात्मकं सूत्रं अव्याकृतशब्दवाच्ये नारायणाख्ये अंतर्धामिणि ' ओतं च प्रोत-
ञ्च ' उत्पत्तौ स्थितौ लये चैत्येवं त्रिष्वपि कालेषु पृथिवीवातुरप्स्विव वर्तते इत्यर्थः ॥ ४ ॥

' सा ' एवं अपाकृतप्रथमप्रश्ना गार्गी ' उवाच ' ' ह ' हे ' याज्ञवल्क्य ' यस्त्वं ' मे ' मम ' एतं '
दुर्बलं प्रश्नं ' व्यवोचः ' विशेषेणापकृतवान् अस्ति । अतस्ते तुभ्यं नमोऽस्तु । ' अपरस्मै ' द्वितीयाय प्रश्नाय
' धारयस्व ' दृढीकुरु । आत्मानमित्यर्थः । इतरः आह—' पृच्छ गार्गीति ' ॥ ५ ॥

" सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य " इत्यादिप्रश्नः प्रतिवचनं चेत्युक्तस्यैवार्थस्यावधारणार्थं पुनरुच्यते—न
किंचिदपूर्वमर्थोत्तरमित्यर्थः । गार्गी सर्वं यथोक्तं प्रत्युच्चार्य " कस्मिन्नेव तदोतं च प्रोतं च " इत्युक्तार्थेन वाक्येन
पुनरधिकरणमेव पृष्टमित्यर्थः ॥ ६ ॥

सु होवाच । युद्ध्वङ्गार्गि दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा व्याधा-
पृथिवीऽहमे यद्भूतञ्च भवञ्च भविष्यच्चेत्याचक्षतऽआकाशऽएव तदोतञ्च
प्योतञ्चेति कस्मिन्वाकाशऽओतश्च प्योतश्चेति ॥ ७ ॥

सु होवाच । (चै) एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणाऽअभिवदन्त्युत्थूल-
मनष्वहस्त्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमनुमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गम-
स्पर्शमगन्धमरसमचक्षुष्कमश्रोत्रमनुमनुमनोऽतेजस्कमप्राणमुमुखमुना-
सागोत्रमजरममरमभयममृतमरजोऽशब्दमुविबृतमसृष्टमपूर्वमनपउम-
नन्तरमवाहयञ्च तदश्नोति कुक्षन न तदश्नोति कुक्षन ॥ ८ ॥

स होवाच—यद्ध्वं गार्गि दिवः, यदवाक्पृथिव्याः, यदन्तरा व्याधापृथिवी इमे, यद्भूतं च,
भवञ्च, भविष्यञ्च इत्याचक्षते, आकाश एव तदोतं च प्योतं च । इति कस्मिन्नु आकाश
ओतश्च प्योतश्चेति ॥ ७ ॥

स होवाच । एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति । अत्थूलम् । अननु । अहस्त्वम् । अदी-
र्घम् । अलोहितम् । अस्नेहम् । अच्छायम् । अतमः । अवायु । अनाकाशम् । असङ्गम् । अस्प-
र्शम् । अगन्धम् । अरसम् । अचक्षुष्कम् । अश्रोत्रम् । अवाक् । अमनः । अतेजस्कम् । अप्राणम् ।
अमुखम् । अनाम । अगोत्रम् । अजरम् । अमरम् । अभयम् । अमृतम् । अरजः । अशब्दम् ।
अविबृतम् । असृष्टम् । अपूर्वम् । अनपउम् । अनन्तरम् । अवाहयम् । न तदश्नोति कुक्षन ।
न तदश्नोति कुक्षन ॥ ८ ॥

एवं पृष्ठः ' सः ' याज्ञवल्क्यः ' ह उवाच ' हे ' गार्गि ! ' यत्त्वं ' ऊर्ध्वं दिवः ' इत्यादि पृष्ठव्ययि
' तदाकाश एव ' ओतप्रोतमायेन वर्तते इत्यवधारितवान् याज्ञवल्क्यः । द्वितीयं प्रश्नमाह—कस्मिन्वाकाश
रति । ' कस्मिन् ' गच्छ ' आकाशः ओतश्च प्रोतश्चेति ' । आकाशः एव तावत् कालत्रयातीतत्वादुपायः ।
ततोऽपि कष्टतस्मिन् यस्मिन् ' आकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ' । अतः अवाच्यमिति कृत्वा न प्रतिपद्यते सा ।
अप्रतिपत्तिर्नाम निग्रहस्यान तार्किकमप्ये । अवाच्यमपि वदति । विप्रतिपत्तिर्नाम निग्रहस्यान यदवाच्यम्
वदनम् । सा हि विरुद्धा प्रतिपत्तिः । अतो दुर्बलं प्रश्नं मन्यते गार्गाति मावः ॥ ७ ॥

ततोऽप्यमपि परिनिर्णीतमाह—स होवाचेति । ' सः ' याज्ञवल्क्यः ' ह उवाच ' । हे ' गार्गि ! '
' यन् ' त्वं " कस्मिन्वाकाशः " इत्यादिना अन्याहृताधिष्ठानं पृष्ठव्ययि । ' एतदक्षरं ये ' न क्षरति न क्षीयते
वा तदक्षरं शुद्धं ब्रह्म ' ब्राह्मणाः ' ब्रह्मविदः ' अभिवदन्ति ' कथयन्ति । ब्राह्मणाभिरुक्तकथनेन गहमाश्रयं
कथयन्ति । न च—न प्रतिपद्येय, इत्येवं दोषस्य परिहरति । एवमाहोतं प्रश्ने पुनर्गात्राः प्रतिपद्यन्ते तु प्रष्टव्यं
वर्तते इति तदक्षरं यद्वाक्यं अभिवदन्तीमुक्ती याज्ञवल्क्य आह—असृष्टमित्यादि । सृष्ट्यादन्तरायुत्वं तत् । एवं
वर्तते कथं ! अतोऽप्यम् ' अननु ' । अन्नु यदि ह्येवं ! ह्यन्तरायुदहमन् । एवं यदि दीर्घं ! नापि दीर्घ-

(नै) एतस्य वाऽअक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिवी विधृते
 तिष्ठतऽएतस्य वाऽअक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ
 तिष्ठतऽएतस्य वाऽअक्षरस्य प्रशासने गार्ग्यहोरात्राण्यर्द्धमासा मासाऽ
 ऋतवः सम्बत्सरा विधृतास्तुष्टन्त्येतस्य वाऽअक्षरस्य प्रशासने
 गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यः स्युन्दन्ते श्वेतैभ्यः पुर्वतैभ्यः पृथिव्योऽन्या
 द्यां वाश्च दिशमेतस्य वाऽअक्षरस्य प्रशासने गार्गि उदत्तमनुष्याः
 प्रशंसन्ति युजमानन्देवा दुर्व्यम्पितुरोऽन्वायताः ॥ ९ ॥

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठतः । एतस्य वा अक्षरस्य
 प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि अहो-

मदीर्वम् । एवमेतैश्चतुर्भिः परिमाणप्रतिषेधैर्द्रव्यधर्मप्रतिषेधे न द्रव्यं तदक्षरमिति भावः । अस्तु तर्हि आग्नेयो
 गुणो लोहितः ? ततोऽपि अन्यदलोहितम् । तर्हि अस्तु अपां गुणः स्नेहः ? ततोऽप्यन्यदस्नेहम् । अस्तु
 तर्हि छाया दीप्तिः तमो ध्वातं ? सर्वथाऽपि अन्यत् । 'अवायु' । अस्तु तर्ह्यकाशः ? 'अनाकाशम्' । अस्तु तर्हि
 जलवत्संगात्मकं ? 'असंगम्' । तर्हि स्पर्शोऽस्तु ? 'अस्पर्शम्' । तर्हि गन्धोऽस्तु ? 'अगन्धम्' । तर्हि रसोऽस्तु ?
 'अरसम्' । तथा 'अचक्षुष्कं' । न हि चक्षुरस्य करणं विद्यते । अतः 'अचक्षुष्कम्' । तथा 'अगोत्रं' ।
 "पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः" — ( ) इति मंत्रवर्णात् । तथा 'अवाक्' । तथा 'अमनः' ।
 तथा 'अतेजस्कम्' । अविद्यमानं अन्यादिप्रकाशवत् तेजोऽस्य तदतेजस्कम् । तथा 'अप्राणं' आध्यात्मिको
 वायुः प्रतिषेध्यः । अतः अप्राणमिति । तर्हि मुखं द्वारमस्तु ? न विद्यते मुखं प्रसिद्धं यस्य तदमुखम् । 'अनाम'
 नामरहितम् । 'अगोत्रं' न विद्यते गोत्रं यस्य तदगोत्रम् । गोत्रादन्यद्वा । 'अजरं' वृद्धत्वधर्मरहितम् ।
 'अमरं' मरणधर्मरहितम् । तर्हि आपेक्षिकं अमरत्वं इन्द्रादिवद्विष्यति अतः 'अभयं' सर्वथा भीतिवर्जम् ।
 अत एवाधृतं अमिकात्मत्वजितमित्यर्थः । 'अजः' न विद्यते रजो यस्मिंस्तदरजः रजसोऽन्यद्वा ।
 'अशब्दं' न विद्यते शब्दो यस्मिंस्तदशब्दं शब्दादन्यद्वा । 'अविवृतं' न विवृतमिति 'अविवृतम्' । 'असं-
 वृतं' न संवृतमाकारो यस्य तदसंवृतम् । 'अपूर्वं' अविद्यमानं पूर्वं यस्य तदपूर्वम् । 'अनपरं' अविद्यमान-
 मपरं यस्य तदनपरम् । 'अनन्तरं' अविद्यमानमन्तरं छिद्रं यस्य तदनन्तरम् । 'अबाह्यं' न विद्यते बाह्यं
 यस्येति 'अबाह्यम्' । अपरिच्छिन्नमित्यर्थः । अनात्मव्यक्तीनामानन्त्येन प्रत्येकं निषेधाशक्तौक्तमोग्यात्मना एकी-
 कृत्य निषेधेति—न तदश्नोति कंचनैत्यादिना । 'तदक्षरं' 'कंचन' कंचिदपि विषयं 'नाश्नोति' नाश्नाति
 न शुकं इत्यर्थः । 'कश्चन' कोऽपि लोकः तदक्षरं 'नाश्नोति' नाश्नातीत्यर्थः । "अश मोजने"—(धा.
 पा. ऋ. पा. ५१) इति धातोः क्वादिगणस्यात् "व्यत्ययो बहुलम्"—(पा. सू. ३।१।८९)
 इति व्यत्ययेन श्नुः प्रत्ययो बोद्धव्यः । अत एव परस्मैपदमप्युपपन्नम् ॥ ८ ॥

एवं अशेषविशेषणनिषेधावधिलेन तत्ताक्षित्वेन च अक्षरस्तित्वे सिद्धेऽपि इदानीं तस्यैव अविद्यकैषितव्य-
 संबंधात् ईश्वरात्मभूतस्यास्तित्वाय अनुमानप्रमाणमुपन्यस्यति—एतस्य वा अक्षरस्येति । यदेतत् अविद्यत-

(०) यो वाऽएतदक्षरमुविदित्वा गार्गि । (गर्ग्य) अस्मिंल्लोके जुहोति ददाति तपस्यत्यपि बहूनि वर्षसहस्राण्युन्तवानेवास्य सु लोको भवति यो वाऽएतदक्षरमुविदित्वा गार्ग्यस्माल्लोकात्प्रैति सु कृपणोऽथ युऽएतदक्षरङ्गार्गि विदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति सु ब्राह्मणः ॥ १० ॥

रात्राणि अर्द्धमासा मासा ऋतवः संवत्सरा विधृतास्तिष्ठन्ति । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यः स्यंदन्ते श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः । प्रतीच्यः अन्या यां यां च दिशम् । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि ददन्तं मनुष्याः प्रशंसन्ति । यजमानं देवाः । दर्व्यं पितरोऽन्वायत्ताः ॥ ९ ॥

यो वा एतदक्षरमुविदित्वा गार्गि अस्मिंल्लोके जुहोति ददाति तपस्यत्यपि बहूनि वर्षसहस्राणि । अंतवानेवास्य स लोको भवति । यो वा एतदक्षरमुविदित्वा गार्ग्यस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः । अथ य एतदक्षरं गार्गि विदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणः ॥ १० ॥

मक्षरं सर्वांतरं साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा अशनायाऽदिधर्मातीतः । ' एतस्य वै ' ' अक्षरस्य ' ' प्रशासने ' आज्ञायां हे ' गार्गि । ' ' द्यावापृथिवी ' द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिवी । द्विवचनलोपश्छादसः । ते ' विधृते ' हस्तन्यस्तपाषाणादिवत् ' तिष्ठतः ' वर्तते । अतस्तदस्येव । " येन द्यौर्लप्रा पृथिवी च दृढा येन स्वः स्तभितं येन नाकः " (वा. सं. अ. ३२ । ६) इति मन्त्रवर्गात् । तथा हे गार्गि ! एतस्योक्तरूपस्याक्षरस्य ' प्रशासने ' आज्ञायां ' सूर्याचन्द्रमसौ ' सूर्यश्च चन्द्रमाश्च ' सूर्याचन्द्रमसौ ' ' विधृतौ ' नियतौ ' तिष्ठतः ' वर्तते श्रुत्यादिवत् । तथा ' अहोरात्राणि अर्द्धमासा मासा ऋतवः संवत्सराः ' इत्येते कालावयवाः सर्वस्यातीतानागतवर्तमानस्य जनिमतः कलयितारो विधृतास्तिष्ठन्ति नियता वर्तते । यथा लोके प्रमुणा नियमितो गणकः सर्वं आद्यं व्ययं चाप्रमत्तो गणयति । तथा प्रमुस्थानीयं एषां कालावयवानां नियन्तु तदक्षरमस्येव । तथा ' प्राच्यः ' प्राग्वचनाः प्राग्दिग्गमनाः ' नद्यः ' गंगाद्याः ' श्वेतेभ्यः ' हिमवदादिभ्यः ' पर्वतेभ्यः ' गिरिभ्यः ' स्यंदन्ते ' अन्यथाऽपि प्रसर्तुमुत्सहन्त्यो यथा प्रवर्तिता एव नियताः प्रवर्तते । तदेतत्प्रशास्तुर्लिङ्गम् । तथा ' प्रतीभ्यः ' प्रतीचीदिग्गमनाः सिध्वाद्याः ' नद्यः ' अन्याश्च नद्यः ' यां यां च ' दिशमनुप्रवृत्तास्ता अक्षरप्रशासनादद्यापि तथैव प्रवर्तते । तदपि लिङ्गम् । किंच—' ददन्तं ' दुःखार्जितान् गोहिरण्यादीन् प्रियच्छन्तं पुरुषं ' मनुष्याः ' ' हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते " (क. सं.) इत्यादिप्रमाणज्ञा अपि ' प्रशंसन्ति ' स्तुतिं कुर्वते । तथा च—एतस्य प्रशासनस्य फलसंबंधफलकत्वेन तत्कर्तुं अक्षरं सिद्धम् । न च—स्वातन्त्र्येण देवादिकर्तृक एव फलसंबंध इति वाच्यं, तेषामधीश्वराधीनत्वादित्याह—यजमानं देवा इति । ' देवाः ' इन्द्रादयः अन्यथा जीवितुं समर्था अपि जीवितं निमित्तीकृत्य च पुरोडाशाद्युपजीवनप्रयोजनेन अनीश्वरमपि ' यजमानं अन्वायत्ताः ' अनुगताः । तथा ' पितरः ' अर्यमादयः ' दर्व्यं ' दर्वीहोमं ' अन्वायत्ताः ' अनुगता इत्यर्थः । यो न कस्यचित् प्रकृतित्वेन विकृतित्वेन वा वर्तते । स दर्वीहोमः । दर्वीसाथ्यो होमो दर्व्यः तम् । तथा च—देवादीनामपि मनुष्याधीनत्वाख्यहीनवृत्तिमाकृत्वं नियतकल्पकमित्यर्थः ॥ ९ ॥

किंच यस्य अज्ञानेन निपता संसारोपपत्तिः । यद्विज्ञानेन च संसारविच्छेदः । तदस्ति अक्षरमिति साध-
युं कर्मणामेव मोक्षहेतुत्वमिति पथं निराकरोति—यो वाऽ एतदक्षरमिति । हे ' गार्गि । ' ' यो वै ' कश्चि-

(स्त) तद्वाऽएतदक्षुरङ्गार्गि । (गयुं) अदृष्टदृष्टश्रुतं श्रोत्रमत-
मन्त्रविज्ञातम्विज्ञातृ नान्यदस्ति द्रष्टृ नान्यदस्ति श्रोतृ नान्यदस्ति मन्त्र-
नान्यदस्ति विज्ञात्रेतद्वै तदक्षुरङ्गार्गि यस्मिन्नाकाशोऽओतश्च प्रोत-
श्चेति ॥ ११ ॥

सा होवाच । ब्राह्मणा भगवन्तस्तु देव बहु मन्यध्वं यदस्मान्नमस्का-

तद्वा एतदक्षरं गार्गि अदृष्टं द्रष्टृ । अश्रुतं श्रोतृ । अमतं मन्त्र । अविज्ञातं विज्ञातृ । नान्य-
दस्ति द्रष्टृ । नान्यदस्ति श्रोतृ । नान्यदस्ति मन्त्र । नान्यदस्ति विज्ञातृ । एतद्वै तदक्षरं गार्गि । यस्मि-
न्नाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥ ११ ॥

सा होवाच । ब्राह्मणा भगवन्तः ! तदेव बहु मन्यध्वम् । यत् अस्मान्नमस्कारेण मुच्याध्वै । न वै
जातु युष्माकमिमं कश्चित् ब्रह्मोद्यं जेत्येति । ततो ह वाचकव्युपराम ॥ १२ ॥

पुरुषः ' एतदक्षरमविदित्वा ' अविज्ञाय ' अस्मिन् लोके ' कर्मलोके ' जुहोति ' देवतोद्देशेन संकल्पितं द्रव्य-
मग्नौ प्रक्षिपति । तथा ' ददाति ' गोहिरण्यादिकं प्रयच्छति । यद्यपि ' बहूनि ' अनेकानि ' वर्षसहस्राणि तप-
स्यति ' तपश्चांद्रायणादिकं आचरति । तथापि ' अस्य ' कर्तुः ' स लोक अंतवानेव भवति ' । तत्सांग-
मपि क्रियमाणं कर्म तत्फलोपमोगाति क्षीयत एव । न नित्यमोक्षफलकं भवतीत्यर्थः । तथा हे ' गार्गि ! '
' यो वै ' एतदक्षरमहं ब्रह्मास्मीत्यविदित्वा ' अस्माद्धोकात् ' कर्मलोकात् ' प्रैति ' प्रियते । ' स कृपणः '
अक्षपणकीतो दासादिरिव दीनः कर्मफलस्यैव मोक्ता न तु मोक्षस्येत्यर्थः । ' अथ ' तु ' य एतदक्षरं '
श्रुत्याचार्योपदेशान्यां " अहं ब्रह्मास्मि " इति ' विदित्वा ' ' अस्मात् लोकात्प्रैति ' ' स ब्राह्मणः ' ब्रह्म-
विबुक्त इत्यर्थः ॥ १० ॥

अग्नेर्दहनप्रकाशकत्ववत् स्वाभाविकमस्याक्षरस्य प्रशास्तृत्वमित्याह-तद्वा एतदक्षरं गार्गीति । हे ' गार्गि ! '
' तद्वा एतदक्षरं ' " अस्थूलमन्यवादि " वाक्येनावगतम् । ' अदृष्टं ' दृष्टविषयं ' स्वयं द्रष्टृ ' दृष्टिस्वरूप-
त्वात् । एवमश्रुतं श्रोत्रविषयत्वात् स्वयं च ' श्रोतृ ' श्रुतिस्वरूपत्वात् । एवममतं मनसोऽविषयत्वात् स्वयं ' मन्त्र '
मतिस्वरूपत्वात् । एवमविज्ञातं बुद्धेरविषयत्वात् स्वयं ' विज्ञातृ ' विज्ञानस्वरूपत्वात् । किंच एतस्य नानात्व-
शंकां निराकरोति-नान्यदस्ति द्रष्टृ इत्यादिना । प्रकृतादक्षरात् ' अन्यत् द्रष्टृ ' दर्शनक्रियाकर्तृ नास्ति ।
एतदेव दर्शनक्रियाकर्तृ । एवं " नान्यदस्ति श्रोतृ " इत्यादि व्याख्येयम् । एवं सजातीयस्वगतनानात्वं
निराकृत्य, इदानीं विजातीयानामनात्मनां रज्जुमुज्जंगादिवत् परिकल्पितत्वं प्रदर्शयितुं उपसंहारव्याजेन तन्ना-
नात्वं प्रतिषेधति-एतद्वै तदक्षरं गार्गीति । हे ' गार्गि ! ' " यस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्च " यदेव साक्षा-
दपरोक्षाब्रह्म, य आत्मा सर्वतोऽशनायादिसंसारधर्मीतीतः " एतद्वै तदक्षरं " इत्येतदक्षरं ब्रह्म । एतदृथिव्यादे-
राकाशांतस्य सत्यस्य सत्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

' सा ' गार्गी उक्तप्रश्नद्वयनिर्णयश्रोत्री ' उवाच ' । हे ब्राह्मणा भगवन्तः ! तदेव बहु मन्यध्वं ' बहुमान-
विषयं कुरुध्वं प्रमाणीकुरुध्वमित्यर्थः । किं तत् ! यदस्माद्याज्ञवल्क्यात् ' नमस्कारेण मुच्याध्वै ' मुच्यध्वम् ।

रेण मुच्याहै न वै जातु युष्माकमिमङ्कुश्चिद्रहोद्यजेतेति ततो ह वाच-
क्रव्युपरराम ॥ १२ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीये
प्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १४ (५) ३६ ॥ (६) ३-८ ॥

अथ हैनम्विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ । कति देवा याज्ञवल्क्येति सु-
हृत्यैव निविदा प्प्रतिपेदे यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते त्रयश्च त्री
च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेत्योमिति होवाच ॥ १ ॥

शाकल्यब्राह्मणग्रन्थो वा शाकल्यब्राह्मणम् ।

अथ ह एनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ । कति देवा याज्ञवल्क्येति । स हृत्यैव निविदा प्रति-
पेदे । यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते । त्रयश्च त्री च शता । त्रयश्च त्री च सहस्रेति ३३०६
ॐ इति होवाच ॥ १ ॥

अस्मै नमस्कारं कृत्वा अस्मादात्मनो यन्मोचनं तदेव बहु मन्यष्वमित्यर्थः । जयस्तु अस्य मनसाऽपि नाशंकनीयः ।
विमुक्त कार्यतः ? कस्मात् ? ' न वै जातु ' कदाचिदपि ' युष्माकं ' मन्ये कश्चित्कोऽपि ' इमं याज्ञवल्क्यं '
' ब्रह्मोद्यं ' ब्रह्मवदनं प्रति ' नैव जेता ' । " प्रश्नौ चेन्मह्यं विवक्ष्यति न वै जेता मविता " इति पूर्वमेव प्रति-
ज्ञातम् । अद्यापि ममायमेव निश्चयः । ब्रह्मोद्यं प्रति एतत्तुल्यो न कश्चिद्विद्यते इति । ' ततो ह ' एवं ब्राह्मणानां
हितमुपदिश्य ' वाचक्रवी उपरराम ' ॥ १२ ॥

इति श्रीद्वर्षिकेशब्रह्ममगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीवासुदेवब्रह्ममगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृह-
दारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीयेऽध्यायेऽष्टमं वाचकनवीब्राह्मणमक्षर-
ब्राह्मणं सृष्टिप्रवेशब्राह्मणं वा परिसमाप्तम् (॥ १४ । (६) । ३ । ८ ॥)

एवं यत्साक्षादित्यादि प्रस्तुत्य सर्वांतरत्वनिरूपणद्वारा साक्षात्वादिकमार्थिकं कहोडादिब्राह्मणत्रयेण निर्द्धारि-
तम् । ततः अंतर्गामीब्राह्मणे " यः पृथिव्यां तिष्ठन् " इत्यादिश्रुत्याऽप्याकृतविषये सूत्रमेदेषु पृथिव्यादिषु निय-
म्येषु तस्य नियंतृत्वमुक्तम् । इदानीं नियंतृव्यानां देवताभेदानां प्राणांतसंकोचान्तरूपयंतं वस्तुनिर्देश इत्येतदर्थं
शाकल्यब्राह्मणमारभ्यते-अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः इति । ' अथ ' मार्गाप्रश्ननिर्णयानंतरं ' एनं '
याज्ञवल्क्यं शाकल्यस्यापत्यं ' शाकल्यः ' ' विदग्धः ' इत्येवंनामा ' पप्रच्छ ' । हे ' याज्ञवल्क्य ' ।
' कति ' कियत्संख्याकाः ' देवाः ' इत्येवं पृष्ठः ' सः ' याज्ञवल्क्यः ' यावन्तः ' यावत्संख्याका देवाः
' वैश्वदेवस्य ' शत्रुस्य ' निविदि ' ' उच्यन्ते ' श्रूयन्ते । तावतो देवान् ' ह ' किल वक्ष्यमाणया ' निविदा
प्रतिपेदे ' । यां संख्यां शाकल्यः पृष्ठवान् तां संख्यां निविद्वान् ज्ञातवानित्यर्थः । निविद्वान् देवतासंख्यावाच-

कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । त्रयस्त्रिंशदित्योमिति होवाच कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति पडित्योमिति होवाच कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रयऽइत्योमिति होवाच कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वावित्योमिति होवाच कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्युध्यर्द्धऽइत्योमिति होवाच कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्येकऽइत्योमिति होवाच कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥ २ ॥

सु होवाच । महिमानऽएवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवाऽइति कतमे ते त्रयस्त्रिंशदित्यष्टौ वसवऽएकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्तऽष्टकस्त्रिंश-दिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशाविति ॥ ३ ॥

कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । त्रयस्त्रिंशदिति । ॐ इति होवाच । कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । पडिति । ॐ इति होवाच । कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । त्रय इति । ॐ इति होवाच । कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । द्वाविति । ॐ इति होवाच । कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । अध्यर्द्ध इति । ॐ इति होवाच । कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । एक इति । ॐ इति होवाच । कतमे ते त्रयश्च त्री च शता । त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥ २ ॥

स होवाच । महिमान एवैषामेते । त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति । कतमे ते त्रयस्त्रिंशदिति । अष्टौ वसवः । एकादश रुद्राः । द्वादशादित्याः । त एकत्रिंशत् । ८-११-१२=३१ ॥ इन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च । त्रयस्त्रिंशाविति ॥ ३१-१-१=३३ ॥ ३ ॥

कानि मंत्रपदानि कानिचिद्वैश्वदेवे शब्दे शस्यन्ते । ताभ्येव निवित्संज्ञकानि मंत्रपदानि दर्शयति-त्रयश्च त्री च शतेति । ' त्रयश्च ' देवाः । देवानां त्रीणि च शतानि । पुनरप्येवं ' त्रयश्च त्री च सहस्रेति ' त्रीणि सहस्राणि त्र्यधिकानि । इयं त्वेषां मध्यमा संख्या बहुवचनात् उत्तमा अर्धतसंख्या उक्तैव वेदितव्या । " अनन्ता ये विश्वे देवाः "-( ) इति पूर्वमुक्तत्वात् । उक्तां संख्यां शाकल्योऽङ्गीकरोतीत्याह-ओमिति होवा-चेति । ॐ इत्यङ्गीकारे । एवमेषां षडधिकत्रिशताधिकत्रिसहस्रलक्षणा मध्यमा संख्या सम्यक् त्वया शतेत्यर्थः ॥ १ ॥

पुनस्तेषामेव देवानां संकोचविषयां संख्यां पृच्छति-कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । त्रयस्त्रिंशत्त्वं त्रयो द्वावध्यर्द्ध एक इति देवतासंकोचविकासविषयां संख्यां पृष्ट्वा पुनः संख्येयस्वरूपं पृच्छति-कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति । व्याख्यातार्थम् ॥ २ ॥

' सः ' एवं पृष्टो याज्ञवल्क्यः ' ह उवाच ' । ' एषां ' त्रयस्त्रिंशतो देवानां ' एते ' त्रयश्च त्री च शते-त्यादयो ' महिमानः ' विभूतयः । परमार्थतस्तु ' त्रयस्त्रिंशदेव देवा इति ' । ' कतमे ' के ' त्रयस्त्रिंशदिति ' शाकल्येन पृष्ट इतर आह-' अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः ' । ' ते एते एकत्रिंशत् ' । इन्द्रश्चैव प्रजापतिश्चेति ' त्रयस्त्रिंशौ ' त्रयस्त्रिंशतः पूरणविति ॥ ३ ॥

कतमे वसवऽइति । (त्य) अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षश्चा-
दित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसवऽएतेषु हीद॑त् सर्व॑म्बुसु
हितमेते हीद॑त् सर्व॑म्वासुयन्ते तद्यदिद॑त् सर्व॑म्वासुयन्ते तस्माद्ब्रसव-
ऽइति ॥ ४ ॥

कतमे रुद्राऽइति । दशमे पुरुषे प्राणाऽऽत्मैकादशस्ते यदाऽस्मान्म-
र्त्याच्छरीरादुत्क्रामन्त्युथ रोद॑यन्ति तद्यद्रोद॑यन्ति तस्माद्ब्रुद्राऽइति ॥ ५ ॥

कतमुऽआदित्याऽइति । द्वादश मासाः सम्बत्सरस्यैतुऽआदित्याऽएते
हीद॑त् सर्व॑माददाना यु॑न्ति तद्यदिद॑त् सर्व॑माददाना यु॑न्ति तस्मा-
दादित्याऽइति ॥ ६ ॥

कतमे वसव इति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चंद्रमाश्च नक्षत्राणि
चैते वसवः । एतेषु हीदं सर्वं वसु हितम् । एते हीदं सर्वं वासयन्ते । तद्यदिदं सर्वं वासयन्ते । तस्मा-
द्ब्रसव इति ॥ ४ ॥

कतमे रुद्रा इति । दशमे पुरुषे प्राणाः । आत्मैकादशः । ते यदाऽस्मान्मर्त्याच्छरीरादुत्क्रामन्ति ।
अयं रोदयन्ति । तद्यद्रोदयन्ति । तस्माद्ब्रुद्रा इति ॥ ५ ॥

कतम आदित्या इति । द्वादश मासाः संबत्सरस्य । एत आदित्याः । एते हीदं सर्वमाददाना
यन्ति । तद्यदिदं सर्वमाददाना यन्ति । तस्मादादित्या इति ॥ ६ ॥

एवं संकोचादिभूतसंख्यानिर्णये कृते संख्येयान् देवान् क्रमेण पृच्छति—कतमे वसव इति । उत्तरमाह—
अग्निश्च पृथिवी चेति । अन्याद्या नक्षत्रांता ' एते वसवः ' । कथं ? ' हि ' यस्मात् ' एतेषु ' अन्यादिषु
कर्मफलसाधनात्मकं ' सर्व ' ' वसु हितं ' स्थितं ' तस्माद्ब्रसवः ' । ' हि ' यस्माच्च एते अन्यादयः
प्राणिनां कर्मफलाश्रयत्वेन कार्यकारणसेवात्तरूपेण तन्निवासत्वेन च विपरिणमतो जगदिदं ' सर्व वासयन्ते ' ।
यस्माद्वासयन्ते तस्माद्युक्तं तेषां वसुन्वमित्यर्थः ॥ ४ ॥

तथा—कतमे रुद्रा इति । पुरुषशरीराणिः ' दशे ' प्रसिद्धा ' दश प्राणाः ' ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियरूपाः ।
' आत्मा ' मनश्च एकादशसंख्यापूरणः । कथमेषां रुद्रत्वमित्यत आह—ते यदेति । ' ते ' प्राणाः ' यदा '
यस्मिन् काले ' मर्यात् ' त्रियमाणाच्छरीरात् ' उत्क्रामन्ति ' । ' अयं ' तदा संबंधिभूतान् प्राणिनः
' रोदयन्ति ' । तत्तस्मिन्नुत्क्रांतिकाले यस्माद्ब्रुद्रयन्ति संबंधिनः । ' तस्मान् रुद्राः ' इति सिद्धं निर्वचनम् ॥ ५ ॥

कतम आदित्या इति । संबत्सरा-मकस्य कालस्य ये अवयवाः ' द्वादश मासाः ' स्वाभिमानिदेवताविशिष्टाः
' एते आदित्याः ' । कथं ? ' हि ' यस्मात् । ' एते ' मासाभिमानिनो देवाः पुनः पुनः परिवर्तमानाः प्राणिना-
मायुषि कर्मफलं चेतीदं ' सर्वमाददानाः ' गृह्यंत उपाददत एव ' गच्छन्ति ' गच्छन्ति । यस्मादिदं ' सर्वमाद-
दाना यन्ति ' ' तस्मादादित्या इति ' ॥ ६ ॥

कतमऽइन्द्रः कतमुश्च प्रजापतिरिति । स्तनयित्नुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति कतमु स्तनयित्नुरित्यशुनिरिति कतमौ यज्ञऽइति पशवऽइति ॥ ७ ॥

कतमे पडिति । (त्य) अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षश्चादित्यश्च द्यौश्चैते पडित्येते ह्येवेदं सर्वं पडिति ॥ ८ ॥

कतमे ते त्रयो देवाऽइति । (ती) इमऽएव त्रयो लोकाऽएषु हीमे सर्वे देवाऽइति कतमौ तौ द्वौ देवावित्यन्नश्चैव प्राणश्चेति कतमोऽध्यर्द्धऽइति योऽयम्पवतऽइति ॥ ९ ॥

तदाहुः । (यद्) यदयमेकऽएव पवतेऽथ कथमुध्यर्द्धऽइति यदस्मि-

कतम इन्द्रः । कतमः प्रजापतिरिति । स्तनयित्नुरेवेन्द्रः । यज्ञः प्रजापतिः इति । कतमः स्तनयित्नुरिति । अशनिरिति । कतमो यज्ञ इति । पशव इति ॥ ७ ॥

कतमे पडिति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्चैते पडिति । एते ह्येवेदं सर्वं पडिति ॥ ८ ॥

कतमे ते त्रयो देवा इति । इम एव त्रयो लोकाः । एषु हीमे सर्वे देवा इति । कतमौ तौ द्वौ देवाविति । अन्नं चैव प्राणश्चेति । कतमोऽध्यर्द्ध इति । योऽयं पवत इति ॥ ९ ॥

तदाहुः । यदयमेक एव पवते । अथ कथमुध्यर्द्ध इति । यदस्मिन्निदं सर्वमध्याभ्रं । तेनाध्यर्द्ध इति । कतम एको देव इति । स ब्रह्म । त्यदित्याचक्षते ॥ १० ॥

कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति । स्तनयित्नुर्मथनादाभिमानिनी देवतैवेन्द्रः । ' यज्ञः प्रजापतिः ' । ' कतमः स्तनयित्नुरिति ' । ' अशनिरिति ' । अशनिर्वज्रापरपर्यायं वीरं बलम् । तस्य मेवनादाभिमानिन्द्रनिष्ठत्वेन इन्द्रत्वम् । ' कतमो यज्ञ इति ' । ' पशव इति ' । पशूनां हि यज्ञसायनाश्रयत्वात् यज्ञस्मारूपत्वाच्च पशवो यज्ञ इत्युच्यन्ते ॥ ७ ॥

कतमे पडिति । ' अग्निश्च पृथिवी चेति ' । चन्द्रमसं नक्षत्राणि वर्जयित्वा वसुत्वेन पठिता अन्यादय एव पदं भवन्ति । ' हि ' यस्मात् त्रयस्त्रिंशदादि यदुक्तं ' इदं सर्वं ' देवजातं ' एते ' अन्यादयः ' एव षट् भवन्ति । सर्वो हि वत्सादिविस्तारः एतेष्वेव वसुषु अन्तर्भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

कतमे ते त्रयो देवा इति । ' इम एव त्रयो लोकाः ' इति । पृथिवीमग्निं चैकीकृत्य एको देवः । अन्तरिक्षं वायुं चैकीकृत्य द्वितीयः । दिवमादित्यं चैकीकृत्य तृतीयः । ' एवमेते एव त्रयो देवाः ' । ' हि ' यस्मात् । ' एषु ' अन्याद्याः ' सर्वे देवाः ' अन्तर्भवन्ति । तेन एत एव त्रयो देवा इत्युक्तम् । ' कतमौ तौ द्वौ देवाविति ' । ' अन्नं चैव प्राणश्चेति ' । एनौ द्वौ देवौ । अनयोः सर्वेषामुक्तानां देवानामन्तर्भावः । ' कतमोऽध्यर्द्ध इति ' । ' यः अयं ' बाह्यो वायुः ' पवते ' । सः अध्यर्द्ध इति शेषः ॥ ९ ॥

तदाहुः । तत्र अध्यर्द्धशब्दस्य वायुविषये उक्ते सति शाकल्यादयो वादिनः आहुधोदयन्ति । यद्यतः

त्रिद॑त्सु॒ सर्व॑म॒ध्याध्नो॑त्तेना॒ध्यर्द्ध॑ऽइति॒ कतम॑ऽए॒को दे॒वऽइति॒ स ब्र॒ह्म
त्यदि॑त्याचक्षते ॥ १० ॥

पृथि॒व्येव॑ यु॒स्यायु॑तनम् । (ञ) चु॒क्षुर्लोको॑ मु॒नो ज्योति॑र्यो वै त॒म्पु-
रुप॑म्विद्यात्सु॒र्वस्या॑त्मनः॒ परा॑यण॑त्सु॒ स वै वेदि॑ता स्याद्याज्ञ॒वल्क्य॑ वेद॒
वाऽअ॒हन्त॑म्पु॒रुप॑त्सु॒र्वस्या॑त्मनः॒ परा॑यणं॒ यमा॑त्य यु॒ऽपुवा॑यु॒
शा॒रीरः॑ पु॒रुषः॑ सु॒ऽएष॑ ब्र॒ह्मैव॑ शा॒कल्य॑ तस्य॒ का दे॒वते॑ति॒ स्त्रिय॑ऽइति॒
होवाच॑ ॥ ११ ॥

पृथिव्येव यस्यायुतनम् । चुक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्यात्मनः
परायणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य ।
य पन्नायं शारीरः पुरुषः स एषः । ब्रह्मैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । स्त्रिय इति होवाच ॥ ११ ॥

रूपाण्येव यस्यायतनम् । (अ) चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्ब्यो वै तम्पुरुष-
म्विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद
वाऽअहन्तम्पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ युऽएवासावादित्ये
पुरुषः सुऽएष वेदैव शाकल्य तस्य का देवतेति चक्षुरिति होवाच ॥ १२ ॥

(चा) आकाशऽएव यस्यायतनम् । (अ) चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्ब्यो
वै तम्पुरुषम्विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञ-
वल्क्य वेद वाऽअहन्तम्पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ युऽ
एवायम्वायौ पुरुषः सुऽएष वेदैव शाकल्य तस्य का देवतेति प्राणऽ
इति होवाच ॥ १३ ॥

रूपाण्येव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः
परायणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ ।
य एवासावादित्ये पुरुषः स एषः । वेदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । चक्षुरिति होवाच ॥ १२ ॥

आकाश एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः
परायणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्यात्मनः परायणं
यमात्थ । य एवायं वायौ पुरुषः स एषः । वेदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । प्राण इति
होवाच ॥ १३ ॥

प्रश्नोक्तिः स शाकल्योऽर्षवशम् आतोत्रादितो गज इव आह—‘तस्य’ शरीरस्य देवस्य ‘का देवता’
किमुपत्तिकारणमेव विवक्षितम् । शाकल्यं प्रति मुनिरुत्तरमाह—इति श्रुतिरस्मान् प्रत्याह—स्त्रिय इति होवाचेति ।
स्त्रीभिर्मुक्तस्यानस्य रतो हि मानुजस्य लोहितस्य निष्पत्तिहेतुः । तस्मात् यदन्नरसालोहितं निष्पद्यते स्त्रीणाम् ।
लोहिताच्च त्वद्मासरुधिररूपं बीजस्यास्थिमज्जाशुक्रात्मकस्याश्रयभूतं शरीरं भवति । इति स्त्रीभ्यो निष्पत्ति-
रिति भावः ॥ ११ ॥

एवं पर्यायसत्कं आद्यपर्यायेण तुल्यार्थत्वाच्च पृथग्व्याख्यानापेक्षम् इति उत्तरपर्यायेषु येषां पदानामर्थभेदः
तान्येव पदानि व्याख्यायन्ते—रूपाण्येव यस्यायतनमिति । ‘रूपाणि’ शुक्लरूपादीनि । “चक्षुर्लोकः”
इत्यादि सर्वं पूर्ववत् । ‘य एवासावादित्ये पुरुषः इति’ । सर्वेषां हि रूपाणां विशिष्टं कार्यमादित्ये पुरुषः ।
‘तस्य का देवतेति’ । ‘चक्षुरिति होवाचेति’ चक्षुषो हि अध्यात्मनः आदित्यस्य अग्निदेवतस्य निष्पत्तिः ॥ १२ ॥

‘आकाश एव यस्यायतनम्’ । ‘य एवायं वायौ पुरुष इति’ । आकाशायतनस्य हि पुरुषस्य विशिष्ट-
मायतनं वायो वायुः । ‘तस्य का देवता’ इति । ‘प्राण इति होवाच’ प्राणादि अध्यात्मनो वायोरपि अधि-
दैवतस्य निष्पत्तिः ॥ १३ ॥

कामऽएव यस्यायतनम् । (अ) चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्ध्वो वै तम्पु-
रुपम्विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद
वाऽअहन्तम्पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ युऽएवासी चन्द्रे
पुरुषः सुऽएष वृदैव शाकल्य तस्य का देवतेति मनऽइति
होवाच ॥ १४ ॥

तेजऽएव यस्यायतनम् । (अ) चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्ध्वो वै तम्पु-
रुपम्विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद
वाऽअहन्तम्पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ युऽएवायमग्नौ पुरुषः
सुऽएष वृदैव शाकल्य तस्य का देवतेति वागिति होवाच ॥ १५ ॥

तमऽएव यस्यायतनम् । (अ) चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्ध्वो वै तम्पुरुप-
म्विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वाऽ
अहन्तम्पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ युऽएवायुच्छायामयः
पुरुषः सुऽएष वृदैव शाकल्य तस्य का देवतेति मृत्युगिति
होवाच ॥ १६ ॥

काम एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परा-
यणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ । य
एवासी चन्द्रे पुरुषः स एषः । वृदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । मन इति होवाच ॥ १४ ॥

तेज एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परा-
यणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ । य
एवायमग्नौ पुरुषः स एषः । वृदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । वागिति होवाच ॥ १५ ॥

तम एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परा-

‘ काम एव यस्यायतनं ’ स्त्रीन्यतिकरामिलापः ‘ कामः ’ कामशरीरः पुरुष इत्यर्थः । ‘ य एवासी चन्द्रे
पुरुषः ’ इति । कामायतनस्य हि देवस्य चन्द्रे विशिष्टं कार्यम् । कामिनां हि चन्द्रे प्रीतिविशेषो जायते ।
‘ तस्य का देवतेति ’ । ‘ मन इति होवाच ’ । मनसो हि अय्यात्मनः चन्द्रस्याविदेवतस्य निष्पत्तिः ॥ १४ ॥

‘ तेज एव यस्यायतनं ’ ‘ य एवायमग्नौ पुरुषः ’ इति । तेजआयतनस्य हि देवस्याग्नौ विशेषावस्थानम् ।
‘ तस्य का देवतेति ’ । ‘ वागिति होवाच ’ । वाचो हि आप्यात्मिक्या अग्नेरविदेवतस्य निष्पत्तिः ॥ १५ ॥

‘ तम एव यस्यायतनम् ’ तम इति शार्बरोऽन्वकारः प्रगृह्यते । अय्यात्मं ‘ आयामयः ’ अज्ञानमयः ‘ पुरुषः ’ ।

(च्वा) आपऽएव यस्यायुतनम् । (अ) चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्व्यो वै तम्पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वाऽअहन्तम्पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य युऽएवायमप्सु पुरुषः सुऽएव वृदैव शाकल्य तस्य का देवतेति वरुणऽइति होवाच ॥ १७ ॥

रेतऽएव यस्यायुतनम् । (अ) चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्व्यो वै तम्पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वाऽअहन्तम्पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य युऽएवायमप्सु पुरुषः सुऽएव वृदैव शाकल्य तस्य का देवतेति प्रजापतिरिति होवाच ॥ १८ ॥

शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यः । (स्त्वा) त्वां स्विदिमे ब्राह्मणाऽअङ्गारावक्ष्यणमकृताऽइति ॥ १९ ॥

यणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य । य एवायं छायायमः पुरुषः स एव । वदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । मृत्युरिति होवाच ॥ १६ ॥

आप एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य । य एवायमप्सु पुरुषः स एव । वदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । वरुण इति होवाच ॥ १७ ॥

रेत एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य । य एवायं पुत्रमयः पुरुषः स एव । वदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । प्रजापतिरिति होवाच ॥ १८ ॥

शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यः । त्वां स्विदिमे ब्राह्मणा अङ्गारावक्ष्यणमकृता ३ इति ॥ १९ ॥

‘ तस्य का देवतेति ’ । ‘ मृत्युरिति होवाच ’ । मृत्युरधिदैवं तस्य निष्पत्तिकारणम् । “ मृत्युर्नैवेदसा-वृत्तासीत् ” (श. प. १० । ६ । १ । १) इति श्रुतेः ॥ १६ ॥

‘ आप एव यस्यायतनम् ’ साधारणाः सर्वा आपः प्रगृह्यन्ते । ‘ य एवायमप्सु पुरुषः ’ इति । वापीकूप-तडागाद्याश्रयास्वप्सु विशेषावस्थानम् । ‘ तस्य का देवतेति ’ । ‘ वरुण इति होवाच ’ वरुणादि वाय्वा-दपां निष्पत्तिः ॥ १७ ॥

‘ रेत एव यस्यायतनम् ’ । ‘ य एवायं पुत्रमयः पुरुषः ’ इति । रेतआयतनस्य हि विशेषायतनं पुत्रः । पुत्रमय इति चार्थिमज्जाशुक्राण्यपि तज्जातानि प्रगृह्यन्ते । ‘ तस्य का देवतेति ’ । ‘ प्रजापतिरिति होवाच ’ । ‘ प्रजापतिः ’ पितृव्यते । पितृतो हि पुत्रस्योत्पत्तिः ॥ १८ ॥

एवमष्टधा देव-लोक-पुरुषभेदेन त्रिधा त्रिधाऽऽत्मानं विभज्यावस्थित एकैको देवः प्राणभेद एव जगत्सर्वम्-

याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यः । (त्यो) यदिदुङ्कुरपञ्चालानाम्ब्राह्मणान्त्यवादीः किम्ब्रह्म विद्वानिति दिशो वेद सदेवाः सप्रतिष्ठाऽइति यदिशो वेत्थ सदेवाः सप्रतिष्ठाः ॥ २० ॥

किन्देवतोऽस्याम्नाच्यान्दिश्यसीति । (त्या) आदित्यदेवतऽइति सुऽआदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठितऽइति चक्षुर्पीति कस्मिन् चक्षुः प्रतिष्ठितम्भवतीति रूपेष्विति चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति कस्मिन् रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीति हृदयऽइति हृदयेन हि रूपाणि जानाति हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २१ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यः । यदिदं कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणान्त्यवादीः । किं ब्रह्म विद्वानिति दिशो वेद सदेवाः सप्रतिष्ठाः इति । यदिशो वेत्थ सदेवाः सप्रतिष्ठाः ॥ २० ॥

किन्देवतोऽस्यां प्राच्यां दिश्यसीति । आदित्यदेवत इति । स आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । चक्षुर्पीति । कस्मिन् चक्षुः प्रतिष्ठितं भवतीति । रूपेष्विति । चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति । कस्मिन् रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीति । हृदय इति । हृदयेन हि रूपाणि जानाति । हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २१ ॥

मुपदिष्टः । अधुना दिग्विभागो न पञ्चा विभक्तस्य सर्वस्य जगतो हृदयात्मनि उपसंहारार्थं श्रुतिः प्रवर्तते, तत्र याज्ञवल्क्यो यदपि अस्यावशिष्टं तन्मां पृच्छतु इति चेत्तसि निधाय, तूष्णींभूतं शाकल्यं प्रश्नेनावेशयन्नाह—शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्य इति । हे 'शाकल्य !' । त्विदिति वितर्के । नूनमिमे ब्राह्मणास्त्वामंगारावक्षयणं अंगारा अवक्षयन्ते निरुच्यन्ते यस्मिन् संदंशादौ तदंगारावक्षयणं सन्दंशादि । तत् 'अकता ३' इति प्लुतिर्विचारणार्था । 'अकत' कृतवन्तः इति 'याज्ञवल्क्यः' 'उवाच' । त्वमंगारस्थानीयेन मया दक्षमानमन्मानं न बुध्यसे इत्यभिप्रायः ॥ १९ ॥

एवमुक्तं हितोपदेशं शाकल्यो विपरीतार्थं गृहीत्वा चोदयतीत्याह—याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्य इति । हे 'याज्ञवल्क्य' त्वं 'यत्' 'इदं कुरुपञ्चालानां' 'ब्राह्मणान् अत्यवादीः' उक्तवानसि स्वयं भीतास्त्वामंगारावक्षयणं कृतवन्त इति । तर्हि 'ब्रह्म विद्वान्' जानन् सन् एवं ब्राह्मणानधिष्ठितसि 'इति शाकल्य उवाच' । एवमुक्तो याज्ञवल्क्यो मम दिग्विषयं ब्रह्मविज्ञानं तावदस्तीत्याह—दिशो वेदेति । अहं 'दिशो वेद' जाने । दिग्विषयं विज्ञानं ममास्तीत्यर्थः । तच्च न केवलं दिङ्मात्रं जाने । अपि तु—'सदेवाः' देवेर्दिगधिष्ठातृभिः सह वर्तमानाः । किंच—'सप्रतिष्ठाः' दिशः 'वेद' जानामीति पुनः पृच्छति शाकल्यः—सरुदं दिग्विज्ञानं यदि त्वया प्रतिज्ञातम् ॥ २० ॥

तर्हि हे याज्ञवल्क्य । त्वं 'अस्यां प्राच्यां दिशि' 'किन्देवतोऽसि' का देवता यस्यासौ किन्देवतः । कया देवतया त्वं प्राचीदिग्भूषेण संपन्न इत्यर्थः । अस्या दिशः का देवतेति प्रष्टव्ये 'किन्देवतः' इति प्रश्नः

किन्देवतोऽस्यान्दक्षिणायान्दिश्यसीति । यमदेवतऽङ्गति सु यमः
 कुस्मिन्प्रतिष्ठितऽङ्गति दक्षिणायामिति कुस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठिता
 भवतीति श्रद्धायामिति यदा ह्येव श्रद्धत्तेऽथ दक्षिणान्ददाति श्रद्धायाम्
 ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठिता भवतीति कुस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीति
 हृदयऽङ्गति हृदयेन हि श्रद्धत्ते हृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीत्येवमे-
 वैतुद्याज्ञवल्क्य ॥ २२ ॥

किन्देवतोऽस्यां दक्षिणायां दिश्यसीति । यमदेवत इति । स यमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । दक्षि-
 णायामिति । कस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठिता भवतीति । श्रद्धायामिति । यदा ह्येव श्रद्धत्ते । अथ
 दक्षिणां ददाति । श्रद्धायां ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठिता भवतीति । कस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीति ।
 हृदय इति । हृदयेन हि श्रद्धत्ते हृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीति । एवमेवैतुद्याज्ञवल्क्य ॥ २२ ॥

करणं मुनेर्दिगुपासनात् तादात्म्यसंपत्तिर्जातिरिति बोधयितुम् । स हि याज्ञवल्क्यो दिक्षु पञ्चधा विभक्तं दिगात्मभूतं
 हृदयात्मानं तद्वारेण सर्वजगदात्मन्वेनोपगम्याहमस्मि दिगात्मेति पूर्वाभिमुखो व्यवस्थित आह-आदित्यदेवत
 इति । प्राच्यां दिशि आदित्यो देवता यस्य मम सोऽहमादित्यदेवतः । तया देवतया प्राचीदिग्गुपासना इत्यर्थः ।
 “ सदेवाः ” इत्युक्तम् । “ सप्रतिष्ठाः ” इति तु वक्तव्यमित्यत आह-स आदित्यः कस्मिन् प्रतिष्ठित
 इति । स्वोत्पत्तिकारणे एव प्रतिष्ठितत्वमाह-चक्षुषीति । “ चक्षोः सूर्यो अजायत ”-(वा. सं. ३१-१२)
 इति मंत्रवर्गात् । कार्यं हि कारणे प्रतिष्ठितं भवति । पुनश्चक्षुरुत्पादकं पृच्छति-कस्मिन्नु चक्षुः प्रतिष्ठितं
 भवतीति । उत्तरमाह-रूपेणिति । अत्र हेतुमाह-चक्षुषा हि रूपाणि पश्यतीति । अतो रूपान्वधं चक्षुः
 व्यञ्जकस्य व्यंग्यसमानजातीयत्वात् । रूपोत्पादकं पृच्छति-कस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीति । उत्तर-
 माह-हृदये इति । हृदयमिति बुद्धिमनसो एकीकृत्य निर्देशः । न तु मांसखंडविषयः । हृदयारब्धानि रूपाणि
 रूपाकारेण हृदये परिणतानि । अत्र हेतुः-‘ हि ’ यस्मात् ‘ हृदयेन ’ हृदयस्थबुद्ध्या सर्वो लोकः ‘ रूपाणि ’
 सर्वाणि ‘ जानाति ’ । बुद्धयभिन्नमनोभावकल्पितानीति स्मरतीत्यर्थः । तस्मात् ‘ हृदये ह्येव ’ सर्वाणि वासना-
 त्मकानि ‘ रूपाणि ’ ‘ प्रतिष्ठितानि ’ भवन्तीत्युपसंहृते शाकल्योऽङ्गीकरोति-एवमेवैतदिति । हे ‘ याज्ञवल्क्य ’ !
 ‘ एतत् ’ त्वदुक्तं ‘ एवमेव ’ । मयाऽप्येवं ज्ञायत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

“ किन्देवतोऽस्यां दक्षिणायां दिश्यसीति ” । पूर्ववत्सामान्यतोऽर्थो बोद्धव्यः । विशेषस्तु कथ्यते । तव
 दक्षिणायां दिशि का देवता । ‘ यमदेवत इति ’ । मम दक्षिणादिग्भूतस्य यमो देवता । ‘ स यमः ’ धर्मराजः
 ‘ कस्मिन्प्रतिष्ठित इति ’ । ‘ दक्षिणायामिति ’ । यमो हि दक्षिणा दिक् । यमस्य तत्राधिपत्यात् । ‘ कस्मिन्नु
 दक्षिणा प्रतिष्ठिता भवतीति ’ पृष्ठो मुनिः-“ दक्षिणा दक्षतेः समर्द्धयतिकर्मणो व्यृद्धं समर्द्धयति ”-(निरु. १ ।
 ३-७) इति निरुक्ताश्रित्योत्तरमाह-श्रद्धायामिति । श्रद्धा नाम भक्तिसहिता आस्तिक्यबुद्धिर्दिस्सुखलक्षणा ।
 तस्यां कथं प्रतिष्ठिता दक्षिणेति । ‘ हि ’ यस्मात् ‘ यदेव श्रद्धत्ते ’ श्रद्धां करोति । ‘ अथ ’ तदा ‘ दक्षिणां
 ददाति ’ नाश्रद्धदक्षिणां ददाति । तस्मात् ‘ श्रद्धायां ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठितेति ’ । ‘ कस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठि-

किन्देवतोऽस्यामुदीच्यान्दिश्यसीति । वरुणदेवतऽइति स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठितऽइत्यप्स्वितीति कस्मिन्नु आपः प्रतिष्ठिता भवतीति रेतसीति कस्मिन्नु रेतः प्रतिष्ठितम्भवतीति हृदयऽइति तस्मादपि प्रतिरूपजातमाहुर्हृदयादिव सृप्तो हृदयादिव निर्मितऽइति हृदये ह्येव रेतः प्रतिष्ठितम्भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २३ ॥

किन्देवतोऽस्यामुदीच्यान्दिश्यसीति । सोमदेवतऽइति स सोमः कस्मिन्प्रतिष्ठितऽइति दीक्षायामिति कस्मिन्नु दीक्षा प्रतिष्ठिता भवतीति सत्यऽइति तस्मादपि दीक्षितमाहुः सत्यम्बुदेति सत्ये ह्येव दीक्षा प्रतिष्ठिता भवतीति कस्मिन्नु सत्यम्प्रतिष्ठितम्भवतीति हृदयऽइति हृदयेन हि सत्यं जानाति हृदये ह्येव सत्यम्प्रतिष्ठितम्भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २४ ॥

किन्देवतोऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति । वरुणदेवत इति । स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । अप्सविति । कस्मिन्नु आपः प्रतिष्ठिता भवतीति । रेतसीति । कस्मिन्नु रेतः प्रतिष्ठितं भवतीति । हृदय इति । तस्मादपि प्रतिरूपं जातमाहुः—हृदयादिव सृप्तो हृदयादिव निर्मित इति । हृदये ह्येव रेतः प्रतिष्ठितं भवतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २३ ॥

किन्देवतोऽस्यामुदीच्यां दिश्यसीति । सोमदेवत इति । स सोमः कस्मिन्प्रतिष्ठितऽइति । दीक्षायां मिति । कस्मिन्नु दीक्षा प्रतिष्ठिता भवतीति । सत्य इति । तस्मादपि दीक्षितमाहुः—सत्यं बुदेति । सत्ये ह्येव दीक्षा प्रतिष्ठिता भवतीति । कस्मिन्नु सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीति । हृदय इति । हृदयेन हि सत्यं जानाति । हृदये ह्येव सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २४ ॥

तेति । ' हृदय इति ' हृदयस्य हि वृत्तिः श्रद्धा । ' हि ' यस्मात् ' हृदयेन श्रद्धते ' । वृत्तिश्च वृत्तिमति प्रतिष्ठता भवति । तस्मात् ' हृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवति ' । ' ह्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ' इति । पूर्ववत् ॥ २२ ॥

' किन्देवतोऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति ' । तस्यां वरुणोऽधिदेवता । मम प्रतीचीदिग्भूतस्य स वरुणो देवता । ' स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति ' । ' अप्सविति ' । अपो हि वरुणः कार्यम् । " श्रद्धा वा आपः " । " श्रद्धातो वरुणममृजत " इति श्रुत्यन्तरात् । ' आपश्च रेतसि प्रतिष्ठिता इति ' । " रेतसो ह्यापः नृशः " इति श्रुत्यन्तरात् । तत्र रेतो हृदये । यस्मात् हृदयस्य कार्यं रेतः कामो हृदयस्य वृत्तिः । कामिनो हि हृदयाद्रेतः अभिस्कन्दति । अत्रैव लोकरूपप्रतिदिमाह—तस्मादपीति । ' तस्मादपि ' प्रतिरूपमनुसृत्य पुनः ' जातं ' आदुर्लीकिकाः । अस्य विवर्द्धयद्यादिकां पुनः ' सूनः ' विनिःसृतः । ' हृदयादिव निर्मितः ' । यथा सुवर्गेन निर्मितः कुण्डलः, एवमित्यर्थः ॥ २३ ॥

' किन्देवतोऽस्यामुदीच्यां दिश्यसीति ' । ' सोमदेवत इति ' । ' अत्र सोमलतां सोमदेवतां धेकीरुप्य

किन्देवतोऽस्यान्ध्रुवायान्दिश्यसीति । (त्यु) अग्निदेवतऽडुति
सोऽग्निः कस्मिन्प्रतिष्ठितऽडुति वाचीति कस्मिन्नु वाक्प्रतिष्ठिता भव-
तीति मनसीति कस्मिन्नु मनः प्रतिष्ठितम्भवतीति हृदयऽडुति कस्मिन्नु
हृदयम्प्रतिष्ठितम्भवतीति ॥ २५ ॥

(त्यु) अहँल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यः । (ल्क्यो) युत्रैतदन्यत्रास्म-
न्मन्यासै युत्रैतदन्यत्रास्मत्स्याच्छ्वानो वैनुदद्युर्व्युयाँसि वैनद्विमथ्री-
रन्निति ॥ २६ ॥

किन्देवतोऽस्यां ध्रुवायां दिश्यसीति । अग्निदेवत इति । सोऽग्निः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति ।
वाचीति । कस्मिन्नु वाक् प्रतिष्ठिता भवतीति । मनसीति । कस्मिन्नु मनः प्रतिष्ठितं भवतीति । हृदय
इति । कस्मिन्नु हृदयं प्रतिष्ठितं भवतीति ॥ २५ ॥

अहँल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यः । यत्रैतदन्यत्रास्मन्मन्यासै । यत्रैतदन्यत्रास्मत्स्यात् । श्वानो
वैनदद्युः । वयांसि वा एनद्विमथ्रीरन्निति ॥ २६ ॥

निर्देशः । ' स सोमो दीक्षायां प्रतिष्ठित इति ' । दीक्षितो हि यजमानः सोमं क्रीणाति । क्रीतेन सोमेनेष्ट्वा
ज्ञानवान् सोमदेवताऽविष्टितां सौम्यामुत्तरां दिशं प्रतिपद्यत इति भावः । सा च दीक्षा सत्ये यस्मात्प्रतिष्ठिता ।
' तस्मादपि ' तस्मादेव ' दीक्षितं सत्यं वदेत्पादुः ' । कारणनाशो कार्यनाशो मा भूत्, इत्यभिप्रायवन्तः
पंडिता इति शेषः ॥ २४ ॥

' किन्देवतोऽस्यां ध्रुवायां दिश्यसीति ' । मेरोः समन्ततो वसतां अन्यमिचारात् ऊर्वा दिक् ध्रुवेत्युच्यते ।
ऊर्वायां हि प्रकाशभूयस्त्वादग्निर्देवता । स चाग्निर्वाचि प्रतिष्ठितः । सा च वाङ्मनसि प्रतिष्ठिता । " मनसा
वा इयं वाग् धृता मनो वा इदं पुरस्ताद्वाच इत्येवद मैतद्वादीरित्यललमिव ह वै वाग् वदेशन्मनो न
स्यात्तस्मादाह धृता मनसेति " (श. प. ३ । २ । ४ । ११) इत्यध्वरे धृतत्वात् वाचो मनसि प्रतिष्ठितत्वं
युक्तम् । तस्यच मनसोविलासरूपत्वात् अर्थान्मनोद्वारा हृदये उपसंहार उक्तः । तच्च सर्वात्मकं हृदयं पृच्छति—
कस्मिन्नु हृदयं प्रतिष्ठितं भवतीति ॥ २५ ॥

एवं पृष्टः ' याज्ञवल्क्यः ' उत्तरमाह—अहँल्लिकेति । अहनि लीयते इति व्युत्पत्तेः नूनं त्वं प्रेतभूतोऽसीति
लक्ष्यते । यतो यत्किंचित्प्रेतवद्भाषसे इति प्रेतनाम्ना शाकल्यं सम्बोधयन् ' ह याज्ञवल्क्य उवाच ' । ' यत्र '
यस्मिन् काले ' एतत् ' हृदयं अस्य शरीरस्य आत्मभूतं अस्मदस्मत्तः एतस्माच्छरीरादन्यत्र कचिदेशांतरे वर्तते
इति यदि ' मन्यासै ' मन्यसे । ' यत्र ' यदा ' एतत् ' हृदयं अस्मदस्मत्तः अस्माच्छरीरादन्यत्र देशांतरे
स्याद्भवेत् । तदा ' श्वानो वा ' एतच्छरीरं अनुर्भक्षयेयुः । ' वयांसि वा ' पक्षिणो गृध्रादय एतच्छरीरं ' विमन्थी-
रन् ' विलोडयेयुः विकर्षेरन्निति । तस्मान्मपि शरीरे एव हृदयं प्रतिष्ठितम् । तच्छरीरमपि नामकर्मरूपात्मक-
त्वात् हृदये प्रतिष्ठितमिति अर्थादुक्तमित्यर्थः ॥ २६ ॥

कुस्मिन्नु त्वञ्चात्मा च प्रतिष्ठितौ स्थऽइति । प्राणऽइति कुस्मिन्नु
प्राणः प्रतिष्ठितऽइत्यपानऽइति कुस्मिन्वपानः प्रतिष्ठितऽइति व्यानऽ
इति कुस्मिन्नु व्यानः प्रतिष्ठितऽइत्युदानऽइति कुस्मिन्नुदानः प्रति-
ष्ठितऽइति समानऽइति ॥ २७ ॥

सुऽएष नेति नेत्यात्मा । (त्माऽगृ) अगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्षो न
हि शीर्ष्यतेऽसङ्गोऽसितो न सज्यते न व्यथतऽइत्येतान्यष्टावायतना-
न्यष्टौ लोकाऽअष्टौ पुरुषाः स यस्तान्पुरुषान्व्युदुह्य प्रत्युह्यात्यक्रामी
तुन्त्वौपनिषदम्पुरुषम्पृच्छामि तन्ने मे नु विवक्ष्यसि मूर्द्धा ते विषति-
ष्यतीति तुष्टं ह शाकल्यो नु मेने तस्य ह मूर्द्धा विषपात तस्य हाप्य-
न्यन्मन्यमानाः परिमोषिणोऽस्थीन्यपजहुः ॥ २८ ॥

कस्मिन्नु त्वं चात्मा च प्रतिष्ठितौ स्थ इति । प्राण इति । कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इति ।
अपान इति । कस्मिन्वपानः प्रतिष्ठित इति । व्यान इति । कस्मिन्नु व्यानः प्रतिष्ठित इति । उदान
इति । कस्मिन्नुदानः प्रतिष्ठित इति । समान इति ॥ २७ ॥

स एष नेति नेत्यात्मा । अगृह्यो, न हि गृह्यते । अशीर्षो, न हि शीर्ष्यते । असङ्गोऽसितो
न सज्यते न व्यथते । इत्येतान्यष्टावायतनानि । अष्टौ लोकाः । अष्टौ पुरुषाः । स यस्तान्पुरुषान्
व्युदुह्य प्रत्युह्यात्यक्रामीत् । तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि । तं चेन्मे न विवक्ष्यसि, मूर्द्धा ते
विषतिष्यतीति । तं ह शाकल्यो न मेने । तस्य ह मूर्द्धा विषपात । तस्य हाप्यन्यन्मन्यमानाः
परिमोषिणोऽस्थीन्यपजहुः ॥ २८ ॥

एवं कार्यकारणयोर्द्वन्द्वशरीरयोस्त्योऽन्यप्रतिष्ठा उक्ता । अतस्ते अपि कुत्र प्रतिष्ठिते इति पृच्छति—कस्मि-
न्विति । देहात्मानौ ऊर्ध्ववृत्त्यात्मके प्राणे ‘प्रतिष्ठितौ’ । ‘कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इति’ । ‘अपाने
इति’ साऽपि प्राणवृत्तिः अपानवृत्त्या चेन्न निगृह्यते । तर्हि प्राणेव गच्छेत् । स चापानः ‘व्याने’ मध्यस्थ-
वृत्तिरूपे । अन्यथा उभयोरुर्ध्वधोगमनमेव भवेत् । स च व्यानः ‘उदाने’ नामिष्यवृत्तिरूपे कीलकस्थानीयि ।
तिस्रोऽपि वृत्तयस्तत्र चेन्न निबद्धाः । तर्हि नानागतयो भवेयुः । स उदानः ‘समाने’ सूत्रात्मशब्दवाच्ये ।
समप्रतिष्ठा ह्येताः सर्वा वृत्तय इत्यर्थः ॥ २७ ॥

सोऽपि समानः अंतर्धामिणि । सोऽन्यक्षरे कूटस्थे ब्रह्मणि इति अर्थाद्दिशितमेवेति मत्वा श्रुतिः स्वयमेव
ब्रह्मणः स्वरूपमाह—स एष इति । यः सूत्रांतर्धामित्वकल्पनाविष्टानभूतः ‘सः’ परमात्मा ‘एषः’ प्रत्यगा-
त्मैव मूर्त्तामूर्त्तब्राह्मणे “नेति नेति”—(श. घ. घृ. उ. १४।१।११) इत्येवं संकल्पोपाधिनिषेधेन निर्दिष्ट
आत्मा । निषेधद्वारा निर्दिष्टमेव स्पष्टयति—अगृह्य इत्यादिना । सोऽयमात्मा न गृह्यः ‘अगृह्यः’ । यस्मात्
सर्वकार्यधर्मातीतः तस्मादगृह्यः । कुतः ? यस्मान् हि गृह्यते । विकरणगोचरं व्याकृतं वस्तु तत् ग्रहणगोचरम्,

(२) अथ ह याज्ञवल्क्यऽ उवाच । ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः काम-
यते सु मा पृच्छतु सुर्वे वा मा पृच्छत यो वः कामयते तुम्बः
पृच्छानि सुर्वान्वा वः पृच्छानीति ते ह ब्राह्मणा नु दधृषुः ॥ २९ ॥

अथ ह याज्ञवल्क्य उवाच । ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः कामयते स मा पृच्छतु । सर्वे वा

इदं तु तद्विपरीतमात्मतत्त्वम् । तथा ' अशीर्षः ' यद्धि मूर्तं संहतं शरीरादि तच्छीर्यते । अयं तु तद्विपरीतः ।
अतः ' न हि शीर्यते ' । तया ' असंगः ' अमूर्तः । ' असितः ' अवद्धः । बद्धो मूर्तांतरेण संबध्यमानः
सज्यते । अयं च तद्विपरीतः । अतः न सज्यते । तथा अवद्धत्वात् व्यथते इति । अथ पुनः पूर्वमेवा-
ख्यायिकामनुसृत्य अयं प्रतिभूतः अत्रहवित्सत्रेव मां ब्रह्म पृच्छतीति सापराधत्वं संपादयितुं याज्ञवल्क्यः पृच्छति—
एतान्यष्टावायतनानीत्यादिना । ' एतानि ' उक्तानि पृथिव्यादीनि ' अष्टावायतनानि ' । ' अष्टौ लोकाः '
" चक्षुर्लोको मनो ज्योतिः "—इत्येवंरूपाः । ' अष्टौ पुरुषाः ' " शारीरः पुरुषः " इत्यादयः । ' तान् ' शारीरप्रभृती-
नष्टौ पुरुषान् ' स यः ' कश्चित् ब्रह्मज्ञः आयतनलोकपुरुषैतत्त्रिकमेदेन ' व्युदुष्य ' विशिष्य लोकस्थितिमुप-
प्राप्य पुनः प्राचीदिगादिद्वारेण हृदयात्मनि ' प्रत्युष्य ' उपसंहृत्य पश्चात् हृदयाद्यात्मविलक्षणमपि समानांतमुपाधि-
धर्ममत्यक्रामदीदृशकान्तवान् स्वैवेवात्मना व्यवस्थितः ' तमौपनिषदं ' उपनिषत्त्वेव विज्ञेयं नान्यप्रमाणगम्यं
' पुरुषं ' अशनायादिधर्मवर्जितं हे शाकल्य ! ' त्वा ' त्वां ब्रह्मविद्याभिमानिनं ' पृच्छामि ' । ' तं चेत् '
पुरुषं ' मे ' मूढं ' न विवक्ष्यसि ' विस्पष्टं न कथयिष्यसि तर्हि ' ते ' तव अब्रह्मविदः ब्रह्मविद्याभिमानिनः
' मूर्धा ' शिरः ' विपतिष्यति ' विस्पष्टं पतिष्यतीति । इतिशब्दआख्यायिकासमाप्तिचोक्तकः ।

एवं शापे दत्ते किं वृत्तमिति जिज्ञासायां श्रुतिरेवाह—तं ह शाकल्य इति । तमौपनिषदं पुरुषं ' शाकल्यो
न मेने ह ' न विज्ञातवान् । किंतु—' तस्य ह ' शाकल्यस्य ' मूर्धा विपपात ' विपतितः । ब्रह्मविद्विद्वेषे
परलोकविरोधोऽपि स्यादिति दर्शयितुं अष्टाध्याय्यां (श. प. ११।६।३।११) निर्दृष्टामाख्यायिकां
सूचयति—तस्य हाप्यन्यादिति । न केवलमसौ मृत एव । किंच—' तस्य ' शाकल्यस्याग्निहोत्रेण संस्कारार्थं
शिष्यैर्ब्रह्मखंडेन बद्ध्वा गृहान्प्रति नीयमानानि ' अस्थीन्यपि ' परिमोषिणस्तत्काराः अन्यद्वनमेतैर्नीयत इति
' मन्यमानाः ' संतोऽपजहुः अपहृतवन्त इत्यर्थः । इति पूर्ववृत्ताख्यायिका इह सूचिता । अष्टाध्याय्यां किल
शाकल्येन सह याज्ञवल्क्यस्य समानांत एव संवादो निवृत्तः । तत्र याज्ञवल्क्येन शापो दत्तः । " पुरेत्तिथी
मरिष्यसि न तेऽस्थीनि चन गृहान् प्राप्स्यंतीति । स ह तथैव ममार । तस्य हाप्यन्यमन्यमानाः परिमोषिणो-
मरिष्यसि न तेऽस्थीनि चन गृहान् प्राप्स्यंतीति । स ह तथैव ममार । तस्य हाप्यन्यमन्यमानाः परिमोषिणो-
' उपवादी ' परिभवकर्ता इति समितिश्रुतेरर्थः । ब्रह्मविदि विनीतेन भवितव्यमिति आचारार्थं महती हीयं
ब्रह्मविद्यायुतनिष्ठावज्ञायां ऐहिकामुष्मिकविरोधः स्यात् इति विद्यास्तुतये च इह सा एषा आख्यायिका सूचि-
तेति भावः ॥ २८ ॥

यस्य ब्रह्मणो नेति नेतीति अन्यप्रतिषेधद्वारेण निर्देशः कृतः तस्यैव इदानीं विधिमुखेन निर्देशः
कर्तव्यः, जगतो मूलं च वक्तव्यं, इत्येतदर्थं श्रुतिराख्यायिकामेव पुनरनुसृत्य ब्राह्मणानुमतमनापाद्य ब्रह्मत्वं

(स्ता) तुन्हैतैः श्लोकैः पप्रच्छ । युथा वृक्षो वृणस्पतिस्तथैव
 पुरुषोऽमृषा । तस्य पर्णानि लोमानि त्वगस्योत्पाटिका वह्निः ॥ ३० ॥
 त्वचऽएवास्य । रुधिरम्प्रस्यन्दि त्वचऽउत्पटः । तस्मात्तदातुब्रात्रैति
 रसो वृक्षादिव्राहतात् ॥ ३१ ॥
 माँसान्यस्य शकराणि । किनाटं स्नाव तत्स्थिरम् । अस्थीन्यन्तरतो
 दारूणि मज्जा मज्जोपमा कृता ॥ ३२ ॥

मा पृच्छत । यो वः कामयते । तं वः पृच्छानि । सर्वान् वा वः पृच्छानीति । ते ह ब्राह्मण
 न दधृषुः ॥ २९ ॥

तान् हैतैः श्लोकैः पप्रच्छ—“ यथा वृक्षो वृणस्पतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा । तस्य पर्णानि
 लोमानि त्वगस्योत्पाटिका वह्निः ॥ ३० ॥

त्वच एवास्य रुधिरं प्रस्यन्दि त्वच उत्पटः । तस्मात्तदातुब्रात्रैति रसो वृक्षादि-
 ब्राहतात् ॥ ३१ ॥

माँसान्यस्य शकराणि किनाटं स्नाव तत्स्थिरम् । अस्थीन्यन्तरतो दारूणि मज्जा
 मज्जोपमा कृता ॥ ३२ ॥

नीयमानमनर्थाय स्यादिति न्यायं दर्शयितुं ब्राह्मणानुमतिसम्प्रतिहेतुभूतं पराजयं कर्तुं याज्ञवल्क्यो ब्राह्मणान्
 पृष्टवान् इत्याह—अयं हेति । ‘ ह उवाच ’ ‘ वः ’ युष्माकं मध्ये ‘ यः ’ याज्ञवल्क्यं पृच्छामीति ‘ कामयते ’
 इच्छति । ‘ सः ’ ‘ मा ’ मां पृच्छतु । ‘ सर्वे वा ’ यूय ‘ मा ’ मां ‘ पृच्छत ’ । यद्वा ‘ वः ’ युष्माकं
 मध्ये याज्ञवल्क्यो मां पृच्छन्विति ‘ यः कामयते ’ ‘ तं ’ पुरुषं ‘ वः ’ युष्माकं मध्ये वर्तमानं अहं
 ‘ पृच्छानि ’ । ‘ सर्वान् वा ’ ‘ वः ’ युष्मान् अहं ‘ पृच्छानि ’ । इत्येवमुक्ता अपि ‘ ते ब्राह्मणा ह ’
 ‘ न दधृषुः ’ । किंचिदपि प्रयुत्तरं दातुं न प्रगल्भाः संवृत्ता इत्यर्थः ॥ २९ ॥

जगत्कारणं प्रष्टुं तावन् पुरुषवृक्षयोः साधर्म्यं श्लोकत्रयेणाह—तान् हैतैः श्लोकैरिति । ‘ तान् ’ अप्रगल्भा-
 नपि ब्राह्मणान् एतैर्वक्ष्यमार्गः ‘ श्लोकैः ’ ‘ ह ’ किल ‘ पप्रच्छ ’ । ‘ यथा ’ लोके ‘ वृक्षः ’ । तस्य विशेषणं
 वृणस्पतिरिति । तच्च वृक्षस्य महत्त्वमिति अपुनरुक्तिरिति भावः । “ अपुण्याः फलवन्तो ये ते वृणस्पतयः
 स्मृताः ” इति । यथा अध्वयः । ‘ तथैव ’ तत्सधर्मैव ‘ पुरुषः ’ इत्येतत् ‘ अमृषा ’ न मिथ्या सत्यमेवै-
 तत् । यन्मांसस्य पुरुषस्य ‘ लोमानि ’ तत्स्थानीयानि वृणस्पतयः ‘ पर्णानि ’ । ‘ त्वक् ’ ‘ अस्य ’ पुरुषस्य-
 वृक्षस्य तु तत्स्थानीया ‘ वहिरुत्पाटिका ’ वहिर्भूता नीरस्ता त्वक् ॥ ३० ॥

‘ त्वचः ’ एव सकाशात् ‘ अस्य ’ पुरुषस्य ‘ रुधिरं प्रस्यन्दि ’ निःसर्त्तानि शेषः । प्रस्यन्दते निःसर्त्तानि
 प्रस्यन्दि । वृक्षस्यानि ‘ त्वचः ’ सकाशादेव ‘ उत्पटः ’ वृक्षनिर्घातः प्रस्यन्दी निःसर्त्तानि शेषः । एवमुक्तं
 साधर्म्यं अनुमयेन गमयति—तस्मात्तदिति । यस्मात् वृणस्पतयः पुरुषस्य च सर्वमेवं समानम् ‘ तस्मात् तन्
 आनुज्ञात् ’ हिंसितान् पुरुषान् ‘ तन् ’ रुधिरं ‘ प्रैति ’ निर्गच्छति । ‘ आहतात् ’ छिन्नात् ‘ वृक्षान् ’ वृण-
 स्पतयः ‘ रस एव ’ निर्घातो यथा प्रैतीति शेषः ॥ ३१ ॥

किंच—‘ अस्थीन्यन्तरतो दारूणि ’ दारूणि वृणस्पतयानि ‘ शकराणि ’ शकरानीत्यर्थः ।

बृहक्षो वृक्णो रोहति । मूलाव्रवतरः पुनः । मर्त्यः स्विन्मृत्युना
वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥ ३३ ॥

रेतसऽइति मा वोचत । जीवतस्तत्प्रजायते । जातऽएव न जायते को
न्येन जनयेत्पुनः ॥ धानारुहऽउ वै वृक्षोऽन्यतः प्रेत्य सम्भवः । यत्स-
मूलमुद्बृहेयुर्वृक्षन्न पुनराभवेत् । मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मू-
लात्प्ररोहति ॥ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातेर्दातुः परायणम् ॥ तिष्ठमानस्य
तद्विदऽइति ॥ ३४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीये
प्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (५) ३ । ७ ॥ (६) ३-९ ॥

यद्वृक्षो वृक्णो रोहति मूलाव्रवतरः पुनः । मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मा-
न्मूलात्प्ररोहति ॥ ३३ ॥

रेतस इति मा वोचत जीवतस्तत्प्रजायते । जात एव न जायते को न्येन
जनयेत्पुनः ॥ धानारुह उ वै वृक्षोऽन्यतः प्रेत्य सम्भवः । यत्समूलमुद्बृहेयुर्वृक्षं
न पुनराभवेत् । मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥ विज्ञानमानन्दं
ब्रह्म रातेर्दातुः परायणम् । तिष्ठमानस्य तद्विदः ॥ इति ॥ ३४ ॥

‘किनाटं’ नाम वृक्षस्य शकलेभ्य आम्प्यन्तरं काष्ठसंलग्नं बल्कलरूपं उच्यते । ‘तत्’ तत्स्थानीयं पुरुषस्य ‘क्वाव’
अस्थिसंलग्नो धातुविशेषः । तदुभयं किनाटं क्वाव च ‘स्थिरं’ दृढम् । पुरुषस्य क्वावम्योऽभ्यन्तरतः ‘अस्थीनि’
भवन्ति । तथा वृक्षस्य किनाटस्याभ्यन्तरतः ‘दारुणि’ काष्ठानि । ‘मज्जा’ मज्जैव वनस्पतेः पुरुषस्य च
‘मज्जोपमा कृता’ मज्जाया उपमा मज्जोपमा । नान्यो विशेषोऽस्तीत्यर्थः । मज्जाशब्देनोपयत्र अस्थिकाष्ठगतः
सार उच्यते ॥ ३२ ॥

अथ वृक्षपुरुषयोर्वैधर्म्यकथनपुरःसरं जगत्कारणं पृच्छति—यद्वृक्ष इत्यादिना । यद्यदि वृक्षो वृक्णदिङ्मनः
‘पुनः’ पुनरपि मूलाव्रवतरः पूर्वस्मात् अभिनवतरः ‘रोहति’ प्ररोहति प्रादुर्भवति । स्विदिति वितर्कः ।
‘मर्त्यः’ मृत्युः । ‘मृत्युना’ यमेन ‘वृक्णः’ मारितः कस्मान्मूलात्कारणात् ‘प्ररोहति’ पुनर्जायते । यत्
एतस्माद्विशेषणात् प्राक् वृक्षपुरुषयोः सर्वं सामान्यमवगतम् । अयं तु वनस्पतौ विशेषो दृश्यते यत् दिङ्मनस्य प्ररोह-
णम् । न तु पुरुषे मृत्युना वृक्णे पुनः प्ररोहणं दृश्यते । भवितव्यं तु कृतधित् प्ररोहणेन । तस्मान्मृतस्य
पुरुषस्य कुतः प्ररोहणमिति युष्मानहं पृच्छामीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

तत्र शंकासुद्राव्य निराचष्टे—रेतस इति । हे ब्राह्मणाः ! ‘रेतसः’ सकाशात्पुरुषः प्ररोहतीति ‘मा वोचत’
मैं वक्तुमर्ह्यम् । कस्मात् ? यस्माज्जीवतः पुरुषात्तद्वेतः ‘प्रजायते’ न मृतात् । अतो न रेतः कारणमित्यर्थः ।
अयं भावः—न चात्र मृतपुरुषशब्देन एकः शरीरो अभिधीयते । किंतु प्रलयकाले विलीनं सर्वमेव शरीरजातं

जगत् अभिधीयते । तदा च तदानीं जीवतः कस्यापि पुरुषस्याभावात् मृतस्य च रेतसः असद्भावात् न रेतः कारणमिति । इदानीं स्वभाववादमवलम्ब्य नोदयति—जात एवेति । यस्तु मृतः स पुनर्नैव जायते ' जात-
त्वादेवेति । जनिष्यतो हि संभवः प्रष्टव्यः न जातस्य । अयं तु जात एव । अतः अस्मिन् विषये प्रश्न एव
नोपपद्यत इति चेत् तन्न, नेति प्रत्यक् वाक्यम् । यन्मतं जात एवेति । तन्न, किं तर्हि मृतः पुनरपि जायत
एव । अन्यथा अकृताभ्यागमनकृतनाशप्रसंगः स्यात् । अतो वः पृच्छामि । ' एनं ' पुरुषं मृतं ' तु ' वितर्के ।
' पुनः को जनयेत् ' उत्पादयेत् । अपि च ' धानारुह उ वै वृक्षः ' । धाना बीजं वटकणिकादि । तस्याः
संकाशात् रोहतीति धानारुहः । उशब्दः अप्यर्थः । न केवलं कांडरुह एव । किंतु बीजरुहो
वृक्षो भवति । वैशब्दः प्रसिद्धिद्योतकः । तथा च यथा यथा वै वृक्षः कांडरुहो धानारुहश्च ' प्रेत्य '
मृत्वा ' अन्यतः संभवः ' कांडात् धानातोऽपि प्रेत्य संभवो भवेत् इति प्रतिद्वम् । न तथा मृतस्य
पुरुषस्य पुनरुपचौ किंचिदपि कारणं दृश्यते, भवितव्यं च तेनेति भावः । यद्यदि ' वृक्षं समूलं ' सह मूलेन
धानया वा उद्धेयुस्त्वच्छेयुरुत्पाटयेयुः । तदा ' न पुनरामयेत् ' पुनरागत्य न भवेत् । तस्मात् वः पृच्छामि
सर्वस्यैव जगतो मूलम् । " मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहतीति " । अनन्तरमेव व्याख्यातार्यम् ।
तन्न विजहुर्ब्राह्मणाः यतो मृतः पुनः प्ररोहतीति । ब्राह्मणैर्जगतो मूलं न विज्ञातम् । अतो ब्रह्मिष्ठत्वात्
याज्ञवल्क्येन गावो हृताः ब्राह्मणाश्च जिताः । समाप्ता आख्यायिका । यज्जगतो मूलं येन च शब्देन साक्षात्
व्यपदिश्यते ब्रह्म यथाज्ञवल्क्यो ब्राह्मणान् पृष्ठवान् । तत् स्वेन रूपेण श्रुतिरस्म्यमाह—विज्ञानमानंदमिति ।
विज्ञप्तिर्विज्ञानं कूटस्थचिन्मात्ररूपं, तत्त्वानंदं, न विषयविज्ञानवत् दुःखानुविद्धम् । किं तर्हि प्रसन्नं शिवमनुल-
मनायासं नित्यतृप्तमेकरसमित्यर्थः । किं तत् उभयविशेषणवत् ' ब्रह्म ' अक्षरम् । रातेर्धनस्य दक्षिणारूपस्य
' दातुः ' कर्मकृतो यजमानस्य ' परायणं ' परागतिः । कर्मफलस्य प्रदातृब्रह्मणः सर्वफलदातृत्वं भाष्यकृद्भिः
समर्थितम् " फलमत उपपत्तेः " (वे. ब्र. सू. ३ । २ । ८ । ३८) इत्यस्मिन्नधिकरणे । अधिकरणार्थ-
स्तत एवावसेयः । किं च एषणाम्यो व्युत्पाय तस्मिन्नेव मोहतीति ब्रह्मणि तिष्ठत्यकर्मकृदिति ' तिष्ठमानः '
तस्य तदेव ब्रह्म वेत्तीति तद्वि तस्य ब्रह्मणि तिष्ठमानस्य ' तद्विदः ' ब्रह्मविदश्च ' परायणं ' परा गतिरिति । इति-
शब्दः समाप्त्योक्तकः ॥ ३४ ॥

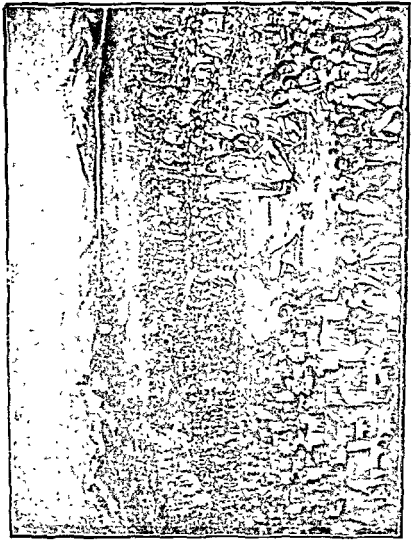
इति श्रीहर्षकिशोर्ब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माथ्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाथ्यंदिनशाखोपनिषद्-
वृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीयोऽध्याये नवमं शाकल्यब्राह्मणं
शाकल्यब्राह्मणग्रन्थो वा परिसमाप्तः ॥ १४ । (६) ३ । ९ ॥

१-अधिकरणार्थमग्रहस्तु—“ कर्मव फलदं यद्वा कर्माराधित ईश्वरः । अपूर्वावान्तरद्वारा कर्मणः फलदात्ता ॥ १ ॥

अचननाफलासूतेः शास्त्रोपपादयितेधरात् । कालान्तरे फलोत्पत्तेर्नोपूर्वपरिकल्पना ” ॥ २ ॥

(वे. न्या. ३ । २ । ८) इति ।

श्रीगजविजनकराजसभायां वादस्थलम् ।

जनको ह वैदेहऽआसांचक्रे । (क्रेऽथ) अथ ह याज्ञवल्क्यऽआवव्राज
सु होवाच जनको वैदेहो याज्ञवल्क्य किमर्थमचारीः पशूनिच्छन्नृषन्ता-
नित्युभयमेव सम्प्राडिति होवाच युते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेति ॥ १ ॥

(त्यु) अब्रवीन्मऽउदङ्कुः शौल्वायनः । प्राणो वै ब्रह्मेति युथा
मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तुच्छौल्वायनोऽब्रवीत्प्राणो वै
ब्रह्मेत्युप्राणतो हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायुतनम्प्रतिष्ठातु
मेऽब्रवीदित्येकपाद्वाऽएतत्सम्प्राडिति ॥ २ ॥

पडाचार्यब्राह्मणं वा उदंकब्राह्मणम् ।

जनको ह वैदेह आसांचक्रे । अथ ह याज्ञवल्क्य आवव्राज । स होवाच जनको वैदेहः ।
याज्ञवल्क्य किमर्थमचारीः । पशूनिच्छन्नृषन्तानिति । उभयमेव सम्प्राडिति होवाच । यत्ते कश्चिद-
ब्रवीत् । तच्छृणवामेति ॥ १ ॥

अब्रवीन्म उदंकः शौल्वायनः । प्राणो वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात् ।
तथा तच्छौल्वायनोऽब्रवीत् । प्राणो वै ब्रह्मेति । अप्राणतो हि किं स्यादिति । अब्रवीत्तु ते तस्या-
युतनं प्रतिष्ठातु । न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत्सम्प्राडिति ॥ २ ॥

एवं शाक्यब्राह्मणे सविदानंदब्रह्म निर्द्धारितम् । इदानीं तस्यैव प्राणाद्यधिप्रात्रीषु वाय्वादिदेवतासु ब्रह्म-
दृष्टिद्वारा निर्णयाय पडाचार्यब्राह्मणं कूर्चब्राह्मणं चेति ब्राह्मणद्वयमारभ्यते । ब्राह्मणद्वयस्य तु आख्यायिका आचार्य-
व्रतश्रद्धादिसंपन्नेन विद्या लब्धव्या इत्याचारप्रदर्शनार्था बोद्धव्या । ' जनको ह वैदेह आसांचक्रे ' आसनं कृतवान्
दर्शनकामेभ्य आख्यायिकां दत्तवानित्यर्थः । ' अथ ह ' तस्मिन्नेवावसरे याज्ञवल्क्य आजगाम । तदनु च याज्ञवल्क्यं
यथावत् संपूज्य ' ह ' जनक उवाचोक्तवान् । हे ' याज्ञवल्क्य ! ' किमर्थमचारीरगतोऽसि । ' किं ' पुनरपि
' पशून् ' गाः ' इच्छन् ' । आहोस्वित् ' अण्वन्तान् ' सूक्ष्मांतान् सूक्ष्मवस्तुनिर्णयप्रश्नान् मत्तः श्रुत्वा तदुत्तरं वक्तुं
आगतोऽसि ? इति पृष्टः किमुक्तवान् इत्यत आह-उभयमेवेति । हे ' सम्प्राट् ' ! हे सार्वभौम ! ' उभयमेव '
पशवः प्रश्नाश्चेति द्वयमपि ममागमने निमित्तमिति ' ह ' मुनिस्वाच । सम्प्राडिति । " राजा वै राजसूयेनेष्ट्वा
भवति, सम्प्राट् वाजपेयेन " (श. प. ५ । १ । १ । ११ ।) इत्युक्तत्वात् वाजपेययाजिनो ऋगम् । यद्वा,
हिमवत्सेतुपर्यंतस्य देशस्य राजा इति सूचितम् । राज्ञा अज्ञातमर्थं उपदेष्टुकामो मुनिः पृच्छति-यत्ते कश्चिदिति ।
अनेकाचार्यसेवी हि भवानिति ' ते ' तुभ्यं कश्चिदाचार्यो यदब्रवीत् ' तत् ' वयं ' शृणवाम ' उपदेशस्य
सदसत्परीक्षार्थमिति ॥ १ ॥

इतर आह-अब्रवीन्म उदंकः शौल्वायनः प्राणो वै ब्रह्मेति । ' उदंकः ' नामतः । शुल्बस्यापत्यं
' शौल्वायनः ' । ' प्राणः ' वायुदेवता ' ब्रह्मेति ' ' मे ' मह्यं उक्तवान् । उदंकोपदिष्टमर्थं स्तोतुकामो
याज्ञवल्क्यः तस्यासत्त्वप्रयोजकभूतशुद्धित्रयमाह-यथा मातृमानिति । यस्य पुत्रस्य सम्प्राणशुक्लं गच्छति
१२६३

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । प्राणऽएवायुतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रिय-
मित्येनदुपासीत का प्रियता याज्ञवल्क्य प्राणऽएव सम्प्राडिति होवाच
प्राणस्य वै सम्प्रादकामायायाज्यं याजयत्यप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृहा-
त्यपि तत्र वधशङ्का भवति यान्दिशमेति प्राणस्यैव सम्प्रादकामाय
प्राणो वै सम्प्रादपरमं ब्रह्म नैनम्प्राणो जहाति सुवर्ण्येनम्भूतान्य-
भिक्षरन्ति ॥ ३ ॥

स व नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । प्राण एवायतनम् । आकाशः प्रतिष्ठा । प्रियमित्येनदुपासीत ।
का प्रियता याज्ञवल्क्य । प्राण एव सम्प्राडिति होवाच । प्राणस्य वै सम्प्राद कामायायाज्यं
याजयति । अप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृह्णाति । अपि तत्र वधशङ्का भवति । यां दिशमेति । प्राणस्यैव
सम्प्राद कामाय । प्राणो वै सम्प्राद परमं ब्रह्म । नैनं प्राणो जहाति । सर्वार्ण्येनं भूतान्य-
भिक्षरन्ति ॥ ३ ॥

देवो भूत्वा देवानप्येति । शुऽएवम्विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृपभ॑त् स हस्त-
न्ददामीति होवाच जनको वैदेहः सु होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मे-
ऽमन्यत नाननुशिष्य हरंतेति कुऽएव ते किमब्रवीदिति ॥ ४ ॥

(त्व) अब्रवीन्मे जित्वा शैलिनः । (नो) वामै ब्रह्मेति यथा
मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छैलिनोऽब्रवीद्वाग्वै ब्रह्मेत्यु-
वदतो हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनमप्रतिष्ठातु मेऽब्रवीदि-
त्येकपाद्वाऽएतत्सम्प्राडिति ॥ ५ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य वागेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रज्ञेत्येन-
दुपासीत का प्रज्ञता याज्ञवल्क्य वागेव सम्प्राडिति होवाच वाचा वै

देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्यृपभं सहस्रं ददामि इति होवाच
जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । पिता मेऽमन्यत-नाननुशिष्य हरंतेति । क एव ते
किमब्रवीदिति ॥ ४ ॥

अब्रवीन्मे जित्वा शैलिनः । वाग्वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात् । तथा
तच्छैलिनोऽब्रवीत् । वाग्वै ब्रह्मेति । अवदतो हि किं स्यादिति । अब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठातु ।
'न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत्सम्प्राडिति ॥ ५ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । वागेवायतनम् । आकाशः प्रतिष्ठा । प्रज्ञेत्येनदुपासीत । का प्रज्ञता
याज्ञवल्क्य । वागेव सम्प्राडिति होवाच । वाचा वै सम्प्राड्वन्धुः प्रज्ञायते । ऋग्वेदो यजुर्वेदः साम-

‘ तत्र ’ तस्यां दिशि ‘ वयशङ्का ’ शस्त्रादिहनननिमित्ता शंका भवति । तदेतत्सर्वं ‘ प्राणस्यैव सम्प्राद्
कामाय ’ तस्मात्प्राणः ‘ वै ’ ‘ सम्प्राद् परमं ब्रह्म ’ । एवमुपासितुः फलमाह-‘ नैनं प्राण इति । ‘ एनं ’
यथोक्तब्रह्मविदं प्राणदेवता ‘ न जहानि ’ । ‘ सर्वाणि ’ च ‘ भूतानि ’ एनमुपासकं ‘ अभिशरन्ति ’ बलि-
दानादिभिः संयोजयन्ति ॥ ३ ॥

य एवं विद्वान् एतत्प्राणदेवतारूपं ब्रह्मोपास्ते स इहैव ‘ देवो भूत्वा ’ आविर्भूतदेवभावो भूत्वा पुनः शरीर-
पातोत्तरकालं ‘ देवान् अप्येति ’ अपिगच्छति । विद्यानिष्कयार्थं प्रतिजज्ञे इत्याह-हस्त्यृपभमिति । हस्ति-
तुल्य ऋषयो यस्मिन् गोसहस्रे तदेवंभूतं ‘ सहस्रं ’ ददामीति ‘ ह ’ ‘ जनको वैदेह उवाच ’ । एवमुक्तः ‘ सः ’
याज्ञवल्क्यः ‘ उवाच ’ । ‘ अननुशिष्य ’ शिक्षामकृत्वा शिष्यं कृतार्थमकृत्वा शिष्याद्धनं ‘ नाहरेत् ’ इति
‘ मे पिता अमन्यत ’ मन्यते स्म । ममाणि अयमेवाभिप्राय इत्यर्थः । ‘ क एव ’ कश्चिदेव ‘ ते ’ तुभ्यं
‘ किमब्रवीदिति ’ ॥ ४ ॥

एवं मुनिना पृष्ठो राजा आह-अब्रवीन्मे जित्वा शैलिन इति । ‘ जित्वा ’ नामतः । शिलिनस्यापर्यं
‘ शैलिनः ’ । ‘ वाग्वै ब्रह्मेति ’ । वागभिमानिनी देवताऽग्निरित्यादि पूर्ववत् । ‘ अवदतः ’ मूकस्य ॥ ५ ॥

स वै नो ब्रूहीति । ‘ वागेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा ’ । एतद्वागदेवताऽह्यं ब्रह्म ‘ प्रज्ञेत्युपासीत ’ । ‘ का

सम्प्राद्वन्धुः प्रज्ञायतऽऋग्वेदो यजुर्वेदुः सामवेदोऽथर्व्विदुऽसऽ
इतिहासः पुराणम्विद्याऽउपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि
व्याख्यानानि वाचैव सम्प्राद् प्रज्ञायन्ते वाग्वै सम्प्रादपरमम्ब्रह्म नैन-
म्बागजहाति सुवर्ण्येनम्भूतान्यभिश्रन्ति ॥ ६ ॥

देवो भूत्वा देवानुप्येति । यऽएवम्विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभं सहस्र-
न्ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत
नाननुशिष्य हरेतेति कुऽएव ते किमब्रवीदिति ॥ ७ ॥

(त्व) अब्रवीन्मे वक्कुर्वाणः । (श्रु) चक्षुर्वै ब्रह्मेति यथा मातृमा-
न्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तद्वाणोऽब्रवीच्चक्षुर्वै ब्रह्मेत्युपश्यतो हि
किं स्यादित्यब्रवीच्च ते तस्यायतनमप्रतिष्ठाञ्च मेऽब्रवीदित्येकपाद्वाऽ
एतत्सम्प्राडिति ॥ ८ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । चक्षुरेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा सत्य-

वेदोऽथर्व्विगिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि
वाचैव सम्प्राद् प्रज्ञायन्ते । वाग्वै सम्प्राद् परमं ब्रह्म । नैनं वागजहाति । सर्वाण्येनं भूतान्य-
भिश्रन्ति ॥ ६ ॥

देवो भूत्वा देवानुप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको
वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । पिता मेऽमन्यत-नाननुशिष्य हरेतेति । क एव ते किम-
ब्रवीदिति ॥ ७ ॥

अब्रवीन्मे वक्कुर्वाणः । चक्षुर्वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान् ब्रूयात् । तथा
तद्वाणोऽब्रवीत् । चक्षुर्वै ब्रह्मेति । उपश्यतो हि किं स्यादिति । अब्रवीच्च ते तस्यायतनं प्रतिष्ठाम् ।
न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत्सम्प्राडिति ॥ ८ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । चक्षुरेवायतनम् । आकाशः प्रतिष्ठा । सत्यमित्येतदुपासीत ।

प्रज्ञेति ' पृष्टो मुनिः वाग्देवतैव प्रज्ञता न ततो व्यतिरिक्ता इत्युक्त्वा तत्र हेतुमाह-वाचा वै सम्प्राडिति ।
' वाचा वै ' वाग्देवतैव ' बन्धुः प्रज्ञायते ' । अयमस्माकं बन्धुरित्युक्ते प्रकर्षेण ज्ञायते सर्वैरिति शेषः । तथा
ऋग्वेदादीनि व्याख्यानान्तानि भवेयानादौ उक्तार्थानि ' वाचैव ' ' प्रज्ञायन्ते ' अतः ' वाग्वै परमं ब्रह्म ' ॥ ६ ॥

" देवोभूत्वा " इति व्याख्यातम् ॥ ७ ॥

अब्रवीन्मे वक्कुर्वाणः इति । वक्कुरिति नामतः वृष्णस्यापत्यं ' वार्ष्णीः ' तदधिष्ठात्री देवता आदित्यः ।
' अपश्यतो हीति ' विशेषः ॥ ८ ॥

स वै न इति । तस्य ' चक्षुरेव ' चक्षुरिन्द्रियमेवायतनम् । सत्यमित्यादि ब्रह्मण उपनिषत् । चक्षुषः सत्यः

मित्येनदुपासीत का सत्यता याज्ञवल्क्य चक्षुरेव सम्प्राडिति होवाच चक्षुषा
वै सम्प्रादपश्यन्तमाहुः द्राक्षीरिति सुऽआह द्राक्षमिति तत्सत्यम्भवति
चक्षुर्वै सम्प्रादपरमम्ब्रह्म नैनञ्चक्षुर्जहाति सुर्वाण्येनम्भूतान्यभि-
क्षरन्ति ॥ ९ ॥

देवो भूत्वा देवानप्येति । सुऽएवम्विद्वानेतदुपास्ते हस्तृषभ॑ सहस्र-
न्ददामीति होवाच जनको वैदेहः सु होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽम-
न्यत नाननुशिष्य हरेतेति कुऽएव ते किमब्रवीदिति ॥ १० ॥

(त्य) अब्रवीन्मे गर्दभीविपीतो भारद्वाजः । श्रोत्रं वै ब्रह्मेति यथा
मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तद्भारद्वाजोऽब्रवीच्छ्रोत्रं वै ब्रह्मेत्यु-
श्रृण्वतो हि किं॑ स्यादित्यब्रवीच्च ते तस्यायतनम्प्रतिष्ठाञ्च मेऽब्रवी-
दित्येकपाद्वाऽएतत्सम्प्राडिति ॥ ११ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । श्रोत्रमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽनन्तऽ
इत्येनदुपासीत काऽनन्तता याज्ञवल्क्य दिशः॑ एव सम्प्राडिति होवाच

का सत्यता याज्ञवल्क्य । चक्षुरेव सम्प्राडिति होवाच । चक्षुषा वै सम्प्राद् पश्यन्तमाहुः । अद्राक्षी-
रिति । स आह । अद्राक्षमिति । तत्सत्यं भवति । चक्षुर्वै सम्प्राद् परमं ब्रह्म । नैनं चक्षुर्जहाति ।
सुर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ ९ ॥

देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्तृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको
वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति । क एव ते किम-
ब्रवीदिति ॥ १० ॥

अब्रवीन्मे गर्दभीविपीतो भारद्वाजः । श्रोत्रं वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान् ब्रूयात् ।
तथा तत् भारद्वाजोऽब्रवीत् । श्रोत्रं वै ब्रह्मेति । अश्रृण्वतो हि किं स्यादिति । अब्रवीच्च ते तस्या-
यतनं प्रतिष्ठाञ्च । न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत्सम्प्राडिति ॥ ११ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । श्रोत्रमेवायतनम् । आकाशः प्रतिष्ठा । अनन्त इत्येनदुपासीत ।

साधयति—चक्षुषा वै इति । हे सम्प्राद् । ' चक्षुषा ' ' पश्यन्तं ' ' वै ' पुरुषं लोकाः ' आहुः ' । त्वं हस्तिन-
मद्राक्षीरिति । स चेदद्राक्षमित्याह । तदा तत्सत्यमेव भवतीति भावः ॥ ९ ॥

“ देवो भूत्वा ” इति व्याख्यातप्रायमेव ॥ १० ॥

‘ गर्दभीविपीतः इति ’ नामतः । ‘ भारद्वाजः इति ’ गोत्रतः । ‘ श्रोत्रं ’ तदभिमानिनी दिग्देवता ॥ ११ ॥

‘ श्रोत्रमेव ’ श्रोत्रेन्द्रियमेवायतनम् । दिशः अनन्तत्वं साधयति—तस्माद् इति । कश्चित्पुमान् ‘ यां कां च ’

तस्माद्वै सम्प्राद्याद्काञ्च दिशद्गच्छति नैवास्याऽ अन्तद्गच्छत्यमन्ता
हि दिशः श्रोत्रं हि दिशः श्रोत्रम्बै सम्प्रादपरमम्बुह्य नैनं श्रोत्रञ्ज-
हाति सुर्वाण्येनम्भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ १२ ॥

देवो भूत्वा देवानप्येति । यऽएवम्बिद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभं सहस्र-
न्ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽम-
न्यत नाननुशिष्य हरेतेति कऽएव ते किमब्रवीदिति ॥ १३ ॥

(त्व) अब्रवीन्मे सत्यकामो जाबालः । (लो) मनो वै ब्रह्मेति यथा
मातृमापितृमानाचार्यवान्भूयात्तथा तत्सत्यकामोऽब्रवीन्मनो वै ब्रह्मे-
त्यमनसो हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनमप्रतिष्ठाञ्च मेऽब्रवी-
दित्येकपाद्वाऽएतत्सम्प्राडिति ॥ १४ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । मनऽएवायतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽऽनन्दऽ
इत्येनदुपासीत काऽऽनन्दता याज्ञवल्क्य मनऽएव सम्प्राडिति होवाच

काऽनन्तता याज्ञवल्क्य । दिश एव सम्प्राडिति होवाच । तस्माद्वै सम्प्राद् यां कां च दिशं
गच्छति । नैवास्या अन्तं गच्छति । अनन्ता हि दिशः । श्रोत्रं हि दिशः । श्रोत्रं वै सम्प्राद् परमं
ब्रह्म । नैनं श्रोत्रं जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ १२ ॥

देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको
वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । पिता मेऽमन्यत-नाननुशिष्य हरेतेति । क एव ते किम-
ब्रवीदिति ॥ १३ ॥

अब्रवीन्मे सत्यकामो जाबालः । मनो वै ब्रह्मेति । यथा मातृमापितृमानाचार्यवान् हृष्यात् ।
तथा तत्सत्यकामोऽब्रवीत् । मनो वै ब्रह्मेति । अमनसो हि किं स्यादिति । अब्रवीत्तु ते तस्या-
यतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत् सम्प्राडिति ॥ १४ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । मन एवायतनम् । आकाशः प्रतिष्ठा । आनन्द इत्येनदुपासीत ।

आर्षमुदीची वा ' दिशं गच्छति ' मोऽस्याः ' दिशोऽनन्तं ' ' नैव गच्छति ' नैव प्राप्नोति । अतः, ' अनन्ता
हि दिशः ' । संप्राद्वै श्रोत्रब्रह्मणः निमायातमित्यत्र अह-श्रोत्रं हि दिशः इति । दिशामो हि पार्थिवानि-
हानार्थिभ्यः श्रोत्रमित्युच्यते । अतः तयोरेकत्रमित्युच्यते । सम्प्रादिमानेयमेव श्रोत्रवानेयम् ॥ १२ ॥

" देवो भूत्वा " इत्येकपादवाक्यम् ॥ १३ ॥

' सत्यकाम इति ' नामकः । जवालाया अर्थात् ' जाबालः ' । ' मनो वै ब्रह्मेति ' । गरुडिहारी ऋषी
देवता ॥ १४ ॥

' मन एवायतनमिति ' ब्रह्मणोतिः । सत्य आनन्दं वा माययति-मनसा वै इति । इ ' संप्राद् ' ।

मनसा वै सम्प्रादस्त्रियमभिहर्षयति तस्यामृतिरूपः पुत्रो जायते सुऽ
आनन्दो मनो वै सम्प्रादपरमम्ब्रह्म नैनम्मनो जहाति सर्वाण्येनम्भूतान्य-
भिक्षरन्ति ॥ १५ ॥

देवो भूत्वा देवानुप्येति । यऽएवम्विद्वानेतदुपास्ते हस्तृपम^{१५} सहस्र-
न्ददामीति होवाच जनको वैदेहः सु होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽम-
न्यत नाननुशिष्य हरेतेति कुऽएव ते किमब्रवीदिति ॥ १६ ॥

(त्य) अब्रवीन्मे विदग्धः शाकल्यः । (ल्यो) हृदयम्वै ब्रह्मेति यथा मातृ-
मान्पितृमानाचार्यवान्भूयात्तथा तच्छाकल्योऽब्रवीद्धृदयम्वै ब्रह्मेत्यु-
हृदयस्य हि किं^{१६} स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनमप्रतिष्ठाञ्च मेऽब्रवी-
दित्येकपाद्वाऽएतत्सम्प्राडिति ॥ १७ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । हृदयमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा स्थिति-
रित्येनदुपासीत का स्थितिता याज्ञवल्क्य हृदयमेव सम्प्राडिति होवाच

का आनन्दता याज्ञवल्क्य । मन एव सम्प्राडिति होवाच । मनसा वै सम्प्राद स्त्रियमभिहर्षयति ।
तस्यां प्रतिरूपः पुत्रो जायते । स आनन्दः । मनो वै सम्प्राद परमं ब्रह्म । नैनं मनो जहाति । सर्वा-
ण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ १५ ॥

देवो भूत्वा देवानुप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्तृपमं सहस्रं ददामि इति होवाच
जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । 'पिता मेऽमन्यत-नाननुशिष्य हरेतेति । क एव ते
किमब्रवीदिति ॥ १६ ॥

अब्रवीन्मे विदग्धः शाकल्यः । हृदयं वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान् भूयात् ।
तथा तच्छाकल्योऽब्रवीत् । हृदयं वै ब्रह्मेति । अहृदयस्य हि किं स्यादिति । अब्रवीत्तु ते तस्या-
यतनं प्रतिष्ठाञ्च । न मेऽब्रवीत् इति । एकपाद्वा एतत्सम्प्राडिति ॥ १७ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । हृदयमेवायतनम् । आकाशः प्रतिष्ठा । स्थितिरित्येनदुपासीत ।

‘मनसा’ ‘स्त्रियं’ ‘अभिहर्षयति’ अभिहर्षयतिः कांतिकर्मनामसु पठितः । ‘तस्यां’ स्त्रियां ‘प्रतिरूपः’
पितृभावनाऽनुरूपः ‘पुत्रो जायते’ । ‘सः’ पुत्रः आनन्दहेतुत्वात् ‘आनन्दः’ ॥ १५ ॥

“देवो भूत्वा”—इति व्याख्यातमेव ॥ १६ ॥

‘विदग्धः’ नामतः । शाकल्यस्यापत्यं ‘शाकल्यः’ । ‘हृदयं वै ब्रह्मेति’ । हृदयाभिमानिनी देवता
प्रजापतिरित्युच्यते ॥ १७ ॥

‘हृदयमेवायतनमिति’ आध्यात्मिकहृदयोक्तिः । हृदयस्य स्थितितां साधयति—‘हृदयं वै सम्प्राद सर्वेषां

हृदयम्बै सम्प्रादसुर्वेषाम्भूतानाम्प्रतिष्ठा हृदयेन हि सुर्वाणि भूतानि
प्रतिष्ठिष्यन्ति हृदयम्बै सम्प्रादपरमम्बुह्य नैनथ् हृदयजहाति सुर्वाण्येन-
म्भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ १८ ॥

देवो भूत्वा देवानुप्येति । युऽएवुम्विद्वानेतदुपास्ते हस्तृपभथ् सहस्र-
न्ददामीति होवाच जनको वैदेहः सु होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽम-
न्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ १९ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीये
प्रपाठकेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (५) ३।८ ॥ (६) ३-१० ॥

अथ ह जनको वैदेहः कूर्चादुपावसुर्षुवाच । नमस्ते याज्ञवल्क्याय
मा शाधीति सु होवाच यथा वै सम्प्राणमहान्तमुध्वानमेप्यन्त्रयम्वा
नावम्वा समाददीतैवमेवैवाभिरुपनिषद्भिः समाहितात्माऽस्येवम्बुन्दारक-
ऽआढ्यः सुन्नधीतवेदऽल्लोपनिषत्कऽइतो विमुच्यमानः क गमिष्य-

फा स्थितिता याज्ञवल्क्य । हृदयमेव सम्प्राडिति होवाच । हृदयं वै सम्प्राद सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा ।
हृदयेन हि सर्वाणि भूतानि प्रतिष्ठिष्यन्ति । हृदयं वै सम्प्राद परमं ब्रह्म । नैनं हृदयं जहाति ।
सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ १८ ॥

देवो भूत्वा देवानुप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्तृपभं सहस्रं ददामि इति होवाच
जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । पिता मेऽमन्यत-नाननुशिष्य हरेतेति ॥ १९ ॥

कूर्चब्राह्मणम् ।

अथ ह जनको वैदेहः कूर्चादुपावसुर्षुवाच । नमस्ते याज्ञवल्क्य । अनु मा शाधीति । स
होवाच । यथा वै सम्प्राद महान्तमुध्वानमेप्यन्त्रयं वा नावं वा समाददीत । एवमेव एताभि-

भूतानां प्रतिष्ठेति । ' हि ' यतः ' हृदयेन सर्वाणि भूतानि ' नामरूपकमत्मकानि ' प्रतिष्ठिष्यन्ति ' ।
' तस्मान् हृदय परमं ब्रह्म ' ॥ १८ ॥

" देवो भूतेति "—पूर्ववत् ॥ १९ ॥

इति श्रीरुषीकेशप्रसन्नगव्युपपादशिष्यस्य श्रीसाठकानिरुद्विपुत्रस्य परमंनकारिप्राज्ञकाचार्यस्य श्रीरामुदेव-

प्रसन्नगव्यः कृती माण्यन्दिनीयशतस्यप्राप्तगान्तर्गतमायं दिनशापोनिषिद्धचूकदारण्यकटीकायां

रामुदेवप्रकाशिकायां तृतीयोऽध्याये दशम पठाचार्यभाष्यमुदङ्कृतमिति वा

परिमितम् ॥ १४ (९) ३ । १० ॥

दूरेगिन्दशार्धकादये कानिचिदुक्तमनानि ज्ञानमाधनान्युक्तानि । इदानीं तीर्थपरं ब्रह्मणो जगत्तरिदात
ज्ञानार्थं कर्षकादयमारम्भे—अथ ह जनको वैदेह इति । अथानुपर ' ह ' इति ' जनको वैदेहः ' इति-

सीति नाहन्तुद्भगवन्वेद यत्र गमिष्यामीत्यथ वै तेऽहन्तुद्भक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति ब्रवीतु भगवानिति ॥ १ ॥

सु होवाच । (चे) इन्धो वै नामैषु योऽयुन्दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तम्वाऽ
एतमिन्धं सुन्तमिन्द्रऽइत्याचक्षते परोऽक्षेणेव परोऽक्षप्रियाऽइव हि
देवाः प्रत्यक्षद्विषः ॥ २ ॥

रूपनिषद्भिः समाहितात्माऽसि । एवं वृन्दारक आढ्यः सन् अधीतवेद उक्तोपनिषत्कः इतो विमुच्यमानः क गमिष्यसीति । नाहं तत् भगवन् वेद । यत्र गमिष्यामीति । अयं वै ते अहं तत् वक्ष्यामि । यत्र गमिष्यसीति । ब्रवीतु भगवानिति ॥ १ ॥

स होवाच । इन्धो वै नामैषः । योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः । तं वा एतमिन्धं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोऽक्षेणेव । परोऽक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः ॥ २ ॥

दासनविशेषात् उत्याय ' उप ' समीपं ' अवसर्पन् ' तत्पादयोः पतनित्यर्थः । उवाचोक्तवान् । हे ' याज्ञवल्क्य ' ' ते ' तुभ्यं ' नमः ' नतिः अस्त्विति शेषः । त्वं तु ' मा ' मां ' अनुशाधि ' शिक्षय । येन परमात्मज्ञानेन विना अहमकृतार्थ एव तत् ज्ञानं उपदिशेति भावः । इतिशब्दो वाक्यपरिसमाप्यर्थः । मुमुक्षवे द्वयं वाच्यं ज्ञानं तत्साधनं च । तत्र ज्ञानसाधनं राज्ञोऽस्तीति दृष्टान्तपूर्वकं कथयतीत्याह—स होवाचेति । ' सः ' एवं प्रार्थितो याज्ञवल्क्यः ' ह ' ' उवाच ' हे ' सम्राट् ! ' ' यथा वै ' लोके पुमान् महान्तं दीर्घमव्वानं मार्गं स्थलेन जलेन वा ' एष्यन् ' गमिष्यन् यथाक्रमं ' रथं वा ' ' नावं वा ' ' समाददीत ' सम्यक् प्रकारेण परिगृहीत्वात् । एवमेताभिः " प्रियमित्येनदुपार्सीत " (श.प.बृ. १४।३।१०।३) इत्याद्युक्ताभिः ' उपनिषद्भिः ' ' समाहितात्मा ' संयुक्तात्मा अत्यन्तसंस्कृतान्तःकरणोऽसि । न केवलमुपनिषत्समाहितः । किंच ' एवं वृन्दारकः ' पूज्यः ' आढ्यः ' ईश्वरो न दारिद्र्य इत्यर्थः । धनादिसम्पन्नोऽपि ' सन् ' ' अधीतवेदः ' अधीतो वेदो येन सोऽयमधीतवेदः । आचार्यैरुक्ता उपनिषदो यस्मै तुभ्यं स त्वं ' उक्तोपनिषत्कः ' । एवं सर्वविभूतिसम्पन्नोऽपि सन् भयमयत्य एवेति यावत्परं ब्रह्म न विदितम्, तावदकृतार्थ एवेति बोधयितुं ज्ञानसाध्यां प्रणाड्योपासनफलभूतां मुक्तिं पृच्छति—इतो विमुच्यमान इति । इतोऽस्मादेहात् ' विमुच्यमानः ' एताभिर्निरयस्थानीयाभिरुपासनाभिः समाहितोऽपि सन् ' क ' करिषन् ' गमिष्यसि ' किं वस्तु प्राप्स्यसि । इत्येवं पृष्टो राजा आह—नाहमिति । हे ' भगवन् ! ' पूजाम् ! ' अहं ' तद्गतव्यं वस्तु ' न वेद ' न जाने । ' यत्र ' ' गमिष्यामि ' यत्र गतः कृतार्थः । एवमुक्तो मुनिराह—अयं वै तेऽहमिति । ' ते ' तुभ्यमहं तद्वस्तु ' वक्ष्यामि ' कथयिष्यामि । ' यत्र गमिष्यसि ' यत्र गतः कृतार्थः स्याः इत्यर्थः । राजा आह—ब्रवीतु भगवानिति । मां ' भगवान् ' प्रसन्नः साहं ' ब्रवीतु ' कथयतु इत्यर्थः ॥ १ ॥

इदानीं वैश्वतजसप्राज्ञानुवादेन वक्तव्यतया प्रतिज्ञातं तुरीयं ब्रह्म प्रतिपादयितुं आदौ वैश्वानरामित्रं जाग्रदभिमानिनं वैश्वं दर्शयति—स होवाचेन्धो वै नामैष इति । ' सः ' याज्ञवल्क्यः ' ह उवाच ' । ' इन्द्रे ' दीव्यते जागरिते स्थूलार्थमोकृत्वेन सदा स्फुरणात् इतीन्धो नाम ' वै ' प्रसिद्ध एव । अदित्यातर्गतः पुरुषश्च श्वश्रुर्वै ब्रह्मेति पुरोक्तः । कोऽसाविन्धो नामेति अधिदैवतं पुरुषमुक्त्वा अव्याप्तं तमाह योऽयमिति । ' योऽयं '

(षोऽथ) अथैतद्द्वामेऽक्षणि पुरुषरूपम् । (से) एषाऽस्य पुत्नी
विरादतयोरेषु स०स्तावो युऽएषोऽन्तर्हृदयऽआकाशोऽथैनयोरेतद्वत्
युऽएषोऽन्तर्हृदये लोहितपिण्डोऽथैनयोरेतत्प्रावरणं यदेतदन्तर्हृदये
जालकुमिव्वाथैनयोरेषा सृतिः सती सञ्चरणी यैषा हृदयादूर्ध्वा नाड्योच्च-
रति ॥ ३ ॥

अथैतद्द्वामेऽक्षणि पुरुषरूपम् । एषाऽस्य पुत्नी विराद । तयोरेष संस्तावः । य एषोऽन्तर्हृदये
आकाशः । अथैनयोरेतदन्नम् । य एषोऽन्तर्हृदये लोहितापिण्डः । अथैनयोरेतत्प्रावरणम् । यदेतदन्त-
र्हृदये जालकुमिव । अथैनयोरेषा सृतिः सती संचरणी । या एषा हृदयादूर्ध्वा नाड्योच्चरति ॥ ३ ॥

‘ दक्षिणेऽक्षन् ’ अक्षणि पुरुषोऽध्यात्मरूपमापन्नः । ‘ तं वै एतं ’ पुरुषं दीप्तिगुणत्वादस्य ‘ इन्धः ’ इति
प्रत्यक्षनाम । तमिन्धं सन्तमिन्द्र इति परोऽक्षणेव ‘ इन्द्र इत्याचक्षते ’ । इवशब्दोऽवधारणार्थः । परोऽक्षणेव
कथयन्तीत्यर्थः । कुतः ? ‘ हि ’ यस्मात् ‘ देवाः परोऽक्षप्रिया इव ’ परोऽक्षनामग्रहणप्रिया एव । अपि च-
प्रत्यक्षनामग्रहणं द्विषन्तीति ‘ प्रत्यक्षद्विषः ’ ॥ २ ॥

एकस्यैव वैश्वानरस्योपासनार्थं प्रासंगिकं इन्द्रश्चेन्द्राणी चेति मिथुनं कल्पयति-अथैतद्द्वामेऽक्षणि पुरुष-
रूपमित्यादिना । प्रासंगिकध्यानार्थः अथशब्दः । ‘ अथ ’ एतदेवोक्तं पुरुषरूपं ‘ वामे अक्षणि ’ अक्षिगतं सत्
अथैवोक्तस्य इन्द्रस्य मोक्तृवैश्वानरस्य ‘ एषा विराद पुत्नी ’ भोग्यत्वात् । तथा च यदेतन्मिथुनं जागरिते
वैश्वशब्दवाच्यं तदेवैकं स्वप्ने तेजसशब्दवाच्यमिति अर्थादुक्तमेव । अत एव अस्य स्वप्नावस्थस्य मिथुनस्यान-
माह-तयोरेष इति । तयोरेन्द्रेन्द्राण्योः स्वप्नावस्थामापन्नयोः ‘ एष संस्तावः ’ । संभूय यत्रान्योऽन्यं
संस्तवं कुर्वति सः ‘ सस्तवः ’ । कोऽसौ ? ‘ य एषः ’ प्रसिद्धः ‘ अन्तर्हृदये ’ हृदयस्य मांसपिण्डस्या-
तमध्ये ‘ आकाशः ’ सुषिरः । स इत्यर्थः । ‘ अथ ’ एनयोरुक्तावस्थयोरिन्द्रेन्द्राण्योः एतदक्ष्यमाणमन्नं भोग्य-
स्त्विति हेतुः । किं तत् ? ‘ य एषः ’ ‘ अन्तर्हृदये ’ ‘ लोहितपिण्डः ’ इति । प्रथमं तावत् जागृमन्नं द्वेधा
विपरिणमते । तत्र यत् स्थूलं तदधो गच्छति । यदन्यत्सूक्ष्मं तत्पुनरग्निना पच्यमानं द्वेधा विपरिणमते । तयोर्मध्ये
यो मध्यमो रसः । स पांचभौतिकशरीरमुपचिनोति । यः पुनरग्निष्ठो रसः । ‘ स एषः ’ लोहित एव पिण्डः
‘ लोहितपिण्डः ’ । ननु-लोके भुक्तवतोः स्वपतोश्च ‘ प्रावरणं ’ दृष्टम् । तथा अनयोरपि प्रावरणेन भवितव्यम् ।
किं तत् इत्यपेक्षायामाह-अथैनयोरेतत्प्रावरणमिति । ‘ अथ ’ भोगस्वप्नानन्तरं ‘ एनयोः ’ पूर्वोक्तयोः
‘ एतत्प्रावरणं ’ ‘ यदेतत् ’ अन्तर्हृदये जालकुमिव ‘ अनेकनाडीच्छिद्रबहुलत्वात् जालकवत्प्रतिभासमानमित्यर्थः ।
इदानीं तयोः स्वप्नात् जागरितगमनमार्गमाह-अथैनयोरेषा सृतिरिति । ‘ अथ ’ स्थापनान्तरं जाग्रत्स्थानमाजि-
गमिष्यतोऽनयोर्दृष्टव्योरेषा ‘ सती ’ शोभना ‘ सृतिः ’ मार्गः ‘ संचरणी ’ संचरतः स्वप्नाज्जागरितमनयेति संचरणी ।
का मा ? ‘ या एषा ’ ‘ हृदयात् ’ ‘ हृदयदेशात् ’ ऊर्ध्वा ‘ अभिमुखा सती ’ नाड्या उच्चरति ’ उद्गच्छति ।
सा सृतिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

ता वाऽअस्यैताः । (०) हिता नाम नाड्यो यथा केशः सहस्रधा
भिन्नऽएताभिर्वाऽएतमास्रवडास्रवति तस्मादेष्टु प्रविविक्ताहारतरऽइव
भवत्यस्माच्छरीरादात्मनः ॥ ४ ॥

(स्तु) तस्य वाऽएतस्य पुरुषस्य । प्राची दिक्प्राञ्चः प्राणा दक्षिणा
दिग्दक्षिणाः प्राणाः प्रतीची दिक्प्रत्यञ्चः प्राणाऽउदीची दिग्दञ्चः
प्राणाऽऊर्ध्वा दिग्ऊर्ध्वाः प्राणाऽअवाची दिग्वाञ्चः प्राणाः सुर्वा दिशः
सुर्वे प्राणाः ॥ ५ ॥

ता वा अस्यैता हिता नाम नाड्यः । यथा केशः सहस्रधा भिन्नः । एताभिर्वा एतमास्रवत्
आस्रवति । तस्मादेष्टु प्रविविक्ताहारतर इव भवत्यस्माच्छरीरादात्मनः ॥ ४ ॥

तस्य वा एतस्य पुरुषस्य । प्राची दिक् प्राञ्चः प्राणाः । दक्षिणा दिक् दक्षिणाः प्राणाः ।
प्रतीची दिक् प्रत्यञ्चः प्राणाः । उदीची दिक् उदञ्चः प्राणाः । ऊर्ध्वा दिक् ऊर्ध्वाः प्राणाः । अवाची
दिक् अवाञ्चः प्राणाः । सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः ॥ ५ ॥

इदानीं वैश्वतैजसयोः अन्विवेकः मोक्तुं सूक्ष्मता इत्येतत्प्रदर्शनार्थं इन्द्रियाश्रितानां नाड्यन्तराणां परिमाणं
सदृष्टांतमाह—ता वा अस्यैता हिता इति । ‘ यथा ’ लोके एकः ‘ केशः ’ ‘ सहस्रधा भिन्नः ’ अयन्तं
सूक्ष्मो भवति । एवं सूक्ष्माः ‘ अस्य ’ पुरुषस्य देहसम्बन्धिन्यः ‘ एताः ’ स्वप्नात् जाग्रद्व्यवहारहेतुभूताः
‘ नाड्यः ’ शिराः ‘ हिता नाम ’ हिता इत्येवं नाम्ना ख्याताः अन्तर्हृदये प्रतिष्ठिताः सन्तीति शेषः । हृदयाच्च
विरुद्धास्ताः सर्वत्र कदम्बकैसरवत् युगपत् स्थानविशेषेषु प्रसृताः सत्यो व्यवस्थिता इत्यर्थः । उक्त-
नाडीनामुपयोगकथनपूर्वकं सूक्ष्मतमत्वकथनप्रयोजनमाह—एताभिर्वा एतमास्रवदिति । एताभिर्नाडीभिरत्यन्त-
सूक्ष्माभिर्वै एव ‘ एतं ’ देहं आस्रवद्भूतं शरीरं व्याप्नुवत् पूर्वोक्तं सूक्ष्मतरमत्र कर्तुं ‘ आस्रवति ’ करणातः-
करणक्षेत्रज्ञानदेवतारूपान् व्याप्नोतीत्यर्थः । यदर्थमेतासां सूक्ष्मतमत्वमुक्तं तत्प्रयोजनमाह—तस्मादेष्टु
प्रविविक्ताहारतर इवेति । यस्मान्नाड्याश्रितं सूक्ष्ममत्र देवताद्वारा भुञ्जानः सन् अयं लिंगात्मा करणदेवताः
करणानि अन्तःकरणं च लिंगाख्यं प्रीणयति । राजस्थानीयेन चिदात्मना अन्विष्टितानां भोगे स्वातन्त्र्या-
भावात् । तस्मात् एष तैजसः ‘ प्रविविक्ताहारतरः ’ अतिशयेन प्रविविक्ताहारः प्रविविक्ताहारतर इति
विग्रहः । कस्मान्प्रविविक्ताहारतरत्वमित्यत आह—अस्माच्छरीरादात्मन इति । ‘ शरीरात् ’ स्थूलशरीरोपाधेः
वैश्वानरात्मनः सकाशादिति यावत् । तस्य हि मूलपुरीषादिस्थूलोपक्षया पिंडोपचयकरणमयत्वं प्रविविक्तमेव लिंग-
रहितकरं त्वत्वं ततोऽपि सूक्ष्मतरम् । इवशब्द उपमार्थः । तथा च—यथा प्रविविक्ताहारो वैश्वः । तथा अयं तैजसो
न प्रविविक्ताहार एव । किं तु प्रविविक्ताहारतरः इति योजना ॥ ४ ॥

वैश्वतैजसयोरेव श्रुत्या साक्षान्निर्दिष्टत्वात् तैजसप्राज्ञद्वारा तुरीयब्रह्मात्मनिलयः साक्षादेव निर्दिष्टव्य इत्यभिप्रेत्य
तुरीये लीनस्य तैजसस्य लयात्प्रागवस्थायां परिच्छेदहेतुभूता ये अध्यात्मप्राणाः तेषां लयानन्तरं संज्ञात्वस्योप-
न्यासव्याजेन तैजसस्य प्राज्ञद्वारा तुरीये लयं दर्शयति—तस्य वा एतस्य पुरुषस्य प्राची दिक् प्राञ्चः प्राणा

सुऽएष नेति नेत्यात्मा । (त्माऽगृ) अगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्ष्यो
न हि शीर्ष्यतेऽसङ्गोऽसितो न सज्यते न व्युथतेऽभयम्बै जनक प्राप्नो-
ऽसीति होवाच याज्ञवल्क्यः सु होवाच जनको वैदेहो नमस्ते याज्ञव-
ल्क्याभयन्त्वा गच्छताद्यो नो भगवन्नभयम्बेदयसऽइमे विदेहाऽअयमह-
मस्मीति ॥ ६ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीये
प्रपाठके नवमं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (५) ३।९॥ (६) ३-११ ॥

इति पष्ठोऽध्यायः पञ्चमः प्रपाठकश्च समाप्तः ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयोऽध्यायः तृतीयः प्रपाठकश्च समाप्तः ॥
प्रपाठककण्डिकासंख्या ॥ १०७ ॥ अध्यायकण्डिकासंख्या ॥ १३३ ॥

स एष नेति नेत्यात्मा । अगृह्यो न हि गृह्यते । अशीर्ष्यो न हि शीर्ष्यते । असङ्गोऽसितो न
सज्यते न व्युथते । अभयं वै जनक प्राप्नोऽपि इति होवाच याज्ञवल्क्यः । स होवाच जनको
वैदेहः । नमस्ते याज्ञवल्क्य । अभयं त्वा गच्छतात् । यो नो भगवन्नभयं वेदयसे । इमे विदेहाः ।
अयमहमस्मीति ॥ ६ ॥

इति । स एष हृदयभूतस्तेजसः सूक्ष्मभूतेन प्राणेन विभ्रियमाणः प्राण एव भवति । ' तस्य वै एतस्य पुरुषस्य '
विदुषः क्रमेण वैश्वानरात् तैजसं प्रातस्य तस्य अकार्यकारणाखण्डतुरीयपदाविष्टस्य तैजसस्य ये ' प्राचः '
प्रागर्चन्तीति प्राचः ' प्राणाः ' नासादत्रा अप्रतः संचरन्तः प्राची दिगेव संवृत्ताः अप्यात्मादिपरिच्छिन्नाः प्राणाः
सर्वीसु दिक्षु स्थिताः विदुषस्तुरीयपदप्रातस्य परिच्छेदहेतुनाशात् तस्मिन्नेकीभूताः संतः तत्तद्विद्वमात्रसंवृत्ताः
प्रत्यद्वमात्रे लीना इत्यर्थः । एवं ' दक्षिणा दिग्दक्षिणाः प्राणाः ' इत्यादि व्याख्येयम् । तथा च—उपाधिभूतानां
लयं दर्शयन्ती श्रुतिः रूपरहितस्याप्यात्मनो लयं कारणात्मनि दर्शिवतीति भावः ॥ ५ ॥

एवं सर्वोपसंहारं कृत्वा अवस्थितस्य पुरुषस्य विदुषः किं स्वरूपमित्यपेक्षायां अविद्यातत्कार्यमात्राभावसाक्षि-
त्वेन तद्विलक्षणं निरूप्यं स्वरूपमिति दर्शयति—स एष नेति नेत्यात्मेत्यादिना न व्युथते इत्यन्तेन ।
व्याख्यातार्यं वाक्यम् । इदानीं यत् प्रत्यगाम्यस्वरूपज्ञापनार्थं ब्राह्मणद्वयात्मको ग्रन्थ उपदिष्टः । तस्य ज्ञानस्या-
परोक्षानुभवस्यास्य फलमाह—अभयं वा इति । हे ' जनक ' ! त्वं ' अभयं ' जन्ममरणादिनिमित्तभयामात्रं ' वै '
निधयेन ' प्राप्नोऽपि ' । नानः पर तव शोकः । ' इति ह ' ' याज्ञवल्क्यः ' उवाचोक्तवान् । एतावता " अथ
वै तेऽहं तद्व्याप्तीति " यन्प्रतिज्ञातं तदुपदिष्टम् । इदानीं शिष्यं कृतार्थमकृत्वा ततो दक्षिणा न प्राया इति
मुनिमनं स्मरन् राजा दक्षिणां दिशुः ममातुभयपर्वन्तं ज्ञानं कृतार्थताहेतुभूतं ज्ञानं इति शशिववान्विवाह श्रुतिः—
स होवाच जनको वैदेहो नमस्ते याज्ञवल्क्येति । ' सः जनक उवाच ' । हे ' याज्ञवल्क्य ' ! माधा-

दात्मानमेव दत्तवते 'ते' तुभ्यं किमहं विद्यानिष्क्रयाय दास्ये । तस्मात्तुभ्यं 'नमः' नमस्कारः अस्तु । स्वात्मनि संपन्नं ज्ञानं ज्ञापयित्वा गवादीनां दक्षिणानां एतज्ज्ञानानुरूपत्वमभिप्रेत्य दक्षिणांतरं निवेदयति—अभयं त्वा गच्छताद्यो नो भगवन्नभयमिति । हे 'भगवन् !' यत्त्वं नोऽस्मान् 'अभयं' ब्रह्म 'वेदयसे' ज्ञापयसि अज्ञानव्यवधानापनयनेन प्रापितवानसीति यावत् । तं 'त्वा' त्वामपि 'अभयं' 'गच्छतात्' गच्छतु । 'इमे विदेहाः' तव यथेष्टं भोगाय संतु । अयं चाहं तव दासमावे स्थितोऽस्मि । यथेष्टं मां राज्यं च प्रपद्यस्वेति वाक्यार्थः । इदं दक्षिणादानं व्यवहारदृष्टिमवष्टम्योक्तम् । तत्त्वतस्तु नास्त्येव दक्षिणेति राज्ञोऽभिप्रायः । अद्वितीय-ब्रह्मात्मैक्यमनुभवतः स्वात्मातिरिक्तस्य वस्तुनः अभावात् । तदुक्तं—“ अहं ममेत्यविद्याधीः सहेतुर्नाशिता यदा । पूर्णात्मनि तदा दृष्टे कः कस्मै किंच दिस्सति ” इति ॥ ९ ॥

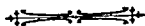
इति श्रीहर्षिकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्म-भगवतः कृतौ माथ्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां वासुदेव-प्रकाशिकायां तृतीयेऽध्याये एकादशं कूर्चब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ (९) ३-११ ॥

तृतीयोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १४ (बृ. उ.) ३ ॥

अथ चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषादं
चतुर्थप्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आदितः सप्तमेऽध्याये वृ० आ० चतुर्थेऽध्याये च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

जनकुं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम । सु मेने न वदिष्य इत्युथ
युजनकश्च वैदेहो याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे समूदतुस्तुस्मै ह याज्ञवल्क्यो
व्वरन्ददौ सु ह कामप्रश्नमेव व्वरे तुं हारस्मै ददौ तुं ह सम्प्राडेव
पूर्वः पप्रच्छ ॥ १ ॥

ज्योतिर्ब्राह्मणम् ।

जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम । स मेने । न वदिष्य इति । अथ ह युजनकश्च वैदेहो
याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे समूदतुः । तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ । स ह कामप्रश्नमेव व्वरे । तं हारस्मै
ददौ । तं ह सम्प्राडेव पूर्वः पप्रच्छ ॥ १ ॥

मधुकाण्डे तावन् बुद्धयनुप्रविष्ट ईश्वरः अविद्यया अकृत्स्नत्वमापन्न इति “ तन्न पश्यंस्वकृत्तो हि सः ”
(श. प. बृ. १४ । १ । २ । १६) इत्यादिनोक्तम् । पुनस्तस्थैवाविद्यानिरासेन स्वरूपावस्थानं चागमप्राप्त-
येन निर्द्धारितम् । एवं मधुकाण्डे निरूपित आत्मा यत्साक्षादपरोक्षादित्यादिलक्षणो जल्पन्यायमवलम्ब्य अखंड-
प्रत्यक्त्वेन निरूपितः । तस्यैव वादन्यायेन स्वरूपनिर्णयाय वागादिदेवतासु ब्रह्मदृष्टिद्वारा “ इन्द्रो ह वै ”
(श. प. बृ. १४ । १ । १२) इत्यादिना जागराद्यवस्थैवादिप्रदर्शनेन तुरीयं “ नेति नेति ” इत्यादिलक्षणं ब्रह्मात्मतत्त्व-
मुपदिष्टम् । इदानीं पूर्वोक्ता जागराद्यवस्था अनुमूल्य महता तर्केण अनेकविप्रतिपत्तिनिरासद्वारेण देहादिव्यति-
रिक्तशुद्धस्वयंप्रकाशानतिशयानन्दस्वभावलक्षणं पूर्वोक्तमेवात्मानं अभिगमयितुं ज्योतिर्ब्राह्मणमारभ्यते जनकं ह
वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगामेति । विद्याप्रहणे शिष्यस्य ध्रुवादिलक्षणाचारविधिप्रकाशनार्थां ब्रह्मविद्यास्तुत्यर्थां च
इयमाख्यायिका । ऐतिह्यद्योतको हस्त्यन्धः । “ जनकं वैदेहं ” प्रति “ याज्ञवल्क्यः ” योगक्षेमार्थं “ जगाम ”
गतवान् । “ सः ” गच्छन् याज्ञवल्क्यो राज्ञे अहं किंचिदपि “ न वदिष्ये ” इति मेने “ विचारयामास । यद्वा-
“ मन् एनेन ” इति छेदः । तथा च “ एनेन ” राज्ञा अहं “ संवदिष्ये ” इत्यभिप्रायवान् “ वैदेहं जनकं ” जगामे-
त्यर्थः । ननु— “ न वदिष्ये ” इति संकल्पेऽपि राजकृतेषु प्रश्नेषु उत्तरदानेन मुनेः स्वप्रतिज्ञाहानी को हेतुरिति
अपेक्षायां संवदिष्ये इति च व्याख्याया वरदानमेव हेतुरिति कथयितुं कर्मकाण्डवृत्तामाख्यायिकामाह—अथ ह
युजनकश्च वैदेह इत्यादिना । “ ह ” किल यद्यत्र कर्मकाण्डे (श. प. ११ । ६ । २ । १०) “ वैदेहो जनकः ” “ याज्ञ-
वल्क्यश्च ” परस्परं “ अग्निहोत्रे ” निमित्ते “ समूदतुः ” सम्वादं कृतवन्तौ । तत्र जनकस्याग्निहोत्रविषये विज्ञानं विश-
मुत्कल्य परितुष्टो याज्ञवल्क्यः “ तस्मै ” जनकाय किल “ वरं ददौ ” वरं दृग्गीर्णेत्युक्तवानित्यर्थः । “ सः ” जनकः
“ ह ” किल, “ कामप्रश्नमेव ” इच्छाप्रश्नमेव “ व्वरे ” वरं दृष्टवान् । “ तं ” च वरं याज्ञवल्क्यः “ ह ” “ अस्मै ” राज्ञे

याज्ञवल्क्य किञ्ज्योतिरयम्पुरुषऽडिति । (त्या) आदित्यज्योतिः सम्प्राडिति होवाचादित्येनैवायञ्ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपुर्ष्येतीत्येवमुवैतुद्याज्ञवल्क्य ॥ २ ॥

(लक्ष्या) अस्तमितऽआदित्ये याज्ञवल्क्य । किञ्ज्योतिरेवायम्पुरुषऽडिति चन्द्रज्योतिः सम्प्राडिति होवाच चन्द्रेणैवायञ्ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपुर्ष्येतीत्येवमुवैतुद्याज्ञवल्क्य ॥ ३ ॥

याज्ञवल्क्य किञ्ज्योतिरयं पुरुष इति । आदित्यज्योतिः सम्प्राड इति होवाच । आदित्येनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपुर्ष्येतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २ ॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य किञ्ज्योतिरेवायं पुरुष इति । चन्द्रज्योतिः सम्प्राड इति होवाच । चन्द्रेणैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपुर्ष्येतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ३ ॥

‘ ददौ ’ दत्तवान् । एवं प्राप्तवरो राजा किं कृतवानित्याह—तं ह सम्प्राडेवेति । ‘ पूर्वः ’ इत्यत्र लिंगमविवक्षितम् । ‘ न वदिष्ये ’ इत्यागतं तूष्णीम्भूतं ‘ तं सम्प्राडेव ’ ‘ पूर्वः ’ पूर्वं ‘ पप्रच्छ ’ लब्धवस्त्वात्पृष्टवानिति भावः ॥ १ ॥

किं पप्रच्छेत्यपेक्षायां प्रत्यगात्मचेतन्यस्वरूपं जिज्ञासमानः कार्यकरणसंघातात्मा पुरुषो ज्योतिर्निर्वर्त्यमासन्-गमनादिकार्यं स्वाभिनेनेव ज्योतिषा अनुगृहीतो निर्वर्तयति, किं वा—स्वव्यतिरिक्तेनेति सन्दिहानः पृच्छति—याज्ञवल्क्य किञ्ज्योतिरयं पुरुष इतीति । हे ‘ याज्ञवल्क्य ! ’ ‘ अयं पुरुषः ’ कार्यकरणसंघातरूपः शिरःपाण्यादिमान् पिण्डः ‘ किञ्ज्योतिः ’ किं ज्योतिरस्य विद्यते स किञ्ज्योतिः । येन ज्योतिषा अनुगृहीतोऽयमासनादिव्यवहारं करोति इति पप्रच्छ इत्यर्थः । तर्हि देहादि तद्व्यतिरिक्तं वा इति प्रष्टुमिप्रायज्ञो मुनिः अयं हि राजा व्यतिरिक्तं ज्योतिरेव पृच्छति इति तथाविधमेव शतरसर्वज्योतीरहितस्वप्राचवस्थायां विविक्षितया बोधयितुकामो जागरिते तावत् दृष्टांतभूतानि आदित्यादीनि वागन्तानि ज्योतीषि उपन्यस्यतीति दर्शयति—आदित्यज्योतिः सम्प्राडिति होवाचेत्यादिना । आदित्यो ज्योतिर्यस्यासावादित्यज्योतिः पुरुष इति होवाचेत्यर्थः । तदेवोपपादयति—आदित्येनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते इति । ‘ आदित्येनैव ’ चक्षुषोऽनुप्राहकेण देहकरणाद्यतिरिक्तैर्नैवायं प्राकृतः ‘ पुरुष आस्ते ’ उपविशति ‘ पल्ययते ’ पर्येति गच्छतीति यावत् । “ उपसर्गस्यायतौ ” (पा.सू.८।२।१९) इति परे रस्य लत्वम् । गत्वा क्षेत्रमरम्यं वा तत्र ‘ कर्म कुरुते ’ पश्चाद्विपर्येति भूयो निवर्तते इत्यर्थः । संघातादिव्यतिरिक्तमेव ज्योतिरासनादिकारणमित्युक्तं राजा अंगीकरोति—एवमेवैतद्याज्ञवल्क्येति ॥ २ ॥

यद्यपि एकेनैवादित्यपरायेण व्याप्तिग्रहसंभवः । तथाऽपि बहवो दृष्टांताः व्याप्तिं द्रढयन्ति, इति मत्वा प्रश्न-प्रतिवचनान्यां ज्योतिःपर्यायान्तराणि दर्शयति—अस्तमित आदित्य इत्यादिकण्डिकाचतुष्टयेन “ कतम आत्मा ” इत्यतः प्राक्तनेन । पदविशेषोऽत्र व्याख्यायते—किञ्ज्योतिरेवायं पुरुष इति । प्रश्नं दृढीकर्तुं सर्वत्र एवकारः । चन्द्रो ज्योतिरस्य स चन्द्रज्योतिः ॥ ३ ॥

(लक्ष्या) अस्तमितऽआदित्ये याज्ञवल्क्य । चन्द्रमस्यस्तमिते किञ्ज्यो-
तिरेवायम्पुरुषऽडुत्यग्निज्योतिः सम्प्राडिति होवाचाग्निर्नैवायञ्ज्योतिपा-
ऽऽस्ते पल्ययते कुर्म कुरुते विपुर्भ्येतीत्येवमुवैतुद्याज्ञवल्क्य ॥ ४ ॥

(लक्ष्या) अस्तमितऽआदित्ये याज्ञवल्क्य । चन्द्रमस्यस्तमिते
शान्तेऽग्नौ किञ्ज्योतिरेवायम्पुरुषऽडुति व्वाग्ज्योतिः सम्प्राडिति होवाच
व्वाच्चेवायञ्ज्योतिपाऽऽस्ते पल्ययते कुर्म कुरुते विपुर्भ्येतीति तस्माद्वै
सम्प्राडपि यत्र स्वः पाणिर्न विनिर्जायतेऽथ यत्र व्वागुच्चरत्युपैव
तत्र न्येतीत्येवमुवैतुद्याज्ञवल्क्य ॥ ५ ॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चंद्रमस्यस्तमिते किञ्ज्योतिरेवायं पुरुष इति । अग्निज्योतिः
सम्प्राड इति होवाच । अग्निर्नैवायं ज्योतिपाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपुर्भ्येतीति । एवमेवैत-
द्याज्ञवल्क्य ॥ ४ ॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चंद्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ किञ्ज्योतिरेवायं पुरुष इति ।
वाग्ज्योतिः सम्प्राड इति होवाच । वाच्चेवायं ज्योतिपाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपुर्भ्येतीति ।
तस्माद्वै सम्प्राडपि यत्र स्वः पाणिर्न विनिर्जायते; अथ यत्र वागुच्चरति; उपैव तत्र न्येतीति । एव-
मेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ५ ॥

एवं अग्निज्योतिरस्य सः ' अग्निज्योतिः ' इत्येवं सर्वत्र बोद्धव्यम् । अग्निर्नैवायमित्येतन् प्रभावन्मन्यादना-
मनुपपन्नम् । ततोऽपि पुरुषप्रवृत्तिदर्शनादित्यर्थः ॥ ४ ॥

वाचैवापमित्यत्र वाक्येन शब्दः परिगृह्यते, नेन्द्रियम् । तस्मिन् शब्दाख्ये विषये श्रोत्रसंबन्धेऽस्यासनादि-
ज्योतिःकार्यदर्शनम् । ननु-शब्दम्यादित्यवन् ज्योतिष्टस्याप्रतिदेः कथं ! तस्य ज्योतिष्टस्यासनादिकार्यहेतु-
तंति धेनुः उच्यते । प्रथमं तावन् श्रोत्रसंबन्धे शब्दाख्ये विषये श्रोत्रेन्द्रियं दीयते । दमे च तस्मिन् मनसि
विवेक उपजायते । तेन च मनसा पुरुषो वाक्तां चेष्टां प्रतिपद्यते । " मनसा ह्येन पश्यति मनसा शृणोति " -
(रा.५.४.१।१।८) इति श्रुतेः । इत्येतत्सर्वमभिप्रेत्याह-तस्माद्वै सम्प्राडपि यत्र स्वः पाणिरिति । परमात्र
शब्दाख्यस्य वाक्ता ज्योतिषा अप्यं व्यग्रहति । तामात्रमिदं वाचो ज्योतिष्टवम् । कथं ! ' यत्र ' यस्मिन् कान्ते
प्राहृष्टाश्वसरी ' स्यः ' स्वस्तीवोऽपि पाणिर्हिम्नः ' न विनिर्जायते ' विनाष्टं न दृश्यते । अथ तस्मिन् कान्ते
वाक्ताज्योतिषः अमापेन सर्वधेष्टानिरोधे प्राप्ते ' यत्र ' यस्मिन्प्रदेशे ' वागुच्चरति ' कथिन् आ मयति गर्दमे वा
रीति । तेन शब्देन ज्योतिषा ' तत्र ' तस्मिन्प्रदेशे ' उपन्येति ' उपमाप्यन्येन सन्निरितो भवति । मार्गं गृहं
वा प्रतिपद्यति इति वाक्यम् । एतद्वैज्योतिषिह्येन मन्त्रादेरनुपपन्नम् । परं तथापि शब्दवाच्यप्रवृत्तिहेतुवत्
इति भावः ॥ ५ ॥

(लक्ष्या) अस्तमितऽआदित्ये याज्ञवल्क्य । चन्द्रमस्यस्तमिते शान्ते-
ऽग्नौ शान्तायाम्वाचि किञ्ज्योतिरेवायम्पुरुषऽइत्यात्मज्योतिः सम्प्रा-
डिति होवाचात्मनैवायञ्ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपर्ये-
तीति ॥ ६ ॥ शतम् ७४०० ॥

कतमुऽआत्मेति । योऽयम्विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेषु हृद्यन्तुज्योतिः
सु समानः सन्नुभौ लोकौ सञ्चरति ध्यायतीव लेलायतीव सधीः स्वप्नो
भूत्वेमुं लोकमुत्तिक्रामति ॥ ७ ॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ शान्तायां वाचि किञ्ज्योतिरेवायं
पुरुष इति । आत्मज्योतिः सम्प्राड् इति होवाच । आत्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते
विपर्येतीति ॥ ६ ॥

कतम आत्मेति । योऽयं विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेषु हृद्यन्तुज्योतिः । स समानः सन्नुभौ लोकौ
सञ्चरति । ध्यायतीव लेलायतीव । सधीः स्वप्नो भूत्वा इमं लोकमुत्तिक्रामति ॥ ७ ॥

एतावता यो व्यवहारः स व्यवहर्तुदेहेन्द्रियावतिरिक्तज्योतिःसाध्यः । यथा आदित्यादिसाध्यो जाग्रदव्यव-
हारः, इति व्याप्तिः सिद्धा । एवं सिद्धायां व्याप्तौ स्वमसुषुप्त्योरपि बन्धुसंगमवियोगदेशान्तरगमनादेः उत्थानस्य
च ज्योतिःकार्यस्य दर्शनाद्भवितव्यं तत्राप्यतिरिक्तेन केनचित् ज्योतिषा, इत्यनुमानतो ज्योतिर्मित्रे सिद्धे उप-
न्यस्तानां ज्योतिषां तत्र योग्यानुपलब्धिव्यवधितत्वात् केन ज्योतिषा तदा असौ व्यवहारं करोतीति तद्विशेषं
राजा पृच्छतीति दर्शयति-अस्तमित आदित्य इत्यादिना । उत्तरमाह-आत्मज्योतिः सम्प्राडिति होवा-
चेति । आत्मैव ज्योतिरस्य स तथा । आत्मेति कार्यकरणातिरिक्तं तदवभासकं अपराधीनप्रकाशं ज्योतिरभिधी-
यते । तस्यात्मनो ज्योतिषः अर्थात् अंतःस्थस्य सूर्यादिविलक्षणस्य कार्येणान्वयमाह-आत्मनैवायं ज्योतिषा-
ऽऽस्त इत्यादिना ॥ ६ ॥

यद्यपि संघातानुप्राहकमात्मज्योतिः संघातातिरिक्तं तद्विजातीयं चेति न्यायतो निर्णीतम् । तथाऽपि सूक्ष्म-
न्यायस्य दुर्विज्ञेयत्वादानुप्राहकादित्यादेरनुप्राहसंघातसमानजातीयत्वदर्शनाच्च बुद्ध्यादिव्यतिरिक्तत्वनिश्रयामावात्
सन्निधानो राजा पृच्छति-कतम आत्मेतीति । कोऽसावात्मा किंस्वरूप इति प्रथार्थः । बुद्धयवभासकः स्वय-
मनवभासमान आत्मेति प्रतिवचनमाह-योऽयं विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेष्विति । हे राजन् । ' यः ' आत्मा
त्वया पृष्टः । ' सोऽयं ' ' विज्ञानमयः ' विज्ञाप्यते अनेनेति व्युत्पत्तेर्विज्ञाने बुद्धिः तन्मयस्तप्रायो विज्ञानमयः
' पुरुषः ' नित्यपूर्ण इत्यर्थः । " पुरुष एवेदं सर्वम् " (वा. सं. ३१ । २) इति श्रुतेः । प्राणेष्विति सामीप्य-
लक्षणा सप्तमी विज्ञानमयस्य तद्व्यतिरेकप्रदर्शनार्था । यो हि येषु भवति स तद्व्यतिरिक्त एव भवति । अतः
' प्राणेष्विति ' प्राणेष्व्यो व्यतिरिक्त इत्यर्थः । एवं प्राणसमीपस्थो विज्ञानमय इत्युक्ते प्राणसाजायं तस्य स्यात् ।
अतो विशिनष्टि-हृद्यन्तुज्योतिरिति । हृच्छब्दो मांसपिंडविषयः । तात्पर्यात् अत्र हृच्छब्देन लक्षणप्रा

स वाऽअयम्पुरुषः । (पो) जायमानः शरीरमभिसम्पृद्यमानः पाप्मभिः
सुधुःसृज्यते सुऽउत्क्रामन्त्रियमाणः पाप्मनो विजहाति मृत्यो रूपाणि ॥ ८ ॥

स वा अयं पुरुषः जायमानः शरीरमभिसंपद्यमानः पाप्माभिः संसृज्यते । स उत्क्रामन्त्रियमाणः
पाप्मनो विजहाति मृत्योः रूपाणि ॥ ८ ॥

बुद्धिरुच्यते ' इदि ' बुद्धौ अन्तर्वर्तमानं ज्योतिरात्मा । " आत्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते " इत्यादौ तस्यैव
ज्योतिष्पूवेन प्रकृतत्वात् पूर्णो बुद्धिदर्पणामिव्यक्तः सर्वावभासकः शुभ्रो निरतिशयस्वप्रकाशकस्वभाव
आत्मेति वाक्यार्थः । एवमात्मनो नित्यमुक्तस्य अविद्यया बुद्ध्यादितादात्म्याध्यासादेव संसारत्वं इति
दर्शयितुं सूक्ष्मदेहादिव्यरिक्ततया आत्मनः शुद्धत्वदर्शनाय वा स्वप्नं प्रक्रमते—स समानः सन्निति । यो ह्यंत-
र्ज्योतिः पुरुष आत्मा ' स समानः ' सन् इच्छन्दवाच्याया बुद्धेः प्रकृतत्वात् सन्निहितत्वाच्च तथा समानः सदृशः
अन्योऽन्यधर्माध्यासेन तत्तापःपिडवत् तादात्म्यमापन्नः सन् ' उभौ लोको ' प्रतिपन्नप्रतिपत्तयौ इहलोक-
परलोकावनुक्रमेण उपात्तदेहेन्द्रियसंघातं त्यजन् अन्यं चोपाददत् ' संचरति ' परिभ्रमति । आत्मा संचरतीति
भ्रमः । न तस्य स्वतः संचरणमित्यर्थः । एतदेव प्रत्यक्षेणाभिनीय दर्शयति—ध्यायतीव लेलायतीवेति । यतो
ध्यानव्यापारवर्तो बुद्धिं तत्स्थेन चित्त्वभावाज्योतीरूपेणावभासयन् तत्सदृश आत्मा ' ध्यायतीव ' ध्यानं करोतीव
यथा चतुष्कोणं लोहपिंडं अवभासकत्वेनानुगतो वह्निश्चतुष्कोण इव प्रतीयते तद्वत् । तथा ' लेलायतीव ' चल-
तीव बुद्ध्यादिषु करणेषु प्राणादिषु वायुषु चलत्सु तदवभासकतया तत्समान आत्माऽपि चलतीवेति प्रतीयते ।
यथा चलन्त्यां नावि तत्स्थेन वृक्षाध्वलतीवेति प्रतीयते तद्वत् । न तु ज्योतीरूपस्यात्मनः परमार्थतो ध्यानं
चलनं वेत्यर्थः । कुतो हेतोरितदवगम्यते; इत्यत आह—सधीः स्वप्न इति । प्रकृत आत्मा यस्मात्सधीः बुद्धयैक्य-
मापन्नः ' स्वप्नो भूत्वा ' स्वप्नाकारपरिणतधीवृत्त्यवभासकत्वेन तदाकारो भूत्वा इमं लोकं जागरितलक्षणं लौकि-
कशास्त्रीयव्यवहारास्पदकार्यकरणसंघातं ' अतिक्रामति ' अतीत्य क्रामति । तदभिमानं त्यजतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

यथा एकस्मिन् देहे स्वप्नजागरिते संचरत आत्मनो देहाद्व्यतिरेकः । तथा इहलोकपरलोकयोः संचारोऽस्याऽपि
तस्य तद्व्यतिरेक उच्यते इति दर्शयति—स वा अयं पुरुषो जायमान इति । ' सोऽयं ' प्रकृतः ' पुरुषो
जायमानः ' ' पाप्मभिः संसृज्यते ' इत्यन्वयः । नात्मनो जायमानत्वं घट्टादिवत् । स्वरूपेणानिर्गम्यमानत्वात् ।
किं तु—शरीरं देहेन्द्रियादिसंघातमभिसंपद्यमानः तत्रात्मभावं प्रतिपद्यमान इत्यर्थः । जायमाने शरीरे आत्माभिमान
एव जायते इत्युक्तं भवति । यैश्चन्द्रोऽवधारणार्थः, अभिसंपद्यमान एवैष्यन्न संबध्यते । पाप्मशब्दो धर्मस्याप्युप-
लक्षकः । पाप्मशब्देन देहसम्बन्धेऽनुमानं विवक्षितम् । " न ह ये शरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति "
( ) इति श्रुत्यंतरान् । तथा च—पाप्मभिर्धर्मधर्माश्रयैः करणैः ' संसृज्यते ' संसृज्यते । शरीरमा-
त्मयेनाभिगम्यमानः पुरुष इत्यर्थः । स एव पुनर्देहाधारंकीभूतकर्मक्षये सति ' त्रियमाणः ' सन् ' उत्क्रामन् '
शरीरं तत्रं प्रति ऊर्ध्वं क्रामन् तानेव संसृष्टान् ' पाप्मनः ' कार्यकरणलक्षणान् ' विजहाति ' परित्यजति । तत्रा-
भिमानपरित्यागाभावेनैवैर्विमुच्यत इत्यर्थः । ' त्रियमाणः ' इत्यस्य व्याख्या उत्क्रामन्निति । तथा ' मृत्योः '
' रूपाणि ' च विजहान्नित्यन्वयः । मृत्युक्षाने तस्य रूपाणि अहंकारादिकार्यकरणानि रूप्यन्ते प्रतीयन्ते न
प्रतीयन्त इति रूपाणि । अतः संचरणादिकं नात्मनः स्वभावविक्रमः । बहिरव्योप्यस्वभावः । स्वभाविके सति
परित्यागायोगादिनि श्रेयम् ॥ ८ ॥

तस्य वाऽएतस्य पुरुषस्य । द्वेऽएव स्थाने भवतऽइदञ्च परलोक-
स्थानञ्च सन्ध्यन्तृतीयं स्वप्नस्थानन्तस्मिन्सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नुभे
स्थाने पश्यतीदञ्च परलोकस्थानञ्च ॥ ९ ॥

(ज्ञा) अथ यथाऽऽक्रमोऽयम्परलोकस्थाने भवति । तमाक्रममाक्रम्यो-
भयान्पाप्मनऽआनन्दंश्च पश्यति स यत्रायम्प्रस्वपितृतीयस्य लोकस्य
सर्ववितो मात्रामपादाय स्वयुम्बिहृत्य स्वयुन्निर्मुक्त्यै स्वेन भासा स्वेन
ज्योतिषा प्रस्वपित्यत्रायम्पुरुषः स्वयुज्योतिर्भवति ॥ १० ॥

तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवतः । इदं च परलोकस्थानं च । सन्ध्यं तृतीयं स्वप्न-
स्थानम् । तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नुभे स्थाने पश्यति, इदं च परलोकस्थानं च ॥ ९ ॥

अथ यथाऽऽक्रमोऽयं परलोकस्थाने भवति । तमाक्रममाक्रम्य उभयान् पाप्मन आनन्दंश्च
पश्यति । स यत्रायं प्रस्वपितृतीयं । अस्य लोकस्य सर्ववितो मात्रामपादाय स्वयं बिहृत्य स्वयं
निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपिति । अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति ॥ १० ॥

एवमुक्तामन् त्रियमाणः शरीरमभिसंपद्यमान इत्यागमवशात्परलोकास्तित्वे सिद्धेऽपि प्रत्यक्षेण न तत्सिद्धम् ।
परलोकविषयं च प्रत्यक्षं नास्ति । अतो नास्ति परलोक इत्याशङ्क्य, अस्ति परलोकः प्रत्यक्षसिद्ध इति प्रतिपाद-
नाय “ तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने ” इत्याख्य “ स यत्रायं प्रस्वपिति ” (कं. ९-१०) इत्यतः प्राक्तनो ग्रन्थः
प्रवर्तित्यते । प्रथमं तदुपोद्घातत्वेन स्थानभेदं दर्शयति-तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इति ।
' वै ' प्रसिद्धौ । तस्यैतस्य प्रकृतस्य ' पुरुषस्य ' ' द्वे एव स्थाने भवतः ' । न तृतीयं चतुर्थं वा स्थानमस्तीति
यावत् । के ते द्वे स्थाने । ' इदं च ' यद्वर्तमानं प्रतिपन्नजन्मशरीरेन्द्रियविषयसम्बन्धि सुखादिष्वेदनाविशिष्टं
प्रत्यक्षतोऽनुभूयमानं, परलोक एव स्थानं ' परलोकस्थानम् ' तदेतच्छरीरादिविद्योपोत्तरकालानुभावं द्वितीयम् ।
देहद्वयव्यतिरिक्तस्वप्नदेहस्यापि विद्यमानत्वात् कथं द्वे एवैवधार्यते इत्यस्योत्तरं-सन्ध्यं तृतीयमिति । यत्
' तृतीयं ' स्वप्नस्थानं तत्संन्यम् । इहलोकपरलोकयोः सन्धौ भवं सन्ध्यं न स्थानान्तरम् । यद्वा स्वप्नस्तृतीयमेव
स्थानम् । त्रयाणां पूरणं तृतीयम्, इति पूरणप्रत्ययश्रवणात् । इदानीं यदर्थमुपोद्घातः कृतः, तदर्शयति-तस्मिन्-
सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नुभे स्थाने इति । ' सन्ध्ये स्थाने ' स्वप्नभूमौ ' तिष्ठन् ' वर्तमानः सन् ' इदं च '
' परलोकस्थानं ' चेत्युभे स्थाने पश्यति । एतदुक्तं भवति आद्ये वयसि यं स्वप्नं पश्यति तं पूर्वजन्मानुभूत-
विषयमेव तद्वासनावसितः सन् पश्यति, तदानीं बालस्य ऐहिकपुत्रायनुभवाम्बावात् । मध्यमे तु वयसि इन्द्रि-
याणां स्थूलार्थग्रहणसामर्थ्यात् इह जन्मनि अनुभूतविषयकमेव स्वप्नं प्रापः पश्यति । अन्ते वयसि पुनः परलोकं
यियासुः विद्याकर्मादिसम्भृतो भाविजन्मविषयकं स्वप्नं प्रापः पश्यति । तस्मात् अन्ते वयस्यादौ चेह जन्मनि
असम्भाव्यमानस्य दर्शनं परलोकसद्भावे प्रत्यक्षं प्रमाणमिति ॥ ९ ॥

ननु-स्वप्नस्थानं गत आत्मा निमाश्रितः सन् केन विधिना परलोकं पश्यतीत्यपेक्षायामाह-अथ यथा-
ऽऽक्रमोऽयं परलोकस्थाने भवतीति । अयेति वाक्योपक्रमार्थः । आक्रमत्यनेनेति आक्रम आश्रयोञ्ज-

न तत्र रुथा न रुथयोगा न पुन्थानो भवन्ति । (न्त्य) अथ रुथान्त्रुथ-
योगान्पुथः सृजते न तत्रानन्दा मुदः प्रमुदो भवन्त्युथानन्दान्मुदः प्रमुदः
सृजते न तत्र व्वेशान्ताः स्वन्त्यः पुष्करिण्यो भवन्त्युथ व्वेशान्ताः
स्वन्तीः पुष्करिणीः सृजते स हि कर्त्ता ॥ ११ ॥

न तत्र रथा न रथयोगा न पंथानो भवन्ति । अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते । न तत्रानन्दो
मुदः प्रमुदो भवन्ति । अथानन्दान् मुदः प्रमुदः सृजते । न तत्र व्वेशान्ताः स्वन्त्यः पुष्करिण्यो भवन्ति ।
अथ व्वेशान्ताः स्वन्तीः पुष्करिणीः सृजते । स हि कर्त्ता ॥ ११ ॥

ष्टमः विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञालक्षणे यादृश आक्रमो यस्य सोऽयं 'यथाऽऽक्रमोऽयं पुरुषः' । 'परलोकस्थाने'
प्रतिपत्तये निमित्ते यथाऽऽक्रमो भवति । यादृशेन परलोकप्रतिपत्तिसाधनेन विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञालक्षणेन युक्तो
भवति । 'तमाक्रमं' परलोकस्थानाय उन्मुखीभूतं बीजभूतं आक्रम्यावष्टम्य 'उभयान्पाम्नः' पापफलानि
दुःखानि 'आनन्दान्' धर्मफलभूतान् सुखविशेषान् पश्यतीत्यर्थः ।

पूर्वं आदित्यादिव्योतिरर्वावेऽपि आसनादिव्योतिः कार्यदर्शनात् 'अयं' पुमान् आत्मज्योतिर्वैव व्यवहर्तृ-
स्युक्तम् । इदानीं आदित्यादिव्योतिर्मिः असंसृष्टश्चिदात्मा यथा साक्षादेव प्रत्यग्भावेन स्वप्रकाश इत्यवगंतुं
शक्यते, तथा प्रदर्शनायाह—स यत्रायं प्रस्वपितीति । 'सः' प्रकृतः आत्मा 'यत्र' यस्मिन् काले
'प्रस्वपिति' प्रकर्षेण स्वायं स्वप्नमनुभवतीत्यर्थः । स च संप्र्याख्यं स्वप्नं प्रतिपद्यमानः किमाश्रयः केन
विधिना प्रतिपद्यत इत्याकांक्षायामाह—अस्य लोकस्य सर्वावत इति । 'अस्य' दृष्टस्य 'लोकस्य' जाग-
रितलक्षणस्य स्थूलदेहस्य कथंभूतस्य 'सर्वावतः' सर्वमवतीति सर्वावन् तस्य सर्वावतः । सर्वावत्वं चास्य
“अयो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः”—(श.प.वृ.१४।४।१२८) इत्यादौ व्याख्यातम् । यदा सर्वाः
भूतभौतिकमात्रा अप्यात्मादिविभागयुक्ताः संसर्गकारणभूता अस्य विद्यन्त इति सर्वत्रानेव सर्वावान् । दर्शय-
तादसम् । तस्य 'सर्वावतः' मात्रामेकदेशमवयवं अपादायापष्टिष्ठ्य गृहीत्वा जाग्रदृष्टवासनावासितः सजि-
त्यर्थः । इदानीं केन विधिना स्वप्नं प्रपद्यत इत्याह—स्वयं विहृत्येत्यादिना । स्वप्नं प्रतिपद्यमान आत्मा
'स्वयं' स्वमेव स्वरूपेण न तु करणतदेवतादिना 'विहृत्य' देहं पातयित्वा निश्चेष्टं कृत्वा । तथा 'स्वय-
मेव' स्वकर्मनुसारिस्वप्नदेहं प्राप्तिमासिक्तं 'निर्माय' निष्पाद्य । 'स्वेन मासा' इति इत्यंभावे तृतीया ।
स्वेनात्मपिने मन्त्रोपादानलक्षणेन 'मासा' दान्या सर्ववासनात्मकेन अंतःकरणवृत्तिप्रकाशरूपेणेति यावन् ।
'स्वेन ज्योतिषा' इति कर्त्तरि तृतीया । स्वेनात्मज्योतिषा अदुमदृक् स्वभावेन निमित्तं बभूव विषयीकुर्वन्
'प्रस्वपितीति' प्रस्वापप्रकार उक्त इत्यर्थः । कल्पिताह—अत्रायं पुरुष इति । 'अत्र' एतस्यां स्वार्थ-
कथायां 'अयं पुरुषः' आत्मा स्वयमेव ज्योतिर्मवति । आदित्यादेस्तदानीमभावात् इन्द्रियाणां चोपसंहारत्वात्
मनसश्च विषयाकारणैवोपक्षयात् परितोषादात्मा स्वयंज्योतिरित्यर्थः ॥ १० ॥

मनु-स्वप्नेऽपि सर्वस्यादित्यादेः दृश्यमानवान् कथं परितोषान् स्वयंज्योतिर्ब्रूमिदित्याशंकायां तस्य
सर्वस्य ब्रह्मनामाप्रतिर्ब्रूतवान् तत्रात्मा विविक्तः स्वयंज्योतिरिति निधेतुं स्वप्ने वाग्रस्यायमात्रं सावदाह—न तत्र
रथा न रथयोगा न पंथानो भवन्तीति । 'तत्र' स्वप्ने 'रथाः' प्रसिद्धाः । रथैर्युगंत इति 'रथ-

तदुप्येते श्लोकाः । स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्यासुतः सुप्तानभिचाक-
शीति । शुक्रमादाय पुनरैति स्थानं हिरण्मयः पौरुष एकहंसः ॥ १२ ॥
प्राणेन रक्षन्नपरं कुलायम् । (म्व) बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा । सु
ईयतेऽमृतो यत्रकामं हिरण्मयः पौरुष एकहंसः ॥ १३ ॥

तदुप्येते श्लोकाः—“ स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्यासुतः सुप्तानभिचाकशीति । शुक्र-
मादाय पुनरैति स्थानं हिरण्मयः पौरुष एकहंसः ॥ १२ ॥

प्राणेन रक्षन्नपरं कुलायं बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा । स ईयते अमृतो यत्रकामं
हिरण्मयः पौरुष एकहंसः ॥ १३ ॥

योगाः ' अश्वादयः । ' पंथानः ' रयमार्गाः । एते प्रत्येकं ' न भवंतीति ' सर्वत्राभिसंबन्धते न संत्ये-
त्यर्थः । रथाद्यमावोक्तिस्तदनुप्राहकेन्द्रियालोकादेरप्युपलक्षणार्था । ननु—स्वप्ने रथादीनामभावश्चेत् कथं भासते ।
इत्याशङ्क्य, रथादिसाधनानां वृश्वादीनामभावेऽपि वासनामात्रनिर्मिता भासते इत्याह—अथ रथान् रथ-
योगान्पथः सृजते इति । अथापि सर्वानेव रथादीन् वासनात्मकान् ' सृजते ' । एतच्च ' सर्वावतो मात्राम् '
इत्यादिना उक्तस्य प्रपञ्च इत्यर्थः । एवमन्यस्यापि स्वप्ने दृश्यमानस्य बाह्यत्वमावप्रदर्शनपुरःसरं वासनात्मत्वं
दर्शयति—न तत्रानंदा मुदः प्रमुद इति । ' तत्र ' स्वप्ने ' आनंदाः ' सुखसामान्यानि ' मुदः ' पुत्रादि-
सम्बन्धनिर्मिता हर्षाः मुद एव प्रकवोपेताः ' प्रमुदः ' ' वेशांताः ' क्षुद्रसंरांसि ' सव्यः ' नयः ' पुष्करिण्यः '
तडागाः । आनंदादयो वेशांतादयश्च स्वप्ने न भवंतीति । अथ तु " तत्सर्वं सृजते " इति पूर्ववत् व्याख्या ।
इदं तु " आत्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते " इत्यादेः प्रपञ्चः । कथमेतत्सर्वमात्मा सृजतीत्याशङ्क्याह—स हि कर्तेति ।
' हि ' यस्मात् ' सः ' आत्मा ' कर्ता ' । तस्मात् सृजतीति योजना । न हि अत्र कर्तृत्वं वारतत्वं आत्म-
नोऽभिप्रेतम्, किं तु परिणममानवासनासाक्षितामात्रमेवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

इदानीं उक्तेऽर्थे मंत्राणामपि संमतिस्तस्याह—तदुप्येते श्लोका इति । ' तत् ' तस्मिन्नुक्तेऽर्थे स्वयंज्योति-
एवादिश्रवणे ' एते ' वक्ष्यमाणाः ' श्लोकाः ' मन्त्राः संतीति शेषः । तत्र स्वप्नप्रवेशतत्साक्षित्वप्रकाशकं मन्त्रार्हं
पठति—स्वप्नेन शारीरमिति । स आत्मा ' स्वप्नेन ' स्वप्नभावेन वासनामात्रोपग्रहेण । शारीरमिति स्वार्थे
वृद्धिः । ' शरीरं ' ' अभिप्रहृत्य ' निश्चेष्टमापाय अलुप्तदृक्साक्षित्वाभाव्यात् स्वयमसुप्तः सन् सुप्तान् वासना-
कारेणोद्भूतान् अन्तःकरणवृत्त्याश्रयान् बाह्याध्यात्मिकान् सर्वानेव भावान् स्वप्ने रूपेण प्रत्यस्तमितान् ' अभि-
चाकशीति ' अदुतया आत्मदृष्ट्या अभितः सर्वात्मना पश्यति अवभासयतीत्यर्थः । स्वप्नभोगश्चैव पुनर्जागरित-
मेतीति द्वितीयादेन दर्शयति—शुक्रमादायेति । ' शुक्रं ' शुद्धं ज्योतिष्मत् इन्द्रियादिमात्रारूपं ' आदाय '
गृहीत्वा ' पुन ' स्वप्नहेतुकर्मोपरमगानंतरं जाग्रद्वोगहेतुकर्मणा जागरितं ' स्थानमैति ' । ' आ एति '
आगच्छति । ' हिरण्मयः ' चैतन्यज्योतिःस्वभावः । ' पौरुषः ' पुरुषः स्वार्थे वृद्धिः । ' एकहंसः ' एकधासौ
हंसश्चेति एकहंसः । " हन हिंसागत्योः "—(धा. पा. अ. प. २) इत्यस्य रूपम् । हंसः एक एव जाग्रत्स्वप्नः
इहलोकपरलोकौ च हन्ति गच्छन्ति हिनस्तीति वा एकहंसः इत्यर्थः ॥ १२ ॥

पुनरपि स्वप्नगतं विशेषं वक्तुं मन्त्रान्तरं पठति—प्राणेन रक्षन्निति । ' प्राणेन ' पञ्चवृत्तिकेन ' अपरं '

स्वप्नान्तुऽउच्चावचमीयमानः । (नो) रूपाणि देवः कुरुते बहूनि ।
उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुतेवाऽपि भयानि पश्यन् ॥ १४ ॥

आराममस्य पश्यन्ति । न तद्वक्त्रश्च न पश्यतीति तज्जायतम्बोधये-
दित्याहुर्दुर्भिर्भपज्ज्यथै हास्मै भवति यमेव न प्रतिपद्यते ॥ १५ ॥

स्वप्नान्तं उच्चावचमीयमानो रूपाणि देवः कुरुते बहूनि । उतेव स्त्रीभिः सह मोद-
मानो जक्षदुतेवाऽपि भयानि पश्यन् ॥ १४ ॥

आराममस्य पश्यन्ति न तं कश्चन पश्यति ”-इति । तं नायतं बोधयेदित्याहुः ।
दुर्भिर्भपज्ज्य हास्मै भवति । यमेव न प्रतिपद्यते ॥ १५ ॥

निरुद्धं अनेकाशुचिसंघत्वात् अत्यन्तव्रीभत्सं कौ पृथिव्यां लीयत इति ‘कुलायं’ नीडं शरीरमिति यावत् ।
‘रक्षन्’ पालयन् अन्यथा मृतभ्रांतिः स्यात् सा माऽभूदिति रक्षन् । स्वयं चाभूतः असंगः सन् तस्मात्
‘कुलायात् बहिश्वरत्वा’ यद्यपि शरीरस्य एव स्वप्नं पश्यति तथाऽपि तस्यात्मनो देहस्थाकाशस्येव तत्संबन्ध-
मात्रात् बहिश्वरणमिव कृत्वेत्युच्यते । बुद्धिसंवरणात्तदनुकुर्वन् संचरणमिव कृत्वा । ‘यत्रकामं’ यत्र यत्र विषयेषु
उद्भूतवृत्तिः कामो भवति तं ‘कामं’ ‘अमृतः’ अमरणधर्मा सन् ‘ईयते’ गच्छति प्रान्तेतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

पुनरपि स्वप्नस्य विशेषांतस्माद्-स्वप्नांत इति । ‘स्वप्नांतं’ स्वप्नस्याने ‘उच्चं’ देवादिभावं ‘अवचं’
तिथेगादिभावं च, उच्चं चावचं चेत्युच्चावचम् इति समाहारद्वन्द्वः । स्वकर्माद्भासितं वासनामयं उत्कृष्टं निरुद्धं च
स्वेनैवात्मना स्वयं ‘ईयमानः’ गम्यमानः प्रानुवन् ‘देवः’ द्योतनात्मकः ‘रूपाणि’ वासनामयानि शरीर-
जातानि ‘बहूनि’ असंख्येयानि ‘कुरुते’ । तत्सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेनानुवर्तते । उतापि ‘स्त्रीभिः सह मोदमानः’
इव ‘क्रीडमान इव । उतापि ‘जक्षदिव’ वयस्पादिभिः सह हसन्निव । ‘अपि भयानि’ विभेति एम्य इति
मयानि सिंहव्याघ्रादीनि ‘पश्यन्निव’ भवतीत्यर्थः । तथा च-इवशब्दप्रयोगान् वास्तवहेत्वभावाच्च स्वप्ने सुखा-
यनुभवः अविद्यामयो मृषेति भावः ॥ १४ ॥

एवं स्वप्ने निरूपिते किं पर्यवसितं इत्यपेक्षायां तत्रात्मा विविक्तः स्वयंज्योतिः पर्यवसित इति प्रदर्शनाय
मंत्रशेषं पठति-आराममस्य पश्यन्तीति । अस्यात्मनः ‘आरामं’ आक्रीडनं ग्रामनगरयोषिदन्नाययानमा-
र्गादिलक्षणं वासनानिर्मितमेव पश्यन्ति, सर्वे जना इति शेषः । ‘न’ तु तस्मात्मानं तत्र विविक्तद्रूपत्वेनावभासकं
काश्चन कोऽपि ‘पश्यति’ । तस्मादात्मा स्वप्ने अदृश्य एव सन् अवभासते इति सिद्धम् । आत्मनः स्वयं-
ज्योतिर्ब्रह्मत्वित्यर्थः । इतिशब्दो मंत्रोदाहरणसामान्यार्थः । अहो भाग्यहीनता लोकस्य । यच्छक्यदर्शनमपि अहह-
विविक्तताया अनुभूयमानमपि आत्मानं “अयमहमस्मीति” न पश्यतीति । लोकं प्रति शिरस्ताडं अनुकोशति
मंत्राभिकेनं श्रुतिरित्यभिप्रायः । किं च-स्वप्ने गत आत्मा विविक्त एवेत्यत्र लोकप्रतिद्विरप्यस्तीत्याह-तज्जायत-
मिति । तस्मात्मानं मुक्तं ‘आयतं’ भृशं न बोधयेदित्याहुश्चिकित्सका जनाः लोके कथयन्तीत्यर्थः । जाग्रदह-
गतेन्द्रियशरलक्षणाः प्रबोधनाडीः परित्यज्य आत्मा स्वप्ननाडीः प्रविष्टो विविक्त एव स्वप्ने वर्तते इति लोक-
प्रापः पश्यतीति । अत एव नाडीव्यत्यासगमनशंकायैव मुक्तं न बोधयेद्भृशं इत्यनुशास्ति लौकिकी

(तेऽथो) अथो खल्वाहुः । (जा) जागरितदेशऽपुवास्यैव यानि इयेव जाग्रत्पश्यति तानि सुप्तऽइत्यत्रायम्पुरुषः स्वयञ्ज्योतिर्भवतीत्येव-
मुवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहं भगवते सहस्रं ददामि । अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ १६ ॥

अथो खल्वाहुः । जागरितदेश एवास्य एषः । यानि ह्येव जाग्रत्पश्यति । तानि सुप्त इति ।
अत्रायं पुरुषः स्वयञ्ज्योतिर्भवतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य । सोऽहं भगवते सहस्रं ददामि । अत
ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ १६ ॥

इत्यभिप्रायः । भवत्येवं स्वप्ने विविक्तः । तथाऽपि भृशमप्रबोधने को हेतुरित्यत आह—दुर्मिषज्यं हास्मा इति ।
यस्मादेशाच्छ्रुत्कामादापापसूतः । तं यं इन्द्रियदेशं 'एषः' आत्मा पुनर्न प्रतिपद्यते । सहसा प्रबोधितः कदा-
चित् व्यत्यासेन इन्द्रियमात्राः प्रवेशयति । ततश्चाभ्यवाधिर्यादिदोषप्राप्तौ 'अस्मि' देहाय स्फुटं 'दुर्मिषज्यं'
'दुःखेन मिषकर्म भवति कष्टेन चिकित्सनीयो देहो भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

इदानीं अन्यदीयं मतं स्वयञ्ज्योतिर्ब्रूविघातकं दुष्टं इति अस्मान् बोधयितुं स्वमतपरिशुद्धये च तदुपन्यस्यति—
अथो खल्वाहुर्जागरितदेश एवास्यैव इत्यादिना । 'अथो' अपि 'खलु' अन्ये 'आहुः' । किं ?
'एषः' प्रसिद्धः 'जागरितदेशः' एवास्य विषयः, न तु सन्ध्यमिदं स्थानान्तरं इहलोकपरलोकान्यां व्यतिरिक्त-
मित्यर्थः । जागरितदेशस्यैव स्वप्नविषयत्वे हेतुमन्याचक्षत इत्याह—यानि ह्येव जाग्रदिति । 'हि' यस्मात्
हस्त्यादीनि पदार्थजातानि 'यानि' जाग्रज्जागरितदेशे 'पश्यति' लौकिकः । तान्येव सुप्तोऽपि पश्यतीत्यर्थः ।
इतिशब्दो मतान्तरोपन्याससामान्यार्थः । ननु—कथमेतत् स्वयञ्ज्योतिर्ब्रूविघातकमिति चेत् ; शृणु, यदि जागरित-
देश एवायं स्वप्नो जातः । तदा जागरित इव स्वप्नेऽपि कार्यकरणसंघातमिश्रितत्वेन न ततो व्यतिरिक्तं
स्वयञ्ज्योतिः सिध्येत् इति स्वयञ्ज्योतिर्ब्रूवं बाधितं स्यादिति । अयं च पूर्वः पक्षः " अग्निहोत्रं जुहोति "
" यवागूं पचति " ( ) इति न्यायेनार्थक्रमपरिग्रहेण " स यत्रायं प्रस्वपिति " इत्यतः प्रागेवाव-
गन्तव्यः । पूर्वपक्षस्य प्राथम्यं इत्यस्यैव क्रमस्य न्याय्यत्वात् सन्ध्यस्थानस्य वृत्तीयत्वाक्षेपकत्वेन तत्रोचितत्वा-
च्चेति द्रष्टव्यम् । नैतत्सारम्, "सयत्र" इत्यादिना युक्तिः प्रमाणेन स्वप्नस्य घृष्टावनिरूपणं कृतम् इत्येतत्सूचयन्ती

श्रुतिरुत्तरमाह—अत्रायं पुरुषः स्वयञ्ज्योतिर्भवतीति । अक्षरार्थः पूर्ववत् । एवं मुनिना " स्वयञ्ज्योतिराभेति "
सपरिकल्पसंहारे कृते मुनिवचने राजा अंगिकरोति—एवमेवैतद्याज्ञवल्क्येति । हे 'याज्ञवल्क्य' ! एतद्भगव-
तोक्तं स्वप्नाद्वात्मनः स्वयञ्ज्योतिर्ब्रूवमेवमेव । ततः किं कृतवान् राजा इत्याह—सोऽहं भगवते सहस्रं ददा-
मीति । यस्वया एवं बोधितः 'सोऽहं' जनकः 'भगवते' गुरुवे तुभ्यं विद्यानिष्कपार्थ 'सहस्रं ददामि' ।
अर्थात् गवामिति संब्रूयते इत्यर्थः । " कतम आत्मा " इति पृष्टे " योऽयं विज्ञानमयः " इत्यादिना देह-
न्द्रियमनोबुद्धिप्राणाहंकारविलक्षणः " स्वयञ्ज्योतिराभेति " प्रतिवचनेन निर्णीयं मुनिरुपरतः । राजा तु काम-
प्रश्रवरप्राप्त्यवष्टेभेन कामकर्मादिसकलसंसारधर्मातीतस्वरूपस्याभिभूतस्य विजिज्ञासितस्य मोक्षस्यानिर्द्धारितत्वात्
तन्निश्चयाय मुनिमपृच्छदिति दर्शयति—अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीतीति । विशिष्टो मोक्षो भवत्यनेनेति
विमोक्षः सम्पक् ज्ञानम् । यतः स्वयञ्ज्योतिर्ब्रूवरूपं मोक्षांगमात्रमेव निर्णीतम् । अतः कारणाद्वर्धमंगनिर्णया-

तद्यथा महामत्स्यः । (५) उभे कूलेऽनुसञ्चरति पूर्वञ्चापरञ्चैवमे-
वायम्पुरुषऽएताऽउभावन्तावनुसञ्चरति स्वप्नान्तश्च बुद्धान्तश्च ॥ १८ ॥

तद्यथाऽस्मिन्नाकाशे । श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्तः
संहृत्य पक्षौ सँल्लयायैव ध्रियतऽएवमेवायम्पुरुषऽएतस्माऽअन्ताय
धावति यत्र सुप्तो न कुञ्चन कामङ्कामयते न कुञ्चन स्तुप्रमुश्यति ॥ १९ ॥

तद्यथा महामत्स्य उभे कूले अनुसंचरति, पूर्वं चापरं च । एवमेवायं पुरुष एता उभावन्ता-
वनुसंचरति, स्वप्नांतं च बुद्धान्तं च ॥ १८ ॥

तद्यथा अस्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्तः संहृत्य पक्षौ सँल्लयायैव
ध्रियते । एवमेवायं पुरुष एतस्मा अन्ताय धावति । यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते । न
कंचन स्वप्नं पश्यति ॥ १९ ॥

कर्मासंबंधं राजा अङ्गीकरोति—एवमेवैतद्याज्ञवल्क्येति । हे ‘याज्ञवल्क्य’ ‘एतत्’ ‘भगवता’ उक्तं
स्वप्ने आत्मनः कर्मासम्बद्धत्वं ‘एवमेव’ इत्यङ्गीकृतं राज्ञा इत्यर्थः । मुनिनिरूपितेऽर्थे स्वामनो दाढ्यं सूचयन्
राजा दक्षिणां प्रतिजानीते—सोऽहं भगवते सहस्रं ददामीति । उक्तार्थमेतत् । राजा मुनेः स्वस्मिन्नेराकाश्य-
शंकां वास्यति—अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीतीति । कर्मप्रविवेकस्यापि मोक्षकहेतुत्वात् ‘विमोक्षायैव ब्रूहीति’
पृष्ठवानित्यर्थः ॥ १७ ॥

एवं “स वाऽएषऽएतस्मिन् स्वप्नांते”—(श. प. १४ । ४ । १ । १७) इत्यनया कण्डिकया स्वतंत्रः
उयोतिरात्मा अवस्थाद्वयेऽपि कामकर्मप्रयुक्तस्थानद्वयसंचरणसंसारधर्मरसंस्पृष्टोऽवशीकृतोऽसंगत्वादिति प्रतिपादि-
तम् । तत्र संचरन्नपि कथं तेन न वशीक्रियते ? इत्यत्र दृष्टांत उच्यते । यद्वा स्वप्नांतबुद्धात्मात्मकावस्था-
द्वयस्य मिथो व्यभिचारात् तदनुस्यूतस्यात्मनः तद्विलक्षणत्वं तद्गतकामकर्मात्मकात् असंगान्मृत्योर्विविक्तत्वं च यद्-
शितम्, तत्रेदानीं दृष्टांतमाह—तद्यथा महामत्स्य इति । तत्र एतस्मिन्नुक्ते ‘तद्यत्’ प्रसिद्धमिति वा
‘यथा’ लोके ‘महामत्स्यः’ महांधातौ मत्स्यश्चेति महामत्स्यो नादेयस्तोतसा अप्रकल्प्यः अवशीकृतो मत्स्योऽत्र
दृष्टांतः । महच्छब्दविशेषणेन तादृशप्रपञ्च विवक्षितत्वात् । तथा च यथा स मत्स्यः नद्याः ‘पूर्वमपरं’ चेत्युभे ‘कूले’
तौरे तटौ ‘अनु’ क्रमेण ‘संचरति’ । सोतश्च विष्टंभयन् स्वच्छंदचारो तटान्यां भिन्न एव सन् संचरतीत्यर्थः ॥

उक्ते दृष्टांते दार्ष्टान्तिकं योजयति—एवमेवायं पुरुष एता उभावन्तावनुसंचरतीति । यथा अयं दृष्टांतः
‘एवमेवायं पुरुषः’ ‘स्वप्नांतं च’ ‘स्वप्नं’ ‘बुद्धान्तं च’ जागरितं च श्येतौ ‘उभावन्तौ’ ‘अनु’ क्रमेण
‘संचरति’ । अतः अवस्थाद्वयेऽपि उत्तरूप एवात्मेत्यर्थः । अतः अस्यात्मनः संसारत्वमाविद्यकमेव न
स्वतः । तस्यां निवृत्तायां तु स्वतःसिद्धिं तस्य मुक्तिरिति “स वा अयं पुरुषो जायमानः”—(श. प. १४ ।
४ । १ । ८) इत्यारम्य महामत्स्यवाक्यांतस्य ग्रन्थस्य समुदायार्थः ॥ १८ ॥

एवं महामत्स्यदृष्टांतोपन्यासेनावस्थाद्वयेऽपि यद्यपि कार्यकरणादिभ्यो व्यतिरिक्तं शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं आत्म-
स्वरूपं दर्शितम्, तथाऽपि एकैकस्मिन् वाक्ये एकैकव्यतिरेकस्यैव प्रदर्शनात् न पुंजीकृत्य तयोविधमात्म-

ता वाऽअस्यैताः । (०) हिता नाम नाड्यो यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्ता-
वताऽणिम्ना तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य
पूर्णाऽअथ यत्रैनद्धन्तीव जिनुन्तीव हस्तीव विच्छाद्ययति गर्तमिव
पतति यदेव जाग्रद्वयम्पश्यति तदत्राविद्यया भयम्मन्यतेऽथ यत्र राजेव
देव इवाहमेवेदं सर्वमस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोकोऽथ यत्र
सुप्तो न कुञ्चन कामङ्कामुयते न कुञ्चन स्वप्नम्पश्यति ॥ २० ॥

ता वा अस्यैता हिता नाम नाड्यः । यथा केशः सहस्रधा भिन्नः तावताऽणिम्ना तिष्ठति ।
शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णाः । अथ यत्रैनं प्रन्तीव जिन्तीव हस्तीव
विच्छाद्ययति गर्तमिव पतति । यदेव जाग्रद्वयं पश्यति । तदत्राविद्यया भयं मन्यते । अथ यत्र
राजेव देव इवाहमेवेदं सर्वमस्मीति मन्यते । सोऽस्य परमो लोकः । अथ यत्र सुप्तो न कंचन कामं
कामयते । न कंचन स्वप्नं पश्यति ॥ २० ॥

स्वरूपं दर्शितम् । अतः सुप्तौ तथाविधमात्मस्वरूपं सहदेव सुखं प्रतिपत्तुं शक्यमिति “ तदा अस्यैतादाम-
कामम् ”—इत्यादिना तथा दर्शयितुं तथाविधमुत्तिष्ठतां दृष्टोत्तयेन श्येनवास्यं प्रवर्तत इति श्रीमतां शंकराचार्याणां
अवतारिका । वार्तिकरुद्रवतारिका तु एवं स्वप्नबुद्धांतयोः संचरत आत्मनः संसारविलक्षणत्वेन महामत्स्यदृष्टान्
उक्तः । श्दानीं सुप्तावपि तद्विलक्षणत्वं दर्शयितुं श्येनादिदृष्टांतमाह—तद्यथाऽस्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो
वेति । ‘ श्येनः ’ महाकायो मन्दवेगः पक्षिविशेषः । ‘ सुपर्णस्तु ’ वेगवत्तरः अल्पविग्रहः । तथा च तत्प्रसिद्धं
निदर्शनम् । ‘ यथा ’ लोकेऽस्मिन् प्रसिद्धे भौतिके ‘ आकाशे ’ ‘ श्येनो वा सुपर्णो वा ’ पक्षी ‘ विपरिपत्य ’
विभिध परिपतनं कृत्वा भक्षणादानार्थमनेकाशो गत्वा ‘ श्रान्तः ’ परिपतनलक्षणेन कर्मणा खिलः सन् ‘ पक्षी
मंहय ’ गगमत्य सम्प्रनार्य पक्षयोः स्वनीडगमनाभिमुद्दयमापाय ‘ संलुप्यथैव ’ नीडार्थेव ‘ श्रियते ’
रामर्मेव स्वयं धार्यत इत्यर्थः । सम्भक् लीयते अरिमित्रिणि संलुप्यो नीडः तस्मै । दाष्टांतिकमह-
पर्वमेवायं पुरुष इति । यथा अयं दृष्टांतः ‘ एवमेवायं पुरुषः ’ आत्मा जाग्रद्व्यवस्थयोः परिग्रमणेन
श्रान्तः सन् तच्छ्रमस्य हानार्थं ‘ एतस्मै ’ प्रमिदापांताय जाग्रद्व्यवस्थोत्थोऽस्तानं यमिन् शाने ब्रह्मणि
गोऽन्तः तस्मै ‘ अन्ताय ’ अज्ञानब्रह्मलक्षणस्वनीडाय धावतीत्यर्थः । अन्तश्चन्द्रः यद्योतप्रदीपपत्रं
परिरोपयितुं विनोदयत्यमाह—यत्र सुप्तो न कुञ्चन कामं कामयत इति । ‘ यत्र ’ यमिन् अन्ते ‘ सुप्तः ’
पुमन् ‘ कम्पन ’ कम्पि काममभिलाषयोचरं ‘ न कामयते ’ ‘ न कम्पन स्वप्नं ’ च ‘ पश्यति ’ । सोऽन्तश्चन्द्राव्यः ।
गम्य अन्ताय धावतीत्यन्तरः ॥ १९ ॥

ननु—जाग्रदवस्थोत्थानगमनेन सुप्तिगमनस्यायामनो न ब्रह्मत्वं तत्रापि भेदहेतोरेवियाया। सायात् इत्यादीन्
न जाग्रदवस्था आत्मनः स्वरूपः, तथा सति विन्ययान् तदनिर्दिष्टेष्वप्युच्यते । अत्रात्राप्ये तु काममर्मादिभ्यः
गतिर्येमेति उक्तं, इति शिवापुराणं अत्रात्रात्रकथनद्वारा विद्याकाममर्मादिर्हिमया निरुदितानामत्र-
पश्य प्रत्यक्षेण प्रदर्शनेऽप्या उक्तं कथितं प्रदर्शने—ता वाऽअस्यैता हिता नाम नाड्य इति । वा-
दो प्रस्थाः ‘ वाः ’ ‘ ये ’ प्रविष्टाः ‘ अथ ’ शिवापुराणदिश्रुतान्य संवाचन ‘ हिताः ’ इत्येवं तत्पदम्

‘नाडयः’ शिराः । ‘यथा’ लोके ‘केशः’ बालः ‘सहस्रधा’ भिन्नः सन् यावत्परिमाणो भवति । ‘तावता’ तावत्परिमाणेन ‘अगिन्ना’ अणुत्वेन तिष्ठन्ति । अर्थात् हृदये इति गम्यते । “हृदयात् ऊर्ध्वा नाड्युचरति” (श.प. १४।६।१।३) इति नाडीनां हृदयात् विप्रस्तुतत्वश्रवणादित्यर्थः । एताश्च सूक्ष्मानाड्यो धातुष्वप्यवशात् भुक्तान्-रसस्य नानाविधैः परिणामैः पूर्यन्ते । तासु चैवंविवासु सकलदेहव्यापिनीषु प्रत्यगात्मोपाधिभूतं जाग्रदृष्टपदार्थ-वासनाश्रयं स्फटिकमणिवत्स्वच्छं लिङ्गं तिष्ठतीत्यभिप्रेत्याह—शुक्लस्य नीलस्य पिंगलस्य हरितस्य लोहि-तस्य पूर्णा इति । षट्स्यस्तृतीयायै । शुक्ले पूर्णा इत्येवं प्रत्येकं सम्बध्यते । श्लेष्मबाहुल्ये वातपित्तयोर्गुणत्वेन संसर्गात् भुक्तान् रसो नाडीस्यः श्वेतो भवति । वातभूयस्त्वे सति इतरयोर्गुणत्वात् नाडीस्थोऽन्नरसोऽनीलो भवति । पित्तबाहुल्यादितरयोः उपसर्जनत्वे सति नाडीस्थो रसः पिंगलो भवति । वातश्लेष्माधिक्येन पित्ते मन्दे सति नाडीस्थोऽन्नरसो हरितो भवति । तेषां च धातूनां साम्ये नाडीस्थोऽन्नरसः अत्यन्तं लोहितो भवति । एवंविधान्-रसव्याप्तानां नाडीनामपि तादृशं वर्णां जायन्ते । तदुक्तं सुश्रुते—“अरुणाः शिरा वातवहा नीलाः पित्तवहाः शिराः । असृग्नास्तु रोहिण्यो मौष्यः श्लेष्मवहाः स्मृताः” ( ) इत्यादि । तथा च—तासु नाडीषु पुरुषस्य स्वापकाले धर्मादिनिमित्तवशात् पूर्वोक्तं लिङ्गं स्वगतचिदाभाससहितं मिथ्यैव नानाकारं अवभासत इति भावः । भवत्वेवं, यथोक्तासु नाडीषु यथोक्तस्य लिङ्गस्यावस्थितिः, कथमेतावता कार्यद्वारा अविद्यासिद्धिरित्याकांक्षायामाह—अथ यत्रैवं घ्नन्तीव जिन्तीवेति । ‘अथ’ मूलाविद्याकार्यत्वात् अविद्यात्मके पूर्वोक्ते लिङ्गे प्रागुक्तनाडीषु व्यव-तिष्ठमाने सति ‘यत्र’ यस्मिन् स्वप्नकाले ‘एन’ स्वप्नदृशं केचन शत्रवः अन्ये वा तत्करादयः ‘घ्नन्तीव’ अन्ये केचित् ‘जिन्तीव’ वशीकुर्वन्तीव दासादिरूपेण । कदाचिदेन ‘हस्ती’ ‘विच्छायायतीव’ विद्रावयती वेति यावत् । “विच्छ गतौ”—(धा. पा. तु. प. १४२) । “गुधूपविच्छपणिपनिभ्य आयः”—(पा. सू. ३।१।२८) इति स्वार्थे आयः प्रत्ययः । तथा ‘गर्त’ जीर्णकृपादिकं प्रति ‘पततीव’ । वस्तुतो हननादिकारकाभावेऽपि मृषैव स्वप्नद्रष्टुः एवंविधयो वासनानिमित्तः प्रत्ययः अविद्याख्यः जायते । सर्वत्र इवशब्दप्रयोगादित्यर्थः । निष्कृष्टधर्मैर्द्वैतासितांतःकरणवृत्त्याश्रयव्यसनावशाद्बुद्ध्यात्मक एवंविधः प्रतिभासो भवतीति भावः । एवं स्वप्नस्य मिथ्या-ववर्णने को हेतुरित्यपेक्षायामाह—यदेव जाग्रदुपं पश्यतीति । ‘यदेव’ जागरितः ‘मयं’ भयहेतुं हृत्स्यादिकं ‘पश्यति’ । तदेव भयकारणम् अत्रास्मिन् स्वप्ने ‘अविद्या’ वास-नात्मिकया मृषैवोद्भूतया आत्मा मन्यते ‘पश्यति’ । अतो मृषैव स्वप्न इत्यर्थः । एतेन वाक्येन कार्यद्वारा अयमसहकारिका अनात्मस्वभावा अविद्या दर्शिता । यतो यदा कदाचिन् विद्यायां तिरोवीयमानायां अविद्यायां चोत्कृष्ट्यमाणायामेव घ्नन्तीवेत्यादिनोक्तं प्रत्यक्षत उपलभ्यत इति । इदानीं धर्मसहकारिकां च तां शुभवासनात्मिकां अनात्मभूतामविद्यां तत्कार्यप्रदर्शनद्वारा निरूपयति—अथ यत्र राजेव देव इवेति । ‘अथ’ अविद्यायामप-कृष्ट्यमाणायां विद्यायां उत्कृष्ट्यमाणायां सत्त्वा ‘यत्र’ स्वप्नकाले ‘राजेव’ ‘देव इव’ स्वात्मानं ‘मन्यते’ पश्यतीत्यन्वयः । यदा जागरे राज्ये अभिषिक्तो राजाऽस्मीत्यभिमानवान् भवति । तदा तद्वासनावासितः स्वप्नेऽपि राजाऽहमस्मीति स्वात्मानं मन्यते । तथा जागरे देवादिविषयोपास्तिरूपा अविद्या अस्य द्रष्टुर्जाता । तदा तद्वा-सनावासिततया देवोऽहमस्मीति स्वप्नहेतुकर्मोद्भवे मन्यत इत्यर्थः । एतदपि दर्शने मृषैव । इवशब्दप्रयोगादित्यव-गन्तव्यम् । इदानीं सत्ये एवात्मनि त्रियैकपर्वशान् अविद्याया विनश्यमानत्वादपि तस्या अनात्मस्वभावात्वेत्य-भिप्रेत्य आत्मविद्योक्तपर्वता सर्वात्मभावलक्षणे मोक्षफले आत्मस्वरूपमपि स्वप्ने प्रत्यक्षतः अनुभूयत इत्याह—अहमेवेदं सर्वमस्मीति मन्यत इति । ‘अहमेव’ ‘इदं सर्वं’ सर्वात्मकं ब्रह्म । न मत्तः अन्यदिति दर्शनेन यदा जागरे आत्मा ध्वस्तात्ममोहतकार्यो भवति । तदा स्वप्नेऽपि सर्वमहमेव चिन्मात्रम् । न तु मदतिरेकेण अस्ति किंचिदिति ‘मन्यते’ जानाति । ‘सः’ सर्वात्मभावः अस्यात्मनः पूर्वोक्तान् लोकानपेक्ष्य ‘परमः’

तद्वाऽअस्यैतुत् । (दा) आत्मकाममाप्तकाममकामसुं रूपन्तयथा
प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यङ्गिकुञ्चन वेद नान्तरमेवमेवायुं
शारीरऽआत्मा प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यङ्गिकुञ्चन वेद
नान्तरम् ॥ २१ ॥

तद्वा अस्यैतदात्मकाममाप्तकाममकामं रूपम् । तत् यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं
किञ्चन वेद नांतरम् । एवमेव अयं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन
वेद नान्तरम् ॥ २१ ॥

पूर्वः ' लोकः ' वियया संपादितः । इदं तु दर्शनं परमार्थविषयमेव, न तु आविचकम् । पूर्ववदत्र इवशब्द-
प्रयोगाभावात् । अन्यन्तर्वमाविचकम् । तत्र इवशब्दप्रयोगादित्यर्थः । उक्तस्य लोकस्य यथोक्तविषयत्वं दर्शयितुं
विशेषणद्वयमाह-अथ यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयत इत्यादिना । अश्वरार्थः पूर्ववत् ॥ २० ॥

एवं अविद्या आत्मस्वभावो न भवतीति निर्णीतम् । यः पुनरेकत्र पुंजीकृत्य नित्यशुद्धत्वादिलक्षण आत्मा
दर्शयितुमिष्टः स पूर्वकण्टिकामये "अहमेवेद सर्वमस्मीति मन्यते सोऽस्य पर-लोकः" इत्येतेन संगृहीतः ।
स एवेदानीं व्यक्ताविद्याविहीनां सुषुप्त्यवस्थां अवलम्ब्य कण्टिकाद्वयेन प्रकटीकुर्वन्माह-तद्वा अस्यैतदात्म-
काममाप्तकाममकामं रूपमिति । 'तदेतन्' प्रसिद्धं 'अस्य' सर्वात्मभावमापन्नस्य आत्मनः 'रूपं' स्वरूप-
मित्यन्वयः । किं तदित्यपेक्षायामाह-आत्मकाममिति । आत्मैव कामो यस्मिन् रूपे 'तदात्मकामं' सुखसाक्षा-
त्कारो हि काम्यत इति कामः, स चात्मैव, "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति श्रुतेः (श.प.१४ बृ.उ.३।७) । अनेन
पदेना-मरूपं समस्तव्यस्तभावरहितं सच्चिदानन्द-मकामि-युक्तमित्यर्थः । तत एव 'आप्तकाम' काम्यन्त इति कामाः
सुखादयः । ते आत्मा यस्मिन् रूपे तदानकामम् । परमानन्दरूपवर्त्तकत्वसम्पत्तौ जागरादाविव स्वात्मव्यतिरिक्तस्य
काम्यमानपदार्थजातस्याभावान् सुषुप्तावस्थामकामरूपमित्यर्थः । यत एवानकाममेतद्रूपं, अत एवाकामम् कामाश्रयत्वं
रहितम् । कामः सकल्य इत्यत्र मनस एव तदाश्रयत्वावधारणान् ना माश्रयत्वं कामस्येत्यर्थः । सुषुप्तौ भेदाभावादेव
विशेषविज्ञानाभावः, न तु आमनः स्वयञ्जोनिष्ठत्वाभावात् । तस्मात् स्वयंज्योतीरूपस्यात्मनः सुषुप्तौ सर्वैकत्वमेव
विशेषविज्ञानाभावे हेतुरिति वक्तुं तावत् दृष्टान्तमाह-तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद
नान्तरमिति । तत्तत्र सुषुप्तौ एकत्वे सति विशेषविज्ञानाभावे अयं दृष्टान्तः । 'यथा' लोके 'स्त्रिया' स्त्रीगुणो-
पेतना 'प्रियया' मनोहरणसमर्थया कामुक्या 'संपरिष्वक्तः' सम्पक् परिष्वक्तः । परिष्वंगफलं स्त्रीविदे
पुन्यचिद्विद्यानुप्रवेशलक्षणं व्यापिश्रीभावमापन्न इति यावत् । एवंविधसम्भोगफलं एकत्वप्राप्तिलक्षणं अनुभवन्
पुमान् स्वामान् 'बाह्यं' बहिर्भूतं 'किञ्चन' किञ्चिदपि 'न वेद' । इदं मत्तः अन्यदस्त्विति न जानाति ।
'न' वा 'आन्तरं' अहं सुखी दुःखी वा इत्येवंलक्षणं 'वेद' जानाति । परिष्वंगाल्लूयं यथा वायमांतरं च
स्फुटं वेद । तथा 'परिष्वक्तो न वेद' । सम्भोगफलप्राप्तिलक्षणेकत्वापत्तिवशादित्यर्थः । अत्र स्त्रीपुन्ययोः
परिष्वगे तत्फलरूपे अवस्थकर्मणि तत्फलैकत्वाधीनत्वाद्यान्तरविज्ञानाभावे च समानेऽपि पुंसः प्राधान्यात्
परिष्वक्तो न वेदेति तस्य निर्देशः कृत इति भावः । दार्ष्टान्तिकमाह-एवमेवायं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना
संपरिष्वक्त इति । यथा अयं दृष्टान्तः । 'एवमेव' 'अयं शारीर आत्मा' यो भूतमात्रासंसर्गात् सैववस्थित्य-

(न्त) तद्वाऽअस्यैतत् । (दु) अतिच्छन्दोऽपहतपाप्माऽभयुष्टं रूप-
मुशोकान्तरमुत्र पिताऽपिता भवति माताऽमाता लोकाऽअलोका देवा-
ऽअदेवा व्वेदाऽअवेदा यज्ञाऽअयज्ञाऽअत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति भ्रूणहा-
ऽभ्रूणहा पौलकसोऽपौलकसश्चाण्डालोऽचाण्डालः श्रमणोऽश्रमणस्ता-
पसोऽतापसोऽनन्वागतम्पुण्येनानन्वागतम्पापेन तीर्णो हि तदा सर्वार्वा-
च्छोकान्हृदयस्य भवति ॥ २२ ॥

तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दोऽपहतपाप्माऽभयं रूपमशोकान्तरम् । अत्र पिता अपिता भवति । माता
अमाता । लोका अलोकाः । देवा अदेवाः । वेदा अवेदाः । यज्ञा अयज्ञाः । अत्र स्तेनः अस्तेनो
भवति । भ्रूणहाऽभ्रूणहा । पौलकसोऽपौलकसः । चाण्डालः अचाण्डालः । श्रमणः अश्रमणः ।
तापसः अतापसः । अनन्वागतं पुण्येन । अनन्वागतं पापेन । तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान्
हृदयस्य भवति ॥ २२ ॥

वत् प्रविभक्तः सन् जलादौ चन्द्रप्रतिबिम्बवत् इह कार्यकरणे प्रविष्ट इवासीत् । सोऽयं शारीरः क्षेत्रज्ञ आत्मा
जलाद्यपगमने चन्द्रप्रतिबिम्बस्य चन्द्रैकत्ववत् कार्यकरणेषु स्वकारणेषु विलीनेषु सत्सु भूतमात्रासंसर्गरहितः
प्राज्ञेन निरतिशयपरिपूर्णज्ञानरूपेण परमार्थेन स्वाभाविकेन स्वेनात्मना परज्योतीरूपेणाविद्यासाक्षिणा संपरिष्वक्तः
अत्यन्तमेकीभूतः सन् सर्वात्मा ' न बाह्यं किंचन ' वस्त्वन्तरं स्वविलक्षणं किंचिद्वेद । ' नाप्यन्तरं ' अयमहं
देवदत्तो ब्राह्मणः सुखी दुःखी चेति ' न वेद ' । न विशेषतः किमपि जानातीत्यर्थः ॥ २१ ॥

एवं सुगुप्तिमुपेयुषः पुरुषस्य विशेषविज्ञानाभावे स्वाभाविकैकत्वमेव हेतुः, न स्वयंज्योतिष्वाभावः, इति
दृष्टान्तेनोपपादनात् नात्मनः कामादिवत् स्वयंज्योतिष्मत्स्वभाव इति प्राप्तमिदं परिसमाप्य इदानीं प्रकृतिरूपं
स्पष्टीकरोति—तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दोऽपहतपाप्माभयं रूपमशोकान्तरमिति । यस्मादयं सुगुप्तौ
परमात्मना सहैवापचया सर्वात्मा संवृतः । तस्मात् अस्यात्मनः तदेतत् पूर्वप्रकृतं ' रूपं ' स्वरूपं ' वै '
प्रसिद्धं वक्ष्यमाणलक्षणं इत्यन्वयः । कीदृशं तन् ? इत्यपेक्षया कामरुमभयशोकहीनमिति विशेषण-
चतुष्टयेन विशिनष्टि—अतिच्छन्द इति । छन्दः कामः अतिक्रांतः अस्मादतिच्छन्दः कामवर्जितमिति
यावत् । छन्दःशब्दस्य गापत्र्यादिच्छन्दोविषयत्वेऽपि अत्र कामवाचित्वं छन्दःशब्दस्य बोध्यम् ।
“ स्वच्छन्दः ” इत्यादौ दर्शनात् । “ न केचन कामं कामयते ” (१९ क.) इति कामस्य प्रकृतत्वात्
तत्प्रयोज्यकर्मवाचिपाप्मपदेन सह पाठाच्च कामविषय एव छन्दःशब्दो विवक्षितः । तस्य रूपविशेषणत्वादतिच्छन्द-
इति भवति । तथा ' अपहतपाप्म ' अपहतः पाप्मा धर्माधर्मलक्षणो यस्मिन् रूपे तत् ' अपहतपाप्म '
धर्माधर्मविवर्जितमिति यावत् । “ पाप्मभिः संसृज्यते—पाप्मनो विजहाति ”—(कं. ८) इत्युपक्रमानुसारेण पाप्म-
शब्दो धर्माधर्मविषय इति बोध्यम् । तथा ' अभयं ' न विद्यते भयं यत्र रूपे तदभयम् । तथा ' अशो-
कान्तरमिति ' न विद्यते शोकः अंतरे मध्ये यस्य तदशोकान्तरम् । शोकशून्यमिति यावत् । सुगुप्तौ विक्षेपका-
हानाभावात् कूटस्थमेवात्मरूपं अवतिष्ठत इत्यर्थः । एवमाविद्यककामादिरहितमात्मस्वरूपं प्रत्यक्षतः प्रदर्श्य,

यद्वै तन्न पश्यति । पश्यन्वै तद्द्रष्टव्यं पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरि-
लोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्प-
श्येत् ॥ २३ ॥

(य) यद्वै तन्न जिघ्रति । जिघ्रन्वै तद्घ्रातव्यं जिघ्रति न हि

यद्वै तन्न पश्यति । पश्यन्वै तद्द्रष्टव्यं न पश्यति । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते, आविना-
शित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यद्विभक्तं यत् पश्येत् ॥ २३ ॥

यद्वै तन्न जिघ्रति । जिघ्रन्वै तत् घ्रातव्यं न जिघ्रति । न हि घ्रातुर्घ्राणात् विपरिलोपो विद्यते,
आविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यत् विभक्तं यजिघ्रेत् ॥ २४ ॥

भवति । “ सता सौम्य तदा संपन्नो भवति ” ( ) इति छांदोग्ये सुषुप्तौ परमात्मैक्यापत्तेरित्युक्तत्वात्
कामाश्रयाया बुद्धेः सुषुप्तावभावाच्चेत्यर्थः । ततश्च सुषुप्तौ कामनिवृत्त्या तत्कार्यभूतसकलकर्मनिवृत्तेः युक्तं तत्रा-
त्मनः पुण्यपापान्मामनन्वागतत्वमित्यर्थः ॥ २२ ॥

कामकर्मादिवत् सुषुप्तौ विशेषविज्ञानाभावात् न स्वयंज्योतिष्टवमात्मनः स्वभाव इति चोदिते स्त्रीपुंमपरिष्वंग-
दृष्टान्तेनैकवापत्तिवशाद्विज्ञानाभावो न स्वयं ज्योतिष्टवभावादिति समाधिरुक्तः । तत्र चार्थात् विशेषाभावादेव
विशेषविज्ञानाभाव इत्यपि सूचितम् । तदानीं चोद्यानुवादपूर्वकमितरां स्पष्टीकर्तुं प्रवर्तते—यद्वै तन्न पश्यति
पश्यन्वै तद्द्रष्टव्यं न पश्यतीत्यादिना । ‘ वै ’ इत्यवधारणार्थः । तत्र सुषुप्तौ आत्मानैव पश्यतीति यज्ञा-
नीये तत्तया माऽसंस्थाः । यतः तत्र स्वरूपचैतन्येन सर्वसाक्षित्वात् पश्यन्नेव सन् द्रष्टव्यं पदार्थजातं ‘ न
पश्यतीति ’ अभिसंभवतीति स्वरूपदर्शनं विशेषादर्शनं च प्रतिज्ञायत इत्यर्थः । ‘ पश्यन्नेवास्ते ’ इत्यस्यां प्राथ-
मिकप्रतिज्ञायां तावत् हेतुमाह—न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते इति । ‘ हि ’ हेतौ । द्रष्टुर्या सर्वसाक्षिभूता
‘ दृष्टिः ’ । यद्वा, ‘ द्रष्टुः ’ कूटस्थचिन्मात्रस्य स्वरूपभूता या दृष्टिस्तस्याः ‘ हि ’ यस्मात् ‘ विपरिलोपः ’
विनाशो नैव ‘ विद्यते ’ । अग्निसंभावभूतौण्यस्येव । तस्मात् तत् जाग्रत्स्वप्नवत् सुषुप्तावपि आत्मा स्वयं-
ज्योतिरेवेत्यर्थः । ननु—दृष्टेः कर्ता हि द्रष्टा । यतः अनित्यक्रियाकर्तृविषय एव तृचप्रत्ययांतस्य शब्दस्य
प्रयोगो दृष्टः । यथा छेत्ता मेत्ता गन्तेति । तथा अत्रापि अनित्यक्रियाकर्तृविषय एव तृजन्तशब्दप्रयोगः ।
अतो न नित्यदृष्टिस्वरूपो द्रष्टेति चेत् ; नैष दोषः । सविता प्रकाशयितेत्यादौ प्रकाशरूपेऽपि सवितरि तृचो
दर्शनात् । तस्मान्नित्यदृष्टिस्वरूप एवास्मेति सिद्धम् । आत्मदृष्टेर्नित्यत्वं साधयति—अविनाशित्वादिति । अवि-
नाशित्वमविपरिणामित्वम् । तस्मादिनाशहेतुभूतविपरिणामहीनत्वादित्यर्थः । विशेषविज्ञानाभावप्रतिज्ञायां हेतुमाह—
न तु द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येदिति । तत्र द्वितीयं प्रमातृस्वरूपं सामासांतःकरणलक्षणं न
त्वस्ति । तत आत्मस्वरूपपादन्यचक्षुरादिलक्षणं न त्वस्ति । ‘ ततो विभक्तं ’ रूपादिलक्षणं च न त्वस्ति ।
यत्पश्येत्प्रमाता प्रमाणेनेति योजना । तत इत्यपादानं सर्वत्रानुषंजनीयम् । तथा च—स्वरूपचैतन्यस्य सत्त्वेऽपि
प्रमातृकरणविषयकृतात्वात् विशेषदृष्टेः तेषां च सुषुप्तावभावात् तत्कार्यविशेषदृष्टेरपि अभावः । अतो विशेषविज्ञा-
नाभावो न आत्मनः प्रकाशाभावकृता इति स्वयंज्योतिष्टवं तस्यावधार्यत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

यद्वै तन्न जिघ्रति ॥ २४ ॥

घ्रातुर्घ्राणाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति तुतोऽन्यद्विभक्तं यज्जिघ्रेत् ॥ २४ ॥

(घ) यद्वै तन्न रसयति । विजानन्वै तद्रसन्न रसयति न हि रसयित् रसाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति तुतोऽन्यद्विभक्तं यद्रसयेत् ॥ २५ ॥

(घ) यद्वै तन्न वदति । वदन्वै तद्रक्तव्यन्न वदति न हि र्वक्तु र्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति तुतोऽन्यद्विभक्तं यद्वदेत् ॥ २६ ॥

(घ) यद्वै तन्न शृणोति । शृण्वन्वै तुच्छ्रोतुव्यन्न शृणोति न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति तुतोऽन्यद्विभक्तं युच्छृणुयात् ॥ २७ ॥

(घ) यद्वै तन्न मनुते । मन्वानो वै तुन्मन्तुव्यन्न मनुते न हि मन्तु-
र्मन्तेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति तुतोऽन्यद्वि-
भक्तं युन्मन्वीत् ॥ २८ ॥

यद्वै तन्न रसयति । विजानन्वै तद्रसं न रसयति । न हि रसयित् रसाद्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यद्विभक्तं यत् रसयेत् ॥ २५ ॥

यद्वै तन्न वदति । वदन् वै तत् वक्तव्यं न वदति । न हि वक्तुर्वक्तेः विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यद्विभक्तं यद्वदेत् ॥ २६ ॥

यद्वै तन्न शृणोति । शृण्वन्वै तत् श्रोतव्यं न शृणोति । न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यत् विभक्तं यत् शृणुयात् ॥ २७ ॥

यत् वै तन्न मनुते । मन्वानो वै तन्मन्तव्यं न मनुते । न हि मन्तुर्मन्तेर्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यद्विभक्तं यत् मन्वीत् ॥ २८ ॥

यद्वै तन्न रसयति ॥ २५ ॥

यद्वै तन्न वदति ॥ २६ ॥

यद्वै तन्न शृणोति ॥ २७ ॥

यद्वै तन्न मनुते ॥ २८ ॥

यद्वै तन्न स्पृशति । स्पृशन्वै तुत्स्पृष्टव्यन्तु स्पृशति न हि स्पृष्ट
स्पृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्य-
द्विभक्तं युत्स्पृष्टेत् ॥ २९ ॥

(य) यद्वै तन्न विजानाति । विज्ञानन्वै तुद्विज्ञेयन्न विजानाति न हि
विज्ञातुर्विज्ञानाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति
ततोऽन्यद्विभक्तं युद्विजानीयात् ॥ ३० ॥

(त्त) सलिलऽएको * द्रष्टाऽद्वैतो भवति । (त्ये) एष ब्रह्मलोकः
सम्प्राडिति हैनमुवाचैपाऽस्य परमा सम्पुडेपोऽस्य परमो लोकऽएपोऽस्य
परमऽआनन्दऽएतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ॥ ३१ ॥

यत् वै तन्न स्पृशति । स्पृशन् वै तत् स्पृष्टव्यं न स्पृशति । न हि स्पृष्टः स्पृष्टेर्विपरिलोपो
विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यद्विभक्तं यत् स्पृष्टेत् ॥ २९ ॥

यत् वै तत् न विजानाति । विज्ञानन् वै तत् विज्ञेयं न विजानाति । न हि विज्ञातु-
र्विज्ञानात् विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यत् विभक्तं
यद्विजानीयात् ॥ ३० ॥

सलिल एको * द्रष्टा अद्वैतो भवति । एष ब्रह्मलोकः सम्प्राद, इति हैनमुवाच । एषा अस्य
परमा संपत् । एपोऽस्य परमो लोकः । एपोऽस्य परम आनन्दः । एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि
मात्रामुपजीवन्ति ॥ ३१ ॥

यद्वै तन्न स्पृशति ॥ २९ ॥

यद्वै तन्न विजानाति । इत्येते पर्यायाः पूर्वेण समानार्थाः । यद्यपि मननविज्ञानयोश्चक्षुरादिसहकारित्वात् ततो
न पृथक् ग्रहणार्हता । तथाऽपि चक्षुरादिनिरपेक्षतयाऽपि भूतमविष्यद्वर्तमानविषयव्यापारः स्मरणादिरूपो दृष्ट
इति तयोः पृथग्ग्रहणमिति बोध्यम् ॥ ३० ॥

एवं “यद्वै तन्न पश्यति” इत्यादिविस्तरेण उक्तरूपस्य प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तस्यात्मनः स्वरूपोपसंहारार्थमाह—
सलिलऽएको द्रष्टाऽद्वैतो भवतीति । सलिलम् इव सलिलः सलिलवच्छुद्ध इति यावत् । अनेन विजातीयसंबंध-
शून्यत्वमुक्तम् । सजातीयमेदव्युदासायैक इति विशेषणम् । न तु एकसंख्यावैशिष्ट्यार्थम् । “साक्षी चेता केवलो
निर्गुणश्च” — ( ) इति अगुणत्वश्रुतिविरोधात् । यस्मात्सजातीयविजातीयभावस्य द्रष्टव्यस्या-
भावः, तस्मादकारकत्वभावत्वान् अद्वैते पूर्णात्मकज्योतिरभिधीयते । द्रष्टेति पदच्छेदे उक्तविशेषणद्वयोपलक्षित-
स्यात्मनो जडत्वशंकावारणार्थं ‘द्रष्टेति’ विशेषणम् । सजातीयविजातीयमेदरहितत्वेऽपि धर्मधर्मिभावलक्षणः
स्वगतो मेदः स्यात् इत्याशङ्क्य तनिवृत्त्यर्थं ‘अद्वैतः’ इति विशेषणम् । द्विवा शतं द्वीतं द्वीतस्य भावो द्वीतं
तन्न विद्यते यस्मिन् स ‘अद्वैतः’ एकरस इत्यर्थः । एतेनात्मनो- भिन्नाभिन्नत्वसंभावनाऽपि अप्रामाणिकीति

स यो मनुष्याणां राद्धः समृद्धो भवति । (त्य) अन्येषामधिपतिः
सर्वैर्मनुष्यैः कामैः सम्पन्नतमः स मनुष्याणाम्परमुऽआनन्दः ॥ ३२ ॥

स यो मनुष्याणां राद्धः समृद्धो भवति, अन्येषामधिपतिः सर्वैर्मनुष्यैः कामैः संपन्नतमः । स
मनुष्याणां परम आनन्दः ॥ ३२ ॥

दार्शितम् । इदानीमत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति यत्पुनः पुनः पृष्टं, तस्योत्तरमुक्तवान्मुनिः, इति श्रुतिरस्मान्प्र-
त्याह-एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति हैनमुवाचेति । आत्मनः अत्यन्तं सन्निहितत्वात् ' एषः ' इति निर्देशः ।
' एषः ' सुषुप्त्यवस्थामापन्नः प्रत्यगात्मा ' ब्रह्मलोकः ' । लोकं लोकः ब्रह्मैव लोको ' ब्रह्मलोकः ' । स्वयं-
ज्योतीरूपं ब्रह्मैवेति यावत् । अत्र षष्ठीतत्पुरुषविग्रहे अद्वैतश्रुतिविरोध इति द्रष्टव्यम् । हे ' सम्राट् ' ! राजनिति
संबोध्य ' इति ' एवमुक्तप्रकारेण ' ह ' किल ' एनं ' राजानं जनकं उवाचोपदिष्टवान्, याज्ञवल्क्य इति
शेषः । कथं पुनस्वाचेत्यपेक्षायामाह-एषाऽस्य परमा संपदिति । ' एषा अस्य ' विज्ञानमयस्य ' परमा '
उत्कृष्टा ' संपत् ' विभूतिः अकृतकत्वात् । अन्यास्तु विपरीताः हेया इत्यर्थः । ' एषः ' एव यथोक्तः ' अस्य '
विज्ञानमयस्य सुषुप्तौ परमात्मैक्यमापन्नस्य ' परमः ' मोक्षलक्षणो लोकः । स्वयंज्योतिःस्वभावाल्लोकशब्दस्य
मुख्यवृत्तिविषयः स्वामाविक । अन्यस्तु साध्यत्वात्क्षयिष्णुः । लोकशब्दस्यामुख्यवृत्तिविषयो गौणो हेय इत्यर्थः ।
' एषः ' एव यथोक्तः ' अस्य ' सुषुप्तस्य ' परमः ' स्वरूपानुभवलक्षणो मुख्यो निरतिशयः ' आनन्दः ' पूर्णा-
नन्दः विषयेन्द्रियसंबन्धजनिता आनन्दाः परिच्छिन्ना अमुष्याः अपरमाः हेया इत्यर्थः । किं च-वस्तुतो
नामस्येव आत्मसुखातिरिक्तं वैषयिकमपि सुखं इत्याह-एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंतीति ।
' एतस्यैव ' ब्रह्मानन्दस्य ' मात्रां ' कलां पूर्णस्याप्यानन्दस्य अविद्योत्यानेकबुद्धिद्वैत्यवच्छेदवशात् मात्राशब्दाहं
विषयेन्द्रियसंबन्धकाले विभाव्यमानां ' अन्यानि ' अविद्यया ब्रह्मणोऽन्यत्वेन परिकल्पितानि ब्रह्मादिस्तंबपर्य-
तानि ' भूतानि ' ' उपजीवन्ति ' उपसृजन्ते । तावन्मात्रेणैव आनन्दीनि भवन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

यया लोके लवणावयधैर्लवणार्धं लोको बोधयति । तथा मानुषानन्दमारम्य ब्रह्मानन्दपर्यन्तं उत्तरोत्तर-
शतगुणितातिशयशालिनां परब्रह्मानन्दावयवानां प्रतिपादनद्वारेण अवयविनं निवृत्तगुणितमेदं अनतिशयं ब्रह्मा-
नन्दं दर्शयितुं उत्तरश्रुतिः प्रवर्तते । तत्र तावत् परमकाष्ठं गतस्य मानुषानन्दस्य स्वरूपमाह-स यो मनुष्याणां
राद्धः समृद्धो भवतीति । ' मनुष्याणां ' मध्ये ' सः यः ' कश्चित् भोगक्षमावयवैः आव्यामिकैः ' राद्धः '
संसिद्धः इति अन्तःसाधनसम्पत्तिरूपं । संसिद्धाऽन्यन्तःसाधनसम्पत् बाह्यसाधनसम्पदभावे भोगसम्भवात्-
फलवर्धनपदं उच्यते-समृद्ध इति । ' समृद्धः ' बाह्यभोगसाधनेः सत्सुचन्दनालंकारादिभिः सम्पन्न इति
यावत् । एतदुभयसाधनसम्पन्नस्येऽपि आधिपत्यं विना न निरंकुशो भोगः स्यात् इत्यतो विशेषणम्-अन्येषा-
मधिपतिरिति । ' अन्येषां ' समानजानीयानां स्वतन्त्रः ' अधिपतिः ' । न माण्डलिक इति यावत् ।
ननु-बाह्यसाधनसम्पत्तिं वदन् समृद्धपदं देवसाधनस्यापि बाह्यत्वाविशेषात् तत्संपत्तिमपि वदयेव संकोचका-
त्तावत् । अतो मानुषानन्दस्यापि गन्धर्वानन्दादिष्वन्तर्भावोपपत्तेः अस्य पृथग्ग्रहणं अनर्थकमिति मामाशङ्कं मानु-
रुकेरित्यनेन परिहृयन्ती श्रुतिः पूर्वोक्तविशेषणसम्पत्तिं स्पष्टयति-सर्वैर्मनुष्यैः कामैः संपन्नतम इति । मनुष्ये-
भ्यः ' मानव्यैः ' कामभोगोपकरणैः सर्वैस्तंकुर्जितैः ' सम्पन्नतमः ' अनतिशयेन सम्पन्नः सम्पन्नतमः

(न्दोऽथ) अथ ये शतुम्मनुष्याणामानन्दाः । सऽएकः पितृणाञ्जितलोकानामानन्दः ॥ ३३ ॥

(न्दोऽथ) अथ ये शतुम्पितृणाञ्जितलोकानामानन्दाः । सऽएकः कुर्मदेवानामानन्दो ये कुर्मणा देवत्वमभिसम्पद्यन्ते ॥ ३४ ॥

(न्तेऽथ) अथ ये शतकुर्मदेवानामानन्दाः । सऽएकऽआजानदेवानामानन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः ॥ ३५ ॥

अथ ये शतं मनुष्याणामानन्दाः, स एकः पितृणां जितलोकानामानन्दः ॥ ३३ ॥

अथ ये शतं पितृणां जितलोकानामानन्दाः, स एकः कर्मदेवानामानन्दः । ये कर्मणा देवत्वमभिसंपद्यन्ते ॥ ३४ ॥

अथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः, स एक आजानदेवानामानन्दः । यश्च श्रोत्रियः अवृजिनः अकामहतः ॥ ३५ ॥

युधिष्ठिरादिसदृशः । ' सः ' ' मनुष्याणां परम आनन्दः ' । आनन्दानंदिनोरमेदात् एवंविधः पुमान् आनन्द इति निर्देश इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

एवंविधमनुष्यानन्दः शतगुणितः समानः पितृलोकवासिनां एक आनन्द इत्याह—अथ ये शतं मनुष्याणामानन्दा इति । आनन्दांतरोपक्रमार्थः अयशब्दः । ' मनुष्याणां ' ' ये ' उक्तप्रकाराः ' शतं ' शतगुणिताः आनन्दभेदाः ' स एकः ' एवानन्दः ' पितृणां ' दक्षिणमार्गानुयायिनां इत्यन्वयः । के ते पितर इत्यतस्तद्विशिनष्टि—जितलोकानामिति । श्राद्धपिंडपितृयज्ञादिकर्मभिः पितृतोषणद्वारा जितो लोको यैः ते । यद्वा जिता लोका येषामिति जितलोकाः, तेषां पितृणामित्यर्थः ॥ ३३ ॥

तथा पितृलोकानन्दोऽपि शतगुणीकृत एक एव कर्मदेवानन्द इत्याह—अथ ये शतं पितृणां जितलोकानामानन्दा इति । व्याख्यानं प्राक्वत् । के कर्मदेवा इत्यपेक्षायामाह—ये कर्मणा देवत्वमभिसम्पद्यन्ते इति । ' ये ' अग्निहोत्रादिश्रौतेन ' कर्मणा ' ' देवत्वमभिसम्पद्यन्ते ' देवलोकं प्राप्नुवन्ति ते कर्मदेवा इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

तथा कर्मदेवानामानन्दः शतगुणीकृतः सन् स्वभाविकदेवानामेक आनन्द इत्याह—अथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दा इति । मनुष्यादिसर्गस्य प्रकृतेः प्रागेव देवत्वं प्राप्ताः ' ते ' आजानदेवा उच्यन्ते । ते तु सूक्ष्मव्यापिशरीरधारिणो महामान इत्यर्थः । इदानीमाजानदेवैरुक्त आनन्दः तदुपास्त्यधिकारिण आजानदेवानन्दात् प्राक्तनानन्देयु जातयैराग्यस्य आजानदेवायानन्देयु सतृष्णस्य मनुष्यदेह एव जीवतः श्रोत्रियस्यापि समान एवेत्याह—यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहत इति । अर्थज्ञानान्तं एकशालाविषयमध्ययनं यस्यास्ति स श्रोत्रियश्चन्द्रेण्यते । " श्रोत्रियं दृष्ट्वोऽधीते " (पा. सू. १।२।८४) इति पाणिनिनोक्तत्वात् । वृजिनं पापं तत्र विषते यस्य सः ' अवृजिनः ' पापरहितः कुन्धवेदोक्तकारिवात् । ' अकामहतः ' । आजानदेवावधिपूर्वानन्देयु

(तोऽथ) अथ ये शतमाजानदेवानामानन्दाः । सऽएको देवलोकऽआनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः ॥ ३६ ॥

(तोऽथ) अथ ये शतदेवलोकऽआनन्दाः । सऽएको गन्धर्वलोकऽआनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः ॥ ३७ ॥

(तोऽथ) अथ ये शतगन्धर्वलोकऽआनन्दाः । सऽएकः प्रजापतिलोकऽआनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः ॥ ३८ ॥

(तोऽथ) अथ ये शतप्रजापतिलोकऽआनन्दाः । सऽएको ब्रह्मलोकऽआनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतऽएष ब्रह्मलोकः सम्प्रादिति हैनमुनुशशासैतुदमृतुं सोऽहम्भुगवते सहस्रन्ददाम्युतऽर्घ्वम्बिमोक्षयैव ब्रूहीति ॥ ३९ ॥

अथ ये शतमाजानदेवानामानन्दाः, स एको देवलोक आनन्दः । यश्च श्रोत्रियः अवृजिनः अकामहतः ॥ ३६ ॥

अथ ये शतं देवलोक आनन्दाः, स एको गन्धर्वलोक आनन्दः । यश्च श्रोत्रियः अवृजिनः अकामहतः ॥ ३७ ॥

अथ ये शतं गन्धर्वलोक आनन्दाः, स एकः प्रजापतिलोक आनन्दः । यश्च श्रोत्रियः अवृजिनः अकामहतः ॥ ३८ ॥

अथ ये शतं प्रजापतिलोक आनन्दाः, स एको ब्रह्मलोक आनन्दः । यश्च श्रोत्रियः अवृजिनः

विरुष्ण इति यावन् । चकारादेर्विषस्य पूर्वानन्देषु विरक्तस्य आजानदेवानन्दसमान एवानन्द इति प्रदर्शितमित्यर्थः । एवमुत्तराणि श्रोत्रियाणां पूर्वपूर्वानन्देषु वैराग्यं उत्तरोत्तरानन्देष्वभिलाषश्चेत्युभयं तत्तदानन्दसाम्यप्रयोजनं तत्तदुपासकानामिति द्रष्टव्यम् । श्रोत्रियस्य चेहानन्दोपदेश उपार्थोपासकयोस्तुल्यानन्दप्रदर्शनद्वारा परब्रह्मविदः तदानन्दलामप्रदर्शनार्थमित्यभिप्रायः ॥ ३९ ॥

आजानदेवानन्दः शतगुणितः सन् उपार्थेन्द्रादीनां वसतिभूमी तदुपासके च एक आनन्द इत्याह—अथ ये शतमाजानदेवानामानन्दा इति । ‘ देवानां ’ सृष्ट्यादिभूतानां यष्ट्यानां नितर्गसिद्धदेवापेक्षयाऽपि उत्कृष्टानां ‘ लोकः ’ स्थानं तस्मिन् । शेषं पूर्ववत् ॥ ३६ ॥

देवलोकानन्दः शतगुणितः एक एवानन्दो गन्धर्वलोके तदुपासके च भवतीत्याह—अथ ये शतं देवलोक आनन्दा इति । व्याख्यानं पूर्ववत् । गार्गाब्राह्मणेऽपि देवलोकानां गन्धर्वलोकेष्वेव ओत्तप्रोत्तमाव उक्तः । तथैवात्रापि देवलोकानन्तर्यं गन्धर्वलोकस्य युक्तम् ॥ ३७ ॥

गन्धर्वलोकानन्दः शतगुणितः एक एवानन्दो विराट्शरीरे तदुपासके च भवतीत्याह—अथ ये शतं गन्धर्वलोक आनन्दा इति । ‘ प्रजापतिलोकः ’ विराट्शरीरम् । शेषं पूर्ववत् ॥ ३८ ॥

ब्रह्मलोकानन्दः शतगुणीकृतो हिरण्यगर्भस्य तदुपासकस्य च एक आनन्द इत्याह—अथ ये शतं प्रजापति-

स वाऽएषुः । (५) एतस्मिन्संप्रसादे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यञ्च
पापञ्च पुनः प्रतिन्यायुम्प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव स यदत्र किञ्चि-
त्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययम्पुरुषऽदृष्ट्येवमुवैतुद्याज्ञवल्क्य
सोऽहम्भगवते सहस्रन्ददाम्युतऽऊर्ध्वमिवमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ ४० ॥

अकामहतः । एष ब्रह्मलोकः सम्म्राट् इति हैनमनुशशास । एतदमृतम् । सोऽहं भगवते सहस्रं
ददामि, अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि इति ॥ ३९ ॥

स वा एष एतस्मिन् संप्रसादे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियो-
न्याद्रवति बुद्धान्तायैव । स यदत्र किञ्चित् पश्यति । अनन्वागतस्तेन भवति । असंगो हि अयं
पुरुष इति । एवमेवैतत् याज्ञवल्क्य । सः अहं भगवते सहस्रं ददामि, अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव
ब्रूहि इति ॥ ४० ॥

लोक आनन्दा इति । ‘ ब्रह्मलोकः ’ हिरण्यगर्भात्मा तस्मिन्नित्यर्थः । गन्धर्वादिषु आनन्दोत्कर्षापकर्षौ तत्र
तत्र सत्त्वशुद्धितारतम्यात् ब्रह्मानन्दमात्राविर्भावतारतम्यमपेक्ष्य निर्दिश्येते । “ यश्च श्रोत्रियः ” इत्यादि मानुषादि-
पर्यायेष्वपि योज्यम् । यतः श्रोत्रियत्वादिषु न सार्वभौमात्वादिसुखमनुभवति । अतः पूर्वेष्वपि योजयितुं युक्तम् ।
पूर्वं सलिल एकोऽद्रेष्टुपक्रम्य—“ मात्रामुपजीवन्तीत्यन्तेन ” कार्यकरणविनिर्मुक्तो यः प्रत्यगात्मा निरतिशया-
नन्दः परिपूर्णः प्रतिज्ञातः । स एव “ स यो मनुष्याणाम् ” इत्यारभ्य “ स एको ब्रह्मलोक आनन्दः ” इत्यन्तेन
प्रतिपादितः । तस्येदानीमुपसंहारमाह—एष ब्रह्मलोकः सम्म्राडिति हैनमनुशशासितदमृतमिति । ‘ एषः ’
विशेषः श्रोत्रियः प्रत्यक्षो निरतिशयानन्दः ‘ ब्रह्मलोकः ’ ‘ एतदमृतं ’ मुख्यं मोक्षस्वरूपमिति ‘ एनं ’ जनकं
‘ ह ’ किल अनुशशासातुशशासितवान् उपदिष्टवानित्यर्थः । एवं मुनिरुतमुपसंहारं धत्वा राजोवाचेत्याह—सोऽहं
भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति । यथोक्तरीत्या सम्यक् ज्ञाने निश्चरितेऽपि तन्निर्वा-
रणात्प्रागेव यन्मुक्तये परं साधनं तस्मादूर्ध्वमपि मह्यं ‘ ब्रूहीति ’ विद्यानिष्क्रयार्थं सहस्रदानप्रतिज्ञापूर्वकं राजा
मुनिं पप्रच्छेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

तत्र “ तद्यथाऽस्मिन्नाकाशे ” इति वाक्यमारभ्य “ एष ब्रह्मलोकः सम्म्राडिति हैनमनुशशासितदमृतं ”
इत्यन्तं वाक्यप्रज्ञां सुपुतिविषयम् । तथा च सुपुतिविषयप्रविष्ट आत्मा स इदानीं संसाररूपदार्ष्टान्तिकप्रदर्शनार्थं
जाग्रदभूतिं प्रापयितव्यः । सुषुप्ती दार्ष्टान्तिकसम्बन्धस्य अत्यन्तं स्पष्टयितुमशक्यत्वात् यदमिप्रेत्यात्मनः सुपुति-
स्थानाज्जागरितस्यानप्राप्तिमाह—स वा एष एतस्मिन् संप्रसादे रत्वा चरित्वेत्यादिना । सम्यक् प्रसीदत्यस्मि-
न्निति संप्रसादः सुपुतिस्थानं तस्मिन् ‘ संप्रसादे ’ । “ तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान् हृदयस्य भवति ” “ सलिल
एकोऽष्टाऽदितो भवति ” इति चोक्तत्वात् अवस्थांतरापेक्षया सुषुप्ती प्रसादातिशयाच्चेति भावः । ‘ बुद्धान्तायः ’
जागरणायेत्यर्थः । अक्षरार्थः पूर्ववत् । अत्रापि राजा विद्यानिष्क्रयार्थं सहस्रदानप्रतिज्ञापूर्वकं मुनिं पुनः
पप्रच्छेत्यर्थः ॥ ४० ॥

(त्वु) अत्र ह याज्ञवल्क्यो विभयाञ्चकार । मेधावी राजा सर्वेभ्यो
 माऽन्तेभ्यऽउदरौत्सीदिति स युत्राणिमानं न्येति जरया वोपतुपता वाऽ-
 णिमानन्निगच्छति यथाऽऽम्बुम्बोदुम्बरम्बा पिप्पलम्बा वृन्धनात्प्रमुच्येतैव-
 मुवायुं शरीरऽआत्मैभ्योऽङ्गेभ्यः सम्प्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायुम्प्रतियो-
 न्याद्रवति प्राणयैव ॥ ४१ ॥

अत्र ह याज्ञवल्क्यो विभयाञ्चकार । मेधावी राजा सर्वेभ्यो मा अन्तेभ्यः उदरौत्सीत् इति । स
 यत्राणिमानं न्येति जरया वा उपतपता वा अणिमानं निगच्छति । यथा आम्रं वा उदुवरं वा
 पिप्पलं वा वृन्धनात्प्रमुच्येत । एवमेव अयं शरीर आत्मा एभ्यः अङ्गेभ्यः सम्प्रमुच्य पुनः प्रति-
 न्यायं प्रतियोनि आद्रवति प्राणयैव ॥ ४१ ॥

- तद्यथाऽनः सुसमाहितम् । (सु) उत्सुर्जघायादेवमेवायुः शरीरऽ
आत्मा प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढऽउत्सुर्जघाति * ॥ ४२ ॥

तद्यथा राजानमायन्तेमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽज्ञैः
पानैरावसथैः प्रतिकल्पन्तेऽयमायात्ययमागच्छतीत्येवुः हैवम्बुदथैः
सुर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्तऽइदम्ब्रह्मायातीदमागच्छतीति ॥ ४३ ॥

तद्यथाऽनः सुसमाहितमुत्सर्जघायात् । एवमेव अयं शरीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना अन्वारूढः
उत्सर्जघाति ॥ ४२ ॥

तद्यथा राजानमायन्तेमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽज्ञैः पानैरावसथैः प्रतिकल्पन्ते । अयमा-
याति । अयमागच्छतीति । एवं ह, एवंविदं सर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्ते । इदं ब्रह्मायाति । इद-
मागच्छतीति ॥ ४३ ॥

धैराभ्याद्यर्थमेवोच्यत इति भावः । ततः कथं शरीरं विमुञ्चतीत्यपेक्षायां दृष्टान्तमाह-यथाऽस्मिन् वोढुम्बरं वेति ।
' यथा ' दृष्टान्तो लोके ' आभ्रं ' फलं ' उदुवरं वा फलं ' पिप्पलं वा ' फलं ' बन्धनात् ' वृतेन सह फलं येन
रसेन बध्यते स रसो बन्धनहेतुत्वात् बन्धनम्, वृत्तमेव वा बन्धनं यस्मिन् फलं रसेन बध्यते तद्वन्धनं, तस्मा-
द्वन्धनात् ' प्रमुच्येत ' बाताद्यनेकनिमित्तवशात् विच्छिद्येत इत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह-एवमेवायं शरीर
आत्मैर्मयोऽज्ञेभ्य इति । यथा अयं दृष्टान्तः ' एवमेव ' ' अयं शरीर आत्मा ' शरीरे स्थूलं भवः शरीर आत्मा
लिङ्गोपाधिको लिङ्गदेह एव आत्मप्रकाशितः ' एभ्योऽज्ञेभ्यः ' देहावयवैभ्यः चक्षुरादीन्द्रियस्यानेभ्यः ' संप्र-
मुच्य ' सम्प्रगेकीभावेन प्रकर्षेण निर्लेपतया मुक्त्वा पुनर्वारंवार ' प्रतिन्यायं ' प्रतिगमनं यथागतं तथा ' प्रति-
योनि ' योनिं प्रति स्थानविशेषं प्रति विद्याकर्मपूर्वसंस्कारवशात् ' आद्रवति ' गच्छतीत्यर्थः । यथा स्वप्नाज्जाग-
रितं ततः स्वप्नमिति पुनः पुनः पुमान् प्रतिपद्यते, तथैव पुनर्देहांतरमिति प्रतिपादनार्थः पुनःशब्दः । प्रति-
न्यायमिति शब्दावयवार्थः पूर्ववत् । किमर्थमित्यपेक्षायामाह-प्राणायैवेति । ' प्राणाय ' प्राणव्यूहायैव प्राणानां
स्थानविशेषविन्यासेनावस्थानाय देहान्तरप्रवृत्त्यायेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

इदानीं लोकाहोकांतरं गच्छत्यात्मा इत्यस्यार्थस्य सुखप्रतिपत्त्यर्थं दृष्टान्तमाह-तद्यथाऽनः सुसमाहितमु-
त्सर्जघायादिति । तत्र दृष्टान्तः- ' यथा ' लोके ' अनः ' शकटं ' सु ' सुष्ठु भृशं वा ' समाहितं ' उद्वल-
मुसलशर्पमांडादिग्रहोपकरणेनान्नाद्येन च संपन्नं भाराकांतं सत् ' उत्सर्जत् ' नानाविधं शब्दं कुर्वत् यायाद्गच्छेत्
शाकटिकेनाधिष्ठितं सदित्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह-एवमेवायं शरीर आत्मेति । यथा अयं दृष्टान्तः । ' एवमेव '
' अयं शरीरः ' शरीरे स्थूलं भवः आत्मा लिङ्गोपाधिकः स्वप्नबुद्धान्ताविव जन्ममरणान्मां कार्यकरणसंयोगलक्षणान्मां
इहलोकपरलोकानुसंचारी सन् ' प्राज्ञेन ' परेणात्मना स्वयंज्योतिःस्वभावेनान्वारूढोधिष्ठितोवमास्थमानः
' उत्सर्जत् ' मरणकाले मर्मकृतनसंभूतवेदनापीडितमानसो हिक्किालक्षणं शब्दं कुर्वन् ' याति ' गच्छति ।
आत्मज्योतिषा अवमास्थमाने लिङ्गे प्राणप्रधाने गच्छति सति तदुपाधिक आत्मा गच्छतीव, न तु परमार्थतो
निरुपाधिक आत्मा गच्छति ॥ ४२ ॥

ननु-अस्य सुमूर्धोः कुतो देहांतरं यदसौ गच्छेत्, तत्कर्तुरभावात् । न तावत् स्मृतं स्यात्, देहेन्द्रिय-

तद्यथा राजानमप्रिययासुन्तम् । (मु) उग्राः प्रत्येनसः सूतग्राम-
ण्यऽउपसमायुन्त्येवुँ ह्यैवम्बिदुँ सुर्वै प्राणाऽउपसमायन्ति युत्रैतदूर्ध्वो-
च्छ्वासी भवति ॥ ४४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४। १ ॥ (७) ४-१ ॥

तद्यथा राजानं प्रिययासुन्तं उग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्य उपसमायन्ति । एवं ह, एवंविदं सर्वे
प्राणा उपसमायन्ति । यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति ॥ ४४ ॥

वियुक्तस्य तन्निर्माणे असामर्थ्यात् । न चान्यकृतं राज्ञो गृहनिर्मातृकर्तृभृत्यादिवत् अस्य देहनिर्माणस्यसंभवात्,
इति शंकायां स्वकर्मोपाजितान्येव भूतानि तत्कर्मप्रेरितानि तद्विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञानुसारतः शुभमशुभं वा देहं कृत-
कर्मोपमोगार्थं कृत्वा प्रतीक्षन्ते, इत्येवं समावास्यमाने अर्थे दृष्टांतमाह—तद्यथा राजानमायन्तमुग्राः प्रत्येनस-
इति । ‘उग्राः’ जातिविशेषाः । यद्वा उग्रे हिंसे कर्मणि राज्ञा नियुक्ताः क्रूरकर्माण उग्राः । ‘प्रत्येनसः’
एनः पापं तद्वान् इह एनःशब्देनोच्यते तथा च—एनः एनः पापिनं पापिनं प्रति शासनार्थं नियुक्ताः क्रूरकर्माणः
‘प्रत्येनसः’ उमेन्यो भिन्नाधिकारा इति यावत् । ‘सूताः’ ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जाताः संकरजातिविशेषाः रथ-
वाहनकोविदाः । ‘ग्रामण्यः’ ग्रामनेतारः । सूताश्च ग्रामण्यश्चेति द्वन्द्वः । तथा च—तत्तत्र दृष्टांतः । यथा
लोके राजानं राज्याभिषिक्तं आयन्तमागच्छन्तं ‘उग्राः प्रत्येनसः’ ‘सूतग्रामण्यः’ राजकीयाः । एते राज्ञः
आगमनं बुद्ध्वा तदागमनात् पूर्वमेव अन्तर्निश्चयमोज्यलेह्यचोयलक्षणीधतुर्विधैः ‘पानैः’ क्षीरोदकादिभिरावस-
थैश्च प्रासादगोपुरतोरेणादिभिः प्रतिकल्पन्ते निष्पन्नैरेव प्रतीक्षन्ते इत्यर्थः । किं कुर्वन्तः प्रतीक्षन्ते इत्यत आह—
अयमायात्ययमागच्छतीति । अयं राजा ‘आयाति अयमागच्छति’ इत्येवं वदन्तः सन्तः प्रतीक्षन्ते ।
पुनरुक्तिरादरायैत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह—एवं ह्येवंविदं सर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्त इति । यथा अयं
दृष्टांतः । ‘एवं ह’ किल ‘एवंविदं’ कर्मफलवेदितारं संसारिणं सर्वाणि भूतानि पंचभूतानि शरीरकर्तृणि
करणानुग्रहीतृणि च आदित्यादीनि संसारिकर्मप्रयुक्तानि तैरेव कर्मफलोपमोगमावर्तनः शरीरादिभिः ‘प्रतिकल्पन्ते’
प्रतीक्षन्ते । स्वामनि देहायाकारणरिणो आत्माभिर्व्यक्तिं काक्षन्ते इत्यर्थः । तानि भूतानि कथं प्रतीक्षन्ते
इत्येवंप्रश्नमाह—इदं ब्रह्मायातीदमागच्छतीति । ‘इदं ब्रह्म’ भोक्तृ कर्तृ तु अस्माकं ‘आयाति’
आगच्छति इत्यादरेण वदन्ति प्रतीक्षन्तः इत्यर्थः । संसारिणि जीवे अमंमारित्रसशब्दप्रयोगस्तु तस्य वस्तुतो
ब्रह्मभिन्नवशापनार्थः, कथं वा अस्य ‘ब्रह्मास्मीति’ मतिर्भवेत् इति तत्त्वबोधनार्थं वा श्रुत्या ह्यन इति भावः ।
अत्र शरीरारंभकत्वमामनो वर्तने इत्येतावानेवांशो विवक्षितः । न तु पूर्वं भूतानि राजभृत्यवत् देहमारभ्य प्रती-
क्षन्ते, पश्चादामा राजवत्तत्र गच्छन्तीत्यंशोऽपि शरीरारंभकभूतैः सर्ववामनो गमनमिति सिद्धातस्थितेः । प्रतीक्ष-
णानुपपत्त्यामन्तु एवमिदमि युक्तकर्मफलवेदिकानिवेदनमुपयुक्तं ज्ञानव्यः ॥ ४३ ॥

एवमामनो वर्तमानदेहं शिवा देहान्तं जिगमिषतः तन्निर्माणे सहायसम्पत्तिरुक्ता । इदानीं गच्छे-
त्संसारिणो के अनुगच्छन्ति । अनुगच्छन्तोऽपि किं स्वातन्त्र्येण, संसारिकर्मप्रयुक्त्या वा अनुगच्छन्तीनि विहा-

स युत्रायुः शरीरऽआत्मा । (त्माऽव) अवलपन्तीत्य सम्मोहमिव
न्येत्युच्येनमेते प्राणाऽअभिसमायन्ति सुऽएतास्तेजोमात्राः समभ्यादुदानो
हृदयमेवान्वक्रामति ॥ १ ॥

शारीरकब्राह्मणम् ।

स यत्रायं शरीर आत्मा अवलपं नीत्य सम्मोहमिव न्येति । अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति ।
स एतास्तेजोमात्राः समभ्यादुदानो हृदयमेवान्वक्रामति ॥ १ ॥

सायां संसारकर्मप्रेरिता एव वागादयोऽनुगच्छन्तीति निर्णेतुं तावत् दृष्टान्तमाह—तद्यथा राजानं प्रथिया-
सन्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्य उपसमायन्तीति । तत्तत्र दृष्टान्तः । यथा—‘ प्रथियासंतं ’ प्रकर्षेण
यातुमिच्छंतं राजानं पूर्वोक्ताः उग्रादयः ‘ उप ’ समीपे सम्यगेकीभावेन ‘ आयन्ति ’ आगच्छन्ति । राज्ञा सह-
गमनार्थं अनाज्ञता एव केवलं तज्जिगमिषामिज्ञा इत्यर्थः । दाष्टान्तिकमाह—एवं ह्रैवविदं सर्वे प्राणा उप-
समायन्तीति । यथा अयं दृष्टान्तः ‘ एवं ह ’ किल ‘ एवंविदं ’ कर्मफलवेदितारं संसारिणं ‘ प्रथिया-
संतं ’ मरणकाले सर्वे प्राणाः वागादयः ‘ उपसमायन्ति ’ अनाकारिता एव सन्तस्ते तत्कर्मप्रेरिताः सह-
गमनार्थं ‘ उप ’ समीपे ‘ सम् ’ एकीभावेन ‘ आयन्ति ’ आगच्छन्तीत्यर्थः । एवमात्मना सह गच्छन्तः प्राणाः
स्वाश्रयेणापृथ्वीकृतभूतपञ्चकेन शरीरारम्भकीभूतेन सहैव गच्छन्ति । आश्रयगमनमन्तरेण आश्रयिणो गमनासंभवात्
इति द्रष्टव्यम् । अचेतनानामपि रथादीनां चेतनाविष्टितानां प्रवृत्तिवत् वागादीनामपि भोक्तृकर्मनियन्त्रितानां
प्रवृत्तिः सम्भवतीति भावः । कस्मिन् काले इदं दुःखात्मकं गमनमित्यपेक्षायामाह—यत्रैतदूर्ध्वोद्ध्वासी भवतीति ।
एतदिति क्रियाविशेषणम् । तथा च—मृताणुपस्थितायां उदानालये वायौ प्रवले सति ‘ एतत् ’ ऊर्ध्वोद्ध्वासित्वं
यथा स्यात्तथा ‘ यत्र ’ यस्मिन् काले ‘ ऊर्ध्वोद्ध्वासी ’ ‘ भवति ’ तस्मिन् काले तद्गमनमित्यर्थः । मरणा-
वसरे हि प्राणाः सर्वेषु प्राणिषु क्लेशमादधतीत्युत्सर्गः । शास्त्रोक्तोक्तान्तिवेदिनि तु पुरुषे न ते क्लेशाघातिनः,
ज्ञानमाहात्म्यादिति भावः ॥ ४४ ॥

इति श्रीहर्षकेशब्रह्ममगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य

श्रीवासुदेवब्रह्ममगवतः कृणौ मार्ग्यदिनीपशतपयब्राह्मणान्तर्गतमार्ग्यदिनशालोपनिषद्-

बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां चतुर्थेऽध्याये प्रथमं ज्योतिर्ब्राह्मणं

परिसमाप्तम् ॥ १४ । (७) ४ । १ ॥

प्रस्तुते संसारोपवर्णने “अयं शरीर आत्मा एभ्यः अंगेभ्यः सम्प्रमुच्य” इत्यादिना साकल्येन सम्प्रमोक्षणादि
सूचितम् । तदिदानीं कस्मिन् काले कथं वेति जिज्ञासायां संसरणं वर्णयितव्यं इत्याद्याशयवती उत्तरा श्रुतिस्तदर्थं
प्रवर्तते- स यत्रायं शरीरऽ आत्माऽअवलपं नीत्य सम्मोहमिव न्येत्युच्येनमेते प्राणा अभिसमायन्तीति ।
“ तथयाज्ञः सुसमाहित ” इत्यादौ प्रकृत- ‘ सोऽयं ’ ‘ शरीर आत्मा ’ ‘ यत्र ’ यस्मिन् काले जराशुक्लहेतुभिः
अभिभवे सति ‘ अवलपमिव ’ अवलभावमिव दौर्बल्यमिव ‘ नील ’ नितरामित्वा प्राप्य यदा ‘ सम्मोहमिव ’
संमूढतामिव अविवेकतामिव ‘ नितरां एति ’ याति । ‘ अथ ’ तदा एनमात्मानं कारणस्वामिने प्रति ‘ एते

स यत्रैप चाक्षुषः पुरुषः । पराङ्पर्यावर्ततेऽथारूपज्ञो भवत्येकीभवति
 न पश्यतीत्याहुरेकीभवति न जिघ्रतीत्याहुरेकीभवति न रसयतीत्याहु-
 रेकीभवति न वदतीत्याहुरेकीभवति न शृणोतीत्याहुरेकीभवति न मनु-
 तऽइत्याहुरेकीभवति न स्पृशतीत्याहुरेकीभवति न विजानातीत्याहुः॥२॥

स यत्रैप चाक्षुषः पुरुषः पराङ् पर्यावर्तते । अथारूपज्ञो भवति । एकीभवति न पश्यतीत्याहुः
 एकीभवति न जिघ्रतीत्याहुः । एकीभवति न रसयतीत्याहुः । एकीभवति न वदतीत्याहुः ।
 एकीभवति न शृणोतीत्याहुः । एकीभवति न मनुत इत्याहुः । एकीभवति न स्पृशतीत्याहुः ।
 एकीभवति न विजानातीत्याहुः ॥ २ ॥

प्राणाः ' वागादयः ' अभिसमायन्ति ' आभिमुख्येन सम्यक् निर्लेपतया स्वस्थानात् आयन्ति आगच्छन्ति ।
 करणानि सामस्येनात्माऽमिमुखान्यापान्तीत्यर्थः । ननु—सम्मोहमिवेत्यत्रैव श्रुत इवशब्दः कथमवत्यमिवेत्यत्रापि
 सम्बद्धो व्याक्रियते, इति चेत्; शृणु, संमोहो हि करणानां स्वस्थानादाढ्यवशात्स्वगोचरेषु अशक्ततया व्याकुली-
 भावः । स च मोहकार्यभूतदेहनिष्ठः, न त्वात्मनिष्ठः । तस्य तु देहैक्ये अव्यासवशात् आत्मा संमोहं
 न्येति श्येतदुपचर्यते इत्यात्मनि संमोहस्योपचरितत्वद्योतनार्थं इवशब्दः प्रयुक्तः । अवल्यं नीरये-
 त्यत्र च ल्यप्रत्ययश्रुतेः । अवल्यस्य संमोहेन समानकर्तृता अवगता । अतस्तत्प्रसक्त्या अपि आत्मनः
 कर्तृत्वं वक्तव्यम् । तच्च तस्य साक्षान्नोपपद्यते, असंगत्वात् अनूर्तत्वात् " अजरः " इत्यादिश्रुतेः अवल्यहेतु-
 जराद्यभिभावसंबद्धत्वाच्च । तस्मात्तत्राप्युपचरितत्वं द्योतयितुं इवशब्दमाहुष्य व्याख्यानमुचितम् । उभयत्रापि
 आत्मनि कर्तृत्वस्य परोपाधिनिमित्तकत्वस्य तुल्यत्वादिति । कथं करणानि आत्मानमभिमुखतः सामस्येना-
 याति इत्यपेक्षायां तदागमनप्रकारमाह—स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददान इत्यादिना । ' सः ' प्रकृतः
 अविद्यानात्मा ' तेजोमात्रा ' तेजःशब्देन भूतपंचकमुच्यते । मीर्यते विषया यामिस्ता मात्राः इति
 व्युत्पत्तेः, विषयप्रकाशहेतुभूतानि चक्षुरादिकरणानि मात्रा अंशाः तेजोमात्राः । रूपादिप्रकाशकानि करणा-
 नीनि यावन् । ताः ' समभ्याददानः ' सम्यक् निश्शेषं आभिमुख्येन आददान उपसंहरमाणः मृत्तिकाले
 ' हृदयमेव ' हृदयस्यां बुद्धिमेव ' अन्ववक्रामि ' अन्वागच्छति बुद्धावेवाभिव्यक्तविज्ञानो भवतीत्यर्थः ।
 समभ्याददान इति शान्त्युपत्ययप्रयोगात् आत्मनः करणादानस्वात्मोपसंहरणोः यौगपद्यं दर्शितम् । करणो-
 पाधिमंतरेण आत्मनः स्वतःमंकोचविकासयोरभावात् । हृदयमेवेत्येवकारः स्वप्नसुषुप्तिव्यावृत्त्यर्थः । स्वप्ने हि
 देहस्थयानेन नाडीगणान् वासनात्मकान् विषयान् भुञ्जानः तदनुसरन् आत्मा अवतिष्ठते । सुषुप्तौ च कारण-
 प्रत्यामना अग्निग्वि तमलोहं देहं संख्याय निष्ठति । तदुभयमुक्तान्तिकाले नास्तीति भावः ॥ १ ॥

एवं हृदि करणोपसंहरणेन स्वात्मोपसंहरणे सति किं स्यात् इत्यपेक्षायां करणानुग्राहकनिवृत्तिनिमित्तकं
 रूपाद्यदर्शनं स्यादित्याह—स यत्रैप चाक्षुषः पुरुषः पराङ् पर्यावर्ततेऽथारूपज्ञो भवतीति । यो मोक्तृकर्म-
 प्रयुक्तो यापरेह्यारण चक्षुषः अनुग्रहं कुर्वन् चक्षुषि वर्तते आदित्यपुरयः ' सः ' एव ' चाक्षुषः पुरयः '
 आदित्यादाः स्वप्रपञ्चकमोक्तृकर्मक्षये सति ' यत्र ' यस्मिन् काले मोक्तृमोर्गम्यः ' पराङ् ' विमुखः सन्
 आदिभूतदेवतारूपं प्रति ' पर्यावर्तते ' आसंभताद्भावेन परिवर्तते । ' अय ' तदा सुषुप्तः ' अरूपज्ञो

(स्तु) तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रप्रद्योतते । तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्कामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नि वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तुमुत्कामन्त-
 म्प्राणोऽनूत्कामति प्राणमनूत्कामन्तं सर्वं प्राणोऽनूत्कामन्ति ।
 सञ्ज्ञानमेवान्ववकामति सुऽएष ज्ञः सविज्ञानो भवति तुम्बिकाकर्मणी
 समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च ॥ ३ ॥

तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते । तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्कामति, चक्षुष्टो वा मूर्ध्नि
 वा अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः । तमुत्कामन्तं प्राणोऽनूत्कामति । प्राणमनूत्कामन्तं सर्वं प्राणा
 अनूत्कामन्ति । सञ्ज्ञानमेवान्ववकामति । स एष ज्ञः सविज्ञानो भवति । तं विद्याकर्मणी
 समन्वारभेते । पूर्वप्रज्ञा च ॥ ३ ॥

भवति । रूपं न जानातीत्यर्थः । ननु—तर्हि आदित्यानुग्रहादादित्यांशे गते चक्षुषः अत्यन्ताभाव एव
 स्यात् । अतश्चक्षुरभाव एव मुमुर्षोरूपज्ञत्वव्यवहारहेतुः स्यात् इतीमामाशंकां परिहरति—एकीभवति न
 पश्यतीत्याहुरिति । चक्षुर्देवताऽऽदित्यांशस्य चक्षुषि अनुग्रहनिवृत्तिद्वारेण अंशिदेवतया ऐक्ये सति यदा
 चक्षुर्लिगात्मना ‘एकीभवति’ तदा मुमुर्षुः पार्श्वस्थान् न पश्यतीत्याहुः । अतश्चक्षुषः स्वानुग्रहनिवृत्तौ
 स्वस्य हृदये लिगात्मनि एकीभाव एव मुमुर्षोः अरूपज्ञत्वव्यवहारः । न तु चक्षुरभाव इत्यर्थः । एवं
 “एकीभवति न जिघ्रतीत्याहुः” इत्यादि—“न विजानातीत्याहुः” इत्यन्तं व्याख्येयम् । अत्र प्राणेन्द्रियस्य
 “अथ प्राणमत्यवहत्” इत्यादिद्वीयब्राह्मणोक्तौ वायुः अनुग्रहादेवता । रसनस्य वरुणः सोमो वा
 तस्याब्राह्मणत्वात् । वाचो वह्निः । श्रोत्रस्य दिशः । मनसश्चंद्रमाः । स्पर्शस्य वायुः । बुद्धेः प्रजापतिरिति
 तत्तदिन्द्रियाणां क्रमेण देवता बोद्धव्याः । अत्र पाठक्रमः, नोक्तांति क्रमाभिधायकः । कस्यचित् श्रोत्राद्युक्तमग-
 र्थैव प्रथमं दर्शनात् । अतोऽत्रानियत एव क्रम इति भावः । एवं मरणकाले रूपदर्शनराहित्ये देवतानिवृत्तिः,
 करणानां हृदये लिगात्मना एकीभावश्चेत्यर्थद्वयं साधकमित्युक्तम् ॥ २ ॥

इदानीं करणरूपसंज्ञतेषु सत्सु निष्क्रमगसाधनीभूतो यः अंतर्व्यापारो भवति तमाह—तस्य हैतस्य हृदयाग्रं
 प्रद्योतते इति । ‘तस्य’ लिङोपाधिकस्य ‘ह’ किल ‘एतस्य’ प्रकृतस्य उपसंहृतकरणस्य मुमुर्षोः ‘हृदयस्य’
 हृदयच्छिद्रस्य ‘अग्रं’ नाडीमुखं ‘प्रद्योतते’ प्रकाशते । यथा स्वप्नं प्रतिपिस्तोः जाग्रदसनादानरूपेण स्वेन
 भासा चैतन्यज्योतिषा च करणव्यतिरेकेण हृदये वासनाप्रकाशात्मकं ज्ञानं भवतीति ज्योतिर्ब्राह्मणे श्रुतम् ।
 तथा मृत्तिदशायामपि तेजोमात्राऽऽदानकृतेन वासनारूपेण आत्मचैतन्यज्योतिषा च प्राप्यदेहादेहादिविषयबुद्धि-
 वृत्त्यात्मना हृदयाग्रप्रद्योतनं भवति । ‘तेन’ हृदयाग्रं ‘प्रद्योतेन’ प्रद्योतितः ‘एष आत्मा’ विज्ञानमयः
 लिङोपाधिकः ‘निष्कामति’ । लिङगमनात् स्वयमपि तदवष्टेमेन निर्गच्छतीत्यर्थः । ननु—उक्तप्रद्योतेन कर्मा-
 र्जितं लोकं पश्यन् आत्मा मरणकाले हृदयात्केन मार्गेण निर्गच्छतीत्याकांक्षायां तमाह—चक्षुष्टो वा मूर्ध्नि वेति ।
 यदि अस्य आदित्यलोकप्राप्तिनिमित्तं ज्ञानं कर्म वा स्यात्, तदा असौ ‘चक्षुष्टः’ चक्षुषः सकाशात् निष्का-
 मति । यदि ब्रह्मलोकप्राप्तिनिमित्तं ज्ञानं कर्म वा स्यात् तदा ‘मूर्ध्निः’ द्वारा निष्कामति । यथाकर्म यथाज्ञानं

‘ अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः ’ श्रोत्रादिभ्यः सकाशात् निष्क्रामतीत्यर्थः । तस्मात् सकर्मैवानुप्रेयमिति भावः । ननु-निर्गच्छतां प्राणानां मध्ये कस्य प्राधान्यमित्यपेक्षायामाह-तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामतीति । यथाकर्म यथाश्रुतं ‘ तं ’ विज्ञानात्मानं ‘ उत्क्रामन्तं ’ परलोकाय प्रस्थितं परलोकाय उद्धृताभिप्रायं ‘ अनु ’ सत्यं ‘ प्राणः ’ सर्वाधिकारस्थानीयो राज्ञ इवाधिकारी राजानमुत्क्रामति । तं च ‘ प्राणमनूत्क्रामन्तं ’ अनुगच्छन्तं सन्तं ‘ सर्वं प्राणाः ’ वागादयः प्रधानस्य परिवारस्थानीयाः अनुत्क्रामन्तीत्यर्थः । न चात्रानुशब्दः क्रमावरोधकः । किं तु-विज्ञानमयादेः प्राधान्यद्योतकः । तथा हि-वागादयो हि प्राणा मुख्यप्राणाधीनाः इति उद्धीयाब्राह्मे निर्णीतम् । अतो वागाद्यपेक्षया मुख्यप्राणस्य प्राधान्यम् । तथा मुख्यप्राणोऽपि स्थित्युत्क्रमणादौ भोक्तुः कर्माधीनः । अतो मुख्यप्राणापेक्षया विज्ञानान्मनः प्राधान्यम् । इदं च प्राधान्यमभिप्रेत्य इह अनुशब्दः प्रयुक्तः । लिगावभासकस्यात्मनो लिगस्य च उत्क्रमणे देशकालभेदाभावात् न क्रमार्थः अनुशब्द इति भावः । एवं प्रियमाणस्यार्थसिद्धमाह-संज्ञानमेवान्ववक्रामतीति । यथोत्क्रमणात् प्राक् स्वकर्मानुसारिभाविदेहविज्ञानसहितो भवति । तथा उत्क्रान्त्यनन्तरं ‘ संज्ञानमेव ’ विशेषज्ञानोद्भासितमेव गन्तव्यं ‘ अन्ववक्रामति ’ अनुगच्छतीत्यर्थः । तथा च दुःखहानिनिच्छता मरणकाले स्वातन्त्र्यार्थं तत्साधनोपनिषद्विहितशमादौ यत्नवता भवितव्यम् । किं च-सर्वशुभकर्मविधायित्वेन अशुभकर्मनिषेधित्वेन च शास्त्रस्य इह कर्मभूमौ महानारम्भो दृश्यते । सोऽपि मृत्तिकाले स्वातन्त्र्यार्थं पुण्योपचयकर्तव्यतां दर्शयति । अतस्तदपि यथाऽधिकारं कर्तव्यमिति प्रकरणार्थः । यदुक्तं इदयाप्रप्रद्योतनं तदेव स्पष्टयति-स एष ज्ञः सविज्ञानो भवतीति । ‘ स एषः ’ सुमूर्धः आत्मा ‘ ज्ञः ’ ज्ञातृस्वभाव एव सन् सविज्ञानः ‘ पूर्वप्रज्ञाऽख्यभावात्प्राधान्येन विज्ञानेन मह वर्तमानो भवति । स्वप्ने इव विशेषविज्ञानवान् भवतीत्यर्थः । एतच्च सविज्ञानत्वं कर्मवशादेवास्य भवति न स्वतन्त्रः । स्वान्त्येण हि सविज्ञानेन सर्वः कृतकृत्यः स्यात् । नैव तु तदुच्यते । तस्मात् कर्मणोद्भाव्यमानेन भाविदेहविषयकान्तःकरणतृत्याश्रितवासनात्मकविशेषज्ञानेन सर्वो लोकाः अन्तर्काले सविज्ञानो भवतीति भावः । पूर्वं शकटवन् संभृतसंसार उन्मर्ज्यानीत्युक्तम् । तत्रेदानीं किं तस्य परलोकस्य प्रस्थितस्य पाथेयं शकटिकसम्भारस्थानीये परलोक गन्वा यदुक्ते । तत्र शरीराधारमकं च किमिति जिज्ञासायामाह-तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति । प्रमाणान् अप्रमाणाश्च ज्ञानं मध्यकूज्ञानसंज्ञायज्ञानमिथ्याज्ञानसाधारणं संसारहेतुभूतं ज्ञानमात्रं इह विद्याशब्देनोच्यते न परमात्मज्ञानम् तस्य संसारविरोधित्वात् । शास्त्रतो लोकतो वा स्वभावतो वा यत् दृष्टादृष्टार्थस्वरूपं बद्धमन कायमात्रं तस्यैव इह कर्मशब्देनोच्यते । क्रियमाणस्य कर्मणस्तत्फलस्य च भुक्तस्य यः संस्कारो हृदि सञ्चितः सा पूर्वप्रज्ञेरुच्यते । इह विद्याकर्मणोः कार्यकोटिरूपत्वात् समस्य वचनं दृढम् । पूर्वप्रज्ञायास्तद्वद्भवप्राधान्यार्थं पृथक्करणम् । प्राधान्यं तस्याः भुज्यमानस्य कर्मणः परिशेषत्वात् जायमानस्य मृत्त्वाच्च । न च-एतस्याः कर्माद्यनुष्ठानादौ प्रयोजनरूपमेव नास्ति कुतः प्राधान्यमिति वाच्यम् । पूर्वप्रज्ञोद्भावानुद्भवनिमित्तकस्य बद्धनस्य कार्यस्य दर्शनात् । तथा हि-केषांश्चित् कमुचिन् कियान् विद्याकर्मादिप्रमाणानु विनिवेद्याभ्यामं जन्मत एतस्य कोशार्थं दृश्यते । केषांश्चित् पुनस्तत्समुगमाभ्यां विद्यायां रज्जुनिर्माणशिल्पिणां अतीतान् दृश्यते । अतः पूर्वप्रज्ञा विना विद्याकर्मणी तत्फलतो वा न कर्मात् प्रज्ञा निपुणं तस्याः प्राधान्यम् (१) । अथवा विद्याकर्मणी च पूर्वप्रज्ञा उद्भासितो कारणतो वा समस्य वचनम् । इदमस्याः कार्यत्वात् पृथक्पृथक् । सर्वथाऽपि कार्यकरणकोटयोः दूरात्तन्तुद्वयं विद्यते । तन्मात्रेणैव सर्वे विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञास्य शकटिकसंभारस्थानीये परलोकादप्येति । तथा-एतन् प्रद्योतनं यद्विद्या च कर्म च ‘ विद्याकर्मणी ’ उच्यते ‘ समन्वारभेते ’ मध्यगन्वारभेते अनुगच्छन्तः । पूर्वप्रज्ञा योऽनूत्क्रामन्तीति

तद्यथा तृणजलायुक्ता । तृणस्यान्तं गत्वाऽऽत्मानमुपसंहरत्येवमेवा-
यम्पुरुषऽइदं शरीरनिहत्याविद्याङ्गमयित्वाऽऽत्मानमुपसंहरति ॥ ४ ॥

तद्यथा पेशस्कारी । पेशसो मात्रामपाडयान्यन्नवतरङ्गल्याणतरं
रूपन्तनुतऽएवमेवायम्पुरुषऽइदं शरीरनिहत्याविद्याङ्गमयित्वाऽन्यन्न-
वतरं रूपन्तनुते पित्र्यम्वा गान्धर्वम्वा ब्राह्मम्वा प्राजापत्यम्वा देवम्वा
मानुषम्वाऽन्येभ्यो वा भूतेभ्यः ॥ ५ ॥

तद्यथा तृणजलायुक्ता तृणस्यान्तं गत्वा आत्मानमुपसंहरति । एवमेव अयं पुरुष इदं शरीरं
निहत्याविद्यां गमयित्वा आत्मानमुपसंहरति ॥ ४ ॥

तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामपाडय अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुते । एवमेव अयं
पुरुष इदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वा अन्यन्नवतरं रूपं तनुते । पित्र्यं वा । गान्धर्वं वा ।
ब्राह्मं वा । प्राजापत्यं वा । देवं वा । मानुषं वा । अन्येभ्यो वा भूतेभ्यः ॥ ५ ॥

समन्वारमते, इति वाक्ययोजना । तस्मादेव त्रियाकर्मपूर्वप्रज्ञाख्यं त्रयं देहांतरप्रतिपत्त्युपभोगसाधनम् । तस्मात्
विद्याकर्मादि शुभमेव समाचरेत् शुभफलायेति प्रकरणार्थः ॥ ३ ॥

एवं संभृतविद्यादिसम्भारो देहांतरं प्रतिपद्यमानः कथं तत्प्रतिपद्यते इत्यत्रार्थे दृष्टान्तमाह—तद्यथा
तृणजलायुक्ता तृणस्यान्तं गत्वाऽऽत्मानमुपसंहरतीति । तत्तत्र उद्भूतवासनस्य त्रियमाणस्य तथा वासनया
देहांतरसञ्चारे अयं दृष्टान्तः । ' यथा ' येन प्रकारेण ' तृणजलायुक्ता ' तृणस्यान्तमवसानं गत्वा अर्थात्तृणान्तर-
माश्रित्य आत्मानमात्मनः पूर्वावयवमुपसंहरति अभिमावयवस्थाने इत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह—एवमेवायं पुरुष
इदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽऽत्मानमुपसंहरतीति । यथाऽयं दृष्टान्तः । ' एवमेवायं पुरुषः '
यः प्रकृतः संसारी ' इदं शरीरं ' पूर्वोपायं ' निहत्या ' स्वप्नप्रतिभिरमुखं पातयित्वा ' अविद्यां गमयित्वा '
अचेतनं कृत्वा आत्माभिमानवशात् प्रसारितया वासनया अर्थाच्छरीरान्तरं गृहीत्वा ' आत्मानमुपसंहरति ' ।
तदेवाहमिति आत्मभावं प्रतिपद्यते न पूर्वदेहेत्यर्थः । एतेन एतदपासने यद्वदन्ति पौराणिकाः—तृणजला-
युक्तादृष्टान्तात् देहांतरं गृहीत्वा पूर्वदेहं मुञ्चन्नामेति स्मृतेरविशिष्टस्यैव परलोकगमनमिति । यस्मात् देह-
निर्भिन्नतत्प्रागवस्थावामेव यथोक्ता द्वयस्या वासना त्रियाकर्मनिमित्तं माभिदेहं स्पृशति । जीवोऽपि तत्राभिमानं
करोति । पुनस्तु पूर्वदेहं त्यजतीत्येतस्मिन्नर्थे तृणजलायुक्तादृष्टान्तः श्रुत्या दर्शितः । तस्मात् पूर्वदेहविशिष्टस्यैव
परलोकगमनमिति अयुक्तमिति ॥ ४ ॥

एवं जलायुक्तावत् वासनयैव शरीरान्तरं गच्छत आत्मनः तदारम्भकाणि पञ्च भूतानीति "तद्यथा राजानं"
इत्यादावुक्तम् । तत्र किं नियोगोक्तमेव भूतपञ्चं पूर्वपूर्वदेहद्वयोपमर्देन अन्यदन्यदेहद्वयमारभते । किं वा
अन्यदन्यदेव भूतपञ्चकमन्यमर्थं देहं जनयतीति सन्देहं तत्तद्भूतपञ्चकोत्पत्तावपि कारणान्तरस्य मृग्यत्वात् मायायाः
सर्वकारणत्वेऽपि तत्तदेहात्मसमये तत्तदुपादानभूतपञ्चकोत्पादकत्वे प्रमाणाभावात् प्रतिदेहारम्भं भूतपञ्चक-

स वाऽअयमात्मा ब्रह्म । विज्ञानमयो मनोमयो वाङ्मयः प्राणमय-
श्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयऽआकाशमयो वायुमयस्तेजोमयऽआपोमयः पृथि-
वीमयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो हर्षमयोऽहर्षमयो धर्ममयोऽधर्ममयः
सर्वमयस्तुष्टेदम्भमयोऽदोमयऽइति यथाकारी यथाचारी तथा भवति
साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा
भवति पापः पापेनेति ॥ ६ ॥

स वा अयमात्मा ब्रह्म । विज्ञानमयः । मनोमयः । वाङ्मयः । प्राणमयः । चक्षुर्मयः । श्रोत्र-
मयः । आकाशमयः । वायुमयः । तेजोमयः । आपोमयः । पृथिवीमयः । क्रोधमयः । अक्रो-
धमयः । हर्षमयः । अहर्षमयः । धर्ममयः । अधर्ममयः । सर्वमयः । तद्यदा इदंमयः अदोमयः, इति ।
यथाकारी यथाचारी तथा भवति । साधुकारी साधुर्भवति । पापकारी पापो भवति । पुण्यः पुण्येन
कर्मणा भवति । पापः पापेनेति ॥ ६ ॥

व्यक्तिभेदे मानाभावाच्च न द्वितीयः पक्षः सम्भवतीत्यभिप्रेत्य प्रथमपक्षमेवांगीकारयितुं दृष्टान्तमाह—तयया
पेशस्कारीति । तत्र नित्योपात्तमेव मायामयं भूतपञ्चकं प्रतिदेहारम्भं उपादानम् इत्यस्मिन्नर्थे दृष्टोतः ।
' यथा ' लोके पेशः सुवर्णं तत्करोतीति ' पेशस्कारी ' सुवर्णकारः ' पेशसः ' सुवर्णस्य ' मात्रा ' पूर्व-
रचनामपादायापच्छिद्योपभूय ' अन्यत् ' पूर्वस्माद्रचनाविशेषात् भिन्नं नवादि नवं ' नवतरं ' अभिनवतरं
कल्याणादपि कल्याणं कल्याणतरमतिशोभनं ' रूपं ' ' तनुते ' निर्भिनोति इत्यर्थः । दार्ष्टान्तिरमाह—
एवमेवायं पुरुषऽइदं शरीरं निदृश्येत्यादिना । ' रूप ' संस्थानविशेषं देहान्तरम् । अन्यत् पूर्ववत् ।
किं तदारम्भमात्रं शरीरमित्यपेक्षायामाह—विद्यं वा गान्धर्वं वा ब्राह्मं वा प्राजापत्यं वा देवं वा मानुषं
वेति । पितृभ्यो हितं ' पित्र्यं ' पितृभ्योऽपेक्षामोक्षमिति यावत् । एवं तत्तद्भोक्षोपभोगयोग्यं तत्तन्नामकं व्याप्ते-
यम् । ' व्रत ' हिरण्यगर्भः तद्भोक्षोपभोगयोग्यं ब्राम्हणम् । प्रजापतिर्विराट् तद्भोक्षोपभोगयोग्यं ' प्राजापत्यं वा '
शरितम् । ' तनुते ' इति प्रत्येकमभिसम्बध्यते । देहव्यक्तीनामानन्त्येन प्रत्येकं कथयितुमशक्यत्वात् भुक्तं
सर्वनामान्यशब्देन गृह्णाति—अन्येभ्यो वा भूतेभ्य इति । यथाकर्म यथाश्रुतं ' अन्येभ्यो भूतेभ्यः ' प्रे-
तिभिर्गोदमित्यः मत्तारात् शरीरं तनुते इति सम्बध्यते । तस्माद्देवमानदेहारम्भज्ञानेन भूतानि शरीरान्तसारम्भ-
काणि । तद्वशाच्चास्य संसरणमिति भावः ॥ ६ ॥

योऽयमात्मनः संसारमभ्यन्तः स वाङ्मयो न भवति किं तु—औदात्तिक एवेति तदुपायिनो दर्शयितुं
धामनो बालावाग्रम्भमाह—स वाऽ अयमात्मा ब्रह्मेति । ' सः ' प्रकृतः संसारी । पेशादस्त्वस्तुत्यर्थः ।
अपमरि विद्यात्कार्यविनिर्मुक्तः स्वप्रकाशः अपरोऽप्यमा नृदम्यः साक्षी विद्वानुः एवंभूतः मोक्षनाम
' दे ' ' ब्रह्म ' अनायादादित्यरम्भश्चैव स्यात् संसारिणो वाङ्मयं रूपमिति पर्यः । प्रेति मत्तमामा अविद्वान्-
अन्यत् प्रतिपन्नः । पुनः सम्पद् शानादुत्पत्तिं ब्रह्मस्य इति भावः । इदानीं वाङ्मयकः एवंविधमनामनो

धन्वः तानुपाधीन् आह-विज्ञानमयो मनोमयो वाङ्मयः प्राणमय इति । विज्ञानं बुद्धिः तन्मयः तत्प्रायः । बुद्ध्यैक्याद्यासाद्धि धर्मस्य कर्तृत्वादेः आत्मन्यारोपः । अतस्तत्प्रायः । अस्मिन् प्रकरणे सर्वोऽपि मयद् प्रायार्थः, न तु विकारार्थः । मनसः सन्निकर्षान्मनोमयः । विज्ञानमयत्वं चिन्मयत्वोपलक्षणम् । मनोमयत्वमहंकारमयत्वोपलक्षणमिति द्रष्टव्यम् । वदनव्यापारकाले वाङ्मयः सः । प्राणमयः पंचवृत्तिकरतन्मयस्तत्प्रायः । तथा रूपदर्शनकाले चक्षुर्मयः । शब्दश्रवणकाले श्रोत्रमयः । एतच्च रसनादेः कर्मेन्द्रियाणां चोपलक्षणपरमित्यर्थः । एवं प्राण-बुद्ध्यादिद्वारेण चक्षुरादिकरणमयः सन्नात्मा शरीरारंभकभूतमयोऽपि भवतीत्याह-आकाशमयो वायुमय-स्तेजोमय आपोमयः पृथिवीमय इति । आकाशशरीरारंभे आकाशमयः । तथा वायव्यशरीरारंभे वायु-मयः । तेजसशरीरारंभे तेजोमयः । तथा वरुणलोकेऽप्यु आप्यशरीरारंभे आपोमयः । पार्थिवशरीरारंभे पृथिवी-मयः । एवं कार्यकरणसंघातमयः सन्नात्मा तत्राभिव्यज्यमानान्तरात्मवृत्त्युपाधिकश्च भवतीत्याह-क्रोधमयोऽक्रोधमयो हर्षमयोऽहर्षमय इति । प्राप्ताप्राप्तवस्त्वंतरदर्शनेन तद्विषयामिलाषः स्वविषयभोगावसानमन्तरेण केनचित् प्रतिहन्यमानश्चेद्भवति, तदा क्रोधरूपेण परिणमते । तन्मयः क्रोधमयः । स क्रोधो यदि केनचि-दुपायेन निवर्तितः स्यात् तदा प्रसन्नं चित्तं अक्रोधः तन्मयोऽक्रोधमय इत्यर्थः । तथा इष्टवस्तुसंयोगनिमित्तो हर्षः, तन्मयः 'हर्षमयः' । इष्टवस्तुवियोगनिमित्तः 'अहर्षः' तन्मयः 'अहर्षमयः' । एवमक्रोधहर्ष-मयत्वे क्रोधाहर्षमयत्वे चात्मनः क्रमेण पुण्यापुण्यमयत्वं भवतीत्याह-धर्ममयोऽधर्ममय इति । न हि क्रोधादिभि-र्विना धर्माधर्मप्रवृत्तिरुपपद्यत इत्यर्थः । एवं धर्माधर्ममयः सन् सर्वप्रायो भवतीत्याह-सर्वमय इति । सर्वस्य व्याकृताव्याकृतस्य जगतो धर्माधर्मकार्यत्वेन तपोः फलं प्रतिपद्यमानस्तन्मयः सन् 'सर्वमयः' भवतीत्यर्थः । ननु-व्याकृतमयत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेऽपि अव्याकृतमयत्वस्य तदभावात् कथं सर्वमयत्वं ज्ञातुं शक्येत इत्या-कांक्षायां अपरोऽक्षेण कार्यलिंगेन तत्कारणीभूतः परोऽक्षोऽपि धूमाद्वह्निरेव ज्ञातुं शक्यते इत्यभिप्रेत्य सर्व-मयत्वं साधयति-तद्यदेदंमयोऽदोमय इतीति । यत्किमपि कर्म शुभाशुभचेष्टारूपं साक्षादुपलभ्यते । तत् इदमित्येवोच्यते । तेन प्रत्यक्षेण लिंगेन भावनारुद्धपरोऽक्षतत्कारणत्वेन अनुमीयमानं अद इत्युच्यते । तथा च यदा यस्मिन् समये अयमात्मा गृह्यमाणविषयादिमयः तदा 'इदंमयः' इत्यर्थः । तथा कार्येण अनुमिमानभावनारूपकविषयादिमयः 'अदोमयः' । तदिति पदं सर्वमयत्वसाधनोपसंहारार्थम् । तदिदं सर्वमयत्वं सिद्धमित्यर्थः । इदानीं विज्ञानमयादिवाक्यार्थं संक्षिप्याह-यथाकारी यथाचारी तथा भव-तीति । यथा कर्तुं शीलमस्यास्तीति 'यथाकारी' । यथा चरितुं शीलमस्यास्तीति 'यथाचारी' । सः 'तथा' तादृशो 'भवति' । करणचरणानुरूपो भवति । करणं नाम विधिप्रतिषेधगम्या नियता क्रिया, चरणं तु अनियतक्रिया, इति विशेषः । एवं यथाकारीत्याद्यनूय तथा भवतीत्येतत् व्याचष्टे-साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवतीति । साधुस्कृष्टः पितृगन्धर्वादिलोके भवति । 'पापः' निकृष्ट एव स्यावरादौ 'भवति' जायत इत्यर्थः । ननु-साधुकारीत्यादौ ताच्छील्यप्रत्ययश्रवणात् भूयोऽभ्यासा-देव पुण्यपापसम्बन्धो भवति न सकृदनृष्टानात्, इत्याशंकायां प्राप्तायां सकृदनृष्टानादपि पुण्यपापसम्बन्धो भवत्ये-वेति दर्शयितुं शंकावीजं ताच्छील्यप्रत्ययं विहाय आह-पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन इतीति । 'पुण्यः' पुण्यवान् 'पापः' पापवान् । तथा च पुण्यपापकर्मभ्यासे तत्फलान्तिशयो भवतीत्येवंपरतैव ताच्छील्यप्रत्यययोपादानस्य । न तु सकृदनृष्टानात् तत्फलसम्बन्धाभावपरतैत्यर्थः । यत एवं उक्तप्राकृष्ट-योनिप्राप्तौ पुण्यापुण्ययोरेवासाधारणकारणत्वं, इतरेषां तु साधारणत्वम्; अतः सर्वदा पुण्यमेवानुष्ठेयम् । नेतरत्, इति भावः ॥ ६ ॥

(त्यु) अथो खल्वाहुः । काममुयऽपुत्रायम्पुरुषऽइति स युथा-
कामो भवति तथाक्रतुर्भवति युथाक्रतुर्भवति तत्कुर्म कुरुते यत्कुर्म
कुरुते तदभिसम्पद्यतऽइति ॥ ७ ॥

तदेव श्लोको भवति । तदेव सत्तत्सह कर्मणैति लिङ्गम्मनो यत्र निष्-
क्तमस्य । प्राप्यान्तर्दुकर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययम् । तस्मा-
ल्लोकात्पुनरैत्यस्मै लोकाय कुर्मणऽइति नु कामयमानोऽथाकामयमानो
योऽकामो निष्कामऽआत्मकामऽआप्तकामो भवति न तस्मात्प्राणाऽ
वृत्कामन्त्युत्रैव समुपनीयन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति ॥ ८ ॥

अथो खल्वाहुः । काममय एवायं पुरुष इति । स यथाकामो भवति तथाक्रतुर्भवति । यथा-
क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते । यत्कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यते इति ॥ ७ ॥

तदेव श्लोको भवति—“तदेव सत्तत्सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निष्क्तमस्य । प्राप्यान्त-
कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययम् । तस्माल्लोकात्पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्मणे ।”

पुण्यपापयोरैव संसारासाधारणकारणत्वमिति यदिदमुक्तं तत् पूर्वपक्षीकृत्य इदानीं कामस्यैवासाधारणकार-
णत्वमिति सिद्धांतमभिप्रेत्याह—अथो खल्वाहुः काममय एवायं पुरुष इतीति । पूर्वपक्षानन्तरं सिद्धांतप्रति-
योग्यताद्योक्तकः अथोशब्दः । ‘खलु’ निश्चये । स्थूलदृश एके आचार्याः पुण्यापुण्यमयोऽयं पुरुष
इत्याहुः कथयन्ति । अन्ये पुनर्वधमोक्षकुशलाः ‘अयं पुरुषः’ खलु ‘काममय एव’ कामो विषयादिस्त्वा
तन्मय इत्याहुः । न चैवं सति अविद्यायाः संसारहेतुत्वानुपपत्तिः, तस्याः स्वतः तद्वेतुत्वानुपपत्तेः दृष्टत्वात् ।
सहकार्यपेक्षायां तु कामस्यैव प्राधान्यात् काम एव असाधारणं कारणं संसारस्य । उक्तयोः पुण्यपापयो-
रपि तदभावेऽनुदयात् “अकामस्य क्रिया काचित् दृश्यते नेह कस्यचित् । यद्यत्र कुरुते किञ्चित् तत्तत्का-
मस्य चेष्टितम्”—इति मनुस्मरणात् । कामान् यः कामयते मन्यमानः स कामस्यैवासाधारण-
कारणत्वात् युक्तं काममय एवेत्यवधारणमित्यर्थः । कया प्रणाडया कामस्य संसारकारणत्वमित्यपेक्षायामाह—
स यथाकामो भवति तथाक्रतुर्भवति यथाक्रतुर्भवति इत्यादिना । स आत्मा सामान्यतः काममयः सन्
‘यथाकामः’ यादृशेन कामविषयेन युक्तो भवति, तथाक्रतुर्भवति । क्रतुर्नामाप्यवसायः, यदनन्तरा क्रिया
प्रवर्तते । काम एव ईषदभिलाषमात्रे यस्मिन् विषये अभिव्यक्तो भवति । स तस्मिन् विषये अविह्वलमानः सुखी-
मवन् क्रतुत्वमापद्यते तन्मय आत्मा भवतीति यावन् । सः ‘यथाक्रतुर्भवति’ यादृशकर्मविषयेण क्रतुना युक्तो
भवति । ‘तत्कर्म कुरुते’ । यदिपयः क्रतुः स्वयं तत्फलमिदमेव तद्योग्यं कर्म निर्वर्तयतीति यावन् । ‘यत्कर्म
कुरुते’ ‘तदभिसंपद्यते’ तदीयं फलमभिसंपद्यते प्राप्नोति । तस्मान्मयैवमयवे काममयत्वं हेतुरित्यर्थः ॥ ७ ॥

ब्राह्मणोक्तेऽयं मत्सम्प्रतिमाह—तदेव श्लोको भवति तदेव सत्तत्सह कर्मणैतीति । तत्तत्र ब्राह्मणोक्तेऽयं
एव सार्धः ‘श्लोकः’ मन्त्रो भवति । ‘अस्य’ उद्गाताभिलाषस्य ‘लिङ्गं’ मत्तदसावयवात्मकं मनः प्रधान-

इति नु कामयमानः । अथाकामयमानः । योऽकामो निष्काम आत्मकाम आप्तकामो भवति । न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्ति । अत्रैव समवनीयन्ते । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति ॥ ८ ॥

त्वात् मनःशब्दवाच्यम् । यद्वा प्रमात्रादिसाक्षी येन साक्ष्येण मनसा लिङ्यते, तन्मनो लिङमिति तल्लिङ्ग 'मनो यत्र' यस्मिन् गंतव्ये फले 'निष्कृतं' निश्चयेन सक्तं भवति । तन्मनः तद्वृत्तव्यफलरूपापन्नं 'सत्' 'कर्मणा' फलारंभकीभूतकर्मणा 'सह' 'तदेव' गंतव्यं फलमेति गच्छतीत्यर्थः । तथा च—यदभिलाषात् यत्कर्म कृतवान् तत्र मनोऽभिषङ्गवशात् तेन कर्मणा सहास्य तत्फलप्राप्तिरिति वाक्यार्थे स्थिते कामो मूलं संसारस्यैव्यवगतम् । तथा च पर्याप्तकामस्य कृतात्मनश्च "इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः"—( ) इति श्रुत्यन्तरात् अवाप्तपरमपुरुषार्थस्य शुद्धबुद्धेर्जीवन्मुक्तस्य ब्रह्मविद इहैव जीवदवस्थायामेव कामविनाशश्रवणात् अर्थात् विद्यमानान्यपि कर्माणि कामहीनस्य निष्फलप्रसवानि इत्यवगतेः काम एव संसारे हेतुरिति भावः । ननु—कामप्रधानः संसरति चेत्; कर्मफलभोगानन्तरं कामाभावात् मुक्तिरेव भविष्यतीत्याशंकायामाह—प्राप्यान्तं कर्मण इत्यादिना । अयं फलासक्तः कामी इहास्मिन् लोके यत्किञ्चिक्र्म करोति 'तस्य' 'कर्मणः' भोगेन अन्तमवसानं 'प्राप्य' 'कर्मफलभोगसमाप्तिं गत्वा' 'तस्मात् लोकान्' 'मुक्तभोगात्' 'पुनरिति' आगच्छति । 'अस्मै लोकाय कर्मणे' । कर्मप्रधानत्वात् अस्य लोकस्य कर्मण इति विशेषणम् । अस्मिन्मनुष्यलोके कर्मकर-णार्थमित्यर्थः । तस्मादेवं फलासक्तः सन् कर्म कृत्वा तत्फलभोगार्थं गच्छति । ततश्च पुनः कर्मकरणार्थमागच्छती-त्येवंभूतसंसरणप्रवाहस्य विना ब्रह्मज्ञानमनुच्छेदात् न कर्मफलभोगावसानं मुक्तिः शक्येति भावः । इदानीमज्ञान-कारणकः काम एव संसारासाधारणकारणमित्युक्तमुपसंहरति—इति नु कामयमान इति । इत्येवं 'नु' खलु 'कामयमानः' संसरतीति शेषः । एवं इयता प्रब्रन्येन अवस्थाद्वयदृष्टांतस्य दार्ष्टान्तिकभूतः संसारः सकारणको दर्शितः । इदानीं योषिदालिङ्गनेनेव पुंसः सुदुष्टिप्राप्तस्यात्मनः कामादिहीने रूपं मोक्षदृष्टांतभूतं यत् अतिच्छन्दो-वाक्येनोक्तं तस्य दार्ष्टान्तिकभूतं सोपायं मोक्षस्वरूपमाह—अथाकामयमान इत्यादिना । अयंशब्दः संसारप्रकरणविच्छेदार्थः । यस्मात् कामयमान एव संसरति । तस्मादकामयमानो विद्वान् कचित्संसरति । "न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ति" इति वचनात् कामाभावे तदुत्थतत्संसरणहेतुकर्माभावाच्च । किं तर्हि "ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति" इत्यग्निमेगान्वयः । कुतोऽकामयमानः स्यादित्यत आह—योऽकाम इति । बाह्येषु शब्दाद्यर्थेषु दृष्टिश्रुतिपूर्वकाः कामा यस्य न सन्ति सः 'अकामः' इत्यर्थः । अकामोऽपि कुतो हेतोरित्यत आह—निष्काम इति । अतिग्रहशब्दिताः शब्दादिवासनात्मका अन्तस्था ये कामाः ते निर्गता यस्मात् सः 'निष्कामः' । अतः अकामपदेन बाह्या निरस्यन्ते । निष्कामपदेन तद्वेतुभूता आंतरा इति अपौनरुक्त्यमित्यर्थः । कथं च निष्कामत्वं भवतीत्यपेक्षायामाह—आत्मकाम इति । आत्मैव सर्वमिति ज्ञानेन सर्वशब्दादिप्रपञ्चस्य आत्ममात्रवे प्रतिपन्ने स्वातिरिक्तकामपितव्यराहित्यं आत्मकामत्वम् । अतः शब्दादिसाध्यसुखस्यापि आत्ममात्रत्वात् आत्मैव कामो यस्य सः 'आत्मकामः' इत्यर्थः । अत एव—आप्तकाम इति । आत्ताः कामा येन सः 'आप्तकामः' । आत्मकाम-वादाप्तकामत्वमित्यर्थः । अर्थादात्मैकत्वज्ञानाभावे अकामयमानत्वासंभवात् संसारो दुर्वार इति आत्मनो ज्ञानाय यतितव्यमिति सूचितं भवति । किमेवंविधस्य भवतीत्यपेक्षायां मोक्ष एव भवतीत्याह—न तस्मा-त्प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति । 'तस्मात्' अकामयमानास्तकाशब्दि 'प्राणाः' वागादयः 'नोत्क्रामन्ति' । कामाभावेन कर्माभावे सति गमनकारणाभावात् । किं तु—तत्तलोह-निक्षिप्तोदकविदुवत् अत्रैव ब्रह्मस्वरूपे एव 'समवनीयन्ते' संप्रलीयन्ते इत्यर्थः । स चाकामयमानो जीवन्नेव 'ब्रह्मैव

तदेव श्लोको भवति । यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ❀ । अथ मृत्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुतऽइति ॥ ९ ॥

तद्यथाऽहिनिर्व्वयनी । वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवैतं शरीरं शेतेऽथायमनुस्थिकोऽशरीरः प्राज्ञऽआत्मा ब्रह्मैव लोक एव सम्प्राडिति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहम्भगवते सहस्रन्ददामीति होवाच जनको वैदेहः ॥ १० ॥

तदेव श्लोको भवति—“ यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मृत्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ”—इति ॥ ९ ॥

तद्यथा अहिनिर्व्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीत, एवमेव इदं शरीरं शेते । अयायमनुस्थिकोऽशरीरः प्राज्ञ आत्मा ब्रह्मैव लोक एव सम्प्राद, इति होवाच याज्ञवल्क्यः । सोऽहं भगवते सहस्रं ददामि, इति होवाच जनको वैदेहः ॥ १० ॥

सन् 'सुपुण्यवस्थायां वि' अपरिच्छिन्ननिर्विण्णोपाद्रितालितविज्जपोतिः स्वभावः सन् 'ब्रह्माप्येति' प्राप्नोति नित्यप्राप्तत्वादेव अप्येति शब्देन प्राप्तिरूपचर्यते इत्यर्थः ॥ ८ ॥

इदानीं काममयः संमर्ततीति ब्राह्मणोक्तेऽर्थे यथा पूर्वप्रकरणे मन्त्रोदाहरणं कृतं तथा अत्राप्युक्तेऽर्थे मन्त्रमुदाहरति—तदेव श्लोको भवति यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते इति । ततस्मिन्नुक्ते मोक्षतत्साधनेऽर्थे 'एष श्लोकः' मन्त्रः 'भवति' अस्यात्मकामस्य ब्रह्मविदः 'यदा' यस्मिन् काले विद्यापरिपाकावस्थायां 'हृदि श्रिताः' 'ये कामाः' तृण्यात्वेन व्यवहियमाणा द्विविधेन्द्रियप्रवृत्तिहेतुभूताः सन्तो जगज्जनका वासनात्मकाः । ते 'सर्वे' समस्ताः 'प्रमुच्यन्ते' समूलतो विक्षीर्यन्ते । न तु सुषुप्ताविव कारणात्मना अवतिष्ठन्ते । 'अथ' अतो हेतोः सन्ततः कामविशोभलक्षणात् तदा 'मर्त्यः' मरणधर्माऽपि सन् 'अमृतः' अमरणधर्मा भवतीति वाक्यम् । ततश्च कामविशोभाद्मृतो भवतीति निर्देशसामर्थ्यात् अविद्यालक्षणा अनात्मविषयाः कामा मृत्यवो भवन्तीत्यवगम्यते । किं तदमृतत्वं क्व वा भवन्तीत्यत उच्यते—अत्र ब्रह्म समश्नुत इति । अत्रास्मिन्नेव शरीरे स्थितः सन् 'ब्रह्म' 'समश्नुते' ब्रह्माभूतो भवति ब्रह्मभावापत्तिलक्षणे मोक्ष एवावृत्तत्वं । तत्र विज्ञानिशरीर एव कामनिवृत्त्या अभिव्यज्यते । स्वतः सिद्धमेवेत्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु—विदुषः सर्वान् विद्या आत्ममात्रत्वेन प्राणादिषु बाधितेष्वपि असी देहे चेद्वर्तते ततोऽप्यर्थावन् देहं श्रित्वा द्विधा धेयव्यमेवेत्याशंकायां तन्निराकरणार्थं तावन् दृष्टान्ताह—तद्यथाऽहिनिर्व्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतेति । तच्च दृष्टान्तः । 'यथा' लोके अहिः सर्पः यथा स्वधि निनशं लीयते सा मर्त्यस्य त्वक् 'अहिनिर्व्वयनी' । सा 'मृता' अहिदेहवियुक्ता 'वल्मीके' मर्त्याश्रये 'प्रत्यस्ता' प्रतिक्षिप्ता सर्वेणानामभावेन परित्यक्ता सर्पा 'शरीरं' वर्तते । सर्वथ यथा तत्र निर्गमनप्रयत्नो कुर्वन्ति निर्ममाकृतिको वर्तते इति अपरो दृष्टान्तः अर्थान् विवक्षित इत्यर्थः । निर्ममाकृतिक

(स्त) तदप्येते श्लोकाः । (५) अणुः पन्था वितरः पुराणो माथुँ

तदप्येते श्लोकाः—“ अणुः पन्था वितरः पुराणो मां स्पृष्टोऽनुवित्तो मयैव । तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविद् उत्क्रम्य स्वर्गं लोकमितो विमुक्ताः ॥ ११ ॥

तावदाष्टांतिकमाह—एवमेवेदं शरीरं शेते इति । यथाऽयं दृष्टांतः ‘ एवमिदं शरीरं ’ स्थूलं सूक्ष्मं च सर्प-
स्थानीयेन मुक्तेन परित्यक्तं मृतमिव सम्बन्धवर्जितं ‘ शेते ’ विधया सम्बन्धहेतोरविधयाः समुच्छेदादिति ।
ननु—दृष्टांते सर्पतन्निर्मोक्तयोर्भेदेनावस्थितिवत् दार्ष्टांतिकेऽपि विद्वत्देहयोस्तथा स्यात् । अन्यथा देहदेहि-
मावाप्तिद्वेरेति चेन्मा मस्याः । यथा अहिनिर्मोक्तयोः पूर्ववदिदानीं मिथः सम्बन्धो नास्ति । तद्वदेहिदेहयोरपि पूर्ववत्
मिथ्याऽभिमानाख्यः सम्बन्ध इदानीं नास्तीत्येतावन्मात्रार्थस्यात्र विवक्षितत्वादित्यभिप्रेत्य सर्पदृष्टांतस्य दार्ष्टांतिक-
माह—अयाऽयमनस्थिकोऽशरीरः प्राज्ञ आत्मा ब्रह्मैव लोक एव सम्प्राडिति होवाच याज्ञवल्क्य इति ।
अयशब्दो हेत्वर्थः । अयं सकारणस्य देहस्य त्यागादित्यर्थः । अयमात्मा आत्मस्वरूपापनो विद्वान् ‘ अन-
स्थिकः ’ । अर्थाति मरणधर्मकशरीरगतमजाऽस्थिस्त्वावमेदोऽस्तृत्वचामुपलक्षणम् । न विद्यते अस्थि मरण-
धर्मकं मजादिकं यस्मिन् सः अनस्थिकः अमृत इत्यर्थः । तथा चाग्निरहस्ये श्रूयते—“ उभयं हैतदग्रे प्रजा-
पतिरास मय्यं चैवामृतं च ” (श. प. १०।१।१।१) इति प्रकृत्य “ अयं पुरीषं निवपति तद्वासीतद-
सुगेव त्वगेव तद्वै तन्मर्त्यं मर्त्यं ह्यसङ्गमर्त्यं त्वक् ” (श. प. १०।१।४।७) इति । अमृतः कुतो
हेतोरित्यत आह—‘ अशरीरः ’ । अविद्वद्दृष्ट्या शरीरस्यः स्वदृष्ट्या ‘ अशरीरः ’ एव । अत एव ‘ प्राज्ञः ’
साक्षी । स च एतद्विशेषणविशिष्टो विद्वान् ‘ ब्रह्मैव ’ अशनायादिवर्जितः परमात्मैव । ब्रह्मशब्दस्य कमलासनादि-
विषयत्वं वारयितुं ‘ लोक एव ’ स्वप्रकाश एवेति विशेषणं बोध्यम् । ‘ याज्ञवल्क्यः ’ मुनिः ‘ सम्प्राडिति ’
राजानं संबोध्य इत्येवं ‘ ह ’ किल ‘ उवाच ’ उक्तवान् । तथा च—अखंडं करसमप्रभूतस्य विदुषो देहसम्बन्ध-
हेत्वज्ञानव्यस्तौ पूर्ववच्छरीराभिमानाभावात् विद्यावैयर्थ्यमिति भावः । यः पूर्वं मुनिना विमोक्षार्थः कामप्रदो
वरो दत्तः । स यद्यपि सहेतुको बन्धमोक्षार्थलक्षणो दृष्टांतपूर्वको जनकयाज्ञवल्क्याख्याधिकारूपधारिण्या
श्रुत्या सविस्तरो निर्णीतः । तथापि मोक्षसाधनात्मज्ञानहेतुसंन्यासस्य पूर्वमसङ्गुक्तत्वेऽपि ज्ञानोत्पत्त्यन्त-
रंगभूतशमादीनां तत्रानुक्तत्वात् तैः सह भूयोऽपि संन्यासो विद्यासाधनत्वेन विधातव्य इति वक्तव्यविशेष-
सम्भवात् सहस्रदानमेव राजा स्वजिज्ञासानिवृत्त्यभावं सूचयन् प्रतिजज्ञे, न सर्वस्वं इत्यभिप्रेत्याह श्रुतिः—सोऽहं
भगवते सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेह इति । ‘ सोऽहं ’ इत्यं विमोक्षितवते ‘ भगवते ’ ‘ सहस्रं
ददामीति ’ पूर्ववत् । नन्वेवं वक्तव्यशेषोऽस्ति चेत्, राजा पूर्ववत् “ अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ” कस्मान्न
पृच्छेदिति चेत् सतः, राज्ञे आलोच्यमाने ज्ञानादन्यत्र साक्षान्मोक्षसाधनमीक्ष्यते । संन्यासादेस्तु तद्विराव साध-
नत्वादिति विवक्षन् विमोक्षायेति नापृच्छन् । विदुषो हि निःशेषकेशोपशमात्मकस्वरूपावस्थितस्य स्वतः सिद्धः
संन्यासादिः, न ज्ञानसाधनम् । किं तु “ संन्यासेन तनुं त्यजेत् ” ( ) इति स्रुतेः प्रतिपत्ति-
कर्मानुष्ठानमिति न तत्र जिज्ञासा । विविदिषोः पुनः “ त्यजतैव हि तज्ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक् परं पदम् ” इति
वचनात् ज्ञानार्थत्वेन संन्यासः सपरिकरो वक्तव्यः इति युक्तं तदर्थं सहस्रदानमिति भावः ॥ १० ॥

“ अथाकामयमानः ” इत्यादिब्राह्मणेन “ यदा सर्वं प्रमुच्यते ” इति मन्त्रेण च ज्ञानादेव मुक्तिरिति यः

स्पृष्टोऽनुवित्तो मुयैव । तेन धीराऽअपियन्ति ब्रह्मविद्ऽउत्क्रम्य स्वर्गं
लोकमितो विमुक्ताः ॥ ११ ॥

तस्मिन् शुक्लमुत नीलमाहुः । पिङ्गलं हरितं लोहितञ्च । एष पन्था
ब्रह्मणा हानुवित्तस्तेनैति ब्रह्मवित्तैजसः पुण्यकृच्च ॥ १२ ॥

तस्मिन् शुक्लमुत नीलमाहुः पिङ्गलं हरितं लोहितं च । एष पन्था ब्रह्मणा हानु-
वित्तस्तेनैति ब्रह्मवित्तैजसः पुण्यकृच्च ॥ १२ ॥

संक्षिप्तोऽर्थः, तस्यैव विवरणार्थः ' लोकाः ' मन्त्राः संतीति शेषः । ' अणुः ' स्थूलादिनिखिलविशेषातीतत्वात् ।
' वितरः ' वितरीणो वितृत इति यावत् दुर्विज्ञेयत्वात् अनन्तत्मावगाहित्वाद्वा । ' पुराणः ' चिरन्तनः नित्यश्रुति-
प्रकाशितत्वात् । एवंभूतः ' पन्थाः ' ऐकान्त्यज्ञानलक्षणो मार्गः । सः ' मां स्पृष्टः ' शास्त्राचार्योक्तितो मामनु-
प्राप्तः । यद्वा तृतीयार्थे द्वितीया । मामिति मया स्पृष्टो लब्ध इति यावत् । न केवलं लब्धः । किन्तु- ' मयैव
चानुवित्तः ' अनुवेदनं नाम विद्यायाः परिपाकापेक्षया फलावसानतालक्षणा निष्ठाप्राप्तिर्भुजेरिव तृप्त्यवसानता । तथा-
चानुवित्तः उत्कलक्षणा निष्ठा प्रापितः । एवकारः मया अनुवित्त एवेति अयोगव्यवच्छेदार्थः । सर्वथा नान्ययोगव्य-
वच्छेदार्थः । " तयोऽभिदेवानां प्रत्युद्यत "-( ) इति श्रुत्या ब्रह्मविद्यायाः सर्वसाधारणत्वोक्तेरिति
भावः । एवकारः अत्रान्ययोगव्यवच्छेदको न भवति, इत्येतदेवाह-तेन धीराऽअपियन्ति ब्रह्मविद् उत्क्रम्य
स्वर्गं लोकमितो विमुक्ता इति । न केवलं मयैवायं मार्गोऽनुवित्तः । किन्तु-अन्येऽपि ये ब्रह्मवादिनः
प्रज्ञावन्तः ' धीराः ' सदा निद्रां जीवन्त एव ' विमुक्ताः ' सन्तः इतोऽस्माच्छीरात् ' उत्क्रम्य ' शरीर-
पातनंतरमेव ' तेन ' ब्रह्मविद्यामार्गेण ' स्वर्गं ' परमानन्दलक्षण मोक्षप्रकरणात् न तु-त्रिविष्टपलक्षणं ' लोकं '
स्वप्रकाशमपियन्ति अपिगच्छन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

यथोक्तं अस्मिन्मोक्षमार्गे अविवोपप्लुतासायाः यथारवि विवित्राणि दर्शनानि कल्पयन्तीत्याह-तस्मिन् शुक्ल-
मुत नीलमाहुरिति । ' तस्मिन् ' ब्रह्मज्ञानलक्षणे मोक्षमार्गे शुद्धमतिसेशुद्धं ब्रह्मेत्याहुः । ' आहुरिति ' सत्रा-
नुपंगः । अपरे शब्दव्योभवतु ब्रह्म नीलमिति । अन्ये तु वदित्वात्वात् पिङ्गलमिति । केचित् पुनर्द्वयमप्यवदन्ति
ब्रह्मेति । अपरे तु अणुकुसुमवलोहितमिति । चकारो गणनः शब्दस्पर्शादितादात्म्यकल्पनामनुवर्गा । प्राणाय
आदित्यादिब्रह्मणः शुभादिस्पर्शवमुनेभ्यस्तप्राप्तिमार्गे अकारदशो विद्यन्ते स्वार्थः । यस्तु- ' उपासनामार्गः ' इति
एवंविधः । न मोक्षमार्गः । तथा हि-उपासको हि नादीशरा आदित्यादिलोकं प्रति निष्काममिति । नादीनां च-
" शुद्धम्य नीलम्य पिङ्गलम्य हरितम्य लोहितम्य पूर्णम्य " इति नादीश्वर्ये अनेकवर्णमकल्पयित्वा उपासना
दित्यादिब्रह्मणः शुभादिविशिष्टो मार्ग उपासनामार्ग एव । न तु ब्रह्मविद्यालक्षणे मोक्षमार्गे निर्गुणशुद्धिरो-
पान् । तत्प्राप्त्यर्थमात्रं निर्गुणब्रह्ममपि यथज्ञानमेव मोक्षमार्ग इत्येतदाह-एष पन्था ब्रह्मणा हानुवित्त इति ।
तथा तेनादित्ये प्रदीप्य उज्ज्वलानुरागो तेजोमात्रे निर्माणमिष्यते । तथा स्थूलसूक्ष्माकर्षणं तमो-
कामाद्यं ज्ञानान् प्राप्ते मति प्रत्यप्यनुरागो अत्रैव प्रगल्भमात्रे कार्यकल्याणानामेकीभावेनावगमनमिष्यते ' यथा '
ज्ञानमार्गे ' ब्रह्मणा ' परमात्मनोऽप्येव ब्रह्मज्ञानं स्वतत्त्ववैयर्थ्यानुवित्तः पूर्णकनिष्ठा प्राप्तिः स्वार्थः । एवं विद-
मिष्यतिमिष्यन्तु-मार्गे मोक्षमार्गे निश्चिन्त ' तेन धीरा अपियन्ति ' इत्येतोक्तं निगमवति-तेनैति ब्रह्मवि-

आत्मानञ्चेद्विजानीयात् । (द) अयमस्मीति पुरुषः । किमिच्छन्कुस्य
कामाय शरीरमनुसञ्चरेत् ॥ १६ ॥

यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्धऽआत्मा । (त्माऽ) अस्मिन्तसन्देहे गृह्णे प्रविष्टः ।
स विश्वकृत्स हि सर्वस्य कर्ता तस्य लोकः सऽउ लोकऽएव ॥ १७ ॥

आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः । किमिच्छन् कस्य कामाय शरीर-
मनुसंचरेत् ॥ १६ ॥

यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्माऽस्मिन् संदेहे गृह्णे प्रविष्टः । स विश्वकृत्स हि
सर्वस्य कर्ता तस्य लोकः स उ लोक एव ॥ १७ ॥

स्तदु तद्भवाम इति । ' तदेव ' तत्रैव प्रसिद्धे अनेकानर्थसंकुले देहे एव अज्ञानदीर्घनिद्रारहिताः ' सन्तः '
वर्तमाना वयं ' तदु ' तदानीमेव कथंचित् कल्पषक्ष्यात् तद्भव ' भवामः ' वर्तामहे । अहो कृतार्था वयनित्यनि-
प्रायः । ब्रह्मावज्ञाने सति कृतार्थत्वं धृत्यनुभवाम्यामुक्त्वा तदभावे दोषमाह—न चेद्वेदी महती विनष्टिरिति ।
पद्मस्य भवामः तद्भवत्वं न चेद्विदितवन्तः । तर्हि अहं ' अवेदी ' अविद्वान् भवेयमिति शेषः । वेदनं वेदः
सोऽस्यास्तीति वेदी न वेदी अवेदी । तदा ' महती ' अनन्तपरिणामा जन्ममरणादिलक्षणा ' विनष्टिः '
विनशनं स्यात् इति शेषः । एवं पूर्वार्द्धेन उक्तमेवार्थं उत्तरार्द्धेन प्रपञ्चयति—ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्तीति ।
यथा वयं ब्रह्मविदो भूत्वा अस्मादिनशनादिमुक्ताः । एवं ' ये ' तद्भव विदुः ' तेऽप्यमृताः ' मुक्ता भवन्ति ।
अथ पुनर्ये एवं न विदुः ते ' इतरे ' अवन्नविदः जननमरणलक्षणं दुःखमेवोपयन्ति प्रतिपद्यन्ते । न कदाविदो
दुःखान्निवर्तन्ते इत्यर्थः ॥ १६ ॥

तदेवं मार्गांतरनिर्वाच्याजेन आत्मज्ञानमार्गः स्तुतः । पुनरपि तत्स्तुत्यर्थमेव तन्निष्ठस्य कायहेतुरादित्यं
दर्शयति—आत्मानं चेद्विजानीयादिति । " अयमात्मा मम " " अहं मत्माऽस्मि " " तत्त्वमसि "—इत्यादि-
वाक्यान् ' पुरुषः ' पुमान् ' अयं ' परमात्माख्यः अहमेवेत्यात्मानं हस्यं अशनायादनीं च कदाचिन्
सर्वशुद्धिनो यदि ' विजानीयात् ' । तर्हि सः ' किमिच्छन् ' सर्वस्य वस्तुजातस्यात्ममात्रवान् स्वरूपव्यतिरिक्त
किं वस्तु पश्यन्मिच्छेन्, न किंचिदपि, शय्यपेक्षायां किञ्चाद्यः । एतदेव प्रकटयति—' कस्य कामाय '
कस्मै कलाप ' शरीरमनुसंचरेन् ' अनुसंगच्छेत् शरीरोगाधिकृतदुःखमनुदुःखी स्यात् शरीराद्विजायमानमनः
साक्षात्पश्यन् न तदुःखेन विद्वान् दुःखी स्यात् इत्यर्थः ॥ १६ ॥

युदैतमनुपश्यति । (त्या) आत्मानन्देवमुज्जसा । ईशानम्भूतभव्यस्य
न तदा विचिकित्सति ॥ १८ ॥

यस्मिन्पञ्च पञ्चजनाः । (५) आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेव मन्यऽआत्मा-
नम्बिद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृतम् ॥ १९ ॥

यस्मादुर्वाक्सम्बत्सरः । (१०) अहोभिः परिवर्तते । तद्देवा ज्योति-
पाज्योतिरायुर्ह्योपासतेऽमृतम् ॥ २० ॥

यदैतमनुपश्यत्यात्मानं देवमंजसा । ईशानं भूतभव्यस्य न तदा विचि-
कित्सति ॥ १८ ॥

यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेव मन्य आत्मानं विद्वान्
ब्रह्मामृतोऽमृतम् ॥ १९ ॥

यस्मादुर्वाक् सम्बत्सरोऽहोभिः परिवर्तते । तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्ह्यो-
पासतेऽमृतम् ॥ २० ॥

‘ तस्य ’ ब्राह्मणस्य सर्वोऽपि प्रपञ्चः ‘ लोकः ’ आत्मेत्यर्थः । ननु-तर्हि लोकलोकिनोर्भेद एव स्यादित्यत
आह-स उ लोक एवेति । सोऽपि ब्राह्मणः सर्वस्य प्रपञ्चस्य ‘ लोकः एव ’ आत्मैवेत्यर्थः । तथा च-येन
ब्राह्मणेन प्रत्यगात्मा प्रतिबुद्धतया अनुवित्तः स न संसारी । किं तु पर एव । यस्मात् विश्वकर्ता सर्वस्य चात्मा
सर्वं चास्यात्मा । तस्मात् यः परमात्मा सर्वप्रकारमेदरहितः पूर्णतया वर्तते स एवाहमस्मीति आत्मा अनु
संधातव्य इति तात्पर्यार्थः ॥ १७ ॥

किञ्च-विदुषः विहिताकरणादिप्रयुक्तं मयं नास्तीति विद्यां स्तोत्रं मन्त्रान्तरमाह-यदैतमनुपश्यतीति ।
‘ यदा ’ पुनः कथंविन् परमकारुणिकं कंचिदाचार्यं प्राप्य ततो लब्धप्रसादः सन् ‘ अनु ’ पश्चात् ‘ एतं ’
हृदयस्थं ‘ आत्मानं ’ ‘ देवं ’ द्योतनात्मकं, यद्वा यथाकर्मानुरूपसर्वप्राणिकर्मफलानां दातारं देवं भूतमव्ययस्य
कालत्रयस्य ‘ ईशानं ’ स्वामिनं ‘ अंजसा ’ साक्षात् ‘ पश्यति ’ अहं ब्रह्मास्मीत्यात्मत्वेन विजानाति ।
‘ तदा ’ तदानीं ‘ न विचिकित्सति ’ न संशयानो भवति । अहमस्मि सर्वात्मा परं ब्रह्मेति निश्चितमतिर्भवती-
त्यर्थः । “ विचिकित्सा तु संशयः ” इत्यमरः । यद्वा ‘ न विचिकित्सति ’ न निन्दति सर्वस्याहममात्रत्व-
दर्शने निन्दनीयस्य स्वस्य इतरस्य वा अमावादित्यर्थः । यद्वा, तद्दर्शनानन्तरं स्वात्मानं अकृतार्थत्वेन न
गर्हयतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

इदानीं तस्य तस्यात्मनः अमृतत्वं सर्वाविष्टानत्वेन साधयति-यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इति । ‘ यस्मिन् ’
ब्रह्मणि ‘ पञ्च ’ पञ्चसंख्याताः ‘ पञ्चजनाः ’ पञ्चजनसंज्ञकाः गन्धर्वाः पितरो देवा असुराः रक्षांसि आकाशांताः
‘ प्रतिष्ठिताः ’ । यद्वा, प्राणादयः “ वाक्यशेषात् ” (पू. मी. १. १४. (१९) २९) इति न्यायेन प्राणधक्षुः श्रोत्रमक्षं
मनश्चेति ‘ पञ्चजनाः प्रतिष्ठिताः ’ आकाशश्च यस्मिन् सूत्रमोतं प्रोतं च सोऽप्यक्रुताख्यश्च यस्मिन् प्रतिष्ठितः ।
“ एतद् तदक्षरं गार्गी यस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्च ” (श. प. १. ४ वृ. उ. ३. १६. ११) इत्युक्तत्वात् । तमेवात्मानं
ब्रह्मामृतं विद्वान् अहममृत इति ‘ मन्ये ’ जाने । मर्त्यत्वस्याज्ञानमात्रकृतत्वात् तस्य च नष्टत्वादित्यर्थः ॥ १९ ॥
ननु-ईश्वरोऽपि कालावच्छिन्नः अतो न कालत्रयं प्रति अस्य ईश्वरत्वसम्भव इत्यत आह-यस्मादुर्वाक्

प्राणस्य प्राणम् । (सु) उत चुक्षुपश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्या-
न्नम्मनसो ये मनो विदुः । ते निचिक्युर्ब्रह्म पुराणमुग्यम्मनसैवाप्तव्य-
नेह नानाऽस्ति किञ्चन ॥ २१ ॥

मृत्योः सु मृत्युमाप्नोति । युऽइह नानेव पश्यति । मनसैवानुद्रष्टव्य
मेतदप्रमयन्ध्रवम् ॥ २२ ॥

प्राणस्य प्राणमुत चक्षुपश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुः ।
ते निचिक्युर्ब्रह्म पुराणमुग्यं मनसैवाप्तव्यं नेह नानाऽस्ति किञ्चन ॥ २१ ॥

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति । मनसैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमयं
ध्रुवम् ॥ २२ ॥

सम्बत्सर इति । अयं सम्बत्सराख्यः कालः स्वावयवैः अहोभिरहोरात्रैः कार्यजातं परिच्छिन्दन् यस्मादीध-
र्वागेव ' परिवर्तते ' न तमपि परिच्छिनति । एवमीश्वस्य समस्तविक्रियाहेतुकालातिक्रमणोक्त्या जन्मादि-
विकाराः प्रतिविद्धा वेदितव्याः । एवंभूतं तदीश्वरात्मकं ज्योतिषामादित्यादीनामपि ज्योतिरवमासकम् । यज्ज्यो-
तिषा ज्योतिष्मन्तश्च ते प्रतिद्धाः । ' अमृतं ' अमरणवर्मकमायुः इत्येवं ' हि ' निधयेन देवा आ सामभ्येन
' उपासते ' अनुसन्दधते । तस्मादायुःकामेनायुर्गुणेन ब्रह्मोपास्यमित्यर्थः ॥ २० ॥

पूर्वनरस्मिन्मन्त्रे पञ्चजनप्रतिष्ठाभूतव्रषवित् अमृतो भवतीत्युक्तम् । कथं पुनरेवंविधव्रतविषोदयः स्वात्मि-
पेक्षायां तदुदयप्रकारमाह—प्राणस्य प्राणमिति । प्राणनादिक्रियां कुर्वन् हि प्राणः स्वस्थानात्पञ्च वायु-
सत्तागृह्योः स्वतः अनम्भवान् नित्यमिदम्ब्रह्मप्रकाशात्मज्योतिषा अवभास्यमान एव स्फूर्तिं कुरुते । अतश्च
व्रत ' प्राणस्यापि प्राणं ' तथा चक्षुरादीनामपि व्रतः काशद्वेषेऽनविष्टितानां काऽलोष्टादिसम्भवेन दर्शनारि-
क्रियायां अस्वातन्त्र्यात् तदवभासकतात्मज्योतिश्चक्षुषोऽपि ' चक्षुः ' इत्यादि तुल्यं व्याख्यायन् । उक्तशब्दे-
ऽनर्थः । तथा च—तानि केनचिद्विद्विजानि वर्तन्ते, कारणवादास्यादिवत् इति । एवं प्राणादिव्यापारानु-
मितास्तिष्ठन् तद्विच्छिन्नत्वेन शुद्धं प्रत्यगात्मानं ' ये ' ' विदुः ' । ' ते ' ब्राह्मणाः ' अम्यं ' अमे मयम्
अत एव ' पुराणं ' विस्तृतं ' व्रतं निचिक्युः ' निधयेन ज्ञानवन्तः । अत एव स्वंपदार्थपरिज्ञानप्रकारेण
यथोक्तव्रतविषोदयः स्यादिति भावः । एवमिदं ब्रह्मवाक्यं किं साधनमिदं पेश्यां ध्वजगादिर्नष्टं मन एव
यथोक्तप्रकारव्रतं मितान्नमित्याह—मनसैवानुद्रष्टव्यमिति । उक्तशब्दं व्रतं " मनसैवानुद्रष्टव्यं " प्राप्यम् । न मान-
न्मनेत्यर्थः । यदपि " मनो वाचो निवर्तन्ते, अत्राय मनसा गतं " (ते. उ. ब्र. व.) इत्यादिना मनसाऽनवगा-
ध्यमित्युच्यते । तथाप्यत एव वृत्तिध्यायं ब्रह्मयन्तुवत्तद्विद्वत् साधनः । ननु—एवमादिप्रत्ययादिभावेन भेदः
स्यादित्याह—नेह नानाऽस्ति किञ्चनेति । ' इह ' अत्रानिधिये व्रतमिति सिद्धिरिति ' नाना ' भेदः
अविद्याभेदेत्यर्थः । यदपि ' नाना ' इत्यर्थः ॥ २१ ॥

इदानीं भेदरहितविद्वत्ता नानावर्तमानं द्रष्टव्यं—मृत्योः स मृत्युमाप्नोतीति । इत्यन्तोऽनवगाध्यः ।

विरजः परऽआकाशात् । (द) अजुऽआत्मा महान्ध्रुवः । तुमेव धीरो
विज्ञाय प्रज्ञाङ्कुर्वीत ब्राह्मणः । नानुध्यायाद्बहून्शब्दान्वाचो विग्लापनं
हि तदिति ॥ २३ ॥

स वाऽअयमात्मा । सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः
सर्वमिदं प्रज्ञास्ति यदिदं किञ्च स न साधुना कर्मणा भूयान्नोऽपु-
साधुना कुनीयानेषु भूताधिपतिरेषु लोकेश्वरऽएष लोकपालः स सेतुर्वि-
धरणऽएषां लोकानामुसम्भेदाय ॥ २४ ॥

विरजः पर आकाशादज आत्मा महान् ध्रुवः । तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत
ब्राह्मणः । नानुध्यायाद्बहून् शब्दान् वाचो विग्लापनं हि तत् ” इति ॥ २३ ॥

स वा अयमात्मा । सर्वस्य वशी । सर्वस्येशानः । सर्वस्याधिपतिः । सर्वमिदं प्रज्ञास्ति । यदिदं

‘ य इह ’ ब्रह्मणि ‘ नानेव पश्यति ’ । स मृत्योर्मरणात् पुनः मृत्युमाप्नोति जन्ममरणसंसारचक्रे परिभ्रमती-
त्यर्थः । द्वैताभावे कथं अनुदृष्टव्यं इत्यपेक्षायामाह—मनसैवानुदृष्टव्यमिति । यस्मात् एतादृशं ब्रह्म, तस्मात्
‘ मनसैव ’ श्रवणादिकमनुदृष्टव्यं साक्षात्कर्तव्यं यस्माद्विकरसं तस्मादेतद्ब्रह्म ‘ अप्रमथं ’ अप्रमेयं, तथा ‘ ध्रुवं ’
नित्यं अविचालीःपर्थः ॥ २२ ॥

उक्तं ध्रुवं सोपस्करमुपपादयति—विरजः पर आकाशादिति । धर्माधर्मादिलक्षणं रजो विगतं यस्मात्
स विरजः । अत आकाशात् अव्याकृताख्यात् ‘ परः ’ व्यतिरिक्तः । अत एव ‘ अजः ’ न जायत इत्यजः ।
जनननिषेधाच्च “ जायते अस्ति विपरिणमते वर्द्धते अपक्षीयते विनश्यति ” (निरु. १ । २ । ८) इत्युक्ताः
सर्वे भावविकाराः निषिद्धा वेदितव्याः, तेषां जन्मादित्वात् । एवंभूत आत्मा किंपरिमाणः इत्युच्यते ।
‘ महान् ’ परिमाणतो महत्तमः । “ यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् । यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति किञ्चित् ”
(तै. उ. प्र. ४) इति श्रुत्यन्तरात् । तमद्भुतः अविनाशीत्यर्थः । ययोक्तवस्तुदर्शनं निगमयति—तमेव धीरो
विज्ञायेति । ‘ धीरः ’ धीमान् ब्राह्मणः ‘ तमेव ’ नित्यशुद्धतादिलक्षणमात्मानं ‘ विज्ञाय ’ पदार्थशुद्धिं सम्पाद्य
शास्त्रत उपदेशतश्च ‘ प्रज्ञां ’ वाक्यार्थज्ञानलक्षणां अशेषशोकाकांक्षाशान्तिरूपां परमपुरुषार्थहेतुभूतां तत्त्वमस्यादि-
वाक्यवशात् ‘ कुर्वीत ’ सम्पादयेदित्यर्थः । बहुशास्त्राध्ययने दोषमाह—नानुध्यायाद् बहुञ्छब्दान् इति ।
‘ बहून् ’ प्रभूतान् शब्दान्नानुध्यायात् नानुचिन्तयेन् । बहुशब्दाध्ययननिषेधहेतुः “ वाचो विग्लापनं हि
तदिति ” । ‘ हि ’ यस्माद्बहुशब्दाध्ययनं ‘ वाचः ’ वागिन्द्रियस्य ‘ विग्लापनं ’ विशेषेण रत्नानिकरं श्रमजन-
कम् । तस्माद्बहुशब्दाभ्यासप्रतिषेधसामर्थ्यात् आत्मयाथात्म्यावबोधहेत्वल्पशब्दाभ्यासोऽनुज्ञायते । “ अन्या
वाचो विमुच्य ॐ ३ इत्येवं व्याख्यातमानम् ”—( ) इत्यायवर्णश्रुतेरिति भावः ॥ २३ ॥

पूर्वं “ तदेव सत्तत्सह कर्मणैति ” (कं ८) इत्यादिमन्त्रेण “ स यत्रायं शरीर आत्माऽवल्यम् ” (कं. १)
इत्यादिब्राह्मणेन च कामादिहेतुसहितो मुमुक्षुणां हेयव्येनोक्तः “ यदा सर्वं प्रमुच्यते ” (कं. १) इत्यादिमन्त्रेण

तुमेतुम्वेदानुवचनेन विविदिपुन्ति । ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेना-
नाशकेन चैतुमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतुमेव प्रव्राजिनो लोकमीप्सुन्तः
प्रव्रजन्ति ॥ २५ ॥

किं च । स न साधुना कर्मणा भूयान् नो एवासाधुना कनीयान् । एष भूताधिपतिः । एष
लोकेश्वरः । एष लोकपालः । स सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय ॥ २४ ॥

तमेतं वेदानुवचनेन विविदिपुन्ति । ब्रह्मचर्येण । तपसा । श्रद्धया । यज्ञेन । अनाशकेन । एतमेव
विदित्वा मुनिर्भवति । एतमेव प्रव्राजिनो लोकमीप्सुन्तः प्रव्रजन्ति ॥ २५ ॥

“ अथाकामयमानः ” (कं. ८) इत्यादिब्राह्मणेन च तेषामेवामिलपितः सम्यग्धीहितुको मोक्ष उक्तः । पुनश्च
तत्स्वरूपं “ अगुः पंथा वितरः ” (कं. ११) इत्यादिश्लोकीः प्रपञ्चितम् । इदानीं विविदिषावाक्येन ब्रह्मा-
त्मनि कृत्स्नस्य वेदस्य काम्यराशिर्वाजितस्य विनियोगकथनार्थमस्मिन्नध्याये उक्तं सकलमात्मज्ञानं—स वा अय-
मात्मा (कं. २४) इत्यारम्भ्य “ एषां लोकानामसंभेदाय ” (कं. २४) इत्येवमन्तेनानुश्रुते । सशब्देन
ज्योतिर्ब्राह्मणोक्तं विज्ञानलक्षणमयं जीवं परामृश्य तमेव वैशब्देन स्मारयित्वा तस्य “ विरजः पर आकाशादज
आत्मेनि ” अन्यवहितोक्तं परमात्मनैक्यं इतिशब्देन श्रुतिनिर्दिशतीति—स वा अयमिति पदत्रयसमुदा-
यार्थः । इत्थमुक्तमात्मज्ञानमनूय तत्फलमाह—सर्वस्य वशीत्यादिना । सर्वस्य ’ ब्रह्मेन्द्रादेः ‘ वशी ’ सर्वो हि
ब्रह्मेन्द्रादिगणः अस्य वशे वर्तत इति यावत् । “ एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासनं ” (श. प. बृ. १.४.१६११)
इत्यादिनोक्तत्वात् सर्वस्यैतद्वशित्वे हेतुः । यतः ‘ सर्वस्य ’ ब्रह्मेन्द्रादेरीशानः स्वामी । ननु—यथा बलवत्तरामा-
स्यादीन् प्रति राजपुत्रस्य वशित्वं तद्वदेवास्यापि स्यादित्यतः “ सर्वस्याधिपतिः ” इति विशेषणम् ।
‘ अविपतिः ’ अधिष्टाय पालयिता महाराजवत् स्वतंत्र इति यावत् अविपतित्वादीशानः । ईशित्वाव वशी-
त्यर्थः । किं च—‘ सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किंचेति ’ यत्किंचित् ‘ इदं सर्वं ’ जगत्प्रशास्ति । ननु—एवं शासना-
ल्लोकवत् धर्माधर्मसंयोग ईश्वरात्मनः स्यात् इत्यत आह—स न साधुना कर्मणा भूयानिति । सोऽधिपति-
र्विद्वान् ‘ साधुना ’ शास्त्रविहितेन ‘ कर्मणा ’ पूर्वावस्थातो भूयान्न भवति न वर्द्धते । ‘ असाधुना ’ शास्त्र-
प्रतिषेधेन ‘ कर्मणा ’ प्रागवस्थातः ‘ नो एव कनीयान् ’ अल्पीयान् अल्पतरो न भवत्येवेत्यर्थः । पालनादि-
कर्तुस्तज्जन्यधर्मादिकलसम्बन्ध, कथं नास्तीत्यभिप्रेत्य विद्वांसं विशिनष्टि—एष भूताधिपतिरेष लोकेश्वर इति ।
यस्मादेव विद्वान् ‘ भूताधिपतिः ’ भूतमात्रस्य स्थावरजंगमात्मकस्याधिपतिः तत्सत्तानियामकः, कार्याणां कार-
णाधीनसत्ताकावात् । तथा ‘ एषः ’ ईश्वरः ‘ लोकेश्वरः ’ लोकस्य धर्मादेरपि ईशितुं शीलमस्येति स लोकेश्वरः ।
धर्मादेरपि नियमनशील इत्यर्थः । तस्मान्न कामकर्माविद्यापरतन्त्राविद्वज्जीववत् यस्य धर्मादिसम्बन्धः
अस्ति । तथा ‘ एष लोकपालः ’ लोकान् जनिमत्कार्याणि भूतानि तत्सकृत्तिरूपेण तत्र तत्र चेतनारूपेण च
पालयतीति ‘ लोकपालः ’ । किं च—यथा उदकप्रवाहविष्टमकः ‘ सेतुः ’ तद्वदेव स परमात्मा सेतुः । किं-
विशिनष्टि—‘ विधरणः ’ विचारकः । यथा सेतुः सीमादिव्यवस्थां विचारयति । तथा वर्णाश्रमादिव्यवस्थाया
विधारक इत्यर्थः । किमर्थम् ? एषां भूरादिब्रह्मलोकानां ‘ लोकानां ’ ‘ असंभेदाय ’ संभेदः सांकर्यं तदभावाय ।
एवं राजवैलक्षण्यान्नास्य तद्वर्मादिसम्बन्ध इत्यर्थः ॥ २४ ॥

यदर्थं ‘ एषा ’ अस्मिन्नध्याये ‘ वाचो विग्लापनं हि तत् ’ (कं. २२) इति श्लोकेन विहिता सकला

ब्रह्मविद्या अनुदिता । तत्काम्यैकदेशवर्जितस्य कृत्स्नस्य कर्मकांडस्य अविद्यायां परंपर्यां विनियोगं दर्शयति—
 तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषंति ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन च इति । त्रयाणामपि
 वर्णानां अध्ययनादौ अधिकृतत्वात् अत्र द्विजमात्रोऽधिकारी बोद्धव्यः । वेदो मन्त्रब्राह्मणात्मकः अनु-
 च्यते गुरुचारणानन्तरं पठ्यते । इति वेदानुवचनं वेदाध्ययनम् । तथा च द्विजा अधिकारिणः ।
 ‘ तमेतं ’ मन्त्रोक्तविशेषणं औपनिषदं पुरुषं ‘ वेदानुवचनेन ’ नित्यस्वाध्यायलक्षणेन अन्तःकरणशुद्धिद्वारा
 ‘ विविदिषंति ’ वेदितुमिच्छंति । न तु विदंत्येव । स्वातंत्र्येण ईश्वरात्मविषयाया द्युभुत्साया अपि दुर्लभ-
 त्वात् । “ तं त्वौपनिषदं पुरुषमिति ” तद्वितश्रुतेः पुरुषस्येश्वरस्य उपनिषदेकगम्यत्वावगमाच्च न साक्षाद्वेदनार्थं
 वेदानुवचनानि । किं तु विविदिषार्थमेवेति । तथा ‘ ब्रह्मचर्येण ’ स्त्रीपरिग्रहनिवृत्तिलक्षणेन नैष्ठिकेन ब्रह्मचारी-
 कर्मणा । तथा ‘ तपसा ’ नियमेन शास्त्रीयपारलौकिकजपाद्यंगविधिवशात् शीतादिद्वन्द्वसहनं तपः, तेन तपसा ।
 तथा ‘ श्रद्धया ’ अदृष्टार्थेषु कर्मसु देवताज्ञानादिषु च वेदबोधितेषु आस्तिक्यबुद्धिः श्रद्धा तथा । तथा ‘ यज्ञेन ’
 द्रव्ययज्ञेन ज्ञानयज्ञेन च । तथा ‘ अनाशकेन ’ कामानशनलक्षणेन च ‘ विविदिषंतीति ’ प्रत्येकं सम्बध्यते । अत्र
 कामानशनमेवानाशकम् । न तु भोजनाभावः । तथा सति मरणसम्भवेन आत्मविविदिषोपत्तेरनवकाशात् । यदा
 संकल्पपूर्वकं मरणात्तमशनवर्जनमनाशकम् । वेदानुवचनादेरनाशकस्य च ऐहिकविविदिषासाधनत्वे नियमाभावात् ।
 ऐहिकस्यापि साधनस्य जन्मान्तरविविदिषाद्वारा मुक्तिहेतुत्वाच्च । तथा चास्मिन् जन्मनि साधनचतुष्टयसम्पत्तिश्चेन्न
 जाता । तर्हि आमरणान्तिकमनशनं कुर्यात् । यदा पुनरिदं साधनचतुष्टयसम्पन्नो भवति । तदा आमरण-
 मनशनं दूरादेव त्यजेत् । तस्य “ श्रोतव्यो मन्तव्यः ” इत्यादिश्रुत्या श्रवणादायेव विनियुक्तत्वादिति भावः ।
 तस्माद्वेदे यानि काम्यानि कर्माण्युक्तानि गर्भवासाद्यनर्थहेतव इति यदा ज्ञायन्ते तदा तेषु जिहासा उपावर्तते ।
 ततश्च निश्चायनुष्ठानात् परिशुद्धबुद्धेः विविदिषाद्वारा कर्मणो मुक्तिहेतुत्वे सिद्धे काण्डद्वयस्यैकवाक्यता सिद्धेति
 तात्पर्यं बोध्यम् । एवं कर्मकाण्डोत्तरस्ययनादिकर्मभिः उपन्नवेदनेच्छातः किं स्यात्, इत्यत आह—एतमेव विदित्वा
 मुनिर्भवतीति । उक्तैरुपायैः बुद्धिद्वारा विविदिषोत्पत्तौ गुरुपादोपसर्पणं श्रवणानुष्ठानं चेत्यनेन क्रमेण ‘ एतमेव ’
 मोक्षप्रकरणे मन्त्रब्राह्मणाम्यां उक्तलक्षणमात्मानमेव ‘ विदित्वा ’ साक्षात्कृत्य ‘ मुनिर्भवति ’ मननशीलो योगी
 भवतीत्यर्थः । एतमेवेत्यवधारणात् प्रत्यगात्मवेदनमेव मुनित्वहेतुः । न कर्ममेदस्तद्वेदज्ञानादिकम् । अतः
 अविद्याविरोधि अविद्योक्तकर्मत्वाग्निनां संन्यासिनामेव मुनित्वं भवति न कर्मणा इति अर्थोदुक्तं भवति । इदानीं
 अर्थोक्तं संन्यासं मुनिप्राप्त्यात्मलोकमिच्छतां तत्साधनत्वेन विदधाति—एतमेव प्रव्राजिनो लोकमीप्सन्तः
 प्रव्रजन्तीति । ‘ एतमेव ’ प्रकृतमात्मानं स्वं ‘ लोकं ’ अन्तःकरणशुद्धिद्वारा ‘ ईप्सन्तः ’ आप्तुमिच्छन्तः
 विविदिषन्तः ‘ प्रव्राजिनः ’ प्रव्रजनशीलाः धैर्यादिशयशालिनो मुमुक्षवः ‘ प्रव्रजन्ति ’ प्रकर्षेण सर्वाणि कर्माणि
 संन्यस्यन्तीति संन्यासो विधीयते । “ आग्नेयोऽष्टाकपालो भवति ” इतिवदित्यर्थः । ‘ एतमेव लोकमीप्सन्तः ’
 इत्यवधारणात् बाह्यलोकत्रयेष्वां पारिव्रज्ये नाधिकार इति गम्यते । न हि गंगाद्वारं प्रति जिगमिषोः काशी-
 निवासिनः पूर्वाभिमुखगमनं साधनम् । “ सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रणैव जय्यः, नान्येन कर्मणा, कर्मणा
 पितृलोको विधया देवलोकः ” (श. प. वृ. १४ । १ । ३ । १६) इति श्रुत्या बाह्यलोकत्रयायिनां पुत्रादि-
 साधनान्तरस्य नियमितत्वात् ॥ २५ ॥

(न्त्ये) एतद्धस्म वै तत्पूर्वं ब्राह्मणाः । (५) अनूचाना विद्वांसः प्रजान् कामयन्ते किम्प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोकऽ इति ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाश्च भिक्षाचर्यश्चरन्ति या ह्येषु पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येतेऽएषणे एव भवतः ॥ २६ ॥

सुऽएष नेति नेत्यात्मा । (त्माऽ) अगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्षो न हि शीर्ष्यतेऽसङ्गोऽसितो न सज्यते न व्युत्थतऽइत्युतः प्रापमुकरवमित्युतः

एतत् ह स्म वै तत्पूर्वं ब्राह्मणः अनूचाना विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते । किं प्रजया करिष्यामः । येषां नः अयमात्मा अयं लोक इति । ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थाय, अथ भिक्षाचर्यं चरन्ति । या ह्येषु पुत्रैषणा सा वित्तैषणा । या वित्तैषणा सा लोकैषणा । उभे ह्येते एषणे एव भवतः ॥ २६ ॥

स एष नेति नेत्यात्मा । अगृह्यो न हि गृह्यते । अशीर्षो न हि शीर्ष्यते । असंगोऽसितो

ननु-अत्र कथं संन्यासे विधिरिति निश्चेतुं शक्यते “ प्रव्रजन्तीति ” वर्तमानोपदेशात् इति संशये अन्यथासिद्धार्थवदवशाद्विधिरिव निश्चयः इत्यभिप्रेत्य तस्य विधित्वनिर्णयहेतुमर्थवादं दर्शयति-एतद्ध स्म वैतत्पूर्वं ब्राह्मणाऽ अनूचाना विद्वांसः प्रजां न कामयन्त इत्यादिना । ‘ ह स्म ’ इत्येतौ ऐतिह्यार्थो निपातो यैशब्दः स्मरणार्थः । तदेतदिति पदार्थां तदेतदात्मलोकार्थिनां पारिव्राज्ये कारणमुच्यत इति श्रुतेः प्रतिज्ञायते । अत्र प्रजाशब्दः कर्मोपासनयोऽप्युपलक्षणार्थः । तथा च-तदेतत्पारिव्राज्ये स्पष्टकारणं ‘ ह ’ किल ‘ वै ’ स्मर्यते । ‘ पूर्वं ’ अतिक्रान्तकालिकाः ‘ ब्राह्मणाः ’ जातिमन्तो वा ‘ अनूचानाः ’ अनुवचनसमर्थाः ‘ विद्वांसः ’ आत्मज्ञाः ‘ प्रजां ’ तदुपलक्षिते कर्मविधे च ‘ न कामयन्ते स्म ’ पुत्रादिसाधनानि नानुतिष्ठन्ति स्मेत्यर्थः । ननु-पुत्रादिसाधनं परित्यजतां तेषां कोऽभिप्रायः इत्यत आह-किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इतीति । ‘ येषां ’ नोऽस्माकं परमार्थदर्शिनो ‘ अयं ’ नियमनिहितो अज्ञानपादिवर्जित आत्मैव ‘ लोकः ’ पुत्रार्थः । ते वयं ‘ प्रजया ’ पुत्रकर्मापरविद्याभिलोकस्य साधनभूताभिः ‘ किं करिष्यामः ’ । लोकत्रयहेतुपुत्रादिसाधनं नैव पश्यामः इति पुत्रादिकमाश्रित्यन्तर्भावः । इति शब्दः अभिप्रायसमाप्तिद्योतकः । ननु-ते पूर्वं ब्राह्मणाः एवं साध्यसाधनव्यवहारं निन्दन्तः तस्याविद्विषयमापायं किं कृतवन्त इत्यपेक्षायामाह-ते ह पुत्रैषणायाश्चेत्यादि-एषणे एव भवतः इत्यन्तं व्याख्यातम् । यस्मादेवं पूर्वं विद्वांसः प्रजादिभ्यो निवृत्ताः प्रव्रजिता एव । तस्मान् अनुनातना अपि प्रव्रजेरुपरिचयमर्थवादपाक्यं विधिवान्वयमन्तरेणासम्बन्धमानं स्वसम्बन्धसिद्धये लोकमीयन्तः प्रव्रजन्ती यस्य संन्यासविधिवान्वयं निधायपतीति निवृत्तम् ॥ २६ ॥

नन्वेवमपि, आत्मशोकार्थिनां किमिति नियमेन पारिव्राज्यमेव विधीयते । कर्मणामपि तत्साधनवैकल्येन त्वादित्यांशकायां तस्यामनोरस्य उपायादिविलक्षणत्वेन कर्मासम्बन्धान्न कर्मतदर्थिनां अनुष्ठेयमित्यभिप्रेत्याह-

कल्याणमकरवमित्युभेऽउभे ह्येषुऽएते तुरत्यमृतः साध्वसाधुनी नैन-
ङ्कृताकृते तपतो नास्य केन चन कुर्मणा लोको मीयते ॥ २७ ॥

तदेतदृचाऽभ्युक्तम् । (मे) एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कुर्मणा
वर्द्धते नो कनीयान् । तस्यैव स्यात्पदवित्तुम्बित्वा न कुर्मणा लिप्यते
पापकेनेति तस्मादेवम्बिच्छान्तो दान्तुऽउपरतुस्तिक्षुः श्रद्धावित्तो
भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानम्पश्येत्सुर्व्वमेनम्पश्यति सुर्व्वोऽस्यात्मा भवति सुर्व्व-
स्यात्मा भवति सुर्व्वम्पाप्मानन्तरति नैनम्पाप्मा तरति सुर्व्वम्पाप्मान-

न सज्यते न व्ययते इति । अतः पापमकरवमिति । अतः कल्याणमकरवमिति उभे । उभे ह्येष एते
तरत्यमृतः साध्वसाधुनी । नैनं कृताकृते तपतः । नास्य केन चन कर्मणा लोको मीयते ॥ २७ ॥

तदेतत् ऋचा अभ्युक्तम्—“ एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्द्धते, नो
कनीयान् । तस्यैव स्यात्पदवित्तु तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेन ”—इति ।

स एष नेति नेत्यात्मेत्यादि—न व्ययत इत्यतम् । व्याख्यातार्थमेतच्छाकल्यब्राह्मणे । ननु—य एवं
सर्वैषणाविनिवृत्तः स एष नेति नेत्यादिलक्षणमात्मानमात्मत्वेनावगम्य तद्रूपेणैव वर्तते । तस्य कर्मानारम्भ-
माणस्य ब्रह्मविदः किं स्यादित्यपेक्षायामाह—अतः पापमकरवमित्यादि । ‘ अतः ’ अस्मान्निमित्तात् शरीर-
धारणादिहेतोः अविवेककृतात् रागादेः पापमुप्यं कर्म ‘ अकरवं ’ कृतवानस्मि । कष्टं खलु मम वृत्तम् । अनेन
कर्मणा अहं नरकं प्रतिपत्ये इति कर्मकृतः परितापः पूर्वोक्तलक्षणे ब्रह्मविदं न तरति न व्याप्नोति । तथा
‘ अतः ’ फलविषयकामनिमित्तात् ‘ कल्याणं ’ यज्ञादिलक्षणं पुण्यं शोभनं कर्म ‘ अकरवं ’ कृतवानस्मि ।
अतः अहं देहांतरे अस्य फलं सुखं उपभोक्ष्ये इत्येवोऽपि हर्षः तं न तरति न व्याप्नोतीत्यर्थः । इत्येवमुभे
दे पापपुण्यफले कष्टहर्षरूपे तं न तरत इति शेषः । एवं यथोक्तात्मविदः तापहर्षसंस्पर्शे को हेतुरित्यपेक्षया
तमाह—उभे ह्येष एते तरत्यमृतः साध्वसाधुनी इति । ‘ अमृतः ’ अमरणधर्मा ‘ एषः ’ ब्रह्मवित् ‘ उभे
एते ’ साध्वसाधुनी ‘ पुण्यपापलक्षणे कर्मणी ’ हि ‘ निश्चितं ’ तरति ‘ अतिक्रामति । आरब्धानारब्धयो-
र्मोगज्ञानान्यां क्षीणत्वात् अदूर्वस्य चिकीर्षितत्वेनासंश्लेषादित्यर्थः । इतश्चात्मविदो धर्मादिसम्बन्धो नास्तीत्याह—
नैनं कृताकृते तपत इति । नित्याद्यनुष्ठानं ‘ कृतं ’ तस्यैवाकरणं ‘ अकृतम् ’ एते अपि ‘ कृताकृते ’ क्रमेण
फलदानप्रत्यवायोत्पादाम्नां अब्रह्मविदमिव ‘ एनं ’ ब्रह्मविदं ‘ न तपतः ’ नोद्वेजयत इत्यर्थः । किं च—
नास्य केन चन कर्मणा लोको मीयत इति । ‘ अस्य ’ ब्रह्मविदः ‘ केन चन ’ केनापि ‘ कर्मणा ’ शास्त्र-
प्रतिषिद्धेनापि ‘ लोकः ’ पुरुषार्थः ‘ न मीयते ’ न हिंस्यते । ‘ मीञ् हिंसायाम् ’ (धा. पा. क्वा. उ. ४)
इति धातुः । ततश्च तत्त्वज्ञानात्प्राकालिकयोर्ज्ञानाग्निना भस्मीकरणानुत्तरकालिकयोस्तु अकर्तृत्वेनासंश्लेषात्
शरीरारम्भकयोस्तु उपभोगेनैव क्षयात् ब्रह्मविदः कर्मकार्यसम्बन्धमाभावात् न कर्मसम्बन्ध इति तात्पर्यार्थः ॥ २७ ॥

एवमुक्ते ब्रह्मविद्याफले मन्त्रं संवादयति—तदेतदृचाऽभ्युक्तमेव नित्यो महिमा ब्राह्मणस्येत्यादिना ।
तदेतद्ब्राह्मणेनोक्तं वस्तुतत्वं ‘ ऋचा ’ मन्त्रेणाभ्युक्तम् प्रकाशितम् । कथं ‘ ब्राह्मणस्य ’ ब्रह्मविदस्यतत्सर्वैषणस्य

न्तपति नैनम्पाप्मा तपति विषापो विजरो विजिघ्रत्सोऽपिपासो
ब्राह्मणो भवति युऽएवम्वेद ॥ २८ ॥

तस्मादेवंवित् श्रांतो दांत उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वा आत्मन्येवात्मानं पश्येत् । सर्वमेनं पश्यति । सर्वः अस्यात्मा भवति । सर्वस्यात्मा भवति । सर्वं पाप्मानं तरति । नैनं पाप्मा तरति । सर्वं पाप्मानं तपति । नैनं पाप्मा तपति । विषापो विजरो विजिघ्रत्सः अपिपासो ब्राह्मणो भवति । य एवं वेद ॥ २८ ॥

‘ एषः ’ साधननिस्पृहः । नेतिनेत्यादिलक्षणान्तरूपभूतः ‘ महिमा ’ ऐश्वर्यविशेषः स्वाभाविकत्वान्नित्यः । अन्ये त्वविद्याकामकृताः महिमानो न नित्या इत्यर्थः । कुतो विद्वन्महिम्नो नित्यत्वमित्यपेक्षायां हेतुमाह—न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयानिति । शुभलक्षणेन कृतेन ‘ कर्मणा ’ एष महिमा ‘ न वर्द्धते ’ वृद्धिलक्षणां विक्रियां न प्राप्नोति । तथा अशुमेन ‘ कर्मणा ’ ‘ नो कनीयान् ’ नापि अपक्षयलक्षणां विक्रियां प्राप्नोति । एताभ्यां च निषेधाम्नां अन्या अपि विक्रियाः निषिद्धाः । तासामपि उपचयापचयहेतुत्वात् अतः अविक्रियत्वात् नित्य एष महिमेत्यर्थः । अथ महिम्नो नित्यत्वेऽपि किं स्यादित्यपेक्षायां स्वस्वरूपं तत्पदार्थलक्षणं जानीयादित्याह—तस्यैव स्यात्पदं विदिति । यत एष नित्यः । तस्मात्तस्यैव महिम्नः त्वपदार्थस्य ‘ पदवित् ’ पदस्य वेदिता भवेदित्यर्थः । ननु पदवेदनेऽपि किं स्यादित्यपेक्षायामाह—तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेनेतीति । ‘ तं ’ महिमानं स्वहं पदं ‘ विदित्वा ’ ज्ञात्वा ‘ पापकेन ’ धर्माधर्मलक्षणेन ‘ कर्मणा ’ ‘ न लिप्यते ’ न सम्बन्ध्यते । उभयस्यापि संसारेहेतुत्वाविशेषात्—पापकमित्युभयमपि गृह्यते । एवं सति धर्मशब्दप्रयोगेऽपि उभयग्रहसम्भवो यद्यपि स्यात्तथापि धर्माधर्मयोर्हेतुत्वयोत्तमार्थं पापशब्दप्रयोग इत्यर्थः । इतिशब्द ऋक्समाप्त्यर्थः । तर्हि तत्पदसाक्षात्कारः कथं स्यादित्यपेक्षायामाह—तस्मादेवंविच्छ्रान्तो दांत उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येदिति । यस्मादेवं अकर्मसम्बन्धी एष ब्राह्मणस्य महिमा नेति नेत्यादिलक्षणः । तस्मात्कारणात् एवंविद आत्मा कर्मतत्फलसम्बन्धवशून्य इत्यापाततो जानन् प्रथमं श्रांतः संसारदुःखेन तप्तः खिन्नो वा । उपरत-बाह्येन्द्रियव्यापार इति यावन् । “ अमुतपति खेदे च ”—(वा.पा.दि.प.९८) इत्यस्य घातोः निष्ठातं रूपं श्रांत इति । उक्तं च—“ निवृत्तेन्द्रियलौल्यस्तु श्रांतः शांतश्च कथ्यते । तपःकेशसहो दांतो क्षांतर्वाणिस्तु शास्त्र-वित् ” ( ) इति । अनन्तरं ‘ दांतः ’ अन्तःकरणतृष्णातो निवृत्तः । न हि बाह्यकरणानां विषयाभिनिवेशनिवृत्तिमन्तरेण अन्तःकरणस्य विषयाभिपक्षो व्यावर्तते । ‘ उपरतः ’ सर्ववर्णनाविनिर्मुक्तः विधिना त्यक्तसर्व-कर्मा संन्यासी । ‘ तितिक्षुः ’ जीवनविच्छेदेहेतुवितिरिक्तशीतोऽग्रादिद्वन्द्वसहिष्णुः । ‘ श्रद्धावित्तः ’ श्रद्धां आस्तिक्यबुद्धिरेव वित्तं साधनं यस्य स श्रद्धावित्तः । इन्द्रियांतःकरणचलनरूपव्यापारव्यावृत्त्या तदैकाम्यवान् इति यावत् । एतच्च “ बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्य ” इत्येवमुक्तम् । एतावता यत्र कर्तुः स्वातंत्र्यम् तेषां कर्मणां निवृत्तिः श्रान्तादिपदैरुक्ता । यत्र तु सम्यग्धीविरोधिनिद्रालस्यादौ पुंसो न स्वातंत्र्यं तन्निवृत्तिः श्रद्धा-वित्त इति पदेनेति भेदः । तथा चैवं प्रकारेण ‘ श्रद्धावित्तो भूत्वा ’ ‘ आत्मन्येव ’ स्वे कार्यकारणसंयतो एव ‘ आत्मानं ’ प्रत्यक्चेतयितारं ‘ पश्येन् ’ साक्षात्कुर्यान् । तथा च—आश्रमाद्यनुष्ठानमिह विधीयत इति विन-श्चिनमित्यर्थः । तर्हि किं तावत्परिमाणमेवात्मानं पश्येत् इत्यत आह—सर्वमेनं पश्यतीति । ‘ सर्वं ’ समस्तं एवमात्मानं ‘ पश्यति ’ । नान्यदात्मन्यतिरिक्तं किमपि पश्यति । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याद्यं स्थानत्रयं हि वा मननान्मुनिर्बर्त्नतीत्यर्थः । कुतो हेनोरित्यत्र आह—सर्वोऽस्यात्मा भवति सर्वस्यात्मा भवतीति । ‘ अथ ’

स वाऽएष महानजुऽआत्मा । (त्माऽन्ना) अन्नादो वसुदानः स यो
हैवमेतुम्महान्तमजमात्मानमन्नादुम्बसुदानं वेद विन्दते वसु ॥ २९ ॥

स वाऽएष महानजुऽआत्मा । (त्माऽजु) अजरोऽमरोऽभयोऽमृतो
ब्रह्माभयमै जनक प्राप्तोऽस्तीति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहम्भगवते
विदेहान्ददामि माञ्चापि सह दास्यायेति ॥ ३० ॥

स वा एष महानज आत्मा अन्नादो वसुदानः । स यो हैवमेतं महान्तमजमात्मानमन्नादं वसुदानं
वेद । विन्दते वसु ॥ २९ ॥

स वा एष महानज आत्मा अजरोऽमरोऽभयोऽमृतो ब्रह्म । अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि, इति
होवाच याज्ञवल्क्यः । सः अहं भगवते विदेहान् ददामि । मां चापि सह दास्यायेति ॥ ३० ॥

ब्रह्मविदः ' सर्वः ' समस्तः प्रपञ्चः ' आत्मा ' भवति । किं च—' सर्वस्य ' प्रपञ्चस्य स्वयमात्मा भवति ।
यथोक्तः साधनेरुदिते साक्षात्कारे सति किं स्यादित्यपेक्षायामाह—सर्वं पाप्मानं तरतीति । अयं तु ब्रह्मवित्
' सर्व ' पाप्मानमुक्तरूपं ' तरति ' आत्मभावेन व्याप्नोति अतिक्रामतीत्यर्थः । किञ्च—एवमात्मानं पश्यन्ते
' एनं ' बाह्यपाप्मा पुण्यापुण्यलक्षणः काम्यनिबिद्धाचरणरूपः ' न तरति ' न व्याप्नोतीत्यर्थः । इतश्च
विदुषो न कर्मसम्बन्धोऽस्तीत्याह—सर्वं पाप्मानं तपतीति । ब्रह्मवित्सर्वं ' पाप्मानं ' कृताकृतलक्षणं सर्वात्म-
दर्शनरूपवद्भिना ' तपति ' भस्मीकरोतीत्यर्थः । किं च—नैनं पाप्मा तपतीति । ' एनं ' ब्रह्मविदं ' पाप्मा '
कृताकृतलक्षण उक्तरूपः इष्टफलप्रत्यवायोत्पादनाभ्यां न तपतीत्यर्थः । एवं कर्मासम्बन्धे किं भवतीत्यत
आह—विपापो विजरो विजिघत्सोऽपिपासो ब्राह्मणो भवतीति । एवंविद् ' विपापः ' विगतः पापो
धर्माधर्मलक्षणो यस्य स विपापः । विगता जरा यस्मात् सः ' विजरः ' विगता जिघत्सा अतुमिच्छा यस्मात्
सः ' विजिघत्सः ' । न विघते विपासा पातुमिच्छा यस्य सः ' अपिपासः ' । एवंभूतः एतस्यामवस्थायां
मुख्यब्राह्मणो भवति । एतस्मात् ब्रह्मस्वरूपावस्थानात्प्राक् गौणब्राह्मण्यमित्यर्थः । एवमुपास्यस्वरूपं दर्शयित्वा
तदुपासनाफलमाह—य एवं वेदेति । ' य एवं ' पूर्वोक्तगुणविशिष्टमात्मानं ' वेद ' उपास्ते अहमस्मि एवंभूत
आत्मेति स पूर्वोक्तविपापादिगुणविशिष्ट एव भवतीति शेषः ॥ २८ ॥

एवं निरुपाधिकब्रह्मज्ञानाकैवल्यं फलमुक्तम् । सम्प्रति सोपाधिकब्रह्मज्ञानात् अम्युदयफलं दर्शयिष्यन्
तत्स्वरूपमाह—स वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदान इति । योऽयं जनकयाज्ञवल्क्याख्यायिकायां
विख्यातो विज्ञानात्मा ' स वै ' स एव ' एषः महानज आत्मा ' ' अन्नादः ' सर्वभूतस्यः सन् सर्वाज्ञात्ता ।
यद्वा अन्नशब्देन चराचरात्मकं जगत् गृह्यते । तस्यात्ता संहारकः । तथा वसु धनं मोगन्धधनं सर्वप्राणि-
कर्मफलं ददातीति ' वसुदानः ' । एवमुपास्यस्वरूपं दर्शयित्वा तदुपासनाफलमाह—स यो हैवमेतं महान्त-
मजमात्मानमन्नादं वसुदानं वेद विन्दते वसु इति । ' य एवं ' पूर्वोक्तमहदादिगुणविशिष्टं ' आत्मानं
वेद ' उपास्ते अहमस्मि एवंभूत आत्मेति सः ' वसु ' कर्मफलजातं ' विन्दते ' लभते सर्वात्मत्वादेवेत्यर्थः ।
अनया कंदिकया " रातेर्दत्तुः परापणं "—(श. प. बृ. १४ । ३ । ३४) इति उक्तस्यैव कर्मफलस्य
उपसंहारः कृतः इति अपौरुषेयत्वं द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥

इदानीं सकलां विद्यां मन्त्रब्राह्मणाम्यामुपदिष्टामुपसंहरति याज्ञवल्क्य इति श्रुतिरस्मान् प्रति दर्शयति—

स वाऽएष महानज्ज आत्मा । (त्माऽज्ज) अजरोऽमरोऽभयोऽमृतो
ब्रह्माभयम्बै ब्रह्माभयं हि वै ब्रह्म भवति युऽएवमेव ॥ ३१ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १४। (६) ४।२ ॥ (७) ४-२ ॥

स वा एष महानज आत्मा अजरोऽमरोऽभयोऽमृतो ब्रह्म । अभयं वै ब्रह्म । अभयं हि वै ब्रह्म
भवति । य एवं वेद ॥ ३१ ॥

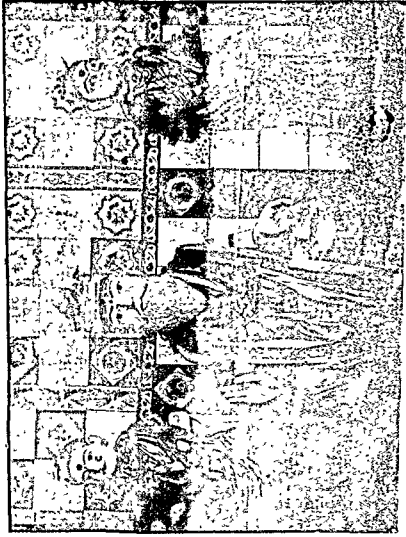
स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽभयोऽमृतो ब्रह्माभयं वै जनक प्राप्तोऽसीति होवाच याज्ञ-
वल्क्य इति । यो ब्राह्मणादावुक्तो विज्ञानमयो जन्ममरणादिसंततिमान् त्वंपदवाच्यभूतः सोऽयं सशब्देनोच्यते ।
शब्दः प्रसिद्धार्थः । एषशब्देन तु विद्यया प्रध्वस्ताज्ञानतत्कार्यो नित्यमुक्तत्वंपदलक्ष्य उच्यते । तस्य शुद्धस्य
त्वंपदार्थस्य महानित्यादिविशेषणात् । तथा च—‘ स वा एषः ’ यथोक्तः प्रत्यगात्मा ‘ महान् ’ सत्यज्ञानादि-
लक्षणः अपरोक्षः परमात्मैवेति वाक्यार्थः । एवमहं ब्रह्मेति वाक्योऽप्यपरमात्मैकत्वविज्ञानात् अविद्यातत्कार्ये
प्रध्वस्ते सति प्रत्यगात्मनो यद्रूपं तदिदानीमुच्यते—‘ अजः ’ इत्यादिपदैः । यस्मात् रज्जुसर्पादिवदात्मा विना-
विद्यां कार्यकरणात्मना न जायते । तस्मादजो जन्मरहितः । अत एवाजरः कालावच्छिन्नदेहादिवत् न जीर्यती-
त्यर्थः । यतः ‘ अजरः ’ अत एवामरः प्राणत्यागरूपमरणरहितः । अत एवामृतः निरन्वयनाशशून्यः । अत्र जनन-
प्रतिषेधेनैव विकारंतराणां तन्मूलरूपात् तत्प्रतिषेधस्यापि अर्थसिद्धत्वेऽपि शब्दतः प्रतिषेधो जरदानीं पारमा-
र्थिकत्वशंकाव्यावृत्त्यर्थः । यत एवं सर्वविकारशून्यः । अत एव ‘ अमयः ’ मयं हि नाम अविद्याकार्यं तत्प्रति-
षेधेन भावविकारप्रतिषेधेन च अविद्याऽपि प्रतिषिद्धा वेदितव्येति भावः । हे ‘ जनक ’ सन्नाद् ! ‘ अमयं वै ’
अविद्याकार्यरहितनेव ब्रह्म परमात्मतत्त्वं त्वं ‘ प्राप्तोऽसि ’ इत्येवं ‘ ह ’ किल ‘ याज्ञवल्क्यः ’ उवाचेत्यर्थः ।
राजा तु आत्मीयमशेषविद्यालभं द्योतयितुं सर्वस्वदानं प्रतिजज्ञ इत्याह—सोऽहं भगवते विदेहान् ददामि मां
चापि सह दास्यायेति । ‘ दास्याय ’ दासकर्मणे ददामीति चशब्दात्संबध्यते । इतिशब्दो निरूपितायाः सर्व-
वेदानुशासनरूपाया विद्यायाः परिसमाप्तिद्योतक इत्यर्थः ॥ ३० ॥

इदानीं “ तिष्ठमानस्य तद्विदः परायणं ” (श.प.वृ. ३।९।३४) इत्युक्तस्यैव ब्रह्मात्मैक्यज्ञानफलस्योपसंहारार्थ-
मभिमा शुतिः प्रवर्तते—स वा एष महानित्यादि ब्रह्मेति पदपर्यंतम् । अक्षरार्थः पूर्ववन् । कथं पुनरभयगुणविशिष्ट-
स्यात्मनो ब्रह्मत्वं, अत आह—अभयं वै ब्रह्मेति । एवं विषयपरिशोबनेन विद्यास्वरूपमुक्त्वा विद्याफलं कथयति—
अभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेदेति । ‘ एवं ’ यथोक्तमात्मानं ‘ अमयं ब्रह्म ’ ‘ यो वेद ’ । सः
‘ अमयं ब्रह्मैव हि भवति ’ मुक्तो भवतीत्यर्थः । य इह स वा एष महानित्यादिना अन्ते संक्षिप्तोऽर्थः स एव
सर्वोपनिषत्प्रतिपाद्यः । एष एव सर्वस्यास्य शास्त्रस्य तात्पर्यार्थ इति ॥ ३१ ॥

इति श्रीहर्षकेशब्रह्ममगवत्सूत्रपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीवामदेवब्रह्ममगवतः कृतौ माथ्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाथ्यंदिनशाखोपनिषद्-
बृहदारण्यकटीकायां वामदेवप्रकाशिकायां चतुर्थेऽध्याये द्वितीयं शारिरक-

ब्राह्मण परिसमाप्तम् ॥ १४। (७) ४।२ ॥

मेवैयीकात्यायनीभ्यां समेतः श्रीयाज्ञवल्क्यः ।

(श्रीकाशीस्थपञ्चगंगाघट्टे वर्तमानश्रीयाज्ञवल्क्यमंदिराधिष्ठिता
मूर्तिरियम्.

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुः । (म्रै) मैत्रेयी च कात्यायनी
च तयोर्ह मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव स्त्रीप्रज्ञेय * कात्यायनी सोऽन्य-
वृत्तमुपाकरिष्यमाणः ॥ १ ॥

(णो) याज्ञवल्क्यो मैत्रेयीति होवाच । प्रव्रजिष्यन्वाऽअरेऽहमस्मा-
त्स्थानादस्मि हुन्त तेऽनुया कात्यायन्याऽन्तङ्कगुवाणीति ॥ २ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । यन्तु मऽइयम्भगोः सुर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा

याज्ञवल्क्यमैत्रेयीसंवादब्राह्मणम् ।

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुः । मैत्रेयी च, कात्यायनी च । तयोर्ह मैत्रेयी ब्रह्म-
वादिनी बभूव । स्त्रीप्रज्ञेय कात्यायनी । सोऽन्यत् वृत्तमुपाकरिष्यमाणः ॥ १ ॥

याज्ञवल्क्यो मैत्रेयीति होवाच । प्रव्रजिष्यन्वा अरे अहमस्मात्स्थानादस्मि । हुन्त ! ते अनया
कात्यायन्या अन्तं करवाणीति ॥ २ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । यन्तु मे इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्, स्यां नु अहं तेना-

पूर्वमागमप्रधानेन मधुकाण्डेन ब्रह्मात्मतत्त्वं निर्द्धारितम् । पुनस्तस्यैव तत्त्वस्यास्तित्वमुपपत्तिप्रधानेन याज्ञ-
वल्क्येन काण्डेन पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहं कृत्वा जयपराजयप्रधानजल्पन्यायतो विचारितम् । तदेव चास्मिन्नप्याये
शिष्याचार्यसंबन्धेन तत्त्वनिर्णयप्रधानेन वादन्यायेन सविस्तरं विचार्य उपसंस्कृतम् । अयेदानीमस्य निगमस्थानीयं
मैत्रेयीब्राह्मणमारभ्यते । यद्वा मधुकाण्डे मैत्रेयीब्राह्मणेन आगमब्रह्मन्मुक्तिसाधनभूता संन्याससहिता आत्मविद्या
उक्ता । सैवाधुना न्यायप्रधाने मुनिकाण्डेऽपि मुक्तिहेतुत्वेन न्यायतो मन्तव्येत्येतदभिप्रायेणेदं ब्राह्मणं प्रवर्तते-अथ
ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुः इत्यादि । तत्र वाक्याक्षराणां व्याख्यानं पूर्ववदेवात्रापि प्रतिपत्तव्यम् । यानि तु
अक्षराण्यत्राविकानि तानि व्याख्यास्यामः । हेतुप्रधानवाक्यान्तरं आगमप्रधानेन मैत्रेयीब्राह्मणेन प्रतिज्ञातोऽर्थो
निगम्यते, इत्येवं हेतुवन्तरोपदेशानन्तर्यार्थः अयशब्दः । हशब्दः पूर्ववृत्तावद्योतकः । ' याज्ञवल्क्यस्य ' मुनेः ' ह '
किल ' मैत्रेयी कात्यायनी चेति द्वे भार्ये बभूवतुः ' । तयोः पत्न्योर्मध्ये ' ह ' किल ' मैत्रेयी ' ' ब्रह्मवादिनी '
ब्रह्मवदनशीला ' बभूव ' । ' कात्यायनी तु ' स्त्रीप्रज्ञेय ' ज्ञिया उचिता या प्रज्ञा गृहप्रयोजनान्वेषणलक्षणा ।
सैव विद्यते यस्यां सा स्त्रीप्रज्ञेय । बभूवेत्यनुसंगः । एवं सति ' सः ' याज्ञवल्क्यः पूर्वस्मात् गार्हस्थ्यलक्षणात्
वृत्तात् ' अन्यत् ' पारिव्राज्यलक्षणं ' वृत्तं ' वर्तनमुपाकरिष्यमाण उपाचिरार्थः सन् ' हे मैत्रेयीति ' ज्येष्ठां भार्या-
मामन्त्र्य ' ह ' किल तां उवाच इत्युत्तरवाक्येन संबन्धः ॥ १ ॥

' प्रव्रजिष्यन् ' प्रकर्षेण प्रजिष्यन् संन्यसिष्यन्नित्यर्थः ॥ २ ॥

" यन्तु मे " इति पाठांतरम् " स्यान्वहं तेनामृताऽऽहो ३ नेति " इति च पाठांतरम् । स्यां भवेयम् ।
आहो ३ इति पश्चात्तरद्योतको निपातः ॥ ३ ॥

* " स्त्रीप्रज्ञेय " इति काण्वः पाठः । १-अत्र सर्वत्र " पाठान्तरम् " इत्युक्तिः (वृ. भा. व. अ. २ ब्रा. ४) पूर्वोक्तपाठा-
द्विरुद्धः पाठ इत्यभिप्रायिका ।

भवन्ति न वाऽअरे वित्तस्य कामाय वित्तुम्प्रियुम्भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तुम्प्रियुम्भवति न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियुम्भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियुम्भवति न वाऽअरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रुम्प्रियुम्भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रुम्प्रियुम्भवति न वाऽअरे लोका-
नाङ्कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे देवानाङ्कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे वेदानाङ्कामाय वेदाः प्रिया भवन्त्या-
त्मनस्तु कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे यज्ञानाङ्कामाय यज्ञाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय यज्ञाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे भूतानाङ्कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति न वाऽअरे सर्वस्य कामाय सर्वम्प्रियुम्भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वम्प्रियुम्भवत्यात्मा न्वरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेयात्मनि वाऽअरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञातेऽइदं सर्वं विदितम् ॥ ६ ॥

(म्बु) ब्रह्म तम्पुरादात् । (द्यो) योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रन्त-
म्पुरादाद्योऽन्यत्रात्मनः क्षत्रम्वेद लोकास्तम्पुरादुभ्योऽन्यत्रात्मनो लोकाः

प्रिया भवति । न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति । न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । न वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति । न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय देवा भवन्ति । न वा अरे वेदानां कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे यज्ञानां कामाय यज्ञाः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय यज्ञाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मा नु अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेयि । आत्मनि वा अरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितम् ॥ ६ ॥

ब्रह्म तं परादात् । यः अन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद । क्षत्रं तं परादात् । यः अन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेद । लोकास्तं परादुः । यः अन्यत्रात्मनो लोकान्वेद । देवास्तं परादुः । यः अन्यत्रात्मनो

न्वेद देवास्तम्परादुख्योऽन्यत्रात्मनो देवान्वेद वेदास्तम्परादुख्योऽन्य-
त्रात्मनो वेदान्वेद यज्ञास्तम्परादुख्योऽन्यत्रात्मनो यज्ञान्वेद भूतानि
तम्परादुख्योऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद सर्वन्तम्परादाद्योऽन्यत्रात्मनः
सर्वम्वेदेदम्ब्रह्मेदुद्वक्ष्यमिमे लोकाऽइमे देवाऽइमे वेदाऽइमे यज्ञाऽइमानि
भूतानीदं सर्वं यदयमात्मा ॥ ७ ॥

स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य । न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्तुयाद्यग्रहाय दुन्दु-
भेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्यावातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥

स यथा वीणायै वाद्यमानायै । न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्तुयाद्यग्रहाय
वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥

स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य । न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्तुयाद्यग्रहाय
शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ १० ॥

स यथाऽऽर्द्धिधाग्रेभ्याहितस्य । पृथग्भूमा विनिश्चरन्त्येवम्वाऽअरे-
ऽस्य महतो भूतस्य निश्चितमेतद्यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वा-

देवान् वेद । वेदास्तं परादुः । यः अन्यत्रात्मनो वेदान् वेद । यज्ञास्तं परादुः । यः अन्यत्रात्मनो
यज्ञान् वेद । भूतानि तं परादुः । यः अन्यत्रात्मनो भूतानि वेद । सर्वं तं परादात् । यः अन्यत्रा-
त्मनः सर्वं वेद । इदं ब्रह्म । इदं क्षत्रम् । इमे लोकाः । इमे देवाः । इमे वेदाः । इमे यज्ञाः ।
इमानि भूतानि । इदं सर्वम् । यत् अयमात्मा ॥ ७ ॥

स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्यान् शब्दान् शक्तुयात् ग्रहणाय । दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दु-
भ्यावातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥

स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्यान् शब्दान् शक्तुयाद् ग्रहणाय । वीणायै तु ग्रहणेन
वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥

स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य न बाह्यान् शब्दान् शक्तुयाद् ग्रहणाय । शङ्खस्य तु ग्रहणेन
शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ १० ॥

स यथा आर्द्धिधाग्रेभ्याहितस्य पृथग्भूमा विनिश्चरन्ति । एवं वा अरे अस्य महतो भूतस्य

“ स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य ” ॥ ८ ॥

“ स यथा वीणायै वाद्यमानायै ” ॥ ९ ॥

“ स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य ” ॥ १० ॥

इदं दाननिमित्तं धर्मजातम् । इदं होमनिमित्तम् । आशितमन्नदाननिमित्तम् । पापितं पेयदाननिमित्तं

ङ्गिरुसऽइतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्या-
नानि व्याख्यानानि दत्तुं हुतमाशितुम्पायितुमयश्च लोकः परश्च लोकः
सर्वाणि च भूतान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निश्चसितानि ॥ ११ ॥

स यथा सर्वासामप्राप्तं समुद्रऽएकायनम् । (मे) एवं सर्वे प्राप्तां स्पर्शानां त्वगेकायनम् । एवं सर्वेषां
स्पर्शानां नासिके एकायनम् । एवं सर्वेषां रसानां जिह्वेकायनम् । एवं सर्वेषां
रूपाणां चक्षुरेकायनम् । एवं सर्वेषां शब्दानां श्रोत्रमेकायनम् । एवं सर्वेषां
संकल्पानां मन एकायनम् । एवं सर्वेषां वेदानां हृदयमेकायनम् । एवं सर्वेषां
कर्मणां हस्तावेकायनम् । एवं सर्वेषां ध्वनां पादावेकायनम् । एवं सर्वेषां
विद्यानां वागेकायनम् । एवं सर्वेषां पायुरेकायनम् । एवं सर्वासां भूतानां भूतान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निश्चसितानि ॥ १२ ॥

(११) स यथा सैन्धवघ्नः । (नोऽ) अनन्तरो बाह्वः कृत्स्नो रसघन-
ऽएव स्यादेवम्वाऽअरुऽइदम्महद्भूतमनन्तमपारुड्कृत्स्नः प्रज्ञानघनऽएवै-

निश्चसितमेतत् । यत्, ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः अथर्वगिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः
श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि । दत्तं हुतमाशितं पायितमयं च लोकः परश्च लोकः
सर्वाणि च भूतानि । अस्यैवैतानि सर्वाणि निश्चसितानि ॥ ११ ॥

स यथा सर्वासामप्राप्तं समुद्रऽएकायनम् । एवं सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनम् । एवं सर्वेषां
गन्धानां नासिके एकायनम् । एवं सर्वेषां रसानां जिह्वेकायनम् । एवं सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकाय-
नम् । एवं सर्वेषां शब्दानां श्रोत्रमेकायनम् । एवं सर्वेषां संकल्पानां मन एकायनम् । एवं सर्वेषां
वेदानां हृदयमेकायनम् । एवं सर्वेषां कर्मणां हस्तावेकायनम् । एवं सर्वेषां ध्वनां पादा-
वेकायनम् । एवं सर्वेषां विद्यानां वागेकायनम् । एवं सर्वेषां पायुरेकायनम् । एवं
सर्वासां भूतानां भूतान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निश्चसितानि ॥ १२ ॥

स यथा सैन्धवघ्नोऽनन्तरो बाह्वः कृत्स्नो रसघन एव स्यात् । एवं वा अरे इदं महद्भूत-

धर्मजातम् । अयं च लोकः इदं च जन्म । परश्च लोकः प्रतिपत्तव्यं च जन्म । सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादि-
स्यावसंतानि ॥ ११ ॥

“ स यथा सर्वासामप्राप्तं समुद्रऽएकायनमिति ” समानम् ॥ १२ ॥

“ स यथा सैन्धवघ्नोऽनन्तरो बाह्वः कृत्स्नो रसघन एव स्यात् ” इति पाठान्तरम् । प्रख्यावस्थात्प्रकारबोध-
कम् । सुगमार्थम् ॥ १२ ॥

तेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्पेत्य सुञ्ज्ञाऽस्तीत्यरे
व्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १३ ॥

सु होवाच मैत्रेयी । (ऋ) अत्रैव मा भगवान्मोहान्तमापीपदन्न वाऽ
अहमिदं विजानामि न प्पेत्य सुञ्ज्ञाऽस्तीति ॥ १४ ॥

सु होवाच याज्ञवल्क्यः । (लक्ष्यो) न वाऽअरेऽहम्मोहम्रवीम्यविनाशी
वाऽअरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति ॥ १५ ॥

यद्वै तन्न पश्यति । पश्यन्वै तद्वद्रष्टव्यं पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरि-
लोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं
यत्पश्येत् ॥ १६ ॥

मनन्तमपरं कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव । एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति । न प्पेत्य संज्ञा-
ऽस्ति इत्यरे ब्रवीमि । इति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १३ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । अत्रैव मा भगवान्मोहान्तमापीपदत् । न वा अहमिदं विजानामि । न
प्पेत्य संज्ञाऽस्तीति ॥ १४ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । न वा अरे अहं मोहं ब्रवीमि । अविनाशी वा अरे अयमात्मा अनु-
च्छित्तिधर्मा । मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति ॥ १५ ॥

यत् वै तत् न पश्यति । पश्यन् वै तद्वद्रष्टव्यं न पश्यति । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते,
अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत्पश्येत् ॥ १६ ॥

“मोहान्तमापीपदन्न वा अहमिदं विजानामीति” पाठान्तरम् । ‘अत्रैव’ प्रज्ञानघने “न प्रेत्य
संज्ञाऽस्ति” इति वदन् ‘भगवान्’ ‘मा’ मां ‘मोहान्तं’ मोहमध्ये ‘आपीपदत्’ आपादितवान् संमो-
हितवानित्यर्थः । अतः अहं इदमात्मतत्त्वं उत्कलक्षणं ‘न मे’ नैव जानामीत्यर्थः ॥ १४ ॥

“अविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीति” पाठान्तरम् । ‘अरे मैत्रेयि ।
‘अहं मोहं न ब्रवीमि’ । यतः ‘अयं’ प्रकृतः ‘आत्मा’ ‘अविनाशी’ विनष्टुं शीलं यस्य स विनाशी, न
विनाशी अविनाशी । तत्र हेतुः—यतः ‘अनुच्छित्तिधर्मा’ उत्च्छित्तिरुच्छेदो विकारो धर्मो यस्य सः उत्च्छित्तिधर्मा ।
न उत्च्छित्तिधर्मा अनुच्छित्तिधर्मा । अविनश्य इत्यर्थः । तर्हि आत्मनः कथं संसारादिविक्रियासंबन्ध इत्यत
आह—‘तु’ पुनः ‘अस्य’ प्रकृतस्यात्मनः ‘मात्रासंसर्गः’ चक्षुरादिकरणसम्बन्धो भवति । मीयन्ते विषया
पापिस्ता मात्रा इति विषयप्रकाशहेतुभूतानि चक्षुरादिकरणानि मात्राः । ताभिः संसर्गः सम्बन्धः ॥ १५ ॥

“यद्वै तन्न पश्यति” इदं कंडिकाष्टके ज्योतिर्ब्राह्मणे (श. प. बृ. १४ । ४ । १) व्याख्यातम् ॥ १६ ॥

(घ) यद्वै तन्न जिघ्रति । जिघ्रन्वै तद्घ्रातव्यञ्च जिघ्रति न हि घ्रातुघ्राणाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाञ्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं युजिघ्रेत् ॥ १७ ॥

(घ) यद्वै तन्न रसयति । विज्ञानन्वै तद्रसञ्च रसयति न हि रसयित् रसाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाञ्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं युद्धसयेत् ॥ १८ ॥

(घ) यद्वै तन्न वदति । वृदन्वै तद्रक्तव्यञ्च वदति न हि वक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाञ्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं युद्धदेत् ॥ १९ ॥

(घ) यद्वै तन्न शृणोति । शृण्वन्वै तच्छ्रोतव्यञ्च शृणोति न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाञ्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं युच्छृणुयात् ॥ २० ॥

यत् वै तत् न जिघ्रति । जिघ्रन् वै तत् घ्रातव्यं न जिघ्रति । न हि घ्रातुघ्राणाद्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत् जिघ्रेत् ॥ १७ ॥

यद्वै तत् न रसयति । विज्ञानन् वै तत् रसं न रसयति । न हि रसयित् रसाद्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत् रसयेत् ॥ १८ ॥

यत् वै तत् न वदति । वृदन्वै तत् वक्तव्यं न वदति । न हि वक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत् वदेत् ॥ १९ ॥

यत् वै तत् न शृणोति । शृण्वन् वै तत् श्रोतव्यं न शृणोति । न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत् शृणुयात् ॥ २० ॥

“ यद्वै तन्न जिघ्रति ” ॥ १७ ॥

“ यद्वै तन्न रसयति ” ॥ १८ ॥

“ यद्वै तन्न वदति ” ॥ १९ ॥

“ यद्वै तन्न शृणोति ” ॥ २० ॥

(द्य) यद्वै तन्न मनुते । मन्वानो वै तुन्मन्तुव्यन्न मनुते न हि मन्तुर्मते-
र्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं
युन्मन्वीत् ॥ २१ ॥

यद्वै तन्न स्पृशति । स्पृशन्वै तुत्स्पष्टव्यन्न स्पृशति न हि स्पष्ट-
स्पृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्वि-
भक्तं युत्स्पृशेत् ॥ २२ ॥

(द्य) यद्वै तन्न विजानाति । विजानन्वै तद्विज्ञेयन्न विजानाति न
हि विज्ञातुर्विज्ञानाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति
ततोऽन्यद्विभक्तं युद्विजानीयात् ॥ २३ ॥

(द्य) यत्र याऽअन्यदिव स्यात् । (तु) तत्रान्योऽन्यत्पश्येदन्योऽन्य-
जिघ्रेदन्योऽन्यद्रसयेदन्योऽन्यदभिवदेदन्योऽन्यच्छृणुयादन्योऽन्यन्मन्वी-
तान्योऽन्यत्स्पृशेदन्योऽन्यद्विजानीयात् ॥ २४ ॥

यत् वै तत् न मनुते । मन्वानो वै तत् मन्तव्यं न मनुते । न हि मन्तुर्मतेर्विपरिलोपो विद्यते,
अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं युन्मन्वीत् ॥ २१ ॥

यत् वै तत् न स्पृशति । स्पृशन् वै तत् स्पष्टव्यं न स्पृशति । न हि स्पष्टः स्पृष्टेर्विपरिलोपो
विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति तोऽन्यत् विभक्तं यत् स्पृशेत् ॥ २२ ॥

यत् वै तत् न विजानाति । विजानन्वै तत् विज्ञेयं न विजानाति । न हि विज्ञातुर्विज्ञानात् विपरि-
लोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत् विजानीयात् ॥ २३ ॥

यत्र वा अन्यदिव स्यात् । तत्रान्यः अन्यत्पश्येत् । अन्यः अन्यजिघ्रेत् । अन्यः अन्यद्रस-
येत् । अन्यः अन्यदभिवदेत् । अन्यः अन्यत् शृणुयात् । अन्यः अन्यत् मन्वीत् । अन्यः अन्यत्
स्पृशेत् । अन्यः अन्यद्विजानीयात् ॥ २४ ॥

“ यद्वै तन्न मनुते ” ॥ २१ ॥

“ यद्वै तन्न स्पृशति ” ॥ २२ ॥

“ यद्वै तन्न विजानाति ” ॥ २३ ॥

एवं अविद्योर्निते सत्येव विशेषविज्ञानमात्मनः तदभावे तु तदभावः, इत्यन्वयव्यतिरेकान्या औपार्थिक-
मात्मनो विशेषविज्ञानमिति दर्शयितुं “ न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं ” इति (कं. १६-२१)

संन्यासिनामादिमः श्रीयोगीश्वरो याज्ञवल्क्यः ।

(ह्र) युत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् । (त) तत्केन कुम्पयेत्तत्केन कजिघ्रेत्तत्केन कु॒ष्टं रसयेत्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन कु॒ष्टं शृणुयात्तत्केन कुम्भन्वीत तत्केन कु॒ष्टं स्पृशेत्तत्केन कम्बिजानीयाद्येनेद॒ष्टं सुर्व-
म्बिजानाति तत्केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्युक्ता-
नुशासनाऽसि मैत्रेयेतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः
प्रवव्राज ॥ २५ ॥

(ज्ञा) अथ व॒ष्टुः । (स्तु) तुदिदुम्यय॒ष्टं शौर्षणा॒भ्याच्छौर्षणा॒भ्यो

यत्र तु अस्य सर्वमात्मैवाभूत् । तत् केन कं पश्येत् । तत् केन कं जिघ्रेत् । तत्केन कं रसयेत् । तत्केन कमभिवदेत् । तत्केन कं शृणुयात् । तत् केन कं मन्वीत । तत् केन कं स्पृशेत् । तत् केन कं विजानीयात् । येनेदं सर्वं विजानाति । तं केन विजानीयात् । विज्ञातारमरे केन विजानीयात् । इति उक्तानुशासनाऽसि मैत्रेयि । एतावदरे खल्वमृतत्वम्, इति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राज ॥ २५ ॥

अथ वंशः । १ तदिदं वयं शौर्षणाख्यात् । २ शौर्षणाख्यो गौतमात् । ३ गौतमो वात्स्यात् ।

व्यतिरेको दर्शितः । इदानीमन्वयमाह—यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यं पश्येदित्यादिना । ‘यत्र वै’ यस्मिन्नेव जागरिते स्वप्ने वा ‘अन्यदिव’ आत्मनो वस्त्वन्तरमिव अविद्याप्रत्युपस्थापितं स्याद्भवेत् । ‘तत्र’ तस्मिन्नवस्थायिविशेषे ‘अन्यः’ अविद्याकल्पितात् वस्त्वन्तरात् भिन्नमिव आत्मानं मन्यमानः ‘अन्यत्’ स्वस्मात् विभक्तं स्वाविद्योत्थं वस्त्वन्तरं ‘पश्येत्’ उपलभेत् । जिघ्रेदित्यादि समानम् ॥ २४ ॥

एतावता “एतेभ्यो भूतेभ्यः” (कं. १३) इत्यत्र सूचितो भूताविद्योपाधिकः संसार इति व्याख्या-
तम् । इदानीं “महद्भूतमनन्तमपारं” (कं. १३) इत्यादि सूचितं ब्रह्मदर्शनं व्याख्यास्यन् भूतोपाध्य-
भावेन विशेषविज्ञानलक्षणसंसारभाज इति पुनर्यतिरेकमाह—यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदि-
त्यादिना । “उक्तानुशासनाऽसि मैत्रेयेतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राज” इत्यधिकम् ।
हे ‘मैत्रेयि !’ इत्येवं त्वं ‘उक्तानुशासना’ उक्तमनुशासनं ससंन्यासमात्मज्ञानलक्षणं यस्याः सा त्वं उक्ता-
नुशासना ‘असि’ भवसि । ननु—तथाऽपि किं वक्तव्यान्तरं किञ्चिन्न भविष्यति न हि इत्याशयेनाह ‘अरे
मैत्रेयि !’ यत् त्वं मां पृष्टव्यसि—“यदेव भगवान् वेद तदेव मे ब्रूहीति” तदमृतत्वं अमृतत्वसाधनम्
‘एतावदेव’ ‘खल्व’ निश्चितम् । यदेतत् ससंन्यासमात्मपरिज्ञानम् । न त्वयिकं किञ्चिदस्ति । तस्मादेतावदेव
त्वा अमृतत्वसाधनं विज्ञेयम् इत्येवं ‘ह’ किल प्रियायै मार्यायै ययोक्तमात्मज्ञानमुक्त्वा यथेच्छया
‘याज्ञवल्क्यः’ ‘प्रवव्राज’ प्रव्रजितवान् । यत्पूर्वं प्रतिज्ञातं “प्रव्रजिष्यन्नस्मीति” तत्तत्कारित्यर्थः । एतावता
परिसमाप्तो ब्रह्मविद्याख्यः सकललोपनि शास्त्रार्थः ॥ २५ ॥

इदानीं याज्ञवल्क्यीकांडप्रवर्तकगुरुशिष्यपरंपराकथनाय वंशप्रतिपादकं कंडिकावितयमारभ्यते—अथ वंश

श्वो गौतमाद्गौतमो वात्स्याद्वात्स्यो वात्स्याच्च पाराशर्याच्च पाराशर्यः साङ्कृत्याच्च भारद्वाजाच्च भारद्वाजऽ औदवाहेश्च शाण्डिल्याच्च शाण्डिल्यो वैजवापाच्च गौतमाच्च गौतमो वैजवापायनाच्च वैष्टपुरेयाच्च वैष्टपुरेयः शाण्डिल्याच्च रौहिणायनाच्च रौहिणायनः शौनकाच्च जैवन्तायनाच्च रैभ्याच्च रैभ्यः पौतिमाप्यायणाच्च कौण्डिन्यायनाच्च कौण्डिन्यायनः कौण्डिन्याभ्याङ्कौण्डिन्याऽ और्णवाभ्येभ्यऽ और्णवाभाः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्याच्चाग्निवेश्याच्च ॥ २६ ॥

(चा) आग्निवेश्यः सैतवात् । (त्सै) सैतवः पाराशर्यात्पाराशर्यां जातूकण्ण्याञ्जातूकण्ण्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च गौतमाच्च गौतमो भारद्वाजाद्भारद्वाजो वलाकाकौशिकाद्वालाकाकौशिकः कापायणात्कापायणः सौकरायणात्सौकरायणश्चैवणश्चैवणिरौपजन्धनेरौपजन्धनिः सायकायनात्सायकायनः कौशिकायनेः कौशिकायनिर्घृतकौशिकाद्घृतकौशिकः पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणः पाराशर्यात्पाराशर्यां जातूकण्ण्याञ्जातूकण्ण्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च यास्काच्चासुरायणश्चैवणश्चैवणिरौपजन्धनेरौपजन्धनिरासुरेयासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाजऽ आग्नेयात् ॥ २७ ॥

४ वात्स्यो वात्स्याच्च पाराशर्याच्च । ५ पाराशर्यः साङ्कृत्याच्च भारद्वाजाच्च । ६ भारद्वाज औदवाहेश्च शाण्डिल्याच्च । ७ शाण्डिल्यो वैजवापाच्च गौतमाच्च । ८ गौतमो वैजवापायनाच्च वैष्टपुरेयाच्च । ९ वैष्टपुरेयः शाण्डिल्याच्च रौहिणायनाच्च । १० रौहिणायनः शौनकाच्च जैवन्तायनाच्च रैभ्याच्च । ११ रैभ्यः पौतिमाप्यायणाच्च कौण्डिन्यायनाच्च । १२ कौण्डिन्यायनः कौण्डिन्याभ्याम् । १३ कौण्डिन्यो और्णवाभ्यः । १४ और्णवाभाः कौण्डिन्यात् । १५ कौण्डिन्यः कौण्डिन्यात् । १६ कौण्डिन्यः कौण्डिन्याच्चाग्निवेश्याच्च ॥ २६ ॥

१७ आग्निवेश्यः सैतवात् । १८ सैतवः पाराशर्यात् । १९ पाराशर्यो जातूकण्ण्यात् । २० जातूकण्ण्यो भारद्वाजात् । २१ भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च गौतमाच्च । २२ गौतमो भारद्वाजात् ।

द्व्यारम्भ-ब्रह्मणे नमः इत्यन्तम् । अयं सांगोपांगस्य फलस्यात्मविज्ञानस्य प्रवचनान्तरं याज्ञवल्कीयकौण्डिन्यः वंशः कथ्यते इति शेषः । प्रथमांतः शिष्यः । पंचम्यंतो गुरुः । इति मधुकांडवत् व्याख्येयम् ॥ २६ ॥

“ आग्निवेश्यः सैतवात् ” ॥ २७ ॥

(दा) आत्रेयो मुण्टेर्मुण्टिर्गौतमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो वात्स्या-
 द्वात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कैशोर्ष्यात्काप्यात्कैशोर्ष्यः काप्यः
 कुमारहारितुत्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदम्भीकौण्डिन्याद्वि-
 दम्भीकौण्डिन्यो वत्सुनपातो बाम्भ्रवाद्वत्सुनपाद्बाम्भ्रवः पथः सौभरा-
 त्पन्थाः सौभरोऽयस्यादाङ्गिरसादयस्याऽ आङ्गिरसऽ आभूतेस्त्वष्ट्रा-
 दाभूतिस्त्वष्ट्रो विश्वरूपात्त्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वष्ट्रोऽश्विन्यामश्विनौ
 दधीचऽ आथर्वणादथर्वणोऽथर्वणो देवादथर्वा देवो मृत्योः
 प्राध्वथुँसनान्मृत्युः प्राध्वथुँसनः प्राध्वथुँसनात्प्राध्वथुँसनेऽ एक-
 ष्वरेकर्षिष्विष्प्रजितेर्विष्प्रजित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सत्तारोः सत्तारुः सना-
 तुनात्सनातुनः सुनगात्सुनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भु
 ब्रह्मणे नमः ॥ २८ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
 प्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४।३।(७) ४-३ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थोऽध्यायः ॥ १४-४ ॥

इति द्वितीयं सुहृदुपदेशनिभोपपत्तिप्रधानं मुनिकाण्डं याज्ञ-
 वल्क्यकाण्डं वा परिसमाप्तम् ॥ २ ॥

अस्मिन् अध्याये च काण्डिकासंख्या ॥ १०३ ॥

२३ भारद्वाजो बलाकाकौशिकात् । २४ बलाकाकौशिकः कापायणात् । २५ कापायणः सौक-
 रायणात् । २६ सौकरायणस्त्रैवणेः । २७ त्रैवणिरौपजंघनेः । २८ औपजंघनिः सायकायनात् ।
 २९ सायकायनः कौशिकायनेः । ३० कौशिकायनिर्वृतकौशिकात् । ३१ घृतकौशिकः पारा-
 शर्यायणात् । ३२ पाराशर्यायणः पाराशर्यात् । ३३ पाराशर्यो जातुकर्ण्यत् । ३४ जातु-
 कर्ण्यो भारद्वाजात् । ३५ भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च यास्काच्च । ३६ आसुरायणस्त्रैवणेः ।
 ३७ त्रैवणिरौपजंघनेरासुरेः । ३८ आसुरिर्भारद्वाजात् । ३९ भारद्वाज आत्रेयात् ॥ २७ ॥

४० आत्रेयो मांटेः । ४१ मांटीर्गौतमात् । ४२ गौतमो गौतमात् । ४३ गौतमो वात्स्यात् ।

४४ वात्स्यः शांडिल्यात् । ४५ शांडिल्यः कैशोर्यात्काप्यात् । ४६ कैशोर्यः काप्यः कुमारहारि-
तात् । ४७ कुमारहारितो गालवात् । ४८ गालवो विदर्भीकौण्डिन्यात् । ४९ विदर्भीकौण्डिन्यो
वत्सनपातो वाभ्रवात् । ५० वत्सनपाद्वाभ्रवः पथः सौभरात् । ५१ पथाः सौभरोऽयास्याशं-
गिरसात् । ५२ अयास्य आंगिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रात् । ५३ आभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्त्वाष्ट्रात् ।
५४ विश्वरूपस्त्वाष्ट्रः अश्विभ्याम् । ५५ अश्विनौ दधीच आथर्वणात् । ५६ दध्यङ् आथर्वणः
अथर्वणो देवात् । ५७ अथर्वा देवो मृत्योः प्राध्वंसनात् । ५८ मृत्युः प्राध्वंसनः प्रध्वंसनात् ।
५९ प्रध्वंसन एकर्षेः । ६० एकर्षिर्विप्रजितेः । ६१ विप्रजित्तिर्व्यष्टेः । ६२ व्यष्टिः सनारोः ।
६३ सनारुः सनातनात् । ६४ सनातनः सनगात् । ६५ सनगः परमेष्ठिनः । ६६ परमेष्ठी ब्रह्मणः ।
६७ ब्रह्म स्वयंभु । ब्रह्मणे नमः ॥ २८ ॥

इति श्रीद्विषीकेशब्रह्ममगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृह-
दारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां चतुर्थेऽध्याये तृतीयं याज्ञवल्क्यमैत्रेयी-
संवादब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (७) ४ । ३ ॥
चतुर्थोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ (बृ. उप.) १४-४ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि मध्यमं याज्ञवल्क्यकाण्डं मुनिकाण्डं वा परिसमाप्तम् ॥

अथ चतुर्दश काण्डे बृहदारण्यकोपनिषद्यन्तिमं
अध्यायं खिलकाण्डम् ।

आदितोऽष्टमेऽध्याये बृहदारण्यकोपनिषदि तु
पञ्चमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आदितः पष्ठे बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थे च प्रपाठके चतुर्थे ब्राह्मणम् ।

ॐ ३ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय
पूर्णमेवावशिष्यते ॐ ३ खं ब्रह्म खम्पुराणम्वायुरं खमिति ह स्माह
कौरव्यायणीपुत्रो वेदोऽयम्ब्राह्मणा विदुर्वेदेनेन युद्धेदितुव्यम् ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके च चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥१४॥ (६) ४।४॥ (८) ५-१॥

शांतिब्राह्मणम् ।

“ ॐ ३ पूर्णमदः, पूर्णमिदं, पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय, पूर्णमेवाव-
शिष्यते ” ॥ “ ॐ ३ खं ब्रह्म ”—(वा. सं. ई. उ. ४० । १७) खं पुराणम् । वायुरं खमिति
ह स्माह कौरव्यायणीपुत्रः । वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुः । वेदेनेन युद्धेदितुव्यम् ॥ १ ॥

तदेवं यत् विज्ञानं केवलममृतत्वसाधनं स आत्मा निरुपाधिकः अशनायायतीतो यदेव साक्षादपरोऽक्षाद्ब्रह्म य
आत्मा सर्वोत्तरो नेति नेत्यादिलक्षणः काण्डद्वयेन निर्द्धारितः । अधुना तत्स्थोपाधिवैशिष्ट्यमाप्तस्य प्रमाणप्रमे-
यादिव्यवहारविषयतामुपगतस्याभ्युदयफलानि क्रममुक्तिफलानि कर्मसमृद्धयर्थानि चेति त्रिविधोपासनानि पूर्वत्रानु-
क्तानि वक्तव्यानि—इत्येतदर्थं खिलकाण्डं प्रवर्तते । पूर्वत्रानुक्तं वक्तव्यत्वेन परिशिष्टं खिलमिति हि खिललक्षणम् ।
तत्र सर्वोपास्यंगभूतान् ॐकारो, दमो, दानं, दया, इति पदान्यान् विधितस्तन्ती श्रुतिः पूर्वमात्मयायात्म्य-
विज्ञानसिद्धये मिथ्याभूतकार्यकारणसंबन्धमाश्रित्य तात्पर्येण व्याख्यातस्य ब्रह्मणः शुद्धं स्वरूपं पूर्वोपात्तकार्यकारण-
सम्बन्धस्य हेतुत्वं द्योतयितुमनुवदति—पूर्णमद इति मन्त्रेण । ‘अदः’ इति परोऽक्षाभिधायि सर्वनाम । पूर्णमिति—
“ वा दांतशान्पूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञाः ”—(पा. सू. ७ । २ । २७) इति कर्तरि निष्ठातं निपातितम् । तथा
च—‘अदः’ परोऽक्षं ब्रह्म पूर्णमाकाशवत् व्यापि निरंतरं निरुपाधिकं चेत्यर्थः । अनेन लक्ष्यं तात्पर्यं दर्श-
यित्वा लक्ष्यं त्वंपदार्थं दर्शयति—पूर्णमिदमिति । यदिदं नामरूपोपाधिविशिष्टव्यवहारोपपन्नं तदपि केवलेन

१-अस्य काण्डस्य खिलमिति नामधेयं, खिलशब्दस्य परिशेषवाचकत्वादस्य काण्डस्य मधुपाहवत्क्यकाण्डयोरेकाकार-
विष्टवत्त्वविधायकत्वेति मन्तव्यम् ॥

स्वेन निरुपाध्यात्मना परमात्मस्वरूपेण ' पूर्ण ' व्यापि । न तु उपहितेन विशिष्टेन रूपेण पूर्णमित्यर्थः । एवं
लेङ्यौ तत्त्वंपदार्थावुक्त्वा तावेव वाच्यभूतौ कथयन्त्वंपदार्थस्य पूर्णत्वे हेतुं दर्शयति-पूर्णात्पूर्णमुदच्यत इति ।
' पूर्णात् ' कारणात्मनोऽविद्यासहायात् ' पूर्णमेवोदच्यते ' उद्विच्यते उद्गच्छतीत्यर्थः । सम्प्रत्यैक्यज्ञानफलमाह-
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यत इति । पूर्णस्य कार्यात्मनो ब्रह्मणः ' पूर्ण ' पूर्णत्वमादायः गृहीत्वा
आत्मस्वरूपैकरसत्वमापाय अविद्याकृतं भूतमात्रोपाधिसंसर्गाजं जन्यत्वावभासं विद्या तिरस्कृत्य ' पूर्णमेव ' अनन्तर-
मवाह्यं प्रज्ञानवनेकरसत्वभावं केवलं ब्रह्मावशिष्यत इत्यर्थः । " ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तादात्मानमेवावेदहं ब्रह्मा-
स्मीति तस्मात्सर्वमभवत् "-(श. प. वृ. उ. १ । २ । २१) इत्युपक्रमस्यश्रुत्यर्थ एवानेनमन्त्रेणोपसंद्धतः । तत्र
" पूर्णमदः पूर्णमिदम् " इत्यनेन ब्रह्म वा इति पदस्यार्थ उक्तः । " पूर्णात्पूर्णम् " -इत्यादिमन्त्रशेषेण " इदमग्र आसीत् " इत्यादेरर्थ उक्तः । अतः एकवाक्यत्वेनोपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्यश्रुतितात्पर्यलिङ्गात् शास्त्रप्रतिपाद्यं ब्रह्मात्मैक्य-
मेवेति तात्पर्यार्थः । अधुना ध्यानविधानार्थं तस्मिन् विनियुक्तं मन्त्रं तावदाह-ॐ ३ खम्ब्रह्मेति । इह
ध्यानसाधनत्वेनैव ॐ कारस्योपदेशः । अत्र ब्रह्मपदं ॐकारालम्बनस्य विशेष्यस्याभिधानम् । तस्य ब्रह्मशब्दस्य
बृहद्ब्रह्मसामान्यवाचिनः सर्वत्र प्रसक्तौ खमिति विशेषणम् । नीलमुत्पलमिति वा खब्रह्मणोः सामानाधिकरण्यात्
तयोरेकत्वसिद्धिः । तथा च-यथा विष्ण्वङ्गाङ्गितायां शिलादिप्रतिमायां विष्णुबुद्धिः क्रियते, तथा ॐकारे खं
ब्रह्मेत्युपासनं कर्तव्यमिति वाक्यार्थः । अस्मिन्मन्त्रे खशब्दात् भौतिकखप्रतीतिर्मासंभूदित्यभिप्रायेण मन्त्रविनियोजनं
ब्राह्मणं प्रवर्तते-खम्पुराणमित्यादि । ' पुराण ' चिरंतनं ' खं ' परमात्माऽऽकाशमिति यावत् । तथा च-
खमिति विशेषणेन बृहदर्थसामान्यवाचिनो ब्रह्मशब्दस्य अनादिकारणचैतन्यविषयत्वं निश्चितमित्यर्थः । ननु-
अस्य कारणब्रह्मणः अतीन्द्रियत्वात् कथमोङ्कारे तदुपास्यमित्यतः कल्पांतस्माह-वायुरं खमिति ह स्माह
कौरव्यायणीपुत्र इति । वायुर्विद्यते यस्मिन् तत् ' वायुरं ' ' खं ' भौतिकाकाशं तदवच्छिन्नं ब्रह्म ॐकार-
लम्बनं, भौतिकाकाशे खशब्दप्रयोगस्य बहुलमुपलंभात् ' इति ' ' कौरव्यायणीपुत्रः ' ' ह ' किल आह-
स्मोक्तवान् । एवं सति कारणब्रह्माकाशब्रह्मपदयोरुभयोरपि श्रौतत्वाविशेषात् ॐकारे दृष्टिद्वयमैच्छिकमिति भावः ।
एवमोकारप्रतीकं कार्यकारणोपपत्तिं ब्रह्म ध्येयमित्युक्तम् ।

इदानीं प्रणवस्य यथोक्तब्रह्मवाचकत्वं साधयति-वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुर्वेदेनेन यद्वेदितव्यमिति । यस्मात्
' यत् वेदितव्यं ' प्रकाश्यमानमभिधीयमानं ब्रह्म तत् एतेनोकारेण ' वेद ' साधकः पुमान् विजानाति उप-
लभते । तस्माद्वेदोऽयमोङ्कार इति ब्राह्मणा विदुरित्यन्वयः । यद्यपि ॐ ब्रह्मात्मशब्दा ब्रह्मणो वाचकाः संति,
तथाऽपि श्रुतिप्रामाण्यात् ॐकारो ब्रह्मणो नेदिष्टमभिधानमतिप्रियतमं नामेत्यवगम्यते । इतरस्यापि वेदत्वं तु
वेदितव्यवेदनहेतुत्वादेव । तस्मात् विशिष्टोऽयमोङ्कारो ब्रह्मोपास्तिसाधनत्वेन प्रतिपत्तव्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीद्वैतश्रवणभगवत्सूत्रपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीवासुदेवभगवतः कृती माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यंदिनशाखोप-
निषद्बृहदारण्यकब्राह्मण्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे
पंचमोऽध्याये प्रथमं शान्तिब्राह्मणं परिसमाप्तम् । १४ । (<) ५-१ ॥

१-अत एव च धीमद्गवर्दीतायां-" ॐ तत्सदिनि निर्दोषो ब्रह्मणःत्रिविधः पुर " इति भगवदुक्तिः, तथा वेदगमूने " तस्य
वाचकः प्रणवः " इति पञ्चमबुद्धिः संपन्नते ।

त्रयाः प्राजापत्याः । प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमृषुर्देवा मनुष्याऽ
असुराः ॥ १ ॥

(५) उपित्वा ब्रह्मचर्यन्देवाऽऊचुः । (ब्रु) ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो
हैतदक्षरमुवाच दऽइति व्यज्ञासिष्टाऽइति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दाम्य-
तेति नऽआत्येत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥ २ ॥ शतम् ७९०० ॥

(त्य) अथ हैनम्मनुष्याऽऊचुः । (ब्रु) ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो

दमदानदयेति त्रिकोपदेशब्राह्मणम् ।

त्रयाः प्रजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमृषुः—देवा मनुष्या असुराः ॥ १ ॥

उपित्वा ब्रह्मचर्यं देवा ऊचुः । ब्रवीतु नो भवानिति । तेभ्यो हैतदक्षरमुवाच द इति । व्यज्ञासिष्टा ३
इति । व्यज्ञासिष्मेति होचुः । दाम्यतेति न आत्येति । ॐ इति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥ २ ॥

अथ हैनं मनुष्या ऊचुः । ब्रवीतु नो भवानिति । तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति । व्यज्ञासिष्टा ३
इति । व्यज्ञासिष्मेति होचुः । दत्तेति न आत्येति । ॐ इति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥ ३ ॥

एवमाम्यन्तरं सर्वोपास्तिसाधनं ॐकार इत्युक्तम् । इदानीं चाद्यं दमादिसाधनत्रयं विधातव्यम् । तेनापि
विशिष्ट एव बाह्यान्तरशुचिः सन् सर्वोपास्तियु अधिक्रियते । अतस्तद्विधानाथार्थवादमाह—त्रयाः प्राजापत्याः
प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमृषुरिति । त्रयास्त्रिप्रकाराः ‘ प्राजापत्याः ’ प्रजापतेरपत्यभूताः ‘ प्रजापतौ ’
त्रिराडात्मनि ‘ पितरि ’ समीपे शिष्याः संतः ‘ ब्रह्मचर्य ’ ऊपुरुषितवन्तः । के ते प्राजापत्या इत्यपेक्षायामाह—
देवा मनुष्या असुरा इति । सुबोधम् ॥ १ ॥

ततस्ते किं कृतवन्त इत्यपेक्षायामाह—उपित्वा ब्रह्मचर्यं देवा ऊचुरिति । ते देवा मनुष्या असुराश्च ‘ ब्रह्म-
चर्यमुपित्वा ’ क्रमेण प्रश्नं कुर्वाणाः प्रथमं ‘ देवाः ’ ऊचुरुक्तवन्त इत्यर्थः । किमित्यपेक्षायामाह—ब्रवीतु नो
भवानिति । भवान्नोऽस्मभ्यं अनुशासनं ‘ ब्रवीतु ’ कथयत्वित्यर्थः । एवं देवैरनुशासने प्रार्थिते प्रजापतिः किमा-
हेत्यपेक्षायामाह—तेभ्यो हैतदक्षरमुवाच द इतीति । तेभ्योऽर्थिभ्यः ‘ ह ’ किल ‘ द ’ इत्येतदक्षरं ‘ वर्ण-
मात्रं उवाचोक्तवान् । देवानेवं शिक्षयित्वा तेषां स्वोपदिष्टविद्याप्रतिपत्तिपरोक्षार्थं पिता पृष्टवान् इति दर्शयति—
व्यज्ञासिष्टा ३ इतीति । प्लुतिर्विचारार्था । मयोपदिष्टस्याक्षरस्यार्थं यूयं विज्ञातवन्तो न वा इति प्रश्नार्थः । एवं
पृष्टे देवोक्तं प्रति वचनं कथयति—व्यज्ञासिष्मेति होचुरिति । विज्ञातवन्तो वयमित्यूचुरित्यर्थः । यद्येवं तर्ह्युच्यतां
किं मयोक्तमिति प्रजापतेराकांक्षायां स्वाभिप्रायानुसारेण देवैरुपगतमर्थं दर्शयति—दाम्यतेति न आत्येतीति ।
स्वभावतः अर्थात्ता यूयं मनः ‘ दाम्यत ’ दांता भवतेति त्वं नोऽस्मान् ‘ आत्य ’ कथयसि इत्युक्तवन्त इत्यर्थः ।
देवोक्तं प्रजापतिरङ्गीकृतवान् इत्याह—ॐ इति होवाचेति । ॐ शब्दार्थमेव विशदयति—व्यज्ञासिष्टेतीति । सम्यक्
ज्ञातं भवद्भिरिति अङ्गीकृतवानित्यर्थः । समानमुत्तरपर्यायद्वयेऽपि व्याख्यानम् ॥ २ ॥

स्वभावतो लुब्धा यूयं अतः ‘ दत्त ’ यथाशक्या अनादिकां विभजत इति नोऽस्मात्तात्पर्यम् । किमन्यत्
भूयान्नो हितमिति स्वाभिप्रायानुसारेण मनुष्या दकारार्थं ज्ञातवन्त इति मनुष्यपर्यायतात्पर्यार्थः ॥ ३ ॥

हैतुदेवाक्षरमुवाच द ऽडुति व्यज्ञासिष्टा रे ऽडुति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्द-
त्तेति न ऽआत्येत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥ ३ ॥

(त्व) अथ हैनमसुरा ऽऊचुः । (ब्रु) ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो है-
तुदेवाक्षरमुवाच द ऽडुति व्यज्ञासिष्टा रे ऽडुति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्द्वध्व-
मिति न ऽआत्येत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति तुदेतुदेवैषा देवी वागु-
नुवदति स्तनयित्तुर्दद ऽडुति दाम्यत दत्त द्यध्वमिति तुदेतत्त्रयं
शिक्षेद्दमन्दानन्दयामिति ॥ ४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (६) ४ । ५ ॥ (८) ५-२ ॥

अथ हैनमसुरा ऊचुः । ब्रवीतु नो भवानिति । तेभ्यो हैतुदेवाक्षरमुवाच द इति । व्यज्ञासिष्टा रे
इति । व्यज्ञासिष्मेति होचुः । द्यध्वमिति न आत्येति । ॐ इति होवाच व्यज्ञासिष्टेति । तदेत-
देवैषा देवी वागनुवदति । स्तनयित्तुर्द द इति । दाम्यत दत्त द्यध्वमिति तदेतत्त्रयं शिक्षेत् ।
दमं दानं दयामिति ॥ ४ ॥

एवं क्रूरा यूयं हिंसादिपराः । अतः ' द्यध्वं ' प्राणिषु दयां कुरुत इत्युक्तमस्मान्प्रति, इत्यसुरा दका-
रार्थं गृहीतवन्तः इत्यसुरपर्यायतात्पर्यार्थः । प्रजापतेरनुशासनं प्रागासीदित्यत्र लिङ्गमाह-तदेतदेवैषा देवी
वागनुवदतीति । तदेतत्प्रजापतेरनुशासनं ' एषा देवी वागनुवदति ' । तेन रूपेण प्रवर्तत इत्यर्थः । का
एषा देवी वाक्, कथं वा सा श्रूयते, इत्यपेक्षायामाह-स्तनयित्तुर्द द इतीति । अत्र विसन्धिकरणं तु सर्वत्र
वर्गान्तरग्रमापोहार्यम् । यः ' स्तनयित्तुः ' सैषा देवी वाक् । दकारप्रयोच्चारणेन तु स्तनयित्तुदाम्दानुकरण-
मात्रं विवक्षितम् । न तु त्रिवं, प्रमाणामात्रात् इत्यर्थः । ननु-तर्हि त्रिदिकारोच्चारणं किमर्थं, तेषां च को वा
अर्थः । इत्यत आह-दाम्यत दत्त द्यध्वमिति । दमो दानं दयेत्यर्थत्रयमुपलक्षयितुं त्रिदिकारोच्चारणमित्यर्थः ।
यमर्थं विधातुमयाह्यायिकारूपः अर्थवादो विधेयस्तावकत्वेन प्रवृत्तः । तमर्थमिदानीं विधाति-तदेत-
त्त्रयं शिक्षेद्दमं दानं दयामिति । यस्मात्प्रजापतिः दाम्यत दत्त द्यध्वं इति स्तनयित्तुरूपेणानुशास्तेव ।
तत्तस्मात्कारणात् ' दमं दानं दयां ' ' इत्येतत्त्रयं शिक्षेत् ' उपादधात् । प्रजापतेरनुशासनमस्माभिः कर्तव्य-
मिति मतिं कुर्यादधुनातनो मनुष्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥

इति श्रीहर्षाक्षराक्षरभगवत्सूत्र्यपादशिवस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुरस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीशमुदेव-
प्रभमतमवतः कृतौ माव्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाव्यन्दिनशास्त्रोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां
वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये पितृकाण्डे पंचमेऽध्याये द्वितीये दमदानदयेति त्रिकोणदेशकं
ब्राह्मणं परिमाणम् ॥ १४ (८) ५-२ ॥

वायुरनिलममृतम् । (म्भु) भस्मान्तं शरीरम् । ॐ ३ क्रतो स्मर । क्लिबे स्मराम्भे नय सुपथा रायेऽअस्मान्विस्थानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठान्ते नमऽउक्तिम्विधेमेति ॥ १ ॥
इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके च षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४।६ ॥ (८) ५-३ ॥

सूर्याग्न्योरुपस्थानब्राह्मणम् ।

“ वायुरनिलममृतम्, भस्मांतं शरीरम् । ॐ ३ क्रतो स्मर । क्लिबे स्मर ।

नन्वेवं दमादियुक्तस्यापि शरीरपाते तु नामृतत्वं आध्यात्मिकवाच्यादिप्रतिबन्धात् इत्यत आह—वायुरनिल-
ममृतमिति । ममामृतस्य सत्यस्य शरीरपाते सति तत्स्यः आध्यात्मिकप्राणरूपः ‘वायुः’ ‘अनिलं’ वाद्यं वायुं
अमृतमधिदैविकं प्रति गच्छत्विति शेषः । एतद्वायुग्रहणमन्येषामपि देवानामुपलक्षणार्थम् । अन्येऽपि देवाः स्वां
स्वां प्रकृतिं गच्छन्त्वित्यर्थः । नन्वेवं देहस्य देवतानामप्रतिबन्धकत्वेऽपि देहस्यैव सूक्ष्मतां गतस्य प्रतिबन्धक-
त्वात् नामृतत्वसिद्धिरित्यत आह—भस्मांतं शरीरमिति । शरीरमपि ‘भस्मान्तं’ सत् पृथिवीं प्रति यातु ।
भस्मान्तलिगात् कर्मिण एषैतदुपस्थानम् । न संन्यासिनामिति गम्यते । तेषां दाहासम्भवादित्यर्थः । एवमुप-
स्थानमुक्त्वा अग्रेऽप्युपस्थानमाह—ॐ ३ क्रतो स्मर क्लिबे स्मरेति । ‘ॐ’ इति क्रतो इति च ‘अग्निदेवता-
सम्बोधनार्थविश्व शब्दौ । अवतीत्योमीश्वरः सर्वरक्षकः । स च जाठरप्रतीकत्वेनोपासितत्वादग्निः । अग्निश्च क्रतु-
साध्यत्वेन क्रतुरित्युच्यते । तथा च—हे ॐ ३ ! क्रतो ! अग्ने ! स्मर इति । इष्टां गतिं जिगमिषता मया
स्मरणे त्वं नियुज्यसे । अन्तकाले हि त्वया स्मरणे कृते सति इष्टा गतिः प्राप्यते । अतः प्रार्थयसि । ‘क्लिबे’
कलसाय लोकाय ‘स्मर’ । पुनरपि अग्निविषयप्रार्थनान्तरमाह—अग्ने नय सुपथेति । हे ‘देव ।’ द्योतना-
त्मक ‘अग्ने ।’ त्वं ‘विश्वानि वयुनानि’ सर्वाणि प्रज्ञानानि ‘विद्वान्’ । ज्ञानवाचि वयुनपदं कर्मपूर्वप्रज्ञयो-
रुपलक्षणार्थम् । एतानि ‘विद्वान्’ जानन् हि त्वं ‘अस्मान्’ त्वदुपासकान् ‘सुपथा’ शोभनेनोत्तरेण
शुद्धेन मार्गेण पुनरावृत्तिरहितेन ‘नय’ प्रापय । किमर्थं ? ‘राये’ धनाय कर्मफलभोगायेति यावत् । किं च—
अस्मदश्मत्तः ‘जुहुराणं’ कुटिलं वंचनात्मकं देवयानप्राप्तिप्रतिबन्धकं ‘एनः’ पापं ‘युयोधि’ वियोजय
विनाशयेत्यर्थः । वयं तु देहावसानकाले अन्यत्कर्तुमशक्ताः । इदानीं ‘ते’ तुभ्यं ‘भूयिष्ठां’ बहुतमां
‘नमऽउक्तिं’ नमस्कारवचनं ‘विधेम’ समर्पयेम । नमस्कारमात्रसमर्पणेन परिचरेम । तत्र त्वया सर्वाधिकत्वेन
प्राहमित्यर्थः । इतिशब्दः समाप्तिद्योतकः ॥ १ ॥

इति श्रीहर्षकिशोरब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-

ब्रह्मभगवतः कृतौ मार्थ्यदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतामध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यक-

ब्राह्मण्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पंचमेऽध्याये तृतीयं

सूर्याग्न्योरुपस्थानब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ (८) ५-३ ॥

१-वा. सं. ईशोपनिषदि “अमृतमाभस्मान्तम्” इत्यनयोः पदयोर्मध्ये “अभेदम्” इति पदद्वयमधिकं विद्यते ॥

२-वा. सं. ईशोपनिषदि “क्लिबे स्मर” इत्यास्माद्वचनवादे “कृतस्मर” इतिदे वाक्यमधिकं वर्तते ॥

एष प्रजापतिर्व्यदृदयम् । (मे) एतद्ब्रह्मैतत्सर्वन्तदेतज्यक्षरं
हृदयमिति हृदयेत्येकमक्षरमभिहरन्त्यस्मै स्वाश्चान्ये च यद्वेद इत्येकमक्षरमिदं
इत्येकमक्षरमिदं दन्त्यस्मै स्वाश्चान्ये च यद्वेद इत्येकमक्षरमिदं
स्वर्गं लोकं यद्वेद ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४।७॥ (८) ५-४ ॥

अग्रे नय सुपथा राये अस्मान्, विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मजुहु-
राणमेनः, भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ” (वा. सं. (ई. उ.) ४०।१५।१६) इति ॥ १ ॥

हृदयब्रह्मोपासनं ब्राह्मणम् ।

एष प्रजापतिः, यत् हृदयम् । एतत् ब्रह्म । एतत्सर्वम् । तदेतत् ज्यक्षरं हृदयमिति ।
इत्येकमक्षरम् । अभिहरन्त्यस्मै स्वाश्चान्ये च । य एवं वेद । इत्येकमक्षरम् । ददन्त्यस्मै स्वाश्चान्ये
च । य एवं वेद । यमित्येकमक्षरम् । एति स्वर्गं लोकम् । य एवं वेद ॥ १ ॥

इदानीं सोपाधिकस्य ब्रह्मणो निरुपाधिकस्वरूपे अनधिकृतानां ध्यानभेदोक्त्यर्थं उत्तरं ग्रन्थजातं प्रवर्तते ।
तत्र प्रजापतिर्देवादीनामनुशास्ता इति सामान्यतः श्रवणात् दक्षादिष्वपि प्रजापतिवशङ्का माऽभूदिति प्रजा-
पतिं विशिनष्टि-एष प्रजापतिर्व्यदृदयमिति । हृदयशब्दस्तत्त्वबुद्धिविषयः । यस्मिन् हृदये शाकल्यब्राह्मणे
“ किंदेवतोऽस्याम् ” (बृ. उ. ६।९।२१) इत्यादिनामरूपकर्तृणां दिविभागेनोपसंहार उक्तः ।
तत् ‘ हृदयं ’ ‘ एषः ’ एव देवायनुशास्ता ‘ प्रजापतिः ’ न तु दक्षादिरित्यर्थः । उक्तहृदयस्यो-
पास्यत्वार्थं ब्रह्मत्वमाह-एतद्ब्रह्मेति । ‘ एतत् ’ हृदयं ‘ ब्रह्म ’ शेषजातस्य हृदयेन व्याप्तत्वात् । अतो
हृदयं ब्रह्मेत्येवं दीर्घकालादनेतर्येण भावेनोपास्यमित्यर्थः । ननु-कथं हृदयस्य प्रजापतिना सह ऐक्यमुच्यते
हृदयस्य सूक्ष्मत्वात् प्रजापतेर्ब्रह्मत्वात् इत्यत आह-एतत्सर्वमिति । ‘ एतत् ’ हृदयं ‘ सर्वं ’ सर्वात्मकं
शाकल्यब्राह्मणोक्तरीत्येव । प्रजापतिरपि त्र्यम्बकब्राह्मणोक्त (४।३।१) रीया सर्वात्मकः । अतः सर्वात्मकत्वात्
युक्तं तपोरेक्यवचनमित्यर्थः । एवमुपास्यत्वेन सिद्धस्य हृदयस्य स्तुत्यर्थं तन्नामाक्षरकदेशोपासनमाह-तदेतज्य-
क्षरमित्यादिना । तदेतत्प्रसिद्धं हृदयनाम ‘ ज्यक्षरं ’ ग्रीणि अक्षराणि यस्येति व्युत्पत्तेरित्यर्थः । कानि पुन-
स्त्रीश्रृङ्गाराणीत्येक्षायां सफलं दर्शयन् प्रथमाक्षरं तावदाह-हृ इत्येकमक्षरमभिहरन्त्यस्मै स्वाश्चान्ये च य
एवं वेदेति । यस्मादस्मै हृदयब्रह्मणे ‘ स्वाः ’ इन्द्रियाणि ‘ अन्ये च ’ विषयाः शब्दादयः स्वं स्वं कार्यमभि-
रंति । हृदयं च मोक्षार्थं स्वविषयं सुखादिकं अभिहरति । तस्मात् हृदयनामाक्षरत्वेन संवद्धं हरतेराहरतिकर्मणो
हृ इत्येतत् रूपम् । ‘ यो वेद ’ अस्मै विदुषे स्वा श्रावयः अन्ये च सम्बन्धिनः अभिहरंति । यल्लिमिति वास्य-
दोषः । पूर्ववत् द्वितीयाक्षरमाह-इ इत्येकमक्षरं ददन्त्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेदेति । यस्मान् श्रौततः
‘ १३ अन्ये च ’ हृदयब्रह्मणे स्वं स्वं वीर्यं ‘ ददन्ति ’ ददन्ते प्रपञ्चन्तीत्यर्थः । हृदयं च मोक्षं हरति ।

तद्वै तदेतदेव तदास । सत्यमेव स यो हैवमेतन्महद्यक्षुम्प्रथमजम्वेद
सत्यम्ब्रह्मेति जयतीमाँल्लोकाजितऽऽङ्गवसावसत्तुऽ एवमेतन्महद्यक्षुम्प्रथम-
जम्वेद सत्यम्ब्रह्मेति सत्युष्टं ह्येव ब्रह्म ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठकेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (६) ४।८॥ (८) ५-५ ॥

हृदयब्रह्मणः सत्यमित्युपासनाविधिब्राह्मणम् ।

तद्वै तत् एतदेव तदास-सत्यमेव । स यो हैवमेतन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद-सत्यं ब्रह्मेति । जयती-
मान् लोकान् । जित इन्वसावसत् । य एवमेतन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद-सत्यं ब्रह्मेति । सत्यं
ह्येव ब्रह्म ॥ १ ॥

तस्मात् ददतेर्दानकर्मणो द इत्येतद्रूपं हृदयाक्षरत्वेन सम्बद्धं ' यो वेद ' अस्मि विदुषे स्वाश्वान्ये च स्वं
स्वं वीर्यं ददंति प्रयच्छन्तीत्यर्थः । " दद दाने " (धा. पा. भा. आ. १७) इत्यस्य घातोरात्मनेपदिनोऽपि
भौवादिकस्य व्यत्ययेन परस्मैपदं बोद्धव्यम् । तथा तृतीयमक्षरमाह-यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गं लोकं य एवं
वेदेति । यस्मात् ' स्वा अन्ये च ' विषयाः हृदयब्रह्म प्रति ' यन्ति ' । हृदयं च भोग्यं प्रत्येति । तस्मादिणो
गत्यर्थस्य यमित्येतत् रूपं हृदयनामाक्षरत्वेन संबद्धं ' यो वेद ' स विद्वान् ' स्वर्गं लोकं ' प्रति ' एति '
गच्छति । एतत्फलमत्र विज्ञानानुरूपमेवेत्यर्थः । तथा च हृदयनामाक्षरिकदेशोपासनादपि विशिष्टं फलं प्राप्नोति,
किमु वक्तव्यं हृदयस्वरूपोपासनादिति हृदयस्तुत्यर्थमेव नामाक्षरोपासनोपन्यासः, न तु नामाक्षरोपासनानि त्रीणि
हृदयस्वरूपोपासनमपरमिति चतुर्थोपासनानि विवक्षितानीति बोद्धव्यम् ॥ १ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पुण्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिमाजकाचार्यस्य श्रीवासु-

देवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यंदिनशाखोपनिषद्बृहदा-

रण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पञ्चमेऽध्याये चतुर्थं

हृदयब्रह्मोपासनब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ (८) ५।४ ॥

एतस्यैव हृदयाख्यस्य ब्रह्मणः सत्यमित्युपासनांतरं विवक्षितं धृतिराह-तद्वै तदेतदेव तदासेति । अत्र प्रथम-
स्तच्छब्दो हृदयाख्यब्रह्मपरामर्शः । वैशब्दः स्मरणार्थः । तदुच्यते विधांतरेणेत्येवं हृदयाख्यब्रह्मण एव विधांतरप्रति-
ज्ञाऽर्थो द्वितीयस्तच्छब्दः । किं तद्विधांतरमित्यपेक्षायां वक्ष्यमाणविधान्तरमेतदेवेत्यनेन शब्देनोक्त्वा तस्य पूर्वोक्ति-
हृदयब्रह्मणा सामानाधिकरण्याप्रदर्शनार्थस्तृतीयस्तच्छब्दः । तथा च ' तद्वै ' हृदयं ब्रह्म ' एतदेव ' वक्ष्यमाण-
प्रकारं ' तदासेति ' पर्यवसितोऽर्थः । कोऽसौ वक्ष्यमाणः प्रकार इत्यपेक्षायामाह-सत्यमेवेति । यद्ब्रह्म हृदया-
त्मनोक्तं तत्सत्यमेव । सच त्यच्च सत्यम् । पंचभूतात्मकमाधिदैविकं तत्त्वं हिरण्यगर्भात्मकमित्यर्थः ।
तस्य स्वरूपकथनपूर्वकं तद्विज्ञानफलमाह-स यो हैवमेतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति जयतीमाँ-
ल्लोकानिति । ' यः ' साधको महदपरिच्छेदं महत्वात् ' यक्षं ' पूज्यं ' प्रथमजं ' सर्वस्मात् विराडादेः
संसारिणः सकाशात्पूर्वमेवोत्पन्नं एवंविधं ' सत्यं ब्रह्म वेद ' । ' सः ' ' इमान् लोकान् जयति ' । ध्या

आपऽ एवेदमुग्रऽ आसुः । (स्ता) ताऽ आपः सत्यमसृजन्त सत्यं ब्रह्म
ब्रह्म प्रजापतिम्प्रजापतिर्देवान् ॥ १ ॥

(वाँस्ते) ते देवाः सत्यमित्युपासते । तदेतत्त्र्यक्षरं सत्यमिति सऽ
इत्येकमक्षरन्तीत्येकमक्षरममित्येकमक्षरम्प्रथमोत्तमेऽअक्षरे सत्यमध्यतो-

सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुतिब्राह्मणम् ।

आप एवेदमुग्र आसुः । ता आपः सत्यमसृजन्त । सत्यं ब्रह्म ब्रह्म प्रजापतिम् । प्रजापतिर्देवान् ॥ १ ॥
ते देवाः सत्यमित्युपासते । तदेतत् त्र्यक्षरं सत्यमिति । स इत्येकमक्षरम् । तीत्येकमक्षरम् ।

सत्येन ब्रह्मणा इमे लोका आत्मसाकृताः, तद्वदित्यर्थः । कैमुतिकन्यायेन फलांतरमाह—जित इन्वसावस-
दिति । ' इन्व ' इत्थं सत्येन ब्रह्मणा अमृतात्मा शत्रुर्जितः । तथा अनेनाधुपासकेनासौ शत्रुर्जितः अत-
दस्तु भवतु । तथा च लोका येन जिताः तस्य शत्रुजये किं वक्तव्यमित्यर्थः । कथमीदृग्निधनानात् उपा-
सकस्येदं फलमित्यपेक्षायां उक्तोपासकस्यानुवादपूर्वकं हेतुमाह—य एवमेतन्महद्यक्षमित्यादि सत्यं होव ब्रह्मे-
त्यंतम् । ' हि ' यस्मात्सत्यमेव ' ब्रह्म ' उक्तरीत्या लोकजित् शत्रुजिच्च । तस्मात् तदुपासकस्यापि उपा-
सनानुरूपमुक्तं फलं युक्तमेवेत्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीद्वीपकेशब्रह्ममगवत्सूत्र्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-
ब्रह्ममगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यंदिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यक-
व्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पञ्चमेऽध्याये पञ्चमं
सत्यमित्युपासनाविधिब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ (<) ५-५ ॥

इदानीं सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुत्यर्थं तस्य प्रथमजत्वं साधयति—आप एवेदमुग्र आसुरिति । अग्निहोत्रादि-
कर्मसु हूयमाना आहुतयः पयःसोमादिकाः अत्रापृशब्देनोच्यन्ते । तथा च यथोक्ताः ' आपः ' जगतो बीज-
भूता अव्याकृतात्मना अवस्थिताः ' एव ' ' इदं ' सर्वं नामरूपात्मकं विकारजातं जगत् ' अग्रे ' सृष्टेः पूर्वं
' आसुः ' । नान्यत् किंचित् विकारजातमासीदिति वाक्यार्थः । इदानीमपृशब्दोपलक्षितात् मूलकारणात् सूत्रो-
त्पत्तिमाह—ता आपः सत्यमसृजन्तेति । उक्तलक्षणाः पुनरावो भूतान्तरसहिताः ' सत्यं ' सूत्रात्मकं
हिरण्यगर्भमसृजन्त सृष्टव्यः । एतेन सत्यस्य ब्रह्मणः प्रथमजत्वं सिद्धमित्यर्थः । एतस्य पूर्वापक्रातात् दृढप-
सत्यब्रह्मणः सकाशात् भिन्नत्वशंकां वारयति—सत्यं ब्रह्मेति । एवं सत्यस्य ब्रह्मणः प्रथमजत्वं निरूप्य तस्यैव
महत्त्वं साधयति—ब्रह्म प्रजापतिमिति । तत्सत्यं ' ब्रह्म ' हिरण्यगर्भाख्यं कर्तृ ' प्रजापतिं ' प्रजानां पतिं विराज-
मसृजन्तेत्यनुपगच्छति । तथा च सर्वजगदात्मकविराडात्मसंप्रवृत्तात् सूत्रात्मकं सत्यं ब्रह्म महदित्यर्थः । इदानीं तस्य
यशस्वं निरूपयितुं उपपन्नाद्विराडात्मनः सफाशादिन्द्रादिदेवतासृष्टिमाह—प्रजापतिर्देवानिति । असृजन्तस्यत्राप्य-
नुपगच्छति । देवतासृष्टिप्रतिरपि महत्त्वसाधनायेति वा व्याख्या बोध्या ॥ १ ॥

अथ यशस्वमाह—ते देवाः सत्यमित्युपासत इति । परमादेवं सृष्टारंते ' देवाः ' पितरमपि विराज-
मतीत्य ' सत्यं ' सत्यं ब्रह्मोपासते । शयतो यथं तादित्यर्थः । तथा भिन्नं सिद्धं प्रथमजं महद्यक्षं सत्यं अप्र-
सर्वात्मनोरासपमिति भावः । दृढमज्ञादस्यापि सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुत्यर्थं वर्णनयामकतामाह—तदेतत्त्र्यक्षरं

ऽनृतन्तुदेतद्वनृतं सत्येन परिगृहीतं सत्यभूयमेव भवति नैवम्बिद्वात्-
समुनृतं दिनस्ति ॥ २ ॥

तद्यत्तत्सत्यम् । (म) असौ सुऽआदित्यो बुऽएषुऽएतस्मिन्मुण्डले
पुरुषो बुश्चायुन्दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तुवेत्तावन्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ रश्मि-
भिर्बुऽएषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः प्राणैरयममुष्मिन्सु बुदोत्क्रामिष्यन्भवति
शुद्धमेवैतन्मुण्डलम्पश्यति नैनमेते रश्मयः प्रत्यायन्ति ॥ ३ ॥

अमित्येकमक्षरम् । प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यम् । मध्यतोऽनृतम् । तदेतद्वनृतं सत्येन परिगृहीतं
सत्यभूयमेव भवति । नैवं विद्वांसमनृतं दिनस्ति ॥ २ ॥

तद्यत् तत्सत्यम् । असौ स आदित्यः । य एष एतस्मिन्मुण्डले पुरुषः । यश्चायं दक्षिणेऽक्ष-
न्पुरुषः । तावेतावन्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ । रश्मिभिर्बु एषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः । प्राणैरयममुष्मिन् ।
स यदोत्क्रामिष्यन् भवति । शुद्धमेवैतन्मुण्डलं पश्यति । नैनमेते रश्मयः प्रत्यायन्ति ॥ ३ ॥

सत्यमितीति । तदेतत्सत्यमिति नाम त्र्यक्षरमित्यर्थः । कानि तान्यक्षराणीत्यपेक्षायामाह—स इत्येकमक्षरं
तीत्येकमक्षरममित्येकमक्षरमिति । भवत्वेवमक्षरत्रयम् । ततः किमित्यपेक्षायामक्षरस्वरूपदर्शनानुरूपं फलं
कथयितुं तेषां स्वरूपं तावदाह—प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यं मध्यतोऽनृतं तदेतद्वनृतं सत्येन परिगृहीतं
सत्यभूयमेव भवतीति । तत्र तेषां ' प्रथमोत्तमे अक्षरे ' सकाराकारौ सत्यमनृतं मृत्पुरुषाभावात् । ' मध्यतः '
मन्ये वर्तमानं तीत्यक्षरमनृतं मृत्पुरुषं मृत्वनृतयोः तकारसामान्यात् । तदेतद्वनृतं तीकाराख्यं मृत्पुरुषं
' सत्येन ' सकाराकारलक्षणेन ' परिगृहीतं ' व्यातं अंतर्भावितम् । अतस्तस्याकिंचित्कारत्वात् ' सत्यभूय-
मेव ' भवतीत्यर्थः । एवं सत्यवाहुल्यं अनृतस्य मृत्पुरुषकिंचित्कारत्वं च विजानतः फलमाह—नैवं विद्वांसमनृतं
दिनस्तीति । एवमित्थं सत्यवाहुल्यं सर्वस्य मृत्पुरुषतत्त्वाकिंचित्कारत्वं च ' विद्वांसं ' जानन्तं ' अनृतं '
कदाचित् प्रमादोक्तं ' न दिनस्ति ' फलदानेन न व्याप्नोति । बुद्धिपूर्वकस्यानृतस्य विदुषोऽपि
बाधकत्वादित्यर्थः ॥ २ ॥

एवं विशिष्टसत्योपास्तिमुक्त्वा इदानीं तस्यैवाव्याप्तिमाधिवैदिकसंस्थानमेदवैशिष्ट्यं कल्पयित्वा तदुपास्यर्थ-
माह—तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्य इति । यत्सत्यं ब्रह्म पूर्वोक्तं ' तत् ' ' असौ सः ' प्रसिद्धः । कोऽसौ ?
' आदित्यः ' । कः पुनरादित्यः ? ' य एषः ' ' एतस्मिन् ' प्रसिद्धे ' मुण्डले ' ' पुरुषः ' मुण्डलाभिमानी ।
' यश्च दक्षिणेऽक्षन् ' दक्षिणे अक्षणि ' पुरुषः ' सः असौ सत्यं ब्रह्मेत्यर्थः । ननु—प्रदेशमेदवर्तितोः स्थान-
भेदेन भेदात् उपासनाभेदः स्यात् इत्याशंकायामाह—तावेतावन्योऽन्यस्मिन् प्रतिष्ठिताविति । तावेतावा-
दित्याक्षिप्त्यै पुरुषौ एकस्यैव सत्यब्रह्मणः स्थानविशेषौ यस्मात् तस्मादन्योऽन्यस्मिन् आदित्यश्चक्षुषि चाक्षुष-
श्चादित्ये ' प्रतिष्ठितौ ' । अतस्तयोर्मित्रत्वेनेव प्रतिमासमानत्वेऽपि वस्तुतो भेदाभावान्नोपासनाभेद इत्यर्थः ।
कथं तावन्योऽन्यस्मिन् प्रतिष्ठितावित्यपेक्षायां परस्परोपकारोपकारकभावेनेत्यर्थः ।

युऽ एषु ऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषः । (स्तु) तस्य भूरिति शिर ऽएकं
 शिरऽएकमेतदक्षरम्भुवऽइति वाहू द्वौ वाहू द्वेऽएतेऽअक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा
 द्वे प्रतिष्ठे द्वेऽ एते ऽअक्षरे तस्योपनिषदहरिति हुन्ति पाप्मानं जहाति च
 युऽ एवमेव ॥ ४ ॥

य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः । तस्य भूरिति शिरः । एकं शिरः । एकमेतदक्षरम् । भुव इति
 वाहू । द्वौ वाहू । द्वे एते अक्षरे । स्वरिति प्रतिष्ठा । द्वे प्रतिष्ठे । द्वे एते अक्षरे । तस्योपनिषद्
 अहरिति । हंति पाप्मानं जहाति च । य एवं वेद ॥ ४ ॥

तिष्ठितः प्राणैरयममुष्मिन्निति । आदित्योऽस्मिन्धुषि अध्यात्मैः ' रश्मिभिः ' प्रकाशेनोपकुर्वन् ' प्रति-
 ष्ठितः ' ' अयं ' च चाधुषः प्राणिश्वभुतादिभिरिन्द्रियैर्मण्डलं प्रकाशयन् अमुष्मिन्नादित्ये अविदैवते प्रतिष्ठितः ।
 अनयोरुपकार्योपकारकभावस्य प्रसिद्धत्वादित्यर्थः । इदानीं ज्ञातारिष्टः पुमान् कथं नाम हितमाचरेदित्य-
 मिप्रायवती श्रुतिश्वभुरादित्यपुरुषप्रसङ्गागतमारिष्टदर्शनमाह—स यदेत्कमिष्यन् भवति शुद्धमेवैतन्मण्डलं
 पश्यतीति । सोऽस्मिन् शरीरे मोक्षा विज्ञानमयः ' यदा ' यस्मिन् काले ' उत्कमिष्यन् ' प्राणास्त्यश्यन्
 ' भवति ' तदा स विज्ञानमयश्चाधुष एतद्विमण्डलं ' शुद्धमेव ' विरश्मि एव केवलं चन्द्रमण्डलमिव पश्यति ।
 उत्कमणकाले चाधुषादित्योरिष्टनिवन्धनोपकार्योपकारकभावनिरुद्धेः, औदासीन्येनावतिष्ठमानवादिष्वर्थः ।
 संसारिणः परलोकहिताय यन्कर्तव्यत्वे सावधानार्थं प्राप्तङ्गिकमरिष्टदर्शनं प्रदर्श्य, इदानीं प्रकृतयोः परस्परौ-
 कार्योपकारकत्वमुक्तं निगमयति—नैनोमेते रश्मयः प्रत्यायंतीति । ' एते रश्मयः ' ' एनं ' चाधुषं पुरुषं
 ' न प्रत्यायन्ति ' स्वाभिकर्मानुरोधेन पूर्वमागच्छन्तोऽपि तत्कर्मक्षये पुनः नावर्तते इत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं स्थानद्वयसन्निधि सत्यब्रह्मणो ध्यानमुक्त्वा तस्यैव व्याहृत्यवयवकत्वेन ध्यानमाह—काण्डिकाद्वयेन—य एष
 एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य भूरिति शिर इत्यादिना । ' य एषः ' ' एतस्मिन् मण्डले पुरुषः ' सत्यनामा
 ' तस्य ' ' भूरिति ' प्रथमा व्याहृतिः ' शिरः ' । उभयोः प्रायम्यसाम्यादित्यर्थः । एवं प्रथमव्याहृतौ
 शिरोदृष्टव्यापारोपे सामान्यांतरमाह—एकं शिर एकमेतदक्षरमिति । यथा ' शिर एकं ' तथा भूरित्यक्षरमपि
 ' एकम् ' ततो युक्तं तत्र तद्व्यापारोपणमित्यर्थः । द्वितीयव्याहृतौ आदित्यपुरुषबाहुदृष्टिमाह—भुव इति वाहू इति ।
 तत्र द्वित्वसामान्यनियामकमाह—द्वौ वाहू द्वे एते अक्षरे इति । तृतीयायां व्याहृतौ पाददृष्टिमाह—स्वरिति
 प्रतिष्ठेति । प्रतितिष्ठति अनयेति—' प्रतिष्ठा ' पादौ । तत्र सामान्यमाह—द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे इति ।
 सुवरिति वर्णविच्छेपेण एते अक्षरे द्वे इत्यर्थः । एवमुपास्यब्रह्मणः अभिमुखीकरणार्थं रहस्यं नामाह—तस्यो-
 पनिषद्हरितीति । ' तस्य ' व्याहृत्यवयवस्य सत्यब्रह्मणः ' अहः ' ' इत्युपनिषत् ' रहस्यं नाम । येनाभि-
 धानेनाभिधीयमानं ब्रह्म लोहवदभिमुखीभवति । तदिदं नामेत्यर्थः । उपास्तिक्रममाह—हुन्ति पाप्मानं जहाति
 च य एवं वेदेति । आहूर्वस्य हन्तेर्जहातेर्वा अन्त्यये कृते हस्त्वत्वे च उपसर्गस्य टिलोपे च सति तिङ्-
 महस्त्वत्पदं हन्तेर्जहातेर्धेति ' यो वेद ' । सः ' पाप्मानं हंति जहाति च ' त्यजति चेत्यर्थः ॥ ४ ॥

(द्वा) अथ योऽयुन्दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः । (स्तु) तस्य भूरिति शिरऽएकं १५
शिरऽएकमेतदक्षरम्भुवऽइति बाहू द्वौ बाहू द्वेऽएतेऽअक्षरे स्वरिति
प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वेऽएतेऽअक्षरे तस्योपनिषदहमिति हन्ति पाप्मान-
जहाति च युऽएवम्वेद ॥ ५ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके नवमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४।९ ॥ (८) ५-६ ॥

विद्युद्ब्रह्मेत्याहुः । (विं) विद्वानाद्विद्युद्वित्येन १५ सुर्वस्मात्पा-
प्मनो युऽएवम्वेद विद्युद्ब्रह्मेति विद्युद्व्येव ब्रह्म ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके दशमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४।१० ॥ (८) ५-७ ॥

अथ योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः । तस्य भूरिति शिरः । एकं शिरः । एकमेतदक्षरम् । भुव इति
बाहू । द्वौ बाहू । द्वे एते अक्षरे । स्वरिति प्रतिष्ठा । द्वे प्रतिष्ठे । द्वे एते अक्षरे । तस्योपनिषत्
अहमिति । हन्ति पाप्मानं जहाति च । य एवं वेद ॥ ५ ॥

विद्युद्ब्रह्मोपासनाब्राह्मणम् ।

विद्युत् ब्रह्मेत्याहुः । विद्वानात् विद्युत् । विद्यत्येनं सर्वस्मात्पाप्मनः । य एवं वेद-विद्युत्
ब्रह्मेति । विद्युत् हि एव ब्रह्म ॥ १ ॥

एवमाधिदेविकं व्याहृत्यवयवं ब्रह्मोक्त्वा आध्यात्मिकमाह-अथ योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुष इत्यादि पूर्व-
वत् । अस्यापि रहस्यं नामाह-अहमितीति । पूर्वोक्तप्रक्रियैवास्या प्रत्यगात्मभूतत्वात् हन्तेर्जहातेश्च-
तद्रूपमहमिति यो वेद-स हन्ति पाप्मानमित्येतत्सर्वं पूर्ववत् ॥ ५ ॥

इति श्रीहृषिकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासु-

देवब्रह्मभगवतः कृतौ मास्यंदिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकव्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां

तृतीये खिलकाण्डे पञ्चमेऽध्याये षष्ठे सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुतिब्राह्मणं

परिसमाप्तम् ॥ १४ (८) ५-६ ॥

एतस्यैव सत्यब्रह्मणः अशेषपापध्वंसकमुपासनान्तरमाह-विद्युद्ब्रह्मेत्याहुरिति । ' आहुः ' ब्राह्मणा इति
शेषः । तस्य निर्वचनमाह-विद्वानाद्विद्युदिति । मेघान्धकारस्य विद्वानाद्वखंडनात् विदारणात् ' विद्युत् ' ।
पापहेत्वशान्धकारस्य विदारणात् ब्रह्म विद्युदित्यर्थः । एवमुपासितुः फलमाह-विद्यत्येनं सर्वस्मात्पाप्मनो य
एवं वेद विद्युद्ब्रह्मेतीति । ' यो विद्युत् ब्रह्मेति एवं वेद ' एवमुपासकं ' सर्वस्मात् ' समस्तात् ' पाप्मनः '

मनोमयोऽयम्पुरुषः । (पो) भाःसत्यस्तुस्मिन्नन्तर्हृदये यथा ब्रीहिर्वा
 यवो वैवमयमन्तरात्मन्पुरुषः सुऽएष सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः
 सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्च सुऽएवमेवेद ॥ १ ॥
 इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थप्रपाठके
 एकादशं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४ । ११॥ (८) ५-८ ॥

अथ शाण्डिल्यविद्याग्रंथः ।

मनोमयपुरुषोपासनाब्राह्मणम् ।

मनोमयोऽयं पुरुषः भाःसत्यः । तस्मिन्नेतर्हृदये यथा ब्रीहिर्वा यवो वा, एवमयमन्तरात्मन्-
 रुपः । स एष सर्वस्य वशी । सर्वस्येशानः । सर्वस्याधिपतिः । सर्वमिदं प्रशास्ति । यदिदं किञ्च ।
 य एवं वेद ॥ १ ॥

पापात् विद्यत्यवखण्डयति पृथक्करोतीत्यर्थः । ब्रह्मेति शेषः । फलस्योपास्यानुगुणत्वमाह-विद्युद्धयेव ब्रह्मेति ।
 'हि' यस्मात् 'ब्रह्म विद्युत्' तमोनूलकपापविदारकमेव । तस्माद्युक्तं तदेव फलमित्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीहर्षिकेशब्रह्ममगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य

श्रीवामुदेवब्रह्ममगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्-

बृहदारण्यकव्याख्यायां वामुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पञ्चमेऽध्याये

सप्तमं विद्युद्ब्रह्मोपासनाब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४।(८)५-७ ॥

उपाधीनामनेकत्वान् प्रत्येकमनेकविशेषणत्वाच्च तथैव प्रकृतस्य ब्रह्मणः मनउपाधिकस्योपासनं विधितस्तन्ती
 श्रुतिराह-मनोमयोऽयं पुरुषो भाःसत्य इति । 'अयं पुरुषो मनोमयः' मनःप्रायः मनसि उपलभ्यमान-
 त्वान् मनसा चोपलभ्यमानत्वात् मनसि अहमित्यभिमानज्ञानवत्त्वाद्वा 'भाःसत्यः' मा एव सत्यं स्वरूपं यस्य
 सोऽयं भाःसत्यो मास्वरः सर्वार्थाविमासकमनोमयत्वादित्यर्थः । तस्य ध्यानार्थमौपाधिकं स्वरूपं कथयन्ती श्रुतिः
 स्यानविशेषमाह-तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा ब्रीहिर्वा यवो वेति । 'यथा ब्रीहिर्वा यवो वा' परिमाणतः ।
 एवंपरिमाणो विज्ञानमयः 'तस्मिन्' प्रसिद्धे 'अन्तर्हृदये' हृदयमध्ये । योगिभिर्हृदयत इति शेषः । इदं
 त्वौपाधिकं परिमाणम् । स्वामाधिकं तु आनन्दमेवेत्यभिप्रेत्य दाष्टांतिकमाह-एवमयमन्तरात्मन् पुरुषः स एष
 सर्वस्य वशीत्यादि । यथा दृष्टांतः । 'एवमन्तरात्मन्' अन्तरात्मनि हृदयाकाशे 'अयं पुरुषः' योगिभिर्हृदयत
 इति शेषः । सर्वस्य वशीत्यादि यदिदं किञ्चेत्यन्तं शारीरकब्राह्मणे (शृ. उ. ४।१।२४) व्याख्यातार्थम् ।
 उपासितुः फलमाह-य एवं वेदेति । एवंविधमनोमयब्रह्मोपासनतः तादृशोपासितरेव फलम् । "तं यथा यथो-
 पासते"- (श. प. १०।१।२।२०) इति श्रुतेः । न त्वफलमित्यनादरणीयमित्यर्थो बोध्यः ॥ १ ॥

इति श्रीहर्षिकेशब्रह्ममगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य

श्रीवामुदेवब्रह्ममगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्-

बृहदारण्यकव्याख्यायां वामुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पञ्चमेऽध्यायेऽष्टमं

मनोमयपुरुषोपासनाब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४।(८)५-८ ॥

वाचन्धेनुमुपासीत । तस्याश्चत्वारः स्तनाः स्वाहाकारो वषट्कारो
हन्तकारः स्वधाकारस्तस्यै द्वौ स्तनौ देवाऽऽपजीवन्ति स्वाहाकारश्च
वषट्कारश्च हन्तकारमनुष्याः स्वधाकारमपितरस्तस्याः प्राणऽऋषभो
मनो वत्सः ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके द्वादशब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४ । १२॥ (८) ५-९ ॥

वेदत्रयीवाग्धेनुपासनाव्राह्मणम् ।

वाचं धेनुमुपासीत । तस्याश्चत्वारः स्तनाः—स्वाहाकारो वषट्कारो हन्तकारः स्वधाकारः ।
तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति । स्वाहाकारं च वषट्कारं च । हन्तकारं मनुष्याः । स्वधाकारं
पितरः । तस्याः प्राण ऋषभः । मनो वत्सः ॥ १ ॥

अयं पुनस्तस्यैव ब्रह्मणो वाङ्मयधेनुसम्बन्धेनोपासनं महाफलार्थमाह—वाचं धेनुमुपासीतेति । वाक्शब्दे-
नात्र वेदत्रयी ग्राह्या । न तु कर्तॄणां तत्स्थानं वा तद्देवता वा तदन्यतमेष्टु स्वाहाकारादीनामसंभवात् । अतः
'वाचं' वेदत्रयीलक्षणां धेनुर्विव धेनुः तामुपासीत सदा अनुवर्ततेत्यर्थः । एवमुपासने निमित्तं धेनुसामान्यमाह—
तस्याश्चत्वारः स्तना इति । हन्तशब्दः अपेक्षितार्थवाचकः । शेषः प्रसिद्धार्थः । स्वामिभ्यो धेनुः पय इव
वाग्धेनुः एतैश्चतुर्भिः स्तनैर्देवादिभ्योऽन्नं क्षरतीत्यर्थः । कः कं स्तनमुपजीवतीत्यपेक्षायां विनियोगभेदमाह—
तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्तीत्यादिना स्वधाकारं पितर इत्यन्तेन । 'तस्यै' तस्या धेन्वाः । स्वाहावषड्भ्यां
हि देवेभ्यो हविर्दीयते । अतः 'देवाः स्वाहाकारं च वषट्कारं चोपजीवन्ति' । हन्तेति मनुष्येभ्योऽन्नं प्रय-
च्छन्ति । अतः 'हन्तकारं मनुष्याः' उपजीवन्तीत्यनुषङ्गः । स्वचेति हि पितृभ्यः कल्पं ददति । अतः
'स्वधाकारं पितरः' उपजीवन्तीति प्रसिद्धमित्यर्थः । कः पुनस्तस्याः प्रसूतिहेतुः सैक्ता को वा पुनः स्तन्यप्रसव-
हेतुर्वत्स इत्यपेक्षायां तावाह—तस्याः प्राण ऋषभो मनो वत्स इति । प्राणेन हि बललक्षणेन वाक् प्रसूयते ।
अप्राणस्य वागुच्चारणादर्शनात् । अतस्तस्या धेन्वाः 'प्राणः' ऋषभ इव 'ऋषभः' तथा मनसा ह्यालोच्य
वाक् स्वाहाकारार्थं क्षरति । "यदै मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति"—(तै.सं. ६।१।७) इति श्रुतेः । अतः
'मनो वत्सः' इत्यर्थः । एतदुपासकस्य यथोक्तवागुपाधिकत्रयप्रतिपत्तिरेव फलम् । "तं यथा यथोपासते तदेव
भवति"—(श. प. १० । १ । २ । २०) इति श्रुतेरिति भावः ॥ १ ॥

इति श्रीह्रषिकेशत्रयभगवत्पुण्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिभाषाजकाचार्यस्य श्रीवासु-
देवत्रयभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यक-
व्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पंचमेऽध्याये नवमं वेदत्रयीवाग्धेनु-
पासनब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (८) ५-९ ॥

अयमग्निर्वैश्वानरुः । (रो) योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमुन्नम्पच्युते बुदि-
दमद्यते तस्यैष घोषो भवति यमेतत्कुर्णाविपिधाय शृणोति स यदोत्क-
मिष्यन्भवति नैतद्घोषं शृणोति ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६)४१३॥ (८) ५-१०॥

एतद्वै परमन्तुपः । (पो) बुद्ध्याहितस्तप्यते परमुत्तुं हैव लोकजयति
युऽएवम्येदैतद्वै परमन्तुपो युम्प्रेतमुरण्यत्तुं हरन्ति परमुत्तुं हैव लोकजयति

जठरस्थवैश्वानरोपासनाब्राह्मणम् ।

अयमग्निर्वैश्वानरः । योऽयमन्तः पुरुषे । येनेदमन्नं पच्यते । यदिदमद्यते । तस्यैष घोषो भवति ।
यमेतत्कुर्णाविपिधाय शृणोति । स यदोत्कमिष्यन् भवति । नैतं घोषं शृणोति ॥ १ ॥

ज्वरादिव्याध्यादेस्तपस्त्वोपासनाब्राह्मणम् ।

एतद्वै परमं तपः । यद्व्याहितस्तप्यते । परमं हैव लोकं जयति । य एवं वेद । एतद्वै परमं

प्रकृतस्थैव ब्रह्मणः कौशेयामित्रत्वमापन्नस्यापरोऽस्तत्वं दर्शयितुं पुनरुपासनांतरमाह-अयमग्निर्वैश्वानर इति ।
कोऽस्तावन्निरित्यत आह-योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते इति । ' यत् ' यस्मात् ' येनेद-
मद्यतेऽन्नं ' तयेन ' पच्यते ' स विराडात्मा प्रजापतिर्जाठरोऽग्निरित्यर्थः । तत्सद्भावे किं मानमित्यपेक्षायामाह-
तस्यैष घोषो भवतीति । तस्याग्नेस्त्वं पचमानस्थैषः ' घोषः ' शब्दो भवतीत्यर्थः । कोऽसौ घोष इत्यपेक्षायां
प्रत्यक्ष एवेत्याह-यमेतत्कुर्णाविपिधाय शृणोतीति । एतदिति क्रियाविशेषणम् । अंगुलिभ्यां ' कर्णाविपिधाय '
अपिधानं कृत्वा यं घोषं एतच्छ्रवणं यथा स्वात् तथा ' शृणोति ' । स घोषो यद्योक्तवैश्वानरसद्भावे प्रमाण-
मित्यर्थः । एवं वैश्वानरमग्निं प्रजापतिरूपमुपासितुः फलं तु तद्भावापत्तिरेवेति द्रष्टव्यम् । प्राप्तद्विकमरिष्टदर्शन-
माह-स यदोत्कमिष्यन् भवति नैतं घोषं शृणोतीति । सोऽत्र शरीरे मोक्ता ' यदोत्कमिष्यन् ' इत्यादि
स्पष्टार्थम् ॥ १ ॥

इति श्रीद्विर्धात्रेन्द्रमहादेवभूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिन्दपुत्रस्य परमहंसपरिब्राजकाचार्यस्य धर्मासु-
देवब्रह्ममगवतः कृतो माध्यन्दिनीपञ्चतन्त्रयमाद्यगान्तर्गतमाध्यन्दिनशास्त्रोपनिषद्बृहदारण्यक-
व्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये गिलकाण्डे पञ्चमेऽध्याये दशमं वैश्वानरो-
पासनाब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (८) ५ । १० ॥

एवं ब्रह्मोपासनानि कानिचित्सन्तान्युक्तानि । इदानीमब्रह्मोपासनानि कानिचित् फलानि दर्शयति-
पठ्यते परमं तपो यद्व्याहितस्तप्यते इति । ' व्याहितः ' व्याग्निको जरादिपरिहृद्भिः सन् ' यत्पच्यते ' ।
११५८

युऽएवम्बुदैतद्वै परमन्तपो शुम्प्रेतुमश्रावभ्यादधति परमु॒ँ ह्यैव लोक-
जयति युऽएवम्बुद ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४।१४॥ (८) ५-११ ॥

यदा वै पुरुषः । (पोऽस्मा) अस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति
तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खन्तेन सुऽऊर्ध्वऽआक्रमते सुऽ
आदित्यमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा डुम्बरस्य खन्तेन सुऽ

तपः । यं प्रेतमरण्यं हरन्ति । परमं ह्यैव लोकं जयति । य एवं वेद । एतद्वै परमं तपः । यं प्रेतम-
श्रावभ्यादधति । परमं ह्यैव लोकं जयति । य एवं वेद ॥ १ ॥

सर्वासासुपासनानां गतेः फलस्य च विधायकं ब्राह्मणम् ।

यदा वै पुरुषः अस्माल्लोकात्प्रैति । स वायुमागच्छति । तस्मै स तत्र विजिहीते ।
यथा रथचक्रस्य खम् । तेन स ऊर्ध्व आक्रमते । स आदित्यमागच्छति । तस्मै स तत्र

‘ तदेतत् ’ ‘ वै ’ निश्चितं ‘ परमं तपः ’ दुःखसामान्यात् । व्याघ्रिना अभिभूयमानः तमतिन्दन् अविषीदंश्च
सन् तपस्तप्यते मयेति बुद्धिं कुर्यादित्यर्थः । एवं चित्तयतः किं फलं भवतीत्यपेक्षायामाह-परमं ह्यैव लोकं
जयति य एवं वेदेति । ‘ य एवं ’ ज्वरादिपीडनं तप इति ‘ वेद ’ सः ‘ परमं ’ तपसोऽनुकूलं ‘ लोकं
जयति ’ प्राप्नोतीत्यर्थः । तयोपासकान्तरमाह-एतद्वै परमं तपो यं प्रेतमरण्यं हरन्तीति । ‘ यं प्रेतं ’ मां
ऋत्विजो ज्ञातयो वा ‘ अरण्यं ’ प्रति अभि ‘ हरन्ति ’ । ‘ एतद्वै परमं तपः ’ इति मुमुक्षावस्थायां चितयेत् ।
वानप्रस्थवत् ग्रामादरण्यगमनसामान्यात् । स तपोऽनुरूपं लोकं जयतीत्यर्थः । तथा पुनरुपासनान्तरमाह-एतद्वै
परमं तपो यं प्रेतमश्रावभ्यादधतीति । ‘ यं प्रेतं ’ मां ज्ञातयोऽश्रावभ्यादधति प्रक्षिपन्ति । ‘ एतद्वै परमं तपः ’
इति मरणात्प्रागेव चितयेत् । अग्निप्रवेशसामान्यात् । सः अग्निप्रवेशानुरूपं लोकं जयतीत्यर्थः । अत्र परमलोक-
शब्देन सत्तदुपासनयोग्यफलमेदस्य विवक्षितत्वात् नोपासनैक्यशङ्केति भावः ॥ १ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्ममगव पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासु-
देवनक्षत्रमगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यक-
व्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पञ्चमेऽध्याये एकादशं ज्वरादि-
व्याध्यादेस्तपोरूपोपासनानां ब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (८) ५ । ११ ॥

इदानीमस्मिन् प्रकरणे उक्तानां सर्वोपासनानां गतिं अनुक्तं फलं च दर्शयितुमिदं ब्राह्मणमारभ्यते-यदा वै
पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते इति । ‘ यदा ’ यस्मिन् काले
३१५५

ऊर्ध्वऽआक्रमते सु चन्द्रमसमागच्छति तस्मै स तत्र विविजिहीते यथा
हुन्दुभेः खन्तेन सुऽऊर्ध्वऽआक्रमते सु लोकमागच्छत्यशोकमहिमन्तु-
स्मिन्वसति शाश्वतीः समाः ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके पञ्चदशं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४।१५॥ (८) ५-१२ ॥

अन्नम्रह्मेत्येकऽआहुः । (स्त) तत्र तथा पूयति वाऽअन्नमृते प्राणा-

विविजिहीते । यथा डंबरस्य खम् । तेन स ऊर्ध्व आक्रमते । स चन्द्रमसमागच्छति । तस्मै स तत्र
विविजिहीते । यथा हुन्दुभेः खम् । तेन स ऊर्ध्व आक्रमते । स लोकमागच्छति अशोकमहिमम् ।
तस्मिन् वसति शाश्वतीः समाः ॥ १ ॥

अन्नप्राणयोरेकब्रह्मोसनाविधायकं ब्राह्मणम् ।

अन्नं ब्रह्मेत्येक आहुः । तत्र तथा । पूयति वा अन्नमृते प्राणात् । प्राणो ब्रह्मेत्येक आहुः ।

आयुषः क्षयात् ' पुरुषः ' विद्वान् ' अस्माहोकाप्रैति ' शरीरं परित्यजति । ' सः ' उपासकस्तदा ' वायु-
मागच्छति ' । ' सः ' च वायुः स्तिमितरूपस्तिर्यग्भूतः ' अमेघोऽन्तरिक्षे तिष्ठन् ' तस्मै ' सम्प्राप्ताय विदुषे
तदर्थं ' तत्र ' स्वात्मनि ' विजिहीते ' स्वात्मावयवान् विगमयति छिद्रं करोत्यात्मानमित्यर्थः । कियत्परिमाणं
तच्छिद्रं कियते, इत्यपेक्षायामाह-यथा रयचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्वऽ आक्रमत इति । ' यथा ' यावत्परि-
माणं ' रयचक्रस्य ' खं ' छिद्रं तावत्परिमाणेन छिद्रेण ' सः ' विद्वान् ' ऊर्ध्वः ' ऊर्ध्वं ' आक्रमते '
उपरि गच्छतीत्यर्थः । स ऊर्ध्वं गच्छन् क गच्छतीत्यपेक्षायामाह-स आदित्यमागच्छति तस्मै स तत्र विजि-
हीते यथा डंबरस्य खं तेनेत्यादिना यथा हुन्दुभेः खं तेन सऽ ऊर्ध्वऽ आक्रमते इत्यन्तेन । ' डंबरः '
वादित्रविशेषः । शेषः सप्तार्थः । एवमुपर्युपरि गच्छतः कुत्र विश्राम इत्यपेक्षायां विराडात्मनीत्याह-स लोक-
मागच्छत्यशोकमहिमं तस्मिन् वसति शाश्वतीः समा इति । ' सः ' उपासकः ' लोकं ' प्रजापति-
मागच्छति । किंविशिष्टं ? ' अशोकं ' मानसेन दुःखेन विवर्जितं ' अहिमं ' हिमवर्जितं शारीरदुःखवर्जितम् ।
यद्वा आम्ना पदान्यां क्रमेण दुःखतत्साधनराहित्यमुच्यते । तं लोकं आगत्य ' तस्मिन् ' शाश्वतीनिशाः ' समाः '
सम्बत्सरान् बहून्वान्तरकल्पान् ' वसति ' वासं करोति । एतदनुक्तकन्योपासनफलमुक्तमित्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीहर्षकिशोरभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीसाठकानिरुद्धपुरस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य

श्रीसाधुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ मार्च्यंदिनीपराशरयन्त्राक्षगान्तर्गतमार्च्यंदिनशास्त्रोपनिषद्-

बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये पिठकाण्डे पञ्चमेऽध्याये

त्रादशं सर्वाणामुपासनानां फलस्य गन्धे विधायकं ब्राह्मणं

परिमत्तम् ॥ १४।(८) ५।१२ ॥

इदानीं पुनः प्रस्तावब्रह्मोपासननेशानुरूपेण धुनिः पि-रमिनि गुणव्यतिथिष्टावप्रागेतानिब्रह्मोपासनं
विशिष्टावपः विपद्युं आरी एतस्यैवोपास्यनिर्गन्धायामुक्तिरुद्-अन्नं ब्रह्मेत्येक आहुस्तत्र तथेत्पादिना

त्प्राणो ब्रह्मेत्येकऽआहुस्तत्र तथा शुष्यति वै प्राणऽऋतेऽन्नादेते ह त्वेव देवतेऽएकधाभूयम्भूत्वा परमताङ्गच्छतः ॥ १ ॥

(स्तु) तद्व स्माह प्रातृदः पितरम् । (ङ्कि) किं॑ स्विदेवैवुम्बिदुपे साधु
 *कुर्वात्किमेवास्माऽअसाधु कुर्यादिति सु ह स्माह पाणिना मा प्रातृद
 कस्त्वेनयोरेकधाभूयम्भूत्वा परमताङ्गच्छतीति ॥ २ ॥

तस्माऽउ हैतदुवाच । वीत्युन्नम्यै व्युन्ने हीमानि सुर्वाणि भूतानि

तत्र तथा । शुष्यति वै प्राण ऋतेऽन्नात् । एते ह त्वेव देवते एकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतः । ॥ १ ॥

तद्व स्माह प्रातृदः पितरम् । किं स्विदेव एवं विदुपे साधु कुर्यात् । किमेवास्मा असाधु कुर्यादिति । स ह स्माह पाणिना । मा प्रातृद । कस्त्वेनयोरेकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतीति ॥ २ ॥

तस्मा उ हैतदुवाच । वीति । अन्नं वै वि । अन्ने हीमानि सर्वाणि भूतानि विष्टानि ।

परमताङ्गच्छत इत्यन्तेन । ‘अन्नं ब्रह्मेत्येके’ आचार्या ‘आहुः’ । ‘तत्तथा न’ ग्रहीतव्यम् । यतः प्राणाद्ब्रह्मकात् ‘ऋते’ विना ‘अन्नं पूयति’ ऋयते प्रीतिभावमापद्यते इति ‘वै’ प्रसिद्धम् । तथा ‘प्राणो ब्रह्मेत्येक आहुः’ । तदपि ‘न तथा’ तथा न ब्रह्म । यतः ‘अन्नात्’ अदनीयात् ‘ऋते’ ‘प्राणः शुष्यति’ शोषमुपैति ‘वै’ प्रसिद्धम् । ब्रह्म तु न ऋयते न शुष्यति च । “अङ्गेयोऽशोष्य एव च” (म.गी. २।१२४) इति स्थितेः । यस्मात् एवं एकैकस्य ब्रह्मत्वं नोपपद्यते । तस्मात् ‘ह’ किल ‘एते एव तु देवते’ अन्नप्राणलक्षणे ‘एकधाभूयं’ एकधामात्रं ‘भूत्वा’ गत्वा ‘परमतां’ परमत्वं ‘गच्छतः’ ब्रह्मत्वं प्राप्नुत इत्यर्थः ॥ १ ॥

अन्नप्राणयोरेकत्वेन ब्रह्मदृष्टिः कार्या इत्येतमर्थं इतिहासोक्त्या द्रढयति—तद्व स्माह प्रातृदः पितरं किं स्विदेवैवं विदुपे साधु कुर्यात्किमेवास्माऽअसाधु कुर्यादिति । तदेतदन्नप्राणैकत्वब्रह्मदर्शनं विद्वान् ‘ह’ किल प्रातृदनामा ऋषीश्वरो दृष्टः सन् स्वं ‘पितरं’ प्रति ‘आह स्म’ । किंस्विदिति वितर्के । यथा मया ब्रह्म परिकल्पितम् । ‘एवं’ ब्रह्म ‘विदुपे’ ‘साधु’ शोभनं पूजां ‘किंस्वित्’ कुर्यात् । न किंचिदस्य कर्तव्यमिष्यते । अनेन सर्वस्यापि प्राप्तव्यस्य प्राप्तत्वात् । तथा ‘अस्मै’ विदुपे ‘असाधु’ अशोभनं वा ‘किमेव’ कुर्यात् । न किञ्चिदपि कुर्यात् । लोक इति शेषः । अस्य निरस्ताशेषासाधुत्वात् । इतिशब्दः प्रातृदवचनसमाप्तिद्योतक इत्यर्थः । एवमन्नप्राणयोरेकत्वविज्ञानवतो न साधुकरणेन महत्त्वं नाप्यसाधुकरणेन खण्डितत्वं, किंतु—तस्य कृतकृत्यत्वमेवेति पुत्रेणोक्ते सति नैतावनमात्रविज्ञानात् कृतकृत्यता पुरुषस्य, किंतु—अस्ति ज्ञातव्यान्तरमिष्यमिष्येय पिता पुत्रं वारयतीत्याह—स ह स्माह पाणिना मा प्रातृद कस्त्वेनयोरेकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतीति । ‘सः’ पिता ‘ह’ किल हे ‘प्रातृद’ । इति पुत्रं सम्बोध्य ‘पाणिना’ हस्तेन वारयन् ‘मा’ मैवं बोधः इति ‘आह स्म’ प्रत्ययेष्वप्यदित्यर्थः । एतयोर्ब्रह्मप्राणयोरेकधाभूयं ‘भूत्वा’ ‘कतु’ को वा विद्वान् ‘परमतां गच्छति’ न कश्चिदपि । तस्मान्नेवं वक्तुमर्हति । अकृतकृत्योऽज्ञावितर्कित्यर्थः ॥ २ ॥

कथं तर्हि ज्ञानात् कृतकृत्यः स्यात् इत्यपेक्षायामन्नप्राणयोः सशक्तिकयोः एकत्वविज्ञानात् तथा स्यात् । न

* “कुर्यात्” इत्युभयत्र कण्वः पठः ।

विष्टानि रमिति प्राणो वै रुं प्राणे हीमानि सुर्वाणि भूतानि रतानि
सुर्वाणि ह वाऽअस्मिन्भूतानि विशन्ते सुर्वाणि भूतानि उमन्ते सुऽ
एवम्वेद ॥ ३ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके षोडशं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४।१६॥ (८) ५-१३ ॥

उक्त्युम्प्राणो वाऽउक्त्यम् । (म्प्रा) प्राणो हीदथ् सर्वमुत्थापयत्यु-
द्धास्माऽउक्त्यविद्वीरस्तिष्ठत्युक्त्यस्य सायुज्यथ् सलोकताञ्जयति सुऽ
एवम्वेद ॥ १ ॥

रमिति । प्राणो वै रम् । प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि रतानि । सर्वाणि ह वा अस्मिन् भूतानि
विशन्ते । सर्वाणि भूतानि रमन्ते । य एवं वेद ॥ ३ ॥

प्राणोपासनाब्राह्मणम् ।

उक्त्यम् । प्राणो वा उक्त्यम् । प्राणो हीदं सर्वमुत्थापयति । उद्धास्मा उक्त्यविद्वीरस्तिष्ठति ।
उक्त्यस्य सायुज्यं सलोकतां जयति । य एवं वेद ॥ १ ॥

न केवल्योरैकत्वविज्ञानात् इत्याशयवान् पिता तयोः शक्तिभूतं गुणद्वयं क्रमेणोपदिष्टवानिति कथयति-तस्मा उ
हैतदुवाच वीत्पत्रं वै वीत्यादिना-सर्वाणि भूतानि रतानीत्यन्तेन । ' तस्मै ' प्रातृदाय ' उ ह ' किल पिता
' वि ' रं ' इत्येतदन्तप्रागण्योः क्रमेण गुणद्वयमुवाचोपदिष्टवान् इति योजना । किं तत् वीत्यपेक्षायामाह-अत्रं वै
वीति । कुतोऽन्तं वि ' हि ' यस्मान् ' रमानि ' प्रसिद्धानि ' सर्वाणि भूतानि ' ' अन्ने विष्टानि ' अन्नमाश्रित्य
रिपयानि । अतोऽन्तं वीत्युच्यत इति यावत् । किं तत् रमित्यत आह-प्राणो वै रमिति । कुतश्च प्राणो रम् ?
' ये ' प्रसिद्धम् । ' हि ' यस्मात् बलात्मके ' प्राणे ' ' सर्वाणि भूतानि रतानि ' सक्तानि यथेष्टं विष्टानि
वर्तन्ते इति शेषः । तस्मात्प्राणो रमित्युच्यत इत्यर्थः । तथा च सर्वभूताश्रयत्वलक्षणविशन्दवाच्यगुणकमन्नं सर्व-
भूतरतिलक्षणं विशन्दवाच्यगुणकश्च प्राणः । तयाविधयोरेव तयोरैकत्वमाप्तयोः परमं वमिति तयाश्रितेन
प्रतीकसहितव्यमिति समुदायार्थः । इदानीमेवविदः फलमाह-सर्वाणि ह वा अस्मिन् भूतानि विशन्ते इत्यादि-
य एवं वेदेत्येतन् । स्पष्टार्थम् ॥ ३ ॥

इति श्रीहर्षाक्षिकानन्दनगवत्पुत्रपादशिष्यस्य श्रीमहाकानिन्दपुत्रस्य परमहंसपरिमाजकानार्यस्य

श्रीराममुदेवब्रह्मनगवतः श्रुती भाष्यन्दिनशागोपनिषद्बृहदारण्यकव्याख्यायां बामुदेव-

प्रकाशिकायां तृतीये नित्यकाण्डे पञ्चमेऽध्याये प्रथोदशमन्त्रप्रागण्योरैक्योपासना-

विशयके आद्येन परिमितम् ॥ १४ (८) ५।१३ ॥

पुनस्तत्परं ब्रह्मणः उक्त्यादिगुणरूपविरहितत्वंनोपासनमाह-उक्त्यमित्पादिना । महामहाम्ये प्रतीकं ब्रह्म-
भूतं शङ्खमुकपराधार्थः । शिवात्मकं तदुक्त्यमित्यत आह-प्राणो वा उक्त्यमिति । प्राणो व्यापकं गुणः ।

युजुः प्राणो वै युजुः । प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि युज्यन्ते युज्यन्ते
हास्मै सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय युजुपः सायुज्यं सलोकताञ्जयति युऽ
एवम्वेद ॥ २ ॥

साम प्राणो वै साम । प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि सम्यञ्चि
सम्यञ्चि हास्मिन्सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय कल्पन्ते सामः सायुज्यं
सलोकताञ्जयति युऽएवम्वेद ॥ ३ ॥

यजुः । प्राणो वै यजुः । प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि युज्यन्ते । युज्यन्ते हास्मै सर्वाणि
भूतानि श्रैष्ठ्याय । यजुपः सायुज्यं सलोकतां जयति । य एवं वेद ॥ २ ॥

साम । प्राणो वै साम । प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि सम्यञ्चि । सम्यञ्चि हास्मिन् सर्वाणि
भूतानि श्रैष्ठ्याय कल्पन्ते । सामः सायुज्यं सलोकतां जयति । य एवं वेद ॥ ३ ॥

उक्तं च सर्वशस्त्राणां प्रधानम् । अतः प्राण उक्त्यगुण उपास्य इत्यर्थः । ननु—प्राणे कथमुक्त्यशब्दप्रवृत्तिरित्य-
पेक्षायां योगवशादित्याह—प्राणो हीदं सर्वमुत्थापयतीति । ‘ हि ’ यस्मादिदं सर्वं चराचरात्मकं ‘ प्राण
उत्थापयति ’ । अप्राणस्योत्थानाशक्तेः । अतः प्राण उत्थापनादुक्त्यमित्यर्थः । एवमुपासनस्य क्रमेण दृष्टमदृष्टं च
‘ फलमाह—उद्धास्माऽउत्त्यविद्भीरु इत्यादिना । ‘ उत् ह अस्मै ’ इति छेदः । पंचम्यर्थे चतुर्थी छांदसी ।
‘ यः ’ एवमुक्त्यस्वरूपं प्राणं ‘ वेद ’ । अस्मादुपासकात् उक्त्यविप्राणवित् ‘ वीरः ’ पुत्रः ‘ उत्तिष्ठति ’
उत्पद्यते । इत्येतत् दृष्टफलम् । ‘ उक्त्यस्य ’ प्राणस्य ‘ सायुज्यं सलोकतां ’ च उपासनातारतम्यात् ‘ जयति ’
प्राप्नोति । एतददृष्टं फलमित्यर्थः ॥ १ ॥

इदानीं प्राणस्य योक्तृतागुणवच्चनोपासनमाह—यजुः प्राणो वै यजुरिति । यतः ‘ प्राणो वै यजुः ’ ।
अतः प्राणो यजुरित्युपासीतित्यर्थः । प्राणे यजुःशब्दप्रवृत्तिं दर्शयति—प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि
युज्यन्ते इति । ‘ हि ’ यस्मात्प्राणे सति ‘ सर्वाणि भूतानि ’ परस्परं ‘ युज्यन्ते ’ । न हि असति
प्राणे कस्यचित्केनचित् योगसामर्थ्यं दृष्टम् । अतो युनक्तीति यजुरिति योगवशात् प्राणो यजुरित्यर्थः ।
एवमुपासितुः पूर्ववत्फलमाह—युज्यन्ते हास्मै सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्यायेति । ‘ श्रैष्ठ्याय ’ श्रेष्ठभावाय
“ अयं नः श्रेष्ठो भवतु ” इत्यभिप्रायेण ‘ युज्यन्ते ’ उद्यमं कुर्वति इत्यर्थः । शेषं समानम् ॥ २ ॥

इदानीं प्राणस्य सर्वप्राणिसम्यग्गमनहेतुत्वगुणेनोपासनमाह—साम प्राणो वै सामेति । यतः ‘ प्राणो
वै साम ’ । अतस्तं सामेत्युपासीतित्यर्थः । पूर्ववत्प्राणस्य सामत्वं साधयति—प्राणे हीमानि सर्वाणि
भूतानि सम्यञ्चीति । सम्यग्गच्छन्ति सहृच्छन्ते इति सम्यञ्चीत्यर्थः । शेषं पूर्ववत् । पूर्ववदुपासनानुलमाह—
सम्यञ्चि हास्मिन्सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय कल्पन्ते इति । न केवलं ‘ सम्यञ्चि ’ संगच्छमानान्येव ।
अपि तु तानि अस्मिन्नुपासके ‘ श्रेष्ठ्याय ’ श्रेष्ठभावाय ‘ कल्पन्ते ’ कल्पनानि भवन्तीत्यर्थः । शेषं स्पष्टार्थम् ॥ ३ ॥

क्षत्रं प्राणो वै क्षत्रम् । (म्प्रा) प्राणो हि वै क्षत्रं त्रायते हैनम्प्राणः
क्षणितोः पृष्ठक्षत्रमात्रमाप्नोति क्षत्रस्य सायुज्यं सलोकताञ्जयति यः
एवम्बुद ॥ ४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके सप्तदशं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४ । १७।(८) ५-१४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठः प्रपाठको बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थः
प्रपाठकश्च समाप्तः ॥ १४ (६) ४ ॥ कण्डिकासंख्या ॥ १२९ ॥

क्षत्रम् । प्राणो वै क्षत्रम् । प्राणो हि वै क्षत्रम् । त्रायते हैनं प्राणः क्षणितोः । प्र क्षत्रमात्र-
माप्नोति । क्षत्रस्य सायुज्यं सलोकतां जयति । य एवं वेद ॥ ४ ॥

इदानीं प्राणस्य पालकगुणवत्त्वेनोपासनमाह-क्षत्रं प्राणो वै क्षत्रमिति । यस्मात्प्राणः 'क्षमिति'
'वै' प्रसिद्धम् । तस्मात्तं क्षत्रमित्युपासीतेत्यर्थः । पूर्ववत्प्राणस्य क्षत्रशब्दवाच्यत्वं साधयति-प्राणो हि वै
क्षत्रं त्रायते हैनं प्राणः क्षणितोरिति । 'एनं' देहपिंडं 'प्राणो ह' 'क्षणितोः' शस्त्रादिहिंसात्ता
पुनर्मांसपूरणं कुर्वन् यस्मात् 'त्रायते' पालयति । तस्मात् क्षत्राणात् 'प्राणः' 'वै' प्रसिद्धं क्षत्र-
मित्यर्थः । एतद्वेदनफलमाह-प्र क्षत्रमात्रमाप्नोतीति । प्रशब्दः आप्नोतीत्यनेन संबध्यते । क्षत्रमात्रं
'प्राप्नोति' । प्राण एव भवतीत्यर्थः । "मात्रं कात्स्न्येज्वधारणे" (३।३।१७८) इत्यमरः । यद्वा 'क्षत्रं'
प्राणं 'प्राप्नोति' । किंविशिष्टं 'आ' सामस्येन 'त्रायते' पालयतीत्यात्रस्तम् । शेषं पूर्ववत् ॥ ४ ॥

इति श्रीद्विषकिशत्रक्षमगवत्सूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीवासुदेवब्रह्ममगवतः कृतौ माय्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाय्यंदिनशाखोपनिषद्-
बृहदारण्यकव्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकांडे पंचमेऽध्याये
चतुर्दशं प्राणोपासनाब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (८) ५-१४ ॥

अथ चतुर्दशे काण्डे सप्तमे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि
पञ्चमे प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आदितोऽष्टमेऽध्याये वृ० आ० पञ्चमेऽध्याये पञ्चदशं ब्राह्मणम् ।

भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्यष्टावक्षराणि । (प्य) अष्टाक्षरं ह वाऽएकङ्गा-
यत्रै पदमेतदु हास्याऽएतत्स यावदेपु लोकेषु तावद्ध जयति योऽस्याऽ
एतदेवमुपदम्बेदु ॥ १ ॥

(५) ऋचो यजूंषि सामानीत्यष्टावक्षराणि । (प्य) अष्टाक्षरं ह वाऽ
एकङ्गायत्रै पदमेतदु हेवास्याऽएतत्स यावतीयन्त्रयी विद्या तावद्ध
जयति योऽस्याऽएतदेवमुपदम्बेदु ॥ २ ॥

गायत्रब्रह्मोपासनाब्राह्मणम् ।

भूमिरन्तरिक्षं द्यौरिति अष्टावक्षराणि । अष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्रै पदम् । एतदु हास्याः
एतत् । सः यावदेपु लोकेषु, तावद्ध जयति । योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ १ ॥

ऋचो यजूंषि सामानीति अष्टावक्षराणि । अष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्रै पदम् । एतदु
हेवास्याः एतत् सः । यावतीयं त्रयी विद्या, तावद्ध जयति । योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ २ ॥

ब्रह्मणो हृदयाचनेकोपाधिविशिष्टस्योपासनमभिहितम् । अथ साम्प्रतं गायत्र्युपाधिविशिष्टस्योपासनं कथ-
नीयमित्यारभ्यते । सकलच्छन्दसां हि गायत्रीछन्दः प्रधानभूतम् । तत्प्रयोजकृत्वा गायत्रात् गायत्रीति कथयिष्यति ।
न चान्येषां छन्दसां प्रायः प्राणत्राणसामर्थ्यम् । प्राणान्मभूता च सा, सर्वच्छन्दसां चात्मा प्राणः । प्राणश्च क्षत्त-
त्राणात् क्षत्त्रमिति कथितम् । प्राणश्च गायत्री । तस्मात्तदुपासनमेव विधास्यते द्विजोत्तमजन्मगायत्री-
निमित्तम् । तस्मात्प्रधाना गायत्री । “ ब्राह्मणा व्युत्थायामिवदन्ति स ब्राह्मणो विरजो विचिकित्सो
ब्राह्मणो भवति ” इत्युत्तमपुरुषार्थसम्बन्धं ब्राह्मणस्य दर्शयति तच्च ब्राह्मणत्वं गायत्रीजन्ममूलम् ।
अतो वक्तव्यं गायत्र्याः सत्त्वम् । गायत्र्या हि सृष्टो द्विजोत्तमो निरंकुश एव उत्तमपुरुषार्थसाधने
अधिम्रियते । अतस्तन्मूलः परमपुरुषार्थसम्बन्धः । तस्मात्तदुपासनविधानाय ब्रूते-भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्यष्टा-
वक्षराण्यष्टाक्षरमित्यादि । भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्येतानि अष्टावक्षराणि यस्य तदिदमष्टाक्षरम् । ‘ ह ये ’ प्रतिद्वय-
वद्योतकौ । ‘ एकं ’ प्रथमं ‘ गायत्रै ’ गायत्र्याः ‘ पदं ’ यकारेणैवाष्टत्वरूपम् ‘ एतदुह ’ एव । एतदेवास्याः
‘ पदं ’ पादः प्रथमो भूम्यादिलक्षणः त्रैलोक्यात्मा अष्टाक्षरत्वसामान्यात् । एवमेतत् त्रैलोक्यात्मकं गायत्र्याः
प्रथमं पादं ‘ यो वेद ’ तस्यैतत्फलम् । ‘ सः ’ विद्वान् ‘ यावत् ’ यत्किंचित् ‘ एषु लोकेषु ’ जेतव्यं तावत्सर्वं
‘ जयति ’ । ‘ योऽस्या एतदेवं पदं वेद ’ ॥ १ ॥

तथा ‘ ऋचो यजूंषि सामानीति ’ त्रयीविद्यानामाक्षराणि । एतान्याष्टौ । एवं तथैवाष्टाक्षरं ‘ ह वा एकं

प्राणोऽपानो व्यानाऽडुत्यष्टावक्षुराणि । (ण्य) अष्टाक्षरं ह वाऽएक-
ङ्गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्याऽएतत्स यावदिदं प्राणि तावद्ध जयति यो-
ऽस्याऽएतदेवुम्पदम्वेदु ॥ ३ ॥

(वा) अथास्याऽएतदेव । तुरीयन्दर्शतुम्पदुम्परोरजा युऽए तपति यद्वै
चतुर्थन्ततुरीयन्दर्शतुम्पदमिति ददृशुऽइव ह्येषु परोरजाऽडुति सर्व्वसु
ह्येषु रजुऽउपर्य्युपरि तपत्येवुं हैव श्रिया युशसा तपति योऽस्याऽएत-
देवुम्पदम्वेदु ॥ ४ ॥

सैषा गायत्री । (त्र्ये) एतस्मिँस्तुरीये दर्शति पदे परोरजासि प्रतिष्ठिता

प्राणोऽपानो व्यान इति अष्टावक्षुराणि । अष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदम् । एतदु हैवास्याः
एतत् । सः यावदिदं प्राणि, तावद्ध जयति । योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ ३ ॥

अथास्या एतदेव तुरीयं दर्शति पदम् । परोरजाः य एष तपति । यद्वै चतुर्थं, तत्तुरीयम् । दर्शति पद-
मिति । ददृश इव ह्येषः । परोरजा इति । सर्व्वसु ह्येष रज उपर्य्युपरि तपति । एवं हैव श्रिया युशसा
तपति । योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ ४ ॥

सैषा गायत्री एतस्मिन् तुरीये दर्शति पदे परोरजासि प्रतिष्ठिता । तद्वै तत्तस्ये प्रतिष्ठिता ।

गायत्र्यै पदं ' द्वितीयम् । ' एतदु हैवास्याः एतत् ' कय्यञ्जुःसामलक्षणम् । अष्टाक्षरत्वसामान्यादेव ।
' स यावती इयं त्रयी विद्या ' त्रया विद्या यावत् फलमाप्नोते ' तावद्ध जयति ' । ' योऽस्या एतन् ' गायत्र्या-
स्त्रयीलक्षणं ' पदं वेद ' ॥ २ ॥

तथा ' प्राणः अपानः व्यानः ' एतान्यपि प्राणाद्यभिधानाक्षराण्यष्टौ । तत्र गायत्र्यास्तृतीयं पदम् । ' यावदिदं
प्राणि ' जातं ' तावद्ध जयति ' । ' योऽस्या एतदेवं ' गायत्र्यास्तृतीयं ' पदं वेद ' ॥ ३ ॥

अथानन्तरं गायत्र्यास्त्रिपदायाः शब्दलक्षणायास्तुरीयं पदं कथ्यते । अभिधेयभूतं ' अस्याः ' प्रकृताया गायत्र्या
' एतदेव ' वक्ष्यमाणं ' तुरीयं पदम् ' तुरीयं दर्शति पदम् । परोरजा य एष तपति इति । तुरीयमित्यादिवाक्य-
पदार्थं व्याचष्टे स्वयमेव श्रुतिः । ' यद्वै चतुर्थं ' प्रसिद्धं लोके तदिह तुरीयशब्देनोच्यते । ' दर्शति पदं ' इत्यस्य
कोऽर्थः स्वभिधीयते । ' ददृश इव हि एषः ' हि मण्डलान्तर्गतः पुरुषः । अतो दर्शनं पदं गम्यते । ' परोरजाः '
इत्यस्य पदस्य कोऽर्थः इति कथ्यते । ' सर्व्वं ' कृत्स्नं ' उ हि एषः ' मण्डलस्यः पुरुषः ' रजः ' जातं समस्तं
लोकमिति यावन् । उपर्य्युपर्य्यधिपत्यभावेन सर्व्वं लोकं रजोजातं ' तपति ' । उपर्य्युपरीति वीन्सा समस्तलोक-
धिपत्यव्यापनार्था हि । सर्व्वशब्देनैव निदृष्टवान् वीन्सा अपार्थिका । नायं दोषः । येषामुपरिष्ठान् सूर्यो ददृशे
तद्विषय एव सर्व्वशब्देन मयं च श्रयाशंकाभिरास्तार्था वीन्सा । " ये चामुष्मान् परांचो लोकाः तेषां चष्टे देव-
कामानां च " इति ध्रुवन्तरान् । तस्मात् सकलनिरोधार्था वीन्सा । यथा असावाहित्यः सर्व्वविषयलक्षणस्य
' श्रिया ' ' यराणां ' च स्यात्ता ' तपति ' । ' योऽस्या एतदेवं ' तुरीयं दर्शति ' पदं वेद ' ॥ ४ ॥

' मीमा ' त्रिनोक्ता या त्रैलोक्यत्रैविषयप्रागादियफलभूता ' गायत्री ' एतस्मिन्ध्रुवं ' तुरीये दर्शति पदे परोरजासि

तद्वै तत्सत्ये प्रतिष्ठिता चक्षुर्वै सत्यञ्चक्षुर्हि वै सत्यन्तस्माद्यदिदानीन्द्रौ
विवदमानावेयातामहमद्राक्षमहमश्रीपमिति युऽएव ब्रूयादहमद्राक्षमिति
तस्माऽएव श्रद्धयाम् ॥ ५ ॥

तद्वै तत्सत्यम्बुले प्रतिष्ठितम् । (म्प्रा) प्राणो वै बलन्तुप्राणे
प्रतिष्ठितन्तस्मादाहुर्वलं सत्यादोजीयऽद्वत्येवम्बेषा गायत्र्यध्यात्मं
प्रतिष्ठिता ॥ ६ ॥

सा हैषा गयास्तुत्रे । प्राणा वै गयास्तुत्राणांस्तुत्रे तद्यद्गयास्तुत्रे
तस्माद्गायत्री नाम स यामेवामूमन्वाहैषैव सा स यस्माऽअन्वाह तस्य
प्राणांस्त्रायते ॥ ७ ॥

चक्षुर्वै सत्यम् । चक्षुर्हि वै सत्यम् । तस्माद्यदिदानीं द्वौ विवदमानावेयातामहमद्राक्षमहमश्रीपमिति ।
य एव ब्रूयादहमद्राक्षमिति । तस्मा एव श्रद्धयाम् ॥ ५ ॥

तद्वै तत्सत्यं बले प्रतिष्ठितम् । प्राणो वै बलम् । तत्प्राणे प्रतिष्ठितम् । तस्मादाहुः—बलं सत्या-
दोजीय इति । एवं उ एषा गायत्री अध्यात्मं प्रतिष्ठिता ॥ ६ ॥

सा हैषा गयास्तुत्रे । प्राणा वै गयाः । तत्प्राणान् तुत्रे । तद्यत् गयान् तुत्रे । तस्मात्
गायत्री नाम । स यामेवामूमन्वाह । एषैव सा । स यस्मा अन्वाह । तस्य प्राणान् त्रायते ॥ ७ ॥

प्रतिष्ठिता 'मूर्तामूर्तरसत्वात्सूर्यस्य रसापाये हि वस्तु नीरसमप्रतिष्ठितं भवति, यथा काष्ठादिदग्धसारम् । तद्वत्तथा
मूर्तामूर्तात्मकं जगत् गायत्री सूर्ये प्रतिष्ठिता तद्रसत्वात् स ह त्रिभिः पदैः । 'तद्वै' तुरीयं पदं 'सत्ये प्रतिष्ठि-
तम्' । किं पुनस्तत्सत्यमित्याख्यायते । 'चक्षुर्वै सत्यं' । कथं ? चक्षुः सत्यमित्याह—'चक्षुर्हि वै सत्यं'
कथं ? प्रसिध्यते । तस्माद्यदिदानीमेव 'द्वौ विवदमानौ' विरुद्धं वदमानौ एयातामागच्छेताम् । 'अहमद्राक्षं'
दृष्टवानस्मि इति । अन्य आह, 'अहमश्रीपं' इति । यत् त्वया दृष्टं न तथा तद्वत् अस्तीति । तयोः 'य एव
ब्रूयात् अहमद्राक्षमिति'—'तस्मै एव श्रद्धयाम्' न पुनर्यो ब्रूयादहमश्रीपमिति । श्रोतुर्गृषा श्रवणमपि संभवति ।
न चक्षुषो मृषा दर्शनम् । तस्मान्नाश्रीपमिति कथितवते श्रद्धयाम् । तस्मात्सत्यप्रतिपत्तिहेतुत्वात् सत्यं चक्षुः ।
तस्मिन् सत्ये चक्षुषि सह त्रिभिरितरैः पदैः तुरीयं पदं प्रतिष्ठितमिति यावदुक्तं च स आदित्यः कस्मिन् प्रतिष्ठित
इति । चक्षुषीति ॥ ५ ॥

'तद्वै' तुरीयपदार्थः । 'तत्सत्यं बले प्रतिष्ठितम्' । किं पुनस्तद्वलमिति ब्रूते । 'प्राणो वै बलं' । तस्मिन्
'प्राणे' बले 'प्रतिष्ठितं' तत्सत्यम् । तथा चोक्तं सूत्रे—'तदोतत्र प्रोतत्र' ( ) इति । यस्मा-
द्वले सत्यं प्रतिष्ठितम्, 'तस्मादाहुर्वलं सत्यादोजीयः' ओजस्तरमित्याहुः । यस्मिन् हि यदाश्रितं भवति ।
तस्मादाश्रितात् आश्रयस्य बलवत्त्वं प्रसिद्धम् । न हि दुर्बलं बलवत्तदाश्रयभूतम् । 'एवम्बेषा' एवमुक्त-
न्यायेन उ एषा 'गायत्री' अध्यात्ममयस्ते प्राणे 'प्रतिष्ठिता' । 'सा एषा गायत्री प्राणे' । अतो
गायत्र्यां जगत् प्रतिष्ठितम् ॥ ६ ॥

यस्मिन् प्राणे सर्वे देवाः एकं भवन्ति सर्वे वेदाः कर्माणि कलं च, 'सा' वै गायत्री प्राणरूपा

तां ह्येके सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुः । (व्या) व्यागनुष्टुवेतद्वाचमुनुञ्च-
मऽडुति न तथा कुर्ष्याद्वायत्रीमेवानुञ्चयाद्यदि ह वाऽअपि बह्विव प्रति-
गृह्णाति न ह वै तद्वायत्र्याऽएकञ्च न पदम्प्रति ॥ ८ ॥

स युऽइमास्त्रील्लोकान्पूर्णान्प्रतिगृह्णीयात् । (त्सो) सोऽस्याऽएत-
त्प्रथमुम्पदमाप्नुयादथ यावतीयन्त्रयी विद्या यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सो-
ऽस्याऽएतद्वितीयम्पदमाप्नुयादथ यावदिदम्प्राणि यस्तावत्प्रतिगृह्णीया-

तां ह्येके सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुः । वागनुष्टुप् । एतद्वाचमुनुञ्चम इति । न तथा कुर्यात् । गायत्री-
मेवानुञ्चयात् । यदि ह वा अपि बह्विव प्रतिगृह्णाति । न ह वै तद्वायत्र्या एकञ्चन पदं प्रति ॥ ८ ॥

स य इमान् त्रीन् लोकान् पूर्णान् प्रतिगृह्णीयात् । सोऽस्या एतत्प्रथमं पदमाप्नुयात् । अथ
यावतीयन्त्रयी विद्या । यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात् । सोऽस्या एतत् द्वितीयं पदमाप्नुयात् । अथ याव-

सती जगत् आत्मा सा चैषा 'गयांस्तत्रे' त्रावती । के पुनर्गयाः । 'प्राणाः' वागादयः 'वे' ।
गयशब्दकरणात् तांस्तत्रे । सैषा 'गायत्री नाम' । यद्यस्मात् 'गयांस्तत्रे' । 'तस्माद्वायत्रीनाम'
गयत्राणाद्वायत्रीति प्रथिता । 'सः' आचार्य उपनीय ब्राह्मणमष्टवर्षं 'यामेवाम्' सावित्री
सवितृदेवताकामन्वाह पृच्छोऽर्द्धवैशः समस्ताश्च 'एषेव' साक्षाज्जगत्प्राणामिका जगत् आत्मा गायत्र्येव प्राणो
माणवकाय समर्पितो नान्य इत्याह । इदानीं व्याख्याता नान्या 'सः' आचार्यः 'यस्मै' माणवकायान्वाहा-
नुवक्ति । 'तस्य' 'गयान्' प्राणान् 'त्रायते' नरकादिपतनात् ॥ ७ ॥

मतान्तरं दृष्ट्वा वटवे उपदेश्य गायत्री इयमेव मविष्यति इति विज्रमो माऽभूदित्यभिप्रेत्य मतान्तरं दूष-
यितुमुपन्यस्यति-तां ह्येके सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुरिति । 'एके' शाखिनः "तत्सवितुर्वरेण्यमिहे वयं देवस्य
मोजनम् ॥ श्रेष्ठं सर्वथातमं तुरं भगस्य धीमहि"-इत्यनुष्टुप्छन्दस्कां 'तां' प्रसिद्धां 'सावित्री' (ते. आ.
१।१।१) सवितृदेवताकां उपनीताय अन्वाहुरनुवदन्ति 'ह' । तदभिप्रायमाह-वागनुष्टुप् इति । "वागनुष्टुविनि
तयऽएव वाचो महिमा" (श.प. १०।३।१।४) इत्यग्निरहस्ये प्रतिपादितवान् 'अनुष्टुप्' 'वाक्' च शरीरे
सरस्वतीरूपा । तस्याश्च वाचः साक्षात्सरस्वतीरूपत्वात् वागामिकाऽनुष्टुवेव वटवे वक्तव्या । तासमर्पणे हि
सरस्वती समर्पिता स्यात् । अतो वयमेतामनुष्टुप्छन्दां 'वाचं' सरस्वतीमेवापेक्ष्यमाणं माणवकायानुष्टुभः इति
वदन्तस्तामेवोदिरन्ति । 'न तथा कुर्यात्' । यस्मै आहुः मृषेव तन् । 'गायत्रीमेवानुञ्चयात्' । तदुपदेशो
हि सर्वमपि पुमर्पसाधनज्ञातं वटवे उपदिष्टं स्यात् । तस्माः प्रेक्षोऽस्यत्रैविसर्वप्राणामकृत्वकल्पनेन साधनक-
ल्पस्योक्तवान् । अनुष्टुपुपदेशो तु सरस्वतीमात्रमेवोदिरिष्टं स्यात् । किं चेदं प्राक्षेपिकमुक्त्वा इदानीं गायत्री-
ज्ञानकल्पनाभिप्रायेण गायत्रीभिर्दं स्त्रीणि-यदि ह वा अपि बह्विवेत्यादिना । 'यदि ह वै अपि' 'एकं-
विन्' 'बह्वि' न हि तस्य सर्वमनो नामाणि किञ्चिद्विधायकतादिकः । 'प्रतिगृह्णाति' 'न ह वै' 'प्रतिगृह्-
णाते' 'गायत्र्या एकञ्चन' 'एकमपि' 'पदं प्रति' 'पर्वानम्' । दूरतस्तु दोषाभावरूपं तादृशमर्थः ॥ ८ ॥

स य इति । 'स यः' गायत्रीविन् 'इमान्' भूरादीन् 'त्रीन्' गोऽधादिभ्यर्हान् 'लोकान्'
'प्रतिगृह्णीयात्' । 'सः' प्रतिग्रहः 'अस्याः' गायत्र्याः 'एतत्प्रथमं पदं' यन् व्याख्याते 'आनुष्टुभः' ।

त्तोऽस्याऽएतत्तृतीयम्पदमाप्नुयादथास्याऽएतदेव तुरीयन्दर्शितुम्पदम्परो-
रजा बुऽएप तपति नैव केनचनप्यङ्कुतऽऽएतावत्प्रतिगृहीयात् ॥ ९ ॥

(तु) तस्याऽऽपस्थानम् । (ङ्गा) गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतु-
ष्पद्यपदसि न हि पद्यसे । नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसेऽसाव-
दो मा प्रापदिति बुद्धिष्यादसावस्मै कामो मा समर्द्धीति वा नु हैवास्मै
स कामः समृद्धयते यस्माऽएवमुपतिष्ठतेऽहमदः प्रापमिति वा ॥ १० ॥

दिदं प्राणि । यस्तावत्प्रतिगृहीयात् । सोऽस्या एतत् तृतीयं पदमाप्नुयात् । अथास्या एतदेव
तुरीयं दर्शतं पदम् । परोरजा य एप तपति । नैव केनचनप्यम् । कुत उ एतावत्प्रतिगृहीयात् ॥ ९ ॥

तस्या उपस्थानम्—“ गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदसि न हि पद्यसे ।
नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसेऽसावदो मा प्रापत् ”—इति । यं द्विपदात्—
“ असावस्मै कामो मा समर्द्धि ”—इति वा । न हैवास्मै स कामः समृद्धयते—यस्मा एवमुप-
तिष्ठते । “ अहमदः प्रापम् ”—इति वा ॥ १० ॥

प्रथमपदविज्ञानफलं तेन भुक्तं भवेत्, न तु अधिकदोषोत्पादकः स प्रतिग्रहः । ‘ अयं ’ पुनः ‘ यावती ’ इयं
त्रयी विद्या ‘ यस्तावत्प्रतिगृहीयात् ’ । ‘ सः ’ ‘ अस्याः ’ ‘ एतत् द्वितीयं पदमाप्नुयात् ’ द्वितीयपद-
विज्ञानफलं तेन भुक्तं भवेत् । तथा ‘ अयं ’ पुनः ‘ यावदिदं प्राणि ’ ‘ यस्तावत् प्रतिगृहीयात् ’ । ‘ सः ’
‘ अस्याः ’ ‘ एतत् तृतीयं पदमाप्नुयात् ’ । तेन तृतीयपदविज्ञानफलं भुक्तं स्यात् । तथा च—त्रैलोक्यावच्छि-
न्नस्य त्रैविद्यावच्छिन्नस्य सर्वप्राप्यवच्छिन्नस्य च प्रतिग्रहे पादत्रयविज्ञानफलमेवानेन भुक्तं भवेत् नाधिकदोष-
भावत्वं तस्य इति गायत्रीविज्ञानस्तुत्यर्थमेव श्रुत्या एवं कल्पयित्वा इदमुच्यते । पादत्रयसममपि यः कश्चित्प्रति-
गृहीयात् तत् पादत्रयविज्ञानफलस्यैव क्षयकारणम् । न त्वस्य दोषकर्तृत्वे क्षमम् । न चेवं वस्तुतो दाता
प्रतिग्रहीता वा गायत्रीविज्ञानस्तुत्ये कल्प्यते । दाता प्रतिग्रहीता च यद्यप्येवं सम्भाव्यते । तथाऽपि नासा-
वस्य प्रतिग्रहोऽपराधक्षमः । कस्मात् ? यतोऽप्यधिकमपि पुरुषार्थविज्ञानं अवशिष्टमेव चतुर्थपादविषयं गायत्र्याः,
तद्वर्षयति—अथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एप तपतीति । तत्रैतत् ‘ नैव ’ केनचिदपि
प्रतिग्रहेणान्यं नैव प्राप्यमिति यावत् । यथा पूर्वोक्तानि त्रीणि पदानि कुतश्चन नैवाप्यानि । कथंचित् कल्पयित्वा
एवमभिहितम् । तत्त्वतः ‘ कुत उ एतावत्प्रतिगृहीयात् ’ त्रैलोक्यादिसमम् । इत्येवं श्रुतिसिद्धे च सति न
श्रद्धाचपादानकप्रतिग्रहनिषेधकशास्त्रविरोधः । तस्मात् गायत्री एवंप्रकारा उपस्थेति यावत् ॥ ९ ॥

एवमुक्तगायत्र्युपासनासंग्रहविषयमेव मंत्रं ऐहिकफलविशेषोपायकयनार्थमवतारयति—तस्या उपस्थानमिति ।
अस्यार्थः—‘ तस्याः ’ गायत्र्याः ‘ उपस्थानं ’ एव नमस्करणं अनेन मंत्रेण । कोऽसौ मंत्र इति कथयति—
गायत्र्यस्येकपदी द्विपदीत्यादि—प्रापादित्यंतम् । हे ‘ गायत्रि ’ ! त्वं त्रैलोक्यात्मकपादेन ‘ एकपदी ’ भवसि ।
प्रवीतिधारूपेण द्वितीयेन ‘ द्विपदी ’ असि । प्राणादिना तृतीयेन ‘ त्रिपद्यसि ’ मण्डलान्तर्गतपुरुषलक्षणेन चतुर्थेन
तुरीयेन ‘ चतुष्पद्यसि ’ एवं चतुर्भिः पादरूपासकैः ‘ पद्यसे ’ ज्ञायसे । अतः परं परेण निरुपायिकेन स्वेनामना

(वै) एतद् वै तुजनको वैदेहः । (हो) बुडिलमाश्वतराश्विमुवाच
यद्यु हो तुद्गायत्रीविद्व्यूथाऽअथ कथुं हस्तीभूतो वहसीति मुमुथु
ह्यस्याः सम्प्राणु विडाञ्चकरेति होवाच ॥ ११ ॥

एतद् वै तत् जनको वैदेहो बुडिलमाश्वतराश्विमुवाच । यद्यु हो तत् गायत्रीविद्व्यूथाः । अथ
कथं हस्तीभूतो वहसीति । मुखं ह्यस्याः सम्प्राद् न विदाञ्चकर इति होवाच ॥ ११ ॥

‘ अयदसि ’ । अविद्यमानं पदं यस्याः तव येन पश्यसे सा त्वमयदसि । यस्मान्न हि पश्यते । नेति नेत्यामवात् ।
अतोऽप्यवहार्यविषया । अतस्त्वमयदसीति । अथ पादत्रयापेक्षया चतुर्थपादस्य प्राधान्यमभिप्रेत्य तस्य नमस्करण-
मुच्यते—नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसे इति । एवं नमस्करणमुक्त्वा शेषेण यथोक्तमन्त्राणां
प्रयोजनमुच्यते । ‘ असी ’ शत्रुः पाप्मा त्वत्प्राप्तिविनाशकः । ‘ अदः ’ पाप्मरूपशत्रोः यत् त्वत्प्राप्तिविनाशकं
मम तव ‘ मा प्रापत् ’ नैव प्राप्नोतु । इति शब्दः पापशयकृत्योरस्थानमन्त्रपरिसमाप्त्यर्थः ।

इदानीं प्रवृत्तदेवयंतं प्रति उक्तोरस्थानमन्त्रे उद्ग्रहदर्शनेनाभिचारिकं उदस्थानांतरमाह—यं दृष्ट्वादिनि ।
‘ यं दृष्ट्वात् ’ यं प्रति देवं कुर्वान् स्वयं विद्वान् । तं प्रति अनेनोरस्थानम् । ‘ अमो ’ शत्रुमुक्त्वा
तन्नाम गृहीयान् । ‘ अस्मै ’ देवदत्ताय शत्रवे अभिप्रेतः ‘ कामः ’ अभिनिमित्तोऽर्थः ‘ मा समर्द्धि ’ सन्धि-
मा प्राप्नोतु । तथा च—‘ असावदो मा प्रापत् ’ इत्यस्य स्थाने “ असावस्मै कामो मा समर्द्धि ” इत्युक्तं कृत्वा
गायत्र्यस्थेकपदीत्यादिना दूर्वादिना मंत्रेणानिचस्त्रुपनिष्ठेनेति वाक्यार्थः । ‘ न देवास्मै ’ देवदत्ताय शत्रवे ‘ न
कामः सन्मुच्यते ’ । कर्म । ‘ यस्मा एवमुपनिष्ठेने ’ । कामिनं प्रति आनिवारिकमुदस्थानांतरमाह—अयमदः प्रा-
मिति वेति । अहं ‘ अदः ’ देवदत्ताभिप्रेतं मदभित्तिवत् ‘ मा ’ ‘ प्रापत् ’ प्राप्नुयाद् इति वा उपनिषेति ।
“ असावदो मा प्रापत् ” इत्यादिप्रसङ्गो मन्त्रदानो यथारामं विकल्पः ॥ १० ॥

तस्याऽअग्निरेव मुखम् । यदि ह वाऽअपि बह्विवाग्नावभ्यादधति सर्वमेव तत्सन्दहत्येवैवंविद्यद्यपि बह्वि पापङ्करोति सर्वमेव तत्संप्ताय शुद्धः पूतोऽजरोऽमृतः सम्भवति ॥ १२ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे सप्तमे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमे प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१४। (७) ५।१॥ (८) ५-१५ ॥

इति चतुर्दशे काण्डेऽष्टमोऽध्यायः (१४-८) बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥१४-५॥ कण्डिकासंख्या ॥ ३८ ॥

तस्या अग्निरेव मुखम् । यदि ह वा अपि बह्वि अग्नावभ्यादधति । सर्वमेव तत्सन्दहति । एवं ह वै एवंविद्यद्यपि बह्वि पापं करोति । सर्वमेव तत्संप्ताय शुद्धः पूतोऽजरोऽमृतः सम्भवति ॥ १२ ॥

एवं वदन्तं प्रति राजा मुखमुपदिशति-तस्याऽ अग्निरेव मुखमिति । शृणु तर्हि 'तस्याः' गायत्र्याः अग्निरेव मुखम् । 'यदि ह वै अपि बह्वि' इधनं 'अग्नावभ्यादधति' लौकिकाः । 'सर्वमेव' तत्सन्दह-येवेन्धनमग्निः । 'एवं ह' एव 'एवंवित्' गायत्र्या अग्निमुखं इत्येवं वेत्तित्येवंवित् स्यात् स्वयं गायत्र्यात्मा वयमग्निमुखगायत्र्यात्मा सन् 'यद्यपि बह्वि' बह्वेव 'पापं' प्रतिग्रहादिदोषं 'करोति' । तत्सर्वं पापजातं सम्प्ताय 'सम्यक्' भक्षयित्वा 'शुद्धः' अग्निवपापस्पर्शरहितः 'पूतश्च' प्रतिग्रहजनितपापफलसंबन्धरहितः अग्निमुखगायत्र्यात्मा 'अजरः' अमृतश्च सम्भवति ॥ १२ ॥

इति श्रीहर्षकिशनलभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य

श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माथ्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाथ्यन्दिनशाखोपनिषद्बृह-

दारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पंचमेऽध्याये पंचदशं

गायत्रब्रह्मोपासनाव्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४।(८) ५।१५ ॥

(बृ. उप.)-पंचमोऽध्यायश्च परिसमाप्तः ॥ १४।(८)। ५ ॥

अथ चतुर्दशे काण्डे नवमेऽध्याये बृहदारण्यकोपनिषदि षष्ठेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आदितः सप्तमे प्रपाठके वृ० आ० पञ्चमे प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

श्वेतकेतुर्ह वाऽआरुणेयः । पञ्चालानाम्परिपदमाजगाम सऽआजगाम
जैवलम्प्रवाहणम्परिचारुयमाणन्तमुदीक्ष्याभ्युवाद कुमारार्ऽइति सु भोर्ऽ
इति प्रतिशुश्रावानुशिष्टो न्वसि पित्रेत्योमिति होवाच ॥ १ ॥

पञ्चाग्निविद्याब्राह्मणं वा श्वेतकेतुब्राह्मणम् ।

श्वेतकेतुर्ह वा आरुणेयः पञ्चालानां परिपदमाजगाम । स आजगाम जैवलं प्रवाहणं परिचार-
यमाणम् । तमुदीक्ष्याभ्युवाद कुमारार् ३ इति । स भो ३ इति प्रतिशुश्राव । अनुशिष्टो न्वसि
पित्रेति । ॐ इति होवाच ॥ १ ॥

ओंकारो दमादित्रयं वाग्वादिदेवतार्चनपूर्वकमग्न्युपासनं ब्रह्माब्रह्मोपासनानि तत्फलं तदर्थवागतिरित्येते
अर्था अस्मिन् खिलकाण्डे निर्वृत्ताः । संप्रति प्राधान्येन ब्रह्मोपासनानि सफलानि श्रीमन्यादिकर्म च वक्तव्य-
मित्येतदर्थं षष्ठोऽध्यायः प्रवर्तते । तत्र कर्मकाण्डे ज्ञानकाण्डे वा यद्वस्तु प्राधान्येन नोक्तं तदस्मिन् काण्डे
वक्तव्यं अस्य खिलाधिकारत्वात् । तथा च तद्वक्तुं “श्वेतकेतुर्ह वाऽआरुणेयः” इति ब्राह्मणम् इत्यस्य
सम्बन्धः, खिलाधिकारोऽयं तत्र यद्वक्तुं तदभिधीयते इति सामान्यसंगतिः । पूर्वं “द्वया ह प्राजापत्याः”—
(श. प. घृ. १।१।१) इत्युद्गीथब्राह्मणे स्वाभाविकज्ञानकर्मलक्षणः पाप्मा सूचितः । परं तु तत्स्येदं कार्यमिति
विपाकस्तु नोक्तः । शास्त्रीयस्यैव तु प्रदर्शितव्यत्वात्प्रतिपत्त्येतेन ग्रन्थेन । ब्रह्मविद्यारम्भे तद्वैराग्यस्य विवक्षितत्वाद्
तत्रापि केवलेन कर्मणा पितृलोको विद्यया संयुक्तेन च कर्मणा देवलोक (श.प.घृ. १।१।२४) इत्यभिहितम् ।
तत्र केन पितृलोकं प्राप्नोति केन वा देवलोकं इति न गदितम् । तच्चेह खिलप्रकरणे अशेषतो वक्तव्य-
मित्यत आरम्यते । अन्ते च सर्वोपसंहारः शास्त्रस्य इष्टः । तथा पञ्चमाध्याये च ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणा
मुमुक्षुणा “अग्ने नय सुपथा”—(श. प. घृ. ८।३।१) इति मार्गधाचनं कृतम् । तत्र सुपथेति
विशेषणात् अनेकेषां पथां सद्भावो मन्त्रेण सामर्थ्यात्प्रदर्शितः । सुपथेति विशेषणत्वात्प्रधानं कृतविपाक-
प्रतिपत्तिमार्गः । वक्ष्यति च “यत्कृत्वा” (कं० ३) इत्यादि । ते च कति कर्मणो विपाकप्रतिपत्ति-
मार्गाः इति सकलमवगत्युपसंहारार्थोऽयमारम्भः । एतावती हि भवगतिः । एतावान् कर्मणो विपाकः ।
स्वाभाविकस्य शास्त्रीयस्य च सविज्ञानस्येति एका विशेषसंगतिः । “एतावदरे खल्वमृतत्वं, अमृतत्वस्य तु
नाशाऽस्ति वित्तेन” (श. प. घृ. ९।४।२) इत्यत्र कर्मव्युदासेन ज्ञानमेवामृतत्वसाधनमित्युक्तम् । तत्र
हेतुर्नोक्तः । तत्कथनायेदं ब्राह्मणम् । इत्यपरा विशेषसंगतिः । यस्मात् इयं कर्मणो गतिः । न नित्ये
त्वमृतत्वे व्यापारोऽस्ति । तस्मात् एतावदेवामृतत्वसाधनमिति सामर्थ्याद्हेतुत्वं सम्पद्यते । अपि चोक्तमग्नि-

वेत्थ यथेमाः प्रजाः । प्रयुत्यो विप्रतिपद्यान्ताऽऽडुति नेति होवाच
वेत्थ यथेमल्लोकम्पुनरापद्यान्ताऽऽडुति नेति ह्येवोवाच वेत्थ यथाऽसौ
लोकऽएवम्बहुभिः पुनःपुनः प्रयुद्भिर्न सम्पूर्यताऽऽडुति नेति
ह्येवोवाच ॥ २ ॥

वेत्य, यथेमाः प्रजाः प्रयुत्यो विप्रतिपद्यान्ता ३ इति । नेति होवाच । वेत्य, यथेमं लोकं पुन-
रापद्यान्ता ३ इति । नेति ह्येवोवाच । यथाऽसौ लोक एवं बहुभिः पुनः पुनः प्रयुद्भिर्न संपूर्यता ३
इति । नेति ह्येवोवाच ॥ २ ॥

होत्रे—“ न त्वेवैनयोस्त्वमुक्तांति न गतिं न प्रतिष्ठां न तृप्तिं न पुनरावृत्तिं न लोकं प्रयुत्यायिनं वेत्य”—
(श. प. ११ । ६ । २ । ४) इति । तत्र प्रतिवचने—“ ते वाऽएतेऽआहुती हुते उक्तामतः ” (श. प.
११ । ६ । २ । ६) इत्यादिना आहुतेः कार्यमुक्तम् । तच्चैतत्कर्तुराहुतिलक्षणस्य कर्मणः फलम् । न हि कर्तारमना-
श्रित्याहुतिलक्षणस्य कर्मणः स्वातंत्र्येणोक्तात्यादिकार्यारंभ उपपद्यते । कर्तर्यत्वात्कर्मणः कार्यारंभस्य साधना-
श्रयत्वाच्च कर्मणः । तत्राग्निहोत्रस्तुत्यर्थत्वात् अग्निहोत्रस्यैव कार्यमिति गदितं षट्प्रकारमपि, इह तु तद्वे-
कृत्यः फलमित्युपदिश्यते षट्प्रकारमपि । कर्मणः फलविज्ञानस्य विवक्षितत्वात् तद्वारेण च पंचाग्निदर्शनं इहो-
त्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं विधित्सितम् । एवमशेषभगवत्युपसंहारः । कर्मकाण्डस्यैषा निष्ठा । इत्येतत् द्वयं
दिदर्शयिषुराख्यायिकां प्रणयति—श्वेतकेतुर्ह वाऽआरुणेय इति । श्वेतकेतुर्नाम अरुणस्यापत्यमा-
रुणिः, तस्यापत्यमारुणेयः । ऐतिह्यार्थो ह्यशब्दः । वैशब्दो निश्चयार्थः । पित्राऽनुशिष्टः सन् आत्मनो यशः-
प्रयनाय ‘पञ्चालानां परिषदमाजगाम । पञ्चालाः प्रसिद्धाः विद्वज्जनविशिष्टत्वेन । तेषां परिषदमागत्य जित्वा
राज्ञोऽपि परिषदं जेष्यामीति गर्वेण ‘स आजगाम’ । जीविलस्यापत्यं ‘जीवलं’ पञ्चालराजं प्रवाहणाभिधानं
स्मृत्यैः ‘परिचार्यमाणं’ आत्मनः परिचारणं कारयंतमित्यर्थः । स राजा पूर्वमेव तस्य विद्याऽभिमानगर्वं
श्रुत्वा विनेतव्योऽयमिति मत्वा तमुदीक्ष्योरप्रेक्ष्य आगतमेव अन्युवादाभ्युक्तवान् ‘कुमारा ३ इति’ सम्बोध्य ।
‘प्लुतिर्नृत्सनाथी । ‘सः’ एवमुक्तः ‘प्रतिश्रुत्वा’ । भो ३ इत्यप्रतिरूपमपि क्षत्रियं प्रति उक्तवान् ।
कुद्भः सन् ‘अनुशिष्टो नु’ शासितो नु ‘असि’ भवसि ‘पित्रा’ इत्युवाच राजा । प्रत्याह चेतारः । ‘ॐ
इति’ बाढमनुशिष्टोऽस्मि । पृच्छ यदि संशयस्ते ॥ १ ॥

यद्येवं ‘वेत्य’ विजानासि किं ? ‘यथा’ येन प्रकारेण ‘इमाः प्रजाः’ प्रसिद्धाः ‘प्रयत्यः’
प्रियमाणाः ‘विप्रतिपद्यान्ता ३ इति’ विप्रतिपद्यन्ते । विचारणार्था प्लुतिः । विप्रतिपद्यान्ता ३ इति दीर्घत्वं
छान्दसम् । समानेन मार्गेण गच्छन्तीनां मार्गद्विविध्यं यत्र भवति । तत्र काश्चिदप्यानेन मार्गेण गच्छन्ति
काश्चिदन्येनेति विप्रतिपत्तिः । यथा ताः प्रजाः विप्रतिपद्यन्ते, तर्हि वेत्येत्यर्थः । ‘नेति होवाच’ इतरः ।
तर्हि ‘वेत्य’ ? ‘यथेमं लोकं पुनरापद्यान्ता ३ इति’ पुनरापद्यन्ते । यथा पुनरागच्छन्ति इमं लोकम् । ‘नेति
होवाच’ श्वेतकेतुः । ‘वेत्य’ ? ‘यथा’ ‘असौ’ एवं प्रसिद्धेन न्यायेन पुनः पुनरुक्तं प्रयद्भिर्प्रियमाणाः
‘यथा’ येन प्रकारेण ‘न संपूर्यता-३ इति’ न संपूर्यतेऽसौ लोकः । तर्हि वेत्य ? ‘नेति ह्येवोवाच’ ...

वेत्थ युतिथ्यामाहुत्याहुतायाम् । (मा) आपः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय
वदन्ती ३ इति हेतोवाच वेत्थो देवयानस्य वा पथः प्रतिपदम्पितृ-
याणस्य वा युत्कृत्वा देवयानम्वा पुन्यानम्प्रतिपद्यते पितृयाणम्वा ॥ ३ ॥

(वाऽपि) अपि हि नऽऋषेर्वचः श्रुतम् । (न्हे) हे सृतीऽअशृणवम्पितृ-
णामहन्देवानामुत मर्त्यानाम् । ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदन्तरा
पितरम्मातरञ्चेति नाहमतऽएकञ्च नु वेदेति होवाच ॥ ४ ॥

वेत्थ, यतिथ्यामाहुत्याहुतायामापः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदन्ती ३ इति । नेति हेतो-
वाच । वेत्थ उ, देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं पितृयाणस्य वा । यत् कृत्वा देवयानं वा पन्याने
प्रतिपद्यते पितृयाणं वा ॥ ३ ॥

अपि हि नः ऋषेर्वचः श्रुतम्—“ हे सृती अशृणवं पितृणामहं देवानामुत मर्त्यानाम् ।
ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरं मातरं च ”—(वा. सं. १९ । ४७) इति ।
नाहमत एकञ्च न वेद इति होवाच ॥ ४ ॥

‘ वेत्थ ’ ? ‘ यतिथ्या ’ यत्संख्याकायां आहुत्यामाहुतौ ‘ हुतायां ’ ‘ आपः ’ पुरुषवाचः ‘ पुरुषस्य या वाक्
सैव यासां वाक् ताः पुरुषवाचः ‘ भूत्वा ’ पुरुषशब्दवाच्या वा भूत्वा यदा पुरुषाकारपरिणताः तदा पुरुषवाचो
भवन्ति । ‘ समुत्थाय ’ सम्यगुत्थाय उद्भूताः सत्यः ‘ वदन्ती ३ इति ’ । ‘ नेति हेतोवाच ’ । यथेवं ‘ वेत्थ
उ ’ ? ‘ देवयानस्य पथः ’ मार्गस्य ‘ प्रतिपदं ’ प्रतिपद्यते येन सा प्रतिपत् तां प्रतिपदं ‘ पितृयाणस्य वा ’
प्रतिपदम् । प्रतिपद्यद्वाच्यमर्थमाह—यत्कर्म ‘ कृत्वा ’ यया विशिष्टं कर्म कृत्वेति यावत् । ‘ देवयानं वा
पन्याने ’ मार्गं ‘ प्रतिपद्यते ’ । ‘ पितृयाणं वा ’ यत्कर्म कृत्वा प्रतिपद्यते । तत् कर्म प्रतिपदमिधीयते ।
तां प्रतिपदं किं वेत्थ ? देवलोकपितृलोकप्रतिपत्तिसाधनं किं वेत्थेति यावत् ॥ ३ ॥

ननु—मार्गद्वयमेव नास्ति । तत्सद्भावे प्रमाणमावात् । त्वं तूत्प्रेक्षामात्रेण मन्त्रान्यामोहार्यं पृच्छसि इत्याशङ्काया-
माह—अपि हीति । ‘ अपि ’ अत्रापि अस्य प्रकाशकं ‘ ऋषेः ’ मन्त्रस्य ‘ वचः ’ वाक्यं ‘ नः ’ श्रुतमस्ति ।
मन्त्रोऽयस्यार्यस्य प्रकाशको विद्यत इत्येतत् । कोऽसौ मन्त्र इत्यभिधीयते—हे सृतीऽअशृणवमिति । ‘ हे
सृती ’ द्वौ मार्गौ ‘ अशृणवं ’ श्रुतवानस्मि । तयोरेका पितृणां प्रापिका पितृलोकसंबन्धा तया सत्या पितृलोकं
प्राप्नोतीत्यर्थः । अहमशृणवमिति व्यवहितेन सम्यग्वचः । ‘ देवानामुत ’ अपि देवानां सम्बन्धिनी अन्या । देवान्
प्रापयति सा । के पुनः उमान्यां सुनिम्नां पितृन्देवाश्च गच्छन्तीति गद्यते—उत मर्त्यानामिति । ‘ उत मर्त्यानाम् ’
अपि मनुष्याणां सम्बन्धिनी । मनुष्या एव हि सुनिम्नां गच्छन्तीति यावत् । ‘ ताम्यां ’ सुनिम्नां ‘ रदं विधं ’
समस्तं एजद्गच्छन् ‘ समेति ’ सम्यगागच्छति । ते च हे सृती ‘ यदन्तरा ’ यथोत्तरा यदन्तरा ‘ पितरं मातरं
च ’ मातापितरोन्तरा मध्ये इत्येतत् । को तौ मातापितरौ यावापृथिव्यावृण्डकपाले इयं ये माताऽसौ पितेति
हि व्याख्यातं यावापृथिव्योः पितृमानृवं मध्यमकाण्डे सृतीप्रपाठकां समाक्रमणे (रा. प. १२।८।१।२१) ।
अन्धकालावधौ संसारविषय एव एते सृती, नात्यंतिकापृष्टावगमनाय । इतर आह—नाहमिति । अतोऽस्मत्
प्रश्नमुदात्तात् ‘ एकञ्च न ’ एवमपि प्रश्नं ‘ न वेद ’ इति होवाच श्वेतकेतुः ॥ ४ ॥

(च्वा) अथ हैनम्बुसत्योपमन्त्रयाञ्चके । (केऽना) अनादृत्य वसतिङ्कु-
मारः प्रदुद्राव सऽआजगाम पितरन्तुं होवाचेति वाव किल नो भवान्पु-
राऽनुशिष्टानुवोचऽइति कथं सुमेधऽइति पुञ्च मा प्रश्नान्त्राजुन्यबन्धु-
रप्राक्षीततो नैकञ्चन वेदेति होवाच कतमे तऽइतीमऽइति ह प्रतीका-
न्युदाजहार ॥ ५ ॥

स होवाच । तथा नस्त्वन्तात जानीथा यथा यदहं किञ्च वेद सर्वमहं-
न्तत्तुभ्यमवोचमग्नेहि तु तत्र प्रतीत्य ब्रह्मचर्यं वत्स्यावऽइति भवानेव
गच्छत्विति ॥ ६ ॥

अथ हैनं वसत्योपमन्त्रयाञ्चके । अनादृत्य वसति कुमारः प्रदुद्राव । स आजगाम पितरम् ।
तं होवाच । इति वाव किल नो भवान्पुराऽनुशिष्टानुवोच इति । कथं सुमेध इति । पुञ्च मा प्रश्नान्
राजन्यबन्धुरप्राक्षीत् । ततो नैकञ्चन वेद । इति होवाच । कतमे त इति । इम इति ह प्रतीका-
न्युदाजहार ॥ ५ ॥

स होवाच । तथा नस्त्वं तात जानीथाः । यथा यदहं किञ्च वेद सर्वमहं तत्तुभ्यमवोचम् । प्रेहि
तु तत्र । प्रतीत्य ब्रह्मचर्यं वत्स्याव इति । भवानेव गच्छत्विति ॥ ६ ॥

अथानन्तरं अपनीय विद्याभिमानार्थं ' एनं ' प्रकृतं श्वेतकेतुं ' वसत्या ' वसतिप्रयोजनेन ' उपमन्त्रया-
ञ्चके ' इह वसन्तु भवन्तः पाद्यमर्घ्यं चानीयतामित्युपमन्त्रणं कृतवान् राजा । ' अनादृत्य वसति कुमारः '
श्वेतकेतुः ' प्रदुद्राव ' प्रतिगतवान् । ' पितरं ' प्रति ' सः ' चाजगाम । पितरमागत्य चोवाच ' तं ' ।
कथम् ? ' इति वाव किल ' एवं किल । नोऽस्मान् ' भवान् ' ' पुरा ' समावर्तनकाले ' अनुशिष्टान् ' सर्वा-
भिर्विद्याभिर्वचः ' अवोचः ' । ' इति ' सोपाख्यं पुत्रस्य वचः श्रुत्वा आह पिता । ' कथं ' केन प्रकारेण
च दुःखमुपजातम् । हे ' सुमेधः ! ' शोभना मेधा यस्येति सुमेधः । शृणु मम यथावृत्तं—' पुञ्च ' संख्याकान्
' प्रश्नान् ' ' मा ' मां ' राजन्यबन्धुः ' राजन्या बन्धवो यस्येति । परिमववचनमेतत् राजन्यबन्धुरिति ।
अप्राक्षीत्पृष्टवान् । ततस्तस्मात् ' एकं चन ' एकमपि ' न वेद ' न विज्ञातवानस्मि । ' कतमे ते ' राज्ञा
पृष्टाः प्रश्ना इति । ' इमे ' ते ' इति ' ह ' ' प्रतीकानि ' मुखानि प्रश्नानां उदाजहारोदाहृतवान् ॥ ५ ॥

' स होवाच ' पिता पुत्रं कुद्रमुपशमयन् ' तथा ' तेन प्रकारेण ' नः ' अस्मान् ' त्वं ' हे ' तात ! '
वसत ! ' जानीथाः ' गृहीयाः । ' यथा ' ' यदहं किञ्च ' विज्ञातजातं ' वेद ' । ' सर्वमहं ' ' तत् तुभ्यं-
मवोचम् ' इत्येव जानीथाः गृहीयाः । कोऽप्यो मम प्रियतरोऽस्ति त्वतः । यदर्थं रक्षिष्ये । अहमपि एतन्न
जानामि यदाज्ञा पृष्टम् । तस्मात्प्रेहि आगच्छ । ' तत्र ' गत्वा राज्ञि ' ब्रह्मचर्यं वत्स्यावः ' विचार्य इति । स
आह—भवानेव गच्छत्विति । नाहं तस्य मुखं निरीक्षितुमुत्सहे ॥ ६ ॥

स आजगाम गौतमः । (मो) यत्र प्रवाहणस्य जैवलेरास तस्माऽआसः
नुमाह्वय्योदकुमाहारस्याञ्चकाराय हास्माऽअर्घञ्चकार ॥ ७ ॥

सु होवाच । वुरम्भुवते गौतमाय दद्वऽडुति सु होवाच प्रतिज्ञातो मऽएष
वुरो यान्तु कुमारस्यान्ते व्याचमुभापथास्तुम्मे ब्रूहीति ॥ ८ ॥

सु होवाच । देवेषु वै गौतम तद्वरेषु मानुषाणाम्ब्रूहीति ॥ ९ ॥

सु होवाच । विज्ञायते हास्ति हिरण्यस्यापात्तङ्गोऽअश्वानान्दासीना-
म्प्रवाराणाम्परिधानानाम्मा नो भवान्वहोरनन्तस्यापर्व्यन्तस्याभ्यवदान्यो
भूडिति स वै गौतम तीर्थेनेच्छासाऽइत्युपैम्यहम्भुवन्तमिति वाचा
ह स्मैव पूर्वऽउपयन्ति ॥ १० ॥

स आजगाम गौतमः । यत्र प्रवाहणस्य जैवलेरास । तस्मा आसनमाहार्य, उदकुमाहार्या-
ञ्चकार । अय हास्मा अर्घ्यं चकार ॥ ७ ॥

स होवाच । वरं भवते गौतमाय दद्व इति । स होवाच । प्रतिज्ञातो म एष वरः । यां तु कुमा-
रस्यान्ते वाचमुभापथाः । तां मे ब्रूहीति ॥ ८ ॥

स होवाच । देवेषु वै गौतम तत् वरेषु । मानुषाणां ब्रूहीति ॥ ९ ॥

स होवाच । विज्ञायते ह । अस्ति हिरण्यस्यापात्तम् । गोऽअश्वानां दासीनां प्रवाराणां परिधाना-
नाम् । मा नो भवान् वहोरनन्तस्यापर्व्यन्तस्याभ्यवदान्यो भूडिति । स वै गौतम तीर्थेनेच्छासै इति ।
उपैम्यहं भवन्तमिति । वाचा ह स्मैव पूर्वं उपयन्ति ॥ १० ॥

‘ स आजगाम गौतमः ’ । गौत्रतो गौतमः । कुत्र ? ‘ यत्र प्रवाहणस्य जैवलेरास ’ प्रवाहणस्य जैवलेरिति
पृथीद्वयं प्रथमार्थे । जीवलस्यापत्यं जैवलिः प्रवाहणनामा राजा ‘ आस ’ आसने आस्थायां कृतवान् । ततो
राजा ‘ तस्मै ’ गौतमापागताय आसनमनुरूपमाहार्यं आह्वय अर्घ्यपाद्यादिसिद्धये ‘ उदकं ’ भृत्पैरहारयाञ्च-
कार । ‘ अय ह ’ ‘ अस्मै ’ ‘ अर्घ्यं ’ पुरोयसा साहै कृतवान् मन्त्रवन्मनुष्यं च ॥ ७ ॥

कृत्वा चैवं पूजां ‘ स होवाच ’ ‘ वरं भवते गौतमाय ’ तुभ्यं ‘ दद्व इति ’ गोऽआदिलक्षणम् । ‘ स होवाच ’
गौतमः । ‘ प्रतिज्ञातो मे ’ मम ‘ एष वरः ’ । त्वया कृतायां प्रतिज्ञायां दृढीकृतामानम् । ‘ यां तु वाचं
कुमारस्य ’ मम पुत्रस्य ‘ अन्ते ’ समीपे अमापथाः प्रश्नरूपान् । तामेव ‘ मे ब्रूहि ’ । स एव नो वर इति ॥ ८ ॥

‘ स होवाच ’ राजा । ‘ देवेषु ’ वरेषु ‘ तद्व गौतम ’ यत् त्वं प्रार्थयसे । मानुषाणामन्यतमं प्रार्थय वरम् ॥ ९ ॥

‘ स होवाच ’ गौतमः । भवता ‘ विज्ञायते ह ’ । ममास्ति सः । न तेन प्रार्थितेन कृत्वा । मयां दितस्ति
मानुषं वरम् । यस्मान्ममायस्ति हिरण्यस्य प्रभूतस्यापात्तं प्राप्तम् । ‘ गोअश्वानां ’ अपात्तमस्तीनि सर्वत्रानुपद्गाः ।
‘ दासीनां प्रवाराणां ’ परिवाराणां ‘ परिधानानां ’ च । न च यन्मम विद्यमानं, तत् त्वसः प्रार्थनीयं, त्वया वा
देवम् । प्रतिज्ञातञ्च वरस्त्वया । त्वमेव जानीषे, यदत्र युक्तम् । प्रतिज्ञा रक्षणीया तत्रेति । मम पुनरपमापथाः
मा भूत् । नोऽमाननि अस्मानेव केवलान् प्रति ‘ भवान् ’ सर्वत्र वदान्यो भूत्वा ‘ अवदान्यो मा भूत् ’ कर्त्तव्यो

सु होपायनकीर्ताऽऽवाच । तथा नस्तुङ्गौतम माऽपराधास्तुव च पिता-
महा सुथेयुम्बिद्येतः पूर्व्वन्न कुस्मिँश्चनु ब्राह्मणुऽऽवाप्त तान्त्वहन्तुभ्यम्ब-
क्ष्यामि को हि त्वैवम्बुवन्तमर्हति प्रत्याख्यातुमिति ॥ ११ ॥

(त्य) असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम । तस्यादित्युऽएव समिद्रश्मयो
धूमोऽहरार्चिश्चन्द्रमाऽअङ्गारा नक्षत्राणि विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ
देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्याऽआहुतेः सोमो राजा संभवति ॥ १२ ॥

स होपायनकीर्तौ उवाच । तथा नस्त्वं गौतम माऽपराधाः । तव च पितामहा यथा ।
इयं विद्येतः पूर्वं न कुस्मिँश्चन ब्राह्मण उवास । तां त्वहं तुभ्यं वक्ष्यामि । को हि त्वैवं द्रुवंतमर्हति
प्रत्याख्यातुमिति ॥ ११ ॥

असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम । तस्यादित्य एव समित् । रश्मयो धूमः । अहरार्चिः । चंद्रमा अंगाराः ।
नक्षत्राणि विष्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति । तस्या आहुतेः सोमो राजा
सम्भवति ॥ १२ ॥

मा भूदित्यर्थः । 'बहोः' प्रभूतस्य 'अनन्तस्य' अनन्तफलस्य 'अपर्यंतस्य' अपरिसमाप्तिकस्य पुत्रपौत्रादिकस्य इत्ये-
तदीदृशस्य वित्तस्य मां प्रत्येव तु अदाता मा भूत् भवान् । न चात्यन्तादेयमस्ति भवतः । एवं कथिते आह—'सः'
त्वं 'वे' हे 'गौतम ।' 'तीर्थेन' न्यायेन शास्त्रविहितेन 'इच्छासि' इच्छस्वाप्तुम् । इत्युक्तो गौतम आह—
'उपैमि' उपगच्छामि शिष्यत्वेनाहं भवन्तमिति । 'वाचा ह स्म एव' किल 'पूर्वे' ब्राह्मणाः क्षत्रियान्
विद्यार्थिनः सन्तः घैश्यान् वा, क्षत्रिया वा घैश्यान् आपदि 'उपयन्ति' शिष्यवृत्त्या हि उपगच्छन्ति नोपनयनेन
न शुश्रूषादिभिः ॥ १० ॥

अतः 'सः' गौतमः 'ह' 'उपायनकीर्तौ' उपायनकीर्तनमात्रेणैव 'उवाच' उक्तवान् । नोपायन-
मकारयदित्येतावत् द्रष्टव्यम् । उपायनमुपगमनं पादोपस्पर्शनम् । एवं गौतमेन आपदन्तरे अभिहिते स होवाच
राजा पीडितं मत्वा क्षमापयन् । 'तथा' नोऽस्मान्प्रति 'मा अपराधाः' अपराधं माऽकार्षीः । अस्मदीयोऽपराधो
न प्रहीतव्य इति यावत् । 'यथा तव पितामहाः' । 'इयं विद्या' त्वया प्रार्थिता इतरुक्त्वसम्प्रदानात्पूर्वं प्राज्ञ 'न'
कुस्मिँश्चिदपि 'ब्राह्मणे' उवासोपितवती । तथा त्वमपि जानीषे । सर्वदा क्षत्रियपरंपरयेयं विद्या आगता । सा
रियतिर्मयाऽपि रक्षणीया यदि शक्यते इति कथितं "दैवेषु वै गौतम तद्वरेषु मानुषाणां ब्रूहीति" । न पुनस्त-
वादेयो वर इति । अतः परं न शक्यते रक्षितुम् । तामपि विद्यां 'अहं तुभ्यं' कथयिष्यामि । कोऽप्यन्योऽपि
'हि' यस्मात् 'एवं द्रुवंतं त्वां अर्हति प्रत्याख्यातुं' न कथयिष्यामीति । अहं पुनः कथं न वक्ष्ये तुभ्यमिति ॥ ११ ॥

"असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम" इत्यादिः चतुर्थः प्रश्नः प्राथम्येन निर्णीयते । क्रममंगस्तु एतन्निर्णयायत्तत्वात्
इतरप्रश्ननिर्णयस्य । 'असौ' यौलोक्योऽग्निः हे 'गौतम ।' बुलोके अग्निदृष्टिः अनग्नौ विधीयते । यथा योधि-
त्पुरुषयोः । तस्य बुलोकाग्नेः 'आदित्य एव समित्' समिधनात् । आदित्येन हि समिध्यतेऽसौ लोकः ।

‘रश्मयो धूमः’ । समिवः उत्थानसामान्यात् । सूर्याद्वि रश्मयो निर्गताः । समिवश्च धूमो लोके उत्तिष्ठति ।
 ‘अहरार्षिः’ प्रकाशसामान्यात् । ‘चन्द्रमाः अंगाराः’ तज्ज्योतिष्वसादृश्यात् । ‘नक्षत्राणि विश्कुलिगाः’
 अल्पप्रकाशकत्वसामान्यात् । ‘तस्मिन्’ एवंगुणविशिष्टे ‘एतस्मिन्नग्नौ’ बुलोकाग्नौ । ‘देवाः’ इन्द्रादयः
 ‘श्रद्धां जुहति’ आहुतिद्रव्यस्यानीयां प्रक्षिपन्ति । तस्या आहुतेः ‘सोमो राजा’ पितृणां ब्राह्मणानां च
 ‘सम्भवति’ । तत्र के देवाः, कथं जुहति, किं वा श्रद्धास्यं हविरिति । अतः कथितमस्माभिः सम्बन्धेन
 त्वेवैनयोस्त्वमुत्क्रान्तिमित्यादिपदार्थषट्कर्त्तृनिर्णयार्थमग्निहोत्र उक्तम् । “ते वाऽऽरते (अग्निहोत्रसम्बन्धिन्यौ) आहुती
 हुते (सत्यौ) उत्क्रामतः । ते अन्तरिक्षमाविशतः । ते अन्तरिक्षमेवाहवनीयं कुर्वते । वायुं समिधम् । मरीचरेव
 शुक्रामाहुतिम् । ते अन्तरिक्षं तर्पयतः । ते तत् उत्क्रामतः । ते दिवमाविशतः । ते दिवमाहवनीयं कुर्वते ।
 आदित्यं समिधम्” । (श. प. ११।१।१६-७) इत्येवमायमिहितम् । तत्राग्निहोत्राहुती सप्ताधने एवोत्क्रा-
 मतः । यथा इह धैः साधनैर्विशिष्टे एते आहवनीयाग्निसमिद्धमांगारविष्कुलिङ्गाहुतिद्रव्यैः । ते तथैवोत्क्रामतः
 अस्माद्धोकादमुं लोकम् । तत्राग्निरग्नित्वेन समित् समित्वेन धूमो धूमत्वेन अङ्गारा अङ्गारत्वेन विश्कुलिङ्गा विश्कु-
 लिङ्गत्वेन आहुतिद्रव्यमपि पयआज्याहुतिद्रव्यत्वेनैव सर्गादौ अव्याकृतावस्थावामपि परेण सूक्ष्मात्मना व्यवति-
 ष्ठते । तत् विद्यमानमेव सप्तत्रयं अग्निहोत्रलक्षणं कर्म अपूर्वणात्मना व्यवस्थितं सत् तत् पुनः व्याकरणकाले
 तथैव अन्तरिक्षादिना आहवनीयाग्न्यादिमात्रं कुर्वत् विपरिणमते । तथैव इदानीमपि अग्निहोत्रास्यं कर्म । एव-
 मग्निहोत्राहुत्यपूर्वपरिणामात्मकं जगत् समग्रं इति आहुत्योरेव स्तुत्यर्थत्वेन उत्क्रान्तादि आलोकप्रयुक्त्याप्यंताः
 षट् पदार्थाः कर्मप्रकरणे अवस्तात् । (श. प. ११।१।२ इत्यत्र) निर्गताः । इह तु कर्तुः कर्मविपाकविवक्षायां
 बुलोकाग्न्यादि आरम्य पद्माग्निदर्शने उत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं विशिष्टकर्मफलमोगाय विविक्षितमिति बुलोकादे-
 र्दर्शनं प्रस्तूयते । तत्र ये आप्यामिकाः प्राणा इहाग्निहोत्रस्य होतारः त एवाधिर्देविकत्वेन परिणताः
 सन्तः इन्द्रादयो भवन्ति । त एव तत्र होतारो बुलोकाग्नौ । ते च इह अग्निहोत्रस्य फलमोगायाग्निहोत्रे
 हुतवन्तः । त एव फलपरिणामकालेऽपि तत्फलमोक्तवान् तत्र तत्र होतृत्वं प्राप्नुवन्ति तथा तथा
 विपरिणममाना देवशब्दवाच्याः सन्तः, अत्र च यत्पयोद्रव्यं अग्निहोत्रकर्माश्रयभूतं इह आहवनीये प्रक्षिप्तं
 अग्निना मक्षितं अष्टेन सूक्ष्मेण रूपेण विपरिणतं सह कर्त्ता यजमानेन अमुं लोकं धूमादिकमेगांतरिक्षं
 अंतरिक्षात् बुलोकं आविशन्ति । ताः सूक्ष्माः आहुतिकार्यभूताः अग्निहोत्रसमवायिन्यः कर्तृसहिताः श्रद्धा-
 शब्दवाच्याः सोमलोके कर्तुः कार्यारम्भाय बुलोकं प्रविशन्त्यो ह्रयन्ते इत्यभिधीयन्ते । तास्तत्र हुताः बुलोकं
 प्रविश्य सोममण्डले कर्तुः देहमारमन्ते तदेतच्छ्रूयते । ‘देवाः श्रद्धां जुहति तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवति’
 “श्रद्धा वा आपः” इति श्रुतेः । “वेत्य यतिथ्यामाहुत्यां हुतायामापः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदन्ती ३
 इति” — (कं. ३) प्रश्नः । तस्य च निर्गपविषये “असौ लोकोऽग्निः” इति प्रस्तुतम् । तस्मादायः
 कर्मसमवायिन्यः कर्तुः शरपराभिकाः श्रद्धाशब्दवाच्याः इति अप्यवसीयते । भूयस्वात् आपः पुरुषवाच इति
 व्यपदेशः । न तु इतराणि भूतानि सन्तीति । कर्मप्रयुक्तश्च कार्यारम्भः । कर्म चासमवायितम् । तत्तथापि
 प्राधान्यं कार्यकर्तृत्वे तु न त्वापः पुरुषवाच इति व्यपदेशः । कर्मकृतो हि जन्मारम्भः सर्वत्र । तत्र यद्यपि अग्नि-

१-सोमो नाम चन्द्रमण्डलस्य प्रकाशस्य पुनः । चन्द्रमण्डलस्य अग्र-अग्रप्रकाशस्य मण्डलमुच्यते । चन्द्रशब्दवाच्या-
 प्रकाशेन चन्द्रशब्दवाच्यः । प्रकाशस्य मासो वृद्धिस्तत्राग्नौ श्वेतः तद्वर्णो देवः सोमः इत्यभिधीयते । सोमशब्दवाच्या सप्तत्रय-
 वृद्धिस्तत्राग्न्याग्न्याग्न्यात् । अग्नौ मण्डलमग्नेन तद्वर्णत्वेन च चन्द्रमण्डलस्य चन्द्रः इत्यवश्यम् । इत्यत्रोक्तं सोमः सोमः
 अमावस्यायाः कारिकायाः अर्थः सन् तद्वर्णत्वेन चन्द्राद्ये कमेत्याख्यायते । तदेव शब्दवाच्यं सोममण्डलं कर्तृपदार्थमवश्यं मन्त्रस्य
 मन्त्रः इति इत्यर्थः । इति द्विवचनः ॥

पर्जन्यो वाऽअग्निर्गौतम । तस्य सम्बत्सरऽएव समिद्धाग्नि धूमो
विद्युदग्निश्चानिरुङ्गारा हादुनयो विष्फुलिङ्गास्तुस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः
सोमं जुहति तस्याऽआहुतेर्वृष्टिः सम्भवति ॥ १३ ॥

(त्य) अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम । तस्य पृथिव्येव समिद्धाग्निर्धूमो
अग्निर्वादिशोऽङ्गाराऽअवान्तरदिशो विष्फुलिङ्गास्तुस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ
देवा वृष्टिं जुहति तस्याऽ आहुतेऽन्नं सम्भवति ॥ १४ ॥

पर्जन्यो वा अग्निर्गौतम । तस्य संवत्सर एव समित् । अग्निधूमः । विद्युदग्निः । अशनि-
रङ्गाराः । हादुनयो विष्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमं जुहति । तस्या आहुतेर्वृष्टिः
सम्भवति ॥ १३ ॥

अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम । तस्य पृथिव्येव समित् । वायुर्धूमः । रात्रिरग्निः । दिशोऽङ्गाराः ।
अवान्तरदिशो विष्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वृष्टिं जुहति । तस्या आहुतेऽन्नं सम्भवति ॥ १४ ॥

होत्राहुतिस्तुतिद्वारेण उक्तात्यादयः प्रस्तुताः षट् पदार्था अग्निहोत्रे । तथाऽपि वैदिकानि समग्राण्येव कर्माणि
अग्निहोत्रप्रभृतीनि लक्ष्यन्ते । दाराऽसिम्बद्ध हि पाङ्क्तं कर्म प्रस्तुत्याभिहितम् “ कर्मणा पितृलोकः ”
(श. प. वृ. १४ । १ । ३ । २४) इति । वक्ष्यति च “ अयं ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकं जयन्ति ”—
(कं. १९) इति ॥ १२ ॥

‘ पर्जन्यो वा अग्निर्गौतम ’ । द्वितीय आहुत्याधारः आहुत्योरावृत्तिक्रमेण । ‘ पर्जन्यो ’ नाम वृष्ट्युप-
करणाभिमानी देवतात्मा । ‘ तस्य संवत्सर एव समित् ’ । संवत्सरेण हि शरदादिभिर्ग्रीष्मातैः स्वावयवै-
र्विपरिवर्तनेन पर्जन्योऽग्निर्दीप्यते । ‘ अग्निधूमः ’ धूमप्रभवत्वात् धूमवदुपलक्ष्यत्वाद्वा । ‘ विद्युदग्निः ’ प्रकाश-
सामान्यात् । ‘ अशनिर्गङ्गाराः ’ उपशान्तिकाठिन्याभ्याम् । ‘ हादुनयः ’ स्तनयितुशब्दाः । ‘ विष्फुलिङ्गाः ’
विशेषानेकत्वसामान्यात् । “ तस्मिन्नेतस्मिन् ” इति आहुत्यधिकरणनिर्देशः । ‘ देवाः ’ इति त एव होतारः ।
‘ सोमं ’ राजानं ‘ जुहति ’ योऽसौ बुलोकाग्नौ श्रद्धायां हुतायां अभिनिष्पन्नः । सोमात् द्वितीये पर्जन्याग्नौ
हृयते तस्याश्च सोमाहुतेर्वृष्टिः ‘ सम्भवति ’ ॥ १३ ॥

‘ अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम ’ । ‘ अयं लोकः ’ अनेकप्राण्युपभोगसंपन्नया पृथिव्या समिद्धा समिध्यतेऽग्निः ।
अत एवोक्तं—तस्य पृथिव्येव समिद्धिः । ‘ वायुर्धूमः ’ पृथिव्याश्रयोत्थानसामान्यात् । पार्थिवं हि इधन-
द्रव्यम् । व्यजनमाश्रित्य वायुरुत्तिष्ठति । यथा समिदाश्रयेण धूमः । ‘ रात्रिरग्निः ’ समित्सम्बन्धप्रभवत्वसामान्यात् ।
अग्नेः समित्सम्बन्धेन हि अग्निः संभवति । तथा पृथिवी समित्सम्बन्धेन शर्वरी पृथिवीछायां हि शर्वरं तमः
कथयन्ति । ‘ दिशोऽङ्गाराः ’ उभयोरुपशान्तत्वसामान्यात् । ‘ अवान्तरदिशो विष्फुलिङ्गाः ’ उभयोरविक्षेपा-
त्मत्वसम्भवात् । तस्मिन्नेतस्मिन्त्रियादि पूर्ववत् । ‘ वृष्टिं जुहति ’ । ‘ तस्या आहुतेऽन्नं सम्भवति ’ । वृष्टिभ-
वत्वस्य प्रसिद्धत्वात् ग्रीहियवानादेः ॥ १४ ॥

पुरुषो वाऽअग्निर्गौतम । तस्य व्यात्तमेव समित्प्राणो धूमो वागर्चि-
श्चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रम्विष्कुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाऽअन्नं जुहति
तस्याऽआहुते रेतः सम्भवति ॥ १५ ॥

योषा वाऽअग्निर्गौतम । तस्याऽउपस्थऽएव समिल्लोमानि धूमो
योनिरर्चिर्बुधन्तः करोति तेऽङ्गाराऽअभिनन्दा विष्कुलिङ्गास्तस्मिन्नेत-
स्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुहति तस्याऽआहुतेः पुरुषः सम्भवति स जायते स
जीवति यावज्जीवत्यथ यदा म्रियतेऽथैनमग्नये हरन्ति ॥ १६ ॥

पुरुषो वा अग्निर्गौतम । तस्य व्यात्तमेव समित् । प्राणो धूमः । वागर्चिः । चक्षुरङ्गाराः । श्रोत्रं
विष्कुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुहति । तस्या आहुते रेतः सम्भवति ॥ १५ ॥

योषा वा अग्निर्गौतम । तस्या उपस्थ एव समित् । लोमानि धूमः । योनिरर्चिः । बुधन्तः करोति
तेऽङ्गाराः । अभिनन्दा विष्कुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुहति । तस्या आहुतेः पुरुषः
सम्भवति । स जायते । स जीवति । यावज्जीवति । अथ यदा म्रियते । अथैनमग्नये हरन्ति ॥ १६ ॥

‘पुरुषो वा अग्निर्गौतम’ । प्रसिद्धः शिरोहस्तादिमान् ‘पुरुषः’ चतुर्थोऽग्निः । ‘तस्य व्यात्तं’ विवृतं
मुखमेव ‘समित्’ । विवृतेन हि मुखेन दीप्यते पुरुषो वाचनस्वाध्यायादौ । यथा समिद्धोऽग्निः । ‘प्राणो धूमः’
तदुत्थानसामान्यात् । मुखात् हि प्राण उतिष्ठति । ‘वाक्’ शब्दः ‘अर्चिः’ व्यञ्जकत्वसामान्यात् । अर्चिर्व्यञ्जकम् ।
तथा वाक् शब्दः अभिषेधव्यञ्जकः । ‘चक्षुरङ्गाराः’ उपशमसादृश्यात् प्रकाशाश्रयत्वसामान्याद्वा । ‘श्रोत्रं
विष्कुलिङ्गाः’ विक्षेपसामान्यात् । ‘तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुहति’ । अहो नैव देवा अन्नमिह जुहती
दृश्यन्ते । नायं दोषः । प्राणानां देवत्वोपपत्तेः । अधिदैवमिन्द्रादयो देवाः । त एवाध्यात्मं प्राणाः । ते चानस्य
पुरुषे प्रक्षेप्तारः । ‘तस्या आहुते रेतः सम्भवति’ । अन्नपरिणामो हि रेतः ॥ १५ ॥

‘योषा वा अग्निर्गौतम’ । योषेति स्त्री पंचमो होमाधिकरणोऽग्निः । ‘तस्या उपस्थ एव समित्’ । तेन
हि सा समिष्यते । ‘लोमानि धूमः’ तदुत्थानसामान्यात् । ‘योनिरर्चिः’ वर्णसामान्यात् । ‘बुधन्तः करोति
तेऽङ्गाराः’ अन्तर्ष्कारणं मैथुनव्यापाराः तेऽङ्गाराः वीर्योपशमहेतुत्वसामान्यात् । यथा हि उपशमकारणं मैथुनं
तथा अङ्गारभावः अग्नेरुपशमकारणम् । ‘अभिनन्दा विष्कुलिङ्गाः’ । ‘अभिनन्दाः’ सुखलवाः क्षुद्रत्व-
सामान्यात् ‘विष्कुलिङ्गाः’ । ‘तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुहति’ । ‘तस्या आहुतेः पुरुषः सम्भवति’ । एवं
पुनर्जन्येदं लोके पुरुषयोषाऽग्निश्च क्रमेण हूयमानाः सोमरूप्यनरेतोभावेन स्थूलतारतम्यक्रममापयमानाः ब्रह्मा-
शब्दवाच्याः आपः पुरुषशब्दमारमन्ते । यः प्रथमधनुः “वेद्यं यतिथ्यामादृश्यां हुतायां आपः पुरुषवाचो
भूत्वा समुत्पाप वदन्ती ३ इति” स एव निर्णीतः । पंचम्यामादृश्यां योषाऽग्नौ हुतायां “रेतो भूत्वा आपः
पुरुषवाचो भवन्ति” इति ‘सः’ पुरुषः एवं क्रमेण जातो जीवति । कियन्तं कालमिति कथ्यते—यावज्जीवतीति ।
‘यावत्’ अस्मिन् देहे स्थितिनिमित्तं कर्म विद्यते तावदिति यावत् । ‘अथ’ तथापि ‘यदा’ यस्मिन् काले
‘म्रियते’ । तदा ‘एनं’ मृतं ‘अग्नये’ अन्त्यर्धमेव अन्त्यादृत्य ‘हरन्ति’ मयिजः ॥ १६ ॥

तस्याग्निरेवाग्निर्भवति । समित्समिद्धमो धूमोऽर्चिरर्चिर्ऽङ्गाराऽअङ्गारा
विष्कुलिङ्गा विष्कुलिङ्गास्तुस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः पुरुषं जुहति
तस्याऽआहुतेः पुरुषो भास्वरवर्णः सम्भवति ॥ १७ ॥

ते षुऽएवमेतद्विदुः । (अर्थे) ये चामीऽअरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते तेऽर्चि-
रभिसम्भवन्त्यार्चिर्पोऽहुरुहऽआपूर्वमाणपक्षमापूर्वमाणपक्षाद्यान्पण्मासा-
नुदङ्कादित्यऽएति मासेभ्यो देवलोकन्देवलोकान्मादित्यमादित्याद्वैद्युतं
तान्वैद्युतात्पुरुषो मानसऽएत्य ब्रह्मलोकान्गमयति ते तेषु ब्रह्मलोकेषु
पराः परावतो वसन्ति तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्ति ॥ १८ ॥

तस्याग्निरेवाग्निर्भवति । समित्समित् । धूमो धूमः । अर्चिरर्चिः । अङ्गारा अङ्गाराः । विष्कुलिङ्गा
विष्कुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः पुरुषं जुहति । तस्या आहुतेः पुरुषो भास्वरवर्णः
सम्भवति ॥ १७ ॥

ते य एवमेतद्विदुः । ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते । तेऽर्चिरभिसम्भवन्ति । अर्चिपोऽहः ।
अह आपूर्वमाणपक्षम् । आपूर्वमाणपक्षाद्यान्पण्मासानुदङ्कादित्य एति । मासेभ्यो देवलोकम् ।
देवलोकान्मादित्यम् । आदित्याद्वैद्युतम् । तान् वैद्युतात्पुरुषो मानस एत्य ब्रह्मलोकान् गमयति । ते
तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति । तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्ति ॥ १८ ॥

तस्याहुतिभूतस्य प्रसिद्धोऽग्निरेव होमाधिकरणम् । न परिकल्प्योऽग्निः । प्रसिद्धैव 'समित् समित्' 'धूमो
धूमः' । 'अर्चिरर्चिः' । 'अङ्गारा अङ्गाराः' । 'विष्कुलिङ्गा विष्कुलिङ्गाः' यथाप्रसिद्धमेव समस्तमित्यर्थः ।
'तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः' पुरुषमंत्याहुतिं 'जुहति' । 'तस्या आहुतेः पुरुषो भास्वरवर्णः' अतिशयदीप्तिमान्
निषेकादिभिः अन्यद्ब्रह्मन्तैः कर्मभिः संस्कृतत्वात् 'सम्भवति' निश्चयते ॥ १७ ॥

सांप्रतं प्रथमप्रश्ननिराकरणार्थं ब्रूते—ते इति । 'ते' के 'ये' 'एवं' यथोक्तं पंचाग्निदर्शनं 'एतत् विदुः'
एवंशब्दात् अग्निमिद्धमार्च्यङ्गारविष्कुलिङ्गाश्रद्धादिविशिष्टाः पञ्चाग्नीयो निर्दिष्टाः । तानेवैतान् पञ्चाग्नीन् विदुरिति
यावत् । न तु अग्निहोत्राहुतिदर्शनविषयमेवेतद्दर्शनम् । तत्र हि उक्तं उक्तांस्यादिपदार्थषट्कं निर्णीयं दिवमेवा-
हवनीयं कुर्वत इत्यादि । इहापि अमुष्य लोकस्याग्नित्वे आदित्यस्य च समित्वं इत्यादिबहुसाम्यम् । तस्मात्
तच्छेषमेवेतद्दर्शनमिति न यतिष्यामिति प्रश्नप्रतिवचनपरिग्रहात्तत्प्राप्त्यामित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनस्य वा याव-
देव परिग्रहः तावदेव एवंशब्देन पराग्रहं युक्तम् । अन्यथा प्रश्नानर्थक्याविज्ञातत्वाच्च संख्यायाः अग्र्येव वक्तव्याः ।
अथ विज्ञातमपि अन्यथे । यथा प्राप्तस्यैवानुवादनं युक्तम् । न तु असौ लोकोऽग्निरित्यर्थोपलक्षणार्थः ।
तयाऽयत्र नान्येन चोपलक्षणं युक्तम् । श्रुत्यंतराच्च समाने हि प्रकरणे छादोभ्यश्रुती—“पंचाग्नीन् वेद”

(स्तुत्य) अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकजयन्ति ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्वात्रिंशं रात्रेरपक्षीयमाणपक्षुमपक्षीयमाणपक्षाद्यान्पण्मासान्दक्षिणाऽऽदित्यऽएति मासेभ्यः पितृलोकम्पितृलोकाच्चन्द्रन्ते चन्द्रमप्राप्यात्रम्भवन्ति तांस्तत्र देवा यथा सोमं राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनांस्तत्र भक्षयन्ति तेषां यदा तत्पर्यवैत्यथेवमेवाकाशमभिनिष्पद्यन्तऽआकाशाद्वायुमवायोर्वृष्टिम्बृष्टेः पृथिवीन्ते पृथिवीमप्राप्यात्रं भवन्ति तऽएवमेवानुपरिवर्तन्तेऽथ बुधऽएतौ पुन्यानौ नु विदुस्ते कीटाः पतङ्गा युदिदुन्दशूकम् ॥ १९ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे सप्तमे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमे प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ (७) ५ । २॥ (९) ६-१ ॥

अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकं जयन्ति । ते धूममभिसंभवन्ति । धूमाद्वात्रिंशं । रात्रेरपक्षीयमाणपक्षम् । अपक्षीयमाणपक्षाद्यान्पण्मासान्दक्षिणाऽऽदित्य एति । मासेभ्यः पितृलोकम् । पितृलोकाच्चन्द्रम् । ते चन्द्रं प्राप्यात्रं भवन्ति । तांस्तत्र देवा यथा सोमं राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेति एवमेनांस्तत्र भक्षयन्ति । तेषां यदा तत्पर्यवैति । अथेवमेवाकाशमभिनिष्पद्यन्ते । आकाशाद्वायुम् । वायोर्वृष्टिम् । ते पृथिवीं प्राप्यात्रं भवन्ति । त एवमेवानुपरिवर्तन्ते । अथ य एतौ पुन्यानौ न विदुः । ते कीटाः पतङ्गाः । यदिदं दन्दशूकम् ॥ १९ ॥

‘ अथ ’ पुनः ‘ ये ’ नैवं विदुः उक्तात्याद्यग्निहोत्रसम्बन्धपदार्थषट्कस्यैव वेदितारः केवलकर्मिणो यज्ञेनाग्निहोत्रादिना दानेन बहिर्वेदिभिक्षमाणेषु द्रव्यसम्बन्धिमागलक्षणेन, तपसा बहिर्वेद्येव दीक्षान्यतिरिक्तेन कृच्छ्रचान्द्रायणादिना लोकं जयन्ति । शाखांतरे “ लोकान् जयन्ति ”—(का. श. ब्रा.) इति लोकानिति बहुवचनात् । तत्रापि फलतारतम्यमभिप्रेतम् । ‘ ते धूममभिसंभवन्ति ’ । उत्तरमार्गं इव इहापि देवता एव । धूमादिशब्दवाच्यां धूमदेवतां प्राप्नुवंतीत्यर्थः । आतिवाहिकत्वं च देवतानां तद्वदेव । ‘ धूमाद्वात्रिंशं ’ रात्रिदेवतां ततः अपक्षीयमाणपक्षदेवताम् । ततः ‘ यान् षण्मासान् ’ दक्षिणां दिशमादित्यः ‘ एति ’ तान् मासदेवताविशेषान् प्राप्नुवंति । ‘ मासेभ्यः पितृलोकम् । ‘ पितृलोकाच्चन्द्रम् ’ । ‘ ते चन्द्रं प्राप्यात्रं भवन्ति ’ । ‘ तांस्तत्र ’ अन्तर्भूतान् ‘ यथा सोमं राजानम् ’ इह यज्ञे ऋत्विजः ‘ आप्यायस्वापक्षीयस्वेति ’ न मन्त्रः किं तर्हि । आप्याय्याप्याय्य चमसस्यं भक्षणेनापक्ष्यं च विधाय पुनःपुनर्भक्षयन्तीति यावत् । एवं देवा अपि सोमलोके लब्धदेहान् कर्मण उपकरणभूतान् पुनःपुनर्निश्रामयन्तः कर्मानुरूपं फलं ग्रह्णन्ति । तद्धि तेषामाप्यायनं सोमस्याप्यायनार्थं वा उपपुञ्जते उपकरणभूतान् देवाः । ‘ तेषां ’ कर्मिणां ‘ यदा ’ यस्मिन् काले ‘ तत् ’ यज्ञदानादिलक्षणं सोमलोकप्रापकं कर्म ‘ पर्यवेति ’ परिगच्छति परिक्षीयत इति यावत् । ‘ अथ ’ तदा ‘ इममेव ’ प्रसिद्धं ‘ आकाशं ’ ‘ अभिनिष्पद्यन्ते ’ । यास्ताः श्रद्धाशब्दवाच्याः सुलोकामो हुताश्चापः सोमाकारपरिणताः । याभिः सोमलोके कर्मिणामुपमोपाय देहं

यो ह वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च वेद । ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानाम्भवति प्राणो
वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानाम्भवत्यपि च येषाम्बुभूषति
सुऽएवम्वेद ॥ १ ॥

ज्येष्ठश्रेष्ठब्राह्मणं वा प्राणविद्याब्राह्मणम् ।

यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद । ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति । प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ।
ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति । अपि च येषां बुभूषति । य एवं वेद ॥ १ ॥

आरब्धं अन्मयं ताः कर्मक्षयात् हिमपिण्ड इव आतपसंसर्गात् । प्रविलीयन्ते । प्रविलीनाः सूक्ष्मा आका-
शभूता इव भवन्ति । तदिदमभिधीयते । आकाशाद्वायुमिति । 'वायोर्दृष्टि' प्रति सम्पद्यन्ते, पर्जन्याग्नौ सोमः
राजानं जुह्वतीति । ततो वृष्टिभूता इमां पृथिवीं पन्तति । 'ते पृथिवीं प्राप्य' ब्रीहियवाद्यनं 'भवन्ति' । तत्
गदितं " तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वृष्टिं जुह्वति । तस्या आहुतेरन्नं सम्भवति " इति । ते पुनः पुरुषाग्नौ हूयन्ते
अन्नभुजां रेतःसिचि । ततो रेतोभूता योषाऽग्नौ हूयन्ते । ततो जायन्ते । ते लोकं प्रत्युत्थायिनः । प्रत्युपतिष्ठते
अग्निहोत्रादिकमनुतिष्ठति । ततो धूमादिना पुनः सोमलोकं पुनरिदं लोकमिति । 'ते एवमेव' कर्मिणो
'अनु' 'परिवर्तते' घटीवन्नवत् चक्रीभूता वंश्रमतीति यावत् । उत्तरमार्गाय सयामुक्तये वा यावत् ब्रह्म न
विदुरिति तु कामयमानः संसरति इति अभिहितम् । 'अथ' पुनर्ये उत्तरं दक्षिणं च 'एतौ पंथानौ न
विदुः' । उत्तरस्य दक्षिणस्य वा पथः प्रतिपत्तये ज्ञानं कर्म वा नानुतिष्ठन्त्येतत् किं भवन्तीत्याह्वयते ।
'ते कीटाः पतंगाः' । 'यदिदं' यद्येदं 'दंशशूकं' दंशमशकमित्येतद्भवन्ति । एवं हि इयं संसारगतिः
फट्टा । अस्यां निमग्नस्य पुनरुद्धार एव दुर्लभः । तथा च श्रुत्यन्तरं—“ तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावतीनि भूतानि
भवन्ति ते जायस्व प्रियस्व ” इति । तस्मात्कृत्स्नोत्साहेन यथाशक्ति स्वामाविकर्मज्ञानपरित्यागेन दक्षिणोत्तर-
मार्गाप्रतिवद्भ्रातृसाधनं कर्म ज्ञानं चानुतिष्ठेतेति वाक्यार्थः । तथा चात्रोच्यते । “ अतो ये सख्य दुर्निःप्रतरं
तस्मान्जगुप्सेत ” ( ) इति श्रुत्यन्तरात् मोक्षाय प्रयतेतेत्यर्थः । एवं प्रश्नाः सर्वे निर्णीताः ।

“ असौ ये लोकाः ” (कं. १२) इत्यारम्य “ पुरुषः सम्भवति ” (कं. १९) इति चतुर्थः प्रश्नः ।
“ यत्तिष्यामाहृत्या ” (कं. ३) इत्यादिः प्रायश्चेन । पञ्चमस्तु द्वितीयत्वेन “ देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं
पितृयाणस्य वा ” (कं. ३) इति दक्षिणोत्तरमार्गाप्रतिसाधनकथनेन । तेनैव च प्रथमः । अग्रेसरस्य केचि-
दधिः प्रतिपद्यन्ते केचिद्भूमं (कं. १८ । १९) इति । विप्रतिपत्तिः पुनरावृत्तिश्चेति द्वितीयः प्रश्नः । त्रिप-
दादिक्रमेण इमं लोकमगच्छन्ति (कं. १४) इति । यथाऽसौ लोको न संपूर्णते (कं. १९) कीटपतंगादि-
प्रतिपत्तेषु केषांचित् (कं. १९) इति तृतीयोऽपि प्रश्नो निर्णीतः ॥ १९ ॥

इति श्रीहर्षकिशोरब्रह्ममगवत्सूत्रपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्रजकाचार्यस्य

श्रीबामुदेवब्रह्ममगवतः श्रुती माय्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाय्यंदिनशाखोपनिषद्-

सूत्रद्वाराण्यकटीकायां बामुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलशाखे षष्ठेऽध्याये

प्रथमं पञ्चाभिधियात्राक्षणं वा ध्येतकेतुमाक्षणं

परिममानम् ॥ १४ । (९) ६ । १ ॥

प्राणो गायत्रीपुक्तं पूर्वम् । कस्मात्पुनः कारणात् प्राणनाबो गायऽथाः न पुनर्वागादिभावः इति । कस्मात्

ओ ह वै वृसिष्ठाम्बेद । वृसिष्ठः स्वानाम्भवति वाग्वै वृसिष्ठा वृसिष्ठः
स्वानाम्भवति वृऽ एवम्बेद ॥ २ ॥

ओ ह वै प्रतिष्ठाम्बेद । प्रतितिष्ठति समे प्रतितिष्ठति दुर्गे चक्षुर्वै
प्रतिष्ठा चक्षुषा हि समे च दुर्गे च प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति समे प्रति-
तिष्ठति दुर्गे वृऽ एवम्बेद ॥ ३ ॥

यो ह वै वसिष्ठां वेद । वसिष्ठः स्वानां भवति । वाग्वै वसिष्ठा । वसिष्ठः स्वानां भवति । य एवं
वेद ॥ २ ॥

यो ह वै प्रतिष्ठां वेद । प्रतितिष्ठति समे । प्रतितिष्ठति दुर्गे । चक्षुर्वै प्रतिष्ठा । चक्षुषा हि समे
च दुर्गे च प्रतितिष्ठति । प्रतितिष्ठति समे । प्रतितिष्ठति दुर्गे । य एवं वेद ॥ ३ ॥

ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च प्राणो न वागादयो ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च प्राणः । कथं ज्येष्ठत्वं श्रेष्ठत्वं च प्राणस्य इत्येतन्निर्दिधारयिष्या-
दन्तं प्रक्रम्यते । अथवा—उक्तययजुःसामक्षत्रादिभावैः प्राणस्यैवोपासनमुक्तं सत्त्वप्यन्येषु चक्षुरादिषु । तत्र
हेतुमात्रमिहानन्तर्येण सम्बध्यते । न पुनः पूर्वशेषता । विवक्षितं तु खिलत्वादस्य काण्डस्य पूर्वत्र यत् अनभि-
हितं विशिष्टफलं प्राणविषयमुपासनं तत् वक्तव्यमिति । 'यः' कश्चित् । 'ह वै' इत्यवधारणार्थी । यं
ज्येष्ठश्रेष्ठगुणं वक्ष्यमाणं 'यो वेद' । असौ भवत्येव 'ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च' । एवं फलेन प्रलोभितः सन् प्रश्नाया-
मिमुखीभूतः । तस्मै चाह—'प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च' । कथं पुनर्ज्ञायते प्राणो ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चेति । यस्मा-
न्निषेककाल एव शुक्रशोणितसम्बन्धः प्राणादिकलापस्यावशिष्टः । तथाऽपि नाप्राणं शुक्रं विरोहतीति प्रथमो
वृत्तिलामः प्राणस्य नयनादिभ्यः, अतः ज्येष्ठो वयसा प्राणः । निषेककालादारभ्य गर्भं पुष्यति प्राणः । प्राणे
हि लब्धवृत्तौ पश्चाच्चक्षुरादीनां वृत्तिलामः । अतः प्राणस्य ज्येष्ठत्वं चक्षुरादिषु भवति ।

ननु—कश्चित् कुले ज्येष्ठो गुणहीनत्वात् न श्रेष्ठः, मय्यमः कनिष्ठो वा गुणाद्भूयत्वात् भवेत् श्रेष्ठः । न तथे-
त्याह—प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च इति । कथं पुनः प्राणस्य श्रेष्ठ्यं जायते । तदिह सम्वादेन दर्शयिष्यामः ।
सर्वेयाऽपि तु प्राणं ज्येष्ठगुणं 'यः' वेदोपास्ते । सः 'स्वानां' ज्ञातीनां 'ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च' 'भवति' ।
'अपि च' 'येषां' स्वज्ञातिव्यतिरिक्तानां मध्ये ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च मविष्यामीति 'बुभूषति' भवितुमिच्छति ।
तेषामपि ज्येष्ठश्रेष्ठप्राणदर्शी ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भवति । ननु—च योनिनिमित्तं ज्येष्ठत्वं तदिच्छातः कथं भवतीति ।
नैष दोषः । प्राणवत् वृत्तिलामत्वस्यैव ज्येष्ठत्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ १ ॥

'यो ह वै वसिष्ठां वेद वसिष्ठः स्वानां भवति' । तद्दर्शनानुरूपेण फलम् । येषां च ज्ञातिव्यतिरेकेण वसिष्ठो
भवितुमिच्छति तेषां च वसिष्ठो भवतीत्युच्यतां तर्हि का सा वसिष्ठा भवति । 'वाग्वै वसिष्ठा' । वासपति-
अतिशयेन वसति वा इति वसिष्ठा । वाग्मिनो हि धनवन्तो वसन्ति अतिशयेन । आच्छादनार्थस्य वसे रूपम् ।
वासपन्ति च अभिमवन्ति हि वाचा वाग्मिनोऽप्यान् । तेन वसिष्ठगुणवत्परिज्ञानात् वसिष्ठगुणो भवतीति
दर्शनानुरूपं फलम् ॥ २ ॥

'यो ह वै प्रतिष्ठां वेद' अतिशयेन प्रतिष्ठानां प्रतिष्ठां प्रतिष्ठागुणवत् सत् चक्षुर्यो वेद । तस्यैतत्फलं

यो ह वै सम्पदम्वेद । सु॒ष्टुँ हा॒स्मै प॒द्यते य॒ङ्क्ताम॒ङ्काम॒यते श्रोत्र॒म्वै
सम्प॒च्छ्रोत्रे हीमे सु॒र्व्वे वे॒दाऽअ॒भिस॒म्पन्नाः सु॒ष्टुँ हा॒स्मै प॒द्यते य॒ङ्क्ताम॒-
ङ्काम॒यते यु॒ऽए॒वम्वे॒द ॥ ४ ॥

यो ह वा॒ऽआ॒य॒तन॒म्वे॒द । (दा) आ॒य॒तन॒श्च॒ स्व॒ाना॒म्भ॒व॒त्या॒य॒तन॒-
ञ्ज॒नाना॒म्भ॒नो वा॒ऽआ॒य॒तन॒मा॒य॒तन॒श्च॒ स्व॒ाना॒म्भ॒व॒त्या॒य॒तन॒ञ्ज॒नानां
यु॒ऽए॒वम्वे॒द ॥ ५ ॥

यो ह वै प॒प्र॒जा॒ति॒म्वे॒द । प॒प्र॒जा॒य॒ते प॒प्र॒ज॒या प॒शु॒भी रे॒तो वै प॒प्र॒जा॒तिः
प॒प्र॒जा॒य॒ते प॒प्र॒ज॒या प॒शु॒भिर्भ्यु॒ऽए॒वम्वे॒द ॥ ६ ॥

यो ह वै सम्पदं वेद । सं हास्मै पद्यते । यं कामं कामयते । श्रोत्रं वै सम्पत् । श्रोत्रे हीमे सर्वे वेदा अभिसम्पन्नाः । सं हास्मै पद्यते । यं कामं कामयते । य एवं वेद ॥ ४ ॥

यो ह वा आयतनं वेद । आयतनं हि स्वानां भवति । आयतनं जनानाम् । मनो वा आयतनम् । आयतनं स्वानां भवति । आयतनं जनानाम् । य एवं वेद ॥ ५ ॥

यो ह वै प्रजातिं वेद । प्रजायते प्रजया पशुभिः । रेतो वै प्रजातिः । प्रजायते प्रजया पशुभिः । य एवं वेद ॥ ६ ॥

‘प्रतितिष्ठति समे’ देशे काले च । तथा ‘दुर्गे’ विषमे च दुर्गमने च देशे दुर्भिक्षादौ वा काले विषमे । यथेवं कथ्यतां का असौ प्रतिष्ठा ? ‘चक्षुर्वै प्रतिष्ठा’ । कथं चक्षुषः प्रतिष्ठास्व, इति ब्रवीति-
‘चक्षुषा’ ‘समे च दुर्गे च’ दृष्ट्वा ‘प्रतितिष्ठति’ । अतः अनुरूपं फलं ‘प्रतितिष्ठति समे’ । ‘प्रतितिष्ठति दुर्गे’ । ‘य एवं वेद’ ॥ ३ ॥

‘यो ह वै संपदं वेद’ संपद्गुणयुक्तं ‘यो वेद’ । तस्यैतत्फलं ‘अस्मै’ विदुषे ‘संपद्यते ह’ । ‘यं कामं कामयते’ स कामः । किं पुनः संपद्गुणकं ? ‘श्रोत्रं वै संपत्’ । कथं पुनः श्रोत्रस्य संपद्गुणत्वं इत्यभिधीयते-
‘श्रोत्रे’ सति ‘हि’ यस्मादिमे ‘सर्वे वेदा अभिसम्पन्नाः’ । श्रोत्रेन्द्रियवतः अन्येतत्वात् वेदविहितकर्मायत्ताश्च कामाः । तस्मान् ‘श्रोत्रं वै संपत्’ । अतो विज्ञानानुरूपं फलं ‘संहास्मै पद्यते’ । सः ‘यं कामं कामयते’ । ‘य एवं वेद’ ॥ ४ ॥

‘यो ह वा आयतनं वेद’ । आयतनमाश्रयः । तयो वेद ‘आयतनम् स्वानां भवत्यायतनं जनानां’ अन्येषामपि । किं पुनस्तदायतनमित्यभिधीयते । ‘मनो वा’ आयतनमाश्रय इन्द्रियाणां विषयाणां च । मनःआश्रिता हि विषया आत्मनो भोग्यत्वं प्रणिपद्यन्ते । मनःसंकल्पवशानि चन्द्रियाणि प्रवर्तते । अतः ‘मनः’ आयतनमिन्द्रियाणाम् । अतो दर्शनानुरूपेण फलम् । ‘आयतनं स्वानां भवति’ ‘आयतनं जनानां’ । ‘य एवं वेद’ ॥ ५ ॥

‘यो ह वै प्रजातिं वेद’ । ‘प्रजायते प्रजया’ पशुभिश्च संपन्नः । ‘रेतो वै प्रजातिः’ । रेतसा प्रजन-
नेन्द्रियपुरुषरूपेण । तद्विज्ञानानुरूपं फलम् । ‘प्रजायते प्रजया पशुभिर्नैव एवं वेद’ ॥ ६ ॥

ते हेमे प्राणाः । (५) अहंश्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुः को नो वसिष्ठ इति तद्धोवाच यस्मिन्वऽनुत्क्रान्तऽइदं शरीरम्पापीयो मन्यते स वो वसिष्ठ इति ॥ ७ ॥

व्याघोच्चक्राम । सा संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशक्त मृते जीवितुमिति ते होचुर्मुथा कडाऽअवदन्तो वाचा प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसा प्रजायमाना रेतसैव मजीविष्मेति प्रविवेश ह वाक् ॥ ८ ॥

(कच) चुक्षुर्होच्चक्राम । तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशक्त मृते जीवितुमिति ते होचुर्मुथाऽन्धाऽअपश्यन्तश्चक्षुषा प्राणन्तः

ते हेमे प्राणा अहंश्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुः । को नो वसिष्ठ इति । तद्धोवाच । यस्मिन् व उत्क्रान्ति इदं शरीरं पापीयो मन्यते । स वो वसिष्ठ इति ॥ ७ ॥

वाग् होच्चक्राम । सा संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच । कथमशक्त मृते जीवितुमिति । ते होचुः । यया कडा अवदन्तो वाचा । प्राणन्तः प्राणेन । पश्यन्तश्चक्षुषा । शृण्वन्तः श्रोत्रेण । विद्वांसो मनसा । प्रजायमाना रेतसा । एवमजीविष्मेति । प्रविवेश ह वाक् ॥ ८ ॥

चक्षुर्होच्चक्राम । तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच । कथमशक्त मृते जीवितुमिति । ते होचुः ।

‘ ते ह हेमे प्राणाः ’ वागादयः ‘ अहंश्रेयसे ’ अहं श्रेयान् इत्येतस्मै प्रयोजनाय ‘ विवदमानाः ’ विरुद्धं वदमानाः ‘ ब्रह्म जग्मुः ’ ब्रह्म गतवन्तः ब्रह्मशब्दवाच्यं प्रजापतिं गत्वा च तत् ब्रह्म ऊचुरुक्तवन्तः । ‘ कः ’ नोऽस्माकं मध्ये ‘ वसिष्ठः ’ को नोऽस्माकं मध्ये वसति च वासयति च । ‘ तत् ’ ब्रह्म तैः पृष्टं सत् ‘ ह उवाच ’ उक्तवत् । ‘ यस्मिन् वः ’ युष्माकं मध्ये ‘ उत्क्रान्ते ’ निर्गते देहात् ‘ इदं शरीरं ’ पूर्वस्मात् अतिशयेन ‘ पापीयः ’ पापतरं ‘ मन्यते ’ लोकः । शरीरं हि नाम अनेकाशुचिसंघातत्वात् जीवतोऽपि पापमेव । ततोऽपि कष्टतरं यस्मिन्नुत्क्रान्ते भवति । वैराग्यार्थमिदमुच्यते पापीय इति । ‘ स वः ’ युष्माकं मध्ये ‘ वसिष्ठः ’ भविष्यति । जानन्नपि वसिष्ठं प्रजापतिर्नोवाच अयं वसिष्ठः इतीतरेषामप्रियपरिहाराय । ते एवमुक्ता ब्रह्मणा प्राणादय आत्मनो वीर्यपरोक्षप्राप्य क्रमेण उच्चक्रमुः ॥ ७ ॥

तत्र ‘ वागेव ’ प्रथमं ‘ ह ’ अस्माच्छरीरात् उच्चक्रामोत्क्रान्तवती । ‘ सा ’ चोक्तस्य ‘ संवत्सरं ’ ‘ प्रोष्य ’ प्रोषिता भूत्वा पुनरागत्योवाच । ‘ कथमशक्त ’ शक्नुवन्तो यूयं ‘ मृते ’ मां विना ‘ जीवितुमिति ’ । एवमुक्ताः ‘ ऊचुः ’ । ‘ यथा लोके ’ कडाः ‘ मूकाः ’ अवदन्तो वाचा, ‘ प्राणन्तः ’ प्राणनव्यापारं कुर्वन्तः प्राणेन, ‘ पश्यन्तः ’ दर्शनव्यापारं ‘ चक्षुषा ’ कुर्वन्तः, ‘ शृण्वन्तः ’ श्रवणव्यापारं कुर्वन्तः ‘ श्रोत्रेण, ’ ‘ विद्वांसः ’ ‘ मनसा ’ कार्यकार्यादिविषयं, ‘ प्रजायमाना रेतसा ’ पुत्रानुत्पादयन्तः ‘ एवमजीविष्म ’ वयम् । इत्येवं प्राणैर्दत्तोत्तरा वाक् आत्मनो न वसिष्ठत्वं बुद्ध्वा ‘ प्रविवेश ’ ॥ ८ ॥

तथा—चक्षुर्होच्चक्रामेत्यादि पूर्ववत् । ‘ श्रोत्रे मनः प्राजातिः ’ इत्येतत्पर्यायत्रयं व्याख्येयम् ॥ ९-१२ ॥

प्राणेन वृद्धन्तो वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वाँसो मनसा प्रजाय-
माना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह चक्षुः ॥ ९ ॥

श्रोत्रं होचक्राम । तत्सम्बत्सरं श्रोण्यागत्योवाच कथमशकत मृदते
जीवितुमिति ते होचुर्द्युथा वधिराऽअशृण्वन्तः श्रोत्रेण प्राणन्तः प्राणेन
वृद्धन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा विद्वाँसो मनसा प्रजायमाना रेतसै-
वमजीविष्मेति प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥ १० ॥

(स्मृ) मनो होचक्राम । तत्सम्बत्सरं श्रोण्यागत्योवाच कथमशकत मृदते
जीवितुमिति ते होचुर्द्युथा मुग्धाऽअविद्वाँसो मनसा प्राणन्तः प्राणेन
वृद्धन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण प्रजायमाना रेतसैव-
मजीविष्मेति प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥

(नो) रेतो होचक्राम । तत्सम्बत्सरं श्रोण्यागत्योवाच कथमशकत मृदते
जीवितुमिति ते होचुर्द्युथा क्लीबाऽअप्रजायमाना रेतसा प्राणन्तः प्राणेन
वृद्धन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वाँसो मनसैव-
मजीविष्मेति प्रविवेश ह रेतः ॥ १२ ॥

(तोऽथ) अथ ह प्राणऽउत्क्रमिष्यन् । (न्य) यथा महासुहृदः

यथाऽन्धा अपश्यन्तश्चक्षुषा । प्राणतः प्राणेन । वृद्धन्तो वाचा । शृण्वन्तः श्रोत्रेण । विद्वाँसो मनसा ।
प्रजायमाना रेतसा । एवमजीविष्मेति । प्रविवेश ह चक्षुः ॥ ९ ॥

श्रोत्रं होचक्राम । तत्सम्बत्सरं श्रोण्यागत्योवाच । कथमशकत मृदते जीवितुमिति । ते होचुः ।
यथा वधिरा अशृण्वन्तः श्रोत्रेण । प्राणतः प्राणेन । वृद्धन्तो वाचा । पश्यन्तश्चक्षुषा । विद्वाँसो मनसा ।
प्रजायमाना रेतसा । एवमजीविष्मेति । प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥ १० ॥

मनो होचक्राम । तत्सम्बत्सरं श्रोण्यागत्योवाच । कथमशकत मृदते जीवितुमिति । ते होचुः ।
यथा मुग्धा अविद्वाँसो मनसा । प्राणतः प्राणेन । वृद्धन्तो वाचा । पश्यन्तश्चक्षुषा । शृण्वन्तः श्रोत्रेण ।
प्रजायमाना रेतसा । एवमजीविष्मेति । प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥

रेतो होचक्राम । तत्सम्बत्सरं श्रोण्यागत्योवाच । कथमशकत मृदते जीवितुमिति । ते होचुः ।
यथा क्लीबा अप्रजायमाना रेतसा । प्राणतः प्राणेन । वृद्धन्तो वाचा । पश्यन्तश्चक्षुषा । शृण्वन्तः
श्रोत्रेण । विद्वाँसो मनसा । एवमजीविष्मेति । प्रविवेश ह रेतः ॥ १२ ॥

अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यन्, यथा महासुहृदः मन्त्रयः परस्परि शंसन् मन्त्रयेत, परं देवेभ्यः

सैन्धवः पङ्कतीशशङ्कून्तस्मृहेदेवुं ह्येमान्प्राणान्तस्मृवर्हं ते होचुर्मा
भगवऽउत्कमीर्न वै शक्ष्यामस्त्वदृते जीवितुमिति तस्य वै मे बलिङ्कुरुतेति
तथेति ॥ १३ ॥

सा ह वागुवाच । यद्वाऽअहम्बुसिष्टाऽस्मि त्वन्तद्वसिष्टोऽसीति चक्षु-
र्व्यद्वाऽअहम्प्रतिष्टाऽस्मि त्वन्तुत्प्रतिष्टोऽसीति श्रोत्रं यद्वाऽअहं सम्पु-
दस्मि त्वन्तुत्सम्पुदसीति मुनो यद्वाऽअहमायतनमस्मि त्वन्तुदायतनम-
सीति उतो यद्वाऽअहम्प्रजातिरुस्मि त्वन्तत्प्रजातिरसीति तस्यो मे किमन्नं
किम्वासऽ इति यदिदं किञ्चाश्वभ्यऽआक्रिमिभ्यऽआकीटपतङ्गभ्यस्तत्ते
ऽन्नमापो वासऽइति न ह वाऽअस्यानन्नजग्धुम्भवति नानन्नमृतिगृहीतं
युऽएवमेतदनुस्यान्नमेव ॥ १४ ॥

प्राणान् संवर्ह । ते होचुः । मा भगव उत्कमीः । न वै शक्ष्यामः त्वदृते जीवितुमिति । तस्य वै मे
बलिं कुरुतेति तथेति ॥ १३ ॥

सा ह वागुवाच । यद्वा अहं वसिष्टाऽस्मि त्वं तद्वसिष्टोऽसीति । चक्षुः—यद्वा अहं प्रतिष्टाऽस्मि
त्वं तत्प्रतिष्टोऽसीति । श्रोत्रम् यद्वा अहं संपदस्मि त्वं तत्संपदसीति । मनः—यद्वा अहमायतनमस्मि
त्वं तदायतनमसीति । रेतः यद्वा अहं प्रजातिरस्मि त्वं तत्प्रजातिरसीति । तस्य उ मे किमन्नं किं
वास इति । यदिदं किञ्च । आश्वभ्यः । आक्रिमिभ्यः । आकीटपतङ्गभ्यः । तत्तेऽन्नम् । आपो वासः
इति । न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवति । नानन्नं प्रतिगृहीतम् । य एवमेतदनुस्यान्नं वेद ॥ १४ ॥

ब्रुवत । ' यया ' लोके महांश्चासौ सुहयश्च ' महासुहयः ' । महान् परिमाणतः सुहयः शोभनो हयो लक्षणो-
पेतः । सिंधुदेशे भवः ' सैन्धवः ' अभिजनतः । ' पङ्कतीशशङ्कून् ' पादबंधनान् शङ्कून् पङ्कतीशाश्च ते शङ्क-
वश्च तान् ' संवृहेन् ' उच्यच्छेत् युगपदुत्खनेत् अश्वारोहे आरूढे परीक्षणाय । ' एवं ह ' एव ' इमान् '
वागादीन् ' प्राणान् ' ' संवर्ह ' उच्यतवान् स्वस्थानात् अंशितवान् । ' ते ' वागादयः ' ऊचुः ' ।
हे ' भगवः ' । भगवन् । ' मा उत्कमीः ' यस्मात् ' न वै शक्ष्यामः ' ' त्वदृते ' त्वां विना ' जीवितुं ' । यद्येवं
मम श्रेष्ठता विज्ञाता भवद्भिः अहमत्र श्रेष्ठ इति । ' तस्य वै मे ' मम ' बलिं कुरुत ' करं कुरुत करं प्रयच्छतेति ।
अयं च प्राणसंवादः कलितो विदुषः श्रेष्ठपरीक्षणप्रकारोपदेशः । अनेन हि प्रकारेण विद्वान् को नु खलु अत्र
श्रेष्ठ इति परीक्षणं करोति । स एष परीक्षणप्रकारः संवादभूतः कथ्यते । न हि अन्यया संहत्यकारिणां सतां
एषां अंजसैव संवत्सरमात्रमेव एकैकस्य निर्गमनादि उपपद्यते । तस्मात् विद्वानेवानेन प्रकारेण विचारयति वागा-
दीनां प्रवानं ब्रुमुस्तुः उपासनाय ॥ १३ ॥

प्रथमं बलिदानाय प्रवृत्ता ' वाक् सा ह ' किल ' उवाच ' उक्तवती । ' यद्वै अहं वसिष्टा अस्मि ' यन्मम
वसिष्टत्वं ' तत् त्वं वै ' तत्तेन वसिष्टगुणेन ' त्वं तद्वसिष्टोऽसीति ' । यद्वा ' अहं प्रतिष्टा अस्मि ' ' त्वं तत्प्र-

तुद्विद्वाँसः श्रोत्रियाः । (५) अशिष्यन्तऽआचामन्त्यशित्वाऽऽचा-

तद्विद्वाँसः श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्ति । अशित्वा आचामन्ति । एतमेव तदनमनघं कुर्वन्तो मन्यन्ते । तस्मादेवम्विदशिष्यन्नाचामेत् । अशित्वा आचामेत् । एतमेव तदनमनघं कुरुते ॥ १५ ॥

तिष्ठोऽस्ति । या मम प्रतिष्ठा सा त्वमसीति ' चक्षुः ' । समानमन्यत् । संपदायतनप्रजातित्वगुणान् क्रमेण समर्पितवन्तः । यथेवं साधु बलिं दत्तवन्तः, ब्रूत ' तस्य मे ' एवंगुणविशिष्टस्य ' किमन्नं किं वास इति ' आहुरितरे । यदिदं ' लोके ' किंच ' किंचिदल्पमपि ' आश्वम्यः आक्रिमिभ्यः ' श्वात्रेण सह क्रिम्यन्ते कीट-पतंगान्तं च तेन सह सर्वमेव यत् प्राणिभिरयमानं अन्नं तत्सर्वं तवान्नम् । सर्वं प्राणस्यान्नमिति दृष्टिरत्र विधीयते । केचित्तु सर्वभक्षणे दोषाभावं वदन्ति प्राणान्नविदः । तदसंगतम् । शास्त्रांतरेण प्रतिषिद्धत्वात् । तेनास्य विकल्प इति चेन्न, अविधायकत्वात् । ' न ह वा अस्यान्नं जग्धं भवति ' इति " सर्वं प्राणस्यैतत् " इत्येतस्य विज्ञानस्य विहितस्य स्तुत्यर्थमेतत् । तेनैकवाक्यतापत्तेः । न तु शास्त्रांतरविहितस्य बाधने सामर्थ्यं अन्यपरत्वादस्य । प्राण-मात्रस्य सर्वमित्येतदर्शनार्थं दर्शनमिह विधित्सितम् । न तु सर्वं भक्षयेदिति । यत्तु सर्वभक्षणे दोषाभावज्ञानं तन्मि-थ्यैव प्रमाणाभावात् । विदुषः प्राणत्वात्सर्वान्नोपपत्तेः सामर्थ्याददोष इति चेन्न शेषान्नत्वानुपपत्तेः । सत्यं, यद्यपि विद्वान् प्राणो येन कार्यकारणसंघातेन सहितस्य विद्वत्ता तेन कार्यकारणसंघातेन किमिकीटदेवायशेषान्न-भक्षणं नोपपद्यते । तेन तत्र अशेषान्नभक्षणे दोषाभावज्ञापनमपार्थक्यम्, अप्रातत्वात् अशेषान्नभक्षणदोषस्य ।

ननु-प्राणः सन् भक्षयत्येव किमिकीटाद्यन्नमपि । बाढं । किं तु, न तद्विषयः प्रतिषेधोऽस्ति । तस्मादेव रक्तं किंशुकं तत्र दोषाभावः (१) । अतः तदूपेण दोषाभावज्ञानमनर्थकम्, अप्रातत्वात् अशेषान्नभक्षणदोषस्य । किं तु-येन कार्यकारणसंघातसंसर्गोणं निषेधः क्रियते तत्सम्बन्धेन तु इह नैव प्रतिप्रसवोऽस्ति । तस्मात्प्रतिषेधातिक्रमे दोष एव भवेत् । अन्यविषयत्वात् ' न ह वा ' इत्यादेः । न च-ब्राह्मणादिदेहस्य सर्वान्नत्वदर्शनमिह विधी-यते । किं तु, प्राणमात्रस्यैव । यथा च सामान्येन समग्रान्नस्य प्राणस्य किञ्चिदन्नजातं कस्यचित् जीवनहेतुः । यथा विषं विषजस्य क्रिमेः तदेवान्यस्य प्राणान्नमपि सदृष्टमेव दोषमुत्पादयति भ्रणादिलक्षणम् । तथा सर्वान्न-स्यापि प्राणस्य प्रतिषिद्धान्नभक्षणे ब्राह्मणत्वादिशरीरसम्बन्धात् दोष एव भवेत् । तस्मान्मृषा ज्ञानमेव अभक्ष्य-भक्षणे दोषाभावज्ञानम् । ' आपो वास इति ' आपो भक्ष्यमाणा वासःस्थानीयास्तत्र । अत्र च प्राणस्यापो वासः इत्येतदर्शनं तु वासःकार्ये आपो विनियोक्तुं शक्याः । तस्माद्यथा प्राप्ते भक्षणे दर्शनमात्रं कर्तव्यम् । ' न ह ये ' अस्य सर्वं प्राणस्यान्नं इत्येवविदः अनन्नमनदनीयं ' जग्धं ' भुक्तं ' भवति ' । यद्यन्येन अनदनीयं भुक्तं अदनीयमेव भुक्तं भवेत् । न तु तत्प्लुतदोषेण लिप्यते इत्येतद्विद्यास्तुतिः इत्यवादि । तथा ' नानन्नं प्रति-गृहीतम् ' यद्यपि अप्रतिप्राप्तं हृत्पादि प्रतिगृहीतं भवेत् । तदप्यन्नमेव प्रतिप्राप्तं प्रतिगृहीतं भवेत् । तत्रापि अप्रतिप्राप्तप्रतिप्राप्तदोषेण न लिप्यते इति स्तुत्यर्थमेव । ' य एवमेतदनस्य ' प्राणस्यान्नं ' येद ' । कन्नं तु प्राणान्नमात्र एव । न तु एतत्कल्लमिप्रायेण । किं तर्हि स्तुत्यमिप्रायेणेति । ननु-एतदेव कन्नं कामाजं भवति । न प्राणान्नमर्शिनः प्राणान्नमात्र एव कलम् । तत्र च प्राणा-मभूतस्य सर्वो मन्नाऽनदनीयमपि अयमेव । तथा-अप्रतिप्राप्तमपि प्रतिप्राप्तमेवेति यथाप्राप्तमेवेतिशायं विधा कल्पते । अगो नैव कल्लमितिस्मृतता वाक्यवशात् ॥ १॥

यस्मादागो वायः प्राणस्य तस्मात् ' श्रोत्रियाः ' ब्राह्मणाः ' श्रोत्रियाः ' अप्रतिपेदाः ' अतिप्यन्तः '

मन्येतमेव तुदनमुनग्रं कुर्वन्तो मन्यन्ते तस्मादेवम्विदशिष्यञ्चाचामे
दशित्वाऽऽचामेदेतुमेव तुदनमुनग्रङ्कुरुते ॥ १५ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे सप्तमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चम-
प्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ (७) ५।३ ॥ (९) ६-२ ॥

स यः कामयेत महत्प्राप्नुयामिति । (त्वु) उदगयनऽआपूर्यमाणपक्षे
पुण्याहे द्वादशाहमुपसद्ब्रवी भूत्वौदुम्बरे कथंसे चमसे वा सर्वौपधुम्फला-
नीति सम्भृत्य परिसमुह्य परिलिख्याश्रिमुपसमाधायवृताऽऽज्युथं सथं-
स्कृत्य पुंसा नक्षत्रेण मन्थथं सन्नीय जुहोति ॥ १ ॥

श्रीमन्थकर्मब्राह्मणम् ।

स यः कामयेत । महत्प्राप्नुयामिति । उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे द्वादशाहमुपसद्ब्रवी
भूत्वा, औदुम्बरे कंसे चमसे वा सर्वौपधं फलानीति संभृत्य, परिसमुह्य, परिलिख्य, अग्निमुपसमा-
धाय, आवृताऽऽज्यं संस्कृत्य, पुंसा नक्षत्रेण मन्थं सन्नीय जुहोति ॥ १ ॥

मोक्षमाणाः आचामन्त्यपः । ' अशित्वाऽऽचामन्ति ' मुक्त्वा चोत्तरकालमपो भक्षयन्ति । तत्र तेषामाचामतां
कोऽभिप्राय इति ब्रूते । ' एतमेव ' ' अनं ' प्राणं ' अनग्रं कुर्वन्तो मन्यन्ते ' । अस्ति चैतत् । यो यस्मै वासो
ददाति तमनग्रं करोमीति हि मन्यते । प्राणस्य च आपो वास इत्यभिहितम् । यदपः पिबामि तत्प्राणस्य
वासो ददामीति विज्ञानं कर्तव्यं इत्येवमर्थमेतत् । ननु—मोक्षमाणां मुक्तत्वांश्च प्रयतो भविष्यामि इत्याचामति ।
तत्र च प्राणस्यानग्रताकरणार्थत्वे न द्विःकार्यताऽऽचमनस्य भवेत् । तत्र च कार्यद्वयं आचमनस्यैकस्य युक्तम् ।
यदि प्रायत्यर्थं नानग्रताऽर्थम् । अथानग्रताऽर्थं न प्रायत्यर्थम् । यस्मादेवं तस्मात् द्वितीयं आचमनान्तरं प्राण-
स्यानग्रताकरणाय भवतु । न, क्रियाद्विचोपपत्तेः । द्वे ह्येते क्रिये मोक्ष्यमाणस्य मुक्तवतश्च यदाचमनं सृतिविहितं
तत्प्रायत्यर्थं भवति क्रियामात्रमेव । न तु तत्र प्रायत्यदर्शनादि अपेक्षते । तत्राचमनांगभूतासु अप्सु वासोज्ञानं
प्राणस्य इतिकतव्यतया चोच्यते । ननु—तस्मिन् क्रियमाणे आचमनस्य प्रायत्यर्थता बाध्यते क्रियान्तरत्वात्
आचमनस्य । तस्मात् मोक्ष्यमाणस्य मुक्तवतश्च यदाचमनं तच्चापो वासः प्राणस्येति दर्शनमात्रं विधीयते,
अप्राप्तत्वादन्त्यतः ॥ १५ ॥

इति श्रीहृषिकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिब्राजकाचार्यस्य श्रीवासु-

देवब्रह्मभगवतः . कृतौ माव्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाव्यंदिनशाखोपनिषद्बृहदा-

रण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे षष्ठेऽध्याये द्वितीये ज्येष्ठश्रेष्ठ-

ब्राह्मणं वा प्राणविद्याब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ (९) ६।२ ॥

ज्ञानकर्मणोर्गतिरुक्ता । तत्र ज्ञानं स्वतंत्रम् । कर्म तु देवमानुषवित्तद्वयायतम् । तेन कर्मार्थं वित्तमुमार्जनीयम् ।
तच्च अप्रत्यवायकारिणोपायेनेति । तदर्थं श्रीमन्पाठ्यं कर्म आरभ्यते, महत्त्वप्राप्तये । महत्त्वे च सति अर्थ-

यावन्तो देवाः । (स्त्व) त्वयि जातवेदस्तिर्य्यश्चो घ्नन्ति पुरुषस्य
कामान् । तेभ्योऽहुम्भागधेय जुहोमि ते मा तृताः कामैस्तर्पयन्तु
स्वाहा ॥ २ ॥

या तिरुश्ची निपद्यसेऽहुम्विधरणीऽइति । त्रान्त्वा घृतस्य धारया यजे

(१) “ यावन्तो देवास्त्वयि जातवेदस्तिर्य्यश्चो घ्नन्ति पुरुषस्य कामान् । तेभ्योऽहुं भागधेयं जुहोमि ते मा तृताः कामैस्तर्पयन्तु स्वाहा ॥ २ ॥

(२) या तिरश्ची निपसद्येऽहुं विधरणीऽ इति । तां त्वा घृतस्य धारया यजे

सिद्धं विचम् । तदेतदभिधीयते—स यः कामयेतेति । ‘सः’ वित्तार्थी कर्मण्यधिकृतः ‘यः’ कामयेत’ । किं ! ‘महत्’ महत्त्वं ‘प्राप्तुया’ महान् स्वामिति इति यावत् । तत्र श्रीमन्मन्त्रो विधि-
स्तितस्य काल उच्यते । ‘उदगयने’ आदित्यस्य । तत्र सर्वत्र प्रातौ ‘आर्यमाणपक्षे’ शुक्लपक्षे ।
तत्रापि सर्वत्र प्रातौ ‘पुण्याहे’ अनुकूलेऽहि आत्मनः कर्मसिद्धिकारे इति । एतत् ‘द्वादशाहं’ यस्मिन् पुण्येऽहनि
अनुकूलेऽहनि कर्म चिकीर्षति । ततः प्राक् पुण्याहमेवाम्य ‘द्वादशाहमुपसद्मती’ उपसदो व्रतमुपसद्मन् ।
उपसदः प्रसिद्धा ज्योतिष्टोमे । तत्र च स्तनोपचयापचयद्वारेण पयोमक्षणं तद्भ्रतम् । अत्र च तत्कर्मातु-
संहराण केवलं इतिकर्तव्यताग्न्यं पयोमक्षणमात्रं गृह्यते । ननुपसद एव व्रतमिति यदा विग्रहः, तदा सर्व-
मितिकर्तव्यतारूपं प्राद्वं भवति । तत्कस्मान्नोपादीयते इति । कथ्यते, स्मार्तत्वात् कर्मणः । स्मार्तं हीदं श्रीमन्म-
न्त्रं । ननु धृतिविहितं सन् कथं स्मार्तं भवितुमर्हति । स्मृत्यनुवादिनां हि धृतिरियम् । श्रौतत्वे हि प्रकृति-
विकारमात्रः । ततश्च प्राकृतवर्मप्रादित्वं विकारकर्मणः । न विह श्रौतत्वम् । अत एव च आवस्यन्मासौ एतत्कर्म
विधीयते । सर्वा चाहृत् स्मर्तव्येति । ‘उपसद्मती मूवा’ पयोमती सन्नित्यर्थः । ‘औदुवरे’ उदुवरश्चामये
‘कंसे चमसे’ वा तस्यैव विशेषणम् । कंसाकारे चमसाकारे वा औदुवर एव । आकारे विकल्पः ।
नौदुवरये । ‘सर्वीपथं’ सर्वासामोपथानां समूहम् । ययासंभवं ययाशक्तिं च सर्वा ओपथीः समादृत्य । तत्र
प्राण्याणां तु दश नियमेन प्रादाः । मीदिषवाद्या वश्यमाणाः । अधिकप्रश्ने तु न दोषो प्राण्याणां ।
‘फलानीति’ । फलानि च ययासंभवं ययाशक्तिं च । इतिशब्दः समस्तममारोपयप्रदर्शनार्थः । अन्यदपि
यस्यंभरणीषि तत्सकलं संभृत्येत्यर्थः । प्रसन्नत्वं गृहीतो द्रष्टव्यः । परित्यक्तपारित्यगने भूमिसंस्कारः ‘अग्नि-
मुत्समायाय’ इति वचनान् आवस्यन्प्रेषाविति गम्यते । एकवचनान् उपसमाधानप्रवणाय विद्वाननस्यैवो-
त्समागन्तम् । परित्यक्त्वा दर्मान् ‘आहृता’ स्मार्तत्वात्कर्मणः स्थानीयाकाहृता गृह्यते । तया ‘आगं
संहरत्य’ । ‘पुंसा नष्टरेण’ पुंनममंशुत्वेन ‘मन्यं’ सर्वोपयत्नविष्टम् । तत्रौदुवरे कंसे वा चमसे वा ।
‘दमा मनुना ह्येनोमनिष्य’ । एकया उपसंभ्रमा उपसंभ्रम्य ‘सन्नीय’ अग्नेः स्वस्य च मये संहरान्य
औदुम्बरेण सुपेन च उपगम्यते ‘आगम्य’ जुहोति’ एतेमरे ॥ १ ॥

“ यावन्तो देवाः ” इत्यादिः ॥ २ ॥

“ ज्येष्ठाय स्वाहा धेद्वाय स्वाहा ” इत्यादयः द्वे द्वे आहुती हृत्वा ‘मन्यं संमन्मन्मनपि’ मुखाग्रयेनार्चये

सु० राधनीमह० स्वाहा ॥ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यऽद्वितीया-
नुहोति ॥ ३ ॥

ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेति । (त्य) अग्नौ हुत्वा मुन्ये स० स्रव-
मुवनयति प्राणाय स्वाहा वसिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्ये स० स्रवमुव-
नयति वाचे स्वाहा प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्ये स० स्रवमुव-
नयति चक्षुषे स्वाहा सम्पदे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्ये स० स्रवमुवनयति
श्रोत्राय स्वाहाऽऽयुतनाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्ये स० स्रवमुवनयति
मनसे स्वाहा प्रजात्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्ये स० स्रवमुवनयति रेतसे
स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्ये स० स्रवमुवनयति ॥ ४ ॥

भूताय स्वाहेति । (त्य) अग्नौ हुत्वा मुन्ये स० स्रवमुवनयति भविष्यते
स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्ये स० स्रवमुवनयति विश्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा
मुन्ये स० स्रवमुवनयति सुर्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्ये स० स्रवमुव-
नयति ॥ ५ ॥

पृथिव्यै स्वाहेति । (त्य) अग्नौ हुत्वा मुन्ये स० स्रवमुवनयत्यन्तरि-
क्षाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्ये स० स्रवमुवनयति दिवे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा

संराधनीमहं स्वाहा ॥ (३) प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः ” (वा. सं. २३ । ६५) इति
एतीयां नुहोति ॥ ३ ॥

१ ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संस्रवमुवनयति । २ प्राणाय स्वाहा वसिष्ठायै
स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संस्रवमुवनयति । ३ वाचे स्वाहा प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संस्रव-
मुवनयति । ४ चक्षुषे स्वाहा सम्पदे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संस्रवमुवनयति । ५ श्रोत्राय स्वाहा आय-
तनाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संस्रवमुवनयति । ६ मनसे स्वाहा प्रजात्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये
संस्रवमुवनयति । ७ रेतसे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संस्रवमुवनयति ॥ ४ ॥

८ भूताय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संस्रवमुवनयति । ९ भविष्यते स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संस्रवमुव-
नयति । १० विश्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संस्रवमुवनयति । ११ सुर्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये
संस्रवमुवनयति ॥ ५ ॥

१२ पृथिव्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संस्रवमुवनयति । १३ अंतरिक्षाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये
संस्रवमुवनयति । १४ दिवे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संस्रवमुवनयति । १५ दिग्भ्यः स्वाहेत्यग्नौ

मये संस्रवयति । एतस्मादेव “ ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहा ” इत्यादिप्राणलिङ्गात् ज्येष्ठश्रेष्ठदिप्राणविद्-

मुन्थे स॒थ्स्रवमुवनयति दिग्भ्यः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे स॒थ्स्रवमुवन-
यति ब्रह्मणे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे स॒थ्स्रवमुवनयति शत्रुाय स्वाहे-
त्यग्नौ हुत्वा मुन्थे स॒थ्स्रवमुवनयति ॥ ६ ॥

भूः स्वाहेति । (त्य) अग्नौ हुत्वा मुन्थे स॒थ्स्रवमुवनयति भुवः स्वाहे-
त्यग्नौ हुत्वा मुन्थे स॒थ्स्रवमुवनयति स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे स॒थ्स्र-
वमुवनयति भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे स॒थ्स्रवमुव-
नयति ॥ ७ ॥

(त्य) अग्नये स्वाहेति । (त्य) अग्नौ हुत्वा मुन्थे स॒थ्स्रवमुवनयति
सोमाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे स॒थ्स्रवमुवनयति तेजसे स्वाहेत्यग्नौ
हुत्वा मुन्थे स॒थ्स्रवमुवनयति श्रियै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे स॒थ्स्रवमुव-
नयति लक्ष्म्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे स॒थ्स्रवमुवनयति सवित्रे स्वाहे-
त्यग्नौ हुत्वा मुन्थे स॒थ्स्रवमुवनयति सुरस्वर्त्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे
स॒थ्स्रवमुवनयति विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे स॒थ्स्रवमुव-
नयति प्रजापतये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे स॒थ्स्रवमुवनयति ॥ ८ ॥

हुत्वा मंथे संस्त्रवमुवनयति । १६ ब्रह्मणे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्त्रवमुवनयति । १७ क्षत्राय
स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्त्रवमुवनयति ॥ ६ ॥

१८ भूः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्त्रवमुवनयति । १९ भुवः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्त्रवमुव-
नयति । २० स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्त्रवमुवनयति । २१ भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे
संस्त्रवमुवनयति ॥ ७ ॥

२२ अग्नये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्त्रवमुवनयति । २३ सोमाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्त्रव-
मुवनयति । २४ तेजसे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्त्रवमुवनयति । २५ श्रियै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे
संस्त्रवमुवनयति । २६ लक्ष्म्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्त्रवमुवनयति । २७ सवित्रे स्वाहेत्यग्नौ
हुत्वा मंथे संस्त्रवमुवनयति । २८ सुरस्वर्त्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्त्रवमुवनयति । २९ विश्वेभ्यो
देवेभ्यः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्त्रवमुवनयति । ३० प्रजापतये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्त्रव-
मुवनयति ॥ ८ ॥

एवास्मिन् कर्मव्यधिकारः । “ रेतो स्वाहा ” शयारम्य एवेकामाहुर्नि द्रुवा ‘ मन्थे संस्त्रवमुवनयति ’ । अत-
एषा उपनिषत्स्या पुनर्मज्जाति ॥ १-८ ॥

(त्र्य) अथैनमभिमृशति । भ्रमसि ज्वलदसि पूर्णमासि प्रस्तब्ध-
मस्येकसभ्रमसि हिङ्कृतमासि हिङ्क्रियमाणमस्युद्गीयमस्युद्गीयमानमासि
श्रावितमासि प्रत्याश्रावितमस्यार्द्रं सन्दीप्तमासि विभूरसि प्रभूरसि
ज्योतिरस्यन्नमसि निधनमसि सम्बुर्गोऽसीति ॥ ९ ॥

(त्र्य) अथैनमुद्यच्छति । (त्र्या) आमोऽस्यामथ हि ते मयि । स हि
राजेशानोऽधिपतिः सु मा राजेशानोऽधिपतिङ्करोत्विति ॥ १० ॥

(त्र्य) अथैनमाचामति । तत्सवितुर्वरेण्यम् । मधु वाताऽक्रतायते मधु
क्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नः सन्त्वोपधीः ॥ भूः स्वाहा ॥ ११ ॥

भूर्गो देवस्य धीमहि । मधु नक्तमुतोपसो मधुमत्पार्थिवथ रजः ।
मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥ भुवः स्वाहा ॥ १२ ॥

धियो यो नः प्रचोदयात् । मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँऽस्तु सूर्यः ।
माध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥ स्वः स्वाहेति सुर्वाश्च सावित्रीमन्वाह सुर्वाश्च

अथैनमभिमृशति—“ भ्रमसि ज्वलदसि पूर्णमासि प्रस्तब्धमस्येकसभ्रमसि हिङ्कृत-
मासि हिङ्क्रियमाणमस्युद्गीयमस्युद्गीयमानमासि श्रावितमासि प्रत्याश्रावितमस्यार्द्रं
सन्दीप्तमासि विभूरसि प्रभूरसि ज्योतिरस्यन्नमसि निधनमसि सम्बुर्गोऽसि ” इति ॥ ९ ॥

अथैनमुद्यच्छति—“ आमोऽस्यामं हि ते मयि । स हि राजेशानोऽधिपतिः स मा
राजेशानोऽधिपतिं करोतु ”—इति ॥ १० ॥

अथैनमाचामति—“ तत्सवितुर्वरेण्यम् ” । “ मधु वाता क्रतायते मधु क्षरन्ति
सिन्धवः । माध्वीर्नः सन्त्वोपधीः ”—(वा. सं. १३।२७) “ भूः स्वाहा ” ॥ ११ ॥

“ भूर्गो देवस्य धीमहि ” । “ मधु नक्तमुतोपसो मधुमत्पार्थिवं रजः । मधु द्यौर-
स्तु नः पिता ” (वा. सं. १३ । २८) “ भुवः स्वाहा ” ॥ १२ ॥

“ धियो यो नः प्रचोदयात् ”—(वा. सं. ३ । ३५) “ मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ
अस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः ”—(वा. सं. १३।२९) “ स्वः स्वाहा ”—इति । सर्वा च

‘ अथैनमभिमृशति ’ “ भ्रमसि ” इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ९ ॥

‘ अथैनमुद्यच्छति ’ । सह पात्रेण हस्ते गृह्णाति । “ आमोऽस्यामं हि ते मयि ” इत्यनेन ॥ १० ॥

‘ अथैनमाचामति ’ भक्षयति । गायत्र्याः प्रथमपादेन मधुमत्यैकया व्याख्या च प्रथमया प्रथमं प्राप्तं
आचामति ॥ ११ ॥

तथा गायत्रीद्वितीयपादेन मधुमत्या द्वितीयया च व्याख्या द्वितीयं प्राप्तम् ॥ १२ ॥

तथा तृतीयेन गायत्रीपादेन तृतीयया मधुमत्या तृतीयया च व्याख्या तृतीयं प्राप्तम् । ‘ सर्वा सावित्री ’

मधुमतीः सुर्वाश्च व्याहृतीरदुमेवेदं सुर्वम्भूयासम्भूभुवः स्वः स्वाहे-
त्यन्ततुऽआचम्य प्रक्षाल्य पाणी जघनेनाग्निम्राक्षिराः संविशति ॥१३॥

प्रातरादित्यमुपतिष्ठते । दिशामेकपुण्डरीकमस्यदुमनुष्याणामेकपु-
ण्डरीकुम्भूयासमिति युथेतमेत्य जघनेनाग्निमासीनो ववथंशुञ्जपति ॥१४॥

तुथं हैतमुद्दालकऽआरुणिः । (व्वा) व्वाजसनेयाय याज्ञवल्क्यायान्ते-
वासिनऽउक्तोवाचाऽपि युऽएनथं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः
प्ररोहेयुः पुलाशानीति ॥ १५ ॥

(त्ये) एतमु हैव व्वाजसनेयो याज्ञवल्क्यः । (ल्क्यो) मधुकाय पैङ्ग्या-
यान्तेवासिनऽउक्तोवाचाऽपि युऽएनथं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेर-
ञ्छाखाः प्ररोहेयुः पुलाशानीति ॥ १६ ॥

(त्ये) एतमु हैव मधुकः पैङ्गयः । (श्रू) चूडाय भागवित्तयेऽन्तेवा-
सिनऽउक्तोवाचाऽपि युऽएनथं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः
प्ररोहेयुः पुलाशानीति ॥ १७ ॥

सावित्रीमन्वाह । सर्वाश्च मधुमतीः । सर्वाश्च व्याहृतीः । “अहमेवेदं सर्वं भूयासम्” । “भूर्भुवः
स्वः स्वाहा” इति । अन्ततः आचम्य । प्रक्षाल्य पाणी । जघनेनाग्निं प्राक्षिराः संविशति ॥१३॥

प्रातरादित्यमुपतिष्ठते—“ दिशामेकपुण्डरीकमस्यहं मनुष्याणामेकपुण्डरीकं भूयासम्”—
इति । यथेतमेत्य । जघनेनाग्निमासीनो वंशं जपति ॥ १४ ॥

तं हैतमुद्दालक आरुणिर्वाजसनेयाय याज्ञवल्क्यायान्तेवासिन उक्तोवाच । अपि य एनं शुष्के
स्थाणौ निषिचेत् । जायेरन् शाखाः । प्ररोहेयुः पुलाशानि इति ॥ १५ ॥

एतमु हैव वाजसनेयो याज्ञवल्क्यो मधुकाय पैङ्ग्यायान्तेवासिन उक्तोवाच । अपि य एनं शुष्के
स्थाणौ निषिचेत् । जायेरन् शाखाः । प्ररोहेयुः पुलाशानि इति ॥ १६ ॥

एतमु हैव मधुकः पैङ्गयश्चूडाय भागवित्तयेऽन्तेवासिन उक्तोवाच । अपि य एनं शुष्के स्थाणौ
निषिचेत् । जायेरन् शाखाः । प्ररोहेयुः पुलाशानि इति ॥ १७ ॥

‘ सर्वाश्च मधुमतीः सर्वाश्च व्याहृतीरदुमेवेदं सर्वं भूयासम् ’ इति च अन्ते भूर्भुवः स्वः स्वाहेति समस्तं मधु-
मति । यथा चतुर्निर्मासः तन् द्रव्यं सर्वं परिसमाप्यते । तथा पूर्वमेव निरूपयेत् । यत्प्रातरादित्यं तत्प्रातः सर्वं निर्दिश्य
तूष्णीं शिवेत् । ‘ पाणी प्रक्षाल्य ’ ‘ आचम्य ’ । ‘ जघनेनाग्निं पथादग्नेः ’ ‘ प्राक्षिराः ’ ‘ संविशति ’ शेषे ॥ १३ ॥

‘ प्रातः ’ मन्थामुनास्य ‘ आदित्यमुपतिष्ठते ’ “ दिशामेकपुण्डरीकं ” इत्यनेन मन्त्रेण । ‘ यथेतं ’ यथा-
गमयेत्प्रातः । जघनेनाग्निमुदासीनः ‘ वंशं जपति ’ ॥ १४ ॥

“ तं हैतमुद्दालक आरुणिः ” इत्यादि “ सप्तफलो जावान्त्रोऽन्तेवासिन्य दक्षोवाचाऽपि य एनं शुष्के स्थाणौ

(त्वे) एतमु हैव चूडो भागवित्तिः । (ज्ञा) जानक्यऽआयस्थूणा-
यान्तेवासिनऽउक्तोवाचाऽपि युऽएन॑ शुष्के स्थाणौ निपिञ्चेजायेर-
ञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १८ ॥

(त्वे) एतमु हैव जानकिरायस्थूणः । सत्यकामाय जावालायान्तेवा-
सिनऽउक्तोवाचाऽपि युऽएन॑ शुष्के स्थाणौ निपिञ्चेजायेरञ्छाखाः
प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १९ ॥

(त्वे) एतमु हैव सत्यकामो जावालः । (लोऽन्ते) अन्तेवासिभ्यऽ
उक्तोवाचाऽपि युऽएन॑ शुष्के स्थाणौ निपिञ्चेजायेरञ्छाखाः प्ररो-
हेयुः पलाशानीति तुमेतन्नापुत्राय वाऽनन्तेवासिने वा ब्रूयात् ॥ २० ॥

(च) चतुरौदुम्बरो भवति । (त्वौ) औदुम्बरश्चमसऽऔदुम्बरः सुवऽ
औदुम्बरऽइध्मऽऔदुम्बर्याऽउपमन्युन्यौ ॥ २१ ॥

दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति । व्रीहियवास्तिलमाषाऽअणुप्रियङ्गवो

एतमु हैव चूडो भागवित्तिर्जानक्य आयस्थूणायांतेवासिन उक्तोवाच । अपि य एनं शुष्के
स्थाणौ निपिचेत् । जायेरन् शाखाः । प्ररोहेयुः पलाशानि इति ॥ १८ ॥

एतमु हैव जानकिरायस्थूणः सत्यकामाय जावालायांतेवासिन उक्तोवाच । अपि य एनं शुष्के
स्थाणौ निपिचेत् । जायेरन् शाखाः । प्ररोहेयुः पलाशानि इति ॥ १९ ॥

एतमु हैव सत्यकामो जावालोऽन्तेवासिभ्य उक्तोवाच । अपि य एनं शुष्के स्थाणौ निपिचेत् ।
जायेरन् शाखाः । प्ररोहेयुः पलाशानि इति । तुमेतं नापुत्राय वा अनन्तेवासिने वा ब्रूयात् ॥ २० ॥

चतुरौदुम्बरो भवति । (१) औदुम्बरश्चमसः । (२) औदुम्बरः सुवः । (३) औदुम्बर
इध्मः । (४) औदुम्बर्या उपमन्युन्यौ ॥ २१ ॥

दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति—१ व्रीहि २ यवाः ३ तिल ४ माषाः ५ अणु ६ प्रियंगवः

निपिचेत् जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानि ॥ इत्येवमन्तम् । ' एनं ' मन्थं उदात्तकारप्रभृति एकैकाचार्य-
क्रमगतं सत्यकाम आचार्यो बहुभ्यः ' अन्तेवासिभ्य उक्त्वा उवाच । ' किमन्यदुवाचेत्यभिधीयते । ' अपि य
एनं शुष्के स्थाणौ ' गतप्राणोऽपि ' एनं ' मन्थं भक्षणाय संस्कृतं निपिचेत्प्रक्षिपेत् । ' जायेरन् ' उत्पयेरन्
एवास्मिन् स्थाणौ किमुत अनेन कर्मणा कामः सिध्येदिति ध्रुवकेलमिदं कर्मेति कर्मस्तुत्यर्थमेतत् । विद्याधिगमे षट्
तीर्थानि । तेषामिह प्राणदर्शनस्य मन्थविज्ञानस्याधिगमे द्वे एव तीर्थे अनुज्ञायते । पुत्रश्चातिवासी च ॥ १९-२० ॥

' चतुरौदुम्बरो भवतीति ' व्याख्यातम् ॥ २१ ॥

' दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति ' । ग्राम्याणां तु धान्यानां दश नियमेन प्राद्याणि इत्यवादि । तान्येतानि

१-समानप्रकरणे छोदोमेयः " स यदि स्त्रिय (स्त्रो) एत्येत्सष्टं कर्मेति विधात् " इति (छां. व. ५।३।८) इति कर्म-
विदिहानोपायो हापितः ॥

गोधूमाश्च मसूराश्च खल्वाश्च खलकुलाश्च तान्त्सार्द्धम्पिष्ट्वा दध्ना मधुना
घृतेनोपसिञ्चत्याज्यस्य जुहोति ॥ २२ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे सप्तमे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमे
प्रपाठके चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥ १४ (७) ५ । ४ ॥ (९) ६-३ ॥

एषामैव भूतानाम्पृथिवी रसः । पृथिव्याऽआपोऽपामोपधयऽओषधीना-
म्पुष्पाणि पुष्पाणाम्फलानि फलानाम्पुरुषः पुरुषस्य रेतः ॥ १ ॥

स ह प्रजापतिरीक्षाञ्चके । हन्तास्मै प्रतिष्ठाङ्कल्पयानीति स स्त्रियुष्टं

७ गोधूमाश्च ८ मसूराश्च ९ खल्वाश्च १० खलकुलाश्च । तान् सार्द्धं पिष्ट्वा दध्ना मधुना घृतेनो
पसिञ्चति । आज्यस्य जुहोति ॥ २२ ॥

पुत्रमन्यकर्मब्राह्मणम् ।

एषां वै भूतानां पृथिवी रसः । पृथिव्या आपः । अपामोपधयः । ओषधीनां पुष्पाणि । पुष्पाणां
फलानि । फलानां पुरुषः । पुरुषस्य रेतः ॥ १ ॥

स ह प्रजापतिरीक्षाञ्चके । हन्त अस्मै प्रतिष्ठां कल्पयानीति । स स्त्रियं समृजे । तां सृष्ट्वा

निर्दिश्यन्ते ' ब्रीहियवास्तिलमाषा अणुप्रियंगवः ' अणवश्च अणुशब्दवाच्याः कविदेशे । प्रियंगवः प्रतिष्ठाः
कणुशब्देन । ' खल्वाः ' निष्पावाः बृहदशब्दवाच्या लोके । ' खलकुलाः ' कुलत्याः । एतद्व्यतिरेकेण यथाशक्ति
सर्वोपधयो ग्राह्याः फलानि चेत्यवोचाम । अपत्तिकानि वर्जयित्वा ॥ २२ ॥

इति श्रीहर्षकिशोरभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य ।

श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यंदिनशाखोपनिषद्-

बृहदारण्यकब्राह्मण्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकांडे पष्ठेऽध्याये

तृतीये श्रीमन्यकर्मब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (९) ६-३ ॥

पाठजन्या यथोपादिर्त्वा गुणैर्विशिष्टः पुत्रः आत्मनः त्रिभुध लोको यो भवतीति तत्सम्पादनाय मांरुणमार-
म्यते । प्राणदादीनः श्रीमन्यकर्म कृतवतः पुत्रमन्ये अधिकारः । यदा पुत्रमन्यं विकीर्षति तदा श्रीमन्ये कृत्वा
ऋतुकालं पत्न्याः प्रतीक्षेत इत्येतद् रेतस ओषध्यादिसारतमव तस्मत्पुत्रा अवगम्यते । ' एषा वै ' ।
' एषा ' चराणां ' भूतानां ' ' पृथिवी रसः ' सारभूता । " सर्वभूतानां मधु " (श. प. बृ. २ । ९ । १)
इति दमिहितम् । ' पृथिव्या आपः ' रसः । असु हि पृथिवी ओषा च प्रोषा च । " यदिदे सर्वम्योष्टं च
प्रोषं च " (श. प. बृ. २ । ९ । १ । १) इत्यमिहितम् । ' अपामोपधयः ' रसः । कार्यत्वादसत्त्वमोषध्याः
' ओषधीनां पुष्पाणि ' । ' पुष्पाणां फलानि ' । ' फलानां पुरुषः ' । ' पुरुषस्य रेतः ' । " सर्वम्योष्टेम्-
संज्ञः सम्भूतम् " ( ) इति ध्युन्तरान् । यत एवं सर्वभूतानां सारतममेतद् ' रेतः ' । अतः का
सु पदु अम्य यमेवा प्रतिष्ठेति ॥ १ ॥

' स ह ' महा ' प्रजापतिः ईक्षाञ्चके ' । ईक्षा कृत्वा ' स्त्रियं समृजे ' । ' तां ' च ' सृष्ट्वा ' ' अण-

ससृजे ता॒थुँ सृष्ट्वाऽधऽउपास्त॒ तस्मात्त्रिभुवमुधऽउपासीत श्रीर्ह्येषा सुऽ
एतम्प्राञ्चं ग्रावाणमात्मनऽएव समुदपारयत्तेनैनामुभ्यसृजत् ॥ २ ॥

(तु) तस्या वेदिरुपस्थः । (स्थो) लोमानि बर्हिश्चर्माधिपवणे समिद्धो
मध्यतस्तौ मुष्कौ स यावान्ह वै वाजपेयेन युजमानस्य लोको भवति
तावानस्य लोको भवति युऽएवम्विद्वानधोपहासञ्चरत्या सु स्त्रीणां
सुकृतम्बृद्धक्तेऽथ युऽइदम्विद्वानधोपहासञ्चरत्याऽस्य स्त्रियः सुकृत-
म्बृजते ॥ ३ ॥

(तऽए) एतद्ध स्म वै तद्विद्वानुद्दालकऽआरुणिराह । (है) एतद्ध स्म
वै तद्विद्वान्नाको मौद्गल्यऽआहैतद्ध स्म वै तद्विद्वान्कुमारहारितुऽआह बृहवो
मर्या ब्राह्मणायना निरिन्द्रिया विसुकृतोऽस्माल्लोकात्प्रयन्ति युऽइद-
म्विद्वानुत्तोऽधोपहासञ्चरन्तीति ॥ ४ ॥

अध उपास्त । तस्मात् स्त्रियमध उपासीत । श्रीर्हि एषा । स एतं प्राञ्चं ग्रावाणमात्मन एव समुद-
पारयत् । तेनैनामुभ्यसृजत् ॥ २ ॥

तस्या वेदिरुपस्थः । लोमानि बर्हिः । चर्माधिपवणे । समिद्धो मध्यतस्तौ मुष्कौ । स यावान्ह वै
वाजपेयेन लोको भवति । तावानस्य लोको भवति । य एवं विद्वानधोपहासं चरति । आ स स्त्रीणां
सुकृतं वृद्धक्ते । अथ य इदम्विद्वानधोपहासं चरति । आ अस्य स्त्रियः सुकृतं वृजते ॥ ३ ॥

एतद्ध स्म वै तद्विद्वानुद्दालक आरुणिराह । एतद्ध स्म वै तद्विद्वान्नाको मौद्गल्य आह । एतद्ध
स्म वै तद्विद्वान् कुमारहारित आह । बृहवो मर्या ब्राह्मणायना निरिन्द्रिया विसुकृतोऽस्माल्लोका-
त्प्रयन्ति । य इदम्विद्वानुत्तोऽधोपहासं चरन्ति । इति ॥ ४ ॥

उपास्त 'मैथुनाद्यं कर्म अधउपासनं नाम कृतवान् । 'तस्मात्' 'स्त्रियमेवाध उपासीत' । 'श्रीर्हि एषा' ।
श्रेष्ठ उपासकः । श्रेष्ठानुश्रयणा हि प्रजा । अत्र वाजपेयसामान्यं श्रुतिराह—'स एतमात्मनो ग्रावाणं' सोमा-
भिषवोपलस्थानीयं कठिनसामान्यात् । प्रजननेन्द्रियं 'उदपारयत्' उत्पूरितवान् स्त्रीव्यंजनं प्रति । 'तेन एनां'
स्त्रियं 'अभ्यसृजत्' अभिसंसर्गं कृतवान् ॥ २ ॥

तस्या वेदिरित्यादि समस्तं सामान्यं प्रसिद्धम् । समिद्धोऽग्निर्मध्यतो मध्यप्रदेशः स्त्रीव्यंजनस्य । 'तौ
मुष्कौ' वृषणौ अधिषवणफलके इति व्यवहितेन सम्बध्यते । वाजपेययाजिनः—'यावान् लोकः' प्रसिद्धः ।
'तावान्' विदुषो मैथुनकर्मणः फलं इति स्तूयते । तस्मात् बीभत्सा न कार्येति । 'य एवं विद्वानधोपहासं'
चरति । 'आ स स्त्रीणां सुकृतं वृजते' वर्जयति । 'अथ पुनर्यो वाजपेयसम्पत्तिं न जानाति । 'अविद्वान्'
रेतसो रसतम्वं च 'अधोपहासं चरति' । 'अस्य' अविदुषः स्त्रियः सुकृतं 'आवृजते' ॥ ३ ॥

'एतद्ध स्म वै तद्विद्वानुद्दालक आरुणिराह । अधोपहासाख्यं मैथुनं कर्म वाजपेयसम्पत्तिं विद्वानिति यावत् ।

बहु वाऽइदं सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रेतः स्कन्दति । तदभिमृशेदनु
वा मन्त्रयेत् यन्मेऽद्य रेतः पृथिवीमस्कान्तसीद्यदोषधीरप्यसरद्यदपः ।
इदमहन्तद्भेतऽआददे ॥ पुनर्मा मैत्विन्द्रियम्पुनस्तेजः पुनर्भृगः । पुन-
रग्नयो धिष्ण्या यथास्थानुक्कल्पन्तामित्युनामिकाङ्कुष्टाभ्यामादायान्तरेण
स्तनौ वा भ्रुवौ वा निमृञ्ज्यात् ॥ ५ ॥

(दु) अथ युद्युदकुऽआत्मानम्पश्येत् । (तु) तदभिमन्त्रयेत् मयि तेजऽ
इन्द्रियं यशो द्रविणं सुकृतमिति ॥ ६ ॥

श्रीर्ह वाऽएषा स्त्रीणां युन्मलोद्वासाः । (स्तु) तस्मान्मलोद्वाससं यश-
स्विनीमभिकम्पोपमन्त्रयेत् सा चेदस्मै न दद्यात्काममेनामुपक्रीणीयात्सा

बहु वा इदं सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रेतः स्कन्दति । तदभिमृशेदनु वा मन्त्रयेत्—“यन्मेऽद्य
रेतः पृथिवीमस्कान्तसीद्यदोषधीरप्यसरद्यदपः । इदमहं तद्रेत आददे ॥ पुनर्मा मैत्वि-
न्द्रियं पुनस्तेजः पुनर्भृगः । पुनरग्नयो धिष्ण्या यथास्थानं कल्पन्ताम् ” । इति—अना-
मिकाङ्कुष्टाभ्यामादाय । अन्तरेण स्तनौ वा भ्रुवौ वा निमृञ्ज्यात् ॥ ५ ॥

अथ यदि उदक आत्मानं पश्येत् । तदभिमन्त्रयेत्—“मयि तेज इन्द्रियं यशो द्रविणं
सुकृतम्”—इति ॥ ६ ॥

श्रीर्ह वा एषा स्त्रीणां युन्मलोद्वासाः । तस्मान्मलोद्वाससं यशस्विनीमभिकम्पोपमन्त्रयेत् ।

तथा ‘नाको मौद्गल्यः कुमारहारितश्च आह’ । किञ्च—एत आह्वरित्यभिधीयते । ‘बहवो मर्याः’ मरणधर्मिणो
मनुष्याः ब्राह्मणा अयनं येषां ते ‘ब्राह्मणायनाः’ ब्रह्मवन्धवो जातिमात्रोपजीविन इत्यर्थः । ‘निरिन्द्रियाः’
विरिष्टेन्द्रियाः । ‘विमुकृतः’ विगतमुकृतकर्माणः । अविद्वांसो मेथुनकर्मासक्ताः इति यावन् । किं ‘अस्मा-
होकाग्रपन्ति’ परलोकात्परिगृष्टाः । इति मेथुनकर्मणः अत्यन्तपापहेतुत्वं दर्शयति—य इदमविद्वांसोऽपोष-
हासं चरन्तीति ॥ ४ ॥

श्रीमन्त्रं कृत्वा पश्चात् ऋतुकालं ब्रह्मचर्येण प्रतीक्षतो यदिदं ‘रेतः स्कन्दति’ ‘बहु वा’ अल्पं वा
‘सुप्तस्य वा जाग्रतो वा’ रजःप्रावल्यात् ‘तदभिमृशेत्’ ‘अनुमन्त्रयेत् वा’ अनुगोपेदित्यर्थः । यदा अनि-
पृशति तदा ‘अनामिकाङ्कुष्टाभ्यां’ तद्रेतः आददे । “यन्मेऽद्य रेतः” इत्यादिना “आददे” इत्येवमन्तोन
मन्त्रेण । “पुनर्मा” इत्यनेन मन्त्रेण “निमृञ्ज्यात्” अन्तरेण मन्त्रे ‘भ्रुवौ’ भ्रुवोर्वा ‘स्तनौ’
स्तनोर्वो ॥ ५ ॥

‘अथ यदि’ कदाचित् ‘उदके आत्मानं’ आपमृष्टायां ‘पश्येत्’ । तत्रापि ‘अभिमन्त्रयेत्’ अनेन
मन्त्रेण “मयि तेजः” इति ॥ ६ ॥

‘श्रीर्ह वे’ ‘एषा’ पत्नी ‘स्त्रीणां’ मध्ये ‘यत्’ यस्मात् ‘मलोद्वासाः’ उद्भूतमलप्रवासाः । ‘तस्मात्

चेदस्मै नैव दद्यात्काममेनां यष्ट्या वा पाणिना वोपहृत्यातिक्रामेदिन्द्रियेण ते यशसा यशऽआददऽडुत्ययशऽएव भवति ॥ ७ ॥

स ग्रामिच्छेत् । (त्का) कामयेत मेति तस्यामर्थं निष्ठाप्य मुखेन मुखं सन्धायोपस्थमस्याऽअभिमृश्य जपेदङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधि जायसे । स त्वमङ्गकपायोऽसि दिग्धविद्धामिव मादयेति ॥ ८ ॥

(त्यु) अथ ग्रामिच्छेन्न गुर्भन्दधीतेति । तस्यामर्थं निष्ठाप्य मुखेन मुखं सन्धायामिष्ठाप्यापान्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेतऽआददऽडुत्यरेताऽएव भवति ॥ ९ ॥ शतम् ७६०० ॥

सा चेदस्मै न दद्यात् । काममेनामपक्रीणीयात् । सा चेदस्मै नैव दद्यात् । कामं एनां यष्ट्या वा पाणिना वोपहृत्यातिक्रामेत्—“ इन्द्रियेण ते यशसा यश आददे ”—इति । अयश एव भवति ॥ ७ ॥

— स ग्रामिच्छेत् । कामयेत मेति । तस्यामर्थं निष्ठाप्य । मुखेन मुखं सन्धाय । उपस्थमस्या अभिमृश्य जपेत्—“ अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधि जायसे । स त्वमङ्गकपायोऽसि दिग्धविद्धामिव मादय ”—इति ॥ ८ ॥

अथ ग्रामिच्छेत् । न गर्भं दधीतेति । तस्यामर्थं निष्ठाप्य । मुखेन मुखं सन्धाय—अभिष्ठाप्याप्यात् “ इन्द्रियेण ते रेतसा रेत आददे ”—इति । अरेता एव भवति ॥ ९ ॥

तां ‘ मलोद्भासं यशस्विनीं ’ श्रीमतीं अभिक्रम्याभिगम्य ‘ उपमन्त्रयेत् ’ । इदं अथ आवाग्यां कार्यं यत् पुत्रोत्पादनमिति । त्रिरात्रान्ते आच्छ्रुती ‘ सा चेत् ’ ‘ अस्मै ’ न दद्यान्मैथुनं कर्तुं ‘ काममेनां ’ अवक्रीणीयात् आमरणादिना ज्ञापयेत् । तयाऽपि ‘ सा नैव दद्यात् ’ चेत् । ‘ काममेनां ’ ‘ यष्ट्या वा पाणिना वा ’ उपहृत्यात् । अभिक्रामेन्मैथुनाय । शप्स्यामि त्वां दुर्भगां करिष्यामीति प्रत्याख्याय । तां अनेन मन्त्रेण उपगच्छेत् । “ इन्द्रियेण ते यशसा यशऽआददे ” इति । सा तस्मात् तदभिशापोद्धृत्वात् दुर्भगा इति ख्याता ‘ अयश एव भवति ’ । शाखांतरानुसारेणैदमुच्यते । सा चेत् अस्मै दद्यात् । अनुगुणा एव स्यात् भर्तुः । तदा अनेन मन्त्रेणोपगच्छेत् । “ इन्द्रियेण ते यशसा यश आदधामि ” इति । तदा यशस्विनावेव उभावपि भवतः ॥ ७ ॥

स ग्रामिच्छेत् । ‘ सः यां ’ भार्यामिच्छेत् इयं ‘ मा ’ मां ‘ कामयेतेति ’ । ‘ तस्यां ’ ‘ योनौ ’ ‘ अर्थः ’ प्रजननेन्द्रियं ‘ निष्ठाप्य ’ निक्षिप्य । ‘ मुखेन मुखं सन्धाय ’ । ‘ उपस्थं अस्याः अभिमृश्य जपेत् ’ इमं मन्त्रं “ अङ्गादङ्गात् ” इति ॥ ८ ॥

‘ अथ ग्रामिच्छेत् न गर्भं दधीत् ’ न धारयेत् गर्भिणी मा भूदिति । तस्यामर्थमिति । पूर्ववत् । ‘ अभिष्ठाप्य ’ प्राणनं प्रथमं कृत्वा, पश्चादपान्यात् । “ इन्द्रियेण ते रेतसा रेत आददे ” इत्यनेन मन्त्रेण । ‘ अरेता एव भवति ’ न गर्भधारिणी भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

(त्यु) अथ यामिच्छेद्गर्भं दधीतेति । तस्यामर्थं निष्ठाप्य मुखेन मुखं संधाय अपान्याभिप्राण्यदेन्द्रियेण ते रेतसा रेतऽआदधामितीति गर्भिण्येव भवति ॥ १० ॥

(त्यु) अथ यस्य जाययै जारः स्यात् । (त्त) तञ्चेद्विष्यादामपात्रे अग्निमुपसमाधाय प्रतिलोमुत्थं शरवर्हिं स्तीर्त्वा तुस्मिन्नेतास्तिष्ठः शरभृष्टीः प्रतिलोमाः सर्पिषाऽक्त्वा जुहुयान्मम समिद्धेऽहौपीराशोपराकाशौ तऽआददेऽसाविति नाम गृह्णाति मम समिद्धेऽहौपीः पुत्रपशूस्तऽआददेऽसाविति नाम गृह्णाति मम समिद्धेऽहौपीः प्राणापानौ तऽआददेऽसाविति नाम गृह्णाति स वा एष निरिन्द्रियो विमुकृदस्मालोकात्प्रैति यमेवंविद्ब्राह्मणः शपति तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य जायायाऽपहासुन्नेच्छेदुत ह्येवंभित्तुरो भवति ॥ ११ ॥

अथ यामिच्छेत् । गर्भं दधीतेति । तस्यामर्थं निष्ठाप्य । मुखेन मुखं संधाय अपान्याभिप्राण्यदेन्द्रियेण रेतसा ते रेत आदधामि — इति । गर्भिण्येव भवति ॥ १० ॥

अथ यस्य जाययै जारः स्यात् । तं चेद्विष्यात् । आमपात्रे अग्निमुपसमाधाय । प्रतिलोमं शरवर्हिः स्तीर्त्वा । तस्मिन्नेतास्तिष्ठः शरभृष्टीः प्रतिलोमाः सर्पिषा अक्त्वा जुहुयात् — “मम समिद्धेऽहौपीराशोपराकाशौ त आददे असौ” — इति नाम गृह्णाति । “मम समिद्धेऽहौपीः पुत्रपशूस्त आददे असौ” — इति नाम गृह्णाति । “मम समिद्धेऽहौपीः प्राणापानौ त आददे असौ” — इति नाम गृह्णाति । स वा एष निरिन्द्रियो विमुकृदस्मालोकात्प्रैति । यमेवंविद्ब्राह्मणः शपति । तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य जायाया उपहासं नेच्छेत् । उत हि एवंभित्तुरो भवति ॥ ११ ॥

अथ यामिच्छेद्गर्भं दधीत इति । तस्या अर्थमित्यादि पूर्ववत् । पूर्वविपर्ययेण ‘अपान्य अभिप्राण्यदेन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदधामि’ इति । ‘गर्भिण्येव भवति’ ॥ १० ॥

‘अथ’ पुनः ‘यस्य जाययै जारः’ उपपत्तिः ‘स्यात्’ । ‘तं चेन् विष्यात्’ अभिचरिष्यामि एवं इति मन्येत । तस्येदं कर्म । ‘आमपात्रे’ ‘अग्निमुपसमाधाय’ । सर्वं ‘प्रतिलोमं’ कुर्वत् । तन् तस्मिन्नेतास्तिष्ठः शरभृष्टीः ‘शरैर्षीकः’ ‘सर्पिषा अक्त्वा’ ‘जुहेनाम्यज्य’ ‘प्रतिलोमाः’ विपरीतामाः ‘जुहुयात्’ । “मम समिद्धेऽहौपीः” शप्यादा आहूयः । ‘अमाशिति’ नाममर्त्यं प्रत्येकम् । स एषः ‘एवंविद्’ ‘ब्राह्मणः’ । ‘स’ शपति । ‘म विमुकृत्’ विष्टजपुष्यकर्मा ‘प्रैति’ । ‘तस्मान् एवंविद् श्रोत्रियस्य जायायाः’

(त्व) अथ यस्य जायामार्तवुम्बिन्देत् । (त्व) व्यहङ्कृत्से नु पिबेदु-
हतवासा नैनाम्बुपलो न वृषल्युपहन्यात्त्रिरात्रान्तऽ आप्लूय व्रीहीनुव-
घातयेत् ॥ १२ ॥

(त्स) स युऽ इच्छेत् । (त्पु) पुत्रो मे गौरो जायेत वेदमनुब्रवीत
सर्वमायुरियादिति क्षीरौदनम्पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्रीयातामीश्वरौ
जनयितवै ॥ १३ ॥

(वाऽअ) अथ युऽ इच्छेत् । (त्पु) पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो जायेत
द्वौ वेदावनुब्रवीत सर्वमायुरियादिति दध्योदनम्पाचयित्वा सर्पि-
ष्मन्तमश्रीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १४ ॥

अथ यस्य जायामार्तवं विन्देत् । व्यहं कंसे न पिबेत् । अहतवासाः । नैनां वृषलो न वृषल्यु-
पहन्यात् । त्रिरात्रान्तं आप्लूय । व्रीहीनुवघातयेत् ॥ १२ ॥

स य इच्छेत् । पुत्रो मे गौरो जायेत । वेदमनुब्रवीत । सर्वमायुरियात् इति । क्षीरौदनं पाच-
यित्वा । सर्पिष्मन्तमश्रीयाताम् । ईश्वरौ जनयितवै ॥ १३ ॥

अथ य इच्छेत् । पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो जायेत । द्वौ वेदावनुब्रवीत । सर्वमायुरियात् इति ।
दध्योदनं पाचयित्वा । सर्पिष्मन्तमश्रीयाताम् । ईश्वरौ जनयितवै ॥ १४ ॥

दारेण ' नोपहासं ' नर्मापि न कुर्यात् । किमुत अधोपहासम् । ' हि ' यस्मात् एवंविदपि तावत् ' परो
भवति ' । शत्रुर्मवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

' अथ यस्य जायामार्तवं विन्देत् ' ऋतुभावः प्राप्नुयात् इत्येवमादिग्रन्थः " श्रीहं वा एषा स्त्रीणां "—
(कं. ७) इत्यतः पूर्वं द्रष्टव्यः । सामर्थ्यात् । ' व्यहं कंसे न पिबेत् ' । अहतवासाश्च भवेत् । ' न एनां '
स्त्रातां अस्मातां च ' वृषलो वृषली वा ' नोपहन्यान्नोपसृशेत् । ' त्रिरात्रान्ते ' त्रिरात्रऋतुसमाप्तौ ' आप्लूय '
स्नात्वा ' अहतवासाः ' स्यात् । इति व्यवहितेन संबन्धः । तामाप्लुतां ' व्रीहीनुवघातयेत् ' मोक्षवघाताय तामेव
विनियुज्यात् ॥ १२ ॥

' स य इच्छेत् पुत्रो मे गौरः ' वर्णतः ' जायेत ' । ' वेदमेकमनुब्रवीत ' । ' सर्वमायुरियात् ' वर्षशतम् ।
' क्षीरौदनं पाचयित्वा ' । ' सर्पिष्मन्तमश्रीयातां ' । ' ईश्वरौ जनयितवै ' ॥ १३ ॥

' दध्योदनं ' दध्ना चरुं ' पाचयित्वा ' । ' पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो जायेत द्वौ वेदावनुब्रवीत सर्वमायुरिया-
दिति ' पुत्रं चेदिच्छति ॥ १४ ॥

-(वाऽअ) अथ अऽ इच्छेत् । (त्पु) पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो जायेत त्रीन्वेदानुबुवीत सर्वमायुरियादित्युदौदनम्पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्रीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १५ ॥

(वाऽअ) अथ अऽ इच्छेत् । (हु) दुहिता मे पण्डिता जायेत सर्वमायुरियादिति तिलौदनम्पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्रीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १६ ॥

(वाऽअ) अथ अऽ इच्छेत् । (त्पु) पुत्रो मे पण्डितो विजिगीथः समितिङ्गमः शुश्रूषिताम्बाचम्भापिता जायेत सर्वान्वेदानुबुवीत सर्वमायुरियादिति मांसीदनम्पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्रीयातामीश्वरौ जनयित्वाऽ औक्षेण वाऽऽर्पणेन वा ॥ १७ ॥

(वाऽथा) अथाभिप्रातरेव । स्थालीपाकावृताऽऽज्यञ्चेष्टित्वा स्थाली-

अथ य इच्छेत् । पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो जायेत । त्रीन् वेदानुबुवीत । सर्वमायुरियात् इति । उदौदनं पाचयित्वा । सर्पिष्मन्तमश्रीयाताम् । ईश्वरौ जनयितवै ॥ १५ ॥

अथ य इच्छेत् । दुहिता मे पण्डिता जायेत । सर्वमायुरियात् इति । तिलौदनं पाचयित्वा । सर्पिष्मन्तमश्रीयाताम् । ईश्वरौ जनयितवै ॥ १६ ॥

अथ य इच्छेत् । पुत्रो मे पण्डितो विजिगीथः समितिङ्गमः शुश्रूषितां वाचं भापिता जायेत । सर्वान्वेदानुबुवीत । सर्वमायुरियात् इति । मांसीदनं पाचयित्वा । सर्पिष्मन्तमश्रीयाताम् । ईश्वरौ जनयितवै । औक्षेण वा । आर्पणेन वा ॥ १७ ॥

अथाभिप्रातरेव । स्थालीपाकावृता आज्यं चेष्टित्वा । स्थालीपाकस्योपवातं जुहोति-“ अग्रये

“ अथ य इच्छेत् पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो जायेत त्रीन् वेदानुबुवीत ” इत्यादि । इच्छति पुत्रम् । तदा एवमत्र न नियमः । यैवलमेव स्वामाविकं औदनम् । उदकग्रहणमन्यप्रसंगनिरासार्थम् ॥ १५ ॥

‘ दुहिता मे पण्डिता जायेत ’ । दुहितुः पण्डित्यं गृह्यतत्रविषयमेव । वेदे अनधिकारात् । ‘ तिलौदनं ’ कृतम् ॥ १६ ॥

विधिं जिगीथः ‘ विजिगीथः ’ प्रख्यात इति यावत् । ‘ समितिङ्गमः ’ समो गच्छतीति प्रगल्भः शयेत-स्पांष्ट्यस्य पृथक् ग्रहणम् । ‘ शुश्रूषिता ’ श्रोतुमिष्टां रमणीयां ‘ वाचं ’ ‘ भापिता ’ संवृताया अर्थवत्या वाचो भापितेत्यर्थः । मांसमिष्टमौदनं ‘ मांसीदनं ’ तन्मांसनियमार्थं ब्रवीति ‘ औक्षेण वा ’ मांसेन । उक्षा सेचनं समर्थः पुण्यः । तदीयं मांसम् । ‘ आर्पणेन वा ’ । ऋषमस्ततोऽयधिक्ययाः । तदीयमार्थं मांसम् ॥ १७ ॥

‘ अथाभिप्रातरेव ’ काले अववातनिर्हृताम् तदुत्थानादाय ‘ स्थालीपाकावृता ’ ‘ आज्यं चेष्टित्वा ’ ‘ आग्र-

पाकुस्योपघातजुहोत्यमुये स्वाहाऽनुमतये स्वाहा देवाय सवित्रे सत्यप्र-
सवाय स्वाहेति हुत्वोद्धृत्य प्राश्नाति प्राश्येतरस्याः प्रयच्छति प्रक्षाल्य
पाणीऽउदपात्रं पूरयित्वा तेनैनात्रिरभ्युक्षति-उत्तिष्ठातो विश्वावसोऽन्या-
मिच्छ प्रफुर्व्यम् । सुजायाम्पत्या सहेति ॥ १८ ॥

(त्य) अथैनामभिपद्यते । (तेऽमो) अमोऽहमस्मि सा त्वं सा त्वम-
स्यमोऽअहम् । सामाहमस्मि ऽ ऋक्त्वन्द्यौरहमपृथिवी त्वम् ॥ तावेहि
संभ्रावहै सह रेतो दधावहै । पुंसे पुत्राय वित्तयऽडुति ॥ १९ ॥

(त्य) अथास्याऽऊरू विहापयति । विजिहीथान्द्यावापृथिवीऽडुति
तस्यामर्थं निष्ठाप्य मुखेन मुखं सन्धाय त्रिरेनामुनुलोमामुनुमार्ष्टुं विष्णु-
र्योनिङ्कलपयतु त्वष्टा रूपाणि पिंशतु । आसिञ्चतु प्रजापतिर्द्धाता

स्वाहा । अनुमतये स्वाहा । देवाय सवित्रे प्रसवित्रे सत्यप्रसवाय स्वाहा ”-इति ।
हुत्वा, उद्धृत्य, प्राश्नाति । प्राश्य, इतरस्याः प्रयच्छति । प्रक्षाल्य पाणी, उदपात्रं पूरयित्वा,
तेनैनां त्रिरभ्युक्षति-“ उत्तिष्ठातो विश्वावसोऽन्यामिच्छ प्रफुर्व्यम् । सं जायां पत्या
सह ”-इति ॥ १८ ॥

अथैनामभिपद्यते-“ अमोऽहमस्मि सां त्वं सा त्वमस्यमोऽअहम् । सामाहमस्मि ऋक्
त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वम् ॥ तावेहि संभ्रावहै सह रेतो दधावहै । पुंसे पुत्राय वित्तये ”
इति ॥ १९ ॥

अथ गर्भाधानम् ।

अथास्या ऊरू विहापयति-“ विजिहीथां द्यावापृथिवी ”-इति । तस्यामर्थं निष्ठाप्य ।

संस्कारं कृत्वा चरं श्रपयित्वा स्थालीपाकस्याहुतीः ‘ जुहोति ’ उपघातमुपहृत्योपहृत्य । “ अग्नये स्वाहा ”
इत्याद्याः । गार्ह्यः सर्वो विधिर्द्रष्टव्योऽत्र । ‘ हुत्वोद्धृत्य ’ चरशेषं ‘ प्राश्नाति ’ स्वयं ‘ प्राश्य ’ इतरस्याः
पत्यै ‘ प्रयच्छति ’ उच्छिष्टम् । ‘ प्रक्षाल्य पाणी ’ आचम्य ‘ उदपात्रं पूरयित्वा ’ । तेनोदकेनैनां ‘ त्रिर-
भ्युक्षति ’ अनेन मन्त्रेण “ उत्तिष्ठातो विश्वावसो ”-इति । सठ्ठमंत्रोच्चारणम् ॥ १८ ॥

‘ अथैनामभिपद्यते ’ । क्षिरौदनादि यथाऽपत्यकामं भुक्तेति क्रमोऽत्र द्रष्टव्यः । संनिवेशकाले “ अमो-
ऽहमस्मि ” इत्यादिमन्त्रेणाभिपद्यते ॥ १९ ॥

‘ अथास्या ऊरू विहापयति ’ विलेपयति । “ विजिहीथां द्यावापृथिवी ” इत्यनेन । तस्यामर्थमित्यादि

गुर्भन्द्वातु ते । गुर्भन्धेहि सिनीवालि गुर्भन्धेहि पृथुष्टुके । गुर्भन्तेऽ
अश्विनौ देवावाधत्ताम्पुष्करस्रजौ ॥ २० ॥

हिरण्ययीऽअरुणी । आभ्यान्निर्मन्थतामश्विनौ देवौ । तुन्ते गुर्भन्द्वा-
महे दशमे मासि सूतवे ॥ यथाऽग्निगर्भा पृथिवी यथा द्यौरिन्द्रेण
गर्भिणी । वायुर्दिशा यथा गुर्भऽएवङ्गुर्भन्द्वामि तेऽसाविति नाम
गृह्णाति ॥ २१ ॥

सोप्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति । यथा वातः पुष्करिणीं समीङ्गयति
सर्वतः । एवा ते गुर्भऽ एजतु सहावैतु जरायुणा ॥ इन्द्रस्यायुम्वज्रः
कृतः सांगडः सपरिश्रयः । तमिन्द्र निर्जहि गुर्भेण सावरं सहेति ॥ २२ ॥

मुखेन मुखं सन्धाय । त्रिरेनामनुलोमामनुमार्ष्टि—“ विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपोणि
पिंशतु । आसिचतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते ॥ गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि
पृथुष्टुके । गर्भं ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ ॥ २० ॥

हिरण्ययी अरुणी आभ्यां निर्मन्थतामश्विनौ देवौ । तं ते गर्भं दधामहे दशमे
मासि सूतवे ॥ यथाऽग्निगर्भा पृथिवी यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी । वायुर्दिशा यथा गर्भं
एवं गर्भं दधामि ते ” ॥ ‘असौ’ इति नाम गृह्णाति ॥ २१ ॥

अथ सोप्यन्तीकर्म ।

सोप्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति—“ यथा वातः पुष्करिणीं समीङ्गयति सर्वतः । एवा ते गर्भं
एजतु सहावैतु जरायुणा ॥ इन्द्रस्यायं वज्रः कृतः सांगडः सपरिश्रयः । तमिन्द्र
निर्जहि गर्भेण सावरं सह ”—इति ॥ २२ ॥

पूर्ववत् । ‘त्रिरेनां’ शिरःप्रभृत्यनुलोमामनुमार्ष्टि । “ विष्णुर्योनिम् ” इत्यादि प्रतिमन्त्रम् । अन्ते ‘नाम
गृह्णाति’ ‘असाविति’ तस्याः ॥ २० ॥ २१ ॥

‘सोप्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति’ प्रभृतिकाले मुखप्रसवार्थं अनेन मंत्रद्वयेन “ यथा वातः पुष्करिणीं समी-
ङ्गयति सर्वतः । एवा ते गर्भं एजतु ” इत्यादिना ॥ २२ ॥

१-‘कल्पयति’ अथवा वातः विनामसौ दर्शनयोग्यान्तर्येभ्यो भावः । २-‘सिनीवालि’ अमवति इति । ३-‘पृथुष्टुके’
पृथुर्गर्भाणां स्तुष्टः स्तुतिर्वैष्णव्यान्तर्येभ्यो । तद्वेगं वर्तमाने इत्यर्थः । ४-‘सूतवे’ प्रसवोत्सवे । ५-‘समोङ्गयति’-संवालयति ।
६-‘एवा’ एवमेव । ७-‘सांगडः’ सांगतः, अर्गन्नेन निर्योनेन गदितः । ८-‘सपरिश्रयः’ परिषेदनसहितः । ९-‘नाम’ इतिमन्त्रे
इत्यन्ते । वस्तुसावरः । वायुवायं प्रसूतिदाहर्षः । १०-‘सावरं’ मंगलेतीत्या वद ।

जातेऽग्निमुपसमाधाय । (या) अङ्कुऽ आधाय कथंसे पृषदाज्य-
मानीय पृषदाज्यस्योपघातं जुहोत्यस्मिन्सहस्रपुण्यासुमेधमानः स्वे
गृहे । अस्योपसन्ध्याम्मा च्छेत्सीत्प्रजया च पशुभिश्च स्वाहा । मयि
प्राणांस्त्वयि मनसा जुहोमि स्वाहा ॥ २३ ॥

यत्कुर्मणाऽत्यरीरिचम् । यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्टत्स्विष्टं कृद्धि-
त्स्विष्टं सुहुतं करोतु स्वाहेति ॥ २४ ॥

(त्व) अथास्यायुष्यङ्करोति । दक्षिणङ्कुर्णमभिनिधाय वाग्वागिति
त्रिः अथास्य नामधेयङ्करोति वेदोऽसीति तदस्यैतद्गृहमेव नाम स्यादथ
दधि मधु घृतं सृज्यानन्तर्हितेन जातरूपेण प्राशयति भूस्त्वयि
दधामि भुवस्त्वयि दधामि स्वस्त्वयि दधामि भूर्भुवः स्वः सुर्वन्त्वयि
दधामीति ॥ २५ ॥

अथ जातकर्म ।

जाते अग्निमुपसमाधाय । अंके आधाय । कंसे पृषदाज्यमानीय । पृषदाज्यस्योपघातं
जुहोति—“ अस्मिन् सहस्रं पुण्यासुमेधमानः स्वे गृहे । अस्योपसन्ध्याम्मा च्छेत्सी-
त्प्रजया च पशुभिश्च स्वाहा ॥ मयि प्राणांस्त्वयि मनसा जुहोमि स्वाहा ” ॥ २३ ॥

“ यत्कर्मणाऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्टत् स्विष्टं कृतं विद्वान्
स्विष्टं सुहुतं करोतु स्वाहा ”—इति ॥ २४ ॥

अथायुष्यकरणम् ।

अथास्यायुष्यं करोति—दक्षिणं कर्णमभिनिधाय, वाग्वागिति त्रिः । अथास्य नामधेयं करोति—
“ वेदोऽसि ” इति । तदस्यैतद् गृहमेव नाम स्यात् । अथ दधिमधुघृतं संसृज्य, अनन्तर्हितेन
जातरूपेण प्राशयति—“ भूस्त्वयि दधामि । भुवस्त्वयि दधामि । स्वस्त्वयि दधामि ।
भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामि ”—इति ॥ २५ ॥

अथ जातकर्म । ‘ जातेऽग्निमुपसमाधाय ’ ‘ अंक आधाय ’ ‘ कंसे पृषदाज्यमानीय ’ सत्रीय संयोग्य
‘ पृषदाज्यस्योपघातं जुहोति ’ । “ अस्मिन् सहस्रम् ” इति । आवापस्याने ॥ २३ ॥ २४ ॥

‘ अथास्यायुष्यं करोति ’ । ‘ अथास्य ’ ‘ दक्षिणं कर्णमभिनिधाय ’ स्वमुखम् । ‘ वाग्वागिति त्रिः ’
जपेत् । ‘ अथास्य नामधेयं करोति ’ “ वेदोऽसि ” इति । ‘ तदस्यैतत् ’ ‘ गृहमेव ’ गोप्यमेव नाम भवति

(त्यु) अथैनमभिमृशति । (त्यु) अश्मा भवपरशुर्भव हिरण्यमसुतुम्भव
आत्मा वै पुत्रनामाऽसि स जीव शरदः शतमिति ॥ २६ ॥

(त्यु) अथास्य मातरमभिमन्त्रयते । (तऽड्ड) इडाऽसि मैत्रावरुणी
व्वीरे व्वीरुमजीजनथाः । सा त्वुम्बीरुवती भव याऽस्मान्वीरुवतोऽ-
कराडिति ॥ २७ ॥

(त्यु) अथैनम्मात्रे प्रदाय स्तनमप्रयच्छति । यस्ते स्तनः शशयो यो

अथैनमभिमृशति—“ अश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमसुतुं भव । आत्मा वै पुत्रनामा-
ऽसि स जीव शरदः शतम् ”—इति ॥ २६ ॥

अथास्य मातरमभिमन्त्रयते—“ इडाऽसि मैत्रावरुणी व्वीरे व्वीरुमजीजनथाः । सा त्वं
व्वीरुवती भव याऽस्मान् व्वीरुवतोऽकरत् ”—इति ॥ २७ ॥

अथ स्तन्यप्रदानम् ।

अथैनं मात्रे प्रदाय स्तनं प्रयच्छति—“ यस्ते स्तनः शशयो यो मयो भूर्यो रत्नधा

“ वेदः ” इति । ‘ अथ दधि मनु घृतं संसृज्य ’ सन्नीय ‘ अनन्ताहितेन ’ वस्वन्तराव्यवहितेन ‘ जातरूपेण ’
हिरण्येन ‘ प्राशयति ’ “ भूस्त्वयि दधामि ” इत्येतीमन्त्रैः प्रत्येकम् ॥ २६ ॥

‘ अथैनमभिमृशति ’—“ अश्मा भव ” इत्यादिना । हे पुत्र ! ‘ अश्मा भव ’ पाषाणवस्थिरो भवेत्यर्थः । ‘ परशुर्भव ’
यथा अयःस्पृगाच्छं यं स्पृशति तस्य सुवर्णत्वं करोति, तथा त्वमपि यं स्पृशति करेण मस्तके तस्य सुवर्ण-
त्वं सुवर्णय्य कर्तुं समर्थो भवेत्यर्थः । किं च ‘ हिरण्यमसुतुं भव ’ अक्षयं सुवर्णं परमात्मरूपं वित्तं भवेत्यर्थः ।
तदेवोक्तं—“ नादिर्नान्तो न मयं वा यस्य वित्तस्य वियते । भोगे न च क्षयं याति तदेव वसु दीयताम् ”—

( ) इति । तदेव स्मृत्यति—“ आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ”—व्यवहारत इति ॥ २६ ॥

‘ अथास्य मातरमभिमन्त्रयते ’—“ इडाऽसि ” इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २७ ॥

‘ अथैनं मात्रे प्रदाय ’ स्वांकस्यम् । ‘ स्तनमप्रयच्छति ’—“ यस्ते स्तनः ” इत्यादिमन्त्रेण ॥ २८ ॥

१—‘ इडा ’ मोर्या, यद्वा वृषिर्वा, यद्वा इदानीं प्राप्ता इति ।

२—‘ मैत्रावरुणी ’ मैत्रावरुणो यद्विष्टतस्य भार्वा अहन्धती, यद्वा मैत्रावरुणत्वमिवयिणी, यद्वा मित्रावरुणयोश्चपमा इति ।

३—‘ शशयः ’ शशयावः तव देहे वर्तमानोऽन्वेरजुषुक्तः शुभ इत्यन्ते इति शेषः । इति द्विवेदगोः । अथवा ‘ शशयः ’
शशय प्रथमवकारस्याने ‘ श ’ इत्यक्षरव्यापारं इति शशयः कर्मफलं देहेऽस्मिन्वर्ततेन प्युपसेत्सेन तद् वतत इति शशयः ।
यद्वा शं सुतं तस्य हेतुभूतं शयः स्थितिः स्थानं मनोवायवदेसाहं यस्य तन्मय एव शशयः । इति मित्रावरुणा मित्रावरुणाधम-
शुभिः । ‘ शशयः ’ “ शीघ्रं स्वरे ” । शुभ इत्यन्ते अनुपशुणोऽन्त्येः । इत्युच्यते । ‘ शशयः ’ शने इति ‘ शशयः । अनुपशुण्ये
शिवं पूर्वस्वतत्वं च छान्दसम् । शुभ इत्यन्तेऽन्वेरजुषुक्तः । “ यस्ते शानो मिदितो शुशयो ” (स. प. १४ । २ । ११ । १५)
इति धृतेः । इति मरिचः ॥

४—‘ वेदः ’ अनुभवः सर्वस्य मित्रं स्वर्गं परमात्मतत्त्वम् । इति द्विवेदगो व्याचक्ष्यो ॥

५—अग्निमुपमन्त्रयन्नेन प्रायशो मंत्रा वतान्ता इति मन्त्रा भाष्यकार्येन व्यवहृताः । । धातुमन्त्रवत्पुत्रमन्त्रा मन्त्रो
मन्त्रगणितमन्त्रेण द्विवेदगो निरुक्तान्नाभमनुविध्या इत्यन्तः स्यात्तावन् तावन्मन्त्रमुच्यते स्तुतमन्त्रवत्तत्त्वं इत्यमिति ॥

मयोभूम्भो रत्नधा वसुविद्युः सुदन्नः । येन विश्वा पुण्यसि वार्याणि
सरस्वति तमिह धातवेऽकारिति ॥ २८ ॥

तम्बुऽ एतमाहुः । (२) अतिपिता वताभूरतिपितामहो वताभूः ।
परमाम्बत काष्ठाम्नाप श्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेन युऽ एवम्बिदो ब्राह्मणस्य
पुत्रो जायते ॥ २९ ॥

(तेऽथ) अथ वृथैशः । (स्तु) तदिदम्बयम्भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजी-
पुत्रो वात्सीमाण्डवीपुत्राद्वात्सीमाण्डवीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो
गार्गीपुत्राद्गार्गीपुत्रः पाराशरीकौण्डिनीपुत्रात्पाराशरीकौण्डिनीपुत्रो
गार्गीपुत्राद्गार्गीपुत्रो गार्गीपुत्राद्गार्गीपुत्रो वाडेयीपुत्राद्वाडेयीपुत्रो
मौपिकीपुत्रान्मौपिकीपुत्रो हारिकर्णीपुत्राद्धारिकर्णीपुत्रो भारद्वाजी-
पुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पैङ्गीपुत्रात्पैङ्गीपुत्रः शौनकीपुत्राच्छौनकीपुत्रः ॥ ३० ॥

वसुविद्यु यः सुदन्नः । येन विश्वा पुण्यसि वार्याणि सरस्वति तमिह धातवेऽकः ॥
(वा० सं० ३८ । ५) इति ॥ २८ ॥

तं वा एतमाहुः । अतिपिता वताभूरतिपितामहो वताभूः । परमां बत काष्ठां प्राप श्रिया यशसा
ब्रह्मवर्चसेन । यः एवंविदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायते ॥ २९ ॥

अथ स्त्रीप्रधानो विद्यावंशः ।

अथ वंशः । तदिदम् १ वयं भारद्वाजीपुत्रात् । २ भारद्वाजीपुत्रो वात्सीमाण्डवीपुत्रात् ।
३ वात्सीमाण्डवीपुत्रः पाराशरीपुत्रात् । ४ पाराशरीपुत्रो गार्गीपुत्रात् । ५ गार्गीपुत्रः पाराशरी-

तं वा एतमाहुरिति । अनेन विधिना मन्त्रवद्र्माधानजातकर्मादिना जातः संस्कृतश्च पुत्रः पितरं पिता-
महं वा अतिशेते । ' बतेति ' विस्मये । ' श्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेन ' च ' परमां काष्ठां ' निष्ठां ' प्रापं '
इत्येवं स्तुत्यो भवतीत्यर्थः । यस्य च ' एवंविदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायते ' । स चैवं स्तुत्यो भवतीत्यर्था-
हारः । इति ॥ २९ ॥

अयानंतरं समस्तप्रवचनवंशः स्त्रीप्राधान्यात् गुणवान् पुत्रो भवतीति प्रस्तुतम् । अतः स्त्रीविशेषेणेनैव पुत्र-

१- ' वसुविद्यु ' वसु कर्मफलं तद्विन्दन्तीति वसुविद्यु इति ॥

२- ' सुदन्नः ' सुष्ठु ददातीति सुदन्नः कल्याणद इति ॥

३- अथो वपनिपुङ्क्तो जतकर्मनामकर्मणोर्विधिः वयोक्तृमाणविद्याविदः कृतधर्मिन्यस्य पुत्रमन्यमनुतिष्ठत एवेत्यवधार्यते
मरणप्राप्तत्वात् । पारस्करश्रौतसूत्रे-अनेतादृशः सामान्येन सर्वस्य द्विजातेरित्यवसेयः प्रकरणपार्थक्यात् । इत्येवमुपपन्नाधि-
कारिभेदोऽवगम्यतामिति ॥

४- पुत्रमन्यकर्मणः स्त्रीसंस्कारार्थेनेकाकल्पात्तरनभिधानादयं वंशः स्त्रीप्राधान्येनोच्यते । इति द्विवेदांगो व्याचक्ष्यो ॥

काश्यपीवालाक्यामाठरीपुत्रात् । (त्का) काश्यपीवालाक्यामाठरीपुत्रः कौ-
त्सीपुत्रात्कौत्सीपुत्रो बौधीपुत्राद्बौधीपुत्रः शालङ्कायनीपुत्राच्छालङ्कायनी-
पुत्रो वार्षगणीपुत्राद्वार्षगणीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रऽआत्रेयी-
पुत्राद्वात्रेयीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो वात्सीपुत्राद्वात्सीपुत्रो भार-
द्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो वार्कारुणीपुत्राद्वा-
र्कारुणीपुत्रऽआर्त्तभागीपुत्राद्आर्त्तभागीपुत्रः शौङ्गीपुत्राच्छौङ्गीपुत्रः साङ्कृ-
तीपुत्रात्साङ्कृतीपुत्रः ॥ ३१ ॥

(५) आलम्बीपुत्रात् । (डा) आलम्बीपुत्रऽआलम्बायनीपुत्राद्आलम्बायनी-
पुत्रो जायन्तीपुत्राज्जायन्तीपुत्रो माण्डूकायनीपुत्रान्माण्डूकायनीपुत्रो
माण्डूकीपुत्रान्माण्डूकीपुत्रः शण्डिलीपुत्राच्छण्डिलीपुत्रो राथीतरी-
पुत्राद्वाथीतरीपुत्रः कौञ्चिकीपुत्राभ्याङ्कौञ्चिकीपुत्रौ वैदमृतीपुत्राद्वैद-
मृतीपुत्रो आलुकीपुत्राद्आलुकीपुत्रः प्राचीनयोगीपुत्रात्प्राचीनयोगीपुत्रः
साञ्जीवीपुत्रात्साञ्जीवीपुत्रः कार्शकेयीपुत्रात्कार्शकेयीपुत्रः ॥ ३२ ॥

कौण्डिनीपुत्रात् । ६ पाराशरीकौण्डिनीपुत्रो गार्गीपुत्रात् । ७ गार्गीपुत्रो गार्गीपुत्रात् । ८ गार्गी-
पुत्रो वाडेयीपुत्रात् । ९ वाडेयीपुत्रो मीपिकीपुत्रात् । १० मीपिकीपुत्रो हारिकर्णोपुत्रात् ।
११ हारिकर्णोपुत्रो भारद्वाजीपुत्रात् । १२ भारद्वाजीपुत्रः पेंगीपुत्रात् । १३ पेंगीपुत्रः शौनकी-
पुत्रात् । १४ शौनकीपुत्रः-॥ ३० ॥

काश्यपीवालाक्यामाठरीपुत्रात् । १५ काश्यपीवालाक्यामाठरीपुत्रः कौत्सीपुत्रात् । १६ कौत्सी-
पुत्रो बौधीपुत्रात् । १७ बौधीपुत्रः शालङ्कायनीपुत्रात् । १८ शालङ्कायनीपुत्रो वार्षगणीपुत्रात् ।
१९ वार्षगणीपुत्रो गौतमीपुत्रात् । २० गौतमीपुत्र आत्रेयीपुत्रात् । २१ आत्रेयीपुत्रो गौतमी-
पुत्रात् । २२ गौतमीपुत्रो वात्सीपुत्रात् । २३ वात्सीपुत्रो भारद्वाजीपुत्रात् । २४ भारद्वाजीपुत्रः
पाराशरीपुत्रात् । २५ पाराशरीपुत्रो वार्कारुणीपुत्रात् । २६ वार्कारुणीपुत्र आर्त्तभागीपुत्रात् ।
२७ आर्त्तभागीपुत्रः शौङ्गीपुत्रात् । २८ शौङ्गीपुत्रः साङ्कृतीपुत्रात् । २९ साङ्कृतीपुत्रः-॥ ३१ ॥

आलंबीपुत्रात् । ३० आलंबीपुत्र आलंबायनीपुत्रात् । ३१ आलंबायनीपुत्रो जायन्ती-
पुत्रात् । ३२ जायन्तीपुत्रो माण्डूकायनीपुत्रात् । ३३ माण्डूकायनीपुत्रो माण्डूकीपुत्रात् ।

विशेषणान् आचार्यपरंपरा कीर्यते । आदित्यमासस्य यावद्भारद्वाजीपुत्रः तावद्भेषुगो निपताचार्यपरमः
'बंशः' समस्तभ्यं प्रवचनस्य न त्वेकस्य श्रितस्तान्दस्य । तस्य च सर्वपदेशेन्यायकारणात् । आदिशालङ्क्यः

प्राश्रीपुत्राडासुरिवासिनः । प्राश्रीपुत्राऽआसुरायणादासुरायणऽ आसुरे-
रासुरिर्वाज्ञवल्क्याद्याज्ञवल्क्यऽउद्दालकादुद्दालकोऽरुणादरुणऽ उपवेशे-
रुपवेशिः कुश्रेः कुश्रिर्वाजश्रवसो वाजश्रवा जिह्वावतो बाध्योगा-
जिह्वावान्बाध्योगोऽसिताद्वार्षगणादसितो वार्षगणो हरितात्कुश्यपाङ्क-
रितः कुश्यपः शिल्पात्कुश्यपाच्छिल्पः कुश्यपः कुश्यपाञ्चैध्रुवेः कुश्यपो
नैध्रुविर्वाचो वागम्भिण्याऽअम्भिण्यादित्यादादित्यानीमानि शुक्लानि
यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते ॥ ३३ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे सप्तमे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमे प्रपाठके
पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (७) ५।५ ॥ (९) ६-४ ॥

आदितो नवमोऽध्यायः सप्तमप्रपाठकश्च बृहदारण्यकोपनिषदि तु
षष्ठोऽध्यायः पञ्चमः प्रपाठकश्च समाप्तः ॥

प्रपाठके कण्डिकासंख्या ॥ १०१ ॥ अध्याये कण्डिकासंख्या ॥ ८९ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्यध्यायद्वयात्मकमन्तिमं खिलकाण्डं समाप्तम् ।

इति षडध्यायी बृहदारण्यकोपनिषत्समाप्ता ॥

३४ मांडूकीपुत्रः शांडिलीपुत्रात् । ३५ शांडिलीपुत्रो राथीतरीपुत्रात् । ३६ राथीतरीपुत्रः
क्रौंचिकीपुत्राभ्याम् । ३७ क्रौंचिकीपुत्रौ वैदभृतीपुत्रात् । ३८ वैदभृतीपुत्रो भाङ्गकीपुत्रात् ।
३९ भाङ्गकीपुत्रः प्राचीनयोगीपुत्रात् । ४० प्राचीनयोगीपुत्रः सांजीवीपुत्रात् । ४१ सांजीवी-
पुत्रः कार्शकेयीपुत्रात् । ४२ कार्शकेयीपुत्रः ॥ ३२ ॥

प्राश्रीपुत्रादासुरिवासिनः ४३ प्राश्रीपुत्र आसुरायणात् । ४४ आसुरायण आसुरेः ।
४५ आसुरिर्वाज्ञवल्क्यात् । ४६ याज्ञवल्क्य उद्दालकात् । ४७ उद्दालकोऽरुणात् । ४८ अरुण
उपवेशेः । ४९ उपवेशिः कुश्रेः । ५० कुश्रिर्वाजश्रवसः । ५१ वाजश्रवा जिह्वावतो बाध्योगात् ।
५२ जिह्वावान् बाध्योगोऽसिताद्वार्षगणात् । ५३ असितो वार्षगणो हरितात् कुश्यपात् ।

न्यादित्यानि । तानीमानि ' शुक्लानि ' अन्वामिश्राणि ब्राह्मणेन । अथवा यानि ' इमानि यजूंषि ' तानीमानि
' शुक्लानि ' शुक्लानि ' वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येन आख्यायन्ते ' प्रवचनविषयीक्रियन्ते इति ॥ ३०-३३ ॥

* अग्निष्वत्तुर्दशे काण्डे बृहदारण्यकोपनिषदि यद्यपि धीसायणाचार्यकृतं भाष्यं नास्ति तथापि आदित आरभ्य ओपनिषदं
षटपयब्राह्मणे भूयस्त्वेन धीसायणाचार्यकृतं भाष्यमेवास्तेऽतः सर्वेषु विषयमप्यत्र एव एव शिरोलेखस्त्वस्मिन्वायेन स्थापित इति ॥
१- " आख्या प्रवचनसंयोगात् " (जे. सू. १।१।८।२८) इति जैमिन्याचार्योदितराद्धात् । इति गम्यते ॥

५४ हरितः कश्यपः शिल्पात्कश्यपात् । ५५ शिल्पः कश्यपः कश्यपान्नैधुवेः । ५६ कश्यपो नैधुर्विवाचः । ५७ वागंभिण्याः । ५८ अंभिण्यादित्यात् । आदित्यानीमानि शुक्लानि यज्ञपि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते ॥ ३३ ॥

दृष्टिमात्रं मवेदृश्यं कैवल्यं तत्परं पदम् । वेदान्तसारसर्वस्वं स्वसंवेद्यं शिवोदितम् ॥ १ ॥

अहं ब्रह्मेत्येतन्मननमपि विघ्नाय सहसा समाप्यन्तं सर्वं स्वयमपि गिलत्युद्धतया ।

परानन्दः कोऽपि प्रकटपदभूम्येकविजयी परस्तुर्यातीतो जयति हि विवेकानन्दसरः ॥ २ ॥ इति ॥

इति श्रीद्वर्षिकेशत्रयसमगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य

श्रीवासुदेवब्रह्मसमगतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृह-

दारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे षष्ठेऽध्याये चतुर्थ

पुत्रमन्यकर्मब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (९) ६ । ४ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्यन्तिमं खिलकाण्डं परिसमाप्तम् ॥ १४ । ३ ॥

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणे-

काण्डानि.	अध्यायाः	प्रपाठकाः	ब्राह्मणानि	कण्डिकाः
१	९	७	३७	८३७
२	६	५	२४	५४९
३	९	७	३७	८५९
४	६	५	३९	६४८
५	५	४	२५	४७१
६	८	५	२७	५३०
७	५	४	१२	३९८
८	७	४	२७	४३७
९	५	४	१५	४०२
१०	६	४	३१	३६९
११	८	४	४२	४३७
१२	९	४	२९	४५९
१३	८	४	४३	४३२
१४	९	७	५०	७९६
१४	१००	६८	४३८	७६२४
	सोक्तमध्या-	२४०००	अध्वरसंख्या-	७६८०००

इति चतुर्दशकाण्डात्मकं माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणं सभाष्यं समाप्तम् ॥

अथास्या बृहदारण्यकोपनिषदः स्वाध्यायप्रवचनादौ पठ्यमाना शान्तिः ।

आदौ—

ॐ नारायणं पद्मभुवं वसिष्ठं शक्तिं च तत्पुत्रपराशरं च ।
व्यासं शुकं गौडपदं महान्तं गोविन्दयोगीन्द्रमथास्य शिष्यम् ॥ १ ॥
श्रीशंकराचार्यमथास्य पद्मपादं च हस्तामलकं च शिष्यम् ।
तं चोदकं वार्तिककारमन्यानस्मद्गुरुन्सन्ततमानतोऽस्मि ॥ २ ॥
श्रुतिस्मृतिपुराणानामालयं करुणालयम् ।
नमामि भगवत्पादं शंकरं लोकशंकरम् ॥ ३ ॥
ॐ पूर्णमदुः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमाद्याय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ १ ॥

[श. प. १४ (वृ. उ.) १ । १ । १]

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

अन्ते—

ॐ पूर्णमदुः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमाद्याय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ १ ॥

[श. प. १४ (वृ. उ.) १-१-१]

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

यैरिमे गुरुभिः पूर्वं पदवाक्यप्रमाणतः ।
व्याख्याताः सर्वेवेदान्तास्तान्नित्यं प्रणतोऽस्म्यहम् ॥ १ ॥
श्रुतिस्मृतिपुराणानामालयं करुणालयम् ।
नमामि भगवत्पादं शंकरं लोकशंकरम् ॥ २ ॥
शंकरं शंकराचार्यं केशवं बादरायणम् ।
सूत्रभाष्यकृती बन्दे भगवन्तौ पुनः पुनः ॥ ३ ॥
गुरवे सर्वलोकानां भिषजे भवरोगिणाम् ।
निधये सर्वविद्यानां दक्षिणामूर्तये नमः ॥ ४ ॥
आनन्दमानन्दकरं प्रसन्नं ज्ञानस्वरूपं निजबोधयुक्तम् ।
योगीन्द्रमीडर्यं भवरोगवैद्यमस्मद्गुरुं सन्ततमानतोऽस्मि ॥ ५ ॥
ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृभ्यो वंशीपभ्यो नमो महद्भ्यो नमो गुरुभ्यः ।
ॐ सर्वोपप्लवरहितः प्रज्ञानघनः, प्रत्यगर्थो ब्रह्मैवाहमस्मि ब्रह्मैवाहमस्मि, ॐ ।
इति बृहदारण्यकोपनिषच्छान्तिः ।

अथ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणस्य
स्वाध्यायप्रवचनान्ते पठ्यमानं
स्वाध्यायानिराकरणम् ।

अथातोऽधीत्याधीत्यानिराकरणम् ।

ॐ प्रतीकं मे विचक्षणं जिह्वा मे मधु यद्वचः ।
कर्णाभ्यां भूरि शुश्रुवे मा त्वा हार्षाः श्रुतम्मयि ॥

ब्रह्मणः प्रवचनमसि ब्रह्मणः प्रतिष्ठानमसि ब्रह्मकोशोऽसि सनिरसि शान्तिरस्यनिराकरणमसि
ब्रह्मकोशं मे विश वाचा त्वा पिदधामि वाचा त्वा पिदधामि [तिष्ठ प्रतिष्ठ] ॥

स्वरकरणकण्ठचौरसदन्त्यौष्ठचग्रहणधारणोच्चारणशक्तिर्मयि भवतु । आप्यायन्तु मेऽङ्गानि
वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं यशो बलम् । यन्मे श्रुतमधीतं तन्मे मनसि तिष्ठतु तिष्ठतु ॥ १ ॥

[पार. गृ. सू. ३।१६।१ ॥]

इति ।

॥ श्रीशः शरणम् ॥

अथ श्रीमन्महर्षिकात्वायनप्रणीतं

म. म. पं. नित्यानन्दपर्वतीयकृतव्याख्यासहितं
प्रतिज्ञासूत्रं प्रारभ्यते ।

प्रथमा कण्डिका ।

अथ संक्षेपेण प्रतिज्ञासूत्रं व्याख्यायते—

अथ प्रतिज्ञा ॥ १ ॥

अथ—श्रौतस्मार्तसूत्रकथनानन्तरं प्रातिशाख्यसूत्रकथनानन्तरं च प्रतिज्ञा व्यवहारजन्यज्ञानविषयोऽर्थः विधा-
स्यत इति सूत्रशेषः ॥ १ ॥

स्वरसंस्कारयोर्दृष्टदसि नियमात्तज्ज्ञानार्थं लक्षणमाह—

मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् ॥ २ ॥

मन्त्रश्च—दुषे त्वा (वा. सं. १।१) इत्यादिः । ब्राह्मणं च व्रतमुपैष्यन् (मा. श. प. १।१।१।१)
इत्यादि । तयोर्वेदसंज्ञा भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

तस्मिन्नुक्ते याजुषाम्नाये माध्यन्दिनीयके मन्त्रे स्वरप्रक्रिया ॥ ३ ॥

तस्मिन्नेतावन्मात्रोक्ती अन्यशाखायामतिप्रसंगः स्यादत आह—शुक्ल इत्यादि । कृष्णयजुषो व्यावृत्त्यर्थं शुक्ल-
ग्रहणम् । यजुर्वेदोक्तानामृचामपि वक्ष्यमाणस्वरसंस्कारसिद्ध्यर्थं आम्नायपदोपादानम् । अन्यथा यजुर्लक्षणा-
क्रान्तानामनियतपरिमाणानामेव दुषे त्वा इत्यादिमन्त्राणामेव ग्रहणं स्यात् । न तु पादसंवेदानां अग्निर्मुहूर्तौ
(वा.सं. ३।१२) इत्यादीनाम् । कण्वशाखाव्यावृत्त्यर्थमाह—माध्यन्दिनीयक इति । कण्वशाखा हि न माध्य-
न्दिनमुनिप्रोक्तेति न तत्रातिप्रसंगः । “ ब्राह्मणे तूद्वात्तानुदात्तो भाषिकत्वारौ ”—(प्राति. सू. १।८) इत्य-
नेन ब्राह्मणे विशेषरूपेण स्वरस्य वक्ष्यमाणत्वान्मन्त्रे इति । स्वरप्रक्रिया स्वराणामुदात्तादीनां प्रक्रिया प्रयोगः
कथ्यते इति सूत्रशेषः ॥ ३ ॥

स्यानस्याभ्यर्हितत्वेनानुदात्ताधिकरणं पूर्वमाह—

ह्रद्यनुदात्तः ॥ ४ ॥

“ उच्चैरुदात्तः ” (प्राति. सू.) इत्यादिभिर्लक्षणोक्ती “ हस्तेन ते ” (प्राति. सू. ....) इत्यनेन प्रदर्शनी-
त्वावपि इदयाद्यङ्गविशेषे स्वरप्रदर्शनार्थं पुनराश्रमः । इदीति सामान्ये सप्तमी । इदयसमीपे हस्तेनानुदात्तः
स्वरः प्रदर्शनीयः । अनुदात्तोच्चारणवेलायां इदयसमीपे हस्तस्यापनं कर्तव्यमिति यावत् । यद्यपि प्रातिशाख्ये
“ हस्तेन ते ”—(प्रा. सू. ....) इति सामान्येनोक्तं तथापि स दक्षिण एव प्राहः । “ दिशामनुक्ती
प्राची स्यात्तथा हस्तस्तु दक्षिणः ” इति परिभाषणात् ॥ ४ ॥

१-इदं च प्रतिज्ञासूत्रं कातीययाज्ञवल्क्यपरिशिष्टांतर्गततृतीयपरिशिष्टमृत्तमतिज्ञापरीशेष्टसूत्रात् “ अथातः प्रतिज्ञा गोत्रवरणपृच्छायां
वक्ष्यते ” इत्यस्मादग्निं तथा कातीययाज्ञवल्क्यपरिशिष्टाद्वर्द्धिर्भूतं प्रातिशाख्यसूत्रवारंशेभूतमिति संतम्यम् ॥
१४१५

मूर्ध्नुदात्तः ॥ ५ ॥

मूर्ध्नि मुखप्रदेशे उदात्तः प्रदर्शनीयः । मुखस्यापि मस्तकावयवत्वेन प्रसिद्धेः । निष्कट्यार्थः पूर्ववत् ॥ ५ ॥

श्रुतिमूले स्वरितः ॥ ६ ॥

दक्षिणकर्णमूले स्वरितः प्रदर्शनीय इत्यर्थः । क्रमेणैषामुदाहरणानि द्वायव स्थ—(वा. सं. १ । १) इत्यत्र पूर्ववकारोत्तरवर्त्याकारोऽनुदात्तः, यकारोत्तराकार उदात्तः, उत्तरवकारोत्तराकारः स्वरितः इति ॥ ६ ॥

एवं जात्यादयोऽभिहिताः ॥ ७ ॥

यथा प्रचयस्य स्वरितभेदस्य प्रातिशास्त्रेऽभिधानम् । एवं जात्यादयोऽपि स्वरितभेदास्तत्रैवाभिहिताः उक्ताः । अतोऽत्र नोच्यते इति भावः ॥ ७ ॥

ब्राह्मणे वृदात्तानुदात्तौ भाषिकस्वारौ ॥ ८ ॥

ब्राह्मणे पूर्वोक्ते व्रतमुपैष्यन् इत्यादिमागे तु उदात्तानुदात्तौ भाषिकलक्षणलक्षितौ, स्वरावेव स्वारौ । स्वार्थेऽणु, तेन स्वरितस्य व्यावृत्तिः । इति मूर्ध्नि च भवत इत्यनुवृत्त्या लभ्यते ॥ ८ ॥

तानस्वराणि छन्दोवत्सूत्राणि ॥ ९ ॥

इति प्रथमा कण्डिका समाप्ता । [१]

सूत्राणि कल्पाः “अथातोऽधिकारः”—(का. श्रौ. सू. १ । १) इत्यादयः । शृंगग्राहिकान्यायेनान्यान्यपि शिक्षादीनि वेदांगानि छन्दोवच्छन्दसा तुल्यानि भवन्ति स्वरसंस्कारनियमे इति सूत्रशेषः । उदात्तादिस्वरावाधनार्थं तानस्वराणीति । तान एकश्रुतिः स्वरो येषां तानि । तथा च तत्र नोदात्तादिप्रवृत्तिरिति भावः ॥ ९ ॥ [१]

अथ द्वितीया कण्डिका ।

अथान्तस्थानामाद्यस्य पदादिस्थस्यान्यहलसंयुक्तस्य, संयुक्तस्यापि रेफोष्मान्त्याभ्यामृकारेण चाविशेषणादिमध्यावसानेपूञ्चारणे जकारो-
च्चारणम् ॥ १ ॥

अयं स्वरूपनिरूपणानन्तरं संस्कारप्रक्रिया उच्यते इति—सूत्रशेषः । अन्तस्थानां य—र—ल—वानामाद्यस्य यकारस्य पदादौ विद्यमानस्य जकारोच्चारणमित्युत्तरेणान्वयः कर्तव्यम् इति शेषः । यथा युञ्जानः प्रथुमम्—(वा. सं. १ । १) इत्यादौ । पदादिस्थस्येत्युक्त्या धियः (वा. सं. १ । १) इत्यादौ नाति-प्रसंगः । तस्माद्युञ्जात् (वा. सं. ३ । १ । ७) इत्यादावतिप्रसंगवारणाय—अन्येति । अन्येन हला असंयुक्तस्य संयोगमप्राप्तयेत्यर्थः । घृताचीर्घ्यन्तु हृर्यत (वा. सं. ३ । ४) इत्यादौ पदादिस्थत्वामा-वाजकारोच्चारणं न स्यादतस्तत्पुनर्विशिनष्टि—संयुक्तस्यापीति । रेफो रकारः, ऊष्मणामन्त्यो हकारः, तान्यां

१—संज्ञेऽपि प्रयोगकाले कतिचित्तत्पलवर्जं तान्स्वरोऽभिलष्यते तत्सिद्धांतिरित्य प्रत्यपादि कात्यायनेन “तानो वा नित्य-भार, एकश्रुति इरागम्बुदो यद्गर्भेणि सुवद्गन्थासामजपन्त्युल्लयाजमानवर्जम्” (का. श्रौ. सू. १ । १ । १) इति बोध्यम् ।

२—आम्निस्ते सर्वत्र स्वरसंस्कारनियमज्ञां प्रयोगप्रदर्शनाय यानि यानि मन्त्रगतपदजातानि वदाहरणतयोद्गतानि तानि प्रायः सर्वाणि ब्राह्मणेऽपि विद्यन्ते इति मखैव ब्राह्मणोदाहरणानि पृथङ्नोद्गतानि विस्तरभेदा व्याख्याद्विधिरिति ध्येयम् । तेनैतान्येवो-दाहरणानि सप्तपञ्चाशदे पलस्यम्बुदाद्य निकोक्तानि ॥

युक्तस्यापि जकारोच्चारणम् । तथा च पूर्वोदाहरणेऽपि तत्सिद्धिः । अत्राप्यविशेषेणादिमध्यावसानेष्विति सम्ब-
ध्यते । तेन घृताचीर्ध्वन्तु हस्यन्त (वा. सं. ३ । ४) सूर्य्यं बडा (वा. सं. ३३ । ३९)
इत्यादिषु सर्वत्र जकारोच्चारणं भवति । कृणुह्यध्वरं नः- (वा. सं. २९ । २९) मेह्याय च
(वा. सं. १६ । ४४) मह्यं वेदो भूयाः (वा. सं. २ । २१) इत्यादीनि हकारयोगोदाहरणानि
ज्ञेयानि । ' अन्यहलसंयुक्तस्य ' इति काकाक्षिगोलकन्यायेनात्रापि सम्बध्यते । तेन अग्निज्योतिः (वा.
सं. ३ । ९) इत्यादौ नातिप्रसंगः । ऋकारेण संयुक्तस्यापि जकारोच्चारणविशेषेण । अत्रान्यहलसंयु-
क्तस्य इति न सम्बध्यते । रेफोष्मान्याभ्यां पृथक्पाठसामर्थ्यात् । तेन सटोऽस्यृतस्य (वा. सं. ९ ।
३३ ।) इत्यत्र सकारयोगेऽपि जकारोच्चारणं सिध्यति ॥ १ ॥

द्विर्भावेऽप्येवम् ॥ २ ॥

धास्या रुपं (वा. सं. १९ । २४) इत्यादौ जकारोच्चारणसिद्धय इदं सूत्रमिति ॥ २ ॥

अथापरान्तस्थस्यायुक्तान्यहलः संयुक्तस्योष्मऋकारैरेकार- सहितोच्चारणम् ॥ ३ ॥

अथ आद्यान्तस्थादेशकथनानन्तरं अपरान्तस्थस्य रेफस्य अयुक्तो योगमप्राप्तः अन्यहल् यस्मिस्तादृशस्य
ऊष्मभिः ऋकारेण वा युक्तस्य एकारसहितोच्चारणं कर्तव्यमिति शेषः पूर्ववत् । यथा विश्वदर्शतम् (वा.
सं. १२ । १११) इत्यत्र " दर्शतम् " इति पाठः, न तु रेफमात्रवृत्तिः । एवं वर्षो वर्षीयसिं
(वा. सं. ६ । ११) वृहिरंसि (वा. सं. २ । १) इत्यादावपि बोध्यम् । वर्षीय च (वा.
सं. १६ । ३८) युजपतिर्ह्वीर्षीत् (वा. सं. १ । २) इत्यादावन्यहलो यकारस्य वकारस्य वा संयोगान्
एकारसहितोच्चारणम् ॥ ३ ॥

एवं तृतीयान्तस्थस्य कचित् ॥ ४ ॥

तृतीयान्तस्थस्य लकारस्यापि कचिल्लक्ष्यानुरोधेन एकारसहितोच्चारणम् । यथा शतवल्श्या विर्रो-
हतात् (वा. सं. १२ । १००) इत्यादौ " शतवल्श्याः " इति एकारसहितः पाठः ॥ ४ ॥

ऋकारस्य तु संयुक्तासंयुक्तस्याविशेषेण सर्वत्रैवम् ॥ ५ ॥

एकारसहितोच्चारणादेशप्रसंगादिदं संयुक्तासंयुक्तस्य अविशेषेण सर्वत्र आदिमध्यावसानेषु एकारसहितोच्चार-
णम् । ऋताषाट् (वा. सं. १८ । ३८) सुज प्रशस्तदर्शतम् (वा. सं. ११ । ३७) कृणुहि
(वा. सं. ३ । २८) सामान्युग्भिः (वा. सं. २० । १२) इत्यादीन्युदाहरणानि बोध्यानि ॥ ५ ॥

अथान्त्यस्यान्तस्थानां पदादिमध्यान्तस्थस्य त्रिविधं गुरुमध्यमलघुवृत्तिभिरुच्चारणम् ॥ ६ ॥

अथ तृतीयान्तस्थादेशकथनानन्तरं अन्तस्थानामन्त्यस्य वकारस्य त्रिविधं त्रिप्रकारं गुरुमध्यमलघुवृत्तिभिरुच्चार-
णं कर्तव्यमित्युच्यते । एतच्च पदादिक्रमेण ज्ञेयम् । तदुक्तमन्यत्र- " वकारत्रिविधो ज्ञेयो गुरुलघुलघुत्तरः ।
१५१७

आदौ गुरुर्लघुर्मध्ये पदान्ते च लघूत्तरः ” (कैशवीयपरिभाषांकसूत्रीये) इति । यथा वृष्यव स्थ देवो वः
सष्टिता (वा. सं. १।१) इत्यादि ॥ ६ ॥

अथो मूर्द्धन्योऽप्यणोऽसंयुक्तस्य टुमृते संयुक्तस्य च खकारोच्चारणम् ॥ ७ ॥

अथो अन्तस्यादेशकयनानन्तरं मूर्धन्यस्योऽप्यणः पकारस्यासंयुक्तस्य टुं टर्का ऋते विना संयुक्तस्य च खका-
रोच्चारणं कर्तव्यमित्युपदिश्यते । यथा सुहृस्त्रशीर्षा पुरुषः- (वा. सं. ३१।१) विभुर्ष्यस्तवे
(वा. सं. १६।३) शष्प्याय च- (वा. सं. १६।४२) इत्यादौ । टवर्गयोगे तु प्रत्युष्टम्- (वा. सं. १।७)
कृष्णोऽसि- (वा. सं. २।१) श्रेष्ठतमाय (वा. सं. १।१) इत्यादौ तु न भवति ॥ ७ ॥

अध्ययनादिकर्मसु ॥ ८ ॥

एते पूर्वोक्ताः स्वराः संस्काराश्चाध्ययनादिकर्मस्वेषेति नियम्यते । अध्ययनादीति आदिना यजनराजना-
ध्यापनादिपरिग्रहः ॥ ८ ॥

अर्थवेलायां प्रकृत्या ॥ ९ ॥

इति द्वितीया कण्डिका समाप्ता ॥ [२]

मन्त्रार्थवेलायां तु प्रकृत्या प्रकृतिरूपेणोच्चारणम् ॥ ९ ॥ [२]

अथ तृतीया कण्डिका ।

अथानुस्वारस्य ँ इत्यादेशः शपसदरेफेषु तस्य त्रैविध्यमाख्यातं
ह्रस्वदीर्घगुरुभेदेर्दीर्घात्परो ह्रस्वो ह्रस्वात्परो दीर्घो गुरौ परे गुरुः पर-
सवर्णेपत्प्रकृत्या चान्यत्र ॥ १ ॥

पदाद्यस्यासंयुक्ताकारस्येपदीर्घता च भवतीपदीर्घता च भवति ॥ ३ ॥

इति तृतीया कण्डिका समाप्ता ॥

पदादौ विद्यमानस्यासंयुक्तस्य व्यञ्जनायुक्तस्य अकारस्येपदीर्घता भवति । अश्मुञ्जुर्जम् (वा. सं. १७।१) इत्यत्र शकारात्पूर्वः अकारः ईषदीर्घो न भवति, संयुक्तत्वात् । पदादौ विद्यमानस्येत्युक्त्या गोपतौ (वा. सं. १।१) इत्यादौ पकारोत्तराकारस्य न दीर्घता । अकारस्येत्युक्त्या च इरावती धेनु० (वा. सं. १।१६) इत्यादौ इकारस्य न दीर्घता । किन्तु व्वसौः पुवित्रम् (वा. सं. १।२) इत्यादौ वकारोत्तराकारस्य पकारोत्तराकारस्य च दीर्घता । तथा च तयोः ईषदीर्घोच्चारणं यथा भवति तथा पठनीयम् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । अन्ते द्विरन्यासः परिसमाप्त्यर्थः ॥ ३ ॥

इति श्रीकाशीक्षेत्रवासिमहामहोपाध्यायपण्डितनित्यानन्दपर्वतीयकृतौ कात्यायनीयप्रातिशाख्यपरिशेषभूत-
त्रिकण्डिकप्रतिज्ञासूत्रपरिशिष्टस्य संक्षेपार्थसूक्तिरित्याख्या व्याख्या परिसमाप्ता ॥ इति शिवम् ॥

१-अहिमन्सूत्रे प्रदर्शिताः सर्वसाधारणाः स्वरसंस्कारनियमा उभयत्र मंत्रे ब्राह्मणे चोपयोक्तव्याः । उपक्रमे “ मंत्रब्राह्मणयो-
र्वेदनामधेयम् ” इति प्रतिज्ञातत्वात्तथा मन्त्रेऽपि तत्र तत्र मंत्रब्राह्मणे अधिष्ठत्य विधानदर्शनाच्च । विशेषनियमास्तु प्रातिशाख्ये
भाषिकसूत्रे स्वराङ्कुरे याज्ञवल्क्यशिक्षादौ च द्रष्टव्याः ॥

अथ त्रिकण्डिकभाषिकसूत्रोक्तविषयानां अनुक्रमणिका ।

प्रथमकण्डिकायां विषयाः ।

सूत्रांकाः

- १-ब्राह्मणस्वरसंस्कारनियमप्रतिज्ञाकरणम्
- २-ब्राह्मणे स्वरसंख्याप्रदर्शनम्
- ३-ब्राह्मणस्वरविधायकभाषिकसूत्रस्यावश्यकतानिरूपणम्
- ४-मन्त्रस्वरलक्षणसिद्धस्वरमनुस्य ब्राह्मणस्वरलक्षणनिरूपणम्
- ५-भाषिकसंज्ञालक्षणकथनम्
- ६-तस्यैव निरूपणम्
- ७-आ, प्र, इत्यन्यतरोपसर्गपूर्वकः आख्यातपरश्च य उदात्तानुदात्तसन्धिः स न भाषिक इति निरूपणम्
- ८-आ, प्र, उपसर्गपूर्वकः अनाख्यातपरः समासो न भाषिक इति कथनम्
- ९-यस्य सन्धेः पूर्वं ह्रस्वः अकारः सः अपूर्वः समाससंघर्षे भाषिक इति निरूपणम्
- १०-जात्याभिनिहितक्षैप्रप्रश्लिष्टाश्चेति चतुर्णां स्वरिज्ञानां भाषिकसंज्ञाविधानम्
- ११-उतो, यो, मो, नो, सो, एतेषां पञ्चानां ओकाराणां भाषिकसंज्ञाविधानम्
- १२-केवलस्य ओकारस्य शाखांतरव्यवस्थया भाषिकसंज्ञाविधानम्
- १३-भाषिकस्योदात्तस्वरो भवतीत्युदात्तस्वरकथनम्
- १४-मन्त्रे स्वरितानुदात्तयोः शतपथे उदात्तस्वरो भवतीत्युदात्तस्वरविधानम्
- १५-मन्त्रे यदनन्यमेकमुदात्तं तच्छतपथे अनुदात्तं भवतीति अनन्यस्यैकस्यैवोदात्तस्य अनुदात्तस्वरत्वविधानम्
- १६-द्वयोर्वहूनां वा उदात्तानामेकत्र संयुक्तानां पौर्वापर्येणावस्थितानां मध्ये यदनन्यमुदात्तं मन्त्रे, तच्छतपथे अनुदात्तं भवति । पूर्वेषामुदात्तानां स्वरविशेषानुपदेशानमन्त्रस्वर एव । इत्येवमनुदात्तस्वरनिरूपणम्
- १७-प्रागुक्तलक्षणे भाषिकस्वरे परे सति उभयेषामुदात्तानामनुदात्तानां चानुदात्तस्वरत्वकथनम्
- १८-प्रागुक्तलक्षणे भाषिकस्वरे परे सति स्वरितस्यानुदात्तस्वरत्वविधानम्
- १९-भाषिकस्वरितस्वरस्याभिनिघातः स्यात् । एवमभिनिघातेऽपि सति स्वरितत्वम् । इत्यभिनिहितस्वरितस्य भाषिकसंज्ञाविधानम्
- २०-प्रागुक्तानां बहूनां पौर्वापर्येणावस्थितानां उत्तमाखूर्वेषां अनंतराणां जात्यंतरेण व्यवहितानामनुदात्तानां कथनत्वविधानम्
- २१-उदात्तपूर्वस्यानुदात्तस्य प्रागुक्तलक्षणे भाषिके परे कथनत्वप्रकथनम्
- २२-उदात्तपूर्वस्य स्वरितस्य प्रागुक्तलक्षणे भाषिके परे कथनत्वप्रकथनम्
- २३-अन्यस्योदात्तस्य अनुदात्तो भवतीति एकेषां धननिरूपणम्

द्वितीयकण्डिकायां विषयाः ।

- १-ब्राह्मणाग्रापनिर्हृत्पर्यं मन्त्रसमाग्रापांतराग्रापर्यं सूत्रम्

- २-१७ “ अर्थादिः ” इति सूत्रमात्रम्-“ अनुबन्धः ” इत्येतत्सूत्रपर्यन्ता षोडशसूत्री ह्यादिपदेभ्यः परस्याख्यातस्य अनुदात्तस्वरविधायिका, इति निरूपणम्
 १८-षोडशसूत्र्यां “ हि ” एतत्सूत्रोपक्रमा पंचदशसूत्री तत्तत्स्वपदादारभ्य आषोडशादक्षरात्परस्याख्यातस्यानुदात्तस्वरविधायिकेति निरूपणम्
 १९-आपञ्चविंशदक्षरात्परस्याख्यातस्यानुदात्तस्वरत्वमिति भारद्वाजमतप्रदर्शनम्
 २०-आद्वात्रिंशदक्षरात्परस्याख्यातस्यानुदात्तस्वरत्वमिति, औपशिषिमतप्रदर्शनम्
 २१-ह्यादिभिर्योगे सति ईषन्मर्यादायां स्थितयोर्द्वयोर्वहूनामाख्यातानां वा पंचविंशत्यक्षरान्तं द्वात्रिंशदक्षरान्तं चानुदात्तस्वरो भवतीति विधानम्
 २२-प्रागुक्तमर्यादास्थानि सर्वाण्यपि आख्यातानि ह्यादीनामन्यतमयोगे सति अनुदात्तानि भवन्ति, इत्यौपशिषिमतप्रदर्शनम्

तृतीयकण्डिकायां विषयाः ।

- १-६-विनियोगादिषु निमित्तेषु सत्सु पूर्वस्याख्यातस्य न विकारो भवतीति प्रतिपादनम्
 ७-ह्यादीनामन्यतमस्य योगे परिसमाप्त्यर्थत्वे च सति बहुष्वप्याख्यातेषु येनाख्यातेन तद्योगस्तस्याख्यातस्यानुदात्तो भवति, न समीपवर्तिनामन्येषामाख्यातानाम् । इति ह्याद्यन्वयाख्यातस्यानुदात्तविधानं तदितरेषामाख्यातानामनुदात्तत्वनिषेधकरणं च
 ८-आख्यातसम्बन्धे सति यदजाद्यल्पायं च द्विरुक्तं पदं तत्र यदेवाल्पायं तस्य प्रकृतिस्वरकथनम्
 ९-अनाख्यातसम्बन्धे सति अजादि अनजादि च समसंख्यमात्रं यत् द्विरुक्तं पदं तत्र पूर्वं पदं प्रकृतिस्वरवदेवेति निरूपणम्
 १०-नामाख्यातोपसर्गनिपातात्मकं चतुर्विधं पदं मन्त्रे यथार्थं स्वरतो विद्यमानं तद्भाषणे मन्त्रस्वरादिपर्यस्तस्वरं भवति, इत्येतत्प्रतिपादनम्
 ११-ह्रस्वस्य दीर्घस्य च कण्ठ्यस्याकारस्य सवर्णे परे सति ‘ अर् ’ इत्यागमविधिनिरूपणम्
 १२-स्वरयोरन्तरा वर्तमानस्य वकारस्य लोपो भवतीति प्रतिपादनम्
 १३-उक्ताभ्यां स्वरसंस्कारनियमान्पामन्योऽनुक्तः स्वरसंस्कारनियमः व्याकरणप्रातिशाख्यादेः सामान्यशास्त्राद्विध्य इति निरूपणम्
 १४-अ, इ, उ, ऋ, ए, इत्येतेषां पञ्चानां वर्णानां प्रत्येकं अष्टादश भेदाः । ए, ऐ, ओ, औ, एतेषां चतुर्णां सन्ध्यक्षराणां ह्रस्वभावात् द्वादशीव भेदा इत्यादिनिरूपणम्
 १५-ताण्डिनां माहृविनां च ब्राह्मणस्वरः शतपथवत् इति प्रतिपादनम्
 १६-२५-“ सप्त साम्नाम् ” इत्याश्रय-“ निषादः सर्वत इति ” इत्यन्तायां दशसूत्र्यां सामगानस्वरविधानम्
 २६-चरकाणां ब्राह्मणस्वरे तन्मन्त्रसमाग्रायस्वरप्रतिदेशविधानम्
 २७-चरकभेदानां खण्डिकेयानां औलीयानां च ब्राह्मणे उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितः प्रचितश्चेति चातुःस्वर्ष, कचित् त्रैस्वर्षमन्येतन्निरूपणम्
 २८-उक्तव्यतिरिक्तानामन्येषामाश्वलायनादीनां ब्राह्मणे तानः स्वर एवेति विधानम्
 २९-षडंगानां षडुपांगानां च तानः स्वर एवेति विधानम्

इति त्रिकण्डिकभाषिकसूत्रोक्तानां विषयाणाम् अनुक्रमणिका समाप्ता ।

श्रीशः शरणम् ।

भाषिकसूत्रविषये किञ्चिद्वेदनम् ।

अयि विज्ञाः पाठकमहाभागाः ! भवद्वस्ते समाख्यं सस्वरं समग्रं शतपथब्राह्मणं विन्यस्तम् । तस्य चाध्ययना-
ध्यापनं सस्वरमेवापेक्ष्यते । अन्यथा “मन्त्रोहीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं
हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ” इति । अत्र च मन्त्र इति पदं ब्राह्मणस्यान्युपलक्षणं वेदैकदेशत्वाद्ब्राह्मण-
स्येति । एवं च पाणिनीयशिक्षया दर्शितया दिशाऽर्थान्तरसंभावनेन महती विपदापयेत । किं बहुना स्वरसमुदायो
वेदस्य वेदत्वावेदकः । तथाच ज्ञापितं पूर्वतन्त्रे कल्पसूत्राधिकरणे श्रीजैमिन्युषिणा “प्रयोगशास्त्रमिति चेन्ना-
सन्नियमात् ” (जै. सू. १ । ३ । ४) “असन्नियमात्स्वरैरनिबद्धत्वात् ” इति हि तद्व्याख्ययाने श्रीशबर-
स्वामी व्याख्ययत् । एतेनैतदुक्तं भवति—यत्र स्वरनिबद्धत्वं तत्रैव वेदत्वं, यत्र च तदभावस्तत्र वेदत्वाभावः ।
अनया चान्वयव्यतिरेकव्याख्यायां स्वरसंबद्धत्वं वेदत्वावेदकमिति सिध्यति ।

किञ्च स्वरसमुदायो वेदस्य सम्पद्वृत्तः । दर्शितं च स्वयं शतपथश्रुत्या “श्रीर्वै स्वरः ” (श. प. १ । ४ । १ । १०)
अत्र सायणः “ (यः) उदात्तादिलक्षणः ‘स्वरः’ सः ‘श्रीर्वै’ वेदवाक्यस्य सम्पद्वृत्तः ” इति व्यावचक्षे ।
शतपथब्राह्मणस्य स्वरसम्पत्तेर्यथार्यावबोधकं चैतद्भाषिकं सूत्रम् ।

अमुष्य समाख्यभाषिकसूत्रस्य प्राथमिकं मुद्रणं काशीस्थचौखम्बासंस्कृतसीरिज्यन्त्रालये सम्पन्नम् । परन्तत्र
सूत्रभाष्योदाहरणानां मध्ये ‘अन्यद्भुक्तमन्यद्वातम्’ इव परस्परासम्बद्धता मर्मस्पृशा दृशा पश्यद्भिः प्रतिपदं
स्पष्टैव प्रतिपद्यत एवेति । ततो नितरामुद्दिगमानसा वयमजस्रं श्रममधिष्ठाय सूत्रभाष्यानुसारिणीं सरणिमुदाहर-
णानां यथाबोधं निर्देष्टुमुरीकृतयत्नाः ‘कियतीं सफलतामुपगता इति सानुग्रहं समीक्षणेनैवास्य जानीयुस्तत्त्व-
विदो जनाः ।

तस्य भाषिकसूत्रस्य चाध्ययनमध्यापनं शतपथब्राह्मणसमकालमेव विधेयम् । अतस्तदन्त इदं भाषिकसूत्रं
श्रीमदनन्तदेवभाष्यसंवलितं संगृह्यते । तस्माच्च यथावत्स्वरज्ञानं सम्पाद्य स्वरसहितं शतपथब्राह्मणं पठन्तु पाठयन्तु
च विज्ञाः पाठकमहाभागा इति तान्सम्प्रार्थये ।

विद्वद्वशंवदः—

कल्याणनगर्याम्
दि. धा. शु. १९ मौने.
शके १८९१

}

श्रीक्षेत्रनासिकनिवासी वारेड्युपाहः
वेदिकतिलकश्रीमदण्णाशास्त्रिभूः
श्रीधरशर्मा.

॥ श्रीशः शरणम् ॥

अथ श्रीमन्महर्षिकात्यायनप्रणीतं

अनन्तदेवीयभाष्ययुतं

भाषिकपरिशिष्टसूत्रं प्रारभ्यते ।

वन्दे विष्णुं सदानन्दं भक्तकल्पमहीरुहम् । यच्छायाभाश्रितैर्लभ्यं नरैर्यच्चतुष्टयम् ॥ १ ॥

कुपिताहिकणान्छाया समीकृत्यापरं सुखम् । सेवन्ते तत्पदं धीरास्तमनन्तं मजेऽन्वहम् ॥ २ ॥

याज्ञवल्क्यं मुनिं नत्वा कात्यायनमुनीनपि । व्याख्यास्ये भाषिकं सूत्रं कात्यायनमुनीरितम् ॥ ३ ॥

मन्त्रलक्षणभिन्नत्वाच्छतपथब्राह्मणस्य तु । तल्लक्षणाय मुनिना प्रणीतं भाषिकं खलु ॥ ४ ॥

तत्सेदमादिमं सूत्रं—

अथ ब्राह्मणस्वरसंस्कारनियमः ॥ १ ॥

अयंशब्दस्यानन्तर्यमर्थः । अयं मन्त्रलक्षणप्रणयनानन्तरं शतपथब्राह्मणस्वरसंस्कारनियमः कियत् इति सूत्र-
शेषः । मन्त्रलक्षणानन्तर्यं चैतस्य भाषिकलक्षणस्य सूत्रकारप्रस्थानादेव ज्ञायते । तथा हि वक्ष्यति “जात्याभि-
निहितशैप्रप्रश्लिष्टाश्च” (मा. सू. १।१०) इति सूत्रेण पूर्वसिद्धं जात्यादिकमनूय भाषिकसंज्ञाम्, तथा
“स्वरितानुदात्तौ च” (मा. सू. १।१४) इति सूत्रेण पूर्वसिद्धौ स्वरितानुदात्तावनूय ब्राह्मणे उदात्तं विधा-
स्यति । तेन तदुपजीव्यत्वात्तदानन्तर्यमेतस्य साधूक्तम् ॥ १ ॥

द्वौ ॥ २ ॥

ब्राह्मणे—उदात्तानुदात्तौ द्वावेव स्वरौ वेदितव्यौ ॥ ३ ॥

उक्तो मन्त्रस्वरः ॥ ३ ॥

ननु—मन्त्रलक्षणे प्रातिशाह्यस्य द्वितीयाध्यायादौ स्वरनियमस्याभिहितत्वात्तदमारब्धव्यम्, निराकांक्षत्वा-
दित्यत आह—उक्तो मन्त्रस्वर इति । न च—पूर्वोक्तेनैदमन्यथासिद्धम्, पूर्वोक्तलक्षणस्य मन्त्रविभाग-
विषयत्वात् । अतो निराकांक्ष्यमावाद्भक्तव्यमेवेदम् । किंच “कण्ठ्य ऋकारे ह्रस्वम्” (प्राति. सू. ४।४९)
इति विद्यमाने यत्किञ्चर्तुषु क्रियते (मा. श. प. ब्रा. १।१।२।७।१२) तथुर्ध्याणां तथा मनु-
ष्याणां (मा. श. प. ब्रा. १।४।४।२।२१) इति । तथा—“यवयोः पदान्तयोः स्वरमप्ये लोपः”
(प्राति. सू. ४।१।२९) इति सूत्रे विद्यमाने हुन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयास्त्रिंशदिति (मा. श.
प. ब्रा. १।४।६।९।३) इति । तथा—नियुद्भिर्ध्यायिविह ता विमुञ्चेति (मा. श. प. ब्रा. ४।४।
१।१९) इत्येवमादौ संस्कारयैलक्षण्यदर्शनाच्चारब्धव्यमेवेदम् ॥ ३ ॥

१—प्रातिशाह्यस्यादिमे सूत्रे मन्त्रब्राह्मणोभयसाधारणच्छब्दपदोपादानस्वरसाद्भाषिकस्यादिमे सूत्रे वेदेकदेशवचनब्राह्मणपदो-
पादानस्वरसाच्चैतद्भाषिकं प्रातिशाह्यस्य परिशेषभूतमिति प्रतीयते । ततश्चास्याप्ययनं प्रातिशाह्यस्याप्ययनानन्तरं कर्तव्य-
मित्यवगोच्यम् ॥

तेनात्र सिद्धम् ॥ ४ ॥

ननु—‘उक्तो मन्त्रस्वरः’ इति न वक्तव्यम् । प्रकृते प्रयोजनाभावादित्यत आह—तेनात्र सिद्धम्—इति ।
तेन मन्त्रस्वरलक्षणेन सिद्धं स्वरमनुयात्र शतपथब्राह्मणे स्वरलक्षणं प्रणीयत इति सूत्रशेषः ॥ ४ ॥

अथ भाषिकसंज्ञाप्रक्रियालक्षणसूत्राणि ।

तत्रादौ संज्ञोच्यते—

उदात्तानुदात्तौ भाषिकस्तत्संधिः ॥ ५ ॥

उदात्तश्चानुदात्तश्चेत्युदात्तानुदात्तौ पूर्वं कथितौ तयोः संधिस्तत्संधिरेकवर्णरूपः स भाषिकसंज्ञः स्यात् ।
संज्ञाप्रयोजनमुत्तरत्र (भाषि. सू. १ । १३) भविष्यति । यथा—अर्य्यमा । आर्य्युः । मा-नो मित्रो
व्युरुणोऽ अर्य्यमाऽऽर्य्युः (मा. श. प. १३।१।१।७) तथा—भासा । अन्तरिक्षम् । भासा-
ऽन्तरिक्षमा पृण (मा. श. प. ९ । २ । ३ । ३४) तथा—गह्वरेष्ठा । रुमम् । गह्वरेष्ठोमम् ।
(क. श. प. ब्रा.) इत्यादि स्वबुद्ध्या ज्ञेयम् । उदात्तग्रहणं किं ? बुद्धयस्तु । अग्ने । रुद्धय-
स्वाग्ने—(मा. श. प. ८ । ६ । ३ । २३) अत्र द्वयानुदात्तयोर्भाषिकसंज्ञा मा भूदिति । अनुदात्तग्रहणं
किं ? न । अर्प । स्वय्यन्तो नृपेक्षन्ते (मा. श. प. ब्रा. ९।२ । ३ । २७) अत्र द्वयानुदात्तयो-
र्भाषिकसंज्ञा मा भूदिति । उदात्तानुदात्तौ किं ? जातवेदः । अवाद् । त्वमग्रऽईळितो जातवेदो-
ऽवाद् (कण्व. श. प.) अत्रानुदात्तोदात्तसंधित्वान् भाषिकसंज्ञा । संधिरिति किं ? ध्रुवा ।
अमुदन् । ध्रुवाऽअसदन्ति (मा. श. प. १ । ३ । ४ । १६) का । ईम् । काऽईमरे
पिशङ्गिलेति (मा. श. प. १३ । १ । २ । १८) अत्र—असंधित्वान् भाषिकसंज्ञा ॥ ५ ॥

अयेह कथं भवितव्यम्—उड्विक् स्तभ्रानान्तरिक्षम् । (मा. श. प. ब्रा. ३ । ६ । १ । १९)
इत्यादावित्यत आह—

अनुदात्तावन्तरेणोदात्तः ॥ ६ ॥

अनुदात्तोदात्तयोः पूर्वमेकादेशः तस्मिन्सति—“ उदात्तवानुदात्तः ” (प्राति. सू. ४ । १२२) एव-
दात्त एव तत्र भवतीति सूत्रश्रुतेकादेशसंधिर्भाषिकसंज्ञो भवतीत्युक्तवान् ॥ ६ ॥

अथ भाषिकसंज्ञाया अपवादसूत्राणि ।

एवं भाषिकसंज्ञामुक्त्वा कचिदपवादमाह—

आप्रपूर्वं आख्यातपरो न ॥ ७ ॥

आप्र—उपसर्गो पूर्वो यस्य स आप्रपूर्वः । आख्यातं परं यस्य सः आख्यातपरः । आप्रपूर्वं आख्यात-
परं उदात्तानुदात्तमन्त्रिर्भाषिकसंज्ञो न स्यात् । यथा—आ । आप्प्राः । आप्प्रा आयापृथिवी (मा.
श. प. ब्रा. ४ । १ । ४ । १०) प्र । रुष्ठासि । अग्नये त्या रुष्टं ष्ठोष्ठास्येति (मा. श. प.
ब्रा. १ । १ । ३ । ११) प्र । अप्यंयुद् । मयिता ष्ठाप्यंयान्ति (मा. श. प. ब्रा. १ । ७ । १ । ४)
आनन् इति किं ? ध्रुवा । अस्मि । ध्रुवाऽस्मि (मा. श. प. ब्रा. ७ । ४ । २ । ९) पृषा ।
अस्मि । पृषाऽस्मि (मा. श. प. ब्रा. १४ । २ । १ । ९) युन्ता । अस्मि । युन्ताऽस्मि (मा.
श. प. ब्रा. ९ । १ । १ । १) कृता । अस्मि । स्यधुया कृताऽस्मि (मा. श. प. ब्रा. ९ । १ । १ । ९)

आख्यातपर इति किं ? आ । अयम् । आयं गौः पृथुश्चिरकमीत् (मा. श. प. ब्रा. २।१।१०।२९)
 ओ । इदम् । अग्रेऽहमगन्म (मा. श. प. ब्रा. ३।१।१।११) प्र । डुवे । प्रेषे भुगाय
 (मा. श. प. ब्रा. ३।४।३।२१) अत्र न निषेधः ॥ ७ ॥

समासश्चानाख्यातपरोऽपि न ॥ ८ ॥

चकार आपयोरुपसर्गयोरनुकर्षणार्थः । आप्रपूर्वः समासश्च अनाख्यातपरोऽपि न माधिकसंज्ञः स्यात् ।
 अनाख्यातग्रहणं—आख्याताधिकारनिवृत्त्यर्थम् । अपिशब्द आख्यातपरो यदि समासे दृश्यते सोऽपि न माधिक-
 संज्ञः स्यादित्येतदर्थः । आ । इष्टाः । एष्टा रायुः (मा. श. प. ब्रा. ३।४।३।२१) आ सय्यक्
 इष्टा एष्टा इति समासः । आ । इष्टयुः । एष्टयो नाम् (मा. श. प. ब्रा. २।४।१।१२) । प्र ।
 इदः । प्रेद्धोऽ अग्रे (मा. श. प. ब्रा. ९।२।३।४०) प्र । इत्यै । आ । इत्यै । प्रेत्याऽ
 इत्यै (मा. श. प. ब्रा. ८।१।४।८) समास इति किं ? आ । इदम् । एदम्बर्हिर्निपीदत
 (कण्व. श. प. ब्रा.) प्र । डुवे । प्रेषे भुगाय (मा. श. प. ब्रा. ३।४।३।२१) इति ॥ ८ ॥

अपूर्वश्च समासो नैव ॥ ९ ॥

अ इति—ह्रस्वाकारो गृह्यते । तथा च—अकारः पूर्वो यस्य सन्धेः सोऽयमपूर्वः । तादृशसमाससंघिनं माधिक-
 संज्ञः स्यात् । विश्व-आयुः । सर्व-आयुः । स नो विश्वायुः सप्पथाऽडुति स नः सर्वायुः
 सप्पथाऽडुति (मा. श. प. ब्रा. १४।३।१।१८) विश्व-आयुर्यस्येति बहुव्रीहिसमासः । तथा—
 शत-आयुषम् । शतायुषं कृणुहि चोग्रमानः (मा. श. प. ब्रा. ७।९।१।२०)
 चित्र-ऊतयुः । चित्रोतयो वामजजाताः (मा. श. प. ब्रा. ७।१।१।२१) । वृद्ध-आयुम् ।
 वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयः (मा. श. प. ब्रा. ३।६।१।२४) अपूर्व इति
 किं ? दिवि-इव । दिवीव चक्षुराततम् (मा. श. प. ब्रा. ३।७।१।१८) ह्रस्पूर्व इति किं ?
 माता-इव । मातेव पुत्रमुपस्थिती (मा. श. प. ब्रा. ७।१।१।४३) पिता-इव । स नः
 पितवे सूनवेऽग्रे (मा. श. प. ब्रा. २।३।४।३०) वृत्स्ना-इव । वृत्स्नेव विक्रीणावहै
 (मा. श. प. ब्रा. २।९।३।१७) समास-इत्यनुवर्तमाने पुनः समासग्रहणं—अकारपूर्वसंविमात्रप्रतिप-
 द्यर्थम् । तेन—इह-इह । इहेहैषां कृणुहि भोजनानि (मा. श. प. ब्रा. ९।९।४।२४)
 इत्यादि सर्वमुदाहरणं ज्ञातव्यम् । नशब्द एवशब्दश्चानवधारणार्थो । नैव । वाऽइदमुग्रेऽसदासीन्नेव
 सदासीत् (मा. श. प. ब्रा. १०।३।९।१) नेत्यनुवर्तमाने पुनर्नेति वचनमुत्तरत्र प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम् ।
 इति ॥ ९ ॥

जात्याभिनिहितस्यैप्रप्रश्निष्ठाश्च ॥ १० ॥

चशब्दो माधिकसंज्ञानुकर्षार्थः । जात्यादयश्चत्वारः स्वरिता माधिकसंज्ञाः स्युः । तल्लक्षणानि तु पूर्वमेवामिहि-
 तानि । “ एकपदे नीचपूर्वः सप्तवो जात्यः ” (प्राति. सू. १।१।११) “ एदोऽस्यामकारो लुगभिनिहितः ”

१-समासश्चात्र अपूर्वः प्रपूर्वः बुद्धन्तेन वृद्धन्तेन वा सह भन्तव्यः ॥

२-अस्योदाहरणमन्वेष्टव्यम् ॥

३-नेत्युदासम् । इत्येत्युदासम् । तत्सन्धिर्माधिक इति यावत् ।

(प्राति. सू. १।१।१४) “युवर्णो यवौ क्षेप्रः” (प्राति. सू. १।१।१५) “इवर्ण उभयतो ह्रस्वः प्ररिल्लः” (प्राति. सू. १।१।१६) इति । क्रमेणोदाहरणानि तत्र जात्यो यथा—ध्रान्यमसि धिनुहि (मा. श. प. ब्रा. १।१।१।१८) भूर्भुवः स्वरिति तुया समृद्धयाऽऽशिषसाशास्ते सुप्रज्ञाः (मा. श. प. ब्रा. २।१।१।१) अमिनिहितो यथा—प्रसुवेऽश्विनोर्वाहुभ्याम् (मा. श. प. ब्रा. १।१।२।१७) पूष्णेऽग्नये स्वाहेति (मा. श. प. ब्रा. ३।१।१।४।१४) वेदोऽसि येन त्वम् (मा. श. प. ब्रा. १।१।२।२) कोऽसि कतमोऽसि (क. श. प. ब्रा.) क्षेप्रो यथा ज्यंयकं यजामहे (मा. श. प. ब्रा. २।१।२।२) इवन्नः सर्पिरासुतिरिति (मा. श. प. ब्रा. १।१।२।४) इत्यादि । प्ररिल्लो यथा सधस्थेऽ अङ्गिरस्वदृग्मन्थतामुखे (मा. श. प. १।१।४।५) द्विविध उल्लु-
गुततम् (मा. श. प. ब्रा. ३।७।१।१८) जात्यक्षिप्रयोः “स्वरितानुदात्तौ च” (मा. श. सू. १।१।४) इत्यनेनैवोदात्तत्वे सिद्धेऽपि पुनर्ग्रहणं पूर्वस्य निर्यातसिद्धयर्थम् । अमिनिहितप्ररिल्लयोस्तूदात्तानुदात्त-
संधित्वाद्भाषिकसंज्ञायां प्रातायां अन्यत्र भाषिकसंज्ञाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं पुनर्ग्रहणम् । तेनात्र न संभवति ।
सवितोऽसि सत्यप्रसवऽ इति (मा. श. प. ब्रा. ५।४।४।९) इत्या हि सोमोऽङ्गमुदे-
ज्वितोऽसि सुन्वतो वृक्षवर्हिषऽ इति (मा. श. प. ब्रा. १।१।२।१९) आहुमजानि गर्भधम्
(मा. श. प. ब्रा. १।३।२।८।९) इति ॥ १० ॥

उतो यो मो नो सो च ॥ ११ ॥

—उतो यो मो नो सो इत्येतेषां पंचानामोकारो भाषिकसंज्ञः स्यात् । यथा—एतन्नमस्करोत्युतो तऽदृष्वे
नुमः (मा. श. प. ब्रा. १।१।१।१४)—यो मुम तनूरेषा सा त्वयि (मा. श. प. ब्रा. ३।४।३।९) मो-
अहं तुव व्वीरुं विवेय (मा. श. प. ब्रा. ३।३।१।१२) नोऽपवासाधुना कुनीयान्
(क. श. ब्रा.) सोऽदृशोऽभवत् (कण्व. श. प. ब्रा.) इति ॥ ११ ॥

ओञ्जैकेषाम् ॥ १२ ॥

—ओङ्कारश्च केवलो भाषिकसंज्ञः स्यात्, एकेषामाचार्याणां मतेन । एकशब्दोऽञ्जैकदेशवचनो, न मुख्यवचनः ।
तेन कण्वाचार्यमते न भाषिकसंज्ञ इत्यर्थः । यथा—समुदशाक्षुराण्योऽऽश्रावयेति (कण्व. श. प.
ब्रा.) बोधयत्तातिथिर्भोऽस्मिन् (कण्व. श. प. ब्रा.) एकेषां
हि । कण्वाणां मा मूदिति । ता वाऽपताः पुत्र व्याहृतय ओऽऽश्रावयास्तु श्रोष्व यज-
येयजामहे वृषेत् (कण्व. श. प. ब्रा.) इति ॥ १२ ॥

अथ भाषिकसंज्ञाप्रयोजनप्रकरणम् ।

अथेदानीं भाषिकसंज्ञाप्रयोजनमाह—

उदात्तमेतत् ॥ १३ ॥

—येतत् “उदात्तानुदात्तौ” (मा. श. सू. १।४) इत्यादिप्रबंधेन भाषिकसंज्ञमुपपन्नान्तं तदुदात्तं

स्यात्-ब्राह्मणे । यथाक्रममुदाहरणानि । यथा-मा नो मित्रो वरुणोऽअर्घ्यमाऽऽयुः (मां. श. प. ब्रा. १३।१।१।१७) भ्रासाऽन्तरिक्षमां पृण. (मां. श. प. ब्रा. ९।२।३।३४) चिवा-
माहं वृष्टे सुमतिम् (मां. श. प. ब्रा. ९।२।३।३८)-सिः हृत् सेमं पात्वुहसः
(मां. श. प. ब्रा. १२।७।३।२१)-धान्यमसि धिनुहि (मां. श. प. ब्रा. १।२।१।१।
१८)-भूर्भुवः स्वरिति नृया समृद्धयाऽऽशिषमांशास्ते सुप्रजाः (मां. श. प. ब्रा. २।३।१।
१।१)-प्सस्वेऽश्विनोर्बाहुभ्याम् (मां. श. प. ब्रा. १।१।२।१७)-व्वेदोऽसि-धेन-
त्वम्. (मां. श. प. ब्रा. १।९।२।२३)-त्र्यम्बकं यजामहे (मां. श. प. ब्रा. २।६।२।२।
१२)-हवन्नः सर्षिपुरासुतिरिति (मां. श. प. ब्रा. ६।६।२।१४)-अङ्गिरस्वदुभीन्धता-
मुखे (मां. श. प. ब्रा. ६।१।४।१) इति ॥ १३ ॥

स्वरितानुदात्तौ च ॥ १४ ॥

मन्त्रविषये यौ स्वरितानुदात्तावुक्तौ तावपि शतपथब्राह्मणे उदात्तौ स्तः । तत्र स्वरितो यथा-अथैनां
वाचयत्युक्कन्कुर्म कर्मकृत इति (मां. श. प. ब्रा. २।१।२।२९)-वाजेवाजेऽवन्त
वाजिनो नः (मां. श. प. ब्रा. १।१।१।२४)-अग्ने नृय सुपथा रायेऽअस्मान् (मां.
श. प. ब्रा. ३।६।३।११)-एष ते रुद्र भागुऽआयुः । (मां. श. प. ब्रा. २।६।२।१०)-
एष ते निर्ऋते भागस्तुभुषस्व । (मां. श. प. ब्रा. १।२।३।३)-सह वाचा मयोभु-
वेति । (मां. श. प. ब्रा. २।१।२।२९) इति ॥ १४ ॥

उदात्तमनुदात्तमनन्त्यम् ॥ १५ ॥

मन्त्रधर्मेण यदुदात्तमभिहितं तच्छतपथब्राह्मणेऽनुदात्तं स्यात् । अनन्त्यम्-अन्ते स्थितमन्त्यं तद्वर्धमान-
न्त्यम् । अनवसितमित्यर्थः । यथा-बुडे रुन्ते हव्ये काम्ये चन्द्रे ज्योतेऽदिति मरस्वति मुहि
विश्रुति । (मां. श. प. ब्रा. ४।१।८।१०)-स्वान भ्राज्राङ्घारे वृम्भारे हस्त मुहस्त ।
(मां. श. प. ब्रा. ३।३।१।११)-उक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । (मां. श. प. ब्रा. ४।३।४।१०)-
विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । (मां. श. प. ब्रा. ३।६।३।११)-विश्वगदसिपित्वे
सुनीषा । (कण्वः श. प. ब्रा.) इति ॥ १५ ॥

अन्त्यसंज्ञकानाम् ॥ १६ ॥

द्वयोर्ब्रह्मासुदात्तानामेकत्र युक्तानां पूर्वोपर्येणावस्थितानां मन्त्रे यदनन्त्यमुदात्तं मन्त्रे, तद्ब्राह्मणेऽनुदात्तं
स्यात् । पूर्वोपर्येणावस्थितानां स्वरविशेषानुपदेशमन्त्रस्वर एव भवति । यथा-आयुहन्नाह्मणः । (मां.
श. प. ब्रा. १३।१।१।११)-व्रते तवानागसोऽअदितये स्यामेति । (मां. श. प. ब्रा.
६।७।३।८)-लाजी३ उवाची३ न्यव्ये गुव्यऽ इति । (मां. श. प. ब्रा. १३।२।६।
८)-आ या याम्मास्या पृथिवीम् । (मां. श. प. ब्रा. ८।७।३।१३)-अग्ने युक्त्वा
हि ये नृव । (मां. श. प. ब्रा. ७।१।१।३३) इत्यादि-विवेकव्यम् ॥ १६ ॥

अयेदानीं भाषिकसंज्ञे परे-विशेषमाह-

भाषिके चोभयेषाम् ॥ १७ ॥

“उदात्तानुदात्तौ भाषिकस्तत्सन्निः”-(भाषि. सू. १।४) इत्यादिना भाषिक उक्तः । तस्मिन्परे-
उभयेषामुदात्तानामनुदात्तानां चानुदात्त एव स्यात् । तत्रोदात्तानां यथा-चित्रेणामाहुं वृष्टे सुमतिम् ।
(मा. श. प. ब्रा. ९।२।१।२८)-सिः५हुं सेमं पात्वः५हसः । (मा. श. प. ब्रा. ९।२।१।२९)
भ्रासोऽन्तरिक्षमापृण (मा. श. प. ब्रा. ९।२।१।३४) मा नो मित्रो वृष्टुणोऽ अर्घ्यमाऽऽयुः
(मा. श. प. ब्रा. ९।३।१।१।७) धान्यमसि धिनुहि (मा. श. प. ब्रा. १।२।१।१।८)
पवित्रे स्थो वैष्णव्यावृति (मा. श. प. ब्रा. १।१।३।१) अभित्युन्देवः सवितारमोण्योः
(मा. श. प. ब्रा. ३।३।२।१२) तास्वेनं व्वाचयति निग्राभ्या स्थ (मा. श. प. ब्रा. ३।९।
४।७) पशुस्या वृहस्पतये (कण्व. श. प. ब्रा.) स्तऽऽपुस्याः (कण्व. श. प. ब्रा.
) इत्यादि । मन्त्रलक्षणेनानुदात्तत्वे सिद्धेऽपि पुनरनुदात्तादिविधानं “स्वरितानुदात्तौ च”
(भाषि. सू. १।१४) इत्यस्यापवादार्थम् ॥ १७ ॥

एकस्यापि ॥ १८ ॥

एकशब्दोऽत्र उक्तान्यवचनः । आम्नामेक इतिवत् । तदन्यश्च स्वरित एव । तथा चोदात्तानुदात्ताभ्यामेकोऽप्य-
स्वरितस्तस्यापि भाषिके परेऽनुदात्तादेशः स्यात् । यथा-नुमो भूत्यै येदं चकारेति (मा. श. प.
ब्रा. ७।२।१।१७) एष्टा रायः प्रेये मुगाय (मा. श. प. ब्रा. ३।४।३।२१) भूर्भुवः स्वरिति
(मा. श. प. ब्रा. २।३।९।१) स्वरितस्योदात्तानुदात्तोपसम्प्रयोगे जाते “भाषिके चोभयेषाम्” (भाषि.
सू. १।१७) इत्यनेनैव निघाते सिद्धेऽपि यदारभ्यते पुनस्तद्भाषयति निहन्यमानोऽपि केनचित्प्रकारेण केन-
चिन्निमित्तेनायं स्वरित एवेति ॥ १८ ॥

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनमित्युच्यते-

स्वरितस्य चाभिनिहितस्य ॥ १९ ॥

स्वरितस्वरस्य भाषिकस्याभिनिघातः स्यात् । एवं निघातेऽपि सति स्वरितत्वं स्वरितस्य चाभिनिहित-
त्वम् । अभिनिहितस्य भाषिकसंज्ञा भवतीति भावः । यथा प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम् (मा. श. प. ब्रा.
१।१।२।१७) पृष्ठऽहुत्यस्यै ह्येनं पृष्ठऽआधुत्तेऽग्निमनाडमन्त्राद्याद्यादधऽइति (मा. श. प.
ब्रा. २।१।४।२८) सरस्वत्यै पूणेऽनुये स्वाहेनि (मा. श. प. ब्रा. ३।१।४।९) इति ॥ १९ ॥

तेषां च प्रागुक्तमादनन्तराणां च कम्पनम् ॥ २० ॥

तेषां च प्रागुक्तानां बहूनां पूर्वोपर्येणावस्थितानामुत्तमात्पूर्वेषामनन्तराणां जात्यन्तरेणाव्यवहितानामनुदात्तानां
कम्पनं स्यात् । कम्पनं नाम-अनुदात्तादयि-अनुदात्तवम् । यथा-प्रतिष्ठापयति म्वर्णाः स्वाहेति

१-“चित्राणाहम्” इत्यत्र १ आ-अहम्, इति संज्ञा भाषिके परे “मा” इत्यस्यानुदात्तवम् ।

२-अन्यथापि निघातेन स्वरितनिघातेन स्वरितनिघातः । तत्रो भाषिकसंज्ञायाः । तेन स्वरितेऽपि परे पूर्वस्यानुदात्तादध-
विनि भावः । निघातोऽनुदात्त इति भाषान्तरम् ॥

(मा. श. प. ब्रा. ९।४।२।१९।२०)-युदैवोदित्यथ वसन्तः (मा. श. प. ब्रा. २।२।३।९)-अद्वा हि तद्यन्मुन्योऽद्वा तद्यदात्मा (मा. श. प. ब्रा. २।३।१।२९)-आदित्यो ह त्वेवैषोऽग्निश्चितः (मा. श. प. ब्रा. १०।९।४।४)-सैषा शुच्येव विद्या तपति (मा. श. प. १०।३।४।२)-एवमुक्तेष्टकः (मा. श. प. ब्रा. १०।३।४।२२)-सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत् (मा. श. प. ब्रा. १।४।४।२।१) इत्यादि ॥ २० ॥

उदात्तपूर्वस्यानुदात्तस्य च ॥ २१ ॥

उदात्तः पूर्वो यस्यानुदात्तस्य सोऽयमुदात्तपूर्वः । तादृशानुदात्तस्य भाषिके परे कम्पनं स्यात् । यथा-किञ्चन-आममुत् । मा भेम्मा रोद्धमो च नः किञ्चनाममडिति (मा. श. प. ब्रा. ९।१।१।२४) याम् । उत । इमाम् । सु दाधार पृथिवीन्ध्यामुतेमामिति (मा. श. प. ब्रा. ७।४।१।१९) इति ॥ २१ ॥

उदात्तपूर्वस्य स्वरितस्यापि च ॥ २२ ॥

उदात्तः पूर्वो यस्य स्वरितस्य स उदात्तपूर्वः । तादृशस्य स्वरितस्यापि भाषिके परे कम्पनं स्यात् । अनुदात्त-तरत्वं भवतीत्यर्थः । यथा-नुमो भूत्यै येदं चकारेति (मा. श. प. ब्रा. ७।२।१।१७)-एष्टा रायः प्रये भुगाय (मा. श. प. ब्रा. ३।४।३।२१) इति ॥ २२ ॥

अत्रान्यस्योदात्तस्यानुदात्तताम्प्रत्येके विवदन्ते ॥ २३ ॥

इति श्रीभगवतः कात्यायनस्य कृतौ भाषिकपरिशिष्टसूत्रे प्रथमा कण्डिका परिसमाप्ता ॥ [१]

अत्रान्यस्योदात्तस्य सतः-अनुदात्ततां प्रत्येके आचार्या विवदन्ते । एकशब्दोऽत्र मुख्यवचनः । तेन काष्णानां मतमिदमिति गम्यते । यथा-“ तस्मात्कुर्याद्वैतस्य पुरुषस्य बाहू ” (कण्व. श. प. ब्रा.) रोचुनाऽस्य प्राणादपानुती (कण्व. श. प. ब्रा.) इत्यादि ॥ २३ ॥

इति श्रीकण्वशाखिनागदेवसुतश्रीमदनन्तदेवविरचिते भाषिकपरिशिष्टसूत्रभाष्ये प्रथमा कण्डिका परिसमाप्ता ॥ [१]

अथ द्वितीया कण्डिका ।

अथ मन्त्रगतानामाख्यातानां स्वरविकारप्रकरणम् ।

अथाख्यातपदविकरणाः ॥ १ ॥

आख्यातं च तत्पदं चेति विग्रहः । तस्य विकरणा विकाराः आख्यातपदविकरणाः । के पुनस्ते ? “ हि ” (भाषि. सू. २।४) इत्यादयो वक्ष्यमाणाः । अथशब्दोऽत्राधिकारान्तरज्ञापनार्थः । ब्राह्मणाधिकारो निवृत्तः । अथेदानीं मन्त्रलक्षणसमाप्ताये आख्यातपदविकरणा व्याख्यायन्ते । आख्यातपदलक्षणमन्यत्रोक्तं-“ क्रिया-

वाचकमाख्यातं निर्णीतो न विशिष्यते । त्रीनत्र पुरुषान्वक्ति कालतस्तु विशिष्यते ” इति । कः पुनराख्यात-
पदस्य विकारः ? (मन्त्रे) अनाख्यातात्परस्याख्यातपदस्यानुदात्तत्वमविकारः । शेषो विकारः । ननु—प्रातिशाक्ये
एव—“ प्रष्टव्याऽऽख्यातमाख्यातपूर्वम् ” (प्राति. मू. ६ । ११) इति प्रष्टव्य—आख्यातपदविकरणमुक्तम् ।
एवं सति हि पुनर्वचनमनर्थकमिति चेदत्रोच्यते । तत्राभिनिहितेभ्योऽभिवक्ता एव वक्तव्याः । ते यदि शुद्धा अभि-
धीयेरन्मदाऽभिनिहितानां परिसंख्यानमाशंक्येत । अतस्तदोषं परिजिहीर्षुराचार्योऽभिनिहितानभिनिहिततायास्त-
लक्षणं करोति स्म ॥ १ ॥

नेत् ॥ ६ ॥

‘नेत्’ इत्यस्मात्परमाख्यातं विक्रियते । यथा—नेत्तुदंपचेतुयाताऽडुति । (मा. श. प. ब्रा. १ । ८ । १ । २२)—नेदुन्योऽन्युः हिनसातऽडुति । (मा. श. प. ब्रा. १ । १ । ४ । २०)—नेदु-
तिरेचयानीति । (मा. श. प. ब्रा. १ । ४ । १ । १९) इति ॥ ६ ॥

कुवित् ॥ ७ ॥

‘कुवित्’ इत्यस्मात्परमाख्यातं विक्रियते । यथा—कुविदङ्ग युवमन्तो युवश्चिद्यथा डान्ति ।
(मा. श. प. ब्रा. ९ । ९ । ४ । २४)—कुविन्मे पुत्रमुवधीडिति । (मा. श. प. ब्रा. ९ । ४ । ४ ।
७)—कुविन्मेऽनुपहूतः सोममुवभक्षडिति । (मा. श. प. ब्रा. १ । ६ । ३ । ८) इति ॥ ७ ॥

अह ॥ ८ ॥

‘अह’ इत्यस्मात्परमाख्यातं विक्रियते । यथा—नक्षत्रमाहास्य भुवति (मा. श. प. ब्रा.
अन्नमुहैतस्य भुवति (मा. श. प. ब्रा.) इत्यादि ॥ ८ ॥

समुच्चये ॥ ९ ॥

समुच्चयार्थीचकारात्परमाख्यातं विक्रियते । यथा—शुर्म च स्थो वुर्म च स्थुऽडुति (मा. श. प.
ब्रा. ६ । ४ । १ । १०)—सुक्ष्मा चासि शिष्टा चासीति (मा. श. प. ब्रा. १ । २ । ९ । ११
इति ॥ ९ ॥

आमन्त्रितसस्वरम् ॥ १० ॥

स्वरेण सह वर्तते इति सस्वरम् । आमन्त्रितं च तत्सस्वरं च आमन्त्रितसस्वरम् । आयुदात्तमित्यर्थः । आम
न्त्रितसस्वरात्परमाख्यातं विक्रियते । यथा—मुघवन्तुन्दिषीमुहि (मा. श. प. ब्रा. २ । ६ । १ । ३८
अग्ने युक्ष्वा हि ये नव (मा. श. प. ब्रा. ७ । ९ । १ । ३१) अग्ने भुरन्तु चित्तिभिडिति
(मा. श. प. ब्रा. ६ । ८ । १ । ७) अग्ने नय सुपथा राये (मा. श. प. ब्रा. ३ । ६ । ३ । ११)
अग्ने पुवस्व स्वपाऽ अस्मे (मा. श. प. ब्रा. ४ । ९ । ४ । ९) इत्यादि ॥ १० ॥

जिज्ञासितम् ॥ ११ ॥

ज्ञातुमिष्टं जिज्ञासितम् । जिज्ञासितमाख्यातं विक्रियते । यथा—कथमस्यैषा वुसोर्द्धा रा सम्भत्स-
मष्टिमाप्नोति (मा. श. प. ब्रा. ९ । ३ । ३ । १८) कथम्महुतोक्थेन सम्पद्यते (मा. श.
प. ब्रा. ९ । ३ । ३ । १९) इति ॥ ११ ॥

विचारितम् ॥ १२ ॥

विचारविषयकमाख्यातं विक्रियते । यथा—अधः स्विडासीऽदुपरि स्विडासीऽत् (कण्व. श.
प.) नृदाहुः कथं कुर्यादित्था यज्ञपथाज्येता ३ न यजेता ३ इति (मा. श.
प. ब्रा. ११ । १ । ९ । ४) इति ॥ १२ ॥

अवधारितम् ॥ १३ ॥

अवधारणार्थकमाख्यातं विक्रियते । यथा—युजेत हैव न ह्यन्यदपक्रमणं भवति (मा. श. प. ब्रा. ११ । १ । १५ । ४) इति ॥ १३ ॥

यद्योगः ॥ १४ ॥

यच्छब्दस्य योगो यद्योगः । स च यच्छब्दः सर्वप्रत्ययान्तो गृह्यते । यद्योगे सत्याख्यातं विक्रियते । यथा—विश्वा यदुजय स्पृधऽडुति (मा. श. प. ब्रा. १२ । ७ । ३ । ४)—योऽस्मान्द्वेष्टि सुध्वं द्विष्मऽडुति (मा. श. प. ब्रा. ३ । ८ । १५ । ११)—यत्रा नियुद्धिः सुचसे शिवाभिः (कण्व. श. प. ब्रा.)—यतरा नौ दवीयः परापुश्यात् (मा. श. प. ब्रा.)—यतरौ वै मुंयत्तयोः पराजुयते (मा. श. प. ब्रा. १ । १५ । ३ । ६)—यतरेदृशः स्तुस्ति (मा. श. प. ब्रा.)—यतरथा कामयते (मा. श. प. ब्रा.)—यतमथा कामयेत (मा. श. प. ब्रा.)—यादृशाद्वै जायते (मा. श. प. ब्रा.) इत्यादि ॥ १४ ॥

विनियोगः ॥ १५ ॥

विनियोगार्थमाख्यातं विक्रियते । विनियोगो नाम—मन्त्रादित्वदेवतादित्वपदार्थादित्वात्मकः । यथा—स वा इन्द्राग्निभ्यामुपदधाति (मा. श. प. ब्रा. ८ । ३ । १ । ४)—विश्वकर्मणाऽऽसादयति । (मा. श. प. ब्रा. ८ । ३ । १ । ४)—तूष्णीं दर्भस्तुम्बमुपदधाति (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । ४ । २९)—यजुषाऽमिजुहोति (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । ४ । २९)—तूष्णीमुदचमसाग्निनुयति (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । ४ । २९)—यजुषा वृपाति (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । ४ । २९) इत्यादि ॥ १५ ॥

वाक्यशेषः ॥ १६ ॥

वाक्यशेषो यस्मिन्नाख्यात उपलभ्यते तदाख्यातं विक्रियते । यथा—अथ प्रातुराग्नेयः पुरोडाशो भवत्येन्द्रः सान्नाययम् (मा. श. प. ब्रा. २ । ४ । ४ । १२)—द्वावुत्तरस्यां द्वेयां प्रादौ भवतो द्वौ दक्षिणस्याम् (मा. श. प. ब्रा. १२ । ८ । ३ । ६)—चित्तो गार्हपत्यो भवत्यचित्तऽआहवनीयः (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । १ । १) इति ॥ १६ ॥

अनुबन्धः ॥ १७ ॥

अनुबन्ध्यतेऽनेनेत्यनुबन्धः । आख्यातार्थस्य नित्यतां यः शब्दो भवीति सोऽनुबन्धः । तस्मात्परमाख्यातं विक्रियते । यथा—भुः श्वः श्रेयान्भवति (मा. श. प. ब्रा. २ । २ । २ । १९) इतिकरणमाख्याताधिकारमनाख्यम् । एवं यत्र यत्र समाग्राये आख्यातविकारो दृश्यते तत्र तत्र तथैव द्रष्टव्यं न्यायसाम्यात् । यथा—इमम्मे वरुण श्रुधी हवम् (कण्व. श. प. ब्रा.) इति ॥ १७ ॥

एत आपोडशाक्षरात्पदं विकुर्वन्ति ॥ १८ ॥

एते 'हि' शब्दादय आपोडशाक्षरादाख्यातपदं विकुर्वन्तीति आपोडशादभिविधिर्यदा वा । तमेवात्म्य-
आपोडशाक्षरात् यथाकाममुदाहरणानि दीयन्ते । हुन्तास्येन्द्रियं वृद्धिर्यः सोमप्रीथमब्राह्मण-
हुराणीति (मा. श. प. ब्रा.) स यो हैवमेतः सम्बत्सरं मध्यात्तं प्प्रतिष्ठितं
वेद (मा. श. प. ब्रा. १२।२।४।१६) तेदन्तिरेच्यन्तीति (मा. श. प. ब्रा. १०।४।१।१९)
नेत्तुदपचेतुयाताऽहति (मा. श. प. ब्रा. १।८।३।२२) इति ॥ १८ ॥

आपञ्चविंशतिभिराक्षरैः ॥ १९ ॥

ह्यादय आत्म्य-आपञ्चविंशतिभिराक्षरादाख्यातपदं विकुर्वन्तीति भारद्वाज आचार्यो मन्यते । यथा येना नः
पूर्वं पितरः पदज्ञाऽ अर्चन्तोऽ अङ्गिरसो गाऽभुविन्दन् (कण्व. श. प. ब्रा.)
यन्निर्णिज्जा रेक्णसा प्रावृतस्य रातिं गृभीतां मुखतो नयन्ति (कण्व. श. प. ब्रा.)
इति ॥ १९ ॥

आद्वात्रिंशतिभिराक्षरैः ॥ २० ॥

ह्यादय आत्म्य आद्वात्रिंशतिभिराक्षरादाख्यातपदं विकुर्वन्तीत्यौपशिविचार्यो मन्यते । यथा-स यो हैवमेतः
सप्तदशं पञ्चापतिमधिदैवतं चाध्यात्तं च प्प्रतिष्ठितं वेद (मा. श. प. ब्रा. १२।३।३।४) इति ॥ २० ॥

आमर्यादास्थयोः पदयोर्वहूनां च पूर्वपदं विक्रियते ॥ २१ ॥

मर्यादा त्रिविधा-षोडशाक्षरा, पञ्चविंशत्यक्षरा, द्वात्रिंशदक्षरा, इति । तत्र षोडशाक्षरा प्रधानाऽप्रतिहता ।
पञ्चविंशत्यक्षरायां, द्वात्रिंशदक्षरायां वा पक्षे विक्रियते । पाक्षिकत्वादपरिपूर्णं इतरे मर्यादे । अत्राह-ईषदर्थे
वर्तते । आमर्यादा ईषन्मर्यादित्यर्थः । आमर्यादायां तिष्ठत इत्यामर्यादास्ये । तयोरामर्यादास्थयोरुदाख्यातयोः पूर्व-
माख्यातपदं पञ्चविंशत्यक्षरान्तं द्वात्रिंशदक्षरान्तं वा विक्रियते । ह्यादिभिर्योगे सतीत्यनुवर्तते । तत्र द्वयोर्यथा-स
यत्सायमुस्तमि ते जुहोत्यगुहैर्भ्यः एतत्प्रविष्टेभ्यो जुहोति (मा. श. प. ब्रा. २।३।१।९)-अथ यत्प्रातरनुदिते जुहोत्यस्य रुसस्य जीवन्स्य देवैर्भ्यो जुह्वानि (मा.
श. प. ब्रा. २।३।१।१२) बहूनामाख्यातानां यथा-स यत्सायमुस्तमि ते जुहोति गुर्भ-
सुवैतुस्तन्तममि जुहोति गुर्भः सन्ततमुभिकरोति । (मा. श. प. ब्रा. २।३।१।४)-अथ यत्प्रातरनुदिते जुहोति पृजन्मयत्येवैनमेतत्सोऽयं तेजो भूत्वा विश्वा-
जमानऽनुदेतीति । (मा. श. प. ब्रा. २।३।१।९) इति ॥ २१ ॥

सर्वाणीत्यौपशिविः ॥ २२ ॥

इति श्रीभगवतः कात्यायनस्य कृतौ भाषिकपरिशिष्टसूत्रे द्वितीया कण्डिका
परिसमाप्ता ॥ (२)

अत्र सर्वाण्यपि—आमर्षादास्त्याख्यातपदानि ह्यादियोगे विक्रियन्ते, इत्यौपशिविराचार्यो मन्यते । यथा—
यस्मिन्नुद्धे यजन्ते तेषां ब्राह्मणं उद्धेतोत्तमो वीक्षते प्रथमोऽवभृथाहुदायनामुदति ।
(मा. श. प. ब्रा. १२ । १ । १ । ९-१०)—ये देवासो दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्ये-
कादश स्थ । अप्सुक्षिणो महिषैकादश स्थ ते देवासो यजुमिमुं जुषध्वम् । (मा. श.
प. ब्रा. ४ । २ । २ । ९) इति ॥ २२ ॥

इति श्रीकथशारिनागदेवसुतश्रीमदनन्तदेवविरचिते भाषिकपरिशिष्टसूत्रभाष्ये
द्वितीया कण्डिका परिसमाप्ता ॥ (२)

अथ तृतीया कण्डिका ।

अथ प्रागुक्ताख्यातविक्रियापवादकसूत्राणि ।

विनियोगे तु पूर्वपदम् ॥ १ ॥

विनियोगेऽपि गम्यमाने पूर्वमाख्यातं विक्रियते नोत्तरम् । तुल्योऽवधारणे । यथा—तूष्णीं दर्वस्तम्ब-
मुपदधानि युजुषाऽभिजुहोति । (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । ४ । २९)—तूष्णीमुदचमसा-
त्रिनयति युजुषा वपति । (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । ४ । २९)—स ब्राह्मणं द्राष्टुम्यामुप-
दधाति विश्वकर्मणाऽऽसादयति । (मा. श. प. ब्रा. ८ । ३ । १ । ४) इति ॥ १ ॥

जिज्ञासितयोश्च ॥ २ ॥

जिज्ञासितयोराख्यातयोः पूर्वमाख्यातं विक्रियते नोत्तरम् । यथा—जुहुवानी ३ मा हौषा ३मिति
(मा. श. प. ब्रा. ९ । २ । २ । ३१) इति ॥ २ ॥

अनन्तर्हितयोश्च ॥ ३ ॥

अनन्तर्हितं निजजातीयेनाव्यवहितमित्यर्थः । अनन्तजातीयेयोराख्यातयोः पूर्वमाख्यातं विक्रियते, न
द्वितीयम् । यथा पुरुषश्च नारायणं प्रजापतिरुवाच यजस्व यजस्वेति (मा. श. प.
ब्रा. १२ । ३ । ४ । १) अथ यज यजेत्येतेत्तरानाह (मा. श. प. ब्रा. १ । १ । ३ । ८) इति ॥ ३ ॥

विचारितसमुच्चितयोश्च ॥ ४ ॥

विचारितं समुचितं चेति द्वन्द्वसमाप्तः । विचारार्थकयोः समुपार्थकयोश्चाख्यातयोः पूर्वं विक्रियते, न द्विती-
यम् । तत्र विचारार्थकयोर्धिया—यजेद्वाज्यभागो ना ३ इति यजेता ३ नु यजेता ३ इति
(मा. श. प. ब्रा. १ । ४ । १ । १०)—सुक्ष्मा ज्ञासि शिष्टा चासीति (मा. श. प. ब्रा. १ । २ ।
९ । ११) इति ॥ ४ ॥

निर्वचनेऽनूबन्धो वाक्यशेषोऽव्यर्थश्चावधारणां न विकुरुत
इति भारद्वाजः ॥ ५ ॥

निर्वचनं नाम—अन्वाख्यानम् । तच्च विधिरूपेण वा, अनुवादरूपेण वा पूर्वपदस्यान्वाख्यानमित्यर्थः । अनुवच्यते इत्यनुबन्धः । पुनः पुनरावर्तनमित्यर्थः । अनुबन्ध इत्यत्र—अन्वेषामपि दृश्यते (पाणि.सू. ६।३। १३७) इति पाणिनीयसूत्रेण दीर्घता । निर्वचनेऽनुबन्धो वाक्यशेषो यस्मिन्नाख्याते तदाख्याते न विकुरुत इति भारद्वाजाचार्यो मन्यते । तथा—अवच्यर्थो योऽप्रधारणो यस्मिन्नाख्याते दृश्यते तदपि न विक्रियत इति भारद्वाजो मन्यते । अवधिरत्र कालविशेष उच्यते । विनियोगो वाक्यशेष इति प्रास्तापवादोऽयम् । क्रमेणोदाहरणानि । देवतादीक्षां निरमिमन्तादित्यै प्रायणीयम् (मा. श. प. ब्रा. १।१।१।१)—इत्युभे कृषत्युत्थेति (मा. श. प. ब्रा. ७।२।२।१४) भारद्वाजोक्तं विक्रियते वा । वस्तुनाजिने पुष्टिकाममभिषिञ्चेत्कृष्णाजिते ब्रह्मवर्चसुकाममुभयोरुभयकाममिति (मा. श. प. ब्रा. ९।३।४।१४) इति प्रथमस्योदाहरणम् । द्वितीयस्योदाहरणं यथा—एवमेव माध्यन्दिने सुवतेऽगृहीतः एवैतस्मादच्छावाक्यायोक्तमो गृहो भवत्यथ तृतीयं वृत्ततीवरीणामवनयति (मा. श. प. ब्रा. ४।२।३।९) इति ॥ ९ ॥

भूयोवादी वरीयोवादी कनीयोवादी चानवधारणाः ॥ ६ ॥

भूयो बहुतरं वदतीति भूयोवादी । वरीयो गुरुतरं वदतीति वरीयोवादी । कनीयोऽल्पतरं वदतीति कनीयोवादी । एते भूयोवाद्यादयः अनवधारणाः कार्यकारिणो न स्युः । भूयोवाद्यादयः परभूतमाख्याते न विकुर्वन्तीत्यर्थः । क्रमेणोदाहरणानि । तस्य भूयो भूय एव तुजो भवति (मा. श. प. ब्रा. २।२।२।१९)—पुरः परऽण्ड छरीयस्तुपो भवति (मा. श. प. ब्रा. ३।४।४।२७)—कनीयः कनीयस्तेजो भवति (मा. श. प. ब्रा. २।२।२।१९) अनुबन्ध इति प्रातस्यापवादकमेतत् । नैयतुवर्तमाने पुनरनवधारणार्थ इति नञ्—अत्रानित्यत्वसूचनार्थः । तेन शास्त्रान्तरे पूर्वोक्तोदाहरणे आख्यातपदे विक्रियते, इत्यपि गम्यत इति । अनवधारणा इति किं ? अन्यत्रापि यत्र विकारो दृश्यते तत्रानवधारणेऽपि सति विकारो मा भूदिति । यथा—एवमु हेनः सऽगृहीतयति (मा. श. प. ब्रा. २।२।२।१९)—एवमु हेव श्रिया युशसा भवति (मा. श. प. ब्रा.)—एवमु हेनः स जासयति (मा. श. प. ब्रा. २।२।२।१९)—एवमु हेव कीर्त्या युशसा श्रिया शुः श्वः श्रेयान्भवति (कष्व. श. प. ब्रा.) इत्यादि ॥ ६ ॥

परिसमाप्त्यर्थश्चान्यतमो ह्यादीनां न विकरोति ॥ ७ ॥

‘ हि, हन्त ’ इत्यादयो विकारकारिण इत्युक्तम् । कचित्तस्यापमपवादः । ह्यादीनां मध्येऽन्यतम एकतमः परिसमाप्त्यर्थश्चेदाख्यातं न विकरोति । बहुष्वप्याख्यातेषु येनाख्यातेन सम्बध्यते तदेवाख्यातं विकरोति । समीपस्थितान्यप्यन्याख्यातानि न विकुर्वन्ति । तस्मिन्नेव स्वसम्बद्धाख्याते परिसमाप्त्यर्थत्वात् । यथा—किं हि हुरेद्यदन्तरिक्षं हरामि द्विवं हरामीति हरेत् । (मा. श. प. ब्रा. १।२।४।१९) हुन्तास्यै प्रतिष्ठां कल्पयानीति स स्त्रियः सुसृजे । (मा. श. प. ब्रा. १४।९।४।२)—नेदृन्योऽन्यः हिनुसानीति । (मा. श. प. ब्रा.)—स त्वष्टा चुक्रोध कुविन्मे पुत्रमुवधीदिति । (मा. श. प. ब्रा. ९।९।४।७) इत्यादि ॥ ७ ॥

यमपदयोः स्वरार्थोऽल्पस्वरतरं प्रकृत्या ॥ ८ ॥

द्विरुक्तं पदं यमपदमित्युच्यते । स्वर आदिर्ययोः पदयोरस्ति ते स्वरादी । अतिशयेनाल्पाः स्वरा यत्र पदे दृश्यन्ते तदल्पस्वरतरमिति विग्रहः । स्वराद्ययोर्मण्डयोर्मध्ये यदल्पस्वरतरं तत्प्रकृत्या स्यात् । अत्र सूत्रे तरग्रहणं तुल्यसंख्येष्वपि मात्राधिक्यादुत्तरस्य नाल्पस्वरत्वमिति भावः । यथा—तट्टेकैकयैवेमुँह्लो-
कान्मुन्तनोति । (मा. श. प. ब्रा. १।३।११।११) —एकैकयैवेमुँह्लोकान्स्पृणुते । (मा. श. प. ब्रा. १।३।११।११) —तस्माट्टेकैकामेवानवानवृनुब्रूयात् । (मा. श. प. ब्रा. १।३।११।११) । अत्र पूर्वस्यैकशब्दस्योत्तरैकशब्दापेक्षया मात्राल्पत्वात्प्रकृतिस्वरत्वं ज्ञेयम् । अत्रैका चैका चेति समासे सति “स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनृङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूर्णी-
प्रियादिषु” —(पाणि. सू. ६।३।३४) इति व्याकरणसूत्रेण टाढलोपे पूर्वस्यैकशब्दस्यैकमात्रत्वमुत्त-
रस्य द्विमात्रत्वमिति विवेकः । यमाख्यातप्रसंगादनाख्यातयमार्थोऽयमारम्भः ॥ ८ ॥

स्वराद्यस्वराद्योश्च सममात्रयोः पूर्वत्रेष्टमिति भारद्वाजः ॥ ९ ॥

स्वर आदिर्ययोः पदयोस्ते स्वरादी तादृशे ये न भवतस्ते अस्वरादी । चकारः समुच्चयार्थः । समाः मात्रा ययोस्ते सममात्रे । स्वराद्योऽस्वराद्योश्च सममात्रयोर्मण्डयोर्मध्ये पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं नेष्टमिति भारद्वाजो मन्यते । अस्वरादिसममात्रयोऽयमारम्भः । तत्र स्वराद्योः सममात्रयोर्विधा—उपोपेधु मघवन् । (मा. श. प. ब्रा. २।३।४।३८) । अस्वराद्योः सममात्रयोर्विधा—प्पुप्रायुमात्रिर्भरतस्य ऋण्वड इति । (मा. श. प. ब्रा. ६।८।१।१४) —सः सुमिद्युवसे वृषन् । (कण्व. श. प. ब्रा.)
सममात्रयोः किं ? उप—उत्त । उपोत । प्र—प्रति । प्रप्रति इति ॥ ९

यथार्थं चतुर्विधं पदं विपर्यस्तम् ॥ १० ॥

नामाख्यातोऽसर्गनिपातरूपं चतुर्विधं पदं यथार्थं मन्त्रे स्वरतो यद्याख्यातं तद्ब्राह्मणे स्वरतो विपर्यस्तं स्यात् । स च विपर्यासो व्याख्यातः पूर्वत्र भोविके । “उदात्तमेतत्” —“स्वरितानुदात्तौ च” —“उदात्तमनुदात्त-
मनन्त्यम्” —“अन्त्यसः हतानाम्” —“माधिके चोभयेषाम्” —(भाषि. सू. १।१३-१७)
इति ॥ १० ॥

इति ब्राह्मणस्वरनियमप्रकरणम् ॥

१—अत्रेदं बोध्यम् । यत्—विच्छिन्नपाठे खण्डशः पदविच्छेदे च ब्राह्मणस्वरेणैव पाठः । न मन्त्रस्वरेण इत्येव-
भर्षकं पदं सूत्रम् । यथा—दृशानो रुक्मसु ऊर्ध्व्यु व्ययौदिति—(मा. श. प. ब्रा. ६।७।१।२)
इति । मन्त्रदशायांमन्त्रोदात्ते ब्राह्मणदशायां सर्वोदात्तता । यजुहुयात्क्षिप्त्रं यजमानमृतम्—(मा. श. प. ब्रा.) इत्यत्र जुहुयादिनि पदं सर्वोदात्तम् । युजमानः स्वर्गुँह्लोऽमुमभिवहति ।
(मा. श. प. ब्रा. १।१।४।१।१६) इत्यत्रामिदमसर्गोऽविच्छिन्नः न सर्वोदात्तः । स वै प्प्रात-
रपुः पयु । (मा. श. प. ब्रा. १।१।१।१।१२) इत्यत्र विच्छिन्नः ‘ये’ इति निपात उदात्तः
इति । “मन्त्रस्वरविभूतपदे स्वरनिरूपणम् । पाणिनिप्रानिशास्याभ्यां भवेच्छाप्तान्तरात्तथा ॥ ११ ॥” इति ।
अत्र स्वरपदं संस्कारस्यानुपलक्षणम् । “कण्ठ्य ऋकारे ह्रस्वम्” (प्राति. सू. ४।४९) इत्यस्य प्राति-
शास्यपाठिकमूलस्यापवादकमेतत्सूत्रमिति ध्येयम् ॥

अथात्सन्धिसंस्कारनियमप्रकरणम् ।

कण्ठ्यस्वरोऽर्कत्सवर्णे ॥ ११ ॥

“अथ ब्राह्मणस्वरसंस्कारनियमः” (भाषि. सू. १।१) इति प्रतिज्ञातयोः स्वरसंस्कारयोर्मध्ये पूर्व स्वरनियममुक्त्वा—अथेदानीं संस्कारनियममाह—कण्ठ्यस्वरोऽर्कत्सवर्ण इति । कण्ठे मवः कण्ठ्यः । कव-
गादिव्युदासार्थं स्वरग्रहणम् । कण्ठ्यस्वरः अवर्णो ह्रस्वो दीर्घो वा—अर् स्यात्तदुत्तरेण ऋवर्णेन सह । ब्राह्मणे
इत्यनुवर्तते । यथा—यत्किञ्च—ऋतुषु । यत्किञ्चर्तुषु क्रियते । (मा. श. प. ब्रा. १।१।७।२) यत्किञ्च—
ऋतसत्याभ्याम् । यत्किञ्चर्तसत्याभ्यां जुष्य* सर्व* हैव तज्जयति (मा. श. प. ब्रा. १।१।२।
७।९) इत्यादि ह्रस्वोदाहरणम् । दीर्घोदाहरणं यथा—तथा—ऋषीणाम् । तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम्
(मा. श. प. ब्रा. १।४।४।२।२१) यथा—ऋतुम् । यथर्तुम्प्राप्य (मा. श. प. ब्रा.)
कण्ठ्यस्वर इति किं ? यदि—ऋक्तः । यद्वृत्तो भूटिति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा गार्हपत्ये
शुहवथ (मा. श. प. ब्रा. १।१।९।८।६) सवर्णे किं ? तम्—ऋतवः ।
सम्बत्सरो युजमानस्तमृतवो याजयन्ति (मा. श. प. ब्रा. १।१।२।७।३२)
ब्राह्मणे किं ? यत्रां सप्त ऋषीन्पुः एकमाहुः (मा. सं. १७।२६) सप्त ऋषयः प्रति-
हिताः (मा. सं. ३४।९९) इति च ॥ ११ ॥

वकारस्य पदान्तस्य स्वरमध्ये लोपः ॥ १२ ॥

स्वरयोर्मध्ये वर्तमानस्य पदान्तस्य वकारस्य ब्राह्मणे लोपः स्यात् । यथा—द्वौ—इति । द्वा—इति ।
कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वाऽ इत्योमिति होवाच (क. श. प. बृ. १७।९।२।१)
ययस्त्रिंशौ—इति । इन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च ययस्त्रिंशाऽ इति (क. श. प. बृ. १७।९।१।२)
इति । वायो—इह । नियुद्धिर्वाय इह ता विमुञ्चेति (क. श. प. ब्रा.)
इत्यादि । ब्राह्मणे किं ? नियुद्धिर्वायविह ता विमुञ्च (मा. सं. २७।३३) इति ॥ १२ ॥

शेषं सामान्यशास्त्रात् ॥ १३ ॥

अत्रोक्तविशेषादन्यच्छेषम् । सामान्यशास्त्राद्वेदाङ्गात्पाणिनीयव्याकरणशास्त्रात्सिद्धमवगन्तव्यमिति सूत्रशेषः ।
तच्च दिविषदन्त्वा नृषदम् (क. श. प. ब्रा.) इत्यादि स्वयमूहम् ॥ १३ ॥

अथ स्वरभेदप्रकरणम् ।

इदानीं वर्णधर्मानाह—

अकारेकारोकारकारिल्कारा अवर्णधारणाः ॥ १४ ॥

अवर्णस्य धारणा अवर्णधारणाः । अकारश्च, इकारश्च, उकारश्च, ऋकारश्च, एकारश्चेति तथेति द्वन्द्वसमासः ।

अकारादयः पञ्च वर्णा अवर्णधारणाः । अष्टादशवा भिद्यन्ते इत्यर्थः । भेदास्तु—ह्रस्वदीर्घप्लुता इति पूर्व
अकारस्य त्रयो भेदाः, ततस्तेषां ह्रस्वदीर्घप्लुतानामुदात्तानुदात्तस्वरिता इति प्रत्येकं च त्रयो भेदाः, एवं नव
भेदाः । इति नवभेदमित्रः—अकारः सानुनासिकनिरनुनासिकभेदेन द्विधा भिद्यते । इत्यकारस्याष्टादश भेदाः ।
तथा—श्कारोकारः ऋकारः लृकाराणामपि भेदा ज्ञातव्या इति सूत्रार्थः । यच्चापिशलिनेतेत—“ ऋवर्णलृवर्णयो-
र्दीर्घा न सन्ति ” इति तदिह न विद्यत इति । अकारादिपञ्चानां प्रहणात् ए—ऐ—ओ—औ—इति सन्ध्यक्ष-
राणां ह्रस्वामावात् द्वादशैव भेदा भवन्तीति ज्ञापितम् ॥ १४ ॥

उक्तलक्षणं प्रसंगादन्यत्राप्यतिदिशति—

शतपथवत्ताण्डिभाल्लविनां ब्राह्मणस्वरः ॥ १५ ॥

शतपथेन स्वरतस्तुल्यं वर्तते इति शतैपथवत् । “तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ” (पाणि. सू. १।१।११९) इति पाणिनीयसूत्रस्मरणात् । ताण्डिमाह्विनिः, ताण्डिनश्च माह्विनिश्चेति विग्रहः । तेषां शतपथब्राह्मणस्वरः स्यात् । अन्यत्राप्युक्तम् । “ द्वितीयप्रथमावेतौ ताण्डिमाह्विनिर्ःस्वरौ । तथा शतपथावेतौ स्वरौ वाजसनेयि-
नाम् । ” इति सामगानारदशिक्षायाम् ॥ १९ ॥

प्रसंगात्सामिस्वरमाह—

सप्त साम्नाम् ॥ १६ ॥

यद्वा चयस्ते-नान्योऽध्वर्युर्गायेत् (मा. श. प. ब्रा. ९।१।२।४३) इति यजुर्वेदेऽपि सामगानं विहितम् । अतस्तद्वक्ष्यमाण्यत इति नानुपपत्तिः । यत्तु प्रातिशाख्ये “ सत ” (प्राति. सू. १।१।१७) इति सूत्रेणैदं प्रपञ्चितत्वात् वक्तव्यमिति । तदपि न तत्र सामान्येनोद्दिष्टानामेष प्रपञ्च इति न कोऽपि अत्रोपद्रवः ॥ १६ ॥

साम्रां सत स्वरा इत्युक्तं, के ते इत्याकांक्षायामाह—

पङ्कजऋषभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिषादाः ॥ १७ ॥

पडजश्च ऋषमथेत्यादिद्वन्द्वसमासः ॥ १७ ॥

प्रसंगाच्चेषां स्थानान्याह—

तेषां येनयः ॥ १८ ॥

तेषां षड्जादिसप्तसामस्वराणां योनयः कारणभूतानि स्थानानि उच्यन्ते इति सूत्रशेषः ॥ १८ ॥

१-अ-इ-उ-ऊ-लृ-इत्येते षष्प वर्णा अर्धवर्णाणाः स्वरकार्यवर्णमपचकृतिभूता इत्यर्थः । तेषां-एते षष्पाणि प्रार्षेयं-हस्त-दीर्घाः । अन्त्यार्षेयमेव द्वयम् । “आहो विद्वानमुं लोकं प्रेष्या कथिरुं गमन्धुनं ३ इति” प्लुक्कमेकारदीनत्वमपि । पञ्चमि-इदानीमुदाहरिता मन्त्रमध्यवीमाच नक्षत्रा नियन्ते । साधुनाः विक्रियिनुनासिद्धयन्नाष्टदश्या भिन्ना भाल्पयाः । पञ्चममप्युपा-दानं चातिगच्छिन्ते मनसिराक्षराण्य, तन्मये ऊ-लृ-वर्णयोर्दीर्घता चेति । तदिह निराहृतं सूत्रद्वया ऊ-लृ-वर्णोवादायेन, “लृच्छो दीर्घः” (प्रति, सू. ८ । १०) इति प्रातिपदिकेष्टमेष्टम्ये षण्मनाप्रादयत्तायेति ।

[illegible]

विशिष्य तान्येवाह—

कण्ठात्पङ्कजः ॥ १९ ॥

कण्ठस्थानात्पङ्कजः स्वरोऽभिव्यज्यते ॥ १९ ॥

शिरस ऋषभः ॥ २० ॥

शिरःस्थानादृषभोऽभिव्यज्यते ॥ २० ॥

नासिकाया गान्धारः ॥ २१ ॥

नासिकास्थानाद्गान्धारोऽभिव्यज्यते ॥ २१ ॥

उरसो मध्यमः ॥ २२ ॥

उरःस्थानान्मध्यमोऽभिव्यज्यते ॥ २२ ॥

उरसः शिरसः कण्ठाच्च पञ्चमः ॥ २३ ॥

उरःशिरःकण्ठेतिस्थानत्रयात्पञ्चमोऽभिव्यज्यते ॥ २३ ॥

धैवतो ललाटात् ॥ २४ ॥

ललाटस्थानाद्धैवतोऽभिव्यज्यते ॥ २४ ॥

निषादः सर्वत इति ॥ २५ ॥

निषादः स्वस्तु—कण्ठादिसर्वस्थानादभिव्यज्यते । इतिशब्दः सामस्वप्नकरणसमाप्तिज्ञापनार्थः ॥ २५ ॥
प्रसंगात्तेतिरिय ब्राह्मणस्वरमाह—

मन्त्रस्वरवद्ब्राह्मणस्वरश्चरकाणाम् ॥ २६ ॥

चरकाणां ब्राह्मणस्वरो मन्त्रेण तुल्यो भवति ॥ २६ ॥

तेषामेव विशेषमाह—

तेषां खाण्डिकेयौखेयानां चातुःस्वर्यमपि क्वचित् ॥ २७ ॥

तेषां चरकाणां मध्ये खाण्डिकेयानामौखेयानां च ब्राह्मणे चत्वारः स्वरा उदात्तानुदात्तस्वरेतिप्रचिताख्या भवन्ति । क्वचिद्वद्ग्रहणाग्नैस्वर्यमपि । अत्र चत्वारः स्वराः समाहृता इति चातुःस्वर्यमिति विग्रहः ॥ २७ ॥
तदन्यशाखिनां ब्राह्मणस्वरमाह—

तानोऽन्येषां ब्राह्मणस्वरः ॥ २८ ॥

अन्येषामुक्तव्यतिरिक्तशाखिनामाश्वलायनादीनां तानो ब्राह्मणस्वरो भवति । तान एकश्रुतिरित्यर्थः ॥ २८ ॥
अयाङ्गोपाङ्गानां स्वरमाह—

तान एवाङ्गोपाङ्गानां तान एवाङ्गोपाङ्गानामिति ॥ २९ ॥

इति श्रीमगवतः कात्यायनस्य कृतौ भाषिकपरिशिष्टसूत्रे वृत्तीया कण्डिकां परिसमाप्ता ॥ [३]

इति श्रीमन्महर्षिकात्यायनप्रणीतं भाषिकपरिशिष्टं सूत्रं परिसमाप्तम् ॥

१-इतिकरणमधिकारोपसंहारार्थं, न तु चरमस्वयोनार्थम् । तथा यदत्रावहितं लक्षणमुदाहरणं लक्ष्यं च तच्छास्त्रान्तरीय-
भाषिशाख्यपाणिनीयादिशास्त्रेभ्योऽङ्गन्यव्ययम् ॥ २-चरकाः कृष्णयजुर्वेदे ॥ ३-खाण्डिकेया औखेयाश्चापि कृष्णयजुर्वेदेन एवेति ॥
४-अत्रत्यादिशास्त्रेन शास्त्रस्याङ्गलाया प्राज्ञाः । तेषामेवरेषांलायनब्राह्मणादौ तादृक्स्थानस्वराणामेव सर्वेऽनुभूयते ॥